

Ks. Stanisław Kotkowski

**Seminarium Duchowne w Sandomierzu
w latach 1820-1926**

Ks. Stanisław Kotkowski

**Seminarium Duchowne w Sandomierzu
w latach 1820-1926**

Opracowała i przygotowała do druku
Halina Irena Szumił

Sandomierz 2010

Łamanie, korekta, indeksy
Halina Irena Szumił

Wydano staraniem
Ks. dr. Czesława Murawskiego

Nihil Obstat
Ks. dr Jan Biedroń
Sandomierz, dnia 26 stycznia 2010 r.

IMPRIMATUR

Kuria Diecezjalna Sandomierska
Nr 2/2010. Sandomierz, dnia 27 stycznia 2010 r.
Ks. dr hab. Leon Siwecki
Delegat Biskupi ds. doktryny katolickiej

© Copyright by Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu

ISBN 978-83-257-0187-1

Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu,
27-600 Sandomierz, ul. Żeromskiego 4, tel. 15 644-04-00, fax 15 832-77-87
e-mail: zamowienia@wds.com.pl www.wds.pl

WPROWADZENIE

Wśród instytucji diecezjalnych bardzo ważne miejsce zajmuje seminarium duchowne, przygotowujące kandydatów do kapłaństwa. Seminarium duchowne jest *źrenicą oka* nie tylko biskupa, ale całego Kościoła. To w nim przygotowuje się do pracy duszpasterskiej tych, od których w dużej mierze zależy będzie przyszłość Kościoła.

W diecezji krakowskiej od XVI do XVII wieku powstało aż sześć seminariów duchownych dla różnych części tej rozległej diecezji. Drugie z nich, gdy idzie o czas powstania założył w 1636 roku w Sandomierzu ks. Mikołaj Leopoldowicz. Prowadzenie tego seminarium powierzył zakonowi jezuitów. Mieściło się ono obok Collegium Gostomianum i kształciło kapłanów dla archidiaconatu sandomierskiego. Po kasacie sandomierskiego klasztoru jezuitów w 1773 r., seminarium istniało pod opieką kapituły w domu księży emerytów, ale na skutek narastających trudności zostało zamknięte.

Bullą *Ex imposita Nobis* z 30 czerwca 1818 roku papież Pius VII powołał do istnienia diecezję sandomierską. Już pierwszy biskup sandomierski Szczepan Hołowczyz w 1819 roku podjął starania o utworzenie seminarium diecezjalnego, ale uskutečnił je dopiero drugi biskup sandomierski Adam Prosper Burzyński.

Praca autorstwa śp. Księdza Stanisława Kotkowskiego przedstawia sandomierskie Seminarium Duchowne w latach 1820 do 1926 roku. Ukazuje od początku jego dzieje na przestrzeni 106 lat istnienia. Praca powstawała w dwóch etapach, pisana jako praca magisterska-licencjacka¹ (część pierwsza), a następnie jako praca doktorska² (część druga niniejszej publikacji³). Pierwszy etap ukazuje seminarium w kłamrach lat od 1820 do 1841, natomiast drugi poszerza to spojrzenie o prezentację życia seminaryjnego w latach 1841-1926. Autor pra-

¹ *Początkowe dzieje seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1820-1841)*, Lublin 1968, ss. XV+173 +XXIV (promotor: ks. prof. Mieczysław Żywczyński) – mps AUKUL.

² *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1841-1926)*, Lublin 1971, ss. XXXIII + 404 + XXIV (promotor: ks. prof. Mieczysław Żywczyński) – mps AUKUL.

³ W części drugiej opuszczono rozdział I rozprawy doktorskiej. Był on bowiem streszczeniem pracy magisterskiej, która jest częścią pierwszą niniejszej publikacji.

cy podał uzasadnienie dotyczące tej przestrzeni czasowej, przypominając, że w aktach Seminarium Duchownego w Sandomierzu od 1789 do 1844 zawarte są między innymi kopie reskryptu rządowego erekcji seminarium z 22 grudnia 1820 roku, projekty rządowe studiów seminaryjnych, jak również statut z podpisem biskupa Burzyńskiego, który nosi tytuł: „Urządzenie seminarium diecezjalnego sandomierskiego w roku 1826/1827”. Ramy chronologiczne pracy, która po prawie 40 latach od napisania została wydana jako pozycja książkowa, zostały wytyczone przez daty nadania seminarium dwóch kolejnych statutów tj. w 1841 i 1926 roku. Te dokumenty wprowadziły gruntowną reorganizację, szczególnie życia wewnętrznego instytucji duchownej i stanowiły przełomowy moment w jej historii. Dzieje zewnętrzne seminarium w tym okresie kształtowały dwie epoki uwarunkowane odmiennymi stosunkami polityczno-społecznymi na ziemiach polskich. Pierwsza z nich od 1841 do 1918 roku, to okres życia Kościoła w Królestwie Polskim w warunkach zaboru rosyjskiego i związanej z tym walki o wyzwolenie narodowe oraz zawieruchy pierwszej wojny światowej. Druga od 1918 do 1926 roku, charakteryzowała się swobodnym rozwojem życia kościelnego w II Rzeczypospolitej. Zresztą rok 1918 był przełomową datą w dziejach seminarium nie tylko ze względów politycznych, ale także kościelnych. Zapoczątkował, bowiem zarówno pomyślny rozwój instytucji duchownych w niepodległej ojczyźnie, jak i stopniową realizację w ich życiu przepisów nowego Kodeksu prawa kanonicznego. Praca ze wszech miar jest bardzo cenna i godna przeczytania, gdyż dokładnie kreśli historię tamtych czasów, styl studiów seminaryjnych, poziom wykształcenia, i problemy wówczas panujące.

Kościół uważał i uważa formację przyszłych kapłanów za „jedno z najdelikatniejszych i najważniejszych zadań, od których zależy przyszłość ewangelizacji ludzkości. To formacyjne dzieło Kościoła jest przedłużeniem w czasie dzieła Chrystusa, o którym ewangelista Marek pisze: „«(Jezus) wyszedł na górę i przywołał do siebie tych, których sam chciał, a oni przyszli do Niego. I ustanowił Dwunastu, aby Mu towarzyszyli, by mógł wysyłać ich na głoszenie nauki, i by mieli władzę wypędzać złe duchy» (Mk 3, 13-15)”⁴.

W tym kontekście potrzeba ze szczególną wdzięcznością przywołać założycieli seminarium: biskupów: Szczepana Hołowczyca i Adama Prospera Burzyńskiego, którzy podjęli starania o utworzenie tej instytucji diecezjalnej. Wdzięcz-

⁴ *Posynodalna adhortacja apostolska „Pastores dabo vobis”*, Rzym, 25 marca 1992, w: *Adhortacje Ojca świętego Jana Pawła II*, t. II, Kraków 1996, s. 410 (nr 2).

ność należy się działającym w tym okresie biskupom; biskup bowiem jest pierwszym przedstawicielem Chrystusa w formacji kapłańskiej. Jego obecność pomaga wspólnocie seminaryjnej włączyć się w Kościół lokalny i zacieśnić więź z pasterzem, który nim kieruje. Wspólnota wychowawcza seminarium jest także skupiona wokół osób odpowiedzialnych za formację: rektora, ojca duchownego, przełożonych i wykładowców. Dopiero z perspektywy historycznej, widać jak wielu wspianiałych przełożonych i wychowawców formowało sandomierskich kapłanów. W tym okresie piękną kartę zapisało Zgromadzenie Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej, które do dzisiaj pełnią swoją posługę i wiele osób świeckich. Na przestrzeni tych lat przygotowano liczne zastępy kapłanów, a w ich gronie znaleźli się błogosławieni, słudzy Boży i kapłani świątobliwi. Nie można również pominąć wielkiego dziedzictwa Panien Benedyktynek, w których klasztorze mieści się seminarium i podziękować za modlitwy i pracę z której korzystały pokolenia alumnów, na przestrzeni wieków, i po dziś dzień korzystają.

Książka ta wpisuje się zatem w dzieło powołań, które w sandomierskiej diecezji ma już swoją długą tradycję i przynosi bogate owoce w postaci błogosławionych powołań do posługi kapłańskiej. Diecezja sandomierska z pokorą dziękuje Chrystusowi, że w klimacie wiary katolickich rodzin, rodzą się i umacniają liczne powołania na zniwo Pana. Jednocześnie nie ustaje w błaganiach, by zaproszenie ze strony Jezusa: „Pójdź za Mną” nadal spotykało się ze wspianiałomyślnością i odpowiedzią młodych i potwierdzało się w przekraczaniu progu Seminarium Duchownego. Świat potrzebuje kapłanów – głosicieli słowa Bożego, szafarzy świętych sakramentów i przewodników w drodze do domu Ojca, potrzebuje kapłanów świadków wiary, nadziei i miłości, potrzebuje tych, którzy w Wyższym Seminarium Duchownym w Sandomierzu przygotowują się poprzez formację ludzką, intelektualną, duchową i pastoralną do współpracy z Chrystusem, Najwyższym Kapłanem, w dziele zbawienia świata – tak w Kościele sandomierskim, jak i w wymiarze Kościoła powszechnego.

Niniejsza książka napisana przez nieżyjącego Księdza Doktora Stanisława Kotkowskiego, przypomina piękną historię 106 lat seminarium sandomierskiego – seminarium, które przygotowało do posługi w Kościele kapłanów o wyrażonym profilu pastoralnym, którzy niejedną raz odegrali ważną rolę w życiu Kościoła sandomierskiego i w całej Polsce. Wyrażając pośmiertne podziękowanie Autorowi książki, należy je również wypowiedzieć po adresem tych, którzy z tak wielką determinacją, zabiegali o jej wydanie, a są to głównie kapłani przeżywający w tym roku złoty jubileusz kapłaństwa, wśród których jest Ksiądz

Prałat Profesor Czesław Murawski, były rektor Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu i Ksiądz Profesor Infułat Bonifacy Miązek, wychowanek tegoż Seminarium, poeta i historyk literatury polskiej. Pragnę także wyrazić wdzięczność dr Halinie Irenie Szumił za opracowanie redakcyjne i przygotowanie książki do druku.

*

Niechaj to dzieło przypominające o wielu osobach i wydarzeniach będzie zachętą, aby Seminarium Sandomierskie na początku nowego XXI wieku było właśnie ową przestrzenią duchową, drogą życia, środowiskiem sprzyjającym takiemu procesowi formacyjnemu, dzięki któremu „człowiek powołany przez Boga do kapłaństwa może się stać, mocą sakramentu święceń, żywym obrazem Jezusa Chrystusa, Głowy i Pasterza Kościoła”⁵.

Ks. Jan Biedroń

Rektor Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu

Sandomierz, 3 maja 2009 r.

⁵ Tamże, s. 473-474 (nr 42).

CZEŚĆ PIERWSZA
SEMINARIUM DUCHOWNE W SANDOMIERZU
W LATACH 1820-1841

WSTĘP

Przedmiotem części pierwszej niniejszej publikacji są początkowe dzieje sandomierskiego seminarium duchownego w okresie 21 lat jego istnienia. Ramy chronologiczne pracy zostały wytyczone z jednej strony datą założenia seminarium (1820), a z drugiej – datą nadania statutu przez biskupa nominata sandomierskiego Klemensa Bąkiewicza w dniu 6 lutego 1841 r.¹ Statut ten przeprowadzający gruntowną reorganizację seminarium sandomierskiego, stanowił przełomowy moment w jego dziejach. Praca omawia zatem ten etap dziejów seminarium, który związany jest w jego erekcją i organizacją opartą na pierwszym statucie, nadanym dnia 1 września 1826 r. przez biskupa Adama Prospera Burzyńskiego².

Na wybór tematu pracy wpłynęły dwie przyczyny. Pierwsza z nich to 150. rocznica powstania diecezji sandomierskiej, przypadająca w 1968 r. Bulla papieża Piusa VII *Ex imposita Nobis*, która powołała do życia diecezję sandomierską, dała także podstawy prawne założeniu jej seminarium.

Natomiast drugim motywem wyboru tematu pracy był brak opracowania monograficznego seminarium sandomierskiego, stanowiącego jedną z instytucji centralnych diecezji. Literatura traktująca o przedmiocie pracy, jak wynika z załączonego wykazu jest uboga i fragmentaryczna. Ogranicza się ona, poza wzmiankami zawartymi w encyklopediach³ i opracowaniu A. Petraniego⁴, zaledwie do kilku artykułów zamieszczonych na łamach czasopism: „Przeglądu

¹ W. Wójcik, *Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 1 (1960), z. 2, s. 53; A. Bułakowski, *Zagajenie otwarcia kursu nauk w Seminarium Duchownym sandomierskim, czytane wobec JW. Biskupa i kapituły katedralnej w d. 9 września 1876 r.*, PKat, 14 (1876), s. 825; X. S. Ch[odyński], *Seminaria duchowne w Polsce*, w: EKOść, t. 25, s. 53.

² AKrDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1780-1844) – statut z 1 IX 1826 r.

³ Chodyński, *Seminaria duchowne w Polsce*, s. 53-54.

⁴ *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 21, 45-46, 120-123.

Katolickiego”⁵, i „Kroniki Diecezji Sandomierskiej”⁶ oraz przyczynków pióra M. Bulińskiego⁷, J. Wiśniewskiego⁸ i W. Wójcika⁹. Literatura ta nie wyczerpuje, niestety, całej problematyki związanej z istnieniem i działalnością instytucji naukowo-wychowawczej, jaką jest seminarium sandomierskie. Z tego powodu niniejsza praca, będąca próbą rekonstrukcji pierwszego dwudziestolecia dziejów tej instytucji, została oparta w znacznej części na dokumentach archiwalnych, dotyczących tylko w niewielkim stopniu wykorzystanych przez badaczy.

Spośród archiwów i bibliotek kościelnych zasadnicze materiały źródłowe dla tematu pracy zawierają: Archiwum Kurii Diecezji Sandomierskiej (zespół akt seminaryjnych), Archiwum Seminarium Duchownego i Archiwum Kapitułne Diecezji Sandomierskiej oraz Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu¹⁰. Pod względem ilości i wszechstronności zawartych informacji, ważnych dla problematyki przedstawionej pracy, wypada na pierwszym miejscu postawić konsystorskie akta zespołu seminaryjnego. Akta te składają się z ogromnych, liczących niejednokrotnie kilkaset kart, woluminów, posiadających układ rzeczowo-chronologiczny. Zawierają one wiele danych do spraw związanych z założeniem, uposażeniem i organizacją seminarium sandomierskiego. Ponadto dostarczają licznych wiadomości z zakresu zagadnień personalnych seminarium. Wiadomości te zawarte są w nie zawsze kompletnych listach profesorów i aspirantów przyjętych do seminarium oraz w raportach rocznych sporządzonych przez regensów. Listy aspirantów i protokoły sporządzone z okazji ich przyjęcia do seminarium (znajdujące się we wspomnianym zespole akt seminaryjnych i w aktach Archiwum Seminarium Duchownego w Sando-

⁵ [A. Bułakowski], *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1863), s. 154-156, 429-430; tenże, *Zagajenie otwarcia kursu*, s. 792-795, 823-825; L. Piotrowicz, *Biblioteka w seminarium sandomierskim*, PKat, 19 (1881), s. 475-476, 508-511.

⁶ J. Rokoszny, *Sprawa przeniesienia stolicy biskupiej do Radomia*, KDS, 6 (1913), s. 200-202.

⁷ *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 405-408.

⁸ J. Wiśniewski, *Seminarium Duchowne rzym.-katol. w Sandomierzu 1820-1926 oraz stuletni katalog duchowieństwa świeckiego diecezji sandomierskiej*, Warszawa 1926; tenże, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu*, „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 23-29. Autor pobieżnie i fragmentarycznie przedstawił dzieje seminarium sandomierskiego bez uwzględnienia dokumentacji źródłowej. Z powodu wielu nieścisłości można korzystać z wymienionych opracowań autora, ale z wielką ostrożnością.

⁹ *Cenniejsze rękopisy Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 4 (1962), s. 259-330.

¹⁰ Zob. Wykaz źródeł rękopiśmiennych.

mierz (zawierają dane o ich personaliach jak: miejsce urodzenia, pochodzenie diecezjalne, wykształcenie i pochodzenie społeczne. W niektórych wypadkach dane te nie są całkowite i kompletne¹¹. Ogólnie jednak wspomniane wykazy tabelaryczne stanowią cenne źródło do badań nad strukturą alumnów seminarium sandomierskiego.

Spośród konsystorskich akt zespołu seminaryjnego wielką wartość dla przedmiotu pracy ze względu na doniosłość zawartych w nim informacji, posiada wolumen zatytułowany: Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844). Zawiera on między innymi kopie reskryptu erekcji seminarium z 22 XII 1820 r., projekty rządowe studiów seminaryjnych z 1821 i 1836 r., rozkłady zajęć lekcyjnych i oryginał statutu nadanego seminarium sandomierskiemu przez biskupa Burzyńskiego dnia 1 września 1826 r. Oryginał statutu z własnoręcznym podpisem Burzyńskiego nosi tytuł: Urządzenie Seminarium Diecezjalnego Sandomierskiego w roku 1826/1827. Statut składa się ze wstępu i dwóch części: urzędnienia „ogólnego” i „szczegółowego”. Urządzenie „ogólne” posiada 5 rozdziałów, zawierających 15 paragrafów, a urządzenie „szczegółowe” 10 rozdziałów, dzielących się na 39 paragrafów.

Drugą grupę źródeł dostarczających informacji tak samo istotnych i ważnych jak poprzednie, są akta Archiwum Seminarium Duchownego w Sandomierzu i pokrewne im akta biblioteki seminaryjnej.

Z akt archiwum seminaryjnego na uwagę zasługuje katalog biblioteki seminaryjnej¹². Katalog ten wprawdzie został sporządzony w latach 1841-1845, mimo to jednak posiada wartość także jako źródło dla omawianego w pracy okresu, gdyż pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków o początkowym stanie biblioteki seminaryjnej.

O treści korespondencji władzy seminaryjnej informują dwa dzienniki zdawczo-odbiorcze, zachowane w archiwum seminaryjnym¹³. Dzienniki obejmują okres lat 1821-1831 i 1838-1867, ale merytorycznie nie mają większego znaczenia dla przedmiotu pracy, gdyż są fragmentaryczne i niekompletne.

¹¹ Na podstawie wykazów tabelarycznych można wykryć nieliczne próby polepszenia pochodzenia stanowego chłopskiego na mieszczańskie.

¹² *Catalogus librorum sumptibus Seminarii Dioecesis Sandomiriensis comparatorum ordine systematico conscriptus anno 1841 et continuatus sequentibus annis.*

¹³ Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831); Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867).

Cennym źródłem dla poznania zabiegów sandomierskiej kapituły katedralnej około założenia i zorganizowania seminarium diecezjalnego jest wolumen Archiwum tej kapituły, zatytułowany: „Liber Actorum Capituli Cathedralis Sandomiriensis ab institutione huiusce Capituli die scilicet 7 mensis septembris 1819 inchoatus, nr 178” zawierający pismo kapituły z 11 września 1819 r. w sprawie fundacji seminarium.

Omówione dotychczas materiały archiwalne stanowią zasadniczą podstawę źródłową do dziejów seminarium sandomierskiego. Pozostałe źródła Archiwum Kurii Diecezji Sandomierskiej (zespoły: akta biskupie, kapitulne i zakonne) są mniejszej wagi dla przedmiotu pracy, gdyż dotyczą tylko seminarium w sposób pośredni.

Ze źródeł w archiwach kościelnych poza diecezją sandomierską, na wzmiankę zasługuje jedna z nielicznych uwierzytelnionych kopii dekretu supresyjnego arcybiskupa Franciszka Malczewskiego z 17 kwietnia 1819 r., znajdująca się w Archiwum Kurii Diecezji Lubelskiej¹⁴.

Dane zaczerpnięte z archiwum Prowincji Małopolskiej Reformatów w Krakowie dotyczą zagadnień związanych z biografią założyciela seminarium sandomierskiego biskupa Burzyńskiego i profesora tego zakładu Stefana de Medem.

Pośrednimi źródłami seminarium sandomierskiego, z których można korzystać z wielką ostrożnością, gdyż zawierają wiele niedokładnych wiadomości są akta procesów informacyjnych (Processus Consistorialis) pierwszych rządów diecezji sandomierskiej. Akta te w oryginale znajdują się w Bibliotece Watykańskiej (Bibliotheca Apostolica Vaticana), a w postaci mikrofilmów w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim¹⁵.

Spośród archiwów państwowych sporo materiału z zakresu przedmiotu pracy zawiera Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Szczególnie dane źródłowe zawarte w rocznych raportach Komisji Rządowej WR i OP oraz protokoły Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego dotyczących organizacji seminariów diecezjalnych, stanowią cenny materiał porównawczy. W aktach Rady Stanu znajduje się ostateczna redakcja dekretu Aleksandra I

¹⁴ Wyszczególnienie akt zespołów archiwów państwowych i kościelnych, których dane wykorzystano w pracy znajdują się w wykazie źródeł rękopiśmiennych.

¹⁵ W pracy wykorzystano odbitki mikrofilmowe.

Pawłowicza Romanowa z 18 marca 1817 r. o „opiece i dozorze” nad duchowieństwem rzymsko-katolickim¹⁶.

Z drukowanych źródeł dotyczących seminarium sandomierskiego wypada w tym miejscu wymienić łaciński tekst bulli papieża Piusa VII *Ex imposita Nobis* i jego wersję w języku polskim opracowaną przez O. Beiersdorfa¹⁷. Wykazy statystyczne odnoszące się do seminarium są podane w schematyzmach diecezji sandomierskiej¹⁸ i w „Roczniku Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim”¹⁹.

Omówione tu źródła zarówno rękopiśmienne jak drukowane, wyczerpują w obecnej chwili dostępny i znany zestaw materiałów służących do rekonstrukcji dziejów seminarium sandomierskiego w latach 1820-1841. Wypada zaznaczyć, że choć pod względem liczbowym stanowią dość pokaźny zespół, to jednak merytorycznie podają w wielu wypadkach tylko fragmentaryczne o niekompletne informacje.

Literaturę zajmującą się sytuacją Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim (w okresie omawianym przez niniejszą pracę) dokładnie scharakteryzował ks. M. Żywczyński²⁰.

W literaturze omawiającej postulaty bulli *Ex imposita Nobis* i związaną z nią organizacją Kościoła katolickiego na terytorium Królestwa, na uwagę zasługują: artykuł M. Loreta²¹, opracowanie A. Boudou²² oraz materiały źródłowe przygotowane przez M. Godlewskiego²³ i E. Kipę²⁴.

¹⁶ AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego, Sekretariat Główny, vol. sygn. 54, Organizacja duchowieństwa katolickiego 1816-1821 – znajduje się kopia dekretu. W Bibliotece Uniwersyteckiej KUL jest wydrukowany tekst dekretu: *Wypis z protokółów Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego*, sygn. 10839 III b.

¹⁷ Tekst łaciński bulli *Ex imposita Nobis* cytowany będzie w niniejszej pracy według wydania: A. Barbèri, R. Secreti, w: *Bullarii Romani Continuatio*, XV, Roma 1853, s. 61-68. Tekst polski według opracowania O. Beiersdorfa, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, Wrocław 1960, s. 271-283.

¹⁸ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Diocesis Sandomiriensis” pro a. 1820-1841.

¹⁹ „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim”, (1824), (1826/1827), (1830).

²⁰ *Z badań i literatury o Kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX*, „Nova Polonia Sacra”, 3 (1939), s. 100-140.

²¹ *Watykan a Polska (1815-1832)*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1913), s. 209-240

²² *Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle 1814-1847*, ed. 2, Paris 1922; w języku polskim: *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu 1814-1847*, przekł. Z. Skowrońskiej, t. 1, Kraków 1928.

²³ *Monumenta ecclesiastica Petropolitana*, fasc. 3, S. Petersburg 1909.

Konstrukcja pracy posiada układ rzeczowy, oczywiście z zachowaniem chronologii w ramach omawianych kolejno zagadnień. Ujęcie rzeczowo-chronologiczne wydaje się najbardziej odpowiednie dla tego typu pracy. Na obraz bowiem instytucji naukowo-wychowawczej, jaką jest seminarium duchowne, składają się jej składowe elementy. Do nich należą postawy materialne jej egzystencję i normalne funkcjonowanie (rozd. II: Uposażenie seminarium) oraz ramy organizacyjne obejmujące podmiot (rozd. III: Zespół administracyjny i wychowawczy) i przedmiot (rozd. IV: Alumni) procesu wychowawczego jak również środki i sposoby stosowane dla osiągnięcia celów instytucji (rozd. V: Nauczanie i rozdz. VI: Wychowanie). Celem zaś seminarium duchownego jest wykształcenie i wychowanie alumnów na świątłych i gorliwych kapłanów. Wymienione zagadnienia tworzą właśnie problematykę niniejszej pracy.

²⁴ *Materiały o dziejach organizacji Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim 1815-1820. Dymisja Stanisława Potockiego*, „Teki Archiwalne”, 3 (1954), s. 165-257.

Rozdział I

ZAŁOŻENIE SEMINARIUM DIECEZJALNEGO W SANDOMIERZU

1. Postulaty bulli *Ex imposita Nobis* z dnia 30 czerwca 1818 r. w sprawie seminariów diecezjalnych

Powstanie seminarium diecezjalnego w Sandomierzu jest ściśle związane z bullą papieża Piusa VII *Ex imposita Nobis*, z realizacją zawartych w niej postulatów dotyczących organizacji seminariów diecezjalnych w Królestwie Polskim. W bulli tej bowiem papież polecił jej egzekutorowi, biskupowi włocławskiemu – Franciszkowi Malczewskiemu, aby zatroszczył się o założenie seminarium w Sandomierzu, jako jednej z nowo erygowanych stolic diecezjalnych¹. Z dokumentu papieskiego wynika zatem, że założenie seminarium sandomierskiego wiąże się z erekcją stolicy biskupiej w Sandomierzu.

W ogóle sprawą seminariów diecezjalnych zajął się papież we wspomnianej bulli z okazji porządkowania organizacji kościelnej na terytorium Królestwa Polskiego, niedawno przecież – na kongresie wiedeńskim w 1815 r. – utworzonego z większej części Księstwa Warszawskiego.

Właśnie zmiany polityczno-terytorialne na ziemiach polskich, wprowadzone przez kongres wiedeński, pociągnęły za sobą w konsekwencji znaczne zamieszanie w administracji Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim. W granicach Królestwa pod względem kościelnym znalazły się w całości tylko diecezje: warszawska, kielecka i lubelska. Natomiast część diecezji płockiej (dekanat górzeński), wigierskiej (okręg białostocki), krakowskiej (okręgi polityczne: Myślenice, Sącz, Bochnia) i około 3/4 diecezji włocławskiej (archidiakoniat pomorski

¹ „In supradictis autem... Sandomiriensi civitatibus... aedes pro puerorum ecclesiastico seminario per antedictum apostolicum executorem erunt respective assignandae”. Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, w: *Bullarii Romani continuato*, ed. A. Barbèri, R. Secreti, t. XV, Romae 1853, s. 62; por. O. Beiersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł oprac....*, Wrocław 1960, s. 273.

i kruszwicki) znalazły się poza granicami Królestwa Polskiego. Enklawami wchodziło w jego granice: 458 parafii z archidiecezji gnieźnieńskiej i 36 parafii z diecezji przemyskiej². Z tego powodu wyłonił się problem nowego rozgraniczenia diecezji oraz uregulowania spraw związanych z jurysdykcją metropolitalną.

Polska przedrozbiorowa posiadała, oprócz niektórych diecezji (pruskich) przynależnych do metropolii ryskiej, dwie metropolie: gnieźnieńską i lwowską. Po utworzeniu Królestwa Polskiego stolice obu tych metropolii znalazły się poza jego granicami. Wprawdzie metropolici nadal posiadali jurysdykcję nad biskupami Królestwa, jednak praktycznie nie mogli jej wykonywać³. „Dawny, naturalny, hierarchiczny związek, jaki Kościół polski (katolicki) utrzymywał z prymasowską stolicą w Gnieźnie”⁴ jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego – został obecnie z racji politycznych zerwany.

Rząd Królestwa Polskiego stanął więc przed złożonym zagadnieniem interwencji papieskiej w sprawy organizacji Kościoła katolickiego na ziemiach polskich. Trzymał się on zasady nie dopuszczania do ingerencji Stolicy Apostolskiej w sprawy katolików swego państwa, z wyjątkiem spraw dotyczących się kwestii dogmatycznych i karności wewnętrznej Kościoła⁵. Dowodem takiego stanowiska rządu był wydany przezeń bez porozumienia z papieżem dekret 18 marca 1817 r. o „opiece i dozorze” nad duchowieństwem rzymskokatolickim⁶. Sprawa

² B. Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej*, „Nasza Przeszłość”, 17 (1963), s. 210.

³ M. Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem arcybiskupstwa warszawskiego. Studium archiwalne*, Warszawa 1918, s. 11.

⁴ „Die neue Konstituierung des Königsreiches Polen musste natürlich den alten hierarchischen Verband der polnischen Kirche auflösen, zumal der Primatstuhl von Gnesen” (A. Theiner, *Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katharina II bis auf unsere Tage. Mit einem Bande Dokumente*, Bd 2, Augsburg 1841, s. 492).

⁵ A. Boudou, *Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle*, t. 1: 1814-1847, Paris 1922, s. 96.

⁶ AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego, Sekretariat Główny, vol. sygn. 54, Organizacja duchowieństwa katolickiego 1816-1821. Dekret dotyczył również seminariów duchownych. Oparty był na zasadach supremacji państwa nad Kościołem. Por. „Cette loi [...] elle n’a cependant nullement le caractere d’un acte d’hostilite contre le catholicisme” (L. Lescoeur, *L’Église catholique en Pologne sous le gouvernement russe depuis le premier partage jusqu’à nos jours 1772-1875*, t. 1, Paris 1876², s. 123; E. Kipa, *Materiały do dziejów Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim 1815-1820. Dymisja Stanisława Potockiego*, „Teki Archiwalne”, 3 (1954), s. 184-190; M. Loret, *Watykan a Polska (1815-1832)*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1913), s. 210).

uporządkowania organizacji kościelnej na terytorium Królestwa nie mogła być jednak rozwiązana jednostronnie przez władze rządowe, ale z konieczności musiała być skierowana na drogę rokowań z Kurią Rzymską⁷. Za podstawę negocjacji, których prowadzenie powierzone zostało ambasadorowi rosyjskiemu przy Watykanie, Andrzejowi Italińskiemu, służył memoriał Komisji Rządowej WR i OP z 22 grudnia 1816 roku⁸.

Rezultatem pertraktacji Italińskiego ze Stolicą Apostolską były dwie bulle wydane przez papieża Piusa VII.

Pierwsza z nich *Militantis Ecclesiae* z 12 marca 1818 r. podniosła biskupstwo warszawskie do rangi metropolii⁹.

Druga bulla *Ex imposita Nobis* z 30 czerwca 1818 r. organizowała na nowo stosunki kościelne w Królestwie Polskim, ustanawiając w nim administrację kościelną dostosowaną do administracji państwowej. Pius VII mocą tej bulli erygował diecezję podlaską z siedzibą w Janowie Podlaskim, pozostawił nadal istniejące stolice biskupie w Krakowie, Lublinie, Włocławku i Płocku; przeniósł stolicę diecezji wigierskiej z Wigrów do Sejnu¹⁰, zniósł diecezję kielecką tworząc na jej miejsce sandomierską¹¹.

W związku z rozgraniczeniem diecezji i urządzaniem nowych stolic biskupich papież nakazał Malczewskiemu, egzekutorowi bulli *Ex imposita Nobis*, ażeby każda diecezja posiadała gmach seminaryjny i przeznaczała odpowiednie fundusze na utrzymanie i kształcenie w nim alumnów¹². Pius VII w sposób szczególny polecił dopilnować tej sprawy w nowo założonych stolicach bisku-

⁷ *Memoire de la commission des cultes et de l'instruction publique dans le Royaume de Pologne sur les affaires de juridiction ecclésiastique du pays, qui réclament une négociation avec le Siège de Rome, Varsovie le 22 Décembre 1816*, w: *Monumenta ecclesiastica Petropolitana*, wyd. M. Godlewski, fasc. 3, S. Petersburg 1909, s. 20.

⁸ Boudou, *Le Saint-Siège et la Russie*, s. 97; Loret, *Watykan a Polska (1815-1832)*, s. 213 nn.; Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze...*, s. 11 nn.

⁹ Pius VII, *Bulla „Militantis Ecclesiae”*, w: *Bullarii Romani continuatio*, ed. A. Barbèri, R. Secreti, t. XIV, Romae 1849, s. 273; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 268-269; Sz. Askenazy, *Rosja – Polska 1815-1830*, Lwów 1907, s. 79.

¹⁰ Diecezja ta odtąd miała nazywać się augustowską albo sejneńską.

¹¹ Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 61-67; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 271-281; BAV, Proc. Cons., vol. 216, k. 449, 631-633, 651 (OABMK), nr mikr. 145); F. Borowski, *Powstanie diecezji sandomierskiej*, KDS, 61 (1968), nr 1/2, s. 35-41.

¹² „Curabit itaque supradictus Franciscus episcopus... ut... habeat proprias aedes quodlibet puerorum ecclesiasticum seminarium, atque annui redditus in ea summa cuilibet adisignentur, quae... ad puerorum in seminario educationem, alimonium, et instructionem conveniens et necessaria respective dignoscatur” (Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 67).

pich, które wówczas nie miały własnych seminariów i zmuszone były organizować je od podstaw. Do tych stolic należał Sandomierz¹³.

Papież wydając powyższe polecenie zdawał sobie jednak dokładnie z tego sprawę, że w Królestwie Polskim z jednej strony „wskutek zmiany stosunków i nieszczęsnych przejść wojennych dobra należące przedtem zarówno do stolic biskupich, jak i do kapituł katedralnych i seminariów duchownych zostały niemal całkowicie rozgrabione i dochody są obecnie bardzo małe”¹⁴; z drugiej strony nowo erygowane diecezje musiały organizować wszystko od podstaw. Potrzebne były na to fundusze. Królestwo Polskie materialnie wyczerpane w czasie wojen napoleońskich nie mogło udzielić na ten cel subsydiów. Z tego powodu papież upoważnił egzekutora bulli *Ex imposita Nobis*, aby „zbadawszy dokładnie obecny stan ocalałych dóbr i dochodów należących do klasztorów lub opactw i do zwykłych beneficjów oraz wysłuchawszy wszystkich zainteresowanych – zniósł, skasował i unieważnił na podstawie przekazanej mu władzy tyle spośród wymienionych klasztorów lub opactw i zwykłych beneficjów, ile trzeba będzie zarówno do uzupełnienia stosownego wyposażenia każdego istniejącego już stołu biskupiego, kapituły i seminarium”¹⁵.

Takie były postulaty bulli *Ex imposita Nobis* dotyczące seminariów diecezjalnych w Królestwie Polskim. W dalszej części pracy będzie mowa o tym, w jakim zakresie zostały one zrealizowane w diecezji sandomierskiej.

2. Troska władz diecezjalnych o założenie seminarium

Franciszek Malczewski, już jako arcybiskup warszawski, przystąpił do wcielenia w życie postulatów bulli *Ex imposita Nobis* odnośnie do diecezji sandomierskiej. W tym celu 28 grudnia 1818 r. skierował do administratora diecezji

¹³ Tamże, s. 62; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 273.

¹⁴ „Ob transactam rerum conversionem, ac belli calamitates bona tam episcopalibus sedibus, quam cathedralibus capitulis, et puerorum ecclesiasticis seminariis antea respective pertinentia fere in totum distracta, et redditus maxime imminuti...” (Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 67; por. Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 281).

¹⁵ „Ut accuratissime inspecto actuali statu superextantium bonorum, ac redditum monasteriis, seu abbatiis, ac simplicibus beneficiis spectantium, auditisque omnibus interesse habentibus tot ex antedictis monasteriis, seu abbatiis, ac simplicibus beneficiis spectantium, auditisque omnibus interesse habentibus tot ex antedictis monasteriis, seu abbatiis, ac simplicibus beneficiis apostolica sibi delegata facultate queat suppressere, extinguere, et annullare quot necessaria erunt tam ad congruae dotationis cujuslibet jam existentis episcopalis mensae, capituli, et seminarii dotationis implementem” (Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 67; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 281).

kieleckiej i jej kapituły dekret, w którym ogłosił formalne zniesienie tejże diecezji¹⁶. Katedrę kielecką zamienił na kolegiatę i włączył ją do diecezji krakowskiej. Stolicę biskupią wraz z kapitułą przeniósł z Kielc do Sandomierza. Polecił, aby połączone kapituły (kielecka i dawna kolegiacka w Sandomierzu) wybrały w ciągu ośmiu dni administratora diecezji sandomierskiej. Na to stanowisko jako kandydata zaproponował Stefana Hołowczyca¹⁷. W trzy dni później, przynagla-jąc do pośpiechu, żądał wprost od kapituł wyboru swego kandydata¹⁸.

Kapituły, spełniając życzenie delegata apostolskiego, wybrały na początku stycznia 1819 r. Hołowczyca administratorem diecezji sandomierskiej¹⁹. Na biskupa sandomierskiego został on konsekrowany 6 marca tegoż roku przez Michała Prażmowskiego, biskupa płockiego. Diecezja sandomierska nie doczekała się osobistego ingresu swego pierwszego biskupa. W jego imieniu ingres do katedry sandomierskiej odbył 8 września 1819 r. nominat sufragana sandomierski – Aleksander Dobrzański²⁰. Dla Hołowczyca, będącego już wówczas administratorem archidiecezji warszawskiej, nominacja na biskupstwo sandomierskie była tylko jednym z licznych stopni dalszej kariery w hierarchii kościelnej.

Działalność Hołowczyca jako biskupa sandomierskiego, poza poleceniem, ażeby dziekani wizytowali szkoły elementarne, nie wyróżniła się niczym ważnym²¹. Podkreślił to sam w liście pożegnalnym z 18 lutego 1820 r. skierowanym do duchowieństwa i wiernych diecezji sandomierskiej, pisząc: „z tego powodu,

¹⁶ AKDS. Akta biskupie, Akta JEXBpa Hołowczyca i JEXBpa Burzyńskiego (1816-1832). W kurialnym archiwum sandomierskim znajduje się kopia wspomnianego dekretu z błędną datą 2 grudnia 1818 r. (F. Borowski, *Powstanie diecezji sandomierskiej*, Lublin 1957 (mps). Przypuszczać należy, że kopista przepisując tekst dekretu popełnił omyłkę opuszczając ósemkę. Natomiast akta kapituły sandomierskiej podają jako datę wspomnianego dekretu – 28 grudnia (AKpDS, Liber Actorum Capituli Cathedralis Sandomiriensis ab institutione huiusce Capituli die scilicet 7 mensis Septembris 1819 inchoatus, nr 178, k. 1 verso). Za datą 28 grudnia świadczy również sprawozdanie Burzyńskiego do Stolicy Apostolskiej (J. Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński od 1820 do 1830 r. biskup sandomierski*, Mariówka 1929 (dokumenty), s. 98.

¹⁷ Hołowczyc Stefan (Hołowczyc Szczepan) – (1741-1823), pierwszy biskup sandomierski, prymas i senator Królestwa Polskiego. Zob. K. Mrozowska, M. Żywczyński, *Hołowczyc Szczepan*, w: PSB, t. IX, s. 595-596.

¹⁸ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 121-122.

¹⁹ AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa Hołowczyca i JEXBpa Burzyńskiego (1816-1832) – p. z 13 I 1819 r. Hołowczyc 13 I 1819 r. zarząd diecezją sandomierską powierzył Aleksandrowi Dobrzańskiemu.

²⁰ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 269; Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 28.

²¹ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 25.

że zarządzeniem powierzonej mi Metropolii zatrudniony, nie było w możności mojej tego wszystkiego względem Was dopełnić, ile z obowiązku i najlepszych ku Wam chęci pasterskich pragnąłem”²². Nic więc dziwnego, że jako biskup sandomierski, nie zrealizował on postulatów bulli *Ex imposita Nobis* dotyczących seminarium sandomierskiego, przez co również zawiódł nadzieje, jakie pokładała w nim kapituła sandomierska.

a. Troska kapituły katedralnej

Kapituła katedralna w Sandomierzu od początku swego istnienia troszczyła się o zorganizowanie seminarium diecezjalnego. Wysyłając 11 września 1819 r. pismo z homagium swemu pierwszemu biskupowi, po zwrotach pełnych grzeczności, przypominała mu o postulatach bulli *Ex imposita Nobis* w sprawach seminarium diecezjalnego. „Druga okoliczność, do której JW Pan obowiązany jesteś bullą papieską, seminarium w tym miejscu nieuchronnie potrzebne, gdyż kościół bez kleryków zostający, przyzwoitej wysługi nie ma, a do tego skądże będzie miała diecezja kapłanów? gdy teraz z Kielc dla sandomierskiej diecezji nie będą dawani?”²³. Kapituła przypominając Hołowczycowi w dalszym ciągu o jego obowiązkach pasterskich, prosiła go równocześnie o zajęcie się urządzeniem seminarium i obmyśleniem funduszu potrzebnego dla utrzymania profesorów i alumnów, donosząc mu: „Na seminarium miejsca nie ma, nic takiego, gdzie by hic et nunc kilku seminarzystów nieuchronnie potrzebnych z profesorami umieścić [można było], a to jak najrychlej potrzebne. Obmyślenie funduszu na profesorów i seminarzystów, także wielkiej w Ekscelencji troskliwości potrzebuje i tej to polecamy”²⁴.

W celu zaradzenia wspomnianym potrzebom kapituła zwróciła uwagę biskupa na fundusz dawnego seminarium sandomierskiego, założonego w 1636 r. przez Mikołaja Leopoldowicza, kanonika kolegiaty sandomierskiej²⁵. Stanowiło

²² AKDS – kopia listu z 18 II 1820 r.

²³ Tamże, Liber Actorum Capituli Cathedralis Sandomiriensis ab institutione huiusce Capituli die scilicet 7 mensis Septembris 1819 inchoatus, nr 178, k. 3 verso.

²⁴ Tamże.

²⁵ A. Bułakowski, *Zagajenie otwarcia kursu nauk w Seminarium Duchownym sandomierskim, czytanie wobec JW. Biskupa i kapituły katedralnej w d. 9 września 1876 r.*, PKat, 14 (1876), s. 824; A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, „Prawo Kanoniczne”, 7 (1964), nr 1/2, s. 154; J. Kaczor, *Historia seminarium duchownego w Sandomierzu (1636-1773)*, Lublin 1959 (mps AUKUL)

ono wówczas jedno z sześciu seminariów rozległej diecezji krakowskiej²⁶. Przeznaczone było dla kształtowania kapłanów archidiaconatu sandomierskiego. Leopoldowicz sam kierował seminarium, zlecając jedynie opiekę nad nim jezuitom sandomierskim. Mieściło się ono w budynku obok kościoła św. Piotra, którego komendantem był M. Leopoldowicz. Po śmierci założyciela, seminarium przeszło w wyłączny zarząd jezuitów i do 1717 r. należycie prosperowało. Wówczas bowiem została przeniesiona parafia z jezuickiego kościoła św. Piotra do kolegiaty sandomierskiej. Od tego czasu zmniejszała się liczba alumnów, a nawet zdarzały się lata, kiedy nie było żadnego kandydata²⁷. Dotkliwym ciosem dla istnienia seminarium była w 1773 r. kasata zakonu jezuitów. Po tej kasacie przeniesiono alumnów z gmachu pojezuickiego do domu księży emerytów, gdzie utrzymywani byli z funduszu kapitulnego²⁸. W 1783 r. po zlikwidowaniu majątku seminaryjnego, z polecenia administratora diecezji, sufragana krakowskiego – Józefa Olechowskiego, alumni sandomierscy zostali przeniesieni do seminarium kieleckiego²⁹, a w Sandomierzu utrzymywano tylko grupę młodzieńców świeckich, pragnących w przyszłości poświęcić się stanowi duchownemu. Młodzieńcy ci mieszkali w domu księży emerytów i usługiwali w kościele kolegiackim³⁰. Władzę nad nimi sprawowała kapituła sandomierska za pośrednictwem prepozyta domu księży emerytów. Było to pewnego rodzaju „niższe seminarium duchowne”, które przetrwało aż do erekcji diecezji sandomierskiej³¹.

²⁶ B. Kumor, *Seminarium duchowne w Tarnowie (1838-1959)*, „Currenda”, 109 (1959), nr 5, s. 262.

²⁷ Buliński, dz. cyt., s. 402-405.

²⁸ J. Wiśniewski, *Seminarium Duchowne Rzym.-Katol. w Sandomierzu 1820-1926 oraz stuletni katalog duchowieństwa świeckiego diecezji sandomierskiej*, Warszawa [1926].

²⁹ Wśród autorów opracowań historycznych nie ma zgody co do daty przeniesienia alumnów sandomierskich do seminarium kieleckiego. Za datą 1783 r. opowiedział się Buliński, (*Monografia miasta Sandomierza*, s. 405), natomiast za rokiem 1786 – Wiśniewski (*Seminarium... katalog*). Data 1786 r. znajduje się także w katalogu – *Seminaria Ecclesiae Catholicae. Edidit Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus*, Typis Polyglottis Vaticanis 1963, s. 913. Za tym, że data 1783 r. jest prawdziwa świadczy dokument z 1812 r.: „Projekt względem erylowania seminarium” znajdujący się w zespole akt seminaryjnych w AKDS (Akta, t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844).

³⁰ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 405. Z powodu noszenia sukni koloru fioletoowego nazywano ich pospolicie „fijołkami”.

³¹ J. Wiśniewski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu*, „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 23-25.

W okresie organizowania diecezji sandomierskiej kapituła, zwracając się z prośbą do Hołowczyca o założenie seminarium, podsunęła mu we wspomnianym piśmie gotowy projekt zdobycia funduszu na utrzymanie w nim profesorów i alumnów. W piśmie z homagium przypomniała biskupowi, że „Znajduje się zaś fundusz na to seminarium 33.000 złp wzięty na seminarium stradomskie w Krakowie z funduszu seminarium pojezuickiego sandomierskiego i 40.000 (złp) po śp. WJXu – kanoniku Kochańskim, które na rzecz seminarium diecezjalnego wówczas lokowane na dobrach Klimontowa, lecz gdy teraz jest nowa diecezja, więc na seminarium tutejszej diecezji obrócone być powinny. Jest także folwark Sudoły pod Sandomierzem, który był dawniej funduszem Seminarii Sandomiriensis, a później miał należeć do funduszu sufraganii. Atoli, gdy teraz ta ma inny oznaczony fundusz, a folwark został w ręku rządu, za wstawieniem się W. Ekscelencji może być znowu na seminarium obrócony”³².

Na skutek interwencji kapituły Hołowczyc zwrócił się do Komisji Rządowej WR i OP z prośbą o zaprowadzenie seminarium diecezjalnego oraz przeznaczenie stałego funduszu dla czterdziestu alumnów, a tymczasowego zasiłku dla piętnastu³³.

Komisja Rządowa WR i OP odpowiedziała w piśmie noszącym datę 20 listopada 1819 r. oświadczając, że z powodu rozpoczęcia już nowego roku szkolnego, zorganizowanie seminarium sandomierskiego odkłada na rok następny. Przy tym zapewniła, że stały fundusz (etat) dla seminarium sandomierskiego zostanie wyznaczony w łączności z ogólnym urządzeniem wszystkich seminariów w kraju; zaś w sprawie tymczasowego zasiłku dla utrzymania mniejszej liczby alumnów decyzja będzie podjęta, gdy tylko biskup znajdzie odpowiedni lokal na mieszkanie dla profesorów i alumnów³⁴.

Nie pierwszemu biskupowi sandomierskiemu, Hołowczycowi, ale jego następcy Burzyńskiemu, który w tym właśnie czasie obejmował rządy w diecezji sandomierskiej, przypadło w udziale wcielić w życie postulatory bulli *Ex imposita Nobis* i przez założenie seminarium diecezjalnego, spełnić życzenie kapituły katedralnej.

³² AKpDS, Liber Actorum Capituli Cathedralis Sandomiriensis ab institutione huiusce Capituli die scilicet 7 mensis Septembris 1819 inchoatus, nr 178, k. 3 verso.

³³ Tamże, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. Komisji Rządowej WR i OP z 20 XI 1819 r.

³⁴ Tamże.

b. Troska biskupa Adama Prospera Burzyńskiego

Założycielem i organizatorem seminarium był dopiero drugi z kolei biskup sandomierski, Adam Prosper Burzyński, gorliwy pasterz, surowy zwierzchnik, asceta i opiekun ubogich³⁵.

Burzyński nominację na biskupa zawdzięczał namiestnikowi Królestwa Polskiego – gen. Józefowi Zajączkowi, który przedstawił go królowi Aleksandrowi I jako kandydata na ordynariusza sandomierskiego. Hołowczyc już 26 listopada 1819 r., jeszcze przed otrzymaniem nominacji papieskiej na arcybiskupstwo warszawskie, chętnie zlecił Burzyńskiemu zarząd diecezji sandomierskiej³⁶. Pisał o tym w liście z 18 lutego 1820 r. do diecezjan sandomierskich: „W tym widoku i mym przekonaniu, że Wam pociechę miałem sprawić i potrzebom diecezji dogodzić, poprzednio Mu [Burzyńskiemu] oddałem był władzę

³⁵ Adam Burzyński, w zakonie Prosper (1755-1830), reformat, misjonarz apostolski, biskup sandomierski i senator Królestwa Polskiego. Urodził się 19 lipca 1755 r. jako syn Feliksa i Anny. Ochrzczony został w Wojakowie (obecnie pow. Brzesko, diecezja – tarnowska). W 17 roku życia wstąpił w Wieliczce do zakonu reformatów małopolskich, gdzie 5 stycznia 1773 r. złożył śluby zakonne. Studia filozoficzne i teologiczne pobierał w klasztorach własnej prowincji. Święcenia kapłańskie otrzymał 19 września 1778 r. z rąk bpa Franciszka Potkańskiego w katedrze krakowskiej. W latach 1781-1788 pełnił obowiązki lektora (profesora) – jeden rok wykładał retorykę w Zakliczynie, a przez następne lata filozofię szkotystyczną w Rzeszowie i Sandomierzu. W latach 1788-1790 był kaznodzieją w kolegiacie sandomierskiej. W 1790 r. wyjechał do Rzymu. Po rocznych w nim studiach języków obcych i medycyny, został wysłany na misję do Górnego Egiptu. Tutaj w 1798 r. spotkał się z Polakami, walczącymi pod wodzą Napoleona. Zaprzyjaźnił się wówczas z gen. Józefem Zajączkiem. Przyjaźni tej w przyszłości zawdzięczał wyniesienie na stolicę biskupią. Burzyński pozostał w Egipcie przy armii polskiej, pełniąc funkcję tłumacza, lekarza i kapelana. Z nią powrócił w 1801 r. do Francji, skąd udał się do Rzymu, aby uzyskać zwolnienie z misji i pozwolenie na powrót do kraju. Pozwolenia nie otrzymał. Z polecenia Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, pracował w latach 1802-1810 w Egipcie jako prefekt misji. W 1810 r. powrócił do Polski. Przez dwa lata przebywał w Sandomierzu, spełniając funkcje kaznodziei w miejscowej kolegiacie. W latach 1812-1815 był prowincjałem, a od 1815 r. do 1818 – gwardianem w Sandomierzu. W 1818 r. został wybrany definitorem, czyli doradcą prowincjała. W tymże roku Burzyński starając się o paszport, aby po raz drugi udać się na misję, spotkał się w Warszawie z Zajączkiem, który odwiódł go od tego zamiaru i przedstawił Aleksandrowi I jego kandydaturę na biskupstwo sandomierskie (APRwK, Akta luźne, Akta O. P. Burzyńskiego; BAV, Proc. Cons., vol. 216, k. 636-668v.; OABMK, nr mikr. 145); M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*, Warszawa 1935, s. 90-92; M. Godlewski, *Burzyński Adam Prosper*, w: PSB, t. III, s. 140-141.

³⁶ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 108-109.

zastępczą, nim Święta Stolica Apostolska na godność biskupa diecezji sandomierskiej potwierdzić Go raczyła³⁷.

Pragnienia Hołowczyca zostały spełnione. Papież Pius VII, przychylając się do wniosku Komisji Rządowej WR i OP, zwolnił go 17 grudnia 1819 r. z obowiązków biskupa sandomierskiego i mianował go arcybiskupem warszawskim³⁸. Na jego miejsce powołał Burzyńskiego. Sakrę biskupią Burzyński przyjął 19 marca 1820 r. w kościele reformatów w Warszawie, a w tydzień później odbył ingres do katedry sandomierskiej³⁹.

Burzyński w sprawozdaniu z 6 maja 1820 r., donosząc Stolicy Apostolskiej o realizowaniu postulatów bulli *Ex imposita Nobis* i o wyżej wspomnianych wydarzeniach, zaznaczył, że szczególną jego troską od chwili objęcia stolicy biskupiej w Sandomierzu jest wystawienie koniecznego dla diecezji gmachu seminaryjnego. Przy tym powiadomił, że już posiada zgromadzone na ten cel dostateczne środki i budowę gmachu rozpocznie w najbliższym czasie. Nauka zaś w seminarium po uprzednim załatwieniu formalności z rządem, rozpocznie się od nowego roku szkolnego⁴⁰.

W chwili, gdy Burzyński obejmował rządy diecezją sandomierską, sześciu przynależnych do niej alumnów znajdowało się w seminarium kieleckim⁴¹. Seminarium to przy podziale diecezji w 1818 r. przypadło diecezji krakowskiej. Rektorat jego nie miał zamiaru utrzymywać w własnych funduszów alumnów obcej diecezji. Wyraził zgodę na ich dalszy pobyt jedynie pod warunkiem, że z góry zapłacą całoroczne koszty studiów i utrzymania. Burzyński biorąc pod uwagę z jednej strony niepokonalne trudności w natychmiastowym zorganizowaniu własnego seminarium, a z drugiej – znaczny brak księży w nowo powsta-

³⁷ AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa Hołowczyca i JEXBpa Burzyńskiego (1816-1832) – kopia listu z 18 II 1820 roku.

³⁸ Tamże, Akta biskupie, Akta JEXBpa Burzyńskiego (dokumenty) 1820-1830 – p. z 24 XII 1819 r.

³⁹ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 31 nn.

⁴⁰ „Quod vero caetera puncta in praellegata Bulla contenta respicit, in spiritu humilitatis respondeo quod in primo momento ingressus mei Dioecesim Sandomiriensem singularem meam curam eo impenderim, ut deficiens et summe necessarium diaecesanum seminarium... extruerentur ad... sunt jam sufficientia materialia praeparata et fabrica sine omni interruptione constituuntur. Studia seminaristica cooperante excelsu religionosa in publicae instructionis commissione in Regno Poloniae constituta, a novo anno scholastico inhoabuntur” (tamże, s. 98-99).

⁴¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – kopia p. z 22 XII 1819 r. i 3 I 1820 r.

łej diecezji sandomierskiej, zgodził się na propozycje rektoratu seminarium kieleckiego. Upoważnił Józefa Dutkowskiego, kanonika sandomierskiego kapituły katedralnej do zawarcia umowy z Bernardem Bzinkowskim, administratorem seminarium kieleckiego, o dalszy w nim pobyt alumnów sandomierskich. Według umowy zawartej 22 grudnia 1819 r. zobowiązano się płacić 400 złp rocznie na utrzymanie każdego alumna⁴².

Przy zawarciu umowy Dutkowski wpłacił Bzinkowskiemu 600 złp, a resztę kwoty przyrzekł doręczyć w dwu ratach. Pierwsza rata wynosząca 1.000 złp miała być wpłaconą do 6 stycznia 1820 r., a druga – 800 złp – do 1 kwietnia tegoż roku⁴³.

Zgodnie z dekretem kasacyjnym wydanym 17 kwietnia 1819 r. koszta utrzymania alumnów diecezji sandomierskiej miał pokrywać rząd⁴⁴. Na tej podstawie Burzyński 3 stycznia 1820 r. zwrócił się do Komisji Rządowej WR i OP o wyznaczenie wskazanej umową sumy w wysokości 2.400 złp na pokrycie kosztów utrzymania alumnów sandomierskich. Przyrzekł, że ze swej strony, zgodnie z poleceniem Komisji Rządowej WR i OP, dołoży wszelkich starań, aby przygotować odpowiedni gmach dla profesorów i alumnów, umożliwiając rozpoczęcie wykładów od nowego roku szkolnego⁴⁵.

Łatwiej było Burzyńskiemu złożyć przyrzeczenie, trudniej było je wykonać. Przy realizacji zamiaru pokonać musiał wiele przeszkód. Na wstępie wyłoniła się pierwsza trudność: zwerbowania profesorów i zapewnienia im stałej pensji, jak również wyjednanie u rządu stałego etatu dla seminarium. Wprawdzie Burzyński w piśmie z 17 czerwca 1820 r. mógł zawiadomić Komisję Rządową WR i OP, że już przez okólną odezwę skierowaną do duchowieństwa diecezjalnego, powiadomił aspirantów do stanu duchownego o mającym nastąpić otwarciu seminarium diecezjalnego w nadchodzącym roku szkolnym, oraz że wyznaczył egzaminatorów i upatrzył sobie kandydatów na profesorów. Dwóch spośród nich wykładało w seminarium kieleckim. Oczekując jednak oznaczenia wysokości pensji profesorskiej, zwlekali oni z dniem biskupowi definitywnej odpowiedzi. Burzyński ze swej strony nie mogąc samowolnie decydować, przynaglał Komisję Rzą-

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ AKDL, Księgi – A nr XXXVIII – Korespondencja rządowa z lat 1818-1819. Kopia dekretu supresyjnego z 17 IV 1819 r.; J. Gacki, *Benedyktynski klasztor Świętego Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1973, s. 329-333 (tekst dekretu w tłumaczeniu polskim).

⁴⁵ AKDS, dz. cyt.

dową WR i OP, aby określiła wysokość uposażenia dla regensa i profesorów seminarium oraz przyznała uposażenie przynajmniej dla 15 alumnów⁴⁶.

Komisja Rządowa WR i OP powołując się na przyrzeczenie biskupa, zobowiązała się dopiero wyznaczyć stały etat dla seminarium i oznaczyć wysokość pensji profesora, gdy wszystko będzie przygotowane do otwarcia seminarium i przedłożona zostanie lista profesorów. Komisja Rządowa powiadomiła też, że wkrótce zostanie opracowany ogólny plan urządzenia seminariów diecezjalnych, w którym będzie określona wysokość pensji profesorskich⁴⁷.

Burzyński z powodu zbliżającego się roku szkolnego zmuszony był przedłożyć Komisji Rządowej WR i OP listę nominowanych dla seminarium sandomierskiego profesorów, bez uprzedniego określenia im wysokości pensji przez rząd. Uczynił to w piśmie z 25 sierpnia 1820 r., powiadamiając Komisję, że na regensa seminarium wyznaczył Klemensa Bąkiewicza, archidiacona sandomierskiego, a na profesorów: Stefana de Medem, gwardiana reformatów sandomierskich, Antoniego Putiatyckiego, profesora szkół kieleckich i Maurycego Kuczępę, byłego cystersa koprzywnickiego. Natomiast nie przyjął w poczet grona profesorskiego dwóch księży magistrów teologii: Wiczyńskiego i Malczewskiego, zaproponowanych mu 26 września 1820 r. przez Komisję Rządową WR i OP, jako kandydaci na profesorów seminarium sandomierskiego. W końcu zapewnił Komisję Rządową, że z całą pewnością pierwszy kurs nauk w seminarium zostanie rozpoczęty na początku zbliżającego się roku szkolnego, o czym już powiadomił aspirantów do stanu duchownego i całe duchowieństwo diecezjalne⁴⁸.

Wypada zaznaczyć, że pierwsza kadencja regensowska Klemensa Bąkiewicza, trwała krótko, gdyż jeszcze przed uroczystym otwarciem seminarium, dnia 31 października 1820 r. nowym regensem (z pensją roczną wynoszącą 2.000 złp) został mianowany, były profesor seminarium kieleckiego – Jan Ratyński, proboszcz w Łukawie pod Sandomierzem⁴⁹. Komplikacje z wyznaczeniem pierwszego regensa powstały z tego powodu, że upatrzony wcześniej na to stanowisko Ratyński zgodził się nim zostać, ale pod warunkiem zatrzymania nadal swego probostwa. Na to trzeba było specjalnego pozwolenia od rządu, o które

⁴⁶ Tamże, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – kopia p. z 17 VI 1820 roku.

⁴⁷ Tamże, p. Komisji Rządowej WR i OP z 24 VI 1820 r.

⁴⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – kopie p. z 25 VIII 1820 r. i 30 X 1820 r.

⁴⁹ Tamże – kopia p. z 31 X 1820 r.

Burzyński się dopiero starał⁵⁰. Przynaglany jednak przez Komisję Rządową WR i OP o podanie listy grona profesorskiego seminarium – mianował tymczasowo regensem – Klemensa Bąkiewicza.

Drugą przeszkodą, którą musiał pokonać Burzyński przy założeniu seminarium, była kwestia znalezienia odpowiedniego pomieszczenia dla profesorów i alumnów.

Rząd Królestwa Polskiego zgodnie z postulatami bulli *Ex imposita Nobis*⁵¹ przeznaczył na seminarium oraz pomieszczenie biskupa i konsystorza, gmachy dawnego kolegium jezuickiego⁵². Niestety, było to połowiczne załatwienie sprawy. Gmachy te wymagały gruntownego remontu. Wprawdzie 8 stycznia 1820 r. Komisja Rządowa WR i OP przeznaczyła na ten cel 50.000 złp, ale były to tylko z jej strony dobre chęci. Wyплаты bowiem biskup miał otrzymywać ratami, a o każdą ratę trzeba było się starać drogą urzędową. To zaś bardzo paraliżowało tok pracy⁵³. Tym bardziej, że rząd nie zawsze był w stanie wypłacić w danej chwili potrzebną sumę⁵⁴. W takich warunkach należało przewidywać, że naprawa budynków pojezuickich potrwa latami. Z tego powodu w 1820 r. Burzyński w porozumieniu z rządem, na tymczasowe mieszkanie dla profesorów i alumnów przeznaczył dom księży emerytów, znajdujący się przy ulicy Panny Marii (Kolegiackiej) w pobliżu dzwonnicy katedralnej⁵⁵. Budynek ten wymagał o wiele mniejszego nakładu pracy przy restauracji niż gmachy kole-

⁵⁰ J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1928, cz. 1, s. 248.

⁵¹ Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 62; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 273.

⁵² AKDS, Akta zakonne, Akta gmachu pojezuickiego (1819-1865) – p. z 8 I 1820 r.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – kopia p. z 7 II 1822 r.

⁵⁵ Zamiar wybudowania w Sandomierzu domu księży emerytów powzięli biskupi krakowscy: Jakub Zadzik (1635-1642) i Piotr Gembicki (1642-1657). Dopiero jednak Rafał Rościcki, archidiacon kolegiaty sandomierskiej, zamiar ten zrealizował. Do 10.000 złp, kwoty poprzednio zebranej na ten cel, dołączył swoją ofiarę 43.000 złp. Za tą wspólną sumę w 1701 r. zakupił dom od psalterzystów sandomierskich. W tym samym roku biskup krakowski – Jerzy Albrecht Denhoff (Dönhoff) (1701-1702) polecił, aby w tym domu miało pomieszczenie pięciu chorych kapłanów i dwóch penitencjarzy, z których jeden miał być w nim przełożonym. Dom ten w latach 1701-1724 został gruntownie przebudowany. Do chwili przeznaczenia go na seminarium diecezjalne służył za mieszkanie nie tylko księżom emerytom, lecz również księżom z kapituły sandomierskiej, alumnom seminarium prowadzonego przez jezuitów i chłopcom z „niższego seminarium” (Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 184-186; Wiśniewski, *Seminarium... katalog*).

gium pojezuickiego. Dlatego słusznie można się było spodziewać, że jeszcze przed nadejściem nowego roku szkolnego zostanie odremontowany. Do decyzji biskupa w tej sprawie przychylnie odniosła się Komisja Rządowa WR i OP, wyznaczając 9 maja 1820 r. na remont budynku 2.000 złp. Niestety, Deputacja do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych nie dysponowała odpowiednimi funduszami na wypłacenie tej sumy. Wydawało się wobec tego, że sprawa otwarcia seminarium znowu zostanie odroczone, lecz na szczęście Burzyński wcześniej już pobrał pewną kwotę pieniędzy na remont gmachów pojezuickich. Korzystając z tego Komisja Rządowa upoważniła go 6 czerwca 1820 r. do użycia z niej przyznanych 2.000 złp na remont domu księży emerytów⁵⁶.

Za okazaną przychylność, Burzyński podziękował 17 czerwca 1820 r. Komisji Rządowej WR i OP i jednocześnie powiadomił ją, że już wszystko zostało przygotowane do restauracji domu księży emerytów, ażeby z rozpoczęciem nowego roku szkolnego mogło w nim zamieszkać przynajmniej 15 alumnów razem z regensem i profesorami⁵⁷.

Rzeczywiście, prace remontowe domu księży emerytów, nad którymi z polecenia biskupa czuwał kanonik katedralny – Józef Dutkowski, prokurator kapituły sandomierskiej, przebiegały sprawnie. Burzyński ponownie 25 sierpnia 1820 r. zawiadomił Komisję Rządową WR i OP, że zostaną one ukończone jeszcze przed 10 września tegoż roku⁵⁸. Stosownie do polecenia Komisji biskup 14 grudnia 1820 r. przesłał jej rachunek z kosztów remontu domu księży emerytów. Zarazem z radością donosił, że już od 1 października tegoż roku w odrestaurowanym gmachu zamieszkuje 20 alumnów razem z regensem i profesorami. Z rachunku powyższego wynikało, że koszty remontu przewyższyły dotację rządową o 150 złp 12 gr. Wspominając o tym Burzyński upominał się o zwrot tej kwoty i zastrzegł, aby rząd sumę wspomnianych 2.000 złp, wziętą z funduszy przeznaczonych na budowę gmachu biskupiego, zwrócił w swoim czasie⁵⁹. Na pismo biskupa Komisja Rządowa WR i OP odpowiedziała 29 grudnia 1820 r. – pozytywnie⁶⁰.

⁵⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 6 VI 1820 r.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże – p. z 25 VIII 1820 r.

⁵⁹ Tamże – kopia p. z 14 XII 1820 r.

⁶⁰ Tamże – p. z 29 XII 1820 r.

3. Otwarcie seminarium

Po pokonaniu przeszkód związanych z wyszukaniem odpowiedniego grona profesorskiego i budynku, przysła wreszcie upragniona dla A. P. Burzyńskiego chwila otwarcia seminarium⁶¹.

Burzyński będąc świetnym organizatorem i wzorowym pasterzem diecezji, należycie doceniał dekret Soboru Trydenckiego *Cum adolescentium aetas* z 15 lipca 1563 r. nakazujący biskupom zakładanie diecezjalnych seminariów duchownych⁶². Zakładając seminarium diecezjalne zgodnie z przepisami tego dekretu i postulatami zawartymi w bulli *Ex imposita Nobis* był osobiście przekonany „że ten tylko jest jedyny środek, za pomocą którego można ustalić, w odrodzeniu się kapłanów podług Ducha Bożego, Królestwo czyli Kościół Jezusa Chrystusa na ziemi i lud prawowierny nieomylnie do mety szczęścia wiekuistego doprowadzić”⁶³.

Uroczyste otwarcie sandomierskiego seminarium diecezjalnego nastąpiło 7 listopada 1820 r.⁶⁴. Inauguracyjną Mszę świętą w katedrze sandomierskiej odprawił kanonik Józef Dutkowski. We Mszy św. uczestniczyli oprócz wiernych: biskup Adam Prosper Burzyński, kapituła, profesorowie i alumni. Po skończonej Mszy św. wszyscy procesjonalnie udali się do gmachu księży emerytów, tymczasowo przeznaczonych na seminarium. Okolicznościowe przemówienie wygłosił Józef Lisikiewicz, prałat scholastyk, a następnie regens – Jan Ratyński, wskazał alumnom obowiązki jakie biorą na siebie wstępując do społeczności seminaryjnej. Po uroczystości zakończonej pasterskim błogosławieństwem

⁶¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844). Tekst znajdującego się w nich statutu seminaryjnego z 1 IX 1826 r. rozpoczął Burzyński słowami: „Już to rok szósty upływa jak po objęciu urzędu naszego pasterskiego nad diecezją sandomierską, pomimo tysiączne przeszkody i zawody założyliśmy tymczasowo seminarium nasze diecezjalne”.

⁶² Tamże (Statut z 1 IX 1826 r.) – „Samo święte Koncylium Generalne Trydenckie, pominawszy jego nieomylnie i święte kanony, niczym się tak nie zajęło, jak zaprowadzeniem seminariów, ich urządzeniem i zaleceniem najściślejszym biskupom, aby oni nad tymiż instytucjami bezustannie czuwali, jako tymi, od których dobrego urządzenia świętość Kościoła św. przeciwnie zaś, upadek zawisł (Ses. XXIII, cap. XVIII de reform.). Które to święte Koncylium z tego samego jednego względu, pomimo inne zbawienne instytucje, zasługuje i zasługiwać będzie na wiekopomną sławę”.

⁶³ Tamże (wstęp do statutu z 1 IX 1826 r.).

⁶⁴ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 405; Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 43; *Seminaria Ecclesiae Catholicae...*, s. 913.

udzielonym przez Burzyńskiego nowemu zakładowi duchownemu, rozpoczęły się w seminarium wykłady⁶⁵.

W związku z otwarciem seminarium sandomierskiego powstaje pytanie: na jakiej podstawie oparto jego byt prawny? Kwerenda nie doprowadziła do odszukania specjalnego dokumentu erekcyjnego seminarium, wydanego przez władze kościelne. W statucie seminaryjnym – z powodu przeszkód nadanych przez Burzyńskiego dopiero 1 września 1826 r. – brak jakichkolwiek danych na ten temat⁶⁶. Należy więc przypuszczać, że takiego specjalnego dokumentu w ogóle nie było. Burzyński zakładając seminarium oparł się na wyraźnym zleceniu papieża Piusa VII zawartym w bulli *Ex imposita Nobis*, przytoczonym na początku tego rozdziału⁶⁷.

Natomiast w archiwum kurialnym w Sandomierzu znajduje się reskrypt z 22 grudnia 1820 r., w którym Komisja Rządowa WR i OP wyznaczyła seminarium sandomierskiemu roczny etat w wysokości 20.700 złp⁶⁸. Reskrypt ten, jak wynika ze sprawozdania regensa Jakuba Gierasińskiego, był zarazem rządowym aktem erygującym seminarium sandomierskie⁶⁹. Opóźnienie tego aktu w stosunku do daty oficjalnego otwarcia seminarium można tłumaczyć tym, że Komisja Rządowa odkładała sprawę zorganizowania seminarium sandomierskiego do chwili mającego się ukazać zarządzenia rządowego organizującego jednolicie wszystkie seminaria diecezjalne w kraju. Tym razem Komisja Rządowa zmuszona była uznać fakt dokonany.

Fakt ten potwierdziła również i Stolica Apostolska, która – doceniając zasługi Burzyńskiego w realizowaniu postulatów bulli *Ex imposita Nobis* – przesłała mu 18 sierpnia 1823 r. wyrazy uznania za należyte zorganizowanie diecezjalnego seminarium sandomierskiego⁷⁰.

⁶⁵ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 405-406; Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 43; tenże, *Seminarium... katalog*.

⁶⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut.

⁶⁷ Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 62; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 273.

⁶⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – oryginał reskryptu z 22 XII 1820 r.

⁶⁹ Tamże. Regens w sprawozdaniu z 11/23 listopada 1843 r. pisał: „pierwotną erekcję seminarium w Sandomierzu stanowi reskrypt byłej Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 XII 1820 r. N° 8304 tu w kopii załączony, którym roczny fundusz na utrzymanie rzeczzonego seminarium w sumie złp 20.700, czyli rubli srebrem 3.105 tymczasowo oznaczony został”.

⁷⁰ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 115.

Rozdział II

UPOSAŻENIE SEMINARIUM

1. Etat rządowy i czasowe dochody

Podstawę uposażenia seminarium sandomierskiego – jeśli pominąć zabudowania – stanowiły: czasowe dochody z wydzierżawionych majątków ziemskich oraz etat rządowy, przydzielony z funduszu supresyjnego.

Fundusz supresyjny, zwany również ogólnym funduszem religijnym¹, powstał jako rezultat egzekucji dekretu kasacyjnego z 17 kwietnia 1819 r.². Do wydania tego dekretu rząd Królestwa Polskiego zmusił egzekutora bulli *Ex imposita Nobis* – Franciszka Malczewskiego, arcybiskupa warszawskiego³, posiadającego obszerne pełnomocnictwa papieskie w zakresie kasaty klasztorów⁴. W dekrecie kasacyjnym „arcybiskup Malczewski przesadnie opierając się na przyzwalającej bulli papieskiej, poznosił szereg klasztorów”⁵. Dochody z kapitałów i funduszków, zniesionych w ten sposób instytucji kościelnych, miały być przeznaczone, zgodnie

¹ W zorganizowaniu w Królestwie Polskim ogólnego funduszu religijnego przejawili się wpływy Austrii, gdzie już istniał podobny fundusz (por. W. Kalinka, *Dziela*, t. 10: *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 318).

² AKDL, A – Księgi nr XXXVIII – Korespondencja rządowa z lat 1818, 1819, k. 655 (kopia dokumentu); J. Gacki, *Benedyktynski klasztor Świętego Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1873, s. 329-333 (tekst polski dekretu).

³ F. Malczewskiego, biskupa wrocławskiego, król Aleksander I Romanow mianował 31 VII 1818 r. metropolitą warszawskim, a 2 X 1818 r. Stolica Apostolska udzieliła mu swej prekonizacji (J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 2, Gniezno 1883, s. 592).

⁴ Pius VII, Bulla „*Ex imposita Nobis*”, w: *Bullarii Romani continuatio*, ed. A. Barbèri, R. Secreti, t. XV, Romae 1853, s. 67; O. Beiersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac., Wrocław 1960, s. 281; F. Borowski, *Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej*, Lublin 1959 (mps AUKUL).

⁵ M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*, Warszawa 1935, s. 145.

z poleceniem papieskim, na potrzeby duchowieństwa rzymsko-katolickiego, a między innymi na uposażenie seminariów duchownych⁶.

Po kasacie instytutów kościelnych fundusz supresyjny wynosił 7.381.408 rb 36 kop.⁷. Choć właścicielem dóbr suprymowanych nadal pozostawał Kościół katolicki, to jednak znajdowały się one pod zarządem państwowym⁸.

Aleksander I, chcąc uregulować wewnętrzne sprawy organizacji kościelnej, powołał 23 stycznia 1823 r. Komitet dla ustalenia hierarchii i uposażenia duchowieństwa katolickiego w Królestwie Polskim⁹. W memoriale skierowanym do króla 3 marca 1825 r. Komitet proponował uposażenie dla każdego seminarium w wysokości:

1) pensja regensa	– 3.000 złp
2) pensja 3 profesorów po 2.400 złp	– 7.200 złp
3) na utrzymanie budowli	– 2.000 złp
w ogóle	– 12.200 złp

Dla ośmiu ówczesnych seminariów diecezjalnych wypadła suma 97.600 złp¹⁰.

⁶ Gacki, *Benedyktyński klasztor...*, s. 330.

⁷ A. Szelążek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym*, Toruń 1947, s. 69.

⁸ Postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 26 VI 1819 r.; por. Dz. Pr. Kr. Pol., t. VI, nr 26, s. 355-357; AGAD, Protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 15 VI 1819 i 26 VI 1819, nr 7006, s. 242-243, 267. Administracją funduszków supresyjnych początkowo zajmowała się Deputacja do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych, a następnie przeszły one w zarząd Dyrekcji Funduszków Komisji Rządowej WR i OP. W czasie powstania listopadowego Rząd Narodowy 25 IV 1831 r. przekazał dobra suprymowane w administrację skarbu. Decyzję tę, po stłumieniu powstania, zaaprobował Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego. Oddał on w zawiadywanie Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu zarówno fundusz supresyjny, jak i tzw. fundusz duchowieństwa poznańskiego. Komisja Rządowa WR i OP razem z Komisją Rządową Przychodów i Skarbu miały obliczać czysty dochód z powyższych funduszków, a następnie dochód ten miał być wypłacany Komisji Rządowej WR i OP.

⁹ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu Królestwa Polskiego, Akta t. s. uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, vol. 1, nr 1303, k. 1.

¹⁰ Tamże, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868, vol. 2, Sekcja Administracyjno-policyjna, Akta dotyczące uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, nr 6175, k. 1-3. Cały memoriał bez daty i tytułu w jęz. franc. znajduje się w AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu Królestwa Polskiego, Akta dotyczące się uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, vol. 1, nr 1303, k. 7-48.

Na uposażenie 50 alumnów seminarium warszawskiego, Komitet proponował, ze względu na wyższe koszty utrzymania, po 700 złp na każdego alumna, a zatem w sumie 35.000 złp. Natomiast na utrzymanie 250 alumnów w pozostałych seminariach diecezjalnych, licząc na każdego alumna po 600 złp, Komitet przeznaczał sumę 150.000 złp¹¹.

Wynika stąd, że według propozycji Komitetu fundusz przeznaczony na seminaria diecezjalne winien wynosić 282.600 złp. Przy tym Komitet sugerował, ażeby „mając na uwadze potrzebę ułatwienia środków do utrzymania i wyżywienia alumnów po seminariach zostających... uposażenie onychże w jednej trzeciej części w dobrach wyznaczone było”¹².

Propozycje Komitetu znacznie odbiegały od dotychczasowego stanu faktycznego. Z tabeli uposażenia duchowieństwa katolickiego w Królestwie Polskim wynika, że etat przyznany w 1824 r. dla seminariów diecezjalnych wynosił zaledwie 104.558 złp 25 gr¹³. Przy tym trzeba pamiętać, że przyznany etat rzadko był wypłacany w całości. Na cele oznaczone bullą *Ex imposita Nobis* szła zaledwie mała część funduszu supresyjnego. O tym jak niewiele z tego funduszu przeznaczono, a jeszcze mniej wypłacano, na uposażenie seminariów, świadczy raport Rady Stanu złożony na sejmie w 1825 r. Stwierdza on, że dochód z dóbr zniesionych instytucji duchownych wynosił:

w 1820 r. – 712.738 złp 22 gr
w 1821 r. – 773.400 złp 25 gr
w 1822 r. – 594.798 złp 4 gr
w 1823 r. – 811.106 złp 13 gr
Ogólna suma –2.892.042 złp 64 gr

We wspomnianym raporcie zaznaczono, że biskupi ze względu na niedostatek skarbu publicznego 1820 roku, uczynili na czas ograniczony ofiarę wynoszącą 1/6 pensji¹⁴.

Analizując powyższe dochody przyznać należy, że rząd przeznaczał małe sumy na utrzymanie seminariów diecezjalnych. Ponadto z wykazu wydatków

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

¹³ AGAD, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868, vol. 2, Sekcja Administracyjno-policyjna, Akta dotyczące się uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, nr 6175, k. 3.

zamieszczonych we wspomnianym raporcie Rady Stanu wynika, że w latach 1820-1824 władze rządowe wydawały rocznie na utrzymanie seminariów diecezjalnych – przeciętnie tylko 40.875 złp¹⁵.

Ogólnie trzeba stwierdzić, że choć w następnych latach rząd podwyższył seminariom etat, to jednak warunki ich uposażenia były nadal niezadowolające¹⁶. Problemu uposażenia seminariów, jak i całego duchowieństwa katolickiego, nie rozwiązano przez cały okres konstytucyjny Królestwa Polskiego, choć prawie corocznie nad nim dyskutowano. Dekret kasacyjny Franciszka Malczewskiego, który w zamiarach papieża miał na celu przekazanie funduszu supresyjnego biskupom, kapitułom i seminariom, nie spełnił swego zadania¹⁷.

Po ogólnym zapoznaniu się z przydziałem funduszu supresyjnego dla seminariów diecezjalnych, wypada zorientować się, jak ta sprawa przedstawiała się konkretnie w seminarium sandomierskim. Seminarium to było jednym z tych, o których uposażenie papież polecił Malczewskiemu zatroszczyć się w szczególny sposób i dopilnować, ażeby został mu przydzielony wystarczający etat z funduszu supresyjnego¹⁸. Troska papieska płynęła stąd, że to seminarium miało być założone w nowo erygowanej diecezji. Chociaż diecezja sandomierska utworzona została z większej części obszaru diecezji kieleckiej, to jednak seminarium kieleckie przypadło diecezji krakowskiej. Z tego powodu Komisja Rządowa WR i OP znosi 1 sierpnia 1820 r. seminarium kieleckie i jednocześnie, powiadamiając o tym pisemnie biskupa krakowskiego – Jana Pawła Woronicza, zakomunikowała

¹⁴ *Diariusz Senatu Sejmu Królestwa Polskiego 1825*, t. 1, Warszawa 1828, s. 24.

¹⁵ Tamże, s. 25.

¹⁶ AGAD, Rada Stanu Królestwa Polskiego, Raporta z czynności Komisji Rządowej WR i OP z lat 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, vol. 43^c (brak foliacji i paginacji). – Z wykazu ogólnego dochodów i wydatków z funduszy supresyjnych i poznańskich r. 1828, będącego załącznikiem do raportu Komisji Rządowej WR i OP z roku 1828 – wynika, że w 1828 r. na utrzymanie seminariów duchownych na mocy etatu faktycznie wypłacano 69.109 złp 27 gr, a za zaległości – 20.703 złp 5 gr. Widoczna jest duża dysproporcja przy porównaniu etatu przyznanego na uposażenie seminariów duchowieństwa rzymsko-katolickiego z etatem przyznanym seminariom innych wyznań. Skarb Królestwa Polskiego wypłacał na uposażenie wszystkich seminariów rzymsko-katolickich 24.445 rb. Natomiast na jedno seminarium prawosławne w Chełmie – 27.530 rb. W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Rzym 1966, s. 286.

¹⁷ „Beneficiis hoc modo suppressendis, ad effectum eorum bona, ac redditus episcopalibus mensis, capitulis, ac seminariis proportionaliter respective uniendi” (Pius VII, *Bulla „Ex imposita Nobis”*, s. 67).

mu, aby polecił administratorowi seminarium kieleckiego wydać dla seminarium sandomierskiego wszelkie sprzęty i bibliotekę. Pozostała część uposażenia seminarium kieleckiego miała być przekazana seminarium krakowskiemu¹⁹.

Po usilnych zabiegach administratora Bzinkowskiego i biskupa J. P. Woronicy, powołujących się na fakt, że seminarium kieleckie stanowi fundację księży komunistów, Komisja Rządowa WR i OP dnia 17 października 1820 r. wycofała poprzednią swą decyzję w tej sprawie²⁰.

Konkretnym przejawem realizacji głównego celu dekretu F. Malczewskiego, była decyzja władz rządowych podjęta w związku z ewakuacją klasztoru świętokrzyskiego. Deputacja do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych przeznaczyła wówczas dla seminarium sandomierskiego: ozdobne szafy biblioteczne, książki pozostawione przez S. Lindego, dwa zegary, dzwonki, obrazy „korytarzowe” oraz instrumenty muzyczne po klasztornej kapeli i pisma muzyczne²¹.

Wiadomo już, że Komisja Rządowa WR i OP uzależniła wyznaczenie dotacji na uposażenie seminarium sandomierskiego od uprzedniego wyznaczenia przez biskupa profesorów i budynku dla tej instytucji²². Burzyński dnia 7 września 1820 r. zawiadomił Deputację do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych o zrealizowaniu warunku postawionego przez Komisję Rządową WR i OP, domagając się od niej wyznaczenia 5.000 złp na zakupienie sprzętów dla seminarium, jak również żywności dla przybywających alumnów. W odpowiedzi Deputacja zawiadomiła biskupa 28 września tegoż roku, że już upoważniła Komisję Województwa Sandomierskiego, aby poleciła ona „kasie supresyjnej” wypłacenie dla seminarium 6.000 złp w okresie trzymiesięcznym. Kwota ta miała być potrąconą z funduszu przeznaczonego na etat dla seminarium. Komisja Województwa Sandomierskiego 20 października 1820 r. poleciła „kasie szkolno-

¹⁸ Tamże, s. 62, 67; Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 273, 281.

¹⁹ F. Puchalski, *Seminarium kieleckie*, Kielce 1901, s. 29; J. Zdanowski, *Seminarium Duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 33.

²⁰ Puchalski, *Seminarium kieleckie*; Zdanowski, *Seminarium Duchowne*, s. 34.

²¹ WAPwR, Zarząd Dóbr Państwowych. Komisja Województwa Sandomierskiego, Akta okupacji klasztoru księży benedyktynów świętokrzyskich 1819-1831, nr 1135, k. 62, 72; Gacki, *Benedyktyński klasztor...*, s. 338.

²² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 24 VI 1820 r.

religijnej” wypłacić za pokwitowaniem wspomnianą kwotę na urządzenie seminarium. Burzyński mógł więc dopiero 13 grudnia tegoż roku powiadomić Komisję Rządową WR i OP, że za przeznaczoną kwotę utrzymują się w seminarium zorganizowanym już od 1 października: regens, trzech profesorowie i 20 alumnów. Zarazem domagał się szybkiego wyznaczenia etatu na uposażenie seminarium, ponieważ pobrany fundusz był już na wyczerpaniu²³.

Tym razem Komisja Rządowa WR i OP w krótkim czasie załatwiła przychylnie prośbę Burzyńskiego. Nie czekając na ukazanie się zarządzenia o jednolitym urządzeniu seminariów w kraju, wydała 22 grudnia 1820 r. reskrypt, w którym wyznaczyła tymczasowo 20.700 złp, czyli 3.105 rb sr., jako roczny etat uposażenia seminarium sandomierskiego²⁴.

Według planu Komisji fundusz ten był przeznaczony na:

1) – utrzymanie 20 alumnów licząc na każdego rocznie po 600 złp	– 12.000 złp
2) – utrzymanie jednego regensa i trzech profesorów licząc rocznie po 600 złp	– 2.400 złp
3) – pensje:	
a) dla regensa seminarium rocznie	– 1.800 złp
b) dla trzech profesorów po 1.500 złp	– 4.500 złp
razem	– 20.700 złp

Przy tym Komisja Rządowa WR i OP informowała biskupa, że po potrąceniu wypłaconych a conto 6.000 złp, należność powyższa wypłacaną będzie, zaczawszy od 1 lipca br., w ratach kwartalnych z „kasy supresyjnej” Województwa Sandomierskiego²⁵.

Z kolei Deputacja do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych 4 stycznia 1821 r. zawiadomiła Burzyńskiego, że już poleciła wypłacić wyznaczony reskrytem etat na uposażenie seminarium. Biskup, zanim go jednak otrzymał, znalazł się w trudnej finansowej sytuacji, był zmuszony zwrócić

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, p. z 22 XII 1820 r.

²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – kopia p. z 22 XII 1820 r. oraz Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – kopia p. z 22 XII 1820 r.

się 5 stycznia 1821 r. do kapituły katedralnej o pożyczanie 3.000 złp na utrzymanie seminarium²⁶.

Komisja Rządowa WR i OP, wnikając w kłopoty finansowe seminarium, poleciła 26 lipca 1821 r., ażeby etat dla niego był wypłacany z dniem 1 stycznia każdego roku, za okazaniem kwitu biskupa i listy utrzymujących się osób²⁷. Ponadto zezwoliła na wypłacanie z góry miesięcznej należności z etatu seminarijnego, zastrzegając jednak, aby regensowi i profesorom pensje były wypłacane z końcem miesiąca²⁸.

Pożyteczne te zarządzenia nie zawsze były zachowywane w praktyce. Realizacja ich była zależna od tego, jakimi funduszami dysponowała w danej chwili „kasa supresyjna”²⁹.

Porównując stałą kompetencję roczną przyznaną seminarium sandomierskiemu z kompetencjami przydzielonymi innym seminarium „ex beneficiis supresis”, należy stwierdzić, że była ona znaczna³⁰. Komisja Rządowa WR i OP przy jej oznaczeniu kierowała się zapewne tym, że seminarium sandomierskie nie posiadało żadnego innego stałego uposażenia.

Ten stosunkowo znaczny etat roczny seminarium sandomierskiego nie wystarczał jednak w pełni na zaspokojenie jego potrzeb. Komisja Rządowa WR i OP tylko na utrzymanie alumnów przeznaczyła dotację zgodną z propozycją Komitetu wyrażoną w memoriale z 3 marca 1825 r. Natomiast pensje regensa i profesorów wyznaczyła o wiele skromniejsze niż to przewidywał wspomniany memoriał. Nie zatroszczyła się też Komisja o wyznaczenie funduszu na utrzymanie gmachu seminarijnego i na pokrycie innych koniecznych wydatków związanych z wyposażeniem seminarium. Z tego powodu Burzyński zmuszony był podzielić

²⁶ Tamże, Akta t. s. seminarium – p. biskupa do kapituły z 5 I 1821 r.

²⁷ Tamże, p. Komisji Rządowej WR i OP z 26 VII 1821 r.

²⁸ Tamże, p. z 30 VIII 1821 r.

²⁹ Tamże, p. biskupa z 7 II 1822 r.

³⁰ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu Królestwa Polskiego, Akta t. s. uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, vol. 2, nr 1304, k. 38. Z raportu Komisji Rządowej WR i OP z 26 VI 1826 r. do Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu wynika, że w 1826 r. przyznano jako etat z funduszu supresyjnego seminarium: Głównemu – 86.109 złp 18 gr, kieleckiemu – 6.000 złp, wrocławskiemu – 5.000 złp; S. Chodyński (*Seminarium wrocławskie*, Włocławek 1904, s. 217) pisze, że seminarium to w 1825 r. otrzymało „z kasy warszawskiej zł. 5.963 gr. 15”, a rocznego dochodu mogło mieć – 31.253 złp 15 gr; Zdanowski (*Seminarium Duchowne*, s. 35) zaznacza, że „w 1824 r. przyznano seminarium (kieleckiemu) stałą roczną kompetencję w kwocie 16000 zł. p., zaczynając od 1825 r.”.

etat według potrzeb seminaryjnych. Zaznaczył to w statucie z 1826 r. pisząc: „pragnąc usilnie, ażeby dla samego przykładu pod kierunkiem osób zarządzających seminarium, jak największa słuszność i bezinteresowność zachowaną była, a ile szczupłość etatu, z którego dwudziestu pięciu alumnów chcemy mieć utrzymanych dozwala, po zasięgnięciu rady od ludzi bezinteresownych i doświadczonych, następny rozkład wzmiankowanego etatu stanowimy”³¹.

Podział rocznego etatu seminarium sandomierskiego dokonany przez biskupa Burzyńskiego można ująć w następującą tabelę³²:

L.p.	Wyszczególnienie	Kwota roczna
1.	Pensja regensa	2.000 złp
2.	Pensja wiceregensa i zarazem profesora	2.300 złp
3.	Pensja dwóch profesorów po 1.800 złp	3.600 złp
4.	Pensja instruktora śpiewu i „rubrum”	200 złp
5.	Pensja kucharza	250 złp
6.	Pensja szafarza	200 złp
7.	Pensja kredencerja	150 złp
8.	Pensja stróża	100 złp
9.	Stołowanie 20 alumnów po 360 złp	7.200 złp
10.	Stołowanie 5 alumnów po 330 złp	1.650 złp
11.	Sutanny dla 20 alumnów	800 złp
12.	Pasy dla 20 alumnów	100 złp
13.	Buty dla 20 alumnów	250 złp
14.	Pranie	400 złp
15.	Drzewo na opał pieców	300 złp
16.	Świece	200 złp
17.	Śniadanie dla alumnów przez 5 miesięcy	100 złp
18.	Papier i atrament	100 złp
19.	Apteka	200 złp
20.	Biblioteka	200 złp
21.	Remont gmachu	400 złp
	Razem	20.700 złp

³¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogól.), rozdz. V § 14.

³² Tabela została sporządzona na podstawie rozdz. V (urząd. szczeg.) statutu z 1826 r. znajdującego się w AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844).

Na podstawie statutu z funduszu seminaryjnego mogło korzystać 25 alumnów. Dwudziestu spośród nich miało zapewnione całkowite utrzymanie, składające się z wyżywienia i ubrania. Pięciu z pierwszego roku otrzymywało tylko wyżywienie³³. Statut z 1826 r. przewidywał, że gdyby przyjęto do seminarium więcej aspirantów niż pozwalał na to fundusz i pomieszczenie, to wówczas mają oni mieszkać poza seminarium, w domach oznaczonych przez władze diecezjalne, i utrzymywać się samodzielnie³⁴.

Seminarium posiadało własną kasę. Burzyński określił w statucie, że każdy kto życzyłby sobie, aby dla uświetnienia uroczystości pogrzebowych, uczestniczyli w nich alumni, winien po wyrażeniu na to zgody przez wiceregensa, wpłacić do kasy seminaryjnej po 1 złp za każdego alumna biorącego udział w pogrzebie. Pieniądze te były przeznaczone na kupno mebli potrzebnych w pokojach alumnów³⁵. Ponadto biskup w statucie zaznaczył, że w wypadku, gdyby na zakup i naprawę naczyń kuchennych i stołowych nie wystarczyły sumy z etatu seminaryjnego, to za jego wiedzą miał być na ten cel przeznaczony dodatkowy fundusz³⁶.

Do posługi w seminarium Burzyński przeznaczył czterech mężczyzn (zabronił, ażeby w seminarium posługiwały niewiasty): kucharza, szafarza, kredencera i stróża³⁷.

Dane źródłowe świadczą o tym, że w ciągu omawianego okresu w seminarium, poza małymi wyjątkami, przestrzegano powyższych przepisów statutu z 1826 r., odnoszących się do jego uposażenia³⁸.

Z biegiem czasu, kiedy wzrosła liczba alumnów, etat seminaryjny nie wystarczał na pokrycie koniecznych wydatków seminarium. Dowodem tego były częste skargi regensów i prośby przez nich zanoszone do władzy diecezjalnej, ażeby ona wystarała się u urzędu o przyznanie nowego etatu względnie jednorazowego zasiłku.

³³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogólny) rozdz. II § 4. Profesorowie za stołowanie płacili rocznie 400 złp. (zob. tamże, rozdz. IV § 34).

³⁴ Tamże – statut (urząd. ogólny) rozdz. II § 5; ASD, Regestra przychodów i rozchodów (1835-1841) – alumni pozaetatowi płacili za swoje utrzymanie od 300 do 500 złp rocznie.

³⁵ AKDS, statut (urząd. szczeg.), rozdz. VI § 45.

³⁶ Tamże – statut (urząd. ogólny), rozdz. IV § 13.

³⁷ Tamże, rozdz. III § 6.

³⁸ Tamże, Akta alumnów seminarium (1825-1831).

Z powodu braku należącego uposażenia profesorowie na sesji 18 października 1827 r. doszli do wniosku, że seminarium nie utrzyma się z samej kompetencji rządowej, jeśli nie będzie miało zapewnionego dodatkowego dochodu. Zwrócili się więc z prośbą do biskupa, ażeby wziął od rządu folwark Kleczanów w dzierżawę dla seminarium. Biskup natomiast radził rządowi seminarium wzięcie w dzierżawę folwarku Kamienia zwanego Penitencjarią. Na to nie zgodzili się profesorowie, wykazując biskupowi, że dzierżawa folwarku Kamienia nie przyniesie tyle zysku co Kleczanów. Ostatecznie biskup wyraził zgodę, ażeby seminarium wzięło w dzierżawę folwark Kleczanów i Nikisiałkę³⁹.

Oprócz dzierżawy, seminarium miało jeszcze dodatkowe źródło dochodu z lokalu w gmachu poklasztornym Marii Magdaleny, wypożyczonego zarządowi miasta Sandomierza na archiwum akt dawnych ziemskich. Seminarium pobierało za to roczny czynsz w wysokości 166 złp 20 gr⁴⁰.

Sprawą uposażenia seminarium sandomierskiego zajął się Komitet powołany w 1836 r. przez Radę Wychowania Publicznego do opracowania jednolitego planu nauk dla seminariów diecezjalnych. Komitet uznał, że fundusz przyznany na utrzymanie 20 alumnów jest zbyt szczupły, ponieważ według potrzeb diecezji sandomierskiej winno się kształcić w jej seminarium 47 alumnów. Komitet ponadto stwierdził, że dotychczasowe pensje profesorów są za niskie i nie odpowiadają ich stanowiskom. Z tego powodu projektował, ażeby w przyszłości regens seminarium pobierał przynajmniej 450 rb sr. (3.000 złp) stałej pensji, a każdy z profesorów – 375 rb sr. (2.500 złp)⁴¹.

Projekt Komitetu jednak nie został zrealizowany w seminarium sandomierskim. Z powodu braku odpowiednich zabudowań gospodarczych zarząd seminarium zrezygnował z wydzierżawionych w ubiegłych latach folwarków – Kleczanowa i Nikisiałki. Nie przyjął również w bezpłatną dzierżawę, z obowiązkiem jedynie opłacania podatków, proponowanego mu przez rząd

³⁹ ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 7 XII 1827 r.; BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 18 X 1827 r.

⁴⁰ ASD, dz. cyt. – p. z 10 III 1828 r.

⁴¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 15 VI 1844 r.; ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1838 r. – p. z 1 VIII 1838 r.

folwarku „supresyjnego” Krakówka⁴². W ostatnich latach omawianego okresu, seminarium utrzymywało się jedynie z wyznaczonego przez rząd etatu⁴³.

2. Gmach seminaryjny

Dom księży emerytów w Sandomierzu przy ulicy Panny Maryi, wybudowany w latach 1701-1724, był jednopiętrowym budynkiem „o siedmioosiowej fasadzie podzielonej pilastrami, z późnobarokowym portalem, posiadającym tablicę erekcyjną w nadprożu, i oknami o uszatyh obramieniach”⁴⁴. Dom ten, po gruntownym remoncie w 1820 r., został zamieniony na seminarium diecezjalne. Zmienił wówczas nie tylko mieszkańców, ale także swój wygląd. Z zamieszczonych w aneksie fotokopii planów gmachu seminaryjnego⁴⁵, sporządzonych w 1841 r., wynika, że w omawianym okresie wprowadzone zostały zmiany w jego zabudowaniach. Od wschodniej strony budynku, w przedłużeniu jego bocznych ścian, zostały zbudowane parterowe oficyny, przeznaczone na: refektarz (sala jadalna), kuchnię, spiżarnię i niewielkie zabudowania gospodarcze⁴⁶.

Odrestaurowany budynek seminaryjny o rozmiarach: długość – 39 łokci, szerokość – 30 łokci, wysokość – 12 łokci, mógł pomieścić oprócz regensa i profesorów zaledwie 25 alumnów⁴⁷. Liczba alumnów powiększała się jednak

⁴² AKDS, dz. cyt., p. z 24 IV 1828 r.; ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 24 IV 1828 r.

⁴³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – biskup sandomierski – Józef Joachim Goldtmann, pisał 15 VI 1844 r. do Komisji Rządowej WR i OP, że „fundusz (seminaryjny) dotychczas ani o jeden grosz nie powiększył się i seminarium to oprócz wyżej etatem oznaczonej sumy, żadnego folwarku ani jednego zagona ziemi, ani najmniejszego ogródka nie posiada”.

⁴⁴ *Sandomierz*, [aut.:] W. Kalinowski [i in.], Warszawa 1956, s. 58; Bułakowski, *Korespondencja*, s. 429 – jest wzmianka, że dach budynku był wysoki, wykonany według zasad dawnego budownictwa. Wewnątrz był powiązany i popodpierany licznymi belkami.

⁴⁵ Zob. Ilustracje, Fotokopie planów gmachu seminarium sandomierskiego (sporządzone 14 VIII 1841 r.), foto 11-14 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866)).

⁴⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – w raporcie o stanie seminarium z 2 VIII 1842 r. jest wzmianka, że sala do nauki na poddaszu budynku seminaryjnego (zob. Ilustracje, foto 14) nie została jeszcze wykończona. Z tego samego raportu wynika, że biblioteka została już zbudowana na poddaszu.

⁴⁷ ASD, Akta t. s. korespondencji o potrzebną reperację lokalu seminarium z 1828 r. – p. z 10 IV 1828 r. W Królestwie Polskim w latach 1819-1849 jeden łokieć równał się 0,576 m

corocznie. Ze względu na potrzeby diecezji sandomierskiej rząd zezwolił na jej zwiększenie do 40 alumnów⁴⁸. W celu zapewnienia pomieszczenia dla zwiększonej liczby alumnów powstał projekt powiększenia dawnego lub wybudowania nowego gmachu seminaryjnego. W związku z tym wydelegowany został przez rząd „budowniczy” Szpilewski, ażeby dokonał wizji lokalnej. Szpilewski doszedł do wniosku, że zaprojektowany budynek będzie za szczupły na pomieszczenie seminarium, a wzniesienie piętrowego gmachu z powodu niedogodnych warunków terenowych i braku zabezpieczenia od wiatru jest niemożliwe⁴⁹.

Po odrzuceniu tego projektu, biskup zwrócił się 18 października 1822 r. do Komisji Rządowej WR i OP z prośbą o wyrażenie zgody na to, ażeby klasztor poddominikański Marii Magdaleny w Sandomierzu został przeznaczony na seminarium. Prośbę swą motywował danymi świadczącymi, że remont tego klasztoru będzie mniej kosztowny niż budowa nowego gmachu⁵⁰. Widocznie prośba ta nie odniosła pożądanego skutku, skoro biskup w trosce o dobro seminarium zmuszony był interweniować aż u cesarza Aleksandra I. Cesarz zgodził się dnia lipca 1824 r. na przeniesienie dominikanów przebywających w klasztorze Marii Magdaleny do klasztoru tejże reguły zakonnej przy kościele św. Jakuba w Sandomierzu. Opróżniony klasztor miał być przeznaczony na seminarium diecezjalne⁵¹. Postanowienie cesarskie podał 17 sierpnia 1824 r. do publicznej wiadomości namiestnik Królestwa Polskiego, ogłaszając, że „wszelkie zabudowania klasztorne przy kościele św. Marii Magdaleny wraz z kościołem”⁵² zostały przeznaczone wolą cesarską na seminarium diecezjalne sandomierskie. Gmach klasztorny miał być wyrestaurowany.

(I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 1967, s. 32). Wynika z tego, że budynek seminarium sandomierskiego posiadał: długości – 22,464 m; szerokości – 17,28 m; wysokości – 6,912 m.

⁴⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 18 X 1822 r.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ AGAD, Protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, vol. 7014, s. 237, 256; por. *Sumariusz protokołów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815-1867*, oprac. i red. K. Konarski [i in.], cz. 1, t. 1, Warszawa 1960, s. 339, nr 838.

⁵² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 20 IX 1833 r.; *Sumariusz protokołów Rady Administracyjnej...*, s. 339, nr 840.

Rozporządzenie cesarskie nie weszło w życie⁵³. W dalszym ciągu seminarium mieściło się w ciasnym domu księży emerytów. Z tego powodu Burzyński w statucie z 1826 r. określił, że w seminarium mieszkać będzie tylko 25 alumnów. Pozostali uczniowie mieli mieszkać w domach prywatnych⁵⁴. W statucie umieścił również biskup szczegółowe przepisy konserwacji gmachu seminaryjnego⁵⁵.

Gmach ten wymagał ustawicznych remontów. Rząd Królestwa nie zawsze był skory wyznaczać na nie fundusze. Na sesji, odbytej po półrocznych egzaminach, w dniu 9 marca 1828 r. profesorowie uchwalili zwrócić się już po raz trzeci z kolei do biskupa, ażeby interweniował u rządu o zwrot 2.896 złp wydanych na remont gmachu seminaryjnego⁵⁶. W tej sprawie biskup polecił przesłać szczegółowe anszlagi wydatków, sporządzone przez „budowniczego”, ażeby mógł je przedłożyć Komisji Rządowej WR i OP w celu zwrotu kwoty wydanej na remont seminarium. Zgodnie z poleceniem w kwietniu tegoż roku zostały wręczone biskupowi dwa anszlagi zużytych materiałów i kosztów związanych z pracami remontowymi gmachu seminaryjnego. Pierwszy z nich noszący datę 10 kwietnia 1828 r. sporządzony był na sumę 6.599 10 gr⁵⁷, drugi z 14 kwietnia 1828 r. – na sumę 3.623 złp 10 gr⁵⁸.

Interwencja Burzyńskiego w sprawie zwrotu kosztów remontu gmachu seminaryjnego spotkała się jednak z odmowną odpowiedzią Komisji Rządowej WR i OP. Minister Stanisław Grabowski oświadczył w piśmie z 22 maja 1828 r., że na ten cel nie będzie przeznaczony specjalny fundusz. Wydatki powyższe należy pokryć ze stałego etatu seminaryjnego. Z tego etatu mają być pokrywane również i w przyszłości wszystkie wydatki seminarium⁵⁹.

⁵³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 20 IX 1833 r.; ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 27 I 1828 r. i 10 III 1828 r.

⁵⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogól.), rozdz. II § 4 i 5.

⁵⁵ Tamże – statut (urząd. ogól.), rozdz. IV § 9, 10 i 11.

⁵⁶ AKDS, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 9 III 1828 r.

⁵⁷ ASD, Akta t. s. korespondencji o potrzebną reperację lokalu seminarium z 1828 r. – p. z 10 IV 1828 r.

⁵⁸ Tamże – p. z 14 IV 1828 r.

⁵⁹ ASD, Akta t. s. korespondencji o potrzebną reperację lokalu seminarium z 1828 r. – p. z 22 V 1828 r.

Burzyński nie uznając powyższej decyzji za słuszną, zwrócił się w tej sprawie do cesarza Mikołaja I żaląc się, że roboty remontowe w seminarium są zawieszane od 8 lat z powodu braku funduszu⁶⁰. Cesarz w odpowiedzi z 13 kwietnia 1830 r. odroczył decyzję w sprawie remontu gmachu seminaryjnego do czasu rozstrzygnięcia kwestii uposażenia duchowieństwa rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim⁶¹.

Zaimprovizowany gmach seminaryjny nie mógł dostatecznie odpowiedzieć swemu przeznaczeniu, w miarę jak liczba alumnów wzrastała. Brak było w nim kaplicy, pomieszczenia dla chorych alumnów, sali rekreacyjnej, parlatorium, odpowiedniej ilości sal wykładowych, placu rekreacyjnego i studni⁶². Jak wynika z umieszczonych w spisie ilustracji⁶³, spiżarnia mieściła się w nieodpowiednim miejscu. Łączyła się ona bezpośrednio z głównym budynkiem domu seminaryjnego i dlatego szczególnie w porze letniej, „zanieczyszczała powietrze i porządek wymagany w zakładzie psuła”⁶⁴. Z powodu braku miejsca na oddzielne sale lekcyjne, nauczano w pokojach przeznaczonych zarazem na mieszkania i sypialnie dla alumnów. W ten sposób wytworzyły się w zakładzie seminaryjnym warunki urągające najelementarniejszym wymaganiom higieny. Świadczą o tym ustawiczne skargi regensów i wiceregensów zamieszczane w rocznych raportach o stanie seminarium⁶⁵.

Wiceregens Karol Teliga w raporcie za rok szkolny 1835/1836 alarmował władze rządowe, że seminarium potrzebuje obszerniejszego budynku. Dotychczasowy gmach mieszkalny seminarium był tak szczupły, że w jednym pokoju musiało mieszkać po pięciu alumnów. Z tego powodu wynikały często choroby. Wiceregens powiadał również, że seminarium oprócz zewnętrznego remontu

⁶⁰ AGAD, Protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, vol. 7016, s. 507; ASD, Akta t. s. korespondencji o potrzebną reperację lokalu seminarium z 1828 r. – p. Burzyńskiego do Komisji Rządowej WR i OP z 24 VI 1828 r.

⁶¹ ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 13 IV 1830 r.; *Sumariusz...*, s. 378, nr 1089.

⁶² Do użytku seminarium wodę przywożono z Wisły.

⁶³ Zob. Ilustracje, Fotokopie planów gmachu seminarium sandomierskiego, foto 12.

⁶⁴ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 7 V 1835 r.

⁶⁵ Tamże; ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1838 r. – p. z 1 VIII 1838 r.; Akta seminarium sandomierskiego z 1839 r. – p. z 25 III 1839 r.; Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 22 VI 1841 roku.

i rozbudowy gmachu, wymaga wewnętrznego wystroju w postaci stolików, stolów i innych przedmiotów niezbędnych do codziennego użytku alumnów⁶⁶.

Przestrogi wiceregensa okazały się słuszne. W 1839 r. w seminarium zaczął grasować tyfus. Zmarło dwóch alumnów, a kilku innych z wielkim trudem zdołano uratować od śmierci⁶⁷.

Na wieść o tym 20 marca 1839 r. naczelnik żandarmerii, Nieparski, zwiedził seminarium i zawiadomił o chorobie w nim grasującej – komisarza obwodu sandomierskiego, Drabikowskiego. Komisarz zaś pismem z 22 marca tegoż roku wezwał Schucha, lekarza obwodowego i Synowskiego, „doktora medycyny, lekarza więzienia i miasta Sandomierza”⁶⁸, ażeby wspólnie dokonali inspekcji seminarium, zwracając uwagę na warunki pomieszczenia alumnów i określili przyczynę pojawienia się w nim tyfusu. Synowski wspólnie z komisarzem (gdyż Schuch wyjechał z Sandomierza), w obecności regensa Jakuba Gierasieńskiego, zwiedzili 13 marca 1839 r. seminarium. Stwierdzili, że seminarium posiadało opłakane warunki mieszkaniowe. W gmachu seminaryjnym znajdowały się 22 pokoje: na parterze – 10 i na pierwszym piętrze – 12. Ogrzewanych było 17 pokoi i w porze zimowej tylko te nadawały się do użytku. Spośród ogrzewanych pokoi regens i profesorowie zajmowali – 5, służący – 2 i na spiżarni był przeznaczony – 1. Zatem na mieszkanie dla alumnów pozostawało 9 pokoi. Pokoje były bardzo małe. Większość z nich posiadała rozmiary od 12 do 14 stóp długości i od 8 do 10 stóp szerokości⁶⁹. Wszystkich alumnów było wówczas 36. Przeciętnie na jeden pokój wypadało 4 alumnów. Tymczasem w pokoju można było najwyżej umieścić 3 łóżka. Z tego powodu dla czwartego alumna musiał być z konieczności „na noc siennik wciskany”⁷⁰.

Komisja inspekcyjna wydała zgodne orzeczenie, że powodem choroby były opłakane warunki pomieszczenia alumnów. Podobne orzeczenie wydał

⁶⁶ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 7 V 1835 r.

⁶⁷ Tamże, Akta seminarium sandomierskiego z 1839 r. – p. z 1 VIII 1839 r.; tamże, Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 22 VI 1841 r.

⁶⁸ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1839 r. – p. z 22 III 1839 r.

⁶⁹ Tamże, p. z 25 III 1839 r. W Królestwie Polskim w latach 1819-1849 – stopa równała się 0,288 m (Ihnatowicz, *Vademecum*, s. 32). Wynika z tego, że pokoje posiadały rozmiary od 3,456 m do 4,032 m długości i od 2,304 m do 2,88 m szerokości.

⁷⁰ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1839 r. – p. z 25 III 1839 r.

Bechtiejew, sandomierski gubernator cywilny, który 21 maja 1839 r. przeprowadził inspekcję seminarium⁷¹.

W takiej sytuacji administrator diecezji sandomierskiej – Klemens Bąkiewicz zarządził, na wniosek komisji inspekcyjnej, ażeby większość alumnów rozjechała się do domów rodzinnych, tym bardziej, że zbliżał się okres ferii Świąt Wielkanocnych. Mieli dopiero wrócić do seminarium w kilka tygodni po świętach. Natomiast wakacje letnie w zamian za to, miały być krótsze. W czasie nieobecności alumnów gmach seminaryjny miał być wewnątrz wybielony, podłogi pozmywane i pomieszczenia przewietrzane. Zarazem Bąkiewicz, zgodnie z życzeniem komisarza obwodu, polecił, ażeby dwaj profesorowie przenieśli się z seminarium do wybranego dowolnego domu kościelnego. W ten sposób alumni mieli uzyskać dodatkowo trzy pokoje na mieszkanie⁷².

Niezależnie od tych decyzji K. Bąkiewicz, powołując się na zaszłe w seminarium wypadki i orzeczenie komisji inspekcyjnej, zwrócił się do Komisji Rządowej SWD i OP, ażeby wyznaczyła na seminarium odpowiedni budynek względnie przyspieszyła prace remontowe gmachu pojezuickiego. Przy tym ostrzegał, że w wypadku niedopilnowania tej sprawy przez rząd, ciasnota pomieszczenia obecnego gmachu seminaryjnego także w przyszłości może stać się przyczyną chorób wśród alumnów. Ponadto domagał się wyznaczenia odpowiedniego funduszu na utrzymanie większej niż dotychczas liczby alumnów i przeprowadzenie koniecznego remontu gmachu seminaryjnego. Dach gmachu groził zawaleniem się, gdyż wszystkie prawie łąty i krokwie na skutek starości pogniły i spróchniały. Przy tym dachówka w wielu miejscach tak była popękana, że w czasie śloty lało się do stancji i sali wykładowej. Z tego powodu często wykłady musiały być odwoływane. Mury gmachu były nasiąknięte wilgocią. Przeprowadzenie remontu wymagało kilkunastu tysięcy złotych, a seminarium na ten cel nie posiadało żadnego budżetu⁷³.

Kilkakrotne interwencje administratora diecezji sandomierskiej w Komisji Rządowej SWD i OP w tej sprawie – pozostawały bez skutku. Komisja zwykle odpowiadała, że trzeba w seminarium ograniczyć liczbę alumnów do 20 aż do

⁷¹ Tamże – p. z 1 VIII 1839 r.

⁷² Tamże, p. z 25 III 1839 r.

⁷³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 23 XI 1843 r.; ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 22 VI 1841 r.

chwili, gdy się ukaże ogólny projekt organizacji wszystkich w kraju seminariów duchownych. Z przyznaniem funduszu na remont gmachu seminaryjnego Komisja zwlekała i dopiero 19 kwietnia 1843 r., w związku ze sporządzonym projektem przebudowy gmachu, wyznaczyła na ten cel 1.979 rbs 27 kop., czyli 13.195 złp i 4 gr⁷⁴.

Do końca więc omawianego okresu seminarium nie posiadało własnego budynku i mieściło się w domu księży emerytów.

⁷⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 19 IV 1843 r.; ASD, Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867) – p. z 19 IV 1843 r. W latach 1841 i 1842 władze państwowe planowały przeniesienie seminarium sandomierskiego do Radomia. Plany te wobec negatywnego ustosunkowania się do nich władz diecezjalnych – upadły. J. Rokoszny, *Sprawa przeniesienia stolicy biskupiej do Radomia*, KDS, 6 (1913), s. 200-202.

Rozdział III

ZESPÓŁ ADMINISTRACYJNY I WYCHOWAWCZY SEMINARIUM

1. Władza ordynariusza i prowizorów seminaryjnych

Biskup Adam Prosper Burzyński, nadając 1 września 1826 r. statut założonemu przez siebie seminarium diecezjalnemu, pragnął spełnić nie tylko postulaty bulli *Ex imposita Nobis*, ale również i przepisy Soboru Trydenckiego zawarte w dekrete *Cum adolescentium aetas*¹.

Sobór w dekrete tym postawił zasadę, utrzymującą się odtąd w Kościele, że jedynym i właściwym przełożonym seminarium jest biskup ordynariusz. Zgodnie z przepisami dekretu – do niego należało kierownictwo wychowaniem ascetycznym i wykształceniem alumnów, jak również zarząd majątkiem seminaryjnym². Zarząd nad seminariami Sobór Trydencki polecił biskupom sprawować przy pomocy podwójnej komisji prowizorów: jednej dla spraw ogólnego zarządu seminarium i drugiej dla spraw gospodarczych. Pierwsza z nich składać się miała z dwóch najstarszych kanoników kapituły katedralnej. Natomiast druga – z czterech członków: dwóch z kapituły i dwóch z kleru miasta biskupiego³.

¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut.

² [S. Chodyński], *Seminaria duch[owne] w Polsce*, [aut. podpis.:] X. S. Ch., w: EKOść, t. 25, s. 34 nn. – obszernie omówienie dekretu o seminariach; por. S. Wysocki, *Seminarium zamkowe w Krakowie. Jego dzieje i ustrój*, Lwów 1910, s. XII-XIV, 253-257; A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, „Prawo Kanoniczne”, 7 (1964), nr 1/2, s. 148-149; M. Aleksandrowicz, *Seminarium duchowne w Gnieźnie w latach 1602-1718*, w: *Studia historyczne*, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego, t. 1, Lublin 1968, s. 274; M. Banaszak, *Geneza seminariów duchownych w Polsce*, „Collectanea Theologica”, 37 (1967), fasc. 3, s. 130-132.

³ A. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 31.

W praktyce w seminariach duchownych na terenach Polski zapanowała wielka różnorodność pod względem liczby komisji prowizorów i ich uprawnień. Często w zespołach administracyjnych seminariów można spotkać tylko jedną komisję prowizorów złożoną z dwóch członków⁴.

Podobnie było w zespole administracyjnym seminarium diecezjalnego w Sandomierzu. Burzyński zgodnie z uchwałami Soboru Trydenckiego określił w statucie z 1826 r. zakres władzy biskupiej nad tym seminarium. Według statutu tylko ordynariusz posiadał nad nim pełną władzę zwierzchnią. Wyrazem jej było mianowanie bezpośrednich przełożonych i wychowawców seminarium, kontrola jego spraw gospodarczych, odbywanie w nim wizyt kanonicznych, zatwierdzanie jego statutu i programu nauczania oraz decyzja przyjęcia nowych alumnów do seminarium czy też wykluczenia z niego niepoprawnych⁵. Z danych źródłowych wynika, że ordynariusz brał udział osobiście lub przez zastępcę w egzaminach i sesjach profesorskich. On również zatwierdzał uchwały tych sesji⁶. Jedynie ordynariusz mógł załatwiać sprawy seminaryjne ze Stolicą Apostolską lub z rządem⁷.

Stolica Apostolska przesyłając Burzyńskiemu 18 sierpnia 1823 r. wyrazy uznania za należyte zorganizowanie seminarium, poleciła mu, stosownie do przepisów Soboru Trydenckiego, korzystać w administrowaniu tą instytucją z rady i pomocy komisji prowizorów⁸.

Burzyński, spełniając to polecenie, ustanowił kanoników: Kazimierza Stokowskiego i Mateusza Moszczyńskiego prowizorami seminarium

⁴ S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1904, s. 234; M. Aleksandrowicz, *Początkowe dzieje seminarium duchownego w Gnieźnie*, „Nasza Przeszłość”, 24 (1966), s. 172; tenże, *Seminarium duchowne w Gnieźnie...*, s. 277 nn.; T. Gołąbski, *Organizacja seminariów diecezjalnych prowadzonych przez Zgromadzenie Misji*, Lublin 1959 (mps AUKUL).

⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogólny), rozdz. I § 3; rozdz. III § 6; rozdz. IV § 13; rozdz. V § 14; (urząd. szczeg.), rozdz. I § 18; rozdz. III § 25; rozdz. VII § 47; rozdz. VIII § 49; rozdz. X § 53-54; tamże – p. z 14 VII 1829 r.

⁶ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 14 VII 1829 r.; ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – z 18 III 1828 r.

⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-31) – p. z 17 I 1825 r.

⁸ J. Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński od 1820 do 1830 r. biskup sandomierski*, Mariówka 1929, s. 115 (dokumenty).

sandomierskiego⁹. Według statutu z 1826 r. mieli oni obowiązek czuwać nad całością spraw seminaryjnych, a szczególnie nad zarządem gospodarczym oraz studiami i karnością alumnów¹⁰. Z tego powodu zobowiązani byli wizytować seminarium, co kwartał brać udział w sesjach profesorskich, i kontrolować księgi dochodów i wydatków oraz je wspólnie z regensem podpisywać¹¹.

Podczas wizyty seminarium przeprowadzonej w 1830 r. przez Burzyńskiego i prowizorów, okazało się, że podupadła w nim karność wśród alumnów. Dla przywrócenia karności seminaryjnej biskup był zmuszony obostrzyć niektóre przepisy statutu z 1826 r. Poleciał wówczas, ażeby prowizorowie co miesiąc wizytowali seminarium, zwracając uwagę nie tylko na studium, ale również na karność i pożywienie alumnów¹².

W czasie wakansu stolicy biskupiej po śmierci Burzyńskiego władzę zwierzchnią nad seminarium sprawowali kolejno: Aleksander Dobrzański (1830-1831) i Klemens Bąkiewicz (1831-1842) administratorzy diecezji sandomierskiej.

Na podstawie zachowanych sprawozdań z sesji profesorskich i raportów rocznych oraz ksiąg rachunkowych seminarium, można wnioskować, że przez omawiany okres prowizorowie ściśle stosowali się do przepisów statutu z 1826 r. i zarządzeń biskupich z 1830 r.¹³.

2. Uprawnienia i obowiązki przełożonych

Przełożonymi piastującymi bezpośredni zarząd domowy w seminarium sandomierskim byli: regens i wiceregens. Burzyński w statucie z 1826 r. dokładnie omówił ich uprawnienia.

⁹ Po nominacji w 1831 r. Stokowskiego na regensa stanowisko prowizora po nim objął Franciszek Szałapski, kanonik katedralny. Zob. „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1829), s. 96; (1831), s. 92.

¹⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogólny), rozdz. I § 3; rozdz. III § 8; rozdz. IV § 12.

¹¹ Tamże – statut (urząd. ogólny), rozdz. IV § 9; rozdz. V § 15; J. Gajkowski, *Ustawy kapituły kolegiackiej i katedralnej sandomierskiej*, KDS, 6 (1913), s. 283.

¹² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 23 VII 1830 r.

¹³ Tamże; ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 29 VII 1836 r.; tamże, Akta seminarium sandomierskiego z 1839 r. – p. z 1 VIII 1839 r.; tamże, Regestra przychodów i rozchodów (1835-1841) – znajdują się wykazy tabelaryczne z lat 1835-1841 z bilansami rocznymi przychodów i rozchodów, podpisanymi przez regensa i prowizorów.

Regens był bezpośrednim rządcą seminarium. Do niego należała cała administracja zewnętrzna i wewnętrzna instytutu z wyjątkiem spraw związanych z dziedziną czysto duchową¹⁴. Z tego tytułu zajmował się ekonomią seminarium¹⁵. Odpowiedzialny był za całość funduszków seminaryjnych. Prowadził księgi rachunkowe, które przedkładał prowizorom do sprawdzenia¹⁶. Troszczył się o gmach seminaryjny i zachowanie w nim porządku, o żywność, opał, odzież dla alumnów, sprzęty i urządzenia seminaryjne, które z przeznaczonego na to funduszu miał corocznie remontować¹⁷. W zakresie administracji wewnętrznej, po uprzednim porozumieniu się z prowizorami, przyjmował i zwalniał z pracy służbę seminaryjną¹⁸. Sprawdzał kwalifikacje aspirantów do stanu duchownego, przedstawiał biskupowi alumnów do święceń czy też w porozumieniu z profesorami i ordynariuszem usuwał niegodnych alumnów z seminarium¹⁹. Miał prawo pozwolić alumnowi na wyjazd z seminarium do pięciu dni²⁰. W sytuacji, gdy regens nie mieszkał w seminarium, obowiązany był wówczas przynajmniej często je wizytować i brać udział w sesjach profesorskich²¹. Do dnia 1 sierpnia każdego roku miał składać, za pośrednictwem władzy diecezjalnej i według ustalonego formularza, roczne sprawozdanie dla odpowiedniej Komisji Rządowej²².

Głównym celem seminarium sandomierskiego było wychowywanie i kształcenie alumnów na przyszłych gorliwych kapłanów. W związku z tym powstaje pytanie – kto zajmował się w tym seminarium „ex professo” formacją

¹⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogólny), rozdz. I § 1.

¹⁵ Tamże – statut (urząd. szczeg.), rozdz. I § 16; por. [A. Bułakowski], *Korespondencja*, [aut. podpis.:] A. B., PKat, 1 (1863), s. 156.

¹⁶ AKDS, Ak. seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urządzenia ogólny), rozdz. V § 15.

¹⁷ Tamże, rozdz. IV § 9.

¹⁸ Tamże, rozdz. III § 8.

¹⁹ Tamże, statut (urząd. szczeg.), rozdz. VII § 47; rozdz. VIII § 49, 50.

²⁰ Tamże, rozdz. I § 53.

²¹ Tamże, § 16.

²² AGAD, Akta Rady Stanu, vol. 54, art. 28; ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – kopia p. Komisji Rządowej SW i D z 9 II 1835 r.

ascetyczną alumnów? Z danych źródłowych wynika bowiem, że w omawianym okresie w seminarium sandomierskim nie było stanowiska ojca duchownego²³.

Odpowiedź na to pytanie daje statut z 1826 r., który wiceregensowi powierza sprawy dotyczące życia wewnętrznego i wychowawczego alumnów²⁴. Wiceregens był zarazem profesorem. Jako pomocnik regensa sprawował nadzór moralny i dyscyplinarny nad alumnami²⁵. On miał dopilnować, aby aspiranci wstępujący do seminarium, jak i klerycy przyjmujący święcenia, odprawili rekolekcje, a wszyscy alumni – dwa razy lub przynajmniej raz w miesiącu przystąpili do spowiedzi i Komunii świętej²⁶. Rola wychowawcza wiceregensa polegała na głoszeniu alumnom konferencji, czuwaniu nad ich postępowaniem i sumiennym zachowywaniem przez nich przepisów oraz spełnianiem powierzonych im funkcji, a w razie wykroczenia – na upominaniu i wymierzaniu odpowiedniej kary²⁷.

Wiceregens miał wyznaczać alumnom wszelkie oficja i uczyć ich w piątki i niedziele przed kolacją „ceremonii kościelnych i administrowania sakramentów świętych”²⁸. Pod jego lub instruktora kierunkiem mieli alumni odmawiać pacierze kapłańskie²⁹. On mógł też pozwolić alumnom na głoszenie kazań

²³ Stanowiska ojca duchownego nie było również w seminariach prowadzonych pod kierownictwem księży misjonarzy. Por. A. Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769-1864)*, „Nasza Przyszłość”, 11 (1960), s. 411-412.

²⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogól.), rozdz. I § 1: „obowiązki wiceregensa, ściągające się szczególnie do rządu wewnętrznego i spiritaliów” oraz (urząd. szczeg.) rozdz. I § 17: „Wiceregens, któremu dla wyłączenia JX. Regensa, oddajemy wszystkie czuwania nad obowiązkami duchowymi alumnów, ich postępami i dobrym porządkiem”. Podobną rolę pełnił wiceregens w seminarium kieleckim, prowadzonym przez księży komunistów. Por. F. Puchalski, *Seminarium kieleckie*, Kielce 1901, s. 19-20; J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 21-22; M. Brudzisz, *Dzieje seminarium duchownego w Janowie Podlaskim pod zarządem Księża komunistów (1864-1782)*, Lublin 1966 (mps AUKUL).

²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.), rozdz. I § 17; Bułakowski, *Korespondencja*, s. 156.

²⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.), rozdz. II § 24.

²⁷ Tamże, III § 26; rozdz. VII § 47-48.

²⁸ Tamże, rozdz. III § 31.

²⁹ Tamże, § 29.

w kościołach parafialnych i branie udziału w ceremoniach pogrzebowych³⁰. Pod jego dozorem uczniowie mieli spędzać rekreacje. Wiceregens kierując formacją ascetyczną uczniów miał poznać ich usposobienie i kwalifikacje duchowe³¹. Miał on prawo pozwolić uczniowi w ciągu roku szkolnego na dwudniowy wyjazd z seminarium³².

Poza urabianiem duchowym uczniów wiceregens obowiązany był troszczyć się o zachowanie czystości i porządku w gmachu i na dziedzińcu seminaryjnym oraz mieć dozór nad biblioteką seminaryjną³³. Uczniowie powracający z wakacji obowiązani byli złożyć wiceregensowi zaświadczenia od proboszczów miejsca pobytu i diariusze w celu przechowywania ich w archiwum seminaryjnym³⁴.

Z powyższego wynika, że obowiązki wiceregensa dotyczyły zajęć skupiających się w obrębie seminarium. Dlatego też nie mógł on bez zgody biskupa wyjeżdżać z seminarium, a tym bardziej przyjmować nie związanych ze swym urzędem obowiązków³⁵.

Burzyński, pragnąc wzmocnić karność wśród uczniów, wydał 20 marca 1830 r. rozporządzenie, w którym rozszerzył dotychczasowe uprawnienia wiceregensa. Odtąd mógł on sam osądzać mniejszego rodzaju przewinienia uczniów i wyznaczać za nie stosowne kary. Wszelkie skargi uczniowie mogli znosić do biskupa tylko za pośrednictwem wiceregensa³⁶.

W seminarium sandomierskim w omawianym okresie grono profesorskie, oprócz regensa³⁷, składało się z trzech profesorów (jeden z nich był wiceregensem) i wikariusza katedralnego, który za odpowiednim wynagrodzeniem uczył uczniów jako instruktor śpiewu i „rubrum”³⁸.

³⁰ Tamże – statut (urząd. szczeg.), rozdz. VII § 35; AKDS, Akta seminaryjne, Akta uczniów seminarium (1825-1831) – p. z 1 VIII 1827 r.

³¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.), rozdz. V § 42.

³² Tamże, rozdz. X § 53.

³³ Tamże, statut (urząd. ogól.), rozdz. IV § 11; (urząd. szczeg.), rozdz. III § 32.

³⁴ Tamże, statut (urząd. szczeg.), rozdz. X § 54.

³⁵ Tamże, rozdz. I § 17.

³⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta uczniów seminarium (1825-1831) – p. z 23 VII 1830 r.

³⁷ Regensi w latach 1829-30 i 1831-36 nie wykładali w seminarium; por. „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820-1841).

³⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogól.), rozdz. I § 1-2.

Obowiązkiem profesorów było sumiennie nauczać alumnów według podanego rozkładu zajęć oraz w chwilach wolniejszych od pracy odprawiać z nimi rachunek sumienia i spędzać wspólne rekreacje zwłaszcza w porze zimowej. Ponadto profesorowie mieli chętnie „ex caritate” w razie potrzeby wyřęcać wiceregensa w zajęciach. W ostatnie soboty miesiąca mieli się zbierać na wspólne sesje³⁹. Na sesjach decydowali o dopuszczeniu alumnów do święceń ewentualnie usuwaniu ich z seminarium, o sprawach związanych z ich wychowywaniem i kształceniem oraz o innych zagadnieniach związanych z całością życia seminaryjnego⁴⁰. Poza tym profesorowie bez zgody biskupa nie mogli się stołować gdzie indziej niż w seminarium⁴¹.

Regens, wiceregens i profesorowie mieli obowiązek czuwać nad zachowaniem w seminarium „co do joty” przepisów statutu z 1826 r.⁴².

3. Kwalifikacje moralne i umysłowe wychowawców

Seminarium duchowne odgrywa w życiu diecezjalnym ważną rolę. Kształci i wychowuje kapłanów dla diecezji. Dlatego każda władza diecezjalna stara się postawić ten instytut wychowawczy na jak najwyższym poziomie przez dobór odpowiedniego zespołu naukowo-wychowawczego.

Chcąc poznać w omawianym okresie poziom kształtowania i wychowywania alumnów w seminarium sandomierskim trzeba najpierw zapoznać się z kwalifikacjami moralnymi i umysłowymi jego zespołu profesorów-wychowawców.

Na podstawie danych źródłowych można ustalić dokładny wykaz z nazwiskami i datami urzędowania wszystkich regensów i profesorów seminarium. W omawianym okresie 21 lat było 7 regensów i 12 profesorów⁴³. W większości

³⁹ Tamże, statut (urząd. szczeg.), rozdz. I § 18.

⁴⁰ Tamże, rozdz. VII § 47; rozdz. VIII § 50; BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 6 X 1827 r., 9 III 1828 r., 26 III 1829 r., 4 II 1835 r.

⁴¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.), rozdz. IV § 33.

⁴² Tamże, rozdz. X § 54.

⁴³ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820-1842); AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844); tamże, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866). W wymienionych zespołach znajdują się wykazy tabelaryczne zawierające dane o regensach i profesorach.

były to postacie, o których niewiele danych zachowało się zarówno w źródłach archiwalnych jak i opracowaniach. Z tego powodu ukazanie w pełni ich osobowości, wydanie słusznego sądu o ich poziomie duchowym i intelektualnym, jest pracą w wielu wypadkach trudną do zrealizowania.

a. Regensi

Trzej pierwsi regensi należeli do zgromadzenia księży komunistów⁴⁴. Przed erekcją diecezji sandomierskiej nauczali jako profesorowie i piastowali urzędy w seminarium kieleckim⁴⁵.

1. Ks. Jan Nepomucen Ratyński (1820-1827)⁴⁶. Ur. w 1775 r., w 1797 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Należał do zgromadzenia księży komunistów, którzy kierowali seminarium kieleckim⁴⁷. W tym seminarium wykładał przez cztery lata jako profesor: w latach 1798-1799 – filozofię, a od 1800 r. – teologię moralną. Przez następne lata był proboszczem w Łukawie pod Sandomierzem⁴⁸. Stąd Burzyński powołał go 31 października 1820 r. na regensa nowo założonego seminarium diecezjalnego w Sandomierzu⁴⁹. Za zgodą biskupa i rządu zatrzymał nadal swoje probostwo. Poza tym piastował godności: dziekana sandomierskiego, sędziego prosynodalnego, obrońcy węzła małżeńskiego w konsystorzu biskupim,

⁴⁴ Zgromadzenie księży komunistów – „Institutum clericorum saecularium in communi viventium” – nazwane tak dla wspólnego życia, które prowadzili. W Polsce nazywano uch także „bartoszkami”, dlatego że założył ich w Bawarii ks. Bartłomiej Holzhauser (1613-1658). Do Polski z Niemiec sprowadził ich w 1683 r. bp poznański – Stefan Wierzbowski (1664-1687), powierzając im zarząd seminarium św. Jana w Warszawie, skąd rozeszli się po całej Polsce. Objęli oni kierownictwo w seminariach: Janowie, Łucku, Kielcach i Węgrowie. Por. J. Górka, *Żywot i dzieła Wielebnego Sługi Bożego Bartłomieja Holzhausera*, Tarnów 1908; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 37.

⁴⁵ Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 34 nn.; Zdanowski. *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 29 nn.

⁴⁶ Nie podaję jako pierwszego regensa Klemensa Bąkiewiczza, gdyż jego pierwsza kadencja trwała bardzo krótko. Stanowisko regensa jeszcze przed oficjalnym otwarciem seminarium objął – Ratyński. W nawiasach przy nazwisku podane są lata piastowania stanowiska regensa. Dla lepszego poznania osobowości regensów i profesorów seminarium podane są pełne ich biografie.

⁴⁷ Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 60 nn.; J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, cz. 1, Radom 1928, s. 248.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 31 X 1820 r.

egzaminatora kandydatów do seminarium, święceń kapłańskich i beneficjów. W 1823 r. został mianowany kanonikiem teologiem katedry sandomierskiej⁵⁰. W czasie choroby Kazimierza Stokowskiego, kanonika sandomierskiego, Ratyński w jego zastępstwie od 1835 r. administrował kustodią sandomierską⁵¹.

Ratyński cieszył się u współczesnych dobrą opinią, skoro dokument z 1822 r. nazywa go „vir in Dioecesi praeclarus”⁵². Jako regens początkowo z gorliwością troszczył się o seminarium, ale wkrótce zniechęcił się do niego tak, że rzadko w nim przebywał. Z tego powodu Burzyński uskarżał się, iż Ratyński zawiódł pokładane w nim nadzieje. Następcą na stanowisku regensowskim, Józef Czekajowicz, oskarżał go o to, że opuszczając seminarium zabrał ze sobą na probostwo do Łukawy nawet sprzęty kuchenne. Ratyński bronił się, że je kupił za własne pieniądze⁵³. Mimo to Ratyński był szanowany w kapitule. Dowodzi tego fakt, że po śmierci Bąkiewicza, biskupa nominata sandomierskiego, kapituła w 1842 r. Ratyńskiego razem ze Stokowskim i Moszczyńskim przedstawiła rządowi jako kandydatów na biskupstwo sandomierskie⁵⁴. Ratyński, podobnie jak i dwaj pozostali kandydaci, nie otrzymał zatwierdzenia. Zmarł 30 kwietnia 1843 r. w domu księży emerytów w Sandomierzu⁵⁵.

2. Ks. Józef Czekajowicz (1827-1830). Studia kończył na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie⁵⁶. Po przyjęciu święceń kapłańskich był od 1798 r. profesorem w seminarium kieleckim (należał do zgromadzenia księży komunistów) i prefektem szkół kieleckich. W seminarium wykładał teologię moralną. Po roku pracy profesorskiej 20 kwietnia 1799 r. został mianowany podproboszczem kolegiaty kieleckiej i wiceregentem seminarium, a 3 maja tegoż roku – kanonikiem honorowym⁵⁷. W czasie wakansu regentury seminarium kieleckiego spełniał w nim urząd administratora. W 1803 r. zostaje proboszczem w Chomentowie, a następnie sędzią surogatem kieleckiego konsystorza foralnego. Po

⁵⁰ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1824); Borowski, *Powstanie diecezji sandomierskiej* (mps).

⁵¹ Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, cz. 2, s. 205.

⁵² Tamże, cz. 1, s. 249.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 277-278; Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, cz. 1, s. 249; cz. 2, s. 206.

⁵⁵ Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, cz. 1, s. 249; cz. 2, s. 206.

⁵⁶ AKDS, Akta kapitulne, Akta kapituły sandomierskiej (1801-1844) – p. z 5 IX 1827 r.

⁵⁷ Tamże; Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 60-61.

erekcji diecezji kieleckiej został w 1808 r. mianowany archidiaconem katedry kieleckiej, oficjałem konsystorza generalnego i regensem seminarium kieleckiego⁵⁸. Urząd regensa pełnił do 13 października 1814 r. W tym bowiem roku z powodu zaniedbywania swych obowiązków musiał zrezygnować ze stanowiska regensa i archidiaconii i przenieść się do Bodzentyna na probostwo⁵⁹. W 1819 r. z polecenia Komisji Województwa Sandomierskiego brał udział w kasacie benedyktyńskiego opactwa na Św. Krzyżu⁶⁰. Burzyński 9 czerwca 1827 r. mianował go regensem seminarium sandomierskiego⁶¹. Jako regens zatrzymał nadal probostwo w Bodzentynie. Biskup 20 października 1827 r. pozwolił mu za zgodą kapituły sandomierskiej zasiadać w stalach po stronie Ewangelii poza kanonikami gremialnymi, odprawiać w katedrze przy głównym ołtarzu Mszę św. i nosić dystyktorium kapitulne⁶². Czekajowicz był egzaminatorem kandydatów do seminarium i święceń kapłańskich. W seminarium oprócz wykonywania funkcji regensa wykładał w roku 1830 jako profesor teologię pasterską⁶³. Zmarł w 1831 r. w Bodzentynie⁶⁴.

Rządy regensowskie Czekajowicza niczym się nie wyróżniały. Podupadła tylko w tym okresie karność wśród alumnów⁶⁵.

3. Bp Klemens Bąkiewicz (1820 i 1830-1831). Ur. w 1760 r. w Chmielniku⁶⁶. W 1780 r. wstąpił do seminarium. Należał do zgromadzenia księży komunistów. W latach 1808-1811 był profesorem i wiceregenssem seminarium kieleckiego⁶⁷.

Bąkiewicz przeszedł w swym życiu wiele stopni hierarchii kościelnej. Poza sprawowaniem urzędu wiceregensa był dziekanem kijski, proboszczem w Chmielniku i Gnojnie. Na skutek prezenty księcia Józefa Poniatowskiego

⁵⁸ AKDS, Akta kapitulne, Akta kapituły sandomierskiej (1801-1844) – p. z 5 IX 1827 r.; Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 62-63.

⁵⁹ J. Górka, *Żywot i dzieła Wielebnego Sługi Bożego Bartłomieja Holzhausera*, s. 228.

⁶⁰ J. Gacki, *Benedyktyński klasztor Świętego Krzyża na Łysej Górze*, Warszawa 1873, s. 329.

⁶¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 9 VI 1827 r.

⁶² AKDS, Akta kapitulne, Akta kapituły sandomierskiej (1801-1844) – p. z 20 X 1827 r.

⁶³ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1830), s. 78.

⁶⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 1831 r.

⁶⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 23 VII 1830 r.

⁶⁶ Wiśniewski, *Katalog praelatów...*, cz. 1, s. 336.

⁶⁷ Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 62.

został 16 grudnia 1809 r. instalowany na proboszcza (prepozyta) kolegiaty sandomierskiej. Po erekcji diecezji sandomierskiej został mianowany jej archidiaconem katedralnym i pierwszym sędzią surogatem⁶⁸. W 1820 r. był przez krótki okres czasu regensem seminarium sandomierskiego, lecz w rzeczywistości funkcję tę pełnił dopiero w latach 1830-1831, podczas drugiej kadencji regensowskiej. Po śmierci sufragana sandomierskiego – Aleksandra Dobrzańskiego, kapituła wybrała go wikariuszem kapitulnym⁶⁹. Rządy w diecezji sprawował od roku 1840 już jako biskup nominat sandomierski. Nie doczekał się jednak sakry biskupiej. Zmarł 2 stycznia 1842 r. pochowany został w podziemiach katedry sandomierskiej⁷⁰.

Bąkiewicz jako „mąż obyczajów nieskażonych, pobożny, łagodny”⁷¹ odznaczał się nadzwyczajną dla wszystkich uprzejmością i dobrocią serca. Z tego powodu „miał powszechną miłość tak u osób duchownych jako i świeckich”⁷². Jako długoletni wychowawca młodzieży troszczył się Bąkiewicz o seminarium, a szczególnie o zapewnienie alumnom odpowiedniego pomieszczenia. W tym celu zwracał się kilkakrotnie do rządu o remont gmachu pojezuickiego. Do tego bowiem budynku chciał przenieść seminarium z ciasnego domu księży emerytów⁷³. W trosce o dobro seminarium wydał dla niego 6 lutego 1841 r. statut⁷⁴. Bąkiewicz jako wiceregens w seminarium kieleckim czy jako regens w sandomierskim wykładał: teologię moralną, dogmatyczną, historię Kościoła i ceremonie „uberrimo cum fructu alumnorum”⁷⁵.

4. Ks. Kazimierz Stokowski (1831-1835). Klemens Bąkiewicz po objęciu stanowiska administratora diecezji sandomierskiej zamianował regensem

⁶⁸ AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa Hołowczyca i JEXBpa Burzyńskiego (1816-1832) – p. z 10 II 1832 r.; Buliński, *Monografia...*, s. 276.

⁶⁹ AKDS, Akta biskupie, Akta Bpa Aleksandra Dobrzańskiego – administratora diecezji sandomierskiej (1830-1832) – p. z 10 II 1832 r.; BAV, Proc. Cons., vol. 244, k. 582-596 v. (OABMK, nr mikr. 144).

⁷⁰ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 18-19; tenże, *Biskupi sandomierscy*, Radom 1913 (bez paginacji).

⁷¹ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza...*, s. 276.

⁷² Tamże, s. 277.

⁷³ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 338.

⁷⁴ W. Wójcik, *Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 1 (1959/1960), z. 2, s. 53.

⁷⁵ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 336.

20 września 1831 r. kanonika katedralnego – Kazimierza Stokowskiego z Remiszewic⁷⁶.

Stokowski ur. 28 lutego 1764 r. w Borowie, woj. łęczyckim, w rodzinie szlacheckiej⁷⁷. Studiował kilka lat w Rzymie prawo kanoniczne. Po powrocie do kraju w 1800 r. został proboszczem i dziekanem w Skrzyńsku, a następnie w Odrowążu. Od 1802 r. do końca życia był proboszczem w Sobótce pod Sandomierzem. W 1811 r. został scholastykiem kolegiaty opatowskiej i kanonikiem honorowym katedry kieleckiej⁷⁸. Po utworzeniu diecezji sandomierskiej Burzyński mianował go 20 kwietnia 1820 r. kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej, a w 1821 r. – prokuratorem tejże kapituły⁷⁹.

Stokowski jako regens nie troszczył się zbyt o seminarium, przez co szybko zraził do siebie alumnów. W 1834 r. dwudziestu alumnów żaliło się na niego, „że ich żywi mięsem ze zwierząt na zaraźliwe choroby padłych, że daje im piwo z wodą... i niezdrowe pokarmy. Podczas deszczu leje się im na głowę... Dawniej mieli opłacane lekarstwa, teraz nawet na kleik nie ma, ani światła, ani opierunku, ani opału”⁸⁰. Nie mogąc należycie wywiązać się z obowiązków z powodu słabego zdrowia i podeszłego wieku, 1 kwietnia 1835 r. rezygnował ze stanowiska regensa⁸¹. Z tych samych powodów zrezygnował od 1830 r. godności kustosza kapitulnego. Kapituła sandomierska w 1842 r. przedstawiła Stokowskiego rządowi jako jednego z kandydatów na biskupstwo sandomierskie. Nie uzyskał jednak zatwierdzenia. Za to w 1846 r. został wybrany dziekanem kapituły. Zmarł 18 października 1847 r. w Sobótce, gdzie również został pochowany na miejscowym cmentarzu⁸².

⁷⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 20 IX 1831 r.

⁷⁷ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 30 I 1835 r.

⁷⁸ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 281.

⁷⁹ Tamże, s. 281-282; Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 271-272.

⁸⁰ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 282.

⁸¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 1 IV 1835 r.

⁸² Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 282.

5. Ks. Anastazy Pętkowski (1835-1836). Po rezygnacji Stokowskiego, dnia 1 kwietnia 1835 r., dziekan i proboszcz solecki Anastazy Pętkowski został powołany na stanowisko regensa⁸³.

Pętkowski ur. 29 kwietnia 1802 r. w woj. krakowskim. Szkoły kończył w Kielcach i Krakowie, a seminarium duchowne w Kielcach, gdzie otrzymał święcenia kapłańskie. Stopnia naukowego nie posiadał. Przed objęciem stanowiska regensa pracował jako wikariusz w Radomiu i Solcu, gdzie następnie przez kilka lat był proboszczem. W seminarium wykładał teologię pasterską. Z powodu choroby został w 1836 r. zwolniony z obowiązków regensa. Zmarł w 1837 r.⁸⁴.

6⁰ Ks. Karol Teliga (1836-1838). Po zwolnieniu Anastazego Pętkowskiego regensem został mianowany 6 października 1836 r. dotychczasowy wiceregens, doktor teologii – Karol Teliga⁸⁵.

Urodził się on 30 października 1808 r. w Bielinach Opatowskich, woj. sandomierskie⁸⁶. Po ukończeniu Szkoły Wojewódzkiej w Kielcach w 1827 r. zapisał się na wydział teologiczny Uniwersytetu Warszawskiego. We wrześniu 1832 r. został wyświęcony w Warszawie na kapłana przez biskupa Mateusza Maurycego Wojakowskiego, sufragana lubelskiego. Po wyświęceniu pomagał w pracy duszpasterskiej proboszczowi rodzinnej parafii – Bieliny. W 1833 r. został powołany na profesora seminarium sandomierskiego. Oprócz pełnienia funkcji wiceregensa, a następnie regensa, wykładał w nim przez 5 lat kolejno: Pismo święte, teologię dogmatyczną, archeologię biblijną i język hebrajski⁸⁷.

W 1835 r. otrzymał on na Uniwersytecie Jagiellońskim stopień doktora teologii. W 1838 r. po rezygnacji ze stanowiska regensa seminarium został mianowany rzeczywistym profesorem historii Kościoła i patrystyki tegoż

⁸³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 1 IV 1835 r.

⁸⁴ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 6 X 1836 r.; Wiśniewski, *Seminarium... katalog* (bez paginacji).

⁸⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 6 X 1836 r.

⁸⁶ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. - p. z 31 VII 1837 r.

⁸⁷ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1833-1838).

uniwersytetu⁸⁸. Jako profesor był przez sześć razy powoływany na dziekana wydziału teologicznego i trzy razy na rektora tej uczelni. W imieniu kapituły katedralnej sprawował funkcje posła w Sejmie Rzeczypospolitej Krakowskiej. Podobną funkcję pełnił jako rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Sejmie galicyjskim. W latach 1858-1869 był proboszczem kolegiaty św. Floriana w Krakowie. W czasie wakansu krakowskiej stolicy biskupiej w 1862 r. przez kilka miesięcy był wikariuszem kapitulnym. W 1869 r. został mianowany przez papieża Piusa IX dziekanem kapituły katedry krakowskiej⁸⁹.

Teliga więcej uwagi poświęcił obowiązkom związanym z zajmowanymi stanowiskami i urzędami publicznymi niż pracy na polu naukowym. Jako pisarz pozostawił kilka dzieł o mniejszej wartości⁹⁰. Zmarł 9 marca 1884 r. w Krakowie⁹¹.

7. Ks. Jakub Gierasiński (1838-1846) i (1852-1855). Dotychczasowy profesor seminarium – Jakub Gierasiński został powołany na stanowisko regensa 8 stycznia 1838 r., po ustąpieniu Teligi⁹².

Jakub Gierasiński urodził się 28 lipca 1806 r. w Mikułowicach (pow. sandomierski)⁹³. Po ukończeniu w 1825 r. Szkoły Wydziałowej w Sandomierzu wstąpił do miejscowego seminarium. Dnia 28 września 1828 r. otrzymał święcenia kapłańskie⁹⁴. Po wyświęceniu został mianowany wikariuszem parafii Czyżów, a następnie – parafii św. Jana w Radomiu. W 1832 r. został powołany na stanowisko profesora seminarium sandomierskiego⁹⁵. Był kolejno proboszczem parafii: Łukawa (1835), Bieliny (1844), Wzdół (1856) i Trójca (1860). Ponadto piastował różne stanowiska i godności, jak: egzaminatora prosynodalnego (1837),

⁸⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 27 XII 1837 r. i 8 I 1838 r.; por. M. Chamcówna, K. Mrozowska, *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765-1850*, t. 2, cz. 1, Kraków 1965, s. 212, 217.

⁸⁹ M. B[artynowski], *Teliga Karol Borom[eusz]*, w: EKOść, t. 28, s. 281-282.

⁹⁰ Tamże; W. Wójcik, *Cenniejsze rękopisy Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 4 (1962), s. 277, nr 777.

⁹¹ Bartynowski, *Teliga Karol Borom[eusz]*, s. 282.

⁹² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 8 I 1838 r.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ A. B[ułakowski], *Ks. Jakub Gierasiński*, PKat, 7 (1868), s. 199.

⁹⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 23 VIII 1832 r.

sędziego prosynodalnego (1843), kanonika honorowego kapituły sandomierskiej (1844), dziekana opatowskiego – foralnego (1848), kanonika gremialnego katedry sandomierskiej (1851), prałata kustosza i oficjała generalnego (1859). Zmarł 13 lutego 1868 r. w Sandomierzu⁹⁶.

W ciągu swojej kadencji profesorskiej i dwukrotnej regensowskiej – Gierasiński wykładał: historię Kościoła, filozofię, archeologię biblijną, rubrum, teologię dogmatyczną, Pismo święte i język hebrajski⁹⁷. Wykłady swoje zawsze przygotowywał starannie. Opracowywał je pisemnie, kompilując materiał z różnych autorów. Wykładał jednak z pamięci⁹⁸.

Obowiązki regensowskie Gierasiński wypełniał sumiennie. Troszczył się o zaopatrzenie seminarium w pomoce naukowe. Pomimo „utrzymywania kilku ubogich alumnów na oszczędności, sprowadził piękny zapas książek teologicznych, posprawił rozmaite sprzęty i poczynił rozmaite ulepszenia gospodarskie i czynnie zajmował się mozolną restauracją gmachu”⁹⁹.

Gierasiński jako zwierzchnik seminarium „umiał dziwnie połączyć powagę z serdecznością, surowość... z chrześcijańską miłością... Powagę swego stanowiska umiał wszędzie i wobec wszystkich roztropnie zachować. Młodzież znała tę jego nieugiętość, lecz ponieważ nie kierowała nią miłość własna, lub uniesienie chwilowe, ponieważ wyływała ona zawsze z sumiennego przekonania, i łączyła się z nią jednocześnie prawdziwa miłość instytutu i alumnów, więc wszystka młodzież szanowała go, jak się szanuje ojca, i kochała jak najlepszego przyjaciela”¹⁰⁰.

b. Profesorowie

1. Ks. Stefan de Medem (1820-1822)¹⁰¹. Do pierwszych profesorów seminarium sandomierskiego należał reformat – Stefan de Medem, ur. w 1762 r.¹⁰².

⁹⁶ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 73-74.

⁹⁷ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1833-1855).

⁹⁸ A. B[ułakowski], *Ks. Jakub Gierasiński*, s. 199.

⁹⁹ Tamże, s. 200.

¹⁰⁰ Tamże, s. 199-200.

¹⁰¹ W nawiasach przy nazwisku podane są lata piastowania stanowiska profesora. Stefan de Medem miał imię zakonne – Szczepan. Przy opracowaniu korzystałem głównie z „Życiopisu śp. Stefana Demedem (de Medem) Zakonu S. O. Franciszka Reformata”. Zebranego z Archiwum OO. Reformatów Prowincji Małopolskiej (przez X. Jukundyna Czerwonkę, reformata) znajdującego się w APRwK.

¹⁰² BAV, Proc. Cons., vol. 216, k. 644 (OABMK, nr mikr. 145) – de Medem podał, że w 1819 r. miał 57 lat (urodził się więc w 1762 r.). Przytoczony wyżej „Życiopis” błędnie po-

W 17 roku życia wstąpił do Zakonu Ojców Reformatów Prowincji Małopolskiej. Studia ukończył ze stopniem lektora św. teologii. Zwierzchność zakonna powierzyła mu obowiązki profesorskie. Przy tym piastował różne urzędy zakonne: 10 lat pełnił obowiązki sekretarza prowincji, 9 lat – definitora, 3 lata – kustosza. W 1819 r. był gwardianem klasztoru św. Kazimierza Ojców Reformatów w Krakowie¹⁰³. W następnym roku powołał go Burzyński ze stanowiska gwardiana konwentu sandomierskiego na profesora seminarium¹⁰⁴. Wykładał w nim przez dwa lata teologię dogmatyczną i moralną „z całą gorliwością i pożytkiem”¹⁰⁵. Po zwolnieniu z tego stanowiska piastował kilka razy godność gwardiana konwentu krakowskiego i prowincjała, a pod koniec życia – wizytatora i definitora generalnego zakonu. Zmarł 5 lipca 1843 r. w Krakowie¹⁰⁶.

Stefan de Medem, który w swoim czasie był jednym z najwybitniejszych reformatów, gdyż „w swej prowincji pod względem naukowym nie miał sobie równego... z największą przyjemnością (poświęcał się pracy profesorskiej)... z wielką alumnów korzyścią”¹⁰⁷.

2. Ks. Antoni Putiatycki (1820-1822). Drugim profesorem mianowanym przez Burzyńskiego był kapłan niewielkiego wzrostu, garbaty, ale za to znakomity erudyta i autor wielu prac naukowych – Antoni Putiatycki.

Urodził się on 30 stycznia 1787 r. w rodzinie szlacheckiej w Tarnowie. Wydział filozoficzny skończył na uniwersytecie lwowskim. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1816 r. po ukończeniu seminarium kieleckiego. Początkowo jako kapłan był proboszczem w Końskich i profesorem seminarium kieleckiego. W 1820 r. Burzyński zamianował go profesorem seminarium sandomierskiego¹⁰⁸. Po rezygnacji z tego stanowiska wstąpił w 1824 r. do kongregacji księży

daje r. 1742 jako datę ur. de Medema. Natomiast podaje dobrze, że de Medem w 1843 r. miał 81 lat.

¹⁰³ M. Wilczyński, *Klasztor Świętego Kazimierza OO. Reformatów w Krakowie*. Kraków 1893, s. 193-194; BAV, Proc. Cons., vol. 215, k. 638 (OABMK, nr mikr. 145).

¹⁰⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 25 VIII 1820 r.

¹⁰⁵ APRwk, Akta luźne, Życiopis śp. Stefana Demedem (de Medem).

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 25 VIII 1820 r.

misjonarzy w Warszawie¹⁰⁹. Od 1828 r. nauczał jako profesor w seminariach duchownych: Poznania, Włocławka, Lublina, Płocka i Warszawy. Zmarł 22 listopada 1862 r. w Łowiczu¹¹⁰.

Putiatycki w ciągu swej kariery profesorskiej wykładał wszystkie po kolei przedmioty teologiczne i prawie wszystkie przedstawił w osobnych podręcznikach. Interesował się szczególnie matematyką i astronomią. Najobszerniejszym jego dziełem był dwutomowy podręcznik teologii moralnej¹¹¹. Podręcznik ten został przeznaczony zarówno dla alumnów przygotowujących się do egzaminu przed święczeniami kapłańskimi, jak dla kapłanów pracujących w duszpasterstwie. Zawierał on całokształt wiedzy teologiczno-moralnej i przepisy prawa kanonicznego¹¹².

Putiatycki w seminarium sandomierskim wykładał przez dwa lata filozofię. Posiadał wielkie zdolności pedagogiczne. Wykładał zwięźle, jasno i zrozumiale. Trudniejsze kwestie naświetlał przy pomocy przykładów. Zawód profesorski wykonywał z zamiłowaniem, dlatego że kochał młodzież. Alumni za to darzyli go szacunkiem i chętnie uczestniczyli w jego wykładach¹¹³.

3. Ks. Maurycy Kuczępa (1820-1834). Spośród pierwszych wykładowców mianowanych przez Burzyńskiego w 1820 r. najdłuższa kadencja profesorska, wynosząca 14 lat, przypadła Maurycemu Kuczępie.

Na profesora został on powołany przez Burzyńskiego z klasztoru cystersów koprzywnickich¹¹⁴. Wykładał w seminarium: prawo kanoniczne, historię Kościoła, teologię pasterską, dogmatyczną i moralną. Za pełną poświęcenia pracę profesorską Burzyński obdarzył go godnością kanonika kapituły sandomierskiej, a 2 marca 1824 r. zamianował egzaminatorem kandydatów do seminarium, święceń kapłańskich i beneficjów¹¹⁵. Jako profesor był Kuczępa zarazem

¹⁰⁹ W. Wicher, *Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich*, „Nasza Przeszłość”, 3 (1947), s. 171.

¹¹⁰ G. R[zewuski], *Putiatycki Antoni*, w: EKość, t. 22, s. 487-489.

¹¹¹ A. Putiatycki, *Theologia moralis in usum cleri dioecisani conscripta*, t. 1-2, Varsoviae 1857.

¹¹² Wicher, *Nauka teologii...*, s. 171-172; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 48.

¹¹³ Buliński, *Monografia...*, s. 408; Rzewuski, *Putiatycki*, s. 488.

¹¹⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 25 VIII 1820 r.

¹¹⁵ ASD, Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845) – p. z 2 III 1824 r.

proboszczem w Kleczanowie, a następnie w Łukawie pod Sandomierzem. Zmarł w 1834 r. i pochowany został na cmentarzu w Sandomierzu¹¹⁶.

Jemu i Celestynowi Bednarskiemu, również cystersowi, wdzięczni ich uczniowie – kapłani wzniesli na tym cmentarzu pomnik marmurowy. Obaj bowiem profesorowie „swymi zdolnościami, prostotą i słodyczą ewangeliczną, uzyskali ogólną miłość alumnatu”¹¹⁷.

4. Ks. Jan Kalatowicz (1822-1824) i (1830-1831). Na profesora seminarium sandomierskiego dwukrotnie powołany był przez Burzyńskiego – Jan Kalatowicz, należący do zgromadzenia księży komunistów.

Kalatowicz poza uczelniami krajowymi studiował również za granicą w Wiedniu, gdzie wysłał go na studia biskup kielecki – Wojciech Górski¹¹⁸. Po powrocie do kraju wykładał w seminarium kieleckim w latach 1806-1807 – filozofię, a od 1808 do 1811 r. – Pismo święte, teologię dogmatyczną i pasterską. W 1811 r. objął po Klemensie Bąkiewiczzu stanowisko zastępcy wiceregenasa w seminarium kieleckim. Do 1815 r. wykładał w nim teologię dogmatyczną i historię Kościoła. Dnia 22 kwietnia 1815 r. został mianowany wiceregensem. W tym również czasie otrzymał probostwo w Zagnańsku i nominację na kanonika honorowego kapituły kieleckiej. Probostwo, którym Kalatowicz więcej się interesował niż obowiązkami wiceregenasa i profesora było powodem, że 23 marca 1816 r. na skutek interwencji bpa Górskiego, musiał zrezygnować ze stanowisk zajmowanych w seminarium¹¹⁹. Po chwilowym sprzeciwie biskupa już w następnym roku Kalatowicz został przywrócony na stanowiska profesora seminarium. Wykładał w nim aż do 1819 r. teologię dogmatyczną i Pismo święte¹²⁰.

Kalatowicz, po erekcji diecezji sandomierskiej został w 1822 r. powołany przez Burzyńskiego na profesora seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim

¹¹⁶ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 43.

¹¹⁷ A. B[ułakowski], *Ks. Jakub Gierasziński*, PKat, 7 (1868) s. 198. W bibliotece seminaryjnej w Sandomierzu zachował się skrypt sporządzony na podstawie wykładów M. Kuczepy (Wójcik, *Cenniejsze rękopisy...*, s. 277, nr 1740).

¹¹⁸ J. Rokoszny, *Troski Wojciecha Górskiego, bpa kieleckiego (1805-1818) o seminarium duchowne*, KDS, 4 (1911), s. 287; Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 27.

¹¹⁹ Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 32-33, 62-63, 162.

¹²⁰ Tamże, s. 63-64.

przez dwa lata teologię moralną i spekulatywną, będąc nadal proboszczem w Zagnańsku¹²¹.

Po raz drugi, dnia 2 stycznia 1830 r. został powołany Kalatowicz na profesora i wiceregensa seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim tylko jeden rok Pismo święte i prawo kanoniczne¹²². Z powodu zatargu, powstałego między nim a profesorem Antonim Dutkowskim, a także z powodu buntu alumnów przeciwko niemu zmuszony był zrezygnować zarówno z funkcji wykładowcy jak i stanowiska wiceregensa seminarium¹²³.

5. Ks. Ludwik Langer (1822-1825). W 1822 r. profesorem seminarium sandomierskiego został ks. Ludwik Langer. Wykładał w nim do 1825 r. – filozofię, hermeneutykę, teologię moralną, spekulatywną i pastoralną¹²⁴. Stosownie do reskryptu z 18 marca 1817 r. Burzyński mianował go egzaminatorem kandydatów do seminarium, zakonów i beneficjów¹²⁵. Był proboszczem w Kunicach i kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej. Zmarł w 1825 r., pochowany został na cmentarzu w Sandomierzu¹²⁶.

6. Ks. Franciszek Salezy Gotter (1824-1828). Wykładał on od 1824 do 1828 r. w seminarium sandomierskim: filozofię, teologię pasterską i archeologię. Był proboszczem w Zawichoście. Zmarł w 1864 r.¹²⁷.

7. Ks. Celestyn Bednarski (1826-1829). Należał on do zakonu cystersów w Koprzywnicy¹²⁸. Studia ukończył ze stopniem doktora św. teologii. W 1826 r. został mianowany przez Burzyńskiego profesorem seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim przez trzy lata: Pismo święte (hermeneutykę), prawo kanoniczne i historię Kościoła. Pełnił przy tym urząd wiceregensa i egzaminatora

¹²¹ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1822-1824).

¹²² Tamże, a. 1831, s. 91.

¹²³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 23 VII 1830 r.

¹²⁴ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1822-1825).

¹²⁵ ASD, Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845) – p. z 2 III 1824 r.

¹²⁶ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 352.

¹²⁷ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1824-1828); Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 44.

¹²⁸ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820), s. 83.

diecezjalnego¹²⁹. Był proboszczem parafii Czyżów. Zmarł w 1829 r., pochowany został na cmentarzu w Sandomierzu¹³⁰.

8. Ks. Antoni Dutkowski (1828-1830). Po wyświęceniu na kapłana został mianowany wikariuszem parafii Bidziny. W 1828 r. powołał go na profesora seminarium sandomierskiego bp Adam Prosper Burzyński. Wykładał filozofię i archeologię. Na skutek zatargu z wiceregentem Kalatowiczem w 1830 r. zrezygnował ze stanowiska profesora¹³¹. Otrzymał probostwo w Wielgiem. Zmarł w 1835 r. i został pochowany na cmentarzu w Sandomierzu¹³².

9. Ks. Walenty Czapczyński (1830-1845). Urodził się 7 lutego 1802 r. w Skaryszewie. Po złożeniu egzaminu dojrzałości (examen maturitatis) w szkole wojewódzkiej księży pijarów w Radomiu, wstąpił w 1824 r. do seminarium sandomierskiego¹³³. W tym też roku przyjął niższe święcenia z rąk biskupa Aleksandra Dobrzańskiego, sufragana sandomierskiego. Jako zdolny i pilny uczeń został 19 sierpnia 1825 r. wysłany do Seminarium Głównego w Warszawie. Ukończył je w 1829 r. ze stopniem magistra teologii¹³⁴. W tym samym roku został wyświęcony na kapłana. Przez rok pracował w rodzinnej parafii – Skaryszewie. W 1830 r. został powołany na profesora, a następnie wiceregenta seminarium sandomierskiego. Ponadto był proboszczem w Łoniowie, dziekanem koprzywnickim, kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej i egzaminatorem diecezjalnym. Zmarł 6 maja 1866 r. w Łoniowie¹³⁵.

Czapczyński przez 15 lat wykładał w seminarium: filozofię, historię Kościoła, teologię moralną i pasterską, prawo kanoniczne, Pismo święte, ceremonie i administrowanie sakramentów świętych, język hebrajski, literaturę

¹²⁹ ASD, Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845) – p. z 19 II 1829 r.; Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 43.

¹³⁰ Wiśniewski, *Seminarium... katalog*.

¹³¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 23 VII 1830 r.

¹³² Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński*, s. 44; tenże, *Seminarium... katalog*.

¹³³ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 30 I 1835 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 19 VIII 1825 r.

¹³⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 10 VIII 1829 r.; tamże, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 19 VIII 1842 r.

¹³⁵ J. Szpaderski, *Śp. ks. Walenty Czapczyński*, PKat, 5 (1867), s. 348-351; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 353.

polską i łacińską. Jako profesor i wiceregens zajęcia swe „spełniał z powszechnym uznaniem władzy i kształcącej się młodzieży...”¹³⁶.

10. Ks. Jan Marszulewicz (1832-1833). Urodził się 16 maja 1801 r. w Kazanowie, woj. sandomierskim. Do seminarium sandomierskiego wstąpił 6 listopada 1823 r. W 1825 roku razem z Czapczyńskim został wysłany do Seminarium Głównego, które ukończył w 1829 r. ze stopniem magistra teologii. W 1832 r. został powołany na profesora seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim tylko jeden rok: Pismo święte (hermeneutykę), prawo kanoniczne, archeologię biblijną, śpiew i ceremonie¹³⁷. Po rezygnacji ze stanowiska profesora otrzymał probostwo w Górze, a następnie w Błogim. Zmarł w 1846 r.¹³⁸.

11. Ks. Jan Chryzostom Dąbrowski (1836-1843). Urodził się 27 stycznia 1810 r. w Bodzentynie, woj. sandomierskie. Po ukończeniu 5 klasy Szkoły Wojewódzkiej w Kielcach wstąpił do seminarium sandomierskiego¹³⁹. Jako zdolny uczeń został wysłany do Seminarium Głównego w Warszawie, które ukończył ze stopniem kandydata św. teologii. W 1833 r. otrzymał święcenia kapłańskie¹⁴⁰. W 1836 r. został powołany na profesora, a następnie wiceregensa seminarium sandomierskiego. W ciągu 7 lat wykładał: historię Kościoła, Pismo święte, archeologię biblijną, geografę, literaturę łacińską, administrację sakramentów świętych i ceremonie. Był równocześnie egzaminatorem diecezjalnym i kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej¹⁴¹.

¹³⁶ Szpaderski, *Śp. ks. Walenty Czapczyński*, s. 348. Autor artykułu podkreślił troskę ze strony Czapczyńskiego o utrzymanie wysokiego poziomu nauczania w szkole elementarnej w Łoniowie.

¹³⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 19 VIII 1825 r. i 10 VIII 1829 r.; „Consignatio cleri saeculis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1832), s. 83.

¹³⁸ Wiśniewski, *Seminarium... katalog*.

¹³⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 25 VI 1827 r.

¹⁴⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 19 VII 1842 r.

¹⁴¹ Tamże; por. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 407-408; Wiśniewski, *Seminarium... katalog*.

W 1846 r. otrzymał probostwo w Kunowie. Za udział w powstaniu styczniowym został wywieziony na Syberię. Po powrocie z zesłania mieszkał jako rezydent w Nietulisku koło Kunowa. Zmarł 22 stycznia 1887 r.¹⁴².

Po Dąbrowskim pozostał w bibliotece seminarium sandomierskiego skrypt pt. *Historia Kościoła polskiego – wykłady dla alumnów seminarium sandomierskiego*¹⁴³. Tłumaczył on również na język polski dzieła swego patrona św. Jana Chryzostoma¹⁴⁴.

12. Ks. Melchior Buliński (1837-1840) i (1867-1877). Profesorem, który przewyższył innych erudycją i pozostał na zawsze chlubą seminarium sandomierskiego był prałat kustosz katedry sandomierskiej – Melchior Buliński.

Buliński urodził się w 1810 r. w Chmielniku, pow. stopnickim jako syn zakrystiana. W 1830 r. skończył z nagrodą 6 klasę Szkoły Wojewódzkiej w Pińczowie. Po głębokim namyśle w 1832 r. wstąpił do seminarium sandomierskiego. Po roku, jako wzorowy i pilny alumn, został wysłany do Seminarium Głównego w Warszawie, przemienionego w 1836 r. na Akademię Duchowną Rzymsko-Katolicką. W 1836 r. otrzymał święcenia kapłańskie, a w następnym roku ukończył studia ze stopniem kandydata św. teologii. Po powrocie do Sandomierza w 1837 r. administrator diecezji – Bąkiewicz, zamianował go kapelanem przy kościele benedyktynek w Sandomierzu i profesorem seminarium sandomierskiego¹⁴⁵. Wykładał w nim przez trzy lata: historię powszechną i Kościoła, archeologię, Pismo święte i język hebrajski¹⁴⁶. W tym czasie zbierał materiały do historii Sandomierza. Pracę tę jednak przerwała mu w 1840 r. nominacja na proboszcza parafii Wojciechowice (Mikułowice)¹⁴⁷. W 1845 r. biskup Walenty Tomaszewski zamianował go kanonikiem honorowym diecezji kujawsko-kaliskiej. W następnym roku został Buliński powołany na stanowisko

¹⁴² Wiśniewski, *Seminarium... katalog*; tenże, *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1927, s. 26, 64-78.

¹⁴³ Wójcik, *Cenniejsze rękopisy...*, s. 278, nr 41.

¹⁴⁴ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, cz. 1, s. 353.

¹⁴⁵ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. X – Wspomnienie pośmiertne o śp. prałacie Melchiorze Bulińskim napisane przez jego ucznia – Wawrzyńca Kuklińskiego (s. IX-XXIV).

¹⁴⁶ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1839), s. 76-77; (1840), s. 85.

¹⁴⁷ Zob. nekrolog napisany przez ks. A. K. w PKat, 15 (1877), s. 409-411.

zastępcy profesora historii Kościoła w Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie. Wykładał w niej przez 21 lat aż do jej zniesienia w 1867 r.¹⁴⁸. W 1851 r. został mianowany zwyczajnym profesorem tej Akademii¹⁴⁹. W 1850 r. biskup sandomierski Józef Joachim Goldtmann mianował Bulińskiego kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej. Następny biskup sandomierski – Józef Juszyński obdarzył go w 1859 roku godnością kanonika gremialnego, a 1868 r. – prałata kustosza kapituły sandomierskiej i powołał na profesora seminarium¹⁵⁰. Buliński zmarł 22 maja 1877 r. w Sandomierzu. Pochowany został na cmentarzu parafii Wojciechowie¹⁵¹.

Jako owoc sumiennej pracy pozostawił Buliński obok *Historii Kościoła polskiego*¹⁵² również *Historię Kościoła powszechnego*¹⁵³. Ta ostatnia była w swoim czasie dziełem najlepszym w języku ojczystym z zakresu historii Kościoła. Z tego powodu została wprowadzona jako podręcznik prawie we wszystkich seminariach duchownych, zarówno znajdujących się w Królestwie Polskim jak i Cesarstwie Rosyjskim¹⁵⁴. Poza różnymi artykułami o treści religijno-historycznej do spuścizny Bulińskiego należy także *Monografia miasta Sandomierza* opracowana na podstawie dogłębnych badań historycznych tego miasta¹⁵⁵.

¹⁴⁸ A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej*, Warszawa 1907, s. 142-144; błędnie podany rok 1842 wstąpienia Bulińskiego do seminarium sandomierskiego (s. 142).

¹⁴⁹ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. X-XI; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 31.

¹⁵⁰ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XI. Nekrolog napisany przez ks. A. K. w PKat, 15 (1877), s. 409. Biskup Juszyński dwa razy (1863 i 1872 r.) przedstawił Bulińskiego rządowi Królestwa Polskiego jako kandydata na sufragana sandomierskiego. Rząd za każdym razem odrzucił kandydaturę.

¹⁵¹ Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej...*, s. 144; Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XXIV.

¹⁵² Trzy tomy *Historii Kościoła polskiego* wyszły po raz pierwszy w Krakowie 1873 i 1874 r.

¹⁵³ Sześć tomów *Historii Kościoła powszechnego* ukazało się w Warszawie, t. 1 w 1860 r., t. 6 w 1866.

¹⁵⁴ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XIII.

¹⁵⁵ Dzieło to wydał po śmierci autora ks. W. Kukliński (Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. VII-VIII); A. Wyrzykowski, *Buliński Melchior*, w: PSB III, s. 125.

Buliński dokładną znajomość historii zawdzięczał zarówno świętej pamięci, jak i niezmordowanej pracy. Historii poświęcił nie tylko swe zdolności i siły młodzieńcze w latach szkolnych i uniwersyteckich, lecz również całe swoje życie. Nadal jako profesor studiował różne gałęzie wiedzy historycznej. W celach naukowych badań nie tylko zabytki ojczyste, ale również i obcokrajowe: Rzymu, Wenecji, Drezna, Akwizgranu, Kolonii, Strasburga, Wiednia i Pragi¹⁵⁶.

Buliński z zapałem wykładał swój przedmiot. Alumni oceniając jego poświęcenie i wielką znajomość dziejów, chętnie się uczyli historii i regularnie uczęszczali na jego wykłady. Wspominając o nich pisze jego uczeń, że „młodzież duchowna z okiem wlepionym w twarz prelegenta, z uwagą biegnącą za śladem jego słów w obszar dziejów świata, chciwie chwyta słowa ks. Bulińskiego, a te nie pozostają bez wpływu nie tylko na jej umysły lecz i serce”¹⁵⁷. Miał on zwyczaj poświęcać kilka godzin lekcyjnych w półroczu na powtórzenie wyłożonego materiału w celu pogłębienia jego znajomości. „Godziny te – pisze wspomniany uczeń – były rodzajem naukowej biesiady ks. Bulińskiego z jego uczniami”¹⁵⁸. Alumni w czasie tych powtórek nie tylko zdawali relacje z przerobionego materiału, ale dodawali do niego wiadomości zdobyte samodzielnie – poprzez lekturę dzieł historycznych i zainteresowanie najnowszymi odkryciami w nauce historii. Dzięki temu wywiązywały się „kwestie sporne, rozstrzygane zwykle powagą samego mistrza, a wyrabiające jednak samodzielność myśli, i zmysł krytyczny w uczniach”¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XI-XII; Wiśniewski, *Katalog prac latów...*, cz. 1, s. 32.

¹⁵⁷ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XV.

¹⁵⁸ Tamże.

¹⁵⁹ Tamże.

Rozdział IV

ALUMNI

1. Warunki przyjęcia do seminarium

W omawianym okresie sposób rekrutacji aspirantów do seminarium sandomierskiego był podobny jak w pozostałych seminariach Królestwa Polskiego. Dla wszystkich bowiem ówczesnych seminariów diecezjalnych władze Królestwa przepisały jednakowe warunki przyjmowania kandydatów. Wprawdzie uznawały one kompetencje władz kościelnych w sprawach dotyczących organizacji seminariów, ale nie rezygnowały jednak z własnego nad nimi nadzoru, świadczy o tym dekret z 11 lutego 1817 r.¹

Dekret ten wydał, na wniosek ministra S. K. Potockiego namiestnik Królestwa Polskiego – J. Zajączek, lękając się o to, ażeby młodzież bez prawdziwego powołania do stanu duchownego, nie chroniła się do seminariów lub zakonów przed spisem wojskowym. W dekreście Zajączek postanawiał, że „do żadnego seminarium duchowieństwa świeckiego obojga obrządków katolickich nikt przyjętym być nie może przed ukończeniem nauk przynajmniej w stopniu publicznych szkół wydziałowych”². Ponadto aspirant do stanu duchownego winien posiadać pisemne zezwolenie właściwej Komisji Wojewódzkiej, przed którą złoży odpowiedni egzamin sprawdzający niewątpliwość jego powołania. Do seminarium duchownego nikt nie mógł być przyjęty bez tego pozwolenia³. Kandydat w ten sposób zakwalifikowany do seminarium miał prawo do wyłączenia go od spisu wojskowego dopóki nosił strój duchowny⁴. Gdyby jednak po upływie

¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – znajduje się kopia dekretu. Politykę kościelną rządu Królestwa Polskiego po 1831 r. w oparciu o źródła dokładnie omówił M. Żywczyński, *Rząd Królestwa Kongresowego i kler katolicki w przededniu 1848 roku*, „Przegląd Historyczny”, 38 (1948), s. 129-136.

² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844), art. 1 (dekretu).

³ Tamże, art. 3.

⁴ Tamże, art. 4.

dwóch lat nie przyjął pierwszego święcenia, powinien być przeniesiony do stanu świeckiego⁵.

Wkrótce zarządzenia te zostały złagodzone w dekreście królewskim z 18 marca 1817 r. o „opiece i dozorze” nad duchowieństwem rzymsko-katolickim w Królestwie Polskim⁶. Dekret ten pozostawiał władzom diecezjalnym całkowitą swobodę w przyjmowaniu kandydatów do seminariów duchownych. Komisje Wojewódzkie utraciły uprawnienie do ich egzaminowania, jak również wydawania im pozwoleń na wstępowanie do seminariów. Odtąd wszelkie sprawy aspirantów do stanu duchownego miała załatwiać Komisja Rządowa WR i OP po przedłożeniu ich przez władzę diecezjalną. Przełożeni seminaryjni mieli tylko powiadamiać miejscowe władze o każdorazowym przyjęciu kandydata do seminarium lub o jego usunięciu. Odpowiednie zarządzenie w tej sprawie, z polecenia wspomnianej Komisji, wydały władze diecezjalne 24 kwietnia 1823 r. oraz 28 kwietnia i 16 lipca 1828 r.⁷

Komisja Rządowa WR i OP w oparciu o XV artykuł dekretu z 18 marca 1817 r. wydała 15 kwietnia tegoż roku instrukcję określającą dokładnie warunki przyjmowania kandydatów do zakonów i seminariów duchownych⁸. Instrukcja polecała, ażeby władza duchowna egzaminowała aspirantów do stanu duchownego przed ich przyjęciem na studia seminaryjne⁹. W każdej diecezji biskup miał wyznaczyć trzech egzaminatorów spośród członków swej kapituły lub „znacześniejszych duchownych” i podać ich nazwiska Komisji Rządowej WR i OP¹⁰. Aspiranci mieli przedłożyć przed egzaminem: metrykę urodzenia, świadectwo dobrych obyczajów, świadectwo ukończenia szkół publicznych podpisane przez rektora, zaświadczenie władz miejsca swego zamieszkania oraz pozwolenie rodziców lub opiekunów. Ponadto kandydaci winni udowodnić, że nie mają żadnych prywatnych ani publicznych obowiązków i że nie należą

⁵ Tamże, art. 5.

⁶ AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego, Sekretariat Główny, vol. 54 (zob. rozdz. I, s. 12, przyp. 2); M. Loret, *Watykan a Polska (1815-1832)*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1913), s. 210 nn. (omówienie tekstu dekretu).

⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. Komisji Rządowej WR i OP do Komisji Rządowej SW i P z 10 XI 1828 roku.

⁸ ASD, Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845) – kopia instrukcji z 15 IV 1817 r.

⁹ Tamże, art. 1 (instrukcja).

¹⁰ Tamże, art. 2.

ani do wojska czynnego ani do pierwszej rezerwy; bądź też, że zostali od służby wojskowej zwolnieni¹¹.

Wykształcenie aspirantów przybyłych w latach 1820-1841
do Seminarium Duchownego w Sandomierzu¹²

Rok szkolny	Przyjętych	Wykształcenie																	
		k. woj.				k. wydz.		k. gim.			k. obw.			k. pow.	k. lic.	UJ W.T. i F.	z seminarium	bez określeń	
		2	4	5	6	4	5	4	5	6	7	4	5	6	4	6			
1820/21	20																		20
1821/22	5				1														4
1822/23	8																		8
1823/24	12				1														11
1824/25	16	1	2	1	2	4	2										1		3
1825/26	8		1	1	2	3													1
1826/27	3				1						1						1		
1827/28	10		1	2		3			1									1 kiel.	2
1828/29	18		1																17
1829/30	8		1	1	1	1	2											1 jan.	1
1830/31	5					2											2		1
1831/32	8		1		2	1											2	1 węg.	1
1832/33	15				2					1			3	1					8
1833/34	12					1		2				2	1						6
1834/35	5							1				3							1
1835/36	17							3	1	1		8							4
1836/37	9							1	2	1		3			1				1
1837/38	4											1						1 war.	2
1838/39	12							2	1	1					3				6
1839/40	14							1	2	2					5		1		4
1840/41	11										1	1			4				4
Razem	220	1	7	5	12	15	4	10	7	6	1	18	4	1	12	1	7	4	105 ¹³

¹¹ Tamże, art. 3, 5 i 9.

¹² Tabela została sporządzona na podstawie listy alumnów seminarium diecezjalnego w Sandomierzu w latach 1820-1841; zob. Aneks B.

¹³ W tabeli zastosowano skróty:

k. woj. – klasy szkoły wojewódzkiej;

k. wydz. – klasy szkoły wydziałowej;

k. klasy – szkoły gimnazjalnej;

k. obw. – klasy szkoły obwodowej;

k. pow. – klasy szkoły powiatowej;

k. lic. – klasy szkoły licealnej;

UJ W. T. i F. – Uniwersytet Jagielloński wydział teologii i filozofii;

kiel. – kieleckie; war. – warszawskie;

jan. – janowski; węg. – węgrowskie.

Egzaminatorzy mieli spisać przy każdym ze zdających aspirantów protokół, zawierający krótki opis dotychczasowego ich życia i pobudki, które skłoniły ich do obrania stanu duchownego¹⁴. Protokół podpisany przez aspiranta i egzaminatorów, wraz z ich opiniami i załącznikami, miał być przekazany biskupowi, który z kolei, po dołączeniu swej opinii, winien go przesłać Komisji Rządowej WR i OP¹⁵.

Zgodnie z zaleceniem zreferowanej instrukcji Burzyński jeszcze przed oficjalnym otwarciem seminarium sandomierskiego wyznaczył 17 czerwca 1820 r. pierwszych egzaminatorów, mających przeprowadzić egzamin aspirantów wstępnych do seminarium i sporządzić z niego protokoły¹⁶. Poza tym w statucie z 1826 r. biskup zastrzegł, że każdy aspirant do stanu duchownego może być przyjęty do seminarium dopiero po złożeniu przepisanego egzaminu¹⁷.

Z tabeli wyżej zamieszczonej wynika, że w omawianym okresie przyjmowano do seminarium sandomierskiego aspirantów, którzy ukończyli przynajmniej czwartą klasę publicznej szkoły (wojewódzkiej, wydziałowej, gimnazjalnej, obwodowej lub powiatowej realnej) i pomyślnie złożyli wstępny egzamin¹⁸. Zachowane źródła informują o tym, że w seminarium sandomierskim roku szkolnego w dzisiejszym znaczeniu nie było¹⁹. Aspirantów przyjmowano do seminarium w miarę zgłaszania się. Większość spośród nich przyjmowana była w końcu września i na początku października²⁰.

Aspiranci do stanu duchownego przed przyjęciem do seminarium sandomierskiego składali w miejscowym konsystorzu podanie o dopuszczenie ich do egzaminu wstępnego. Do podania załączali dokumenty wymagane przez władze rządowe. Na egzaminie musieli wykazać się umiejętnością tłumaczenia tekstu

¹⁴ Tamże, art. 6.

¹⁵ Tamże, art. 7.

¹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) –p. z 17 VI 1820 r.

¹⁷ Tamże – statut (urząd. szczeg.), rozdz. VIII § 49.

¹⁸ Wyjątkowo tylko aspirant Stanisław Wydrychiewicz został przyjęty 1 X 1824 r. do seminarium po ukończeniu 2 klas Szkoły Wojewódzkiej w Kielcach i odbyciu studiów prywatnych. Zob. Aneks B – Lista alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841.

¹⁹ Podobnie było w innych seminariach. Por. A. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 50; tenże, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, „Prawo Kanoniczne”, 7 (1964), nr 1/2, s. 168.

²⁰ Zob. Aneks B – Lista alumnów....

polskiego na łaciński i odwrotnie – łacińskiego na polski oraz poprawnie odpowiedzieć na postawione im przez egzaminatorów pytania²¹.

Formularze protokołów wypełniali egzaminatorzy na podstawie relacji aspirantów, zgodnie z przepisami instrukcji Komisji Rządowej WR i OP. Zawierały one sześć pytań. Pytania te dotyczyły:

- 1) – krótkiego opisu życia aspiranta;
- 2) – pobudek jakimi kierował się przy obiorze stanu duchownego i jego znajomości obowiązków tego stanu;
- 3) – wieku;
- 4) – świadectwa dobrych obyczajów i udowodnienia, że kandydat nie ma żadnych obowiązków publicznych ani prywatnych;
- 5) – świadectwa ukończonej szkoły;
- 6) – stosunku do służby wojskowej.

Wiarogodność złożonych zeznań stwierdzał aspirant własnoręcznym podpisem. Protokoły kończyły się opinią egzaminatorów i ich podpisami²².

W omawianym okresie w całej Europie szerzyły się tajne związki i stowarzyszenia polityczne²³. Z tego powodu namiestnik Królestwa Polskiego wydał 13 maja 1824 r. zarządzenie, ażeby aspiranci przyjmowani do seminariów podpisywali deklaracje, że nie należeli i w przyszłości nie będą należeć, ani w kraju, ani za granicą, do żadnej tajnej organizacji o celach politycznych. Z danych

²¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – znajduje się lista aspirantów zdających egzamin 7 VII 1826 r. i 26 V 1827 r. Stopnie oznaczano cyframi arabskimi (1, 2, 3) lub w języku łacińskim (parvus, bonus, valde insufficiens, non exacta); AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844); tamże, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866).

²² Tamże, Akta alumnów seminarium (1825-1831); Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844); Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1866) – w wymienionych poszytach znajdują się z licznymi brakami serie protokołów egzaminów aspiranckich z lat 1824-1866.

²³ M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*, Warszawa 1935, s. 26. Działalność tajnych związków w Królestwie Polskim omawia S. Kieniewicz, *Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim (1815-1830)*, Warszawa 1951, s. 478 nn.

źródłowych wynika, że zarządzenie to było przestrzegane w seminarium sandomierskim²⁴.

Poza wyżej przytoczonymi zarządzeniami państwowymi, władze kościelne były skrupowane w przyjmowaniu aspirantów do seminariów duchownych zwłaszcza przepisami o zaciągu wojskowym. Namiestnik Królestwa Polskiego, na wniosek Komisji Rządowych WR i OP oraz Wojny, wydał 31 sierpnia 1824 r. zarządzenie, ażeby biskupi diecezjalni corocznie w pierwszych piętnastu dniach stycznia podawali pierwszej z nich imienną listę osób przyjętych do seminariów, którzy nie mieli stałego zwolnienia od zaciągu wojskowego²⁵. Komisja Rządowa WR i OP w ciągu następnych piętnastu dni tegoż samego miesiąca obowiązana była przesłać listę namiestnikowi, który decydował o zwolnieniu wymienionych w niej aspirantów od zaciągu wojskowego²⁶. Władze diecezjalne mogły wymienionych na liście aspirantów nadal zatrzymać w seminarium w tym jedynie wypadku, gdy uzyskały pozytywną odpowiedź namiestnika²⁷. Od zaciągu wojskowego wolni byli na mocy prawa aspiranci do stanu duchownego, którzy pochodzili z obcego kraju²⁸.

Zdarzały się wypadki, że miejscowe władze usiłowały samowolnie wprowadzać zmiany w wykonaniu tych przepisów o zaciągu wojskowym. Władze diecezji sandomierskiej corocznie przedkładały Komisji Rządowej WR i OP listy aspirantów przyjętych do tutejszego seminarium, mimo to jednak komisarz obwodu sandomierskiego z polecenia Komisji Wojewódzkiej zażądał 13 czerwca 1828 r. od konsystorza sandomierskiego, ażeby 23 alumnów sandomierskich sta-

²⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta urzędzeń ogólnych (1825-1831) – są podane w kilku egzemplarzach dwa wzory deklaracji (zob. Aneks A). W tym poszycie znajduje się kopia zarządzenia Komisji Rządowej WR i OP z 6 VI 1826 r. polecająca w oparciu o nowy reskrypt namiestnika Królestwa Polskiego z 31 V 1826 r. przyjmować wspomniane deklaracje. Por. F. Bączkiewicz, *Z dziejów domu stradomskiego*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 27 (1925), s. 27.

²⁵ Por. Dz. Pr. Kr. Pol., t. IX, nr 37, s. 51, art. 1; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – kopia p. Komisji Rządowej WR i OP z 10 XI 1828 r.

²⁶ Dz. Pr. Kr. Pol., t. IX, nr 37, s. 51, art. 2.

²⁷ Tamże, art. 3.

²⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – kopia p. Komisji Rządowej WR i OP z 17 III 1828 r.; tamże, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. Komisji Rządowej WR i OP z 10 I 1824 r. zabraniające przyjmować aspirantów obcokrajowych na konto etatu przydzielanego seminarium przez rząd Królestwa Polskiego. Zarządzenie to powtórzone zostało 1 X 1830 r.

wiło się dnia 20 czerwca tegoż roku do Radomia przed komisję superawizacyjną²⁹. Regens na pismo konsystorza w tej sprawie odpowiedział odmownie, powołując się na reskrypt namiestnika z 31 sierpnia 1824 r.³⁰. Sprawa zakończyła się jedynie przesłaniem przez konsystorz listy alumnów seminarium do komisji superawizacyjnej w Radomiu³¹.

Po powstaniu listopadowym Komisja Rządowa SWD i OP zastrzyła dotychczasowe przepisy o przyjmowaniu aspirantów do seminariów duchownych. Zarządziła ona, ażeby władze diecezjalne dołączały do przedkładanej listy aspirantów – zaświadczenia, potwierdzone przez komisarzy obwodowych i Komisje Wojewódzkie, informujące, że dany aspirant nie służył w „wojsku polskim ani rewolucyjnym”³².

Widocznie powyższe zarządzenie nie było skrupulatnie przestrzegane w seminarium sandomierskim, skoro już w roku ukazania się powyższego rozporządzenia naczelny dyrektor Komisji Rządowej SWD i OP zwrócił się do administratora diecezji sandomierskiej z upomnieniem, ażeby było ono „z wszelką ścisłością przestrzegane” tak „iżby podobnym osobom (tym, którzy brali udział czynny w powstaniu listopadowym) pod żadnym pozorem wstęp wolny” do seminarium duchownego „nie był dozwolony”³³.

Polecenie to administrator diecezji – Bąkiewicz zakomunikował regensowi seminarium, mimo to jednak w dalszym ciągu nie było ono w Sandomierzu przestrzegane³⁴. W następnym bowiem roku Komisja Rządowa SWD i OP zmuszona była powtórzyć ostrzeżenie o zachowywaniu przepisów swego zarządzenia³⁵.

Z przedstawionych dokumentów wynika, że władze kościelne nie miały w Królestwie Polskim pełnej swobody w organizowaniu seminariów diecezjalnych. W określeniu warunków przyjęcia aspirantów do seminariów były skrepowane przepisami rządowymi. Władza diecezjalna w Sandomierzu również

²⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 13 VI 1828 r.

³⁰ ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 17 VI 1828 roku.

³¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 17 V 1830 r.

³² Tamże – p. Komisji Rządowej SWD i OP z 7 II 1834 r.

³³ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. Komisji Rządowej SWD i OP z 31 XII 1834 r.

³⁴ Tamże – p. administratora z 10 I 1835 r.; BSD, Historia Polski, sygn. G, nr 1036 – p. administratora z 10 I 1835 r.

³⁵ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 8 IV 1835 r.

przy rekrutacji aspirantów do swego seminarium kierowała się głównymi wytycznymi zawartymi w przepisach rządowych.

2. Liczba, pochodzenie i wiek

Liczbę alumnów seminarium sandomierskiego w omawianym 21-letnim okresie można dokładnie ustalić na podstawie zachowanych źródeł. Wynika z nich, że w tym okresie zostało przyjętych do seminarium 220 aspirantów³⁶.

Z pisma Adama P. Burzyńskiego skierowanego do Komisji Rządowej WR i OP wnioskować można, że w nowo założonym seminarium sandomierskim w roku szkolnym 1820/1821 było 20 alumnów³⁷. W następnych latach stan liczbowy alumnów znacznie wzrósł. Nie osiągnął on jednak w omawianym okresie liczby 40 alumnów, którą rząd wyznaczył na prośbę Burzyńskiego jako limit dla seminarium sandomierskiego³⁸. Wpłynęły na to różne czynniki.

Jednym z tych czynników hamujących wzrost liczbowy alumnów był brak odpowiedniego pomieszczenia³⁹. Z tego powodu Burzyński w statucie z 1826 r. polecił, ażeby w seminarium mieszkało tylko 25 alumnów. Pozostali uczniowie musieli mieszkać w prywatnych stancjach⁴⁰.

Pozostałe czynniki można wykryć analizując zamieszczony obok roczny wykaz alumnów seminarium sandomierskiego.

Z tabeli wynika, że stan liczbowy alumnów w omawianym okresie nie był jednolity, lecz wykazywał wahania. Największy jego spadek zaznaczył się

³⁶ Zob. Aneks B – Lista alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841. Lista została sporządzona na podstawie danych w – „Consideratio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820-1841) i materiałów źródłowych zawartych w listach aspirantów i raportach rocznych o stanie seminarium – AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844), Akta alumnów seminarium (1825-1831), Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844), Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866); ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 roku.

³⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1841) – p. z 13 XII 1820 r.

³⁸ Tamże – p. z 18 X 1822 r. Por. AGAD, Prot. Rady Adm., sygn. 7016, s. 507.

³⁹ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 29 VII 1836 r.

⁴⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut, rozdz. II (urząd. ogólny) § 4 i 5.

w okresie powstania listopadowego. Wpłynęły na to przyczyny natury politycznej. Dopiero ostatnie lata cechuje wzrost liczby alumnów.

Liczba, pochodzenie terytorialne i społeczne alumnów
Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841⁴¹

Rok szkolny	Ogółem	Przyjętych	Przynależność do diecezji						Pochodzenie społeczne						
			jan.	krak.	lub.	sand.	sejn.	war.	zagr.	bez określeń	w.	m.	sz.	bez określeń	
1820/21	20	20				2					18	1	1	1	17
1821/22	25	5			1	2					2		3		2
1822/23	29	8		1							7		1		7
1823/24	28	12		2	2	6					2		10		2
1824/25	32	16		1		10		1			4	1	8	1	6
1825/26	30	8				6					2	4	2		2
1826/27	29	3		1		1				1			1		1
1827/28	30	10	1	1		5				2	1	2	3		5
1828/29	36	18		2	3	11					2	2	5		11
1829/30	24	8		1	1	3		1		1	1		3		5
1830/31	28	5				2				2	1		1		4
1831/32	21	8	1			6				1		2	4		2
1832/33	24	15		2		6				1	6	3	4	1	7
1833/34	28	12		2	1	5				2	2	2	6		4
1834/35	25	5				5	1					2	2	1	
1835/36	26	17	1		3	9		1		1	1	4	9	3	1
1836/37	29	9		1		7		1				1	6	2	
1837/38	27	4				3		1				1	3		
1838/39	34	12				3					9	1	4	1	6
1839/40	35	14		1	1	1					11	1	7	2	4
1840/41	35	11				2					9	1	4	1	5
Razem	595	220	3	15	12	95	1	5	11	78	29	87	13	91 ⁴²	
%		100	1,4	6,8	5,4	43,2	0,4	2,3	5	5,5	13,2	39,5	5,9	41,4	

Poza wymienionymi czynnikami ogromny wpływ na stan liczbowy alumnów miały przyczyny natury finansowej w samym seminarium. Z przytoczonej tabeli wynika, że w omawianym okresie 21 lat ogółem wszystkich alumnów

⁴¹ Tabela została sporządzona na podstawie listy alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841.

⁴² W tabeli zastosowano skróty:

jan.	– janowska;	sejn.	– sejneńska;
krak.	– krakowska;	sz.	– szlacheckie;
lub.	– lubelska;	war.	– warszawskie;
m.	– mieszczańskie;	węg.	– węgrowskie;
sand.	– sandomierska;	w.	– wieśniacze;
zag.	– przynależność do diecezji spoza granic Królestwa Polskiego; zob. Aneks B.		

przebywających w seminarium było 595. Dzieląc liczbę 595 przez 21 otrzymujemy, że przeciętnie rocznie w seminarium było ponad 28 alumnów. Rząd wyznaczył roczny fundusz na utrzymanie tylko 20 alumnów⁴³. Burzyński w statucie z 1826 r. polecił, ażeby z powyższego funduszu utrzymywało się w seminarium 25 alumnów⁴⁴. Pozostali uczniowie mieli utrzymywać się własnym kosztem⁴⁵. Taka sytuacja utrudniała wstęp do seminarium, zwłaszcza biedniejszym aspirantom, z których w większości rekrutowali się uczniowie sandomierscy⁴⁶.

Sytuacja w seminarium sandomierskim pod względem liczby alumnów w porównaniu ze stanem liczbowym alumnów w innych seminariach przedstawiała się korzystnie. W seminarium sandomierskim obserwujemy, pomimo wahań, stały wzrost ilościowy alumnów. Natomiast jak wynika z raportów Komisji Rządowej WR i OP w Królestwie Polskim – liczba alumnów w seminariach diecezjalnych, ulegając także wahaniom, wykazywała raczej spadek powołań⁴⁷.

Z podanej tabeli wynika również, że uczniowie seminarium sandomierskiego pochodzili nie tylko z diecezji Królestwa Polskiego, ale również i spoza jego granic. Na 142 alumnów, których jest znana przynależność terytorialna 95 pochodziło z diecezji sandomierskiej. Poza tym najwięcej aspirantów seminarium sandomierskiemu dostarczyły diecezje sąsiednie: krakowska – 15, lubelska – 12 i warszawska – 5. Spoza granic Królestwa Polskiego pochodziło 11 alumnów – w tym 2 ze Śląska (praskiego – Pyrzowice i Bytomskiego – Bogucice) i 9 z Galicji Austriackiej (Myślenice, Tarnów, Bestwina, Jordanów, Dolcechów, Nieznanowice, cyrkuł Sandecki i dwóch z Ulanowa)⁴⁸.

⁴³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – reskrypt Komisji Rządowej WR i OP z 22 XII 1820 r.

⁴⁴ Tamże – statut (urząd. szczeg.), rozdz. V § 14.

⁴⁵ Tamże – statut (urząd. ogól.) rozdz. II § 5.

⁴⁶ Zob. tabela – pochodzenie społeczne.

⁴⁷ We wszystkich seminariach diecezjalnych w 1818 r. było 290 alumnów, w 1819 r. – 253, w 1820 r. – 307, w 1821 r. – 285, w 1822 r. – 274. Zob. AGAD, nr vol. 43^a, Raporta roczne Komisji Rządowej Obrządków Religijnych i Oświecenia Publicznego (1818-1822), fól. 125, 190, 246, 305; nr vol. 43^b, Raporta roczne Komisji Rządowej WR i OP z lat 1822-1823, fól. 12. Rada Stanu w raporcie złożonym na sejmie 14 V 1825 r. donosiła, że liczbowy stan duchowieństwa katolickiego w porównaniu ze stanem podanym w poprzednim raporcie zmniejszył się o 184 osoby; por. *Diariusz Senatu Sejmu Królestwa Polskiego 1825*, t. 1, s. 21. Według powyższego raportu w 13 seminariach było 253 alumnów i 56 profesorów; por. *Diariusz Senatu...*, t. 1, s. 21.

⁴⁸ Zob. tabela – Liczba, pochodzenie terytorialne i społeczne alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841.

Dane źródłowe pozwalają wyróżnić pewne centra rekrutacji aspirantów seminarium sandomierskiego. Na 220 aspirantów przyjętych w latach 1820-1841 do seminarium sandomierskiego można ustalić miejsce urodzenia dla 111. Ośrodkiem, z którego najczęściej wyszło aspirantów był Skaryszew – 12. Na drugim miejscu występują: Wąchock – 5, Bodzentyn – 5 i Staszów – 5. Z miejscowości Królestwa Polskiego, leżących poza terenem diecezji sandomierskiej, najczęściej aspirantów rekrutowało się z Zaklikowa – 3 i Urzędowa – 2 (należących do diecezji lubelskiej)⁴⁹.

Tabela (powyżej zamieszczona) pozwala także wnioskować, że pod względem społecznym najczęściej było alumnów w seminarium sandomierskim pochodzenia mieszczańskiego, a najmniej – szlacheckiego. Na 129 alumnów, których pochodzenie społeczne jest znane: 87 było pochodzenia mieszczańskiego, 29 – wieśniaczego i 13 – szlacheckiego⁵⁰.

Na podstawie zachowanych źródeł można określić wiek 160 (72,7%) na 220 aspirantów przyjętych do seminarium sandomierskiego w ciągu omawianych 21 lat⁵¹. Z zestawienia danych źródłowych wynika, że rozpiętość wieku aspirantów była dość znaczna. W pierwszym już roczniku obok 33-letniego był młody 17-letni kandydat. Największą rozpiętość wieku posiadał rocznik 1833/1834, gdzie obok 17-letniego znalazł się 51-letni aspirant. Spośród 160 aspirantów, których wiek można ustalić, do seminarium wstąpiło:

Rok życia	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	30	31	32	33	38	44	51
Liczba aspir.	8	22	24	23	27	15	16	7	5	1	2	1	1	2	3	1	1	1

⁴⁹ Zob. Aneks B – Lista alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841.

⁵⁰ W czasie pisania niniejszej pracy ukazało się studium oparte na materiale źródłowym o pokrewnej tematyce (S. Litak, *Duchowieństwo diecezji lubelskiej w okresie międzywojennym (1835-1864)*, w: *Spółczesność Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968, s. 91-164. Autor omawiając pochodzenie społeczne kleru diecezji lubelskiej, wyróżnił w nim zgodnie z danymi zawartymi w źródłach, trzy stany: chłopski, mieszczański i szlachecki. W niniejszej pracy przy omawianiu pochodzenia społecznego alumnów, zgodnie z danymi źródłowymi, wyróżniono trzy warstwy społeczne: wieśniaczą, mieszczańską i szlachecką. W zachowanych wykazach tabelarycznych alumnów – pochodzenie ich zostało oznaczone trzema terminami: „wiejskie”, „miejskie” i „szlacheckie”.

⁵¹ Aneks B – Lista alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841. Na podstawie tej listy została sporządzona zamieszczona tabela.

Rozdział V

NAUCZANIE

1. Projekty rządowe studiów seminaryjnych

Nauczanie i wychowanie alumnów w seminariach duchownych z natury rzeczy należy do wyłącznych uprawnień władzy kościelnej. Nauczanie to jednak dostosowane było zawsze do warunków dziejowych i stopnia wiedzy teologicznej w danym kraju¹. Z tego powodu, omawiając całokształt spraw związanych z nauczaniem alumnów w seminarium sandomierskim w pierwszych latach jego istnienia, wypada najpierw w sposób ogólny przedstawić poziom wiedzy teologicznej w Królestwie Polskim w owym czasie.

Rozwój wiedzy teologicznej w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku uwarunkowany był kilkoma czynnikami, które tutaj mogą być tylko wyliczone, bez wdawania się w ich szczegółną analizę.

Po pierwsze: nacisk sytuacji politycznej owych czasów przejawiał się zarówno w ściślejszym uzależnieniu poczynań organizacyjno-naukowych Kościoła od decyzji rządu Królestwa Polskiego, jak i w działalności prześladowczej niekatolickiego rządu rosyjskiego, przybierającego zresztą rozmaite nasilenie w różnych momentach historycznych.

Po drugie: antyreligijne prądy umysłowe płynące od końca XVIII wieku z Zachodu do Polski, które gdzie indziej (we Francji przede wszystkim) wzniecały w sferach umysłowych Kościoła potrzebę wypracowania nowych ujęć wiary – w Polsce natrafiły przede wszystkim na silnie ugruntowane przeświadczenie, że tradycyjny katolicyzm polski utożsamia się z duchem narodowym i dlatego winien być broniony jako całość nienaruszalna. Zatem apologetyka i filozofia chrześcijańska w omawianym okresie, przez brak potrzeby obrony wiary, po-

¹ Por. M. Żywczyński, *Rząd Królestwa Kongresowego i kler katolicki w przededniu 1848 roku*, „Przegląd Historyczny”, 38 (1948), s. 129-136.

zbawione były „bodźca do rozwinięcia żywszej działalności”². To z kolei odbiło się niekorzystnie na poziomie studiów tych przedmiotów w seminariach diecezjalnych Królestwa Polskiego.

Po trzecie: dorobek teologii pozytywnej i praktycznej w Królestwie Polskim pierwszej połowy XIX wieku był bardzo ubogi także dlatego, że brak było w polskich uczelniach duchowych dobrych tradycji naukowych z poprzedniego okresu³. Przeciętny poziom umysłowy duchowieństwa nie był wysoki⁴.

Po czwarte wreszcie: zaczęły wówczas przenikać do niektórych uczelni duchowych i seminariów diecezjalnych, w niewielkim wprawdzie stopniu, antykatolickie prądy w postaci józefinizmu, które utrudniały prawowierne nauczanie⁵.

Ingerencją rządu Królestwa Polskiego w sprawy nauczania w seminariach był dekret z 18 marca 1817 r. zobowiązujący biskupów, ażeby corocznie przesyłali Komisji Rządowej WR i OP raport o stanie seminariów, podając dane personalne o profesorach, przedmioty przez nich wykładane i liczbę alumnów z dołączeniem uwag o ich obyczajach i zdolnościach. Władze rządowe wydały też przepisy, ażeby w seminariach oprócz przedmiotów teologicznych były również wykładane nauki, które przygotowują przyszłych kapłanów do służenia radą praktyczną, pomocą i przykładem w potrzebach społecznych ludu⁶.

Sprawę studiów teologicznych w seminariach diecezjalnych Królestwa Polskiego poruszono na sejmie w 1820 r. Poseł powiatu krakowskiego – Dawid Oebchelwitz, domagał się w swym przemówieniu nie tylko troski ze strony rządu o dostateczną liczbę aspirantów do stanu duchownego, ale również podwyższenia poziomu studiów teologicznych i wychowania ascetycznego w seminariach, tak by opuszczający je kapłani dawali dowody nabytej w nich wiedzy i byli przykładem życia moralnego dla wiernych⁷. Postulaty te zamieszczone zostały

² A. Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, „Collectanea Theologica”, 7 (1936), s. 400.

³ Tamże, s. 401.

⁴ Głębszej nauki duchowieństwu nie dawały ani seminaria diecezjalne, ani zakłady teologiczne wyższe (Seminarium Główne w Warszawie – założone w 1825 r., a w 1835 r. przemienione na Akademię Duchowną Rzymsko-Katolicką).

⁵ W. Wicher, *Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich*, „Nasza Przeszłość”, 3 (1947), s. 177-178.

⁶ *Diariusz Sejmu Królestwa Polskiego 1818*, t. 1, Warszawa 1818, s. 26.

⁷ Uwagi nad stanem polityczno-moralnym rzeczy publicznych w Królestwie Polskim przedstawione izbie poselskiej na Sejmie walnym w roku 1820 przez jej członka, posła powiatu krakowskiego Dawida Oebchelwitz (bez pag.).

w petycji sejmowej do króla Aleksandra I⁸. Ich realizacją zajęła się Komisja Rządowa WR i OP. Wydała ona plan nauk w seminariach diecezjalnych, opracowany przez biskupów Hołowczyca i Prażmowskiego oraz ks. Józefa Koźmiana. Plan ów, za pośrednictwem ministra Stanisława Grabowskiego został przesłany 14 marca 1821 r. do wszystkich diecezji. Po rozpatrzeniu przez profesorów seminariów i za wspólną zgodą biskupów miał on być realizowany we wszystkich seminariach, począwszy od nowego roku szkolnego⁹.

Do wspomnianego projektu planu nauk dołączone zostały dwie tabele, podpisane przez sekretarza generalnego Komisji Rządowej WR i OP – Pawła Głuszyńskiego. Pierwsza z nich nosząca tytuł „Wykaz zatrudnień i godzin całotygodniowych w seminariach diecezjalnych” podawała w oparciu o plan nauk – ramowy rozkład zajęć poszczególnych dni tygodnia¹⁰. Druga – pt. „Wykaz przedmiotów i godzin tygodniowych po seminariach diecezjalnych” ujmowała statystycznie ilość godzin przypadających na poszczególne przedmioty i ogólną ich sumę w tygodniu dla danego roku nauki¹¹.

Plan nauk składał się z dwóch części. Pierwsza z nich omawiała zajęcia tygodniowe i roczne. Podany w niej tygodniowy rozkład zajęć ujęty był przez pierwszą ze wspomnianych tabel. Co do zajęć rocznych plan przewidywał, że studia w seminarium miały trwać cztery lata. Rok szkolny miał rozpoczynać się 1 października, a kończyć – 31 lipca. Pozostały okres roku przewidziany był na wakacje. Ferie świąteczne miały trwać od 24 grudnia do 1 stycznia i od „kwietnej niedzieli do przewodniej”¹². Rozpoczęcie roku szkolnego winny poprzedzić

⁸ Tamże.

⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844). Znajduje się pismo Komisji Rządowej WR i OP z 14 III 1821 r. podpisane przez ministra S. Grabowskiego do bpa sandomierskiego oraz plan nauk i dwie tabele z rozkładami zajęć – podpisane przez P. Głuszyńskiego. Por. S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Wrocław 1904, s. 342-352 (dodatek nr 4) – projekt rządowy z 1821 r.; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807-1915)*, Warszawa 1929, s. 54; A. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 100.

¹⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844); Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 349-351.

¹¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844); Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 351-352.

¹² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt nauk z 1821 r.; Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 344.

trzydniowe rekolekcje. Opuszczenie seminarium przez alumnów w czasie ferii świątecznych, czy nawet letnich, nie było wskazane. Podczas ferii alumni mieli się zajmować czytaniem lektur, pisaniem egzort, homilii, kazań i zbieraniem materiałów z dziedziny katechetycznej. Prace te miały być wykonywane pod kierunkiem profesorów. Jeżeli alumni uzyskają pozwolenie wyjazdu na ferie to wówczas mają obowiązek jechać do proboszczów, ażeby pod ich opieką wprawić się do przyszłej pracy duszpasterskiej. Po feriach mieli przywieźć z sobą świadectwa wystawione im przez proboszczów¹³.

W części drugiej planu pt. „Wykaz Autorów i sposobu dawania nauk teologicznych w seminariach diecezjalnych” – autorzy krytycznie odnieśli się do dawnych metod seminaryjnego nauczania, twierdząc, że „przez wzgląd zatem na wiek, w którym żyjemy, a bardziej przez chęć łatwiejszego pomnożenia korzyści naukowych i usunięcia wszelkich zawad, nie można ani tak nazywanych scholastyków, ani ich systematu po seminariach diecezjalnych zalecać”¹⁴. Z tego powodu wskazywali nowe podręczniki do studiów teologicznych, na podstawie których winni profesorowie wyklądać w seminariach.

Podręcznikami szczególnie przez nich poleconymi były:

do Pisma świętego –

F. Kudrewicz¹⁵, *Compendium hermeneuticae generalis librorum Veteris et Novi Foederis* (Cracoviae 1817).

do historii Kościoła –

M. Dannenmayer¹⁶, *Institutiones historiae Ecclesiasticae Novi Testamenti*, (Viennae 1806²); Franz Xaver Gmeiner¹⁷, *Epitome historiae ecclesiasticae Novi Testamenti in usum praelectionum academicarum* (Graecii 1803²).

¹³ Tamże.

¹⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt nauk z 1821 r.; Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 345.

¹⁵ Florian Kudrewicz († 1834), bazylianin, profesor teologii na uniwersytecie krakowskim (zob. EKość, t. 11, s. 514).

¹⁶ Mateusz Dannenmayer (1744-1805), kapłan, profesor historii Kościoła na uniwersytecie wiedeńskim, zwolennik józefinizmu. Wspomniany podręcznik w 1820 r. znalazł się na indeksie (LThK, Bd 3, kol. 159; W. Worotyński, *Seminarium Główne w Wilnie, drugi okres dziejów i zniesienie (1816-1833)*, Wilno 1938, s. 139, 215, 244; M. Rechowicz, *Studia alumnów w galicyjskim Seminarium Generalnym (1790-1819)*, RTK, 2 (1955), s. 75).

¹⁷ Franciszek Ksawery Gmeiner (1752-1822), kapłan, profesor historii Kościoła i prawa kanonicznego na uniwersytecie w Graz. Wyznawał złagodzone zasady józefinizmu.

do teologii dogmatycznej –

E. Klüpfel¹⁸, *Institutiones theologiae dogmaticae* (Viennae 1789, 1802²).

do teologii moralnej –

A. Reyberger¹⁹, *Institutiones ethicae Christianae* (Viennae 1805);

A. Luby²⁰, *Theologia moralis in systema redacta*, ed. 4 (Graecii 1799).

do teologii pastoralnej i katechetyki –

F. Giftschütz²¹, *Leitfaden der Vorlesungen über die Pastoral-Theologie*, (Vien 1796³).

do prawa kanonicznego –

J. Pehem²², *Praelectiones in ius ecclesiasticum universum* (Viennae 1791);

T. Ostrowski²³, *Dzieje i prawa Kościoła polskiego*, t. 3 (Warszawa 1793).

W błędzie byli twórcy projektu sądząc, że „Nie wszyscy autorowie, których się tu następnie wylicza, są jednakowo doskonałymi, twierdzić jednak można bez zawodu, że na powszechną zasłużyli zaletę”²⁴. Podręczniki, które polecali nie zawsze odpowiadały duchowi Kościoła katolickiego. Fakt ten był powodem krytycznych uwag pod adresem omawianego projektu.

Podręczniki do historii Kościoła Dannenmayera i Gmeintera – były tylko pobieżnymi zarysami. Por. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 230, 320; Worotyński, dz. cyt., 135, 139.

¹⁸ Engelbert Klüpfel (1733-1811), augustianin, profesor teologii na uniwersytecie w Fryburgu (LThK, Bd 6, kol. 355; L. Buchegger, *Klüpfel E.*, w: EKOść, t. 10, s. 474-476; Worotyński, dz. cyt., s. 133 nn.).

¹⁹ Antoni-Karol Reyberger, opat benedyktyński, profesor teologii na uniwersytecie wiedeńskim. Dzieło jego wyżej wymienione, pomimo że w 1820 r. dostało się na indeks, zostało jednak przetłumaczone na jęz. polski przez J. K. Chodaniego, profesora teologii na uniwersytecie wileńskim, się w trzech tomach w latach 1821-1822 (zob. Wicher, *Nauka teologii moralnej...*, s. 172 nn.; Rechowicz, *Studia alumnów...*, s. 77).

²⁰ Antoni Luby (1749-1802), kapłan, profesor teologii moralnej na uniwersytecie w Graz (zob. LThK, Bd 6, kol. 1169).

²¹ Franciszek Giftschütz (1748-1788), kapłan, profesor teologii pastoralnej na uniwersytecie wiedeńskim (LThK, Bd 4, kol. 889; [J. M. Giżycki], *Z przeszłości obydwóch zgromadzeń w zaborze rosyjskim. V. Seminaria diecezjalne pod zarządem Księży Misjonarzy*, [aut. podpis.:] Smora, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 19 (1913), s. 228).

²² Józef-Jan Nepomucen Pehem (1741-1799), profesor prawa kanonicznego na uniwersytecie w Innsbrucku i Wiedniu, józefinista (Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 66 nn.; Rechowicz, *Studia alumnów*, s. 78).

²³ Teodor Ostrowski (1750-1802), pijar, profesor historii i prawa natury w Collegium Nobilium w Warszawie (Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 100 nn.).

²⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 1821 r.; Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 345.

Jednym z pierwszych, którzy wypowiedzieli się na temat projektu rządowego z 1821 r., był Michał Szymonowicz, wizytator warszawski misjonarzy (1817-1826)²⁵. Szymonowicz był wówczas rektorem seminarium św. Krzyża i dlatego poczuwał się do obowiązku sformułowania uwag w tej sprawie. W swoim memoriale z 29 maja 1821 r. Szymonowicz zastanawia się najpierw nad użytecznością przedmiotów podanych w obu wspomnianych tablicach dołączonych do projektu. Zawierały one około dwudziestu przedmiotów świeckich, które projekt przewidywał w ramach nauczania seminaryjnego, poświęcając na ich studium dwa lata. Szymonowicz rozróżnił wśród tych przedmiotów pożyteczne i zbędne dla wykształcenia alumnów. Do pierwszej grupy zaliczył te, które przygotowują alumnów do łatwiejszego i głębszego poznania nauk teologicznych. Natomiast za przedmioty zbędne uznał: chemię, wyższą fizykę, estetykę, somatologię i większą część nauk przyrodniczych, które – jego zdaniem – nie przynoszą alumnom żadnego pożytku, albo ewentualny pożytek nie jest związany z głównym celem ich kształcenia. Poza tym w każdym seminarium do nauczania tych dyscyplin trzeba by było angażować przynajmniej czterech nowych profesorów. Z powodu zaś szczupłych funduszy seminaryjnych, zaledwie wystarczających na utrzymanie profesorów nauk teologicznych i filozoficznych, rząd Królestwa Polskiego zmuszony byłby na utrzymanie nowych profesorów przeznaczyć dodatkowe etaty. Przy tym studium tych przedmiotów obciążałoby finansowo także alumnów, którzy zmuszeni byłiby zaopatrzyć się w kosztowne podręczniki i pomoce naukowe. Taka sytuacja przeszkodziłaby uboższym alumnom w osiągnięciu stanu duchownego. Ponadto Szymonowicz zaznaczył, że wielu aspirantów do stanu duchownego jeszcze przed wstąpieniem do seminariów przerabia wymienione przedmioty. Gdyby nawet przyjmowano ich w seminariach od razu na drugi rok studiów, to i tak nie oszczędziłoby to ich bezpożytecznego wysiłku, bo większość wspomnianych przedmiotów wykładana jest właśnie na drugim roku. Natomiast znaleźliby się tacy kandydaci, którzy bez prawdziwego powołania, a tylko dla ukończenia wspomnianych przedmiotów na cudzy koszt, wstępowały do seminariów²⁶.

²⁵ S. Kalla, *Memoriał x[iędza] wizytatora Michała Szymonowicza w sprawie studiów w seminariach teologicznych*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 40 (1937), s. 29-36.

²⁶ Kalla, *Memoriał x[iędza] wizytatora*, s. 31.

W dalszym ciągu swej analizy projektu rządowego Szymonowicz z naciskiem podkreślił, że za mało uwagi zwrócono w nim na wyuczenie języka łacińskiego. Przewidziane w projekcie ćwiczenia stylistyczne z łaciny nie przyniosą należytego pożytku bez uprzedniego gruntownego zapoznania alumnów z podstawami tego przedmiotu. Bowiern znajomość łaciny u aspirantów przyjmowanych do seminariów jest bardzo nikła²⁷.

Omawiając z kolei podane w projekcie nauki teologiczne, Szymonowicz twierdził, że jedne z nich potraktowano zbyt obszernie i drobiazgowo (Pismo święte, teologia pasterska i katechetyka), natomiast na odpowiednie wyłożenie innych (teologia moralna i prawo kanoniczne) przeznaczono za mało czasu. Niektóre z nauk teologicznych, choć są potrzebne dla wykształcenia alumnów, zostały zupełnie pominięte w projekcie. Projekt nie wymienia: teologii liturgicznej, nauki teoretycznej i praktycznej obrzędów kościelnych oraz nauki o rubrykach mszalnych i brewiarzowych. Godzina 8 wieczorem wyznaczona na naukę śpiewu jest nieodpowiednia, gdyż przy świetle sztucznym, szkodliwym dla oczu, trudno się należycie uczyć²⁸.

Rektor warszawski odniósł się również krytycznie do rozkładu zajęć dziennych przewidzianych w projekcie. Rozkład ten nie uwzględniał stosowanych dotychczas w seminariach przerw między poszczególnymi wykładami. Według projektu rządowego wykłady miały trwać bez przerwy od godziny 8 do 11 rano i od godziny 2 do 4 po południu²⁹.

W końcu Szymonowicz omawia podręczniki zalecane przez autorów projektu do użytku przy wykładach nauk teologicznych w seminariach. W stosunku do tych podręczników czyni różne zastrzeżenia. Uważa, że „jedne z nich, jak *Historia Kościoła* Dannenmayera, *Introdukcja i Archeologia* Jahna, *Prawo kościelne* Pehema, zawierają opinie niezgodne z nauką Kościoła, co do drugich, bliżej mu nieznanych, nie wydaje na razie sądu, zwraca tylko uwagę, że znajduje się wśród nich dzieło protestanckiego profesora z Tübingen³⁰. W tej sytuacji krytyk radzi,

²⁷ Tamże; por. BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji profesorskiej odbytej 7 VII 1841 r. – „aspiranci... tak mało łacińskiego języka posiadają, że w żaden sposób z nauk w seminarium dawanych korzystać nie mogą”.

²⁸ Kallia, *Memoriał x[iędza] wizytatora*, s. 31-32.

²⁹ Tamże, s. 32.

³⁰ Tamże, s. 33.

aby profesorowie wykładali dyscypliny teologiczne, opierając się nie na podręcznikach autorów nieznanymi lub niebezpiecznymi, lecz na dziełach znanych i pewnych pisarzy, które alumni z łatwością mogą nabyć³¹.

Podobną opinię o podręcznikach zalecanych w projekcie studiów teologicznych w seminariach, wydał 7 lipca 1821 r. Mateusz Kozłowski, dominikanin, profesor historii kościelnej wydziału teologicznego w Krakowie³².

Profesorowie seminarium stradomskiego w Krakowie – księża M. Mioduszewski, A. Nadolski i W. Malinowski, oceniając negatywnie projekt rządowy, z rozczarowaniem pisali o jego autorach, dziwiąc się, że mogli oni w ogóle coś podobnego ułożyć³³.

Podobne słowa krytyki pod adresem projektu przesłali swoim biskupom inni profesorowie seminariów duchownych. Wobec krytycznego stanowiska profesorów i biskupów projekt rządowy z 1821 r. został odrzucony³⁴.

Następny projekt rządowy programu nauczania w seminariach diecezjalnych został ułożony w 1836 r. przez Komitet Rady Wychowania Publicznego. Rada ta została zorganizowana w 1835 r. z polecenia cara Mikołaja I. Ze strony władz kościelnych w jej skład wchodziło dwóch duchownych. Rada miała sprawować dozór i zarząd nad seminariami duchownymi „aby w nich nauki w tym samym duchu co w szkołach publicznych były dawane i całe prowadzenie seminariów do jednego celu skierowane zostało”³⁵.

Rada Wychowania Publicznego w 1836 r. powołała specjalny Komitet, który miał ułożyć projekt ustaw dla Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej

³¹ Tamże.

³² Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 102. Kozłowski na zlecenie władz diecezjalnych napisał „Zdanie o niektórych autorach, którzy w Wykazie do dawania nauk teologicznych w seminariach diecezjalnych są wymienieni” – na czterech kartach papieru dużego formatu. Oceniał w nim z punktu nauki katolickiej również podręcznik prawa kościelnego Pehema, wykazując w zawarte w nim błędy w wykładzie nauki o małżeństwie. Przypominał, że dzieło to zostało uroczyście potępione przez Stolicę Apostolską.

³³ F. Bączkiewicz, *Z dziejów domu stradomskiego*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 27 (1925), s. 30; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 102; Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 411 – profesorowie stradomscy pisali: „Nigdybyśmy nie uwierzyli, aby plan ten ułożony być miał przez J. W. W. Biskupów i innych duchownych, gdyby nie J. W. Minister o tym poświadczył?”.

³⁴ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 102.

³⁵ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – kopia p. Komisji Rządowej SWD i OP do administratora diecezji sandomierskiej z 9 II 1835 r.

w Warszawie. Komitetowi temu Rada dodatkowo zleciła opracowanie jednolitego programu studiów dla seminariów diecezjalnych. Opracowany przez Komitet bardzo szczegółowy plan urządzenia seminariów w zastosowaniu do ówczesnych potrzeb, został przesłany przez Komisję Rządową SWD i OP w dniu 14 listopada 1836 r. do opinii i decyzji biskupów i administratorów diecezji³⁶.

Do wspomnianego projektu planu nauk w seminariach dołączono cztery tablice. Dwie spośród nich zawierały wykaz dzieł, z których nauczano w seminariach diecezjalnych. Pierwsza – informowała o podręcznikach przedmiotów filozoficznych³⁷, a druga – teologicznych³⁸. Pozostałe dwie tablice podawały tygodniowy rozkład zajęć w seminariach diecezjalnych. Zasadnicza różnica między nimi była ta, że jedna z nich wyznaczała na rekreację całą środę³⁹, druga zaś – popołudnie we wtorek i piątek⁴⁰. Poza tym w pierwszej z nich zajęcia lekcyjne tak były rozłożone, że pomiędzy nimi była godzina wolna przeznaczona na przygotowanie się do następnego wykładu. W drugiej natomiast dwie godziny lekcyjne trwały bez przerwy.

Z wymienionych rozkładów zajęć wynika, że każdy z trzech wydziałów (przygotowawczy, filozoficzny i teologiczny) miał tygodniowo 23 godziny lekcyjne, czyli w sumie na wszystkich wydziałach było 69 godzin lekcyjnych. Odliczając od ogólnej liczby 7 godzin lekcyjnych wspólnych dla wszystkich wydziałów, wypadało 62 godziny lekcyjne do podziału wśród profesorów.

Według zdania Komitetu profesor mógł mieć najwyżej 13 godzin lekcyjnych w tygodniu. Stąd też zgodnie z rozkładem zajęć podanym w projekcie, w każdym seminarium miało być koniecznie 5 profesorów. Dla oszczędzenia kosztów Komitet postanowił, że jednym z profesorów będzie regens seminarium⁴¹.

³⁶ Tamże – p. administratora diecezji sandomierskiej z 3 XII 1836 r.

³⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – tablica B nosząca tytuł: „Wykaz dzieł, podług których wykładane są w seminariach diecezjalnych nauki. Wydział Filozoficzny” (zob. aneks C).

³⁸ Tamże – tablica B nosząca tytuł: „Wykaz dzieł, podług których wykładane są w seminariach diecezjalnych nauki. Wydział Teologiczny” (zob. aneks D).

³⁹ Tamże – tablica A – pt. „Plan, podług którego w seminarium wykładane są nauki, wraz z ich rozkładem na godziny i nauczycieli” (Warszawa 1836).

⁴⁰ Tamże – tablica A – tytuł jak powyżej.

⁴¹ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 106-107; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – tablica A.

Właściwy projekt planu nauk składał się ze wstępu i trzech rozdziałów omawiających kolejno wydziały: przygotowawczy, filozoficzny i teologiczny.

We wstępie projektu Komitet określił warunki przyjmowania aspirantów do seminariów i stwierdził, że nauka będzie w nich trwać przez pięć lat. Pierwszy rok stanowić miał wydział przygotowawczy, drugi i trzeci – wydział filozoficzny, czwarty i piąty – wydział teologiczny. Ściśle biorąc nauka w seminariach miała trwać tylko 4 lata. Pierwszy rok będący jedynie oddziałem przygotowawczym, nie zawierał w swym programie przedmiotów filozoficzno-teologicznych i dlatego nie obowiązywał wszystkich aspirantów. Według projektu aspirant, który wykazał na wstępnym egzaminie, że posiada wykształcenie odpowiadające programem wydziałowi przygotowawczemu mógł być przyjęty od razu na wydział filozoficzny, to jest na drugi rok studiów⁴².

Projekt wprowadzał do nauczania seminaryjnego wydział przygotowawczy celem „mocniejszego przeświadczenia się o religijnym usposobieniu kandydatów (ugruntowaniu w nich powołania do stanu duchownego przez ćwiczenia duchowne i) uzupełnieniu (u nich) wiadomości z nauk światowych, które do dalszego postępu w naukach w seminariach wykładanych niezbędnie są potrzebne, lub w powołaniu kapłańskim bardzo użyteczne”⁴³. Dlatego uczniowie wydziału przygotowawczego byli uważani tylko za kandydatów i dopiero na wydziale filozoficznym uzyskiwali pełne prawa alumnów⁴⁴.

Dla wydziału przygotowawczego projekt przepisał następujące przedmioty: naukę chrześcijańską, język łaciński, ćwiczenia stylistyczne z języka polskiego, historię Starego Testamentu w połączeniu z historią powszechną do czasów narodzenia Chrystusa Pana i geografią starożytną oraz logiką i ontologią, jako nauki wstępne do filozofii⁴⁵.

Nauka języka łacińskiego miała polegać na zapoznaniu się z łacińskimi dziełami pisarzy kościelnych oraz na gruntownym poznaniu gramatyki i zasad tego języka. Przy tłumaczeniu ustnym z języka łacińskiego na polski alumni mogli się posługiwać dziełem *Epitome historiae Sulpiciusa Severa* lub wypisami

⁴² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – „Myśli do Projektu planu nauk w seminariach diecezjalnych” – projekt rządowy z 14 XI 1836 r.; por. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 107.

⁴³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt rządowy z 14 XI 18 r.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

z dzieł Ojców i pisarzy kościelnych⁴⁶. Specjalnie przeznaczoną dla użytku młodzieży duchownej gramatykę języka łacińskiego miał wydać pijar – Edmund Andraszek⁴⁷.

Historia Starego i Nowego Testamentu razem z historią powszechną miała być wykładana na podstawie *Historii powszechnej* Bossueta⁴⁸ oraz dzieła ks. Załuskiego poprawionego przez Jakubowicza⁴⁹.

Dla wydziału filozoficznego projekt przewidywał następujące przedmioty: katechizm, kosmologię, psychologię, teodyceę, fizykę razem z astronomią, historię Kościoła łącznie z historią powszechną i geografiją nowożytną, wymowę świętą, archeologię, introdukcję do teologii i traktat „de religione”⁵⁰.

Historii Kościoła i historii powszechnej profesorowie mieli uczyć z własnych notatek. Projekt zalecał im jako wielce pożyteczne – dzieło pt. *Martini Bolla primae lineae historiae universalis, in usum studiosae juventutis* (t. 3, Pestini 1820) oraz tabelę chronologiczną pt. *Rzeka czasu* wydaną w Wilnie. Profesorowie historii mieli obowiązek pokazywać alumnom na mapie miejscowości wspomniane w wykładzie, ażeby w ten sposób uczyć ich zarazem geografii. Seminarium zaś winno posiadać dostateczną ilość atlasów⁵¹.

Do uczenia homiletyki (wymowy świętej) Komitet polecił podręcznik *Wymowa święta* wydany z polecenia arcybiskupa Raczyńskiego⁵².

⁴⁶ Tamże. Projekt proponował wypisy pt. „Selectae e profanis scriptoribus historiae, quibus admista sunt varia honeste vivendi praecepta ex iisdem scriptoribus deprompta”, Varsaviae 1795, Typis S. R. M. et Reipublicae in Collegio Regio Scholarum Piarum. Określił, że na razie zastępczo mogą być użyte brewiarze.

⁴⁷ E. Andraszek (1784-1837), pijar, znakomity filolog. Ks. Presiowski w r. 1839 wydał jego gramatykę łacińską w tłum. polskim (zob. Ekość, t. 1, s. 224).

⁴⁸ Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704), biskup, sławny kaznodzieja, polityk i teolog (LThK, Bd 2, kol. 623).

⁴⁹ Józef-Jędrzej Załuski (1702-74), bp kijowski (K. Kantak, *Załuski Józef Jędrzej*, w: Ekość, t. 33, s. 16-22).

⁵⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 14 XI 1836 r.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże. Na zlecenie abpa Ignacego Raczyńskiego przełożył na język polski podręcznik francuskiego norbertanina J. B. A. Hédouina, *Principes de l'éloquence sacrée* (Paris 1788) wizytator misjonarzy ks. Józef Jakubowski pt. *Zasady wymowy świętej* (Warszawa 1908). Por. A. Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769-1864)*, „Nasza Przeszłość”, 11 (1960), s. 404-405.

Filozofii powszechnej projekt polecał nauczać na podstawie dzieła Adama Kontzena *Paelectiones logicae* wydanego w 1822 roku⁵³, a fizyki i astronomii z dzieł Bystrzyckiego⁵⁴ i Śniadeckiego⁵⁵. W celu zaś pogłębienia u alumnów zasad wiary i przygotowania ich do jej obrony przed zarzutami, Komitet polecił nauczać na wydziale filozoficznym traktatu filozoficzno-teologicznego „de religione”. Przy tym Komitet zachęcał, ażeby alumni przestudowali dzieło Frayssinousego *Obrona chrystianizmu*⁵⁶.

Dla wydziału teologicznego Komitet wyznaczył w projekcie przedmioty: hermeneutykę, introdukcję i egzegetykę (Pismo święte), teologię dogmatyczną, moralną i praktyczną, prawo kanoniczne, historię Kościoła i patrologię⁵⁷.

Komitet stwierdził na podstawie przytoczonych wyżej tablic, zawierających wykaz podręczników dotychczas używanych w seminariach diecezjalnych, że w niektórych tylko seminariach została przyjęta nowa „niemiecka” metoda wykładu⁵⁸. W pozostałych natomiast seminariach utrzymała się dawna metoda ze zmianą tylko sposobu wykładania „sylogistycznego na potoczny”⁵⁹.

Wybór metody nauczania w seminariach pozostawiono decyzji władz diecezjalnych. Komitet, idąc za radą regensów seminariów warszawskich i teologów, którym powierzone zostało opracowanie powyższego projektu, postanowił tymczasem, ażeby na okres kilku lat wykłady we wszystkich seminariach zostały oparte na podręcznikach, które dotąd były stosowane w większości seminariów⁶⁰.

⁵³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 14 XI 1836 r.; por. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 143.

⁵⁴ Marcin Bystrzycki (1692-1754), jezuita, profesor, filozof i teolog (EKOść, t. 3, s. 74).

⁵⁵ Jan Śniadecki (1756-1830), rektor uniwersytetu wileńskiego, znakomity matematyk, astronom, filozof i wzorowy pisarz (A. Z[ar]emba], *Śniadecki Jan*, w: EKOść, t. 26, s. 43-47).

⁵⁶ Denis Frayssinous (1765-1841), biskup, polityk i apologeta. Dzieło jego: *Défense du christianisme*, t. 3, Paris 1825 (LThK, Bd 4, kol. 311).

⁵⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 14 XI 1836 r.

⁵⁸ Tamże. ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – w p. regensa z 10 XII 1836 r. omawiającym projekt z 14 XI 1836 r. jest zaznaczone: „mała liczba seminariów, które przyjęły nowszą metodę, jest owocem byłego Seminarium Głównego”.

⁵⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 14 XI 1836 r.

⁶⁰ Tamże.

Zgodnie z tą zasadą miano nauczać w seminariach według podręczników: Albera⁶¹ – hermeneutyki, archeologii, introdukcji, egzegetyki i patrologii; Pohla⁶² – teologii dogmatycznej i moralnej; Raczyńskiego⁶³ – teologii praktycznej; Grawiny⁶⁴ i uchwał Soboru Trydenckiego – prawa kanonicznego; Wiesta⁶⁵ – historii Kościoła.

Na śpiew kościelny, „rubrum” i ceremonie projekt przeznaczał po dwie godziny tygodniowo dla dwóch pierwszych wydziałów⁶⁶.

Tak przedstawiał się w omawianym okresie program studiów seminaryjnych sformułowany przez – projekty rządowe. W związku z tym powstaje pytanie jaki wpływ miały one na kierunek studiów w nowo założonym seminarium sandomierskim. Rozwiązaniu tej kwestii będzie poświęcony następny paragraf.

2. Formacja intelektualna alumnów

a. Program nauki

Charakterystyka i ocena programu studium, systemu nauczania i jego poziomu w seminarium sandomierskim nie jest łatwa, bowiem zachowała się tylko niewielka liczba danych źródłowych z tej dziedziny. Dla ukazania pełniejszego obrazu nauczania seminaryjnego w Sandomierzu wypadnie więc niejednokrotnie odwołać się „per analogiam” do nauczania w innych współczesnych seminariach Królestwa Polskiego.

⁶¹ Jan Nepomucen Alber (1753-1830), pijar węgierski (Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 144 – pisze – „ks. Alber, pijar na Węgrzech, napisał wiele dzieł w duchu gorliwie katolickim i wydał, w Agram drukowane”. Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji...*, s. 404).

⁶² Andrzej Pohl (1742-1820), pierwszy wizytator powstałej w r. 1796 Prowincji Litewskiej. Pohl zostawił po sobie bogatą spuściznę literacko-naukową (Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji...*, s. 400-401; F. Gryglewicz, *Studium Pisma św[iętego] w lubelskim seminarium duchownym*, RTK, 2 (1955), s. 120-122.

⁶³ Ignacy Raczyński (1741-1823), abp gnieźnieński ([J. J[anczak], *Raczyński Ignacy*, w: EKOść, t. 22, s. 536-543).

⁶⁴ Jan Wincenty Gravina (1664-1718), kapłan, profesor prawa w Rzymie (Petroni, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 103-104).

⁶⁵ Stefan Wiest (1748-1797), cysters, profesor dogmatyki, patrologii i historii literatury teologicznej w Ingolstadt (LThK, Bd 10, kol. 1119 oraz EKOść, t. 31, s. 129-130).

⁶⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 14 XI 1836 r.

Kiedy organizowano w seminarium sandomierskim życie naukowe i wychowawcze, w tym samym czasie, ukazał się projekt rządowy studiów seminaryjnych z 1821 r. Projekt ten upadł na skutek krytycznej oceny profesorów seminariów i biskupów. Nie zachowały się żadne przekazy źródłowe poświadczające jakąś opinię biskupa lub profesorów seminarium sandomierskiego o tym projekcie. Nie wspomina o nim także Burzyński w statucie z 1826 r. Wręcz przeciwnie pisze tam, że przez sześć lat „przrzeczenie Sekcji Duchownej, iż wyda urządzenia ogólne do wszystkich się seminariów ściągające”⁶⁷ powstrzymywały go od nadania seminarium statutu, w którym przynajmniej w ogólnych zarysach zostałby podany program studium. Z oświadczenia tego należy wnioskować, że projekt rządowy z 1821 r. został również odrzucony w seminarium sandomierskim. W związku z tym powstaje pytanie, jaki zatem był program nauki w seminarium sandomierskim i czy projekt rządowy z 1821 r. nie wpłynął w jakimś stopniu na kierunek organizacji jego studiów.

Z danych źródłowych wynika, że w omawianym okresie w seminarium sandomierskim stale wykładano przedmioty: Pismo święte, teologię dogmatyczną, moralną i pasterską, historię Kościoła, prawo kanoniczne, filozofię, śpiew, „rubrum”, administracje sakramentów św. i ceremonie. Poza tym od 1826 r. zaczęto wykładać – archeologię biblijną, od 1834 r. – język hebrajski, od 1836 – literaturę łacińską, od 1839 r. – wymowę świętą⁶⁸.

Porównując powyższy zestaw przedmiotów wykładanych w seminarium sandomierskim z tabelami projektu rządowego z 1821 r. zawierającymi wykaz przedmiotów, widzimy znaczne różnice między nimi. W seminarium nie uczano wielu przedmiotów przewidzianych w projekcie z 1821 r. dla dwóch pierwszych kursów.

Seminarium sandomierskie przed 1826 r. nie posiadało stałego programu nauki. Dopiero statut z 1826 r. ustalał ten program. Burzyński określił w nim, że alumni mają studiować nauki filozoficzne i teologiczne⁶⁹. Studia seminaryjne – zgodnie z przepisami projektu rządowego z 1821 r. – miały trwać cztery lata. Burzyński zastrzegł sobie jednak możliwość zmiany tego postanowienia w nadzwyczaj-

⁶⁷ Tamże – statut z 1828 r. (wstęp).

⁶⁸ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820-1841).

⁶⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.), rozdz. II § 20.

czajnych okolicznościach⁷⁰. Rozkład zajęć dziennych – zamieszczony w statucie na wzór projektu rządowego z 1821 r. – poza świętami i dniami rekreacji, przewidywał dwa wykłady: jeden przed południem i drugi po południu. Pierwszy z nich miał rozpoczynać się po rannych modlitwach, Mszy św. i krótkiej przerwie, przeznaczonej na przygotowanie się do niego. Po wykładzie przewidziany był półgodzinny wypoczynek. Po wypoczynku aż do obiadu prywatne studium (przygotowanie lekcji popołudniowych). Po obiedzie do godziny 1 po południu – rekreacja. W czasie rekreacji przynajmniej przez kwadrans miały być przeprowadzone wspólne ćwiczenia ze śpiewu kościelnego. Po rekreacji przez godzinę miało trwać studium prywatne. Od godziny 2 do 4 po południu przewidziany był na wzór projektu rządowego z 1821 r., drugi z kolei wykład. Po wieczornej rekreacji – od godziny wpół do 7 do wpół do 9 – studium prywatne. Poza tym w czwartki i soboty do godziny 1 po południu instruktor miał prowadzić wykład ze śpiewu i rubrum” (liturgii). Podobnie w piątki i niedziele przed kolacją wiceregens miał uczyć ceremonii i administrowania sakramentów świętych⁷¹.

Te przepisy statutu zostały wprowadzone w życie seminaryjne. Świadczą o tym zachowane rozkłady lekcyjne z lat: 1828, 1835, 1836 i 1839.

Zamieszczony (na stronie następnej) rozkład lekcyjny na rok szkolny 1828/1829 jest oparty na wspomnianych przepisach statutu z 1826 r.⁷². W pozostałych rozkładach lekcyjnych zauważamy tylko niewielkie odchylenia od tych przepisów statutowych. W rozkładzie lekcyjnym na rok szkolny 1835/1836 został uwzględniony język hebrajski i w czwartki udział alumnów we Mszy świętej wotywniej zwanej „Corporis Christi” („Cibavit”)⁷³. W rozkładzie lekcyjnym z roku szkolnego 1836/1837 zostały przewidziane zajęcia z literatury łacińskiej⁷⁴, a w roz-

⁷⁰ Tamże, rozdz. VIII § 49.

⁷¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.), rozdz. III § 30-31; rozdz. IX.

⁷² ASD, Lista imienna osób do seminarium sandomierskiego przyjętych w 1828 r. (rozkład lekcyjny z 12 VIII 1828 r.).

⁷³ Tamże, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – (rozkład lekcyjny z 28 X 1835 r. – zob. aneks E).

⁷⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) i Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866) – w obu tych poszytach znajduje się rozkład z 6 X 1836 r. (zob. Aneks F).

kładzie lekcyjnym z roku szkolnego 1839/1840 – z wymowy świętej⁷⁵. W obu ostatnich rozkładach lekcyjnych zamiast dotychczasowego jednego wykładu rannego – zaprowadzono dwa, powiększając jednocześnie czas nauki o jedną godzinę.

Prospectus praelectionum theologiarum necnon philosophicarum
in Seminario Diocesano Sandomiriensi anna 1828/1829

Die	Theologia		Philosophia		Alla officia post meridiem
	Mane ab 8 ^{va} ad 10 ^m	Post meridiem a 2 ^a ad 4 ^m	Mane ab 8 ^{va} ad 10 ^m	Post meridiem a 2 ^a ad 4 ^m	
Luna	Hermeneutica sacra C. Bednarski	Historia ecclesiastica C. Bednarski	Philosophia A. Dutkowski	Archeologia A. Dutkowski	
Martis	Theologia dogmatica M. Kuczępa	Theologia moralis M. Kuczępa	Philosophia A. Dutkowski		
Mercurii	Exegesis sacra C. Bednarski	Historia ecclesiastica C. Bednarski	Philosophia A. Dutkowski	Philosophia A. Dutkowski	
Iovis	Theologia pastoralis M. Kuczępa	a 1 ^a ad ½ 3 ^a Cantus et rubrum RR. Rozborski et Słomczyński	Philosophia A. Dutkowski	a 1 ^a ad ½ 3 ^a Cantus et rubrum RR. Rozborski et Słomczyński	
Veneris	Theologia dogmatica M. Kuczępa	Theologia moralis M. Kuczępa	Philosophia A. Dutkowski	Archeologia A. Dutkowski	Ante caenam caeremoniae C. Bednarski
Saturni	Ius canonicum	a 1 ^a ad ½ 3 ^a Cantus et rubrum RR. Rozborski et Słomczyński	Philosophia A. Dutkowski	a 1 ^a ad ½ 3 ^a Cantus et rubrum RR. Rozborski et Słomczyński	
Domini- ca					Ante caenam caeremoniae C. Bednarski

[Podpisał:] X. Josephus Czekajowicz
Regens

Sandomiriae, 12 VIII 1828 r.

⁷⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866) – rozkład lekcyjny z 7 X 1839 r. (Aneks G).

Z przytoczonych faktów jasno wynika, że, podobnie jak w niektórych ówczesnych seminariach duchownych Królestwa Polskiego⁷⁶, również w seminarium sandomierskim tylko pod względem czasu studiów i ilości dziennych wykładów program nauki zgadzał się z danymi projektu rządowego z 1821 r.

Z rozkładów lekcyjnych za lata szkolne 1836/1837 i 1839/1840 wnioskować można, że program studiów seminaryjnych podany w projekcie rządowym z 1836 r. tylko w minimalnym stopniu został zrealizowany w seminarium sandomierskim. Powodem tego była krytyczna opinia wydana o tym programie przez profesorów seminarium sandomierskiego⁷⁷. W pisemnej opinii o projekcie rządowym z 1836 r., przesłanej administratorowi diecezji sandomierskiej 10 grudnia 1836 r. – profesorowie na wstępie pochwalili zamiary autorów projektu zmierzające do pogłębienia formacji intelektualnej i ascetycznej alumnów, powiększenia ich liczby w seminariach, zwiększenia etatu seminaryjnego i pensji profesorskich. Uznali za pożyteczne wprowadzenie w seminariach pięcioletniego okresu studiów. Natomiast w stosunku do proponowanych w projekcie przedmiotów, rozkładu zajęć i podręczników byli odmiennego zdania. Uważali, że głównym obowiązkiem alumna jest poznanie przedmiotów, które mają ścisły związek z jego powołaniem. Dla tych przedmiotów, projekt wyznaczył – ich zdaniem – zbyt mało czasu. Proponowali więc, ażeby pięcioletni okres studiów przewidziany w projekcie rządowym podzielić według następujących proporcji: jeden rok na wydział przygotowawczy; jeden rok na wydział filozoficzny oraz trzy lata na wydział teologiczny. W zakres wydziału przygotowawczego miały wchodzić przedmioty: język łaciński, ćwiczenia stylistyczne z języka polskiego, historia Starego Testamentu, fizyka i astronomia. Wydział filozoficzny miał objąć całość filozofii i archeologię, a teologiczny – pozostałe przedmioty. Profesorowie proponowali także, aby na wzór seminarium sandomierskiego, alumni z wydziału filozoficznego i teologicznego wspólnie uczęszczali na wykłady z historii Kościoła i teologii pasterskiej⁷⁸.

Z kolei omawiając podane w projekcie tygodniowe rozkłady zajęć, profesorowie stwierdzili, że w całości nie są możliwe do zastosowania w życiu seminaryjnym. Zauważyli, że błędnie podawały one porządek zajęć alumnów. W tym

⁷⁶ Por. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 43.

⁷⁷ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1836 r. – p. z 10 XII 1836 r.

⁷⁸ Tamże.

samym bowiem czasie, gdy jedni z nich mieli lekcje, inni – rekreacje. To wprowadzałoby zamieszanie w życiu seminaryjnym i utrudniałoby przełożonym dopilnowanie porządku wśród wychowanków. Z tego również powodu rozkład dzienny zajęć seminaryjnych musiałby być nadmiernie rozciągnięty w czasie i lekcje musiałyby się odbywać przy świetle sztucznym, zwłaszcza w porze zimowej. Byłoby to kosztowne i niewygodne. Poza tym rozkłady przewidywały konferencje dla alumnów w niedziele i święta po południu od godziny 2 do 3, nie uwzględniając tego, że w tym czasie wszędzie odprawiane są nieszpory. Profesorowie radzili, aby wyznaczyć lekcje od godziny 8 do 12 przed południem i od godziny 2 do 4 po południu. Przy tym wszyscy alumni mieli być równocześnie zajęci. W końcu proponowali, żeby każde seminarium odrębnie, w porozumieniu z władzami diecezjalnymi, ustaliło dla siebie rozkład zajęć⁷⁹.

Administrator diecezji sandomierskiej – Klemens Bąkiewicz, któremu regens Teliga wręczył powyższą opinię profesorów, poszedł za ich radami. Projekt rządowy z 1836 r. znalazł więc niewielkie zastosowanie w seminarium sandomierskim. Zgodnie z projektem od 1836 r. wprowadzono do programu nauki w seminarium tylko język łaciński i od 1839 r. – wymowę świętą oraz przedłużono pobyt w seminarium do pięciu lat dla tych alumnów, którzy nie osiągnęli odpowiedniego wieku wymaganego przez prawo kanoniczne do święceń kapłańskich⁸⁰.

b. Kierunek studium i podręczniki

W celu określenia kierunku studium w seminarium sandomierskim wypada najpierw poznać podręczniki, z których w nim wykładano.

Jednym z zasadniczych powodów odrzucenia projektu rządowego z 1821 r. były – jak wiemy – zalecane w nim podręczniki, nie zawsze zgodne z nauką Kościoła. Jak do tych podręczników ustosunkowali się profesorowie seminarium sandomierskiego i w ogóle na jakich podręcznikach opierali oni swe wykłady?

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866) – plan lekcyjny z 1836 r. i 1839 r. „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1836-1841).

Odpowiedź na to pytanie, w braku wcześniejszego źródła, dają przytoczone dwie tablice zamieszczone w projekcie rządowym w 1836 r., a podające wykaz dzieł używanych przy nauczaniu w seminariach diecezjalnych⁸¹.

Z wykazu dzieł używanych na wydziale filozoficznym wynika, że w seminarium sandomierskim nauczano: filozofii według podręcznika *Turonensis*⁸², historii Kościoła – Gmeinera, „rubrum” i liturgii – Gavantiego⁸³, ceremonii kościelnych (obrzędów kościelnych) uczono z podręcznika pt. *Cantionale Ecclesiasticum* i języka hebrajskiego z podręcznika – Chiariniego⁸⁴.

W projekcie rządowym z 1821 r. jeden tylko spośród wyżej wymienionych autorów – Ksawery Gmeiner i jego podręcznik pt. *Epitome historiae ecclesiasticae Novi Testamenti* polecany był do nauczania historii Kościoła w seminariach diecezjalnych⁸⁵. Podręcznik ten dawał tylko pobieżny zarys dziejów Kościoła. Na podstawie zachowanego katalogu dzieł biblioteki seminaryjnej wnioskować można, że oprócz wspomnianego podręcznika Gmeinera, używano również w seminarium sandomierskim do nauczania historii Kościoła podręczników Albera⁸⁶ i Bielskiego⁸⁷.

⁸¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) (Aneks C i D).

⁸² Antoni Touron (1682-1775), dominikanin, teolog i historyk (LThK, Bd 10, kol. 286-287); ASD, Cathalogus. Sectio 11. Philosophia – w bibliotece seminaryjnej znajdowało się dzieło bez podanego autora pt. *Philosophiae turonensis institutiones*, vol. 3, Lutetiae Parisiorum 1823. Przypuszczać należy, że dzieło to było używane jako wspomniany wyżej podręcznik do filozofii, a jego autorem był A. Touron.

⁸³ Bartłomiej Gavanti (1569-1638), barnabita, konsultor Kongregacji Ritów, liturgista (LThK, Bd 4, kol. 534).

⁸⁴ Ludwik Chiarini (1789-1832), Włoch, profesor historii Kościoła i języków wschodnich na uniwersytecie warszawskim (EKOść, t. 3, s. 263); ASD, Cathalogus. Sectio 12. Artes liberales – w bibliotece seminaryjnej znajdował się podręcznik A. L. Chiarini, *Gramatyka hebrajska ułożona i pokrewnymi dialektami arabskim, chaldejskim i syryjskim pokrótce objaśniona*, Warszawa 1826.

⁸⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844). Tablica – zob. aneks C.

⁸⁶ ASD, Cathalogus. Sectio 10. Historia. W bibliotece seminaryjnej znajdowały się dzieła (po 1 egzemplarzu) – J. N. Alber, *Institutiones historiae ecclesiasticae*, t. 5, Agriae 1825 oraz skrót tego dzieła bardziej nadający się do użytku alumnów – *Epithome institutionum historiae ecclesiasticae*, t. 1, Agriae 1826.

⁸⁷ Tamże. W bibliotece znajdowały się cztery dzieła Sz. Bielskiego, polskiego pijara – między innymi: *Historia Starego i Nowego Testamentu tudzież obyczaje Izraelitów i dawnych chrześcijan*, t. 3, Warszawa 1817 oraz *Dzieje starożytnej Judei*, Warszawa 1820. Poza tym

Z wykazu podręczników powyżej omówionego wynika pośrednio, że podobnie jak w większości ówczesnych seminariów Królestwa Polskiego, również i w seminarium sandomierskim stosunkowo duży nacisk kładziono na przedmioty praktyczne, których znajomość była potrzebna w duszpasterstwie parafialnym.

Liturgii i „rubrum” nauczano w seminarium sandomierskim ze znanego, ale już wówczas przestarzałego podręcznika klasycznego liturgisty – Gavantiego, pt. *Thesaurus sacrorum rituum sive commentaria in rubricas missalis et breviarii romani*⁸⁸. Z pewnością w nauczaniu posługiwano się nowym wydaniem przygotowanym i uzupełnionym w latach 1736-1740 przez teatyna Kajetana Meratiego († 1745)⁸⁹.

Ceremonii kościelnych w seminarium uczono z misjonarskiego podręcznika, opracowanego przez ks. Józefa Maszterowskiego pt. *Manuale caeremoniarum romanarum, ex libris romanis maxime authenticis et authoribus in hac materia versatissimis, studio ac opera Praesbyterorum Congregationis Missionis... ad usum Ecclesiarum Poloniae accomodatum*⁹⁰. Podręcznik ten składał się z dwóch tomów. Tom pierwszy zawierał cztery części. Pierwsze dwie części były poświęcone omówieniu Mszy świętej. W pierwszej z nich (t. I, pars 1 – de missa privata, s. 1-129) autor objaśnił wszelkie ceremonie i poszczególne części Mszy św. cichej, a w drugiej części (t. I, pars 2 – de missa solemni, s. 130-222) – Mszy św. uroczystej. Trzecią część (t. I, pars 3 – de officio divino, s. 223-264) – Maszterowski poświęcił: komentarzowi i objaśnieniu ceremonii uroczystych nie-szporów oraz oficjum brewiarzowemu. W ostatniej części (t. I, pars 4 – de variis caeremoniis particularibus, s. 264-380) omówił on ceremonie odnoszące się do chóru kościelnego oraz różnych funkcji, jak: de aspersione aquae benedictae, de thurificatione, de pace, de communionem generalis i innych podobnych ceremo-

z katalogu wynika, że w bibliotece były dzieła historyczne innych pisarzy (np. Kloin, Ruttenstock).

⁸⁸ A. Schletz, *O niektórych podręcznikach liturgicznych w dawnych seminariach duchownych w Polsce*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 2 (1949) s. 194.

⁸⁹ Tamże, s. 195.

⁹⁰ Ed. Culmae in Prussia (1764), t. 2; ed. 2, t. 1, Varsaviae 1842, t. 2, Varsaviae 1819. Przypuszczać należy, że ponadto wykładano rubryki mszalne i brewiarzowe z podręcznika A. Pohla, *Rubricae breviarii et missalis romani*, t. 2, Vilnae 1821, którego jeden egzemplarz znajdował się w bibliotece seminaryjnej (ASD, Catalogus. Sectio 8).

nii⁹¹. Tom drugi *Manuale caeremoniarum* składał się z dwóch części. Pierwsza z nich (t. II, pars 1 – in qua agitur de cuiusque ministri officii seorsim, s. 1-240) poświęcona była omówieniu poszczególnych urzędów związanych ze sprawowaniem ceremonii kościelnych. Druga część (t. II, pars 2 – de caeremoniis principalium festorum per annum, s. 241-372) objaśniała ceremonie ważniejszych świąt kościelnych z uwzględnieniem niektórych zwyczajów polskich⁹².

Podręcznik Maszterowskiego ze względu na ujęcie w sposób syntetyczny najważniejszych zagadnień dotyczących liturgii i uwzględnienie zwyczajów polskich, był używany w pierwszej połowie XIX wieku we wszystkich prawie seminariach Królestwa Polskiego⁹³.

Do nauki śpiewu kościelnego służył alumnom sandomierskim kancjonał misjonarza Pawła Rzymskiego⁹⁴, przeznaczony dla użytku duchowieństwa parafialnego pt. *Cantionale Ecclesiasticum complectens ea omnia, quae in Ecclesiis, praecipue parochialibus passim decantari solent...*⁹⁵. Był to w dzisiejszym znaczeniu pierwszy wydany drukiem w Polsce kompletny kancjonał. Dotychczas alumni w seminariach duchownych Królestwa Polskiego nie posiadali książki zawierającej teorię chorału. Przygotowywali sobie sami kancjonały, wybierając i ręcznie przepisując dla własnego użytku odpowiednie części z rytuału, procesjonału, antyfonarza i graduałów⁹⁶. Kancjonał Rzymskiego zawierał wszystkie ważniejsze śpiewy związane z tekstami liturgicznymi. Ponadto podawał różne objaśnienia ceremonii i rubryk⁹⁷.

Wypada stwierdzić, że wspomniane podręczniki liturgiczne, których używano w nauczaniu w seminarium sandomierskim stały na wysokości zadania i dawały gwarancję, że alumni mogli otrzymać w zakresie wykształcenia litur-

⁹¹ Schletz, *O niektórych podręcznikach...*, s. 196-197.

⁹² Tamże, s. 197-198.

⁹³ Tamże, s. 198.

⁹⁴ Paweł Rzymski (1783-1833), wizytator księży misjonarzy prowincji polskiej, proboszcz parafii św. Krzyża w Warszawie, jeden z wybitniejszych profesorów teologii w pierwszej ćwierci XIX wieku (Schletz, *O niektórych podręcznikach...*, s. 204; J. J[anczak], *Rzymski Paweł*, w: EKOść, t. 24, s. 107-109).

⁹⁵ Ed. Varsaviae 1822, 1825, 1833.

⁹⁶ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 21 XI 1840 r.; por. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 151.

⁹⁷ Schletz, *O niektórych podręcznikach...*, s. 205.

gicznego dostateczne przygotowanie do należytego spełniania obowiązków kapłańsko-duszpasterskich.

Z wykazu dzieł używanych na wydziale filozoficznym wynika, że języka hebrajskiego nauczano wówczas tylko w seminarium sandomierskim⁹⁸. Z pewnością przy jego nauczaniu profesorowie posługiwali się podręcznikiem wymienionego w powyższym wykazie Ludwika Chiariniego pt. *Gramatyka hebrajska ułożona i pokrewnymi dialektami arabskim, chaldejskim i syryjskim pokrótce objaśniona* (Warszawa 1826)⁹⁹.

Na podstawie wykazu dzieł używanych na wydziale teologicznym wiadomo, że w seminarium sandomierskim nauczano: hermeneutyki (Pisma świętego) z podręcznika Floriana Kudrewicza, teologii dogmatycznej – Engelberta Klüpfela, teologii moralnej – Antoniego Lubego, teologii pasterskiej – Franciszka Giftschütza, prawa kanonicznego – Jana W. Graviny i archeologii – Leopolda Ackermanna¹⁰⁰.

Podręcznikiem Kudrewicza, z którego wykładano w seminarium sandomierskim Pismo święte było dzieło polecone w projekcie rządowym z 1821 r. pt. *Compendium Hermeneuticae* (Cracoviae 1817)¹⁰¹.

Archeologię jako naukę pomocniczą Pisma świętego wykładano z podręcznika Ackermanna. Podręcznik ten był przeróbką innego podręcznika proponowanego przez projekt rządowy z 1821 r. – J. Jahna pt. *Archeologia Biblica*, który – ze względu na wyrażone w nim poglądy – został w 1820 r. potępiony przez Stolicę Apostolską i dostał się na indeks książek zakazanych. Po śmierci autora jego następcą na katedrze biblijnej w Wiedniu – Leopold Ackermann, po

⁹⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844). Tablica – zob. Aneks C.

⁹⁹ ASD, Cathalogus. Sectio 12. Artes liberales – w bibliotece seminaryjnej znajdował się jeden egzemplarz wymienionego podręcznika.

¹⁰⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844); Aneks D.

¹⁰¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt rządowy z 1821 r. Por. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 346; ASD, Cathalogus. Sectio 1. Scripturae Sacrae et Hermeneutae – w bibliotece znajdowały się podręczniki, z których (przypuszczać należy) wykładano Pismo święte w seminarium: J. N. Alber, *Institutiones hermeneuticae Scripturae Sacrae Novi Testamenti*, t. 3, Pasto 1818 (jeden egz.); tenże, *Interpretatio Sacrae Scripturae per omnes Veteris et Novi Testamenti libros*, t. 16, Pasto 1801 (jeden egz.); J. Jahn, *Introductio in libros Sacros Veteris Foederis in compendium redacto*, Viennae 1814 (jeden egz.).

usunięciu z tego podręcznika błędnych poglądów, wydał go na nowo¹⁰². Z tego właśnie podręcznika uczono archeologii w seminarium sandomierskim¹⁰³.

W seminarium tym, zgodnie z projektem z 1821 r., wykładano teologię dogmatyczną z mizernego podręcznika profesora uniwersytetu fryburskiego E. Klüpfela pt. *Institutiones theologiae dogmaticae* (Viennae 1789). Podręcznik ten zawierał wykład teologii pozytywnej, natomiast pozbawiony był zupełnie elementu spekulatywnego. Choć głosił niezależność soboru od papieża i „*placetum regium*”, to jednak był napisany w sposób dość umiarkowany i korzystnie wyróżniał się spośród innych dzieł napisanych w duchu Oświecenia¹⁰⁴. Cały podręcznik można było z łatwością przerobić w ciągu jednego roku szkolnego¹⁰⁵.

Teologii moralnej, również zgodnie z zaleceniem projektu z 1821 r., uczono w seminarium sandomierskim z podręcznika teologa Oświecenia – A. Lubego (*Theologia moralis*, Graz 1782). Luby w swej teologii moralnej zastosował tzw. „metodę matematyczną” (*mathematischen Methode*), według której nakazy moralnej teologii, z reguły bez dalszego udowadniania, są dokładnie tak pewne jak prawdy matematyczne¹⁰⁶.

Nauka teologii pasterskiej (pastoralnej) w seminarium polegała na praktycznym wykładzie rytuału. Uzupełniała ją teologia moralna i rozwiązywanie jej kasusów (różne przypadki sumienia). Podręcznikiem, na którym opierano wykład z teologii pasterskiej było dzieło profesora wiedeńskiego – F. Giftschütza pt. *Leitfaden der Vorlesungen* (Vien 1796)¹⁰⁷, także wskazane przez projekt z 1821 r.

¹⁰² Gryglewicz, *Studium Pisma świętego*..., s. 138-139.

¹⁰³ ASD, Cathalogus. Sectio 1. Scripturae Sacrae et hermeneutae – w bibliotece znajdowały się dwa podręczniki L. Ackermanna, z których z pewnością wykładano w seminarium: 1. – *Archeologia S. Biblica* i 2 – *Introductio in Libros Sacros Veteris Foederis* (pierwszy wyd. Viennae 1826, a drugi – Viennae 1825).

¹⁰⁴ Rechowicz, *Studia alumnów*..., s. 76.

¹⁰⁵ Worotyński, *Seminarium Główne*..., s. 139; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*..., s. 220; ASD, Cathalogus. Sectio 3. Theologi dogmatici. W bibliotece seminaryjnej znajdował się jeden egzemplarz wspomnianego dzieła wydany w 2 tomach w Wiedniu 1802 roku. Ponadto były inne podręczniki, między innymi – S. Wiest, *Institutiones theologiae dogmaticae*, t. 2, Landshuti 1824.

¹⁰⁶ LThK, Bd 6, kol. 1169.

¹⁰⁷ Wspomniany podręcznik Giftschütza przetłumaczył i wydał późniejszy bp greckokatolicki we Lwowie – M. Skorodyński: *Osnowa przepisaneho w c. k. dziedzicznych państwach uczenia teologii pastoralnej przez ks. F. Giftschütza* w niemieckim języku wydana... na polski przetłumaczona we Lwowie w r. 1787. Podręcznik ten przerobił ks. J. Chodani wydając go pod tytułem *Teologia pasterska podług X. F. Giftschütza*, Wilno 1824.

Dzieło to składało się z dwóch części. Pierwsza o charakterze moralizatorskim zawierała pouczenie o urzędowych czynnościach duszpasterza, a druga, odnosząca się do zewnętrznej służby Bożej omawiała liturgię i sakramenty święte. Podręcznik Giftschütza napisany w duchu reformy józefińskiej był przepojony tendencjami antykościelnymi. Celem podręcznika było wychowanie alumnów na przyszłych gorliwych urzędników państwowych¹⁰⁸. Poza tym jako zbyt zwężony i nie odznaczający się przejrzystością w układzie materiału, nie stanowił on należytej pomocy w nauce¹⁰⁹.

W seminarium sandomierskim (podobnie jak w innych ówczesnych seminarjach Królestwa Polskiego) nie przyjęto do programu nauki – poleconego przez projekt rządowy z 1821 r. podręcznika prawa kanonicznego kanonisty józefińskiego J. Pehema. Wykładano natomiast prawo kanoniczne według podręcznika J. W. Graviny pt. *Institutiones canonicae Jani Vincentii Gravinae J. C. C. cleri Poloni seminariorum commodo, novissime reimpressae, 1821. Varsaviae ad S. Crucem*¹¹⁰. Podręcznik ten składał się z trzech ksiąg zatytułowanych: *De iure personarum*, *De rebus* i *De judiciis* oraz dodatku ułożonego przez P. Rzymskiego pt. *Appendix de jure Ecclesiae Poloniae*. Na końcu podręcznika była przytoczona bulla *Ex imposita Nobis*¹¹¹.

Z omówionego dotychczas programu nauki w seminarium sandomierskim wynika, że nauczano w nim przed 1836 r. tylko z tych podręczników polecanych przez projekt rządowy z 1821 r., których poglądy nie zostały potępione przez Stolicę Apostolską.

W stosunku do podręczników zalecanych przez projekt rządowy z 1836 r. profesorowie seminarium sandomierskiego ustosunkowali się krytycznie¹¹². Jako wychowankowie byłego Seminarium Głównego w Warszawie, w którym propa-

¹⁰⁸ LThK, Bd 4, kol. 889; Rechowicz, *Studia alumnów...*, s. 78.

¹⁰⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 1821 r.; Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 349; ASD, Cathalogus. Sectio 5. Theologia pastorales – w bibliotece seminaryjnej znajdowały się dzieła: J. Chodani, *Nauka katolickiej religii* (Wilno 1823) i *Zasady wymowy świętej* (Wilno 1824) oraz J. Skidełł, *Celniejsze prawidła homiletyki czyli wymowy kazalnej* (Wilno 1835). To ostatnie dzieło Rada Wychowania Publicznego poleciła w 1835 r. jako podręcznik seminarium diecezjalnym (ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 14 XII 1835 r.).

¹¹⁰ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 103-106.

¹¹¹ Tamże, s. 104.

¹¹² ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 10 XII 1836 r.

gowana była nowa metoda studiów, przeciwna dawnej scholastycznej, stwierdzili w pisemnej opinii, że podręczniki wskazane przez projekt nie zostały wybrane w sposób najszcześniejszy. Zgadza się z tym, że autorzy projektu uwzględnili te dzieła, które w większości seminariów duchownych były używane, mimo to jednak byli im przeciwni dlatego, że wskazane podręczniki nie zawsze były wolne od „scholastyizmu, który zaciemniając umysł bywał powodem niedorzecznych badań i próżnych szperań, a niekiedy przeciwnych duchowi chrześcijańskiemu kłótni i nierozsądnych sporów”¹¹³. Z tego powodu zamiast podręczników Pohla „jakkolwiek oczyszczonych z sylogizmów (ale) zawierających jeszcze wiele kwestii niepotrzebnych, ciekawych a niepożytecznych”¹¹⁴ proponowali wybrać do teologii dogmatycznej i moralnej nowszy jakiś podręcznik. Przeciwni również byli temu, że projekt przeznaczył podręcznik Albera do nauczania: hermeneutyki, archeologii, introdukcji, egzegezy i patrologii. Profesorowie obawiali się, że jeden autor nie może być specjalistą w aż tylu zasadniczych dziedzinach wiedzy teologicznej. Natomiast proponowany przez projekt podręcznik Graviny do nauczania prawa kanonicznego (z którego przed 1836 r. nauczano w seminarium sandomierskim) uznali za niewystarczający z powodu szczupłości zawartego w nim materiału¹¹⁵.

Z przedstawionego stanowiska profesorów sandomierskich, jak i z innych danych źródłowych wynika, że podręczniki zalecane w projekcie rządowym z 1836 r. nie znalazły w pełni zastosowania w programie nauki seminarium sandomierskiego¹¹⁶.

Reasumując dane o podręcznikach używanych w programie studium w seminarium sandomierskim należy stwierdzić, że formacja intelektualna jego alumnów miała raczej nastawienie praktyczne. Szczególny bowiem nacisk w nauczaniu położono na przedmioty praktyczne, potrzebne w duszpasterstwie parafialnym oraz na naukowe poznanie Pisma świętego.

c. System nauczania

Po Soborze Trydenckim, dzięki stałym i systematycznym wykładom w uczelniach duchownych, teologiczne wykształcenie duchowieństwa wzrosło.

¹¹³ Tamże.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ Tamże – p. z 10 XII 1836 r.

¹¹⁶ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji odbytej w d. 7 VII 1841 r.

W polskich seminariach duchownych, z niewielkimi wyjątkami, jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku poziom nauczania nie był zbyt wysoki¹¹⁷. Na taki stan złożyło się wiele przyczyn.

Przede wszystkim o niskim poziomie naukowym seminariów Królestwa Polskiego decydował brak dostatecznego przygotowania aspirantów do studiów filozoficzno-teologicznych¹¹⁸. Z tego powodu niejednokrotnie wynikała potrzeba zwiększenia czasu studiów oraz poszerzenia programu nauki o wydział przygotowawczy.

Seminarium sandomierskie pod tym względem zajmowało jedno z czołowych miejsc wśród ówczesnych seminariów. W ciągu omawianego okresu studia w nim trwały cztery lata i dzieliły się na wydział filozoficzny (1 rok) i teologiczny (3 lata). Aspiranci przyjmowani do seminarium musieli posiadać ukończone przynajmniej cztery klasy publicznej szkoły¹¹⁹. Dopiero pod koniec omawianego okresu, profesorowie zastanawiali się nad wprowadzeniem do programu seminaryjnego wydziału przygotowawczego dla przyjmowanych do seminarium aspirantów¹²⁰.

Drugą z kolei przyczyną niskiego poziomu naukowego ówczesnych seminariów była często zmieniająca się liczba profesorów¹²¹. Stanowiska profesorskie, trudne i odpowiedzialne, a zarazem mało popłatne, nie nęciły młodych kapłanów, którzy woleli w takich warunkach pracę duszpasterską. Z tego powodu biskupi zmuszeni byli dawać im zachętę w postaci obiecanej w przyszłości korzystnego beneficjum, jako nagrody za trudy profesorskie. Profesorowie po krótkim okresie zajęć seminaryjnych chętnie porzucali stanowisko wykładowców i przechodzili do pracy parafialnej¹²².

¹¹⁷ Petrani, *Szkolnictwo teologiczne...*, s. 163.

¹¹⁸ Tenże, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 43; por. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 46.

¹¹⁹ Zob. rozdz. IV, s. 76-77.

¹²⁰ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie sesji profesorów z 7 VII 1841 r. „przekonawszy się z doświadczenia, że w tych latach wstępujący do seminarium aspiranci, pomimo ukończenia szkół w kraju istniejących, tak mało języka łacińskiego posiadają (profesorowie postanowili, że) urządzonym zostanie na rok szkolny następny wydział przygotowawczy”.

¹²¹ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 44.

¹²² Por. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 47; [A. Bułakowski], *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1863), s. 156.

Grono profesorskie seminarium sandomierskiego również często się zmieniało. Seminarium to jednak miało wystarczającą liczbę profesorów, gdyż przez cały omawiany okres posiadało, oprócz instruktora, czterech profesorów (włączając regensa, który nie zawsze spełniał funkcje wykładowcy)¹²³.

Wadą w systemie nauczania ówczesnych seminariów była częsta wymiana wykładanych przedmiotów pomiędzy profesorami. Profesorowie bowiem nie tylko nauczali równocześnie kilku przedmiotów wymagających odrębnej metody wykładu, ale również często zmieniali między sobą przedmioty, przez co nie mogli – oczywiście – stać się dobrymi specjalistami w obranej dziedzinie wiedzy¹²⁴. Wielotorowość zajęć naukowych pokutowała także w seminarium sandomierskim¹²⁵. Wykładano w nim po łacinie podobnie jak w innych seminarjach¹²⁶. O metodzie wykładania wnioskować można na podstawie zachowanych źródeł¹²⁷. Profesor, po obszernym wyjaśnieniu nowego materiału, krótko i zwięźle dyktował go alumnom. Profesorowie seminarium sandomierskiego byli przekonani w oparciu o własne doświadczenie, że ta metoda uczenia jest najlepsza, gdyż „alumn nauczywszy się dobrze na pamięć zadanej materii będzie z korzyścią słuchał nauk. Inaczej mając w rękę obszernego autora, nie jest w stanie odczytać wszystkiego, a tym bardziej nauczyć się, stąd znudzi sobie naukę i po ukończeniu kursu nic nie będzie umiał”¹²⁸.

Taki sposób prowadzenia wykładów narzucony był również przez ciężkie warunki w jakich znajdowało się seminarium sandomierskie w omawianym okresie. W bibliotece seminaryjnej, oprócz starych, do użytku niezdatnych książek, znajdowały się tylko niektóre podręczniki w jednym zaledwie egzemplarzu. Ubodzy alumni nie byli w stanie nabyć ich sobie na własność. Wobec tego pozostawał jedyny sposób uczenia – dyktowanie wykładów. To jednak zajmowało

¹²³ Zob. „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820-1841). W 1830 r. chwilowo tylko było w seminarium sandomierskim trzech profesorów.

¹²⁴ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 47-48.

¹²⁵ „Consignatio cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis”, (1820-1841).

¹²⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.) rozdz. II § 22; BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie sesji prof. z 7 VII 1841 r.

¹²⁷ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 10 XII 1836 r.

¹²⁸ Tamże.

sporo czasu i co gorsza utrudniało rozszerzenie programu i pogłębienie przez alumnów zdobytej wiedzy¹²⁹.

W seminarium sandomierskim, podobnie jak i w innych ówczesnych seminariach, nie było roku szkolnego w dzisiejszym znaczeniu. Kandydatów przyjmowano od seminarium w miarę ich zgłaszania się¹³⁰. To komplikowało i utrudniało planowe nauczanie. Według programu rok szkolny w seminarium sandomierskim rozpoczynał się przeważnie 1 października, a kończył w pierwszej dekadzie lipca. Po czym odbywały się roczne egzaminy¹³¹.

Ostatecznym sprawdzianem formacji intelektualnej alumnów dopuszczonych do święceń kapłańskich był ostatni seminaryjny egzamin¹³².

Oceniając ogólnie poziom nauczania w seminarium sandomierskim w omawianym okresie stwierdzić należy, że choć nie był on wysoki, to jednak w porównaniu z poziomem nauczania w ówczesnych seminariach Królestwa Polskiego zajmuje jedno z lepszych miejsc.

3. Biblioteka

W Królestwie Polskim całe szkolnictwo, a w nim również i biblioteki, podporządkowane było Komisji Rządowej WR i OP¹³³. Do niej należała także troska o biblioteki seminaryjne.

Władza diecezjalna i Komisja Rządowa WR i OP od samego początku istnienia seminarium sandomierskiego starały się o wyposażenie tego zakładu naukowo-wychowawczego w odpowiednią bibliotekę.

Nie powiodła się próba Komisji Rządowej WR i OP przekazania seminarium sandomierskiemu biblioteki seminarium kieleckiego¹³⁴. Wobec tego spr-

¹²⁹ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. z 10 XII 1836 r. i raport o stanie seminarium z 29 VII 1836 r. – regens pisał w nim: „oprócz starych książek do użycia niezdatnych, nic więcej w bibliotece seminaryjnej nie znajduje się... sprowadzono wprawdzie w roku upłynionym kilka dzieł teologicznych, lecz te potrzebie miejscowej odpowiedzieć nie mogą”; por. Bułakowski, *Korespondencja*, s. 156.

¹³⁰ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 50.

¹³¹ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie sesji z 28 VI 1838 r. i 18 VI 1839 r.

¹³² Tamże; ASD Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845) – znajduje się seria tez egzaminacyjnych z wymienionych powyżej lat.

¹³³ Por. M. Łodyński, *Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807-1831)*, Wrocław 1958, s. VII.

wę wyposażenia biblioteki seminarium sandomierskiego rząd Królestwa związał z kwestią likwidacji w 1819 r. księgozbiorów poklasztornych¹³⁵.

Przejęciem tych księgozbiorów dla Biblioteki Publicznej w Warszawie zajmował się z polecenia Komisji Rządowej WR i OP, dyrektor tejże biblioteki – Samuel Bogumił Linde¹³⁶. Linde starał się nie pominąć w swej pracy żadnego wartościowego dzieła. W piśmie z 26 maja 1819 r. skierowanym na ręce prezesa Deputacji do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych – ministra S. Potockiego – zawiadamiał, że wybiera do przesyłki nawet dublety cenniejszych dzieł, ażeby mogła nimi Biblioteka Publiczna zaopatrywać „biblioteki seminariów i szkół wojewódzkich”¹³⁷. Po skończonej pracy Linde stwierdził, że zebrał sporo dubletów cennych dzieł, którymi „wzbogacić można będzie biblioteki seminaryjne, wojewódzkie”¹³⁸. Wniosek Lindego przyjęła Komisja Rządowa WR i OP i postanowiła, że: „chcąc jak najpożyteczniej z dochowanych w klasztorach dzieł zbioru dla dobra kraju korzystać, rzadsze zatrzymawszy w Bibliotece Publicznej, podwójne, w znacznej liczbie znajdujące się, częścią szkołom wojewódzkim po prowincjach dla pomnożenia założonych już tam bibliotek, częścią co do dzieł duchownych, seminariom diecezjalnym przeznacza”¹³⁹.

Z postanowienia Komisji Rządowej WR i OP przede wszystkim miało prawo skorzystać nowo założone seminarium diecezjalne w Sandomierzu, tym bardziej, że wspomniana Komisja nie przyznała w wyznaczonym dla niego etacie żadnego funduszu na uposażenie biblioteki¹⁴⁰. Minister Potocki sprawę uposażenia biblioteki seminarium sandomierskiego chciał załatwić połowicznie, przeznaczając jej książki bez większej wartości, pozostawione przez Lindego w klasztorach. W tym celu jeszcze przed otwarciem seminarium, reskryptem z 19 lipca 1819 r. upoważnił biskupa sandomierskiego do przejęcia tych książek. Zastrzegł w nim, że należy zabrać wszystkie książki tylko z tych klasztorów, gdzie nie ma już zakonników, na-

¹³⁴ J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 33.

¹³⁵ W. Wójcik, *Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 1 (1960), z. 2, s. 50-51.

¹³⁶ Tamże, s. 51.

¹³⁷ Łodyński, *Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej*, s. 34

¹³⁸ Tamże, s. 73.

¹³⁹ Tamże, s. 76 (raport z czynności Komisji Rządowej WR i OP za r. 1819).

¹⁴⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – reskrypt z 22 XII 1820 r.

tomiast tam gdzie mieszkają zakonnicy – pozostawić konieczne dzieła według uznania delegowanych komisarzy. Komisarzom tym miała być zlecona opieka i dozór nad pozostawionymi książkami. Potocki do wymienionego reskryptu załączył wykaz pozostałych w klasztorach księgozbiorów, powiadamiając równocześnie o powziętych decyzjach komisję wojewódzką¹⁴¹.

Biskup, zgodnie z reskrytem, wyznaczył pismem z 3 sierpnia 1820 r. sześciu komisarzy¹⁴². Każdy z nich miał się udać do wyznaczonego klasztoru, sprawdzić dane katalogu ze stanem faktycznym biblioteki, zabrać do siebie klucz od pomieszczeń bibliotecznych, przyłożyć na drzwiach biblioteki pieczęć i przesłać o niej relację¹⁴³.

Z zachowanych źródeł można wnioskować, że władze diecezjalne nie śpieszyły się z przejęciem pozostawionych przez Lindego książek. Postawa taka bynajmniej nie świadczy o niedocenianiu z ich strony znaczenia biblioteki w życiu seminaryjnym, lecz była podyktowana ówczesnymi warunkami. Przypuszczać należy, że władze kościelne pragnęły uniknąć zarzutów, iż aprobują kasatę klasztorów i czekają tylko sposobności zagarnięcia ich majątku. Poza tym nie chciały dostarczać Komisji Rządowej WR i OP podstawy uzasadniającej potrącenia z etatu seminaryjnego¹⁴⁴.

O tym, że władze diecezjalne doceniały znaczenie biblioteki dla życia naukowego seminarium, świadczy statut z 1828 r. W statucie tym Burzyński przeznaczył na jej utrzymanie 200 złp rocznie z etatu seminaryjnego, mimo że Komisja Rządowa WR i OP nie przewidywała specjalnego funduszu na bibliotekę seminaryjną¹⁴⁵. Opiekę nad biblioteką zlecił biskup wiceregensowi. Nakazał przy tym, ażeby znajdujące się w niej książki zostały uporządkowane i skatalogowane, a nowe nabytki – były wpisywane zaraz do katalogu¹⁴⁶.

¹⁴¹ Tamże, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. S. Potockiego z 19 VII 1820 r.; Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 51-52.

¹⁴² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. konsystorza sandomierskiego z 3 VIII 1820 r. Komisarzami zostali: księża: W. Grzegorzewski, T. Korycki, S. Jastrzębski, L. Langer, E. Mołętowski i M. Duszyński.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 52.

¹⁴⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. ogól.) rozdz. V § 14.

¹⁴⁶ Tamże – statut (urząd. szczeg.) rozdz. 111 § 32.

Burzyński nie skorzystał z reskryptu ministra Potockiego, tłumacząc się prawdopodobnie brakiem odpowiedniego funduszu na transport książek¹⁴⁷. Natomiast Komisja Rządowa WR i OP ze swej strony nie chciała go wyznaczyć, pozostawiając tę sprawę biskupowi. Wobec tego biskup polecił niektórym proboszczom okazynie doręczyć pozostawione przez Lindego książki do seminarium sandomierskiego¹⁴⁸. Nie wiadomo czy te polecenia zostały wykonane. Na podstawie danych źródłowych wiadomo, że w omawianym okresie nie zostały sprowadzone do biblioteki seminaryjnej książki pozostałe w Koprzywnicy, Sieciechowie i prawdopodobnie w Sulejowie¹⁴⁹.

Równocześnie, celem zdobycia książek, a szczególnie podręczników, dla biblioteki seminaryjnej, władza diecezjalna zwróciła się z apelem do proboszczów, ażeby ofiarowywali swoje książki uczelni diecezjalnej. Akcja ta spotkała się z dobrym przyjęciem ze strony duchowieństwa diecezjalnego. Jedni księża przysyłali wskazane książki, inni składali na ten cel ofiary pieniężne¹⁵⁰.

Grono profesorskie wysyłało ofiarodawcom specjalne podziękowania. Władza diecezjalna na wniosek profesorów w specjalnych dekretach pochwalnych (decretum collaudationis) zamieszczanych w rozporządzeniach do duchowieństwa, dziękowała za akty darowizny i zachęcała innych do podobnych ofiar na rzecz seminarium¹⁵¹. Regensi starali się przy wszelkich okazjach zdobyć fundusz na powiększenie księgozbioru bibliotecznego¹⁵².

Z zachowanych źródeł wynika, że pomimo ustawicznych zabiegów o powiększenie zbiorów, w 1835 r. biblioteka posiadała, oprócz starych książek, nie nadających się do nauczania, zaledwie kilka świeżo sprowadzonych dzieł teologicznych, które jednak nie mogły zaspokoić potrzeb seminaryjnych.

¹⁴⁷ Tamże – p. Komisji Rządowej WR i OP do bpa sandomierskiego z 25 I 1827 r.

¹⁴⁸ Tamże – p. z 8 II 1827 r.

¹⁴⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1844-1866) – p. z 15 X 1863 r.; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 52-53.

¹⁵⁰ Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 53; Bułakowski, *Korespondencja*, s. 156.

¹⁵¹ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji (6 X 1827 r.); AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1844-1866) – sprawozdanie z sesji (14 VII 1820 r.).

¹⁵² Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 53.

O stanie księgozbioru bibliotecznego w końcu omawianego okresu informuje zachowany katalog, sporządzony w latach 1841-1845, składający się z 16 kart in folio¹⁵³. Katalog został sporządzony w sposób rzeczowy i dzieli się na 13 sekcji. Każda sekcja po wykazie dzieł opatrzona jest datą 23 października 1845 r. i podpisami dwóch regensów: zdającego – J. Gierasieńskiego i przyjmującego – T. Markowskiego. Dwie ostatnie karty z sekcji „Miscellanea” zawierają wykaz dzieł ofiarowanych bibliotece przez biskupa sandomierskiego – J. J. Goldtmanna. Katalog, na dowód jego wiarygodności, podpisali z polecenia biskupa dwaj prowizorzy seminarjni: kanonicy katedralni – Moszczyński i Jastrzębski. Katalog oprócz zaznaczenia tytułu sekcji, posiada rubryki zawierające kolejno: numer bieżący, autora, tytuł dzieła, jego format, ilość egzemplarzy, ilość książek (tomów) i cenę dzieła. Dwie ostatnie karty posiadały ponadto oznaczenie: oprawy dzieła i uwagi¹⁵⁴.

Treść katalogu można systematycznie zestawzić w następującej tabeli:

Nr sekcji	Tytuł sekcji	Dzieła wydane w wieku			Bez daty wyd.	Ilość dzieł	Ilość egz.
		XVII	XVIII	XIX			
1.	Scripturae Sacrae et hermeneutae...	1	-	14	1	16	17
2.	Sancti Patres et Doctores Ecclaeisae	-	-	-	-	-	-
3.	Theologi dogmatici...	-	5	7	-	12	12
4.	Theologi moralis...	-	2	8	-	10	10
5.	Theologi pastoralis...	-	-	3	-	3	3
6.	Concionatores...	-	1	5	1	7	7
7.	Ascetae...	-	2	5	-	7	8
8.	Liturgia, Ritus...	-	1	4	-	5	6
9.	Ius...	-	2	5	-	7	7
10.	Historiae...	-	2	10	1	13	14
11.	Philosophie...	-	4	7	-	11	13
12.	Artes liberales...	-	-	10	-	10	11
13.	Miscellanae...	2	19	32	7	60	61
	Razem	3	38	110	10	161	169

¹⁵³ ASD, Cathalogus.

¹⁵⁴ Tamże.

Rozdział VI

WYCHOWANIE

1. Regulamin seminaryjny

Celem wychowania w seminarium sandomierskim było urobienie alumnów na pobożnych, karnych, ofiarnych i gorliwych kapłanów. Z tego powodu wymagano od nich nie tylko kwalifikacji umysłowych, ale również wielkiej karności¹. Uważano, że najlepszą w tej dziedzinie zaprawą będzie sumienne zachowywanie przez nich przepisów regulaminu seminaryjnego. W myśl starej zasady: „*Serva ordinem et ordo te servabit*” zwracano na to baczna uwagę. Świadczy o tym zarówno statut z 1826 r. jak i późniejsze polecenia biskupów sandomierskich, zalecając przełożonym seminarium czuwać z ojcowską troskliwością nad przestrzeganiem przez alumnów przepisów regulaminu seminaryjnego².

Adam P. Burzyński, nadając w statucie z 1826 r. regulamin seminarium sandomierskiemu, podkreślił jego wielką użyteczność: „wszelka społeczność i każda instytucja, aby osiągnąć cele przez siebie zamierzone, bez praw i prawideł systematycznego postępowania w żaden sposób obejść się nie może”³. Bi-

¹ Karność w seminarium duchownym jako zjawisko o charakterze moralnym jest zależna od różnych czynników: przepisów regulaminu seminaryjnego, wychowawców czuwających nad ich realizacją oraz całokształtu warunków materialnych i moralnych, składających się na atmosferę życia seminaryjnego. Dlatego w przedstawieniu spraw związanych z karnością w seminarium sandomierskim najpierw zostaną omówione przepisy jego regulaminu (jako teoretyczna strona zagadnienia), a następnie faktyczny stan karności (przyczyny upadku karności seminaryjnej i próby jej poprawy).

² AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.) rozdz. X § 54; ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 27 III 1826 r. i 18 III 1828 r.

³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (wstęp).

skup uważał, że tym bardziej „prawidła” takie potrzebne są instytucji wychowawczo-naukowej jaką jest seminarium duchowne⁴.

Przepisy regulaminu seminaryjnego są zawarte w statucie z 1826 r. Statut ten przewidywał, że – poza świętami i dniami rekreacji – alumni mieli wstawiać codziennie o godz. wpół do 5 rano. O godz. 5 rano przewidziane były wspólne modlitwy. Po ich ukończeniu i obraniu intencji dziennej alumni mieli uczestniczyć we Mszy św. Po rannych nabożeństwach statut przewidywał studium prywatne, wykład i półgodzinną rekreację. Po niej aż do obiadu mieli alumni przygotowywać się do popołudniowego wykładu. Obiad o godz. wpół do 12. Po nim do godz. 13 – rekreacja, w czasie, której alumni byli obowiązani przynajmniej przez kwadrans ćwiczyć śpiew kościelny. Po rekreacji do godz. 14 mieli alumni studium prywatne. Od 14 do 16 godz. – popołudniowy wykład, po którym przewidziana była półgodzinną rekreacja. Po niej – przez kwadrans miała odbywać się lekcja duchowna. Kolacja od godz. 17 do wpół do 18. Po kolacji mieli alumni spędzać rekreację w refektarzu. Po niej przewidziane było dwugodzinne studium prywatne. Zajęcia seminaryjne miały kończyć się o godz. wpół do 21 wieczornymi modlitwami, po których obowiązywać miało silentium, zgaszenie światła i udanie się na spoczynek⁵. Statut przewidywał w niektóre dni pewne odchylenia od podanego wyżej rozkładu zajęć. W czwartki i niedziele po Mszy św. rannej wyznaczał konferencje dla alumnów. W czwartki i soboty nauka śpiewu miała rozpoczynać się od godziny 13. W piątki i niedziele przewidziana była przed kolacją nauka ceremonii kościelnych. W niedziele i święta alumni mieli brać udział we Mszy św. uroczystej (sumie). Oprócz codziennych rekreacji statut zobowiązywał wszystkich alumnów w dni pogodne do spacerów trzy razy w tygodniu. Miały się one odbywać pod kierunkiem wiceregensa poza obrębem gmachu seminaryjnego⁶.

Statut seminaryjny poza ramowym rozkładem zajęć podał także szczegółowe przepisy odnoszące się do alumnów, służby domowej i żywienia.

Burzyński podając przepisy normujące sposób życia alumnów uważał, że ze względu na swoje powołanie kapłańskie „wszelką świeckość porzucić, a w nowego człowieka podług Boga odrodzonego przeformować się powinni”⁷.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, rozdz. IX.

⁶ Tamże, rozdz. III § 26, 30 i 31.

⁷ Tamże, rozdz. II § 19.

Z tego powodu zakazał alumnom noszenia eleganckiego stroju, długich włosów, butów z podkówkami, czapek „światowych”. Komże powinni mieć czyste i białe z koronkami wąskimi i jednostajnymi bez żadnych ozdób. Nie mogą marnować czasu na próżnowaniu, schadzkach, rozmowach z odwiedzającymi, a tym bardziej wprowadzać obce osoby do swoich pokoi. Dla zabezpieczenia przed taką możliwością – wejście na piętro miało być zamknięte i strzeżone. Alumni na odgłos dzwonka mieli śpieszyć do swoich zajęć. Wyznaczone im przez wiceregen-sa oficja, zarówno w kościele jak i w seminarium, obowiązani byli spełniać bez szemrania z największym posłuszeństwem „cum gravitate decenti”⁸. Podczas studium i po modlitwach wieczornych mieli zachować ściśle milczenie. Rozmawiać między sobą mogli tylko po łacinie. W pożyciu z bliźnimi kierować się mieli miłością i uprzejmością, unikać zaś wszelkich nieporozumień, a tym bardziej fałszywych oskarżeń. Dbać winni o przyzwoitość swego stroju i pilnować porządku w pokojach. O ile na to warunki pozwalały mieli mieszkać w budynku seminaryjnym. W wypadku braku w nim pomieszczenia mogli, po otrzymaniu od biskupa pozwolenia, zamieszkać i stołować się poza seminarium, ale zawsze w miejscu przyzwoitym, a najlepiej w mieszkaniach osób duchownych. Poza tym we wszystkim obowiązywać ich miał regulamin seminaryjny⁹. W celu wyczyszczenia pokoi i przyzwyczajenia alumnów do współżycia koleżeńskiego miały odbywać się co dwa miesiące translokaty¹⁰. Na miłe pogawędki alumni mieli wyznaczone rekreacje, w czasie których dla rozrywki mogli grać w warcaby, „kostki” lub „loteryjki”. Natomiast zabronione były wszelkie gry w karty¹¹.

Alumni wyjeżdżający na ferie świąteczne lub wakacje, mieli otrzymać od wiceregen-sa pisemne zezwolenie, zawierające określenie czasu pobytu i przepisy przyzwoitego zachowania się. Po powrocie obowiązani byli doręczyć wiceregen-sowi świadectwo od proboszcza parafii, w której przebywali i sumiennie spisany diariusz swych zajęć¹².

⁸ Tamże, § 21.

⁹ Tamże – statut (urząd. ogól.) rozdz. II § 5, 22; (urząd. szczeg.) rozdz. V § 40.

¹⁰ Tamże – statut (urząd. szczeg.) rozdz. V § 41.

¹¹ Tamże, § 42-43.

¹² Tamże, rozdz. X § 54.

Kazania w kościołach mogli mieć w razie konieczności i za zgodą przełożonych, tylko alumni uczęszczający na drugi lub trzeci rok wydziału teologicznego¹³.

Najwyższą sankcją karną za wszelką niesubordynację alumna było jego wydalenie z seminarium. Decyzja taka miała być poprzedzona podwójnym upomnieniem. Najpierw miał go upomnieć wiceregens, a następnie regens. Ostatecznie o jego usunięciu z seminarium decydowali profesorowie na wspólnej sesji i powiadomiony o tym biskup. Burzyński polecił w statucie, ażeby alumnów ze słabymi postępami w nauce, jeżeli okażą chęć poprawy, pozostawić w seminarium – z tym jednak, że mieli pokrywać z własnego funduszu koszty „administracyjne”. W wypadku, gdyby nie okazali chęci poprawy, mieli być po zwrocie kosztów utrzymania usunięci z seminarium, względnie pozostawieni w nim nadal z zastrzeżeniem, że przez następny rok mieli utrzymywać się z własnego funduszu¹⁴.

Co do osób pełniących służbę w seminarium – Burzyński przepisał w statucie, aby posiadały one odpowiednie kwalifikacje zawodowe oraz były trzeźwe i dobrych obyczajów¹⁵. Profesorowie i alumni mieszkający w seminarium mieli obowiązek stołować się tylko w nim. Posiłki miały być dwa razy dziennie: obiad o godz. wpół do 12 i kolacja o godz. 17. Śniadanie alumni mieli dostawać tylko w porze zimowej (przez pięć miesięcy w roku). Profesorowie, niezależnie od tego czy przebywali poza seminarium, mieli rocznie płacić za wyżywienie 400 złp. Z tego powodu regens był zobowiązany zapewnić im oddzielne stołowanie i lepsze wyżywienie „ze szklanką dobrego piwa [i] z rana po filiżance kawy”¹⁶. Poza tym każdego dnia mieli mieć obiad składający się z czterech dań. W piątek kolacja miała być gotowana. W Wielkim Poście, w razie gdyby używanie oleju okazało się niemożliwe – potrawy mogły być przyrządzane na maśle¹⁷.

Pożywienie alumnów, chociaż nie tak wykwintne jak profesorów, jednak miało się składać z potraw smacznych, dobrze przyrządzonych, z dodatkiem chleba żytniego i szklanki piwa. W zimie na śniadanie mieli dostawać po

¹³ Tamże, rozdz. VI § 44.

¹⁴ Tamże, rozdz. VII § 46-47.

¹⁵ Tamże, rozdz. III § 7.

¹⁶ Tamże, rozdz. IV § 33-34.

¹⁷ Tamże, § 39.

szklance „poliweczki piwnej”¹⁸. Używanie napojów alkoholowych było surowo zabronione.

Burzyński w myśl zasady: „Ubi bona culina, ibi bona disciplina” dokładnie określił w statucie rodzaj potraw dla alumnów na cały tydzień. I tak:

W niedziele, święta, wtorki i czwartki – obiad miał składać się z czterech dań, a w pozostałe dni – z trzech dań.

Kolacja w piątki, Suche Dni (kwartałki) i trzy dni tygodnia w Wielkim Poście miała składać się z pszennej bułeczki i szklanki marcowego piwa. Natomiast w pozostałe dni – z dwóch dań.

W niedziele, wtorki i czwartki na obiad miał być: rosół z makaronem lub fasolą albo kartoflami, sztuka mięsa, jarzyny i przynajmniej w niedzielę pieczeń, niekoniecznie wołowa, ale odpowiednia do pory roku. Na kolacje w porze zimowej miał być krupnik z kawałkiem mięsa i pieczeń; w lecie – pieczeń, kasza lub kartofle.

W poniedziałki i środy – obiad składać się miał z rosółu lub barszczu z wieprzowiną, sztuki mięsa, flaków lub jarzyn z mięsem. Kolacja zaś – z pieczeni lub zrazów, względnie z „prazuchy” albo kaszy.

W piątki i soboty – na obiad: piwo ze śmietaną, barszcz lub sos z kluseczkami albo „kleik dobrze sporządzony”¹⁹, względnie grochówka i ryby lub pierogi i kasza albo kartofle lub „łazanki”. Kolacja w soboty miała się składać z „kleiku” i pierogów.

W okresie Wielkiego Postu i Adwentu, jak również w piątki, regens mógł dowolnie ustalić skład potraw. Obowiązany był jednak postarać się o ryby i polecić przez trzy dni w tygodniu podawać potrawy z olejem²⁰.

Z polecenia Burzyńskiego przepisy statutu po ich ogłoszeniu – miały być wciągnięte do akt seminaryjnych i odczytywane co miesiąc oraz na rozpoczęciu każdego roku szkolnego²¹.

¹⁸ Tamże, § 35.

¹⁹ Tamże, § 37.

²⁰ Tamże, § 37-38.

²¹ Tamże, rozdz. X § 54.

2. Karność

Burzyński w zakończeniu statutu seminaryjnego wyraził przekonanie, że jego przepisy będą chętnie przestrzegane przez alumnów²².

Dane źródłowe świadczą o tym, że przez następne lata rzeczywiście przepisy statutu były przez alumnów zachowywane i w seminarium panował duch karności²³. Dysharmonię w życie seminaryjne wprowadzili dopiero kapłani wykolejeni moralnie lub chorzy umysłowo, których władza diecezjalna przysyłała do seminarium na poprawę. Tymczasem, jak to stwierdzili profesorowie w czasie sesji 26 marca 1829 r., kapłani ci nie tylko nie okazywali chęci poprawy, ale ponadto stawali się przyczyną zgorzenia, wywierając ujemny wpływ na alumnów. Profesorowie, obawiając się opłakanych skutków takiej sytuacji, prosili władzę diecezjalną o usunięcie tych księży z seminarium²⁴.

Obawy profesorów okazały się uzasadnione. Burzyński wizytując seminarium 8 marca 1830 r., znalazł w niektórych pokojach alumnów butelki po wódce, masło i fajki do palenia tytoniu. Świadczyło to, że alumni wbrew przepisom regulaminu utrzymują kontakty z obcymi osobami i nie poprzestają na wyżywieniu seminaryjnym. Burzyński ubolewał, że takie postępowanie nie daje nadziei, ażeby z tych alumnów wyrosli pożyteczni kapłani²⁵.

Dalszym powodem ubolewań biskupa nad karnością seminaryjną była wiadomość o buncie alumnów (w tym samym roku) przeciwko Janowi Kalatowiczowi, wiceregensowi. Dla zbadania sprawy na miejscu biskup delegował prowizorów seminarium: K. Stokowskiego i M. Moszczyńskiego. Z raportu prowizorów okazało się, że alumni nie chcieli spełniać wyznaczonych im przez wiceregenusa obowiązków, a ponadto jeszcze go szykanowali podczas wykładów. Rad prowizorów alumni nie przyjęli, ale wkrótce opamiętawszy się wysłali do biskupa swego delegata z pokorną prośbą o darowanie im winy. Burzyński choć zdawał sobie sprawę z tego, że alumni zasłużyli na surową karę,

²² Tamże.

²³ ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. biskupa z 18 III 1828 r., w którym „oświadczył swoje ukontentowanie z postępu i pilności alumnów”.

²⁴ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji (26 III 1829 r.).

²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 20 III 1830 r.

tym razem przebaczył im jednak, biorąc pod uwagę ich skrucę i uroczyste przyrzeczenie poprawy.

W celu zaostrzenia karności seminaryjnej wydał Burzyński 20 marca 1830 r. zarządzenie polecające alumnom, w obecności sufragana sandomierskiego, Dobrzańskiego i całego grona profesorskiego zebranego w refektarzu, przeprosić obrażonego przez nich wiceregensa i na przyszłość przyrzec mu posłuszeństwo oraz należne uszanowanie. Ponadto alumn Karol Witulski z powodu braku odpowiednich kwalifikacji do stanu duchownego miał być usunięty z seminarium²⁶.

W wydanym rozporządzeniu Burzyński surowo zabronił przynoszenia do seminarium wódki, nie tylko alumnom, służbie, ale również i innym osobom w nim mieszkającym. Zakazał także alumnom palenia papierosów.

W obecności grona profesorskiego sufragan sandomierski – Dobrzański miał odczytać alumnom powyższe rozporządzenie i zalecić ściśle jego przestrzeganie. Poza tym tekst zarządzenia przez cztery tygodnie miał wisieć w refektarzu²⁷.

Burzyński przebacząc winę alumnom, zastrzegł przy tym, że gdyby się coś podobnego powtórzyło, to wówczas zastosuje podwójną karę.

Obawy biskupa spełniły się. Zarządzenie jego z 20 marca 1830 r. nie przyniosło uspokojenia w seminarium. Część alumnow nadal łamała przepisy regulaminu i przyrzeczenie posłuszeństwa, buntując się i innych kolegów podburzając przeciwko wiceregensowi. Zbuntowani alumni wychodzili z seminarium bez pozwolenia. Oczerniali wiceregensa i w czasie spacerów układali na alumnow jemu posłusznych „śpiewki”, chcąc ich przeciągnąć na swoją stronę. W ten sposób zakłócali porządek seminaryjny, korzystając przy tym z poparcia profesora filozofii – Antoniego Dutkowskiego, skłóconego z Kalatowiczem. W pokoju Dutkowskiego alumni urządzali schadzki, w czasie których knuli przeciwko wiceregensowi spiski i dla rozrywki grali w karty oraz pili napoje alkoholowe²⁸.

Burzyński w celu dokładnego zbadania sprawy wydelegował 8 lipca 1830 r. komisję złożoną z archidiakona – Klemensa Bąkiewicza i kanonika Gabriela

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże – p. z 23 VII 1830 r.

Białobrzzeskiego, która miała na miejscu przesłuchać świadków i na ich podstawie sporządzić protokół²⁹.

Komisarze, zgodnie z poleceniem biskupa, przyjęli pod przysięgą zeznania profesorów, alumnów i osób świeckich. Badania zakończyli 23 lipca 1830 r. sporządzeniem ogólnego protokołu, w którym wyrazili w tej sprawie swą opinię i podali zaradcze środki. Protokół przesłali biskupowi³⁰.

Z protokołu komisarzy wynikało, że alumni rzeczywiście okazywali nieposłuszeństwo i lekceważenie przełożonych, urządzali schadzki, grywali w karty i kilka razy – za pozwoleniem przełożonych – pili alkohol³¹.

Burzyński zgodnie ze wskazówkami komisarzy wydał szereg rozporządzeń normujących życie seminaryjne. Przede wszystkim polecił wydalić z seminarium alumnów: Ignacego Kwapińskiego, Augustyna Strojnowskiego i Karola Grylewicza, którzy odznaczali się szczególną zuchwałością i utrzymywali podejrzane znajomości z kilku kobietami w mieście. Innym alumnom: Antoniemu Dąbrowskiemu, Teofilowi Kłomnickiemu i Janowi Boguńskiemu, którzy również odznaczali się zuchwałością, ale za nią serdecznie żalowali, okres przebyty w seminarium miał być nie wliczony do studiów. Poza tym mieli oni pozostać w seminarium na próbę i przez następne półrocze szkolne utrzymywać się z własnego funduszu. Marcin Łyszczewski, diakon, u którego w pokoju odbywały się schadzki zbuntowanych alumnów i który w czasie wykładu okazał publiczne nieuszanowanie wiceregensowi, miał publicznie wobec wszystkich alumnów go przeprosić. Alumn Józef Maga za dwulicowość w swym postępowaniu, gdyż z jednej strony podburzał kolegów, a z drugiej ich oskarżał przed przełożonymi, miał mieć na pewien okres czasu wstrzymane wyższe święcenia. Pozostali uczni, którzy okazali nieposłuszeństwo przełożonym, mieli ich jeszcze przed wyjazdem na wakacje przeprosić i przyrzec posłuszeństwo. Profesorowi Antoniemu Dutkowskiemu, który podburzał alumnów do buntu, zamiast z obowiązku nauczycielskiego wpajać im zasady uległości, miłości i poszanowania przełożonych, Adam P. Burzyński polecił, ażeby dla naprawy zgorzenia przeprosił publicznie obrażonego wiceregensa³².

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

³² Tamże.

W celu wzmocnienia karności seminaryjnej Burzyński wydał rozporządzenie składające się z sześciu paragrafów, które obostrzały przepisy statutu z 1826 r.³³

W rozporządzeniu biskup określił, że „klauzura” seminaryjna miała być od-
tąd ściśle przestrzegana. Od ukazania się rozporządzenia żadnemu alumnowi nie
wolno było bez zgody wiceregensa lub jego zastępcy wychodzić poza gmach
seminaryjny. Do gmachu seminaryjnego żadna świecka osoba z wyjątkiem służ-
by nie mogła być wpuszczana³⁴. Wódka i gra w karty miały być wykluczone
z seminarium³⁵. Wiceregens miał sam osądzać mniejsze przewinienia alumnów
i wymierzać za nie kary. Większe przewinienia alumnów miały być rozstrzygane
kolegialnie przez grono przełożonych i profesorów, a w razie konieczności refe-
rowane prowizorom. Alumni mogli przedkładać swoje zażalenia tylko wicere-
gensowi³⁶. Prowizorowie obowiązani byli raz w miesiącu urzędowo wizytować
seminarium i nie tylko zwracać uwagę na sprawy związane z nauczaniem i wy-
chowaniem ascetycznym, ale również na wyżywienie, zachowanie czystości
i porządku oraz karność seminaryjną³⁷. Alumni zostali zobowiązani do zacho-
wania jednolitości w noszeniu stroju, goleniu tonsury i stryżeniu włosów.
Wszędzie, ale szczególnie w kościele i na spacerach, mieli zachowywać się
z największą skromnością³⁸. Trasę spacerów miał wyznaczać alumnom prefekt,
który im również przewodniczył³⁹. Surowo zabronione było w czasie spaceru
zbaczanie z wyznaczonej trasy⁴⁰.

Powyższe rozporządzenie z polecenia biskupa – Bąkiewicz miał odczytać
w refektarzu seminaryjnym w asyście kanonika Białobrzeskiego i grona profe-
sorskiego oraz dopilnować, ażeby jego przepisy zostały zrealizowane⁴¹.

Rozporządzenie to nie zostało jednak wcielone całkowicie w życie se-
minaryjnym. Przeszkodziła temu śmierć Burzyńskiego, który mocną ręką

³³ Tamże.

³⁴ Tamże – zarządzenie biskupa z 23 VII 1830 r. § 1.

³⁵ Tamże, § 2.

³⁶ Tamże, § 3.

³⁷ Tamże, § 4.

³⁸ Tamże, § 5.

³⁹ Prefektem był jeden spośród starszych alumnów.

⁴⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – zarządzenie biskupa z 23 VII 1830 r. § 6.

⁴¹ Tamże.

trzymał w karności duchowieństwo swej diecezji⁴². Równocześnie nadszedł okres powstania listopadowego w Królestwie Polskim i związany z tym zryw patriotyczny wśród młodzieży nie tylko świeckiej, ale także i duchownej. Zryw ten budził ducha wolności i buntu przeciwko władzy. Znalazło to odbicie i w życiu seminariów Królestwa Polskiego⁴³. Z tego powodu Komisja Rządowa WR i OP uznała za konieczne skierowanie odezwy do wszystkich zakładów duchownych z przestrożą, że wszelkie nieposłuszeństwo regulaminowi i przełożonym będzie surowo karać⁴⁴. Odezwę taką otrzymało również seminarium diecezjalne w Sandomierzu⁴⁵.

Nie udało się odnaleźć źródeł świadczących o udziale alumnów sandomierskich w powstaniu listopadowym. Zachowały się natomiast źródła świadczące o tym, że duch buntu wśród nich nie wygasł razem z ogłoszeniem powyższej odezwy Komisji Rządowej WR i OP. Świadczy o tym incydent, który się wydarzył 16 lutego 1832 r. W tym dniu alumni seminarium sandomierskiego, wyszedłszy na spacer pod przewodnictwem subdiakona Walentego Gorączki, przeszli po lodzie Wisłę i udali się do miejscowości Nadbrzeże, położonej na terenie ówczesnej Galicji Austriackiej⁴⁶.

Administrator diecezji sandomierskiej – Klemens Bąkiewicz po zbadaniu powyższego incydentu, wymierzył winnym alumnom odpowiednie kary⁴⁷. Ponadto postanowił, ażeby na przyszłość w czasie spacerów przewodniczył alumnom jeden z profesorów⁴⁸.

Po tym incydencie nastąpił dłuższy okres karności w życiu seminaryjnym. Zachowane źródła świadczą, że dopiero na sesji dnia 4 lutego 1835 r. profesorem postanowili ukarać kilku alumnów za układanie nieprzyzwoitych wierszy i złe traktowanie współkolegów⁴⁹.

⁴² Bp Adam Prosper Burzyński zmarł 9 września 1830 r.

⁴³ M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*, Warszawa 1935, s. 145.

⁴⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. Komisja Rządowa WR i OP z 7 I 1831 r.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ BSD, Akta seminarium sandomierskiego z 1832 r. – p. z 15 III 1832 r.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji (4 II 1835 r.).

Rząd Królestwa, lękając się buntów o charakterze politycznym ograniczył nawet swobodę alumnów w seminariach duchownych. Z polecenia Komisji Rządowej SWD i OP wystosowanego w dniu 15 lipca 1835 r. – Klemens Bąkiewicz zalecił przełożonym seminarium, ażeby uczniowie wychodzili z gmachu seminaryjnego tylko za ich pozwoleniem i w towarzystwie osoby duchownej⁵⁰.

W omawianym okresie ostatni wypadek braku karność w życiu seminaryjnym miał miejsce w 1840 r. w związku z próbą podniesienia poziomu nauczania śpiewu kościelnego. Regens Jakub Gierasieński polecił, ażeby każdy uczeń zadeklarował na piśmie, że w najbliższym czasie postara się nabyć na własność potrzebny do nauki śpiewu kancjonał albo go sam przepisze. Zarządzeniu regensa sprzeciwił się uczeń Kacper Barabasz, czyniąc w deklaracji pisemną uwagę, że więcej czasu winno się poświęcić na inne przedmioty i pogłębienie wiedzy niż na naukę śpiewu. Przy tym zaznaczył, że na przepisanie kancjonału nie ma czasu, a dostateczna ich ilość znajduje się w bibliotece seminaryjnej. Regens po zbadaniu sprawy wymierzył opornemu uczniowi odpowiednią karę⁵¹.

Biorąc powyższe dane o karność w seminarium sandomierskim, wypada zaznaczyć, że sąd o jej poziomie musi być formułowany bardzo ostrożnie. Zachowane materiały źródłowe nie podkreślają jasnej strony życia seminaryjnego, ale przede wszystkim jego niedociągnięcia⁵².

3. Formacja ascetyczna alumnów

a. Ćwiczenia duchowne

Formacja ascetyczna w seminariach duchownych ma na celu urobić alumnów na przyszłych kapłanów pobożnych, pracujących w duchu Ewangelii i dających wiernym przykład własnym cnotliwym życiem⁵³. Temu właśnie celowi słu-

⁵⁰ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – p. administratora diecezji sandomierskiej z 11 VIII 1835 r.

⁵¹ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji (21 IX 1840 r.).

⁵² W zachowanych źródłach można spotkać nieliczne wzmianki o skrupulatnym zachowywaniu przez alumnów przepisów regulaminu seminaryjnego (ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1921-1831) – p. z 27 III 1826 r. i 18 III 1828 r.).

⁵³ Wypada zaznaczyć – wbrew temu co pisał S. Kalla, *Memoriał x[fiędz] wizytatora Michała Szymonowicza w sprawie studiów w seminariach teologicznych*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 40 (1937), s. 33 – że projekt rządowy

żyły w seminarium sandomierskim zarówno codzienne jak i okresowe ćwiczenia duchowne.

Formacją ascetyczną alumnów seminarium sandomierskiego zajął się Adam P. Burzyński w statucie z 1826 r. Kierując się celem praktycznym zmienił w nim niektóre dotychczas obowiązujące ćwiczenia duchowne, a na ich miejsce wprowadził nowe – tak, ażeby mogły być one łatwo spełniane przez alumnów, jak również w dowolnych okolicznościach miejsca i czasu przez pobożnych kapłanów⁵⁴. W ten sposób spełnił życzenie Stolicy Apostolskiej zawarte w skierowanym do niego piśmie z 18 sierpnia 1823 roku⁵⁵.

Formacja ascetyczna alumnów przewidziana w statucie z 1826 r. opierała się na ćwiczeniach duchownych codziennych, składających się z modlitw (pacierza), rozmyślenia, Mszy św., czytania duchownego, rachunku sumienia oraz z ćwiczeń duchownych okresowych: nawiedzenia Najświętszego Sakramentu, różańca, modlitw brewiarzowych (pacierzy kapłańskich), konferencji, rekolekcji, spowiedzi i Komunii świętej.

Alumni odprawiali codzienne ćwiczenia duchowne według planu podanego w statucie z 1826 roku.

Rano po krótkiej modlitwie (ułożonej przez papieża Aleksandra VII) połączonej z pobożnymi aktami i obraniu intencji dziennej, od godz. 5 do wpół do 6 odprawiali rozmyślenie. Po jego skończeniu uczestniczyli we Mszy św. W czasie obiadu przez pół godziny (do godz. 12) słuchali czytanego przez lektora Pisma świętego lub książki o treści religijnej. Przez kwadrans (do 17 godz.) po modlitwie do Ducha Świętego czytali „lekcję duchowną” z Nowego Testamentu albo z książki Tomasza à Kempis *O naśladowaniu Jezusa Chrystusa*. Przez pół godziny podczas kolacji (do godz. wpół do 16) słuchali głoszonego przez kolegów kazania lub czytanej historii Kościoła. Zajęcia dzienne kończyli wieczornymi modlitwami o godz. wpół do 21. Modlitwy wieczorne trwały przynajmniej kwadrans i składały

z 1821 r. przepisał ćwiczenia duchowne mające na celu formację ascetyczną alumnów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – projekt z 14 III 1821 r.; por. S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1904, s. 342-344).

⁵⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szereg.) rozdz. III § 25.

⁵⁵ J. Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński od 1820 do 1830 r. biskup sandomierski*, Mariówka 1929, s. 114-115 (dokumenty).

się: z modlitwy do Ducha Świętego, rachunku sumienia, litanii do Matki Bożej, z komplety *Visita* i modlitwy za dusze zmarłych *De profundis*⁵⁶.

Poza zwykłymi codziennymi ćwiczeniami duchownymi alumni odprawiali jeszcze ćwiczenia okresowe przepisane statutem z 1826 r.

We czwartki i święta po rannej Mszy św. słuchali konferencji duchownej głoszonej przez wiceregensa lub jednego z profesorów⁵⁷.

W środy i soboty modlitwy wieczorne rozpoczynali odmówieniem części różańca świętego⁵⁸.

W niedziele i święta przed sumą, pod kierunkiem wiceregensa lub „instruktora rubris”, razem z diakonami wszyscy alumni odmawiali brewiarz⁵⁹.

W porze letniej i dni pogodne (przez cały rok) alumni udawali się do kościoła na adorację Najświętszego Sakramentu i pacierze wieczorne⁶⁰.

Dane źródłowe świadczą, że w omawianym okresie seminarium sandomierskie nie posiadało własnej kaplicy (oratorium)⁶¹. Na nabożeństwa i Msze św. alumni chodzili do pobliskiej katedry. Uczestniczyli codziennie we Mszy św. zwanej „primarią”, w czasie której – zgodnie z dawnym zwyczajem – śpiewali litanie do Wszystkich Świętych, pieśń *Przed oczy Twoje Panie* i suplikacje⁶².

Aspiranci przyjęci do seminarium jak również kandydaci do wyższych święceń, odprawiali pod kierunkiem wiceregensa rekolekcje, które kończyli przystąpieniem do spowiedzi i Komunii świętej⁶³. W przytoczonym wyżej piśmie z 18 sierpnia 1823 r. Stolica Apostolska określiła, że alumni mający przy-

⁵⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.) rozdz. III § 26-28.

⁵⁷ Tamże, § 26.

⁵⁸ Tamże, § 28.

⁵⁹ Tamże, § 29.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – Nota, że oratorium w seminarium sandomierskim zostało urządzone przed 31 V 1866 r.

⁶² ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencje z różnymi władzami (1846–1860) – p. kapituły katedralnej z 15 IX 1860 r.

⁶³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.) rozdz. II § 24.

mować wyższe święcenia winni odprawić 10-dniowe rekolekcje⁶⁴. Natomiast alumni przyjmujący niższe święcenia odprawiali tylko 3-dniowe rekolekcje⁶⁵.

Poza rekolekcjami alumni według uznania wiceregensa obowiązani byli dwa razy lub przynajmniej raz w miesiącu przystąpić do spowiedzi i Komunii świętej⁶⁶.

b. Święcenia

Ukoronowaniem pobytu alumnów w seminarium duchownym były święcenia kapłańskie.

Rząd Królestwa Polskiego, kierując się racją stanu, troszczył się – jak pisał Burzyński w dokumencie z 19 lutego 1829 r. wyznaczającym egzaminatorów diecezjalnych – o „zapewnienie parafiom godnych pasterzy, w ogólności stanowi duchownemu moralnych i uzdatnionych kapłanów”⁶⁷. W tym celu dekret królewski z 18 marca 1817 r. wymagał złożenia odpowiedniego egzaminu nie tylko od duchownych ubiegających się o beneficja, ale również od aspirantów do wyższych święceń. Przepis ten nie zawsze był w praktyce ściśle przestrzegany. Dlatego S. Potocki, minister prezydujący w Komisji Rządowej WR i OP, zwrócił się 21 maja 1819 r. do biskupów diecezjalnych z poleceniem zachowywania powyższego przepisu, powołując się na to, że przez brak troski o jego przestrzeganie „wielu [wyświęconych na kapłanów] okazuje się niezdatnych i powołaniu swemu odpowiedzieć nie mogących”⁶⁸.

W celu usunięcia tego stanu Potocki wzywał biskupów do podniesienia poziomu egzaminów w seminariach duchownych. Jako najskuteczniejszy środek dla osiągnięcia tego celu polecił im nie tylko wybrać odpowiednich egzaminatorów, ale również dopilnowanie, ażeby w protokołach egzaminacyjnych były spisywane oddzielnie opinie poszczególnych egzaminatorów o każdym kandydacie zdającym egzamin. Wymagał ponadto, ażeby alumni nie wcześniej byli dopusz-

⁶⁴ Wiśniewski, *Adam Prosper Burzyński...*, s. 114 (dokumenty).

⁶⁵ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – sprawozdanie z sesji (28 VI 1838 r.).

⁶⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.) rozdz. II § 24.

⁶⁷ ASD, Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845) – p. Burzyńskiego z 19 II 1829 r.

⁶⁸ Tamże – uwierzytelniona kopia p. Komisji Rządowej WR i OP z 21 V 1819 r.

czani do święceń kapłańskich, „aż przynajmniej po dwuletnim ukształceniu się w seminarium”⁶⁹.

W myśl powyższych zarządzeń Burzyński 27 marca 1826 r. polecił renowacji „ściśłą baczność na postępki w naukach i obyczajności alumnów [oraz ogłoszenie im]... iżby do każdego święcenia od swych nauczycieli w świadectwa przyzwoite nauki i obyczajów opatrzeni byli”⁷⁰. W statucie z 1826 r. określił, że tylko ci alumni mogą być dopuszczeni do święceń, którzy otrzymają od grona profesorskiego na sesji pozytywną opinię oraz zgodę biskupa⁷¹.

Ostatecznie w praktyce o dopuszczeniu kandydata do święceń niższych czy wyższych decydował sam biskup⁷². On również w wypadku braku u kandydata odpowiedniego wieku – przepisane przez prawo kanoniczne do święceń kapłańskich – zwracał się do Stolicy Apostolskiej o uzyskanie dla niego dyspensy „ob irregularitatem aetatis”⁷³. Biskup także udzielał alumnowi, przynależnemu do jego diecezji, pozwolenia (*litteras dimissoriales*), ażeby mógł być święconym przez innego biskupa⁷⁴.

Przed wyższymi święczeniami kandydaci musieli, zgodnie z przepisem prawa kanonicznego, postarać się o tytuł do święceń (*titulus ordinationis*), czyli o stanowisko kapłańskie, gdzie by mogli w przyszłości jako kapłani pracować i utrzymywać się⁷⁵. Ten warunek nazywał się *provizją*. Przeważnie akt *prowi-*

⁶⁹ Tamże – kopia p. Komisji Rządowej WR i OP z 21 V 1819 r. Burzyński 2 III 1824 r. wyznaczył na egzaminatorów: L. Langerę i M. Kuczępę (profesorów seminarium) oraz 19 II 1829 r. K. Bąkiewicza, S. Jastrzębskiego, J. Czekajowicza, G. Śmigielkiego, M. Kuczępę i C. Bednarskiego.

⁷⁰ ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 27 III 1826 r.

⁷¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – statut (urząd. szczeg.) rozdz. VIII § 50.

⁷² ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 18 III 1828 r.

⁷³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. bpa do Stolicy Apostolskiej z 15 X 1827 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 9 XII 1834 r. i 25 VII 1836 r.

⁷⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 13 V 1826 r. i 6 VII 1829 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 17 IV 1832 r.

⁷⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 22 II 1835 r.

zji był sporządzany w konsystorzu biskupim. W tym celu do konsystorza obowiązany był zgłosić się ordynand – alumn i osoba, która udzielała mu prowizji.

Kandydaci przed święceniami składali przysięgę, że będą wierni swej diecezji i posłuszni władzy kościelnej⁷⁶.

Stałego miejsca i terminu święceń nie było. Udzielano przeważnie święceń dwa razy w roku: na jesieni w czasie Suchych Dni (kwartałki) i w Wielką Sobotę⁷⁷. Pozy tym biskupi Burzyński i Dobrzański udzielali święceń kapłańskich alumnom odpowiednio przygotowanym w tym czasie, kiedy byli oni potrzebni do pracy duszpasterskiej. W czasie administracji diecezji sandomierskiej przez wikariusza kapitulnego – Klemensa Bąkiewicza, miejsce i termin święceń alumnów były uzależnione od okoliczności święceń w sąsiednich diecezjach, do których ich wysyłano dla wyświęcenia⁷⁸.

⁷⁶ ASD, Dziennik korespondencji seminarium sandomierskiego (1821-1831) – p. z 15 IV 1827 r. (podana rota przysięgi).

⁷⁷ AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa Hołowczyca i JEXBpa Burzyńskiego (1816-1832) – katalog wyświęconych alumnów w Wielką Sobotę (1 IV 1820 r.); AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – katalog wyświęconych alumnów z 7 IX 1832 r.

⁷⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 11 IV 1832 r., 6 IX 1832 r., 11 VII 1837 r., 19 IX 1838 r., 30 XI 1848 r.

ZAKOŃCZENIE

Ks. prof. Mieczysław Żywczyński napisał, że „dziś wartościujemy zjawiska przeszłości o tyle, o ile tłumaczą nam genezę terażniejszości, a w tej terażniejszości właśnie z pomocą historii, choć – rzecz prosta – nie wyłącznie, staramy się podkreślić zjawiska trwałe, a więc mające przed sobą przyszłość”¹.

Takim „zjawiskiem trwałym”, istniejącym od 1820 r. i mającym „przed sobą przyszłość” jest seminarium sandomierskie. W celu poznania roli, jaką to seminarium odegrało i nadal odgrywa w życiu diecezji sandomierskiej wypadało sięgnąć myślą do jego początków. Temu zagadnieniu poświęcona została pierwsza część niniejszej książki. Przede wszystkim starano się w niej wyświetlić przyczyny natury polityczno-kościelnej, które wpłynęły na erekcję seminarium diecezjalnego w Sandomierzu. Następnie omówiono jego formy organizacyjne i rozwój jako zakładu naukowo-wychowawczego na przestrzeni 21 lat. W pracy zostały przytoczone liczne dowody źródłowe świadczące o trosce władz diecezjalnych o założenie i należyte uposażenie seminarium, jak również o solidne wykształcenie i wychowanie alumnów.

Przy omówieniu zespołu wychowawczego seminarium podkreślone zostało w sposób szczególny stanowisko wiceregenta, który poza innymi funkcjami pełnił również obowiązki w dzisiejszym znaczeniu ojca duchownego. Świadczy to, że w systemie wychowawczym wzorowano się na seminariach prowadzonych przez księży komunistów². Fakt ten tłumaczyć należy tym, że pierwsi wychowawcy alumnów sandomierskich, należeli właśnie do tego zgromadzenia.

Na uwagę zasługuje ustalenie kompletnej listy alumnów za lata 1820-1841 z podaniem uwarunkowań powołań aspirantów do stanu duchownego.

W związku z omawianiem wewnętrznej organizacji seminarium jako zakładu naukowo-wychowawczego podkreślony został wpływ na życie seminaryjne

¹ *Przedmowa*, w: *Studia historyczne*, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego, t. 1, Lublin 1968, s. 6.

² F. Puchałski, *Seminarium kieleckie*, Kielce 1901, s. 19-20.

czynników rządowych, usiłujących kształcić i wychowywać młodzież seminaryjną w duchu zasad józefinizmu.

Reasumując dane o seminarium sandomierskim wypada zaznaczyć, że omówionym w pracy 21-letnim okresie, dodatnio prezentuje się ono na tle ówczesnych seminariów Królestwa Polskiego. Praca niniejsza, ukazująca pewien ważny etap rozwoju jednej z centralnych instytucji diecezji sandomierskiej, stanowi przyczynek do lepszego poznania jej dziejów w początkowym okresie istnienia.

ANEKSY

Aneks A

Deklaracja¹

Wzór N. 1

W dopełnieniu Najwyższej Woli Jego Cesarsko-Królewskiej Mości, z obowiązku przysięgi, którą na wierność i poddaństwo Najjaśniejszemu Cesarzowi i Królowi Imci wykonałem; z obowiązku honoru i sumienia swojego. Ja niżej podpisany oświadczam niniejszym, iż przez całe życie moje, do żadnych tajnych towarzystw, tak w Królestwie Polskim, Państwie Rosyjskim, jako też za granicą nie należałem, i odtąd do żadnych podobnych Towarzystw gdziekolwiek i pod jakimikolwiek nazwiskami istnieć mogących, należeć, i z nimi stosunków, ani na piśmie, ani ustnie, ani też w ogólności jakimikolwiek bądź sposobami, ani sam przez się, ani przez inne osoby, mieć nie będą. W razie gdyby się okazało, iż dotąd do jakiegokolwiek tajnego towarzystwa należałem, a teraz to zataiłem, oddaję się najsurowszej karze, jako zdradzień Stanu.

W dniu 182 roku

¹ W oparciu o zasady podane w publikacji: I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 7 (1962), s. 99-124 (rozdz. II. A. Zasady ogólne § 21) zmodernizowano tekst deklaracji (wzór q i 2). Tam, gdzie wymagają tego przepisy obecnej pisowni użyto zamiast „y” – j, zamiast „i” –j.

Wzór N. 2

W dopełnieniu najwyższej Woli Jego Cesarsko-Królewskiej Mości, z obowiązku przysięgi, którą na wierność i poddaństwo Jego Cesarsko-królewskiej Mości wykonałem; z obowiązku honoru i sumienia mojego, ja niżej podpisany w czystości serca wyznaję, że roku N.... będąc w miejscu N... przyjęty zostałem do Łoży wolnomularskiej pod nazwiskiem N... i otrzymałem w niej stopni N...; lecz później stosownie do Najwyższej Woli w roku 1822 ogłoszonej, już odtąd do wolnomularstwa nie należę, i z nikim żadnych stosunków w tym względzie nie mam. Prócz tego nie należę też do żadnych tajnych towarzystw (jeżeli zaś należy) tak ma pisać: „Prócz tego znajdując się w miejscu N... wezwany byłem na członka tajnego Towarzystwa N.N., którego cele były N.N., środki do dopięcia tych celów zamierzone były N.N. przyjęty zostałem na członka wobec rady lub zgromadzenia tego towarzystwa” (wyjaśnić czyli z przysięgą, czyli też na słowo honoru, oraz cna co też przysięga lub słowo dany były, lub bez tego wszystkiego i bez żadnej formalności; wypełnić oraz pod jakimi przyjęty został warunkami; czy działał na korzyść towarzystwa i jakimi środkami, lub też nie działał). Jeżeli zaś składający deklarację, nie był członkiem towarzystwa, lecz tylko wiedział o jego istnieniu, w takim razie wymieniwszy nazwisko towarzystwa, cel jego i środki do dopięcia tego celu zamierzone (jeżeli to wszystko było mu wiadome) ma oraz wymienić kiedy, w jakim miejscu i od kogo mianowicie dowiedział się o istnieniu towarzystwa, czy bywał w nim lub nie. czy nie przyjmował na siebie jakiego obowiązku pod przysięgą lub słowem honoru, czy nie-współdziałał na korzyść tego towarzystwa w czymkolwiek i w czym mianowicie? W końcu ma pisać: Teraz zaś deklaruję, że odtąd do żadnych tajnych towarzystw gdziekolwiek te i pod jakimkolwiek nazwiskami istnieć będą, należę, i stosunków z nimi, ani na piśmie, ani ustnie, ani w ogóle jakimikolwiek bądź sposobami, ani sam przez się, ani przez inne osoby mieć nie będę, poddając się w razie przeciwnym, najsurowszej karze, jako zbrodzeń Stanu”.

W dniu 182 roku

Aneks B

Lista alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841

Lp.	Nazwisko i imię	Data urodz.	Miej. urodz.	Przyn. do diec.	Ukoń. szkoła	Wiek	Data wstap	Data opusz. sem.	Data święc.	Poch.
1.	Ambrożewicz Antoni	1818		lub.	5 kl. gim. Lublin	21	7 X 1839	1843	1843	sz.
2.	Ambrożewicz Wincenty	9 X 1803	Włostów	sand.		20	6 XII 1823	1828	1828	m.
3.	Barabasz Kacper	1816	Staszów	sand.		21	1837	1841	1841	m.
4.	Barabasz Walenty	7 II 1810	Staszów	sand.	6 kl. woj. Pińczów	23	1 III 1833	1836		m.
5.	Benit Józef	15 III 1802	Annopol	lub.		19	18 XII 1821	1825		m.
6.	Bieńkowski Wincenty	24 X 1806	Pierzchnica	krak.	5 kl. woj. Radom	23	20 IX 1829	1830		m.
7.	Biskupiewicz Franciszek	1805	Wąchock	sand.	4 kl. wydz. Sandomierz	19	1 X 1824	1829	1829	m.
8.	Błaszcyński Wojciech	1806	Żarnów	sand.	2 kl. wydz. teol. UJ	25	1831	1832		m.
9.	Bogdański Karol	28 I 1821	Połaniec	sand.	4 kl. pow. Sandomierz	18	7 X 1839	1842	21 VII 1842	m.
10.	Boguński Jan	24 XI 1808		sand.		20	1828	1832		m.
11.	Boroński Jan						1822	1824		
12.	Bratosiewicz I Leon	16 II 1802		sand.	5 kl. wydz. Wąchock	27	1 X 1829	1832	1832	m.
13.	Brodziński Maciej	24 II 1801	Kraków	krak.		21	25 XI 1822	1825		m.
14.	Brzeziński Augustyn						1820	1824		
15.	Brzozowski Franciszek	1821			6 kl. gim. Kielce	19	29 IX 1840	1845	1845	
16.	Brzozowski Julian	12 II 1815	Staszów	sand.	4 kl. gim. Pińczów	18	30 IX 1833	1837	1837	m.
17.	Brzyski Antoni	7 VI 1806	Wąchock	sand.	5 kl. woj. Radom	18	1 X 1824	1828	22 IX 1828	m.
18.	Buliński Melchior	1810	Chmielnik	krak.	6 kl. woj. Pińczów	22	1832	1833	1836	m.

19.	Charzewski Jan	1787				33	1820	1823	1823	
20.	Chelmoński Jan	1782	Bačkowice	sand.	6 kl. woj. Kielce	44	1 X 1826	1829	1831	w.
21.	Chojnacki Piotr	2 VII 1813	Marcin- ków	sand.	4 kl. obw. Wąchock	22	3 III 1835	1839		w
22.	Choroszyński Piotr	21 VI 1814	Iłża	sand.	4 kl. obw. Wąchock	20	29 IX 1834	1837	1837	m.
23.	Ciešlikowski Marcin						1822	1822		
24.	Cieszkowski Lucjan	1818		sand.	4 kl. gim. Radom	20	30 IX 1838	1843		sz.
25.	Czabanowski Ignacy	1819				19	1838	1843	1843	
26.	Czajewski Maciej	1814		war.	z sem. warszaw.	23	1837	1838		m.
27.	Czapczyński Grzegorz			sand.			1828	1830		w.
28.	Czapczyński Walenty	7 XI 1802	Skaryszew	sand.	6 kl. woj. Radom	22	20 I 1824	1825	1829	m.
29.	Czarnecki Emilian						1840	1841		
30.	Czerkowski Wojciech						1833	1834		
31.	Czerniak Maciej	20 II 1815		krak.	4 kl. wydz. Kraków	18	29 IX 1833	1836		w.
32.	Dąbrowski Antoni	1806	Bodzentyn	sand.	5 kl. woj. Kielce	21	1 X 1827	1832		m.
33.	Dąbrowski Jan	27 I 1810	Bodzentyn	sand.	5 kl. woj. Kielce	18	1828	1829	1833	m.
34.	Dobrucki Michał						1838	1839		
35.	Dobrzyński Felicjan	1800				22	1822	1824	1824	
36.	Drażkiewicz Feliks	1819	Bodzentyn	sand.	5 kl. gim. Kielce	19	22 X 1838	1841		m.
37.	Drażkiewicz Wojciech	20 IV 1818	Bodzentyn	sand.	5 kl. gim. Kielce	18	1 X 1836	1840		m.
38.	Drewniakow- ski Filip	25 V 1815	Opoczno	sand.	5 kl. obw. Piotrków	18	30 X 1833	1837	29 X 1837	m.
39.	Dudziński Franciszek						1840	1841		
40.	Dudziński Jakub	1809		sand.		19	1828	1832	1832	m.
41.	Duszyński Józef	1802	Sulejów	war.	4 kl. woj. Kielce	22	1 X 1824	1828	1828	m.
42.	Dutkowski Antoni			war.			1822	1824		

43.	Dyganowicz Leon	11 III 1800	Góry	sand.		21	18 XII 1821	1826	1826	m.
44.	Dymiter Piotr	5 III 1799	Ostrowiec Świętok..	sand.		25	20 I 1824	1828	1828	m.
45.	Dzisiewski Ignacy	1819			6 kl. gim. Kielce	20	30 X 1839	1843	1843	m.
46.	Emianowicz Ignacy	30.VII 1782	Pyrzowice			51	30 X 1833	1835		
47.	Fojcik Jan						1832	1183 4		
48.	Frejzler Feliks	23 V 1816	Sienno	sand.		17	29 X 1833	1835		m.
49.	Frydrych Józef	22 II 1800		sand.		23	6 XI 1823	1826		m.
50.	Frydrychiewicz Antoni	19 IX 1808			4 kl. woj. Kielce	21	3 X 1829	1831		
51.	Frydrychiewicz Marcin	11 II 1803	Włoszczowa	krak.		20	6 XI 1823	1827		m.
52.	Gajewicz Jacek						1820	1823		
53.	Gawarski Ludwik	1803	Lasocin	sand.		21	1 X 1824	1828	1828	m.
54.	Giełżyński Stanisław	1819			4 kl. gim. Radom	19	28 IX 1838	1842	1842	m.
55.	Gierasieński Jakub	28 VII 1806	Mikołajewice	sand.	4 kl. wydz. Sandomierz	19	1 X 1825	1828	26 IX 1828	w.
56.	Goltz Saturnin	29 XI 1818	Urzędów	lub.	4 kl. obw. Opole	17	1 X 1835	1841	1841	sz.
57.	Gorączko Walenty	27 I 1805	Myslenice	zagr. (Galicja)	5 kl. wydz. Wąchock	24	15 X 1829	1832		m.
58.	Gordon Stanisław	1820			4 kl. pow. Opole	18	29 IX 1838	1843		m.
59.	Gottner Franciszek	1800				20	1820	1823	1823	
60.	Górski Karol	15 VII 1819	Góra Jaroszyńska	sand.		17	1 I 1836	1839	1842	w.
61.	Górski Wincenty	1801				19	1820	1824	1824	
62.	Grabowski Antoni						1839	1839		
63.	Grella Izidor	27 IV 1816	Rusocice	krak.	6 kl. lic. Kraków UJ	23	1839	1841	31 V 1841	w.
64.	Grylewicz			lub.			1829 1831	1830 1833		
65.	Grymużyński Paweł	8 I 1817	Kamionka	lub.	4 kl. obw. Sandomierz	18	1 X 1835	1840	1840	w.
66.	Grynfeld Ignacy	31 XII 1810	Krynki	sand.	6 kl. woj. Kielce	21	30 IX 1831	1832	2 VII 1834	w.

67.	Grzybowski Jan	19 X 1820	Wieliczka	sand.	4 kl. pow. Końskie	18	1838	1841	28 IV 1841	w.
68.	Gulbiński Andrzej	1802	Wąchock	sand.	5 kl. Opole, wyst. od pijarów	1 X 1824	1824	1824	1825	m.
69.	Hampel Franciszek						1825	1828		
70.	Hassman Tadeusz	1806			5 kl. woj. Radom	19	1 X 1825	1826		m.
71.	Hejnik Andrzej	29 XI 1812	Opoczno	sand.	6 kl. obw. Piotrków	20	29 IX 1832	1835	1835	m.
72.	Ignerowicz Jan	13 I 1807	Paradyż	sand.		25	29 IX 1832	1835	1835	w.
73.	Izdebski Franciszek	1805		jan.		22	1 X 1827	1831		
74.	Jagniątkowski Albin	17 XII 1816	Stromiec	sand.		18	1 X 1834 1837	1835 1840	1835 1840	w.
75.	Jardel Wojciech	1819			4 kl. pow. Pińczów	19	1 X 1838	1842		m.
76.	Jaroszyński Andrzej	1805		sand.		23	1828	1831		
77.	Jasiński Wojciech	23 IV 1806		zagr. (Ga- licja)	2 kl. wydz. fil. UJ	24	21 IX 1830	1831	13 IX 1832	
78.	Jaszewski Maksymilian						1832	1833		
79.	Jaworski Wincenty	1806		sand.	4 kl. wydz. Sando- mierz	18	1 X 1824	1829		
80.	Jezuita Stanisław	1800		sand.	4 kl. woj. Radom	25	7 XII 1825	1829		w.
81.	Jopkiewicz Emilian	7 X 1803	Raków	sand.	6 kl. gim. Kielce	33	1 X 1836	1837		w.
82.	Jopkiewicz Józef	9 V 1813	Skoszyn	sand.	5 kl. obw. Piotrków	19	1 X 1832	1836		sz.
83.	Jopowicz Jan	14 VIII 1810	Słupia Nowa	sand.		21	14 XI 1831	1835	1835	m.
84.	Juszyński Wawrzyniec	8 VIII 1810	Skaryszew	sand.	4 kl. gim. Radom	23	29 IX 1833	1837		m.
85.	Kaczyński Michał	29 IX 1812	Kaczyn Stary	sejn.		23	1 I 1836	1836		sz.
86.	Kamiński Kacper	1806	Lasocin	sand.	4 kl. wydz. Sando- mierz	21	25 VI 1831	1831	1831	m.
87.	Kańkowski Jakub	1802	Mogiła	krak.		26	1828	1831	1831	m.
88.	Kaznowski Paweł			sand.			1828	1831		

89.	Klimaszewski Anzełm	20 IV 1817	Jankowice Kościelne	sand.		19	1 I 1836	1842		w.
90.	Kłoczkowski Jan	16 VI 1816	Piastów	sand.	5 kl. obw. Radom	20	28 IX 1832	1836	1836	w.
91.	Kłaczkiwicz Andrzej						1822	1825		
92.	Kłomnicki Teofil	25 III 1809	Marcinkowice	sand.		19	1828	1832	1832	w.
93.	Kobierski Michał	24 IX 1804	Kobierniki	sand.	4 kl. wydz. Sandomierz	20	1 X 1824	1828	1828	sz.
94.	Komirowski Kazimierz	1803			6 kl. woj. Lublin	21	1 X 1824	1828		
95.	Korecki Jacek	17 VIII 1808	Solec	sand.	6 kl. woj. Lublin	23	3 X 1831	1835	7 VIII 1835	
96.	Kossecki Władysław	30 X 1823	Błotno	sand.	6 kl. gim. Kielce	17	1 X 1840	1847		sz.
97.	Kotkowski Kacper	6 I 1814	Czerwona Góra	sand.	4 kl. wydz. Wąchock	17	15 XI 1831	1836	1836	w.
98.	Kotowski Piotr	27 VI 1816	Koprzywnica	sand.	4 kl. obw. Sandomierz	20	1 I 1836	1839	1839	m.
99.	Kotulski Kazimierz						1832	1833		
100.	Kowalewski Piotr	7 III 1816	Huta Wręcka	war.	5 kl. gim. Radom	20	1 X. 1836	1839	1839	m.
101.	Kozłowski Kazimierz	4 III 1817	Skaryszew	sand.	4 kl. gim. Radom	19	1 I 1836	1840	19 III 1840	m.
102.	Kozłowski Mateusz	10 VIII 1810	Skaryszew	sand.	4 kl. woj. Radom	21	30 IX 1831	1835		m.
103.	Kozłowski Stanisław	1819			4 kl. pow. Sandomierz	21	1 VIII 1840	1845		w.
104.	Kreczmer Walerian						1820	1823		
105.	Krupiński Jan	10 VII 1814	Ulanów	zagr. (Gallicja)	4 kl. obw. Sandomierz	19	28 IX 1833	1839	1839	m.
106.	Krupiński Marcin	10 XI 1807	Ulanów	zagr. (Gallicja)	4 kl. obw. Sandomierz	19	1 X 1826	1831	1831	m.
107.	Krzesimowski Robert						1820	1823		
108.	Kusznicki Karol						1828	1829		
109.	Kwapiński Ignacy			sand.			1828	1830		
110.	Kwiatkowski Feliks	23 VII 1804	Tarnów	zagr. (Gallicja)	6 kl. gim. Tarnów	31	3 VIII 1835	1839	1839	m.

111.	Kwiatkowski Mateusz	1801	Skaryszew	sand.	6 kl. woj. Radom	23	1 X 1824	1828		m.
112.	Latarski Hieronim	1821			4 kl. pow. Sandomierz	19	18 VII 1840	1845		m.
113.	Ledóchowski Józef						1838	1839		
114.	Leśniowski Józef	1818			5 kl. gim. Radom	21	1 X 1839	1844		m.
115.	Liszka Błażej						1832	1833		
116.	Liszka Ludwik						1839	1840		
117.	Luda Antoni						1833	1834		
118.	Łojkowski Andrzej		Księżonierz	lub.			1828	1831		
119.	Łubiński Franciszek	1816			4 kl. pow. Sandomierz	23	1 X 1839	1844		sz.
120.	Łukawski Filip	1805		sand.	4 kl. wyd. Sandomierz	20	1 X 1825	1829		w
121.	Łyszczewski Grzegorz		Wilczkowie Górne	sand.			1 X 1833	1834		
122.	Łyszczewski Marcin	1806	Skaryszew	sand.	5 kl. woj. Radom	21	25 VI 1827	1827		m.
123.	Maga Józef	1803	Bestwina	zagr. (Galicja)	4 kl. wyd. Sandomierz	24	25 VI 1827	1831		w.
124.	Majewski Filip	19 V 1816	Węgrów	jan.	4 kl. obw. Węgrów	19	3 VIII 1835	1840	1840	m.
125.	Malanowicz Aleksander	25 II 1816	Raków	sand.	4 kl. obw. Pińczów	19	29 IX 1835	1839	1839	m.
126.	Malanowicz Piotr						1828	1829		
127.	Malanowicz Wojciech						1820	1824		
128.	Malinowski Robert	1799				21	1820	1823		
129.	Marklewski Józef	1802	Bogucice	krak.	z sem. kielec.	25	1 X 1827	1828		w.
130.	Marszulewicz Jan	16 V 1801	Kazanów	sand.		22	6 XI 1823	1825		m.
131.	Mazurkiewski Antoni	20 V 1803	Staszów	sand.		17	1820	1825		m.
132.	Misiński Antoni	7 VI 1813	Ilża	sand.	5 kl. obw. Wąchock	19	30 IX 1832	1835	1839	m.
133.	Misiński Ignacy	5 II 1802	Świechów	lub.		22	20 I 1824	1828		m.
134.	Nowakowski Benedyktyn						1821	1824		

135.	Nowakowski Józef	1804		sand.	4 kl. wydz. Sando- mierz	21	1 X 1825	1829		
136.	Ochman Kazimierz	29 VII 1801	Mało- goszcz	krak.		23	20 I. 1824	1825		m.
137.	Ogórkiewicz Wincenty	6 VII 1816	Skaryszew	sand.	4 kl. gim. Radom	20	1 X 1836	1840	1840	m.
138.	Okomski Karol	1 XI 1802	Sando- mierz	sand.		21	6 XI 1823	1826	1826	m.
139.	Ostrołęcki Antoni						1838	1839		
140.	Ozdonkie- wicz Augu- styn						1832	1834		
141.	Pajarkiewicz Maciej						1823	1824		
142.	Palisiewicz Franciszek						1839	1841		
143.	Pałczyński Szymon	1804	Chelmce	sand.	4 kl. woj. Kielce	23	25 VI 1827	1831		
144.	Parka Andrzej	1818			4 kl. pow. Sando- mierz	21	1 X 1839	1844		m.
145.	Parys Stani- sław						1835	1836		
146.	Paszkwicz Franciszek	18 XII 1815	Mydlniki	krak.	6 kl. lic. Kraków	21	1 X 1836	1838		sz.
147.	Pawelczewski Franciszek	1804	Radoszyce	sand.	6 kl. woj. Kielce	21	5 XII 1825	1829		m.
148.	Pawlicki Ignacy	2 II 1816	Skaryszew	sand.	4 kl. gim. Radom	20	1 I 1836	1839		m.
149.	Pękalski Walenty	1816	Ozarów	sand.		20	1836	1841	1841	
150.	Płonkowski Paweł	26 I 1808	Skaryszew	sand.	4 kl. gim. Radom	27	1 X 1835	1838	22VII 1838	m.
151.	Piotrowski Franciszek	X 1808		sand.	4 kl. wydz. Sando- mierz	21	1 X 1829	1831		
152.	Piotrowski Jan						1820	1824		
153.	Plutecki Mateusz						1840	1841		
154.	Prokopowicz Tomasz	1800				20	1820	1824		
155.	Przylibski Piotr	1820			4 kl. pow. Sando- mierz	19	1 X 1839	1844		m.
156.	Putkowski Wawrzyniec	1801		jan.	z sem. węgrow- skiego	30	1831	1832		

157.	Prystoiecki Adam						1830	1831		
158.	Raczyński Łukasz						1820	1822		
159.	Radkowski Marcin	1820			4 kl. gim. Radom	19	30 IX 1839	1844		m.
160.	Ratyński Jan	26 VI 1810		sand.	4 kl. wydz. Sandomierz	20	21 IX 1830	1834		
161.	Ratyński Teofin	23 I 1818	Opatów	sand.	4 kl. pow. Sandomierz	18	1 X 1836	1838		sz.
162.	Relidziński Dominik	5 VII 1808	Falków	sand.	4 kl. wydz. Sandomierz	22	21 IX 1830	1833		
163.	Rodziński Ludwik						1820	1823		
164.	Rogoziński Kazimierz	1822			7 kl. gim. Kielce	18	29 IX 1840	1118 45		m.
165.	Rogoziński Michał						1827	1829		
166.	Rogólski Jakub						1820	1824		
167.	Rokicki Marcin		Zaklików	lub.			1828	1833		
168.	Rotter Julian	17 II 1817	Suków	krak.		17	29 IX 1833	1835		w.
169.	Roźnowski Władysław			krak.			1828	1829		
170.	Ruth Józef						1821	1822		
171.	Rządkowski Ignacy	1820			4 kl. pow. Sandomierz	20	1 X 1840	1845		m.
172.	Rzeszotarski Łukasz	1815					1838	1839		
173.	Samowski Mateusz	1805	Dolczechów	zagr. (Gallicja)	4 kl. wydz. Sandomierz	22	25 VI 1827	1828		
174.	Sawicki Hipolit						1838	1839		
175.	Składziński Jan						1820	1822		
176.	Skrzetuski Jan	1819	Potoczek	sand.		18	1837	1838		w.
177.	Słabczyński Antoni	7 I 1813	Zaklików	lub.	4 kl. obw. Sandomierz	22	29 IX 1835	1839		m.
178.	Sławiński Tomasz						1820	1822		w.
179.	Słomezyński Marcin	11 XI 1800	Zaklików	lub.		23	6 XI 1823	1826		m.

180.	Sikołowski Mateusz	1802				18	1820	1822		
181.	Solarski Mateusz						1832	1832		
182.	Spytkowski Stanisław	22 VIII 1787	Jordanów	zagr. (Galicja)	2 kl. wydz. UJ w Jagowie na Węgrzech i 1 rok Teol. UJ	32	1830	1831		m.
183.	Staszewski Adam	12 VI 1798	Podzatorze	sand.		22	1820	1825		sz.
184.	Stawski Jan	1819	Staszów	sand.	4 kl. obw. Sandomierz	18	1 X 1837	1842		m.
185.	Stempkiewicz Konstanty	11 XI 1811	Nieznanowice	zagr. (Galicja)		21	29 IX 1832	1835		
186.	Stokarski Józef	19 III 1815	Wąchock	sand.	5 kl. gim. Kielce	22	3 VIII 1835	1837		m.
187.	Strachowski Jan	2 XII 1819	Wąchock	sand.	4 kl. obw. Wąchock	17		1 X 1836	1842	m.
188.	Strojnowski Augustyn	1807	Skaryszew	sand.	4 kl. woj. Radom	21	1828 1831	1830 1832	1837	m.
189.	Sułkowski Feliks	17 X 1808		sand.	6 kl. woj. Radom	21	1 X 1829	1832	1832	
190.	Szpaderewski Józef	14 I 1816	Skaryszew	sand.	4 kl. gim. Radom	18	30 IX 1834	1839	1839	m.
191.	Ślimakiewicz Michał						1820	1823		
192.	Śliwiński Jan	1807		lub.		21	1828	1831		
193.	Świątkowski Tomasz	1 XII 1818	Bojaków	sand.	4 kl. obw. Opole	18	1 X 1836	1841	1841	w.
194.	Targowski Teodor	11 X 1812	Przewodny	krak.	6 kl. gim. Kielce	20	30 IX 1832	1834		w.
195.	Tekarzewski Franciszek						1822	1823		
196.	Tomaszewski Michał	1804			4 kl. woj. Kielce	20	1 X 1824	1828		
197.	Turczyński Paweł	1803	Garbacz	sand.	5 kl. wydz. Wąchock	21	15 X 1824	1826		w.
198.	Tymiński Maciej	24 II 1817	Warszawa	war.	4 kl. obw. Pułtusk	18	3 VIII 1835	1837	1840	sz.
199.	Urbański Józef	28 X 1802	Bodzentyń	sand.	6 kl. woj. Kielce	19	18 XII 1821	1825	1825	m.
200.	Wężycki Wincenty						1840	1841		
201.	Wiąckowski Franciszek	1816			4 kl. pow. Opole	24	1 X 1840	1845		m.

202-	Wieślik Wojciech	1821				4 kl. pow. Pińczów	18	30 IX 1839	1843		m.
203.	Wilczyński Tomasz	1802	Zawichost	sand.		4 kl. wydz. Sandomierz	22	1 X 1824	1829	1829	m.
204.	Winiarski Wincenty	1801	Kraków	krak.		wydz. fil. UJ	23	1 X 1824	1828		m.
205.	Witkowski Józef							1824	1828		
206.	Witulski Karol	13 II 1809		war.		z sem. jan.	20	24 IX 1829	1830		
207.	Właclacki Walenty	14 II 1813	Urzędów	lub.		4 kl. obw. Opole	20	30 IX 1833	1837		m.
208.	Wojciechowski Józef	1804	Skaryszew	sand.			24	1828	1832		m.
209.	Wojciechowski Karol	1803		sand.		5 kl. gim. Tarnów	24	1 X 1827	1829		
210.	Wolski Spiridion	10 XII 1810	Pilichowice	sand.		4 kl. obw. Piotrków	24	29 IX 1834	1837		sz.
211.	Wronski Jacek	16 VIII 1813	Jasiów	sand.		4 kl. obw. Sandomierz	23	1 I 1836	1841		w.
212	Wróblewski Jakub							1823	1825		
213.	Wydrychiewicz Stanisław	11 XI 1806	Przedbórz	sand.		2 kl. woj. Kielce i wykształcenie prywatne	18	1 X 1824	1828	1828	m.
214.	Wylewski Jan							1824	1826		
215.	Zaboklicki Wincenty			sand.				1828	1831		
216.	Załęski Jakub	1793		krak.		2 kl. wydz. UJ	33	1 X 1826	1828		
217.	Zawilski Jakub	1799		zagr. (Gallicja)		wydz. teol. UJ	32	5 X 1831	1833		
218.	Zborowski Sebastian							1822	1827		
219.	Zienkiewicz Ignacy	178		sand.		6 kl. woj. Kielce	38	1 X 1825	1827		w.
220.	Zwołski Stanisław							1839	1842		

W aneksie zastosowano skróty:

- jan. – janowska
- krak. – krakowska
- lub. – lubelska
- sand. – sandomierska

-
- sejn. – sejneńska
 - war. – warszawska
 - zagr. – przynależność do diecezji spoza granic Królestwa Polskiego
 - k. woj. – klasy szkoły wojewódzkiej
 - k. wydz.– klasy szkoły wydziałowej
 - k. gim. – klasy szkoły gimnazjalnej
 - k. obw. – klasy szkoły obwodowej
 - k. pow. – klasy szkoły powiatowej
 - m. – mieszczańskie
 - sz. – szlacheckie
 - w. – wieśniacze

Aneks C

Wykaz dzieł używanych w Seminarium Duchownym w Sandomierzu
Wydział Filozoficzny z 1/13 lipca 1836 r.

Lp	Seminarium	filozofia	matematyka	fizyka	geografia	historia powszechna	hist. kościelna	wymowa święta	rubrum z liturgią	obrzędy koście.	śpiew kościelny	j. hebrajski
1	Metropolitalne Warszawskie św. Jana	Horvath Gleib					Albert	Zasady wymowy wyd. z rozkazu Raczynskiego	Rubricae Brevarii Missalis Gavantus	Manuale Caeremoniarum	Cantionale Ecclesasticum	
2	Metropolitalne Warszawskie Św. Krzyża	Job	Markro	Bystrzycki	Stein	Kotowski, Sawicki	„	„	„	„	„	
3	Kujawsko-kaliskie we Włocławku	„					„	„	„	„	„	
4	Lubelskie	Storchenu					„	„	„	„	„	
5	Płockie	Job					„	„	„	„	„	
6	Pułtuskie	„					Bielski, Natolis					
7	Austowski e w Sejnach	Turonensis					Albert	Gifschütz	„	„	„	
8	Augustowskie w Tykocinie	Job					„		„	„	„	

9	Sandomierskie	Turonensis					Gmeiner		„	„	„	Chiarini
10	Podlaskie w Janowie	Genuensis					Albert					
11	Greckokatolickie w Chelmie	Likawetz					Dannemayer	„				

Aneks D

Wykaz dzieł używanych w Seminarium Duchownym w Sandomierzu
Wydział Teologiczny z 1/13 lipca 1836 r.

Lp	Seminarium	hermeneutyka	egzegetyka	obie introdukcje	teologia dogmatyczna	teologia moralna	teologia pastoralna	prawo kanoniczne	introdukcja do teologii powsz.	archeologia
1	Metropolitalne Warszawskie św. Jana	Albert	Albert	Albert	Pohl	Lu-by	Giftschütz	Devoti Reiffenstuel	Thill	Albert
2	Metropolitalne Warszawskie Św. Krzyża	Unterkirchen	Calmet	Ackermanu Janssens	„	Pohl	Raczyński	Gravna		
3	Kujawsko-kaliskie we Włocławku	Janssens	Janssens	Janssens	„	„	Polaschek	„		
4	Lubelskie	Calmet	Calmet		Collet	Collet	Lauber	„		
5	Płockie	Ackermann			Pohl	Pohl	Polaschek	„		
6	Pułtuskie	Albert	Janssens		„	„	Giftschütz	Cavallari		

7	Austowskie w Sejnach	Cornelius a Lapide	Pohl		„	„	„	Guidotti		
8	Augustowskie w Tykocinie	Janssens			„	„	Lauber	Cavallari		
9	Sandomierskie	Kudrewicz			Kl- üpfel	Luby	Giftschütz	Gravina		Ackermann
10	Podlaskie w Janowie	Albert			„	Pohl	„	Devoti		
11	Greckokatolickie w Chełmie	Meyer		Ackermann, Meyer	„	Antoin	Reychenberger	Reyberger		

Aneks E

Ordo praelectionum tam theologiarum quam philosophicarum
nec non cantus et caeremoniarum in Seminario Sandomiriensis
pro anno 1835/1836

Dies	Theologia		Philosophia	
	Mane ab 8 ^{vo} ad 10 ^m	Post prand. 2 ^a ad 4 ^a	Mane ab 8 ^{va} ad 10 ^m	Post prand. 2 ^a ad 4 ^a
Die Dominico	Ante tempore cantus et caeremoniae			
Die Lunae	Theologia pastoralis	Introductio in Vetus Foetus	Theologia pastoralis	Philosophia
Die martis	Theologia dogmatica	Theologia moralis	Philosophia	Archeologia biblijna
Die Mercurii	Introductio in Vetus Testament	Historia ecclesiastica	Philosophia	Historia ecclesiastica
Die Iovis	Anta et post Votivam Corporis Christi	Lingua hebraica	Philosophia	Lingua hebraica
Die Veneris	Theologia moralis	Ius ecclesiasticum	Philosophia	Archeologia biblijna
Die Sabbathi	Theologia dogmatica	Rubrum et lingua hebraica	Philosophia	Rubrum et lingua hebraica

Sandomiriae, die 28 octobris 1835 annis

X. Anastasius Pełkowski
regens

Aneks F

Ordo praelectionum tam theologicarum quam philosophicarum
nec non cantus et caeremoniarum in Seminario Sandomiriensis
pro anno 1836/1837

Horae		Feria II	Feria III	Feria IV	Feria V	Feria VI	Sabbathum
Mane							
Theologia	8-9 ½	Histotia ecclesiastica	Scriptura Sacra	Historia ecclesiastica	Theologia moralis	Scriptura Sacra	Theologia moralis
	9 ½ -11	Theologia pastoralis	Theologia moralis	Theologia pastoralis		Theologia moralis	Scriptura Sacra
Philosophia	8-9 ½	Histotia ecclesiastica	Philosophia	Historia ecclesiastica	Philosophia	Philosophia	Litteratura latina
	9 ½ -11	Theologia pastoralis		Theologia pastoralis			
Post meridiem							
Theologia	2-4	Theologia dogmatica	Ius ecclesiasticum	Theologia dogmatica	Rubrum et linqua hebraica	Ius ecclesiasticum et caeremoniae	Cantus
Philosophia	2-4	Philosophia	Archeologia	Philosophia	Rubrum et cantus	Archeologia et caeremoniae	Linqua hebraica

W niedziele administrowanie sakramentów świętych od 13 do 14.

Sandomiriae, die 6 X 1836 annis

X. Karol Teliga
regens

Aneks G

Ordo praelectionum tam theologiarum quam philosophicarum
nec non cantus et caeremoniarum in Seminario Sandomiriensis
pro anno 1839/1840

Horae		Feria II	Feria III	Feria IV	Feria V	Feria VI	Sabbathum
Mane							
Theologia	8-9 ½	Theologia pastoralis	Theologia moralis	Theologia pastoralis	Eloquentia sacra	Theologia moralis	Theologia moralis
	9 ½ -11	Historia ecclesiastica	Theologia dogmatica	Historia ecclesiastica		Scriptura Sacra	Scriptura Sacra
Philosophia	8-9 ½	Theologia pastoralis	Philosophia	Theologia pastoralis	Eloquentia sacra	Philosophia	Philosophia
	9 ½ -11	Historia ecclesiastica	Litteratura latina	Historia ecclesiastica		Litteratura latina	Litteratura latina
Post meridiem							
Theologia	2-4	Scriptura Sacra	Ius canonicum	Theologia dogmatica	Cantus rubrum administratio sacramentorum et caeremoniae	Ius canonicum	Lingua hebraica et cantus
Philosophia	2-4	Philosophia	Archeologia	Philosophia	Cantus rubrum administratio sacramentorum et caeremoniae	Archeologia	Lingua hebraica et cantus

Sandomiriae, die 7 X 1839 annis

X. Jakub Gierasinski
regens

CZEŚĆ DRUGA
**SEMINARIUM DUCHOWNE W SANDOMIERZU
W LATACH 1841-1926**

WSTĘP

I. Opracowaniu dziejów sandomierskiego seminarium diecezjalnego patronuje przekonanie, któremu dał wyraz ks. prof. Mieczysław Żywczyński w *Przedmowie* do pracy zbiorowej *Studia historyczne*: „dziś wartościujemy zjawiska przeszłości o tyle, o ile tłumaczą nam genezę teraźniejszości, a w tej teraźniejszości właśnie z pomocą historii, choć – rzecz prosta – nie wyłącznie, staramy się podkreślić zjawiska trwałe, a więc mające przed sobą przyszłość”¹.

Takim właśnie „zjawiskiem trwałym” i mającym „przed sobą przyszłość” jest niewątpliwie seminarium duchowne w Sandomierzu, które w 1970 r. obchodziło jubileusz 150-lecia swego założenia². Rocznicą ta, choć skromniejsza od niedawno obchodzonych jubileuszy najstarszych polskich szkół duchownych, pobudza do refleksji nad losami tej właśnie instytucji naukowo-wychowawczej³. Sprawa bowiem właściwej formacji kapłańskiej zawsze stanowiła, i stanowi nadal, istotny problem w życiu Kościoła⁴. Z tego również powodu wydaje się

¹ M. Żywczyński, *Przedmowa*, w: *Studia historyczne*, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego, t. 1, Lublin 1968, s. 6.

² Zwięzły zarys dziejów tej uczelni opublikował: S. Kotkowski, *Sto pięćdziesiąt lat istnienia i działalności Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1820-1970)*, ABMK, 21 (1970), s. 231-241; tenże, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 112-142; tenże, *150 lat Seminarium w Sandomierzu*, „Przewodnik Katolicki”, (1970), nr 21, s. 206-207.

Główne uroczystości związane z jubileuszem odbyły się w dniach 26-29 września 1970 r. w Sandomierzu; z tej z okazji 28 września 1970 r. piszący wygłosił w kościele seminaryjnym św. Michała prelekcję: *Seminarium Duchowne w Sandomierzu w latach 1820-1970* (S. Legięć, J. Lewiński, *Obchód jubileuszu 150-lecia sandomierskiego Seminarium Duchownego*, KDS, 63 (1970), s. 254-257).

³ S. Librowski, *Dekret Soboru Trydenckiego o seminariach i pierwsze seminaria diecezjalne w Polsce*, „Ateneum Kapłańskie”, 61 (1969), t. 72, s. 204-236; tenże, *Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci*, ABMK, 20 (1970), s. 203-215.

⁴ *Dekret formacji kapłańskiej „Optatam totius”* (DFK); komentarz został zamieszczony w „Ateneum Kapłańskie”, 59 (1967), t. 70, s. 1-256.

rzeczą jak najbardziej uzasadnioną zajęcie się tym ośrodkiem formacyjnym aspirantów do kapłaństwa, jakim jest seminarium duchowne⁵.

Niniejsza dysertacja doktorska jest kontynuacją pracy magisterskiej przygotowanej w 1968 r. pod kierunkiem ks. prof. Mieczysława Żywczyńskiego⁶. Przedmiotem dysertacji jest 85-letni okres istnienia seminarium sandomierskiego. Ramy chronologiczne rozprawy zostały wytyczone przez daty nadania omawianej uczelni dwóch kolejnych statutów, tj. 1841 i 1926 roku⁷. Dokumenty te, wprowadzające gruntowną reorganizację szczególnie życia wewnętrznego instytucji duchownej, stanowiły przełomowy moment w jej historii. Praca omawia tylko ten etap dziejów seminarium, który związany jest z jego strukturą opartą na statucie, nadanym dnia 6 lutego 1841 r. przez biskupa nominata sandomierskiego Klemensa Bąkiewicza.

Dzieje zewnętrzne instytucji kształtowały dwie epoki uwarunkowane odmiennymi stosunkami polityczno-społecznymi na ziemiach polskich. Pierwsza z nich (1841-1918) to okres życia Kościoła w Królestwie Polskim, w warunkach zaboru rosyjskiego i związanej z tym walki o wyzwolenie narodowe oraz zawieruchy pierwszej wojny światowej. Druga (1918-1926) w okresie międzywojennym charakteryzowała się swobodnym rozwojem życia kościelnego w II Rzeczypospolitej Polskiej. Zresztą rok 1918 był przełomową datą w dziejach seminarium nie tylko ze względów politycznych, ale także kościelnych. Zapoczątkował bo-

⁵ Z seminariów duchownych (istniejących w omawianym okresie na terenie Królestwa Polskiego) tylko dwa doczekały się opracowań monograficznych ogłoszonych drukiem a mianowicie; wrocławskie i kieleckie. Dziejom pierwszego z nich poświęcił obszerną pracę ks. S. Chodyński (*Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1904) oraz wydał zbiór dokumentów tej uczelni pt. *Documenta historica Seminarii Vladislaviensis* (Varsoviae 1897). Natomiast seminarium kieleckie opracowali: F. Puchalski (*Seminarium kieleckie. Rys historyczny i dokumenty*, Kielce 1901) i J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927).

⁶ S. Kotkowski, *Początkowe dzieje seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1820-1841)*, Lublin 1968 (mps AUKUL).

⁷ ASD, Zarządzenia biskupów sandomierskich (1841-1874), Statut Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 6 II 1841 r. – oryginał. W AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) znajduje się maszynopis z datą 30 VII 1926 r.: Statut Wyższego Seminarium Duchownego Rzymsko-Katolickiego diecezji sandomierskiej w Sandomierzu. Statut ten został opracowany zgodnie z postulatami przepisów nowego Kodeksu prawa kanonicznego z 1917 r.; maszynopis statutu zawierający 11 stron in folio składa się ze wstępu i 8 rozdziałów podzielonych na 43 paragrafy. Poszczególne rozdziały omawiają: I – charakter i cel seminarium, II – władzę, III – profesorów, IV – radę pedagogiczną, V – naukę i wychowanie, VI – alumnów, VII – pomoce naukowe i VIII – utrzymanie i fundusze.

wiem zarówno pomyślny rozwój instytucji duchownych w niepodległej ojczyźnie, jak i stopniową realizację w ich życiu przepisów nowego Kodeksu prawa kanonicznego⁸.

Na wybór tematu pracy, poza wyżej przytoczonymi racjami natury ogólnej, wpłynęły dwie przyczyny.

Pierwsza z nich to jubileusz 150-lecia powstania diecezji sandomierskiej, w uroczyscie obchodzony w 1968 roku. W ścisłym z nim związku pozostawała przypadająca w 1970 r. półtorawiekowa rocznica erekcji seminarium, jako jednej z instytucji centralnych diecezji. Ta sama bowiem bulla papieża Piusa VII *Ex imposita Nobis* z 30 VI 1818 r., która powołała do życia diecezję sandomierską, dała także podstawy prawne założenia jej Almae Matris.

II. Natomiast drugim motywem podjęcia tematu rozprawy był dotychczasowy brak specjalnego opracowania monograficznego historii Almae Matris Sandomiriensis. Literatura drukowana traktująca o przedmiocie pracy jest uboga i fragmentaryczna, jak zresztą wynika z umieszczonego na końcu dysertacji wykazu. Spośród tych opracowań nie mają dla meritum pracy większego znaczenia kilkunastu wzmianki o charakterze ogólnoinformacyjnym, zawarte w encyklopediach⁹ i jubileuszowym opracowaniu instytucji duchownych wydanym przez Kongregację Seminariów i Uniwersytetów¹⁰. Na większą uwagę zasługują dane zamieszczone głównie na łamach czasopism: „Przegląd Katolicki” i „Kronika Diecezji Sandomierskiej”. Materiał w nich podany, ze względu na rodzaj publikacji można podzielić na: artykuły, reportaże sprawozdawcze (informujące na bieżąco o ważniejszych wydarzeniach), ogłoszenia propagandowe oraz różnego rodzaju notatki typu kronikarskiego. Wielce przydatnym materiałem dla opracowania zespołu dydaktyczno-wychowawczego seminarium sandomierskiego są zamieszczone w omawianych czasopismach wspomnienia o księżach profesorach tejże uczelni. Relacje te niejednym wypadku uzupełniają luki wynikłe w skutek braku materiałów archiwalnych. Informacje jednak podane zwłaszcza w nekrologach nie zawsze są zgodne z prawdą. Z tego powodu można korzystać z zawarte-

⁸ Kodeks prawa kanonicznego został opublikowany 27 maja 1917 r., a obowiązywać zaczął od 19 maja następnego roku.

⁹ [S. Chodyński], *Seminaria duch[owne] w Polsce*, [aut. podpis.] X. S. Ch., w: EKOść, t. 25, s. 53-54; [A. Fajeccki], *Seminaria duchowne w Polsce*, [aut. podpis.] X. A. F., w: PEK, t. 35/36, s. 180-181.

¹⁰ *Seminaria Ecclesiae Catholicae*, [ed.] Sacra Congregatio de Seminariis et Universitatibus, [Roma] 1963, s. 913-914.

go w nich materiału dopiero po przeprowadzeniu krytyki zewnętrznej i wewnętrznej, i w miarę możliwości po skonfrontowaniu go z innymi niezależnymi źródłami. Niektóre tylko artykuły zamieszczone w czasopismach, z uwagi na ich szczególne znaczenie dla poruszanego tematu, zostały potraktowane – w podanym wykazie literatury – jako odrębne pozycje bibliograficzne. Inne natomiast – na ogół anonimowe, czy też nie przedstawiające większej wartości dla omawianego zagadnienia – są przytaczane tylko w przypisach pracy.

Spośród materiałów zamieszczonych w „Przeglądzie Katolickim”, ukazującym się w Warszawie w latach 1863-1939, znaczną wartość dla niniejszej pracy posiadają artykuły pisane przez księży – profesorów seminarium sandomierskiego: Alfonsa Bułakowskiego¹¹, Ludwika Piotrowicza¹² i Józefa Rokosznego¹³. Szereg także cennych informacji, dotyczących zewnętrznych i wewnętrznych dziejów wspomnianej uczelni znaleźć można szczególnie w artykułach przygotowanych przez jej rektorów – księży: Pawła Kubickiego¹⁴ i Adama Szymańskiego¹⁵, na łamach „Kroniki Diecezji Sandomierskiej”.

Ważną podstawę do badań nad przeszłością seminarium sandomierskiego stanowią też przyczynki pióra absolwentów uczelni – księży: Melchiora Buliń-

¹¹ *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1863), s. 154-156, 429-430, 813-815. W artykule zostały omówione w zwięzłym zarysie dzieje założenia seminarium diecezjalnego w Sandomierzu i jego kłopoty finansowe po częściowym pożarze budynku w 1863 roku. Bułakowski nieco szerzej przedstawił historię uczelni sandomierskiej na tle dziejów innych seminariów duchownych w artykule: *Zagajenie otwarcia kursu nauk w Seminarium Duchownym sandomierskim czytane wobec JW. Biskupa i Kapituły Katedralnej w dn. 8 września 1876 r.* (PKat, 14 (1876), s. 792-795, 823-825).

¹² *Biblioteka w seminarium sandomierskim*, PKat, 19 (1881), s. 475-476, 508-511. Autor pełniący wtedy funkcję bibliotekarza seminaryjnego dokładnie omówił ówczesny stan księgozbioru uczelni sandomierskiej.

¹³ *Z Sandomierza*, PKat, 42 (1904), s. 74-75; w artykule tym autor scharakteryzował sprawy związane z przeniesieniem w 1904 r. seminarium do budynku po benedyktynkach sandomierskich.

¹⁴ P. Kubicki w sprawozdaniach zamieszczanych we wspomnianym miesięczniku diecezjalnym, omawiał głównie organizację życia wewnętrznego seminarium. Podpisywał je skrótem „Kb”, „kb” lub pseudonimem: Franciszek Kabe. Wykaz jego artykułów podany jest w wykazie literatury.

¹⁵ Szereg cennych informacji dla tematu pracy dostarcza opracowanie: A. Szymański, *Urywek z historii sandomierskiego Seminarium Duchownego*, KDS, 22 (1929), s. 187-193. Rektor omówił w nim trzy problemy, które przeżywało seminarium na przełomie XIX i XX wieku, a mianowicie: sprawę nauczania przedmiotów „rosyjskich”, kwestię mieszkaniową i reorganizację studiów.

skiego i Jana Wiśniewskiego oraz księży biskupów sufraganów diecezji sandomierskiej: Pawła Kubickiego i Walentego Wójcika.

W pośmiertnym wydaniu książki: *Monografia miasta Sandomierza* opracowanej przez słynnego profesora historii Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie i seminarium w Sandomierzu, ks. M. Bulińskiego, w krótkim zarysie została podana geneza powstania uczelni sandomierskiej i scharakteryzowane nauczanie w niej przed r. 1875¹⁶. Podobnie pobieżnie i fragmentarycznie przedstawił dzieje zewnętrzne tegoż seminarium do 1926 r. historyk z zamiłowania ks. Jan Wiśniewski¹⁷. Wiele cennych i bardzo interesujących, choć nie uporządkowanych informacji do poznania losów uczelni sandomierskiej na tle sytuacji polityczno-kościelnej w Królestwie Polskim znajduje się w opracowaniu biskupa P. Kubickiego¹⁸. Ważne i w pełni naukowo opracowane materiały do dziejów księgozbioru seminaryjnego przynoszą artykuły biskupa Walentego Wójcika¹⁹. Ponadto wypada zaznaczyć, iż pewne wiadomości dotyczące założenia omawianej instytucji naukowej i nauczania w niej prawa kanonicznego przed 1917 r. znaleźć można w najobszerniejszym dotychczas syntetycznym opracowaniu o seminariach

¹⁶ *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 405-408. Dzieło to wydał po śmierci autora jego uczeń ks. Wawrzyniec Kukliński.

¹⁷ *Seminarium Duchowne Rzymsko-Katolickie w Sandomierzu 1820-1926 oraz stuletni katalog duchowieństwa świeckiego diecezji sandomierskiej* (Warszawa 1926). W albumie tym podany został krótki zarys historii seminarium sandomierskiego i niekompletna lista jego uczniów i profesorów. Te same mniej więcej dane odnośnie dziejów uczelni, choć nieco poszerzone, powtórzył Jan Wiśniewski w przyczynku noszącym tytuł: *Seminarium Duchowne w Sandomierzu* („Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 25-26).

¹⁸ Dwie szczególnie prace P. Kubickiego stanowią cenne źródło dla poznania dziejów zewnętrznych seminarium sandomierskiego, a mianowicie: *Antoni Ksawery Sotkiewicz biskup sandomierski (1826-1901)*, Sandomierz 1931 i *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1863-1915*, cz. 1, t. 1 i 3, cz. 3, t. 3, Sandomierz 1933, 1939. W pierwszej pozycji Kubicki omawiając życie i działalność biskupa A. F. Sotkiewicza podkreślił jego troskę o uczelnię diecezjalną. W drugiej natomiast cennym materiałem dla omawianego tematu jest charakterystyka stosunku rządu zaborczego w Królestwie Polskim do seminariów duchownych oraz działalności patriotycznej profesorów i alumnów uczelni sandomierskiej. Pomimo, że druga pozycja nie została opracowana przez Kubickiego w sposób metodyczny, gdyż stanowi tylko zbiór materiałów, to jednak nie może jej pominąć żaden historyk badający dzieje Kościoła w zaborze rosyjskim XIX wieku (M. Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny”, 34 (1937/1938), s. 523-524).

¹⁹ *Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 1 (1959/1960), z. 2, s. 50-85; tenże, *Cenniejsze rękopisy Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 4 (1962), s. 259-330.

duchownych w Polsce pióra ks. Aleksego Petraniego²⁰. Próbę zaś naukowego opracowania na podstawie szerokiej bazy źródłowej pierwszego dwudziestolecia dziejów omawianej instytucji diecezjalnej jest wspomniana wcześniej praca magisterska piszącego²¹.

Literaturę pomocniczą zajmującą się sytuacją Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim w omawianym okresie dokładnie scharakteryzował M. Żywczyński²². Za autorem tego poglądu wypada zwrócić szczególniejszą uwagę na dwa podstawowe opracowania w tej dziedzinie badań historycznych, a mianowicie: oratoriana francuskiego Louis Lescoeuera²³ i jezuitę Adriana Boudou²⁴. Mniejszą wartość pod tym względem przedstawiają prace biskupa Józefa Sebastiana Pelczara²⁵. Znaczną natomiast pomocą w naświetleniu organizacji seminariów duchownych w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej są *Pamiętniki Zakładu Związków Teologicznych w Polsce*²⁶.

²⁰ *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 21, 45-46, 120-123; w pracy tej podana jest obszerna bibliografia przedmiotu.

²¹ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji.

²² *Z badań i literatury o Kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX*, „Nova Polonia Sacra”, 3 (1939), s. 100-140; tenże, *Kościół i duchowieństwo...*, s. 512-525.

²³ *L'Église catholique en Pologne sous le gouvernement Russe depuis le premier partage jusq' à nos jours 1772-1875*, t. 1-2, Paris 1876². W pracy brak bezstronności, wywarła jednak ogromny wpływ na historiografię zajmującą się dziejami Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (Żywczyński, *Z badań i literatury...* s. 103-105).

²⁴ *Saint Siège et la Russie. Leurs relations diplomatique au XIX-siècle*, t. 1: 1814-1847, t. 2: 1848-1883, Paris 1925. Dzieło to przełożyła na język polski Z. Skowrońska: *Stolica święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. 1: 1814-1847, t. 2: 1848-1883, Kraków 1930. Autor do swej pracy czerpał materiał z watykańskich bogatych źródeł archiwalnych, natomiast nie znał archiwaliów polskich, rosyjskich, nuncjatury wiedeńskiej i paryskiej. Korzystał z zebranej dorywczo bibliografii. Sprawy kościelne w Królestwie Polskim ujmuję krótko i jednostronnie. Mimo tych braków i pewnej tendencyjności dzieło to posiada wielkie plusy. Stanowi pierwszą próbę naukowej syntezy stosunku Rzymu do Rosji (Żywczyński, *Z badań i literatury...* s. 107-137).

²⁵ *Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku*, t. 1-3, Przemyśl 1907-1908². Autor w pracy posługuje się bogatym „materiałem faktograficznym, ale zebrany często niekrytycznie” (M. Żywczyński, *Pius IX i rewolucja 1848 r.*, w: *W stulecie „Wiosny Ludów” literaci lubelscy*, Lublin 1948, s. 55). Podobnie nie posiada większej wartości naukowej skrót tego dzieła dokonany przez J. S. Pelczara i wydany pt: *Pius IX i Polska*, Miejsce Piastowe 1914.

²⁶ W omawianym okresie ukazał się trzy numery *Pamiętników* (Włocławek 1922, 1924 i Lublin 1925). Zawierają one niektóre dokumenty Stolicy Apostolskiej odnoszące się do urzędzenia seminariów duchownych.

Z drukowanych źródeł bezpośrednio dotyczących seminarium sandomierskiego na pierwszym miejscu wypada wymienić łaciński tekst bulli papieża Piusa VII *Ex imposita Nobis* i jego wersje w języku polskim opracowaną przez O. Beiersdorfa²⁷. Urzędową interpretację statutu seminaryjnego z 1841 r. stanowią uchwały pierwszego synodu diecezji sandomierskiej z 1923 r.²⁸. Wykazy statystyczne odnoszące się do omawianej instytucji są podane w schematyzmach diecezji sandomierskiej²⁹ i roczniku rządowym guberni radomskiej z 1884 r.³⁰. Do tej grupy źródeł można także zaliczyć niektóre pisma urzędowe władzy diecezjalnej dotyczące seminarium sandomierskiego³¹.

Ze źródeł drukowanych pośrednio dotyczących się poruszanego tematu na specjalną uwagę zasługują opublikowane dokumenty prowadzonych pertraktacji i umów zawartych w kwestii seminariów duchownych pomiędzy Stolicą apostołską i rządem zaborczym Królestwa Polskiego, a następnie II Rzeczypospolitą Polską³². Niektóre ustawy państwowe odnoszące się do seminariów duchownych znajdują się również w „Dzienniku Praw Królestwa Polskiego” i „Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”.

III. Omówione wyżej opracowania i źródła drukowane nie wyczerpują, niestety, całej problematyki związanej z istnieniem i działalnością instytucji naukowo-wychowawczej, jaką jest Seminarium Duchowne w Sandomierzu. Z tej racji niniejsza dysertacja, będąca próbą rekonstrukcji 85-letnich dziejów tej uczelni,

²⁷ Tekst łaciński bulli *Ex imposita Nobis* cytowany będzie według wydania Angelo Mercati, *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili...* Nuova edizione anastatica con supplemento, vol. I: 1098-1914 i vol. II: 1915-1954, [Roma] 1954. Tekst polski opracował O. Beiersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864*. Wybór źródeł... Wrocław 1960, s. 271-283.

²⁸ *Prima synodus dioecesis sandomiriensis*, Sandomiriae 1923, s. 130-132.

²⁹ Schematyzy od 1820 do 1921 r. nosiły nazwę: „*Consignatio cleri saecularis ac regularis dioecesis sandomiriensis*”. W latach zaś 1921-1932 wydawane były pt. „*Catalogus ecclesiarum et cleri saecularis ac regularis dioecesis sandomirensis*”. W niniejszej pracy nazywane będą ogólnie: schematyzmami.

³⁰ „Materiały dla statystičeskago opisnija radomskoj guberni. Sobrany i izdany pod rukovodstvom b. načalnika guberni Knjazja V. M. Dołgorukova, vyp. 3, Radom 1884, s. 5-7.

³¹ Dokumenty te przeważnie były zamieszczone w „Kronice Diecezji Sandomierskiej”. Przytaczane są w pracy przy omawianiu poszczególnych zagadnień.

³² Materiały et znajdują się we wspomnianym wyżej wydaniu A. Mercatego, opracowaniu O. Beiersdorfa i pracach Z. Olszamowskiej-Skowrońskiej (niektóre dokumenty). Tekst konkordatu z 1925 r. znajduje się również w publikacji: *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925.

została oparta w znacznej mierze na materiałach archiwalnych i bibliotecznych, dotychczas tylko w niewielkim stopniu wykorzystanych przez badaczy³³.

Spośród archiwów i bibliotek kościelnych zasadniczej wagi materiały źródłowe zawierają sandomierskie archiwa: Kurii Diecezjalnej, Kapituły Katedralnej, Seminarium Duchownego oraz Biblioteka Seminarium Duchownego³⁴.

Pod względem ilości i wszechstronności zwartych informacji ważnych dla problematyki przedstawionej rozprawy, wypada na pierwszym miejscu postawić kurialne akta zespołu seminaryjnego. Akta te składają się z ogromnych, liczących niejednokrotnie kilkaset kart, woluminów, posiadających układ rzeczowo-chronologiczny. Zawierają one wiele danych do spraw związanych z uposażeniem i organizacją życia naukowo-wychowawczego seminarium sandomierskiego. Ponadto dostarczają licznych wiadomości z zakresu zagadnień personalnych uczelni. Wiadomości te zawarte są nie zawsze w kompletnych listach profesorów i alumnów oraz w raportach rocznych sporządzanych przez rektorów. Wspomniane wykazy tabelaryczne oraz zachowane w szczątkowym stanie protokoły sporządzane z okazji przyjmowania do seminarium aspirantów (znajdujące się w zespole akt seminaryjnych i w aktach Archiwum Seminarium Duchownego w Sandomierzu (zawierają dane o ich personaliach jak: miejsce urodzenia, wykształcenie, pochodzenie diecezjalne lub zakonne i społeczne. Podobnych wiadomości dostarcza kurialny zespół akt personalnych: biskupów i księży. W niektórych wypadkach dane zaczerpnięte z powyższych źródeł nie są całkowicie kompletne i pewne³⁵. Ogólnie jednak stanowią one cenny materiał do badań nad strukturą społeczną kleryków uczelni sandomierskiej.

Spośród kurialnych akt zespołu seminaryjnego wielką wartość dla przedmiotu pracy ze względu na doniosłość zawartych w nim informacji, zwłaszcza dotyczących się stosunku władz rządowych Królestwa Polskiego do uczelni diecezjalnej,

³³ Akta zespołów archiwów kościelnych i państwowych, których dane wykorzystano w pracy, znajdują się w wykazie źródeł rękopiśmiennych. Stan ich zachowania, poza małymi wyjątkami, można określić jako dobry. Pod względem formatu poszczególne posyty czy dokumenty przedstawiają się różnorodnie. Posyty przeważnie posiadają rzeczowo-chronologiczny układ akt. Teksty źródeł są pisane na ogół w języku rosyjskim (zwłaszcza w latach 1868-1915), polskim i łacińskim; mniej natomiast w języku francuskim i niemieckim.

³⁴ Zob. Wykaz źródeł rękopiśmiennych.

³⁵ Wobec znacznego osłabienia (w omawianym okresie) współzależności pomiędzy układem stanowym a pozycją społeczną, trudno niejednokrotnie dokładnie ustalić pochodzenie społeczne seminarzystów sandomierskich.

posiada wolumen zatytułowany: „Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918)”. Zawiera on m.in. obfitą korespondencję ordynariuszy sandomierskich z czynnikami państwowymi w sprawie nauczania w seminarium przedmiotów „rosyjskich”³⁶. Rękopis ten stanowi ciętą recenzję memoriału opracowanego (na 18 stronicach in folio) w języku rosyjskim przez hr. Ksawerego Orłowskiego pt. „O seminariach rzymsko-katolickich w Rosji”. W pracy swej hr. Orłowski z punktu widzenia władz państwowych omówił trzy aspekty organizacji uczelni duchownych, a mianowicie: ustawy i stanowisko prawne seminarium rzymsko-katolickich w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim, program nauczania i środki materialne³⁷. W poszycie zaś zatytułowanym „Seminarium duchowne sandomierskie (1918-1949)” znajdują się relacje władzy diecezjalnej o seminarium sandomierskim, przesłane Stolicy Apostolskiej 15 V 1919 i 9 VI 1925 r., które obrazują w zarysie całokształt życia seminaryjnego w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości kraju³⁸. Ponadto kilka cennych wiadomości o postawie patriotycznej wychowanków i seminarzystów uczelni sandomierskiej przechowało się głównie w dwóch woluminach: „Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1633-1866)” i „Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869)”.

Drugą grupę źródeł dostarczonych informacji równie ważnych i istotnych jak poprzednie, s. akta Archiwum Seminarium Duchownego w Sandomierzu i pokrewne im materiały rękopiśmienne biblioteki seminaryjnej.

Z akt archiwum seminaryjnego na szczególną uwagę zasługuje księga in folio zatytułowana: „Zarządzenia biskupów sandomierskich 1841-1874)”. Zawiera ona między innymi oryginał statutu nadanego seminarium sandomierskiemu dnia

³⁶ W poszycie tym znajdują się również dokumenty Stolicy Apostolskiej w kwestii nadzoru świeckich władz szkolnych Królestwa Polskiego nad uczelniami diecezjalnymi, a także zarządzenia ordynariuszy sandomierskich dotyczące miejscowego seminarium i wykazy używanych w nim podręczników.

³⁷ Wspomniane kwestie są szerzej omówione w niniejszej rozprawie.

³⁸ Podobną relację o seminarium sandomierskim złożył Stolicy Apostolskiej 10 X 1848 r. wraz ze sprawozdaniem o stanie diecezji biskup Józef Joachim Goldtmann. Sprawozdanie to znajduje się w AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa J. J. Goldtmanna – ordynariusza diecezji sandomierskiej (1841-1848). We wspomnianym poszycie „Seminarium duchowne sandomierskie (1918-1949)” znajdują się cenne dla tematu pracy wykazy podręczników używanych w uczelni sandomierskiej.

6 II 1841 r. przez biskupa nominata Klemensa Bąkiewicza³⁹. W księdze mieści się także kopia wspomnianego statutu z własnoręcznym podpisem biskupa sandomierskiego Józefa Michała Juszyńskiego⁴⁰. Natomiast merytorycznie znaczenie mniejszą wartość dla przedmiotu pracy przedstawia wolumen pt. „Ustawy seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1906-1922)”, gdyż składa się tylko z dołączonych zarządzeń władzy seminaryjnej.

Materiałami obfitymi i niezwykle cennymi dla zobrazowania całokształtu życia uczelni są księgi sesji seminaryjnych⁴¹. Ilościowo niewielki, ale za to bardzo ciekawy materiał ilustrujący postawę patriotyczno-społeczną wychowanków i alumnów omawianej uczelni znajduje się w zeszycie noszącym tytuł: „Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906)”. Stronę zaś finansową zakładu seminaryjnego obrazują księgi rachunkowe⁴². Pomocniczymi natomiast źródłami dla poznania stanu biblioteki i podręczników, z których wykładano w uczelni są za-

³⁹ Biskup w zakończeniu statutu zaznaczył: „Niniejszą ustawę dla jej mocy, trwałości i ścisłego we wszystkich punktach zachowania podpisem i położeniem własnej ręki stwierdzamy. Dan Sandomierz, dnia 6 litego 1841 r.”.

Statut został ułożony w następujący sposób: Przedmowa, s. 1;

Wstęp, s. 2;

Tytuł I: Zwierzchność seminarium;

Dział I: Regens, viceregens, profesorowie, s. 2-3;

Dział II: Prowizorowie, s. 4;

Tytuł II: Sesje, s. 4-5;

Tytuł III: Alumni;

Dział I: Przyjmowanie do seminarium, s. 5-6.

Dział II: Nauki, s. 7

Dział III. Ascetyka, s. 7-8

⁴⁰ Kopia posiada niewielkie zmiany werbalne w stosunku do oryginału statutu. Bp Józef Michał Juszyński podpisując omawiany dokument, podkreślił jednocześnie obowiązującą moc przepisów statutu z 1841 r. w słowach: „Ustawy niniejsze, dla seminarium diecezjalnego sandomierskiego, przez śp. ks. Klemensa Bąkiewicza, biskupa nominata, prałata archidiakona katedry sandomierskiej, a poprzednio przez wiele lat regensa seminariów, tak w Kielcach, jak i w Sandomierzu spisane. Za poprzednika Naszego śp. Józefa Joachima Goldtmanna, biskupa diecezji sandomierskiej święcie zachowywane – jako też i za Nas od dnia 24 lipca 1859 r. jako objęcia w zarząd tejże diecezji, ściśle przestrzegane po podpisaniu ich na nowo jasno i wyraźnie, w całej osnowie do skrupulatnego zachowania podajemy i zatwierdzamy. W Sandomierzu, dnia 27 października 1874 r.”.

⁴¹ Zob. wykaz źródeł rękopiśmiennych.

⁴² Noszą one nazwę „regestrów”, „dzienników” lub „ksiąg” przychodów i rozchodów seminaryjnych (zob. Wykaz źródeł rękopiśmiennych).

chowane katalogi i wykazy książek⁴³. Ponadto o treści korespondencji zwierzchności seminaryjnej informuje dziennik zdawczo-odbiorczy⁴⁴. Obejmuje on lata 1838-1867, ale z powodu braku kompletnych wiadomości, nie przedstawia większego znaczenia dla omawianego zagadnienia.

Cennym i bogatym zespołem źródeł do poznania życia omawianej instytucji duchownej, a zwłaszcza organizacji kleryckich są rękopisy biblioteki seminaryjnej w Sandomierzu⁴⁵. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje „Pamiętnik seminaryjny z r. 1898/1899” opracowany przez ks. Jana Wiśniewskiego, pełniącego wówczas funkcję dziekana alumnatu sandomierskiego⁴⁶.

Ważnym źródłem dla zilustrowania stosunku kapituły katedralnej w Sandomierzu do miejscowego seminarium diecezjalnego jest księga jej sesji⁴⁷.

Przy opracowaniu spraw związanych z nauczaniem w seminarium sandomierskim w pierwszych latach międzywojennych znaczne usługi oddały materiały udostępnione autorowi przez ks. prałata Edwarda Górskiego z prywatnych zbiorów⁴⁸.

Omówione dotychczas rękopisy archiwalne i biblioteczne stanowią zasadniczą podstawę źródłową do dziejów uczelni sandomierskiej. Pozostałe materiały znajdujące się w archiwach kościelnych są mniejszej wagi dla przedmiotu pracy, gdyż na ogół dotyczą tylko seminarium sandomierskiego w sposób pośredni.

⁴³ Cenny jest zwłaszcza katalog biblioteki seminaryjnej sporządzony w latach 1841-1845 pt. „Cathalogus librorum sumptibus seminarii dioecesei sandomiriensis comparatorum ordine systematico conscriptus anno 1841 et continuatus sequentibus annis”. Znaczną wartość dla wspomnianego zagadnienia przedstawiają wykazy książek (znajdujących się w posiadaniu seminarium) podane w poszytach: „Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866)” i „Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871)”. Wspomniany katalog znajduje się w ASD, a poszyty z wykazem książek w ADS.

⁴⁴ ASD, Dziennik papierów wchodzących i wychodzących od r. 1838 do 1867.

⁴⁵ Wartościowymi dla przedmiotu pracy są szczególnie materiały znajdujące się w poszytcie: „Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847)” i woluminach posiadających sygn.: G. 910, 927, 957, 959, 962, 987, 1007, 1170, 1175, 1262, 1266, 1294, 1316, 1318 (wykaz rękopisów bibliotecznych).

⁴⁶ Wykaz rękopisów bibliotecznych, sygn. G. 1389. Cenne są źródła zebrane przez ks. J. Wiśniewskiego, a znajdujące się w poszytcie zatytułowanym: „Materiały do powstania 1863 r.”, do opracowania postawy patriotycznej wychowanków seminarium sandomierskiego (Wykaz rękopisów bibliotecznych – sygn. G. 860).

⁴⁷ AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880.

⁴⁸ Materiały udostępnił ks. Edward Górski ze swoich prywatnych zbiorów, znajdują się w poszytach zatytułowanych: „Program studiów seminaryjnych. Program studiów biblijnych (1918-1936)” i „Akta wicerektora seminarium (1918-1933)”.

Ze źródeł w archiwach kościelnych poza diecezją sandomierską na wzmiankę zasługują materiały znajdujące się w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach⁴⁹. Traktują one zwłaszcza o sprawach związanych z kształtowaniem kleryków diecezji kieleckiej w uczelni sandomierskiej w latach, gdy seminarium kieleckie było zamknięte przez władze carskie.

Dane zaczerpnięte z archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie dotyczą ważnych zagadnień związanych z korespondencją rządców diecezji Królestwa Polskiego z władzami zaborczymi w kwestii nauczania przedmiotów „rosyjskich” w seminarium duchownych. Spośród tego materiału szczególnie cennym źródłem dla poruszanego tematu jest korespondencja władzy diecezjalnej w Sandomierzu wyodrębniona w specjalnym skoroszycie⁵⁰.

Pośrednimi źródłami do dziejów seminarium sandomierskiego, z których można korzystać z zachowaniem daleko idącej ostrożności, gdyż zawierają wiele niedokładnych wiadomości są akta procesu informacyjnego (processus consistoriales) biskupa sandomierskiego Józefa Joachima Goldtmanna. Akta te w oryginale znajdują się w Bibliotece Watykańskiej (Bibliotheca Apostolica Vaticana), a w postaci mikrofilmów w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim⁵¹.

Spośród archiwów państwowych najwięcej interesującego dla nas materiału zawiera Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział Terenowy w Radomiu. Z jednostek archiwalnych tej instytucji na specjalną uwagę zasługują dwa woluminy noszące wspólną nazwę: „Akta Szkoły Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1909-1915)”⁵². Materiał w nich zawarty dotyczy całokształtu spraw związanych z kontrolą świeckich władz szkolnych nad nauczaniem przedmiotów „rosyjskich” w seminarium sandomierskim. Teczka z aktami luźnymi znajdująca się w tym archiwum dostarcza cennych informacji o czynnym udziale alumnów uczelni sandomierskiej w powstaniu styczniowym⁵³.

Podobnie ważnych i bogatych danych odnoszących się głównie do strony naukowej i finansowej seminarium sandomierskiego dostarcza zespół: „Akt Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1937). Departament

⁴⁹ Wykaz źródeł rękopiśmiennych.

⁵⁰ AKDL, Rep. 60 XIX, Nr 5, Obce diecezje, O programach egzaminacyjnych z przedmiotów „rosyjskich” w sandomierskim seminarium duchownym (1903).

⁵¹ W pracy wykorzystano odbitki mikrofilmowe (Wykaz źródeł rękopiśmiennych).

⁵² WAPR, sygn. 388, vol. 1-2.

⁵³ Wspomniane akta nie są jeszcze skatalogowane. Z tej racji teczke umownie w niniejszej pracy nadano tytuł: „Akta luźne dotyczące powstania styczniowego”.

V Wyznań z lat (1918-1939) znajdujący się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁵⁴. Natomiast niewiele informacji z zakresu przedmiotu pracy można odszukać w udostępnianych do badań naukowych materiałach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Kilka zaledwie danych statystycznych dotyczących bezpośrednio uczelni sandomierskiej znajduje się w „Aktach Rady Stanu Królestwa Polskiego”⁵⁵. W zespole tym przechowywana jest również ostateczna redakcja dekretu Aleksandra I z 18 III 1817 r. o „opiece i dozorze” nad duchowieństwem rzymsko-katolickim⁵⁶. Bogaty materiał porównawczy dla przedmiotu pracy stanowią zespoły: „Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868”⁵⁷ i „Protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815-1867” dotyczące organizacji uczelni duchownych⁵⁸.

Niemniej ważny od warszawskiego jest materiał porównawczy zgromadzony w zespole „Kancelarii Gubernatora Lubelskiego”, znajdującym się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie⁵⁹. Źródła w nim zawarte obrazują dążenia rządu zaborczego do rusyfikacji i rozciągnięcia nadzoru nad seminariami duchownymi Królestwa Polskiego⁶⁰.

Podobnie cenny materiał porównawczy znajduje się w zespole „Akt miasta Sandomierza z lat 1540-1950” należącym do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach, Oddziału Terenowego w Sandomierzu. Źródła w nim zawarte świadczą między innymi o manifestacjach patriotycznych sandomierzan w okresie powstania styczniowego i represjach stosowanych przez władze zaborcze Królestwa Polskiego⁶¹.

⁵⁴ Sygnatury poszytów zawierających wspomniany materiał podane są w wykazie źródeł rękopiśmiennych.

⁵⁵ AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861-1867, Akta dotyczące sprawozdań Komisji Rządowej WR i OP z lat 1860, 1861, 1864, sygn. 16^a i sprawozdanie z czynności Wydziału Wyznań i Oświecenia za r. 1862, 1863, vol. 1-2, sygn. 16^b.

⁵⁶ AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego, Sekretariat Główny, sygn. 54, Organizacja duchowieństwa katolickiego (1816-1821).

⁵⁷ Podczas pisania niniejszej pracy w AGAD nie były udostępniane akta Wydziału Wyznań należące do zespołu Komisji rządowej Spraw Wewnętrznych.

⁵⁸ AGAD, Protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, t. 19, sygn. 7000-7018. Tomy z niewielkimi wyjątkami są oprawione rocznikami i posiadają paginację.

⁵⁹ Zob. opracowanie zespołu: J. Tomczyk, *Przewodnik po zespole akt Kancelarii Gubernatora Lubelskiego z lat 1866-1917*, Warszawa 1966.

⁶⁰ Cenny pod tym względem materiał mieści się w poszycie zatytułowanym: „Djelo Kuncjelarii Ljublinskago Gubjernatora (14 IV 1903-13 X 1903)”, Rep. 7, Nr 155/1903.

⁶¹ Materiał ten znajduje się w poszycie pt. „Akta zaburzeń politycznych (1853-1863)”, vol. 1, sygn. 199.

Omówione tu źródła zarówno drukowane jak i rękopiśmienne, wyczerpują w obecnej chwili dostępny i znany zestaw materiałów służących do rekonstrukcji dziejów Seminarium Duchownego w latach 1841-1926. Wypada zaznaczyć, że choć pod względem liczbowym stanowią dość pokaźny zespół, to jednak merytorycznie podają w wielu wypadkach niekompletne i fragmentaryczne informacje. Z tej racji dokładne odtworzenie całokształtu życia uczelni sandomierskiej następcza wiele trudności.

IV. Praca posiada układ rzeczowy, oczywiście z zachowaniem chronologii w ramach omawianych kolejno zagadnień. Ujęcie rzeczowo-chronologiczne wydaje się najbardziej odpowiednie dla tego typu dysertacji. Od rzeczowej konstrukcji wywodów odbiega tylko pierwszy rozdział rozprawy, który przedstawia położenie uczelni sandomierskiej na tle sytuacji polityczno-kościelnej kraju. Na obraz bowiem instytucji naukowo-wychowawczej, jaką jest szkoła formacji kapłańskiej – seminarium duchowne, składa się szereg elementów. Takimi czynnikami funkcjonowania i rozwoju tej uczelni duchownej są: podstawy materialne umożliwiające jej egzystencję i normalne działanie (rozd. II – Uposażenie seminarium), ramy organizacyjne obejmujące podmiot (rozd. III – Zwierzchność seminaryjną) i przedmiot (rozd. IV – Alumni) procesu wychowawczego, jak również środki stosowane dla osiągnięcia jej celów (rozd. V – Nauczanie i rozdz. VI – Wychowanie). Celem zaś seminarium jest formacja alumnów na świątłych i gorliwych kapłanów. Wymienione zagadnienia tworzą właśnie problematykę niniejszego opracowania.

Rozdział I

SEMINARIUM NA TLE SYTUACJI POLITYCZNO-KOŚCIELNEJ¹

1. Pod zaborem rosyjskim (1841-1914)

Seminarium sandomierskie, podobnie jak inne uczelnie duchowne, dzieliło losy Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim. Zarówno usiłowania władzy politycznej zmierzające do zniszczenia autonomii Kościoła na ziemiach polskich, jak i jej ambicje rusyfikatorskie – znajdują pełne odbicie w ówczesnych kolejach seminarium w Sandomierzu.

Polityka rządu Królestwa Polskiego po insurekcji i wojnie polsko-rosyjskiej 1830-1831 roku, a zwłaszcza po powstaniu styczniowym, zmierzała do jeszcze większego niż poprzednio ograniczenia wolności Kościoła katolickiego². Nacisk sytuacji politycznej przejawiał się nie tylko w ściślejszym uzależnieniu poczynań

¹ Brak jest pracy uwzględniającej w dostatecznym stopniu położenia nie tylko seminarium sandomierskiego, ale również innych uczelni duchownych (w omawianym okresie) na tle sytuacji polityczno-kościelnej w Królestwie Polskim i II Rzeczypospolitej Polskiej. Ze względów metodycznych problem ten zostanie omówiony (w niniejszym rozdziale dysertacji) w stosunku do seminarium sandomierskiego z zaznaczeniem analogicznych sytuacji w innych uczelniach duchownych (zwłaszcza Królestwa Polskiego).

² Rząd carski dążył do obniżenia w narodzie wartości katolicyzmu i wyniszczenia złączonego z nim ducha polskiego. Nie prześladowałby on Kościoła katolickiego pod jednym warunkiem, tzn. gdyby ten zerwał wszelkie związki z polskością lub przynajmniej nie popierał jej. Zob. M. Żywczyński, *Z badań i literatury o Kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX*, „Nova Polonia Sacra”, 3 (1939), s. 131; por. tenże, *Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837*, Warszawa 1935; tenże, *Rząd Królestwa Kongresowego i kler katolicki w przededniu 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, 38 (1948), s. 129-136; tenże, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (Stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, 34 (1937/1938), s. 512-525; A. Boudou, *Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe*, t. 2, Paris 1925, s. 103; L. Lescoeur, *L'Église catholique en Pologne sous le gouvernement russe depuis le premier partage jusqu'à nos jours 1772-1875*, t. 1, Paris 1876², s. 127-128.

organizacyjno-naukowych seminariów duchownych od decyzji rządu Królestwa, ale również i w działalności prześladowczej niekatolickiego rządu rosyjskiego, przybierającego zresztą rozmaite nasilenie w różnych momentach historycznych. W takiej sytuacji życie seminaryjne napotykało na cały szereg ukazów rządowych, które w praktyce paraliżowały, a nawet uniemożliwiały, normalne jego funkcjonowanie³. Władze zaborcze szczególną uwagę skierowały na uczelnie duchowne w Królestwie Polskim, dążąc do narzucenia im ścisłej inspekcji rządowej nad kierunkiem nauczania i wychowania alumnów⁴. W tym celu została zorganizowana z polecenia cara Mikołaja I jeszcze 15 VII 1833 r. Rada Wychowania Publicznego, w której skład ze strony władz kościelnych rzymskokatolickich wchodziło dwóch duchownych⁵. Rada miała sprawować między innymi dozór i zarząd nad seminariami duchownymi, „aby w nich nauki w tym samym duchu, co w szkołach publicznych były dawane i całe prowadzenie seminariów do jednego celu skierowane zostało”⁶. Ingerencją też rządu Królestwa w wewnętrzne życie seminaryjne był reskrypt Komisji Rządowej SWD i OP z 9 II 1835 r. zob-

³ Wszelkie zarządzenia rządowe w kwestii seminariów opierały się na dekreście z 18 III 1817 r. o „opiece i dozorze” nad duchowieństwem rzymsko-katolickim. Kopia dekretu znajduje się w AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego, Sekretariat Główny, sygn. 54. Organizacja duchowieństwa katolickiego (1816-1821), k. 114. – Dekret oparty był na zasadach supremacji państwa nad Kościołem katolickim (Lescœur, *L'Église catholique en Pologne...*, s. 123: „Cette loi [...] elle n'a cependant nullement le caractère d'un acte d'hostilité contre le catholicisme”). Natomiast statut organiczny z 26 II 1832 r. gwarantujący religii rzymsko-katolickiej w Królestwie Polskim opiekę i protekcję rządu, pozostał martwą literą na papierze (M. Radziwiłł, B. Winiarski, *Królestwo Polskie. Dokumenty historyczne dotyczące prawno-politycznego stosunku Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego*, Warszawa 1915, s. 125; por. S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, cz. 3, t. 3, Lwów 1917, s. 142-143).

⁴ Żywczyński, *Rząd Królestwa Kongresowego*, s. 130-134.

⁵ T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807-1915)*, Warszawa 1929, s. 30-31, 127-128.

⁶ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r. – kopia p. z 9 II 1835. W oparciu o to zlecenie 6 VI 1845 r. „J. W. Chlebowicz Jeneralny Wizytator Szkół – zwiedził seminarium (sandomierskie) i znajdował się na egzaminie publicznym” (AKDS, Akta seminarium, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 23 VII 1845 r.).

wiązujący biskupów, ażeby corocznie przesyłali jej trzy listy z danymi personalnymi o profesorach i alumnach oraz raport o stanie uczelni duchownej⁷.

W tym czasie w obronie podstawowych i zasadniczych praw Kościoła na polu wychowania i nauczania młodzieży duchownej w Królestwie Polskim przed zakusami i uroszczeniami władzy świeckiej wystąpił Watykan, posiadający w dziejach politycznych i religijnych omawianego okresu znaczenie niezwykle doniosłe⁸. Watykan bowiem z racji religijnych zawsze o Kościele katolickim w zaborze rosyjskim pamiętał i dla polepszenia doli katolików robił szereg prawdziwych wysiłków⁹. Świadczą o tym między innymi układy jakie Stolica Apostolska zawierała z rządem rosyjskim, aby zagwarantować seminariom duchownym organizację zgodną z przepisami kościelnymi¹⁰.

Konkordat, zawarty pomiędzy Kurią Rzymską i rządem rosyjskim 3 VIII 1847 r., zapewniał ordynariuszom diecezji, zgodnie z ustawami Soboru Trydenckiego, nadzór nad nauką i wychowaniem w seminariach¹¹. Według konkordatu zarówno wybór jak i usuwanie z urzędu rektora, inspektora (wicerektora) i profesorów uczelni duchownej należało wyłącznie do kompetencji biskupa, który jednak przy ich nominacji musiał uwzględnić opinię i życzenie władz pań-

⁷ Zgodnie z tym zarządzeniem władza diecezjalna przesyłała komisji rządowej dane o seminarium sandomierskim (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 2 VIII 1842, 3 VII 1851 i 30 VII 1853; Akta alumnów seminarium (1870-1881), p. z 24 VI 1874 i 13 VIII 1875; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903), p. z 30 X 1895 r.).

⁸ Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki...*, s. 188.

⁹ Tamże, s. 271. Papież Grzegorz XVI w alokucji z 22 VII 1842 r., potępiając dwulicową politykę rządu carskiego, przypomniał zarazem o bezskutecznych usiłowaniach podejmowanych przez Stolicę Apostolską uwolnienia Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim od prześladowania (zob. Boudou, *Le Saint-Siège...*, t. 1, s. 319-320). Podobnie uczynił papież Pius IX w alokucji z 24 IV 1864 i 29 X 1866 r. (tamże, t. 2, s. 233-234 i 293-296).

¹⁰ Zob. S. Mystkowski, *Wychowanie i kształcenie kleru w konkordatach XIX i XX wieku*, Włocławek 1934, s. 3 nn.

¹¹ A. Mercati, *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili a cura...*, vol. I, [Roma] 1954, s. 758, art. XXI: „Episcopus supremum habet moderamen in docendi rationem, in doctrinam, in disciplinam omnium suae Dioecesis Seminariorum juxta praescripta a Concilio Trid. Cap. XVIII, Sess. XXIII”. Por. O. Beiersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł...*, Wrocław 1960, s. 15; Lescoeur, *L'Église catholique en Pologne...*, t. 1, s. 234-235, 454. Konkordat podpisali pełnomocnicy: ze strony Stolicy Apostolskiej – kard. A. Lambruschini, a ze strony rządu rosyjskiego – hr. D. Błudow i A. Butieniew.

stwowych¹². Program nauk dla seminarium układać miał biskup¹³. Konkordat ten faktycznie pozostał martwą literą na papierze. Rząd bowiem w dalszym ciągu nie odstępował od zamiaru urządzania spraw dotyczących się seminariów duchownych na modłę i według pojęć rosyjskich, czuwając nad przestrzeganiem tych przepisów konkordatu, które były zgodne z linią polityczną państwa¹⁴.

Po klęsce powstania styczniowego wzrósł jeszcze bardziej w Królestwie Polskim ucisk Kościoła katolickiego. Kurs polityki rządowej skierował swe ostrze bezpośrednio w instytucje kościelne, a między innymi w seminaria.

Od 1865 r. każdy kandydat na profesora seminarium sandomierskiego musiał być zatwierdzony przez gubernatora radomskiego, a niekiedy nawet przez warszawskiego generał-gubernatora¹⁵. W tymże roku książę Władimir Czerkaskij Aleksandrowicz, jako główny dyrektor Komisji Rządowej WR i OP, powołując się na wspomniany konkordat, zwrócił się do biskupa sandomierskiego, aby

¹² Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. I, s. 758, art. XXII: „Electiones Rectorum, Inspectorum, Professorum, et Magistrorum pro Dioecesanis Seminariis Episcopo reservantur. Antequam eos nominet certior fieri debet, hujusmodi electiones, quod ad civilem vivendi rationem haud praebere Gubernio objiciendi locum. Cum Episcopus necessarium duxerit amovere Rectorem, velInspectorem, vel aliquem ex Professoribus, aut Magistris, statim illis eadem ratione successorem dat”. Por. Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 153. Obie strony zawierające konkordat dodały zastrzeżenia, odnośnie redakcji art. XXII (Boudou, *La Saint-Siège...*, vol. 1, s. 565-566).

¹³ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. I, s. 760, art. XXVIII: „Programma studiorum pro seminariis redigetur ab episcopis”. Por. Beiersdorf, *Papiestwo...*, s. 154; Lescoeur, *L'Église catholique en Pologne...*, s. 455 (błędnie podana numeracja artykułu – jako art. XXIX).

¹⁴ Konkordat został opublikowany przez rząd w „Dzienniku Warszawskim”, (1856) z 23 XI, ale obcięty, bo bez wstępu (J. S. Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku*, t. 2, Przemyśl 1908, s. 359; por. Z. Olszamowska-Skowrońska, *Le concordat de 1847 avec la Russie. D'après les documents authentiques*, „Sacrum Poloniae Millennium”, 8/9 (1962), s. 484; tenże, *Pie IX et l'insurrection Polonaise de 1863-64. Dans la correspondance avec les évêques du Royaume de Pologne (1862-66)*, „Sacrum Poloniae Millennium”, 12 (1966), s. 19; A. Szelażek, *Charakter stosunku Kościoła i państwa w czasach ostatnich*, Kraków 1919, s. 10).

¹⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 26 III 1865, 20 VIII 1866; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – z 11 II 1871, 19 I 1878; Akta funduszów seminarium (1871-1815) – p. z 13 XI 1874 r. Podobnie było i w innych seminariach Królestwa Polskiego (J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach. Szkic historycznyów dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 44; W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Roma 1966, s. 283).

ten przesłał mu do zatwierdzenia listę profesorów seminarium¹⁶. Biskup Juszyński wysyłając żadaną listę nadmieniał w niej, iż rektor Konstanty Foltański już został przez władze rządowe 10 I 1865 r. zatwierdzony na tej posadzie. Natomiast pozostali profesorowie wprawdzie nie posiadają specjalnego zatwierdzenia, lecz każdego roku w miesiącach styczniu i lipcu dane personalne o nich były przesyłane odpowiedniej komisji rządowej¹⁷. W odpowiedzi Władimir A. Czerkaskij (Czerkasski) Aleksandrowicz zawiadomił biskupa, iż „wymienieni kapłani w postępowaniu swoim pod względem politycznym okazują się wątpliwymi; uwzględniając jednakże mogące napotkać się trudności w wyszukaniu na ich miejsce innych, stosownych na te posady kandydatów [...]. Komisja Rządowa, nie zatwierdzając tych kapłanów na posadach profesorów, zezwala wszelako na czasowe pozostawienie ich przy wykładaniu nauk w seminarium, lecz pod osobistą za nich odpowiedzialnością i dozorem Waszej Eksceleencji, i z zastrzeżeniem, że jeżeliby w przyszłości ci poszlakowani zostali o jakiegokolwiek nieodpowiednie działania, to zostaną od rzeczonych obowiązków stanowczo usunięci”¹⁸.

W omawianym okresie zdarzały się wypadki, iż władze zaborcze nie chciały zatwierdzić na stanowiska profesorskie w seminarium przedstawionych przez biskupa kandydatów, a nawet usunięcia przez nie z uczelni nieprzychylnych rządowi wykładowców¹⁹. Przed objęciem posady profesorskiej kandydat musiał

¹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 13 III 1865.

¹⁷ Tamże, p. z 26 III 1865. Na liście byli umieszczeni: wicerektor Paweł Słabowski i księża profesorowie: Roman Jastrzębiowski, Alfons Bułakowski, Ludwik Piotrowicz i Władysław Fudalewski.

¹⁸ BSD, Akta t. s. osób należących do zwierzchności i służby w seminarium (1858-1866), p. z 25 I 1866 r. Z danych źródłowych wynika, iż władza diecezjalna zmuszona była do skrupulatnego zachowywania przepisu o zatwierdzeniu rządowym kandydatów na stanowiska profesorskie w seminarium sandomierskim (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869), p. z 20 VIII 1866 r., 18 XI 1868 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881), p. z 11 i 4 III 1871, 21 XI 1876, 19 I 1878 r.; Akta alumnów seminarium duchownego (1903-1919), p. z 10 II 1910 r.). Nad realizacją wspomnianego przepisu czuwały władze państwowe. Świadczy o tym pismo warszawskiego generał-gubernatora z 28 XII 1909 r. skierowane do biskupa sandomierskiego z upomnieniem za to, iż ten bez zgody rządu wyznaczył na wicerektora seminarium ks. Józefa Kawińskiego (AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 383 nn.).

¹⁹ ASD, Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną z 1870 r. – p. z 22 VI 1870 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 189.

składać przysięgę na wierność tronowi i podpisać deklarację stwierdzającą, że nie należy on do tajnych towarzystw²⁰.

Na odcinku wyniszczenia Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim szczególnie zasłużyli się dwaj przedstawiciele rządu carskiego: Czerkaskij (Czerkasski) i Milutin. Choć krótko zajmowali stanowiska urzędnicze, to jednak skutki ich rządów były bardzo bolesne i dawały się odczuć aż do pierwszej wojny światowej²¹. W 1866 r. rząd ostatecznie zerwał konkordat z 1847 r.²². Nie wpłynęło to jednak w większym stopniu na zmianę kierunku polityki państwowej w stosunku do Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim. Rząd carski miał bowiem od dawna ustaloną linię postępowania w tej dziedzinie.

W tym czasie władze rządowe przystąpiły do bezwzględnej rusyfikacji społeczeństwa polskiego w myśl założeń Mikołaja Katkowa²³. Rząd zaborski – pod pretekstem konieczności nabywania przez kleryków, jako przyszłych duszpastery i urzędników, mających prowadzić w języku rosyjskim księgi aktów stanu cywilnego wymógł na biskupach Królestwa Polskiego stopniowe wprowadzenie przedmiotów „rosyjskich” do programu seminaryjnego jako obowiązko-

²⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 14 VIII 1846, 16 i 23 VI 1865 r.

²¹ W. Czerkaskij (Czerkasski) Aleksandrowicz (1824-1878), książę, dyrektor komisji spraw wewnętrznych, otrzymał dymisję w 1866 r. Wszelkie represje, obostrzenia i prześladowania, jakie spotkały Kościół rzymsko-katolicki i unicki w Królestwie Polskim w latach 1864-1866, były jego dziełem (J. K. Targowski, *Komitet urządzający i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny”, 34 (1937/1938), s. 183-184). Natomiast M. Milutin otrzymał dymisję 21 III 1867 r. (M. Rygielska, *Powstanie i początkowy rozwój Zgromadzenia Sióstr Mniejszych Niepokalanego Serca Maryi*, w: *Studia historyczne*, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego, t. II, Lublin 1968, s. 183; por. [S. Krzemiński], *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863-1888)*. *Zarys historyczny*, Lwów 1892, s. 136).

²² Ukaz zrywający konkordat podpisał cesarz Aleksander II dnia 4 XII 1866 r. (P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawą Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz. 1, t. 1, Sandomierz 1933, s. 69; Olszawska-Skowrońska, *Le concordat de 1847*, s. 485; por. *Krzywdy Kościoła polskiego pod berłem rosyjskim. Urzędowe dokumenta ze Sekretaryatu Stanu Stolicy Apostolskiej dotyczące się prześladowania katolików w Polsce i w Rosji i zerwanie stosunków dyplomatycznych z rządem rosyjskim*, Lwów 1878, s. 3).

²³ M. Katkow († 1887), redaktor „Moskiewskich Wiadomości”, fanatyk panslawizmu i prawosławia. Program jego zmierzał do zaprowadzenia (w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim) wspólnego języka, wspólnej wiary i jednakowego rozwiązania sprawy włościńskiej (J. Zdanowski, *Z walki o wolność Kościoła pod zaborem rosyjskim*, Kielce 1925, s. 5; por. Boudou, *Le Saint-Siège...*, vol. 2, s. 347-360, 427; J. S. Pelczar, *Pius IX i Polska, Miejsce Piastowe* 1914, s. 91).

wych²⁴. Ukaz carski z 20 XI 1875 r. polecił wprowadzić do studiów seminaryjnych nauczanie języka rosyjskiego i historii Rosji oraz wyznaczyć pensje wykładowcom tych przedmiotów równe pensjom profesorskim szkolnictwa średniego w Królestwie Polskim. O powyższym zarządzeniu cesarskim powiadomił biskupów Królestwa 24 XII 1875 r. warszawski generał-gubernator Kotzebue²⁵.

W seminarium sandomierskim języka rosyjskiego i literatury rosyjskiej nauczano od 1868 r.²⁶. Biskup Juszyński w odpowiedzi na powyższą odezwę powiadomił warszawskiego generał-gubernatora, iż w uczelni sandomierskiej przewidziano na nauczanie języka rosyjskiego 2 godz. tygodniowo w ciągu dwóch lat (na kursach przygotowawczych) i historii Rosji również 2 godz. tygodniowo w ciągu trzech lat (na kursach teologicznych). Poza tym prosił generał-gubernatora, aby sam zdecydował o wynagrodzeniu profesora tych przedmiotów²⁷.

Kwestia nauczania przedmiotów rosyjskich w seminariach duchownych została ostatecznie uregulowana w umowie z 24 XII 1882 r., którą ze strony Stolicy Apostolskiej podpisał Sekretarz Stanu, kard. Ludwik Jacobini, a w imieniu cesarza rosyjskiego jego pełnomocnik, Michał Buteniew²⁸. Umowa gwarantowała nietykalność władzy biskupów nad seminariami, zastrzegając rządowi jedynie prawo ogólnego nadzoru nad tymi uczelniami tak, jak nad każdą instytucją szkolną oraz ingerencję w szerszym zakresie w sprawie nauczania języka rosyj-

²⁴ Przedmiotami tymi były: język rosyjski, historia Rosji i literatura rosyjska. Pierwsze próby – wbrew woli biskupów – wprowadzenia przedmiotów rosyjskich do programu studiów seminaryjnych powziął rząd zaborczy jeszcze przed zerwaniem konkordatu z 1847 r. Ukazem carskim z 27 III 1851 r. nakazał powierzyć nauczanie języka rosyjskiego i historii Rosji nauczycielom Rosjanom i schizmatykom. Podręcznikiem zaś do historii Rosji miała być, pełna błędów i niechęci względem Kościoła katolickiego, książka napisana przez Ustriałowa (Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat...*, t. 2, s. 351; por. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła...*, s. 284).

²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881), p. z 24 XII 1875 r.; AKDL, Rep. 60 VIII, Nr 8 – p. z 24 XII 1875 r.

²⁶ Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1869, s. 7. Historię Rosji zaczęto wyklądać w seminarium sandomierskim od 1876 r.; zob. r. 1877, s. 14.

²⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881), p. z 14 I 1876 r.

²⁸ Umowę tę podpisano po odbytych 25 posiedzeniach (od kwietnia do września 1881 r.). Spośród nich 12 posiedzeń było poświęconych omawianiu spraw seminaryjnych (Boudou, *Le Saint-Siège...*, vol. 2, s. 533-536).

skiego, historii Rosji i literatury rosyjskiej. Profesorowie tych przedmiotów mieli być mianowani przez ordynariuszy za uprzednim porozumieniem z rządem²⁹. Poza tym Stolica Apostolska zastrzegła, iż profesorem przedmiotów „rosyjskich” ma być katolik. Rząd carski jednak przy ogłaszaniu tekstu umowy, zastrzeżenie wspomniane opuścił³⁰.

Minister spraw wewnętrznych hr. Tołstoj, przesyłając biskupowi sandomierskiemu tekst powyższej umowy, dołączył do niej odezwę noszącą datę 26 X 1883 r. W odezwie tej objaśnił, że, chociaż do biskupów należy bezpośredni zarząd seminariami, układanie dla nich regulaminu i przestrzeganie w nich karności, to jednak nominacja rektora, inspektora, profesorów i wykładowców przedmiotów rosyjskich może nastąpić tylko za zgodą władz cywilnych. Ponadto programy i plany przedmiotów rosyjskich mają być uprzednio zatwierdzone przez te władze. W dalszym ciągu minister komunikował, iż rząd w układach z Kurią Rzymską zastrzegł sobie taki tam zwierzchni nadzór nad kierunkiem formacji naukowo-wychowawczej młodzieży seminaryjnej, jaki posiada w naukowych zakładach świeckich³¹. Wspomniane posunięcia rządu zaborczego na razie jeszcze godziły w istotę ustroju seminariów duchownych.

W omawianej uczelni sandomierskiej do 1886 r. przedmioty rosyjskie wykładali księża³². W tymże roku warszawski generał-gubernator Hurko w oparciu o ukaz carski z 18 III 1886 r. powiadomił biskupa sandomierskiego, iż pensje wykładowców tych przedmiotów będzie asygnował rząd w wysokości równającej się wynagrodzeniu profesorów w średnich zakładach naukowych Minister-

²⁹ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. I, s. 1017: „La formation du règlement du séminaire concernant son organisation, sa partie administrative et économique, les droits et les devoirs du personnel, ainsi que la formation du plan et du programme des études, incombe [...] l'Evêque; quant à la partie qui concerne l'étude de la langue, de l'histoire et de la littérature russes, il prend des accords préalables avec le gouvernement, et les maîtres enseignant ces branches seront nommés avec l'agrément préalable du gouvernement. L'Evêque demeure d'ailleurs libre dans la direction des cours, de la doctrine dans l'enseignement et de la discipline intérieure”. Por. Boudou, *Le Saint-Siège...*, vol. 2, s. 557.

³⁰ Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła...*, s. 284.

³¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 1-8. Podobną odezwę hr. Tołstoj przesłał innym biskupom Królestwa Polskiego (Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 144).

³² Zob. Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1887, s. 17; por. AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 10 nn.

stwa Oświecenia Publicznego „Priwislanskiego Kraju”³³. Zgodnie jednak z ukazem wydanym 8 XI 1875 r. wyznaczenie tych pensji dopiero wówczas nastąpi, gdy biskup zleci wykłady przedmiotów rosyjskich w seminarium sandomierskim jednemu z profesorów świeckich miejscowego gimnazjum³⁴. Biskup Antoni F. Sotkiewicz po porozumieniu się z władzami rządowymi mianował 6 XI 1886 r. wykładowcą języka rosyjskiego i historii w uczelni duchownej, profesora sandomierskiego Męskiego Progimnazjum – Feliksa Przybyłowskiego³⁵.

W tym czasie zaczęły się ze strony rządu zaborczego gwałtowne próby wprowadzenia bezwzględnej kontroli i rusyfikacji uczelni duchownych w Królestwie Polskim. Inicjatorami tych posunięć rządowych byli: Józef Hurko, będący w latach 1883-1895 warszawskim generał-gubernatorem i Aleksander Apuchtin, kurator okręgu naukowego warszawskiego w latach 1879-1897³⁶.

Apuchtin mszcząc się na biskupach Królestwa za podjętą wbrew jego woli inicjatywę uzyskania zezwolenia cesarskiego na uczenie przez kapłanów nauki religii w szkołach ludowych, rozpoczął wraz z ministrem oświaty hr. Doljanowem walkę przeciwko seminariom duchownym. W tym celu kurator do rozpo-

³³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 25. W tym właśnie czasie pojawił się – początkowo jako nieurzędowy, ale wkrótce powszechnie przyjęty – tytuł Królestwa Polskiego, mianowicie Kraj Nadwiślański (Priwislanskij Kraj).

³⁴ Tamże, s. 25 nn. Hurko, ażeby zachęcić biskupa do realizacji przepisów ukazu carskiego, komunikował mu, iż ordynariusze diecezji: warszawskiej, kujawsko-kaliskiej (włocławskiej) i płockiej już mianowali profesorów świeckich do nauczania przedmiotów „rosyjskich” w swoich seminariach.

³⁵ Tamże, s. 27 nn. W seminarium sandomierskim przedmioty „rosyjskie” wykładali profesorowie świeccy: Feliks Przybyłowski (1886-1902), Józef Nowicki (1903-1909) i Antoni Wierzchowski (1911-1914). Biskup sandomierski powoływał i przedstawiał ich generał-gubernatorowi. Po uzyskaniu zatwierdzenia władz rządowych, składali przed biskupem „professionem fidei” (wyznanie wiary). Podobnie było w innych seminariach Królestwa Polskiego (S. Chodyński, *Seminarium włocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1904, s. 133). W 1910 r. chwilowo przedmioty „rosyjskie” wykładał w seminarium sandomierskim ks. Bronisław Ekiert. Było to sprzeczne z przepisami ukazu carskiego z 6 VI 1908 r., który określił, iż wykładowcą tych przedmiotów nie może być pochodzenia polskiego (Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1887-1915; WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1-2 (bez pag.) – p. z 20 V 1910, 5 VI 1911 i 7 V 1915 r.).

³⁶ P. Kubicki, *Spoleczna działalność Kościoła w Polsce i martyrologium rzymsko-katolickiego duchowieństwa oraz wiernych pod zaborami pruskim i rosyjskim*, Sandomierz 1930, s. 189; J. Zdanowski, *Z walki o wolność Kościoła pod zaborem rosyjskim*, Kielce 1925, s. 5 nn.

rządzenia komitetu ministrów (z 28 III 1892 r.) „O wykładaniu w szkołach początkowych warszawskiego okręgu naukowego katechizmu rzymsko-katolickiego wyznania” dołączył okólnik, w którym twierdził, iż „najściślejszy i stały nadzór nauczycielskiej działalności katolickich duchownych parafialnych nie może wydać szczególnie wydatnych i korzystnych następstw, jeśli nadzór ten nie będzie miał miejsca przy początkowym przygotowaniu młodych ludzi w seminariach katolickich”³⁷. Z tej racji – pisał Apuchtin – sekretarz stanu, hr. Doljanow, wyjaśnił, że na podstawie artykułu 6 ukazu carskiego z 11 IX 1864 r. „O dyrekcjach naukowych w Królestwie Polskim” naczelnicy „tych dyrekcji obowiązani są [...] zwiedzać zakłady naukowe nie podlegające ministerstwu oświaty i przedstawiać swoje uwagi za pośrednictwem swej zwierzchności do rozpatrzenia władz zarządzających tymi zakładami”³⁸. Na mocy zaś postanowienia Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim z 6 III 1865 r. – jak komunikował w dalszym ciągu kurator – powyższy przepis dotyczy wszystkich zakładów naukowych, będących pod zarządem kościelnym, a więc także i seminariów duchownych. Na tej zasadzie postanowiono wyłączyć seminaria spod władzy biskupów i oddać je pod zarząd dyrekcji naukowych³⁹.

Okólnik Apuchtina sprzeczny z przepisami prawa kanonicznego i wspomnianych układów zawartych pomiędzy Stolicą Apostolską i rządem rosyjskim, spotkał się ze zdecydowanym potępieniem ze strony episkopatu Królestwa Polskiego. Na znak protestu biskupi przesłali do generał-gubernatora J. Hurki i do ministra oświaty obszerne i umotywowane memoriały sprzeciwiające się ingerencji władz zaborczych w wewnętrzne życie seminariów diecezjalnych⁴⁰.

Memoriał w powyższej sprawie złożył w 1892 r. władzom rządowym również biskup sandomierski Antoni-Franciszek Ksawery Sotkiewicz. W tym bowiem roku Wielikanow, naczelnik radomskiej dyrekcji szkolnej (naukowej), zwrócił się do biskupa sandomierskiego z oświadczeniem, iż kurator warszaw-

³⁷ Zdanowski, *Z walki o wolność*, s. 11.

³⁸ Tamże. Tekst rosyjsko-polski art. 6 ukazu carskiego z 11 IX 1864 r. znajduje się w „Dzienniku Praw...”, 62 (1864), s. 392-393.

³⁹ Zdanowski, *Z walki o wolność...*, s. 11-12; por. Urban, *Ostatni etap...*, s. 285; Olszamowska-Skowrońska, *Pie IX et l'insurrection...*, s. 277-280 (między innymi list biskupa sandomierskiego – J. M. Juszyńskiego do Stolicy Apostolskiej, tamże, s. 272).

⁴⁰ Zdanowski, *Z walki o wolność...*, s. 12; por. ADK, Akta konsystorskie, Nr 835. Akta zamknięcia seminarium w przeciągu 1892-1897 – p. z 20 V 1892, 21 V 1892, 12 IX 1892 r.

skiego naukowego okręgu zlecił mu przeprowadzenie urzędowej wizyty w diecezjalnej uczelni duchownej. Z tego powodu prosił biskupa o przysłanie mu planów i programów wszystkich wykładanych w niej przedmiotów⁴¹. Sotkiewicz przesłał 21 X 1892 r. naczelnikowi odpowiedź odmowną. Tego samego dnia biskup wysłał pismo do warszawskiego generał-gubernatora, w którym swoją negatywną odpowiedź uzasadnił tym, że żądania naczelnika radomskiej dyrekcji szkolnej są sprzeczne z postanowieniami konkordatu z 1847 r. i umowy z 1882 r. oraz przepisami prawa kanonicznego⁴². Na wywody biskupa zareagował generał-gubernator J. Hurko w piśmie z 22 XI 1892 r., w którym zaznaczył, że naczelnik dyrekcji szkolnej w Radomiu, nie tylko ma prawo, ale i obowiązek wizytować zakład sandomierski⁴³. Hurko powyższe uprawnienia tłumaczył tym, iż w seminariach wychowują się przede wszystkim rosyjscy obywatele i przyszli urzędnicy. Z tego powodu ze strony rządu jest rzeczą konieczną obserwacja tak politycznego jak i naukowego kierunku seminariów⁴⁴. Wobec powyższego generał-gubernator prosił biskupa, aby nie stawiał żadnych przeszkód naczelnikowi radomskiej dyrekcji szkolnej w wykonaniu zleconego mu przez kuratora nadzoru seminarium. Hurko twierdził, iż w przeciwnym razie opór biskupa zmuszony byłby uznać za jawne wystąpienie przeciw cesarskim zarządzeniom⁴⁵.

Sotkiewicz nie zrażając się taką odpowiedzią zwrócił się 21 XII 1892 r. do ministra spraw wewnętrznych z uzasadnieniem swego stanowiska i z żądaniem, aby minister uwolnił uczelnię duchowną od nadzoru świeckich władz szkolnych⁴⁶. Ponadto naczelnikowi radomskiej dyrekcji szkolnej przesłał biskup ra-

⁴¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), p. z 23 IX 1892 r., s. 33 nn.

⁴² Tamże, s. 35 nn.

⁴³ Tamże, s. 37 nn. Wspomniane uprawnienia naczelnika generał-gubernator opierał na przepisach ukazu carskiego z 11 IX 1864 r. i postanowieniach komitetu rządzącego z 6 III 1865 r. (Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 146).

⁴⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 38: „tak kak w sseminarijah wospitiwajutsja prježdje wszego Russkije graždanie i buduszczije czynowniki [...] to so storony własti [...] źjelanije nabljudat, kakoje politiczjeskoje i umstwjennoje naprawljenije počuczat wyhodjaszczije ottuda wospitanniki”.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, s. 39-42 v; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 146.

port o stanie seminarium, bez wyrażenia zgody na wizytacje i nadzór tej uczelni przez państwowe władze szkolne⁴⁷.

Wzmoczone ataki mające na celu podporządkowanie władzom państwowym seminarium sandomierskiego (podobnie jak i pozostałych uczelni duchownych Królestwa Polskiego), zaczęły się w 1895 r. W tym bowiem czasie generał-gubernator polecił biskupowi Antoniemu F. Sotkiewiczowi, aby w uczelni sandomierskiej były zachowywane przepisy ukazu carskiego z 30 V 1895 r.⁴⁸. Ukaz ten postanawiał: 1 – aby każdy aspirant przyjmowany do seminarium, który nie posiada świadectwa dojrzałości, a opuścił szkołę wcześniej niż przed pół rokiem, składał dodatkowy egzamin w dowolnie wybranym państwowym gimnazjum lub progimnazjum z języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji w zakresie programu czterech klas; 2 – aby egzaminy przejściowe i maturalne z przedmiotów rosyjskich odbywały się w obecności miejscowego gubernatora lub jego zastępcy oraz przedstawiciela okręgu naukowego. Alumn zaś, który nie otrzyma na tym egzaminie przynajmniej stopnia dostatecznego, nie może być promowany na

⁴⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 43 nn. Wobec zdecydowanego oporu biskupów władze carskie nie mogły narzucić seminarium inspekcji rządowej sprawowanej za pośrednictwem gubernialnych dyrektorów. Wówczas czynniki rządowe zaczęły stosować podstępą taktykę, polegającą na wykazaniu, iż w uczelniach duchownych szerzy się rewolucyjny kierunek nauczania i wychowania, który z konieczności domagał się ustanowienia nadzoru państwowego. Miejscowe organa władzy podsuwały w tym celu do zakładów duchownych zaprzędane sobie jednostki, aby przy ich pomocy rozpracowywać swoje plany wewnątrz seminariów. Następstwem tych nieuczynnych zabiegów władz zaborczych było zamknięcie na okres 4 lat seminarium kieleckiego. Po zamknięciu tej uczelni J. Hurko rozesłał pisma do biskupów Królestwa Polskiego, w których – oprócz oskarżeń, skierowanych pod adresem biskupa kieleckiego Tomasza Kulińskiego – motywował konieczność roztoczenia czujnej kontroli rządowej nad ich seminariami. Biskupi – oczywiście – zaprotestowali przeciwko tego rodzaju zakusom rządu zaborczego. Władze wszakże rosyjskie na tych projektach „nadzoru państwowego” nie poprzestały, ale postanowiły je zrealizować (ADK, Akta konsystorskie, Nr 821, Akta alumnów (1890-1896), p. z 8 II 1893 r.; Akta zamknięcia seminarium w przeciągu 1892-1897 r. – p. 25 II, 31 III, 13 IV i 26 X 1893 r.; 8 IV 1894, 4 i 16 V 1897 r.; Akta Seminarium Duchownego w Kielcach, Nr 30. Rozporządzenia władz i odpowiedzi regensa seminarium (1892-1903), p. 16 XI 1897; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. 13 IV i 26 X 1893 r.; AKDL, Rep. 60, XIX, Nr 2 – p. z 6 i 16 V 1893 r.; por. Zdanowski, *Z walki o wolność*, s. 14 nn.; A. Szymański, *Urywek z historii sandomierskiego Seminarium Duchownego*, KDS, 22 (1929), s. 188.

⁴⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 46-47 (p. z 15 VII 1893), s. 380.

kurs następnym, a kończący seminarium nie może otrzymać stanowiska parafialnego; 3 – aby władza diecezjalna przysyłała przed każdym nowym rokiem szkolnym miejscowemu gubernatorowi program „nieteologicznych” przedmiotów i plan ich wykładów oraz przynajmniej na trzy tygodnie przed rozpoczęciem egzaminów (przejściowych i maturalnych) powiadamiała go o tym terminie⁴⁹.

Sotkiewicz w piśmie skierowanym do generał-gubernatora 16 VIII 1895 r., powołując się na swoje pasterskie obowiązki, prosił o wstrzymanie wykonania przepisów ukazu carskiego aż do ponownego układu w tej sprawie Stolicy Apostolskiej z rządem rosyjskim⁵⁰. W odpowiedzi generał-gubernator oświadczył, iż umowa z 1882 r. oddaje zwierzchni nadzór nad seminariami rządowi, dlatego do zastosowania carskiego ukazu z 1895 r. nie są potrzebne nowe układy⁵¹. Biskup zdając sobie sprawę z wypaczonego tłumaczenia przez generał-gubernatora wspomnianej umowy, ponownie zwrócił się 18 IX 1895 r. ze swoją prośbą do ministra spraw wewnętrznych⁵².

Niemal równocześnie generał-gubernator w piśmie z 19 IX 1895 r., w oparciu o 3 punkt ukazu carskiego z r. 1895 domagał się, aby biskup przysłał mu program „nieteologicznych” przedmiotów wykładanych w seminarium sandomierskim w bieżącym roku szkolnym. Przy tym dyplomatycznie i zręcznie wycofał swoje dotychczasowe wygórowane żądanie, gdyż używając tego terminu „nieteologiczny”, przysłał razem z odezwą biskupowi dla orientacji program tylko rosyjskich przed-

⁴⁹ Tamże, p. z 15 VII 1895 r., s. 46-47; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 146-147. Biskupi Królestwa Polskiego zaprotestowali przeciwko takim zarządzeniom i odwołali się do decyzji w tej materii Stolicy Apostolskiej (zob. Szymański, *Urywek z historii*, s. 188). W seminarium sandomierskim obok „teologicznych” przedmiotów znaczną liczbę godzin lekcyjnych w tygodniu poświęcano na wykład ogólnokształcących przedmiotów i filozofię. Rząd usiłował rozciągnąć swój nadzór nad tymi „nieteologicznymi” przedmiotami, wbrew umowie z 1882 r., która zezwalała władzom państwowym na kontrolę w seminariach jedynie przedmiotów rosyjskich.

⁵⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 48-46 v.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 147.

⁵¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 48-49 v – p. z 31 VIII 1895 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 147.

⁵² AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 50-52 v. Minister spraw wewnętrznych odpowiedział biskupowi 1 II 1896 r., że z powodu oczekiwanej cesarskiej koronacji Mikołaja II w bieżącym roku szkolnym zostały odwołane przejściowe egzaminy (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 76-78 v.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903), p. 1 II i 9 III 1896; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 148).

miotów seminarium rzymsko-katolickiego w Petersburgu, zatwierdzony przez ministra w 1879 r.⁵³. W odpowiedzi Antoni F. Sotkiewicz przesłał generał-gubernatorowi również tylko program z języka rosyjskiego i historii Rosji wykładanych w uczelni sandomierskiej⁵⁴. W następnym roku radomski gubernator prosił biskupa o przysłanie jedynie programów z przedmiotów rosyjskich⁵⁵. Sotkiewicz odpowiedział, iż w tej sprawie skierował pismo do ministra spraw wewnętrznych z prośbą o nowe układy rządu ze Stolicą Apostolską⁵⁶.

Radomski gubernator odpowiedź biskupa przesłał generał-gubernatorowi. Ten zaś 13 III 1896 r. powiadomił Sotkiewicza, że w powyższej kwestii już bezskutecznie interweniowali u cesarza arcybiskup W. T. Popiel i biskupi: M. Nowodworski, A. K. Bereśniewicz i F. Jaczewski⁵⁷.

Korespondencja ta, prowadzona przez biskupa Sotkiewicza z całą stanowczością, nie odniosła jednak pożądanego skutku⁵⁸. Wobec tego biskup, biorąc pod uwagę wielki brak księży w diecezji sandomierskiej, zdecydował się w 1896 r. wbrew wspomnianym przepisom państwowym, udzielić święceń kapłańskich pięciu alumnom swej uczelni i wyznaczyć im wikariaty⁵⁹. Generał-gubernator odmówił jednak zatwierdzenia tych neoprezbiterów na wyznaczone

⁵³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 53-53 v; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 148.

⁵⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 53.

⁵⁵ Tamże, s. 59 – p. z 21 II 1896 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 148.

⁵⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 60 – p. z 28 II 1896 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 148. W tym czasie toczyły się pertraktacje rządu rosyjskiego z Rzymem w sprawie seminariów duchownych Królestwa Polskiego (zob. Szymański, *Urywek z historii*, s. 188).

⁵⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 1-61 v; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 148-149.

⁵⁸ Interwencja Sotkiewicza u cesarza w powyższej sprawie nie przyniosła żadnego rezultatu (AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 76-76 v.).

⁵⁹ Święcenia kapłańskie otrzymali bez składania wyznaczonego przez rząd egzaminu maturalnego z przedmiotów rosyjskich: Gabriel Pfadt, Stefan Gustowski, Stanisław Chatłas, Lucjan Maciejski i Stanisław Raczkowski. Dwaj ostatni należeli do diecezji kieleckiej. Wspomnianym kapłanom wolno było jedynie odprawiać cichą Mszę świętą. Sprawowanie innych czynności kapłańskich było im przez rząd surowo wzbronione, a ci kapłani, rządcy parafii, którzy pozwolili im spełniać inne funkcje duszpasterskie, skazani byli przez władze państwowe na grzywnę pieniężną lub różnego rodzaju kary (zob. tamże, s. 62 nn.; por. Szymański, *Urywek z historii*, s. 188).

im stanowiska, a ponadto 29 II 1897 r. skierował do biskupa odezwę w tonie bardzo zdecydowanym, aby ich wycofał z placówek parafialnych oraz powiadomił duchowieństwo, że nie wolno takich kapłanów dopuszczać do sprawowania służby Bożej⁶⁰. Biskup pod naciskiem rządu zmuszony był powyższą decyzję wykonać⁶¹.

Kwestię nadzoru państwowego nad seminariami diecezjalnymi częściowo regulowała konwencja zawarta 2 IV 1897 r. między Kurią Rzymską i rządem rosyjskim⁶². Treść jej kard. M. Rampolla del Tindaro przesłał 21 IV 1897 r. arcybiskupowi Popielowi, który z kolei rozesłał ją wszystkim biskupom w Królestwie Polskim⁶³. Postanowienie tej umowy w formie nakazu carskiego z 15 IV 1897 r. podał do wiadomości władzom diecezjalnym Królestwa Polskiego generał-gubernator Imeretyński⁶⁴. Układ powyższy ingerencję rządową w uczelniach duchownych ograniczał wyłącznie do przedmiotów rosyjskich, pozwalając ich postępy kontrolować świeckim władzom szkolnym. Biskupi nadal mieli zagwarantowaną zwierzchnią władzę nad seminariami. Stolica Apostolska tylko w rzeczach nieistotnych zrobiła pewne ustępstwa w stosunku do władz

⁶⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 62-76 v. Kapłanów tych, poza oficjalną korespondencją nazywano „majowymi” z tego powodu, iż ukaz carski, którego byli ofiarami, wydany był w maju (zob. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 149).

⁶¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 63-64.

⁶² Tekst konwencji – zob. Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. 1, s. 1098-1099.

⁶³ AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 72-79. W piśmie tym Sekretarz Stanu – kard. Mariano Rampolla del Tindaro zawiadomił biskupów Królestwa Polskiego, że wobec istniejącego stanu rzeczy w sprawie nauczania przedmiotów rosyjskich w seminariach Cesarstwa Roryjskiego i piętrzących się nowych trudności (jak np. sprawa języka, w jakim mają być w kościołach odczytywane manifesty, sprawa paszportów dla osób duchownych, problem przyjmowania kandydatów do uczelni duchownych itp.) wypadło, niestety, zgodzić się na zarządzenie władz zaborczych. W dalszym ciągu kard. Mariano Rampolla del Tindaro zaznaczył, że wyjednał u rządu rosyjskiego przyrzeczenie, iż ocena wyników egzaminu do komisji egzaminacyjnej (wyłonionej przez biskupa) należeć będzie, nie zaś do przedstawicieli rządowych, którzy mają być tylko biernymi świadkami przebiegu egzaminów, a nie sędziami, wyrokującymi bezapelacyjnie o przygotowaniu naukowym egzaminowanego alumna. Ta ostatnia okoliczność miała gwarantować, że kompetencja biskupów, przez Sobór Trydencki im w sprawach seminariów zapewniona, naruszona nie będzie.

⁶⁴ Tamże, s. 77 – p. z 10 V 1897 r.; zob. AKDL, Rep. 60 VIII, Nr 9 – p. z 10 V 1897 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 150.

państwowych. Natomiast punkt 2 ukazu carskiego z 30 V 1895 r. uległ zmianie na korzyść władz kościelnych. Skasowana została klauzula uzależniająca promocje alumnów na wyższy kurs oraz ich nominacje na stanowiska parafialne od pozytywnych wyników uzyskanych na egzaminach z przedmiotów rosyjskich. Odtąd stopnie uzyskane na tych egzaminach miały być brane pod uwagę tylko przy ocenie ogólnego postępu alumnów w naukach⁶⁵. Ponadto rząd w okólniku skierowanym do biskupów Królestwa Polskiego 20 V 1897 r. wyraził zgodę na to, aby neoprezbiterzy z 1896 r. po wykazaniu przed gubernatorem kwalifikacji do prowadzenia aktów urzędnika stanu cywilnego, otrzymali pełne uprawnienia przysługujące duchowieństwu⁶⁶.

Zgodnie z postanowieniami tej konwencji z 1897 r. władza diecezjalna w Sandomierzu przesyłała odtąd właściwym czynnikom rządowym programy i plany przedmiotów rosyjskich wykładanych w seminarium oraz powiadamiała o terminach przeprowadzanych w ich zakresie egzaminów⁶⁷. Rząd bowiem wymagał, aby wszelkie rozporządzenia świeckich władz szkolnych odnoszące się do nauczania przedmiotów rosyjskich w uczelniach duchownych były skrupulatnie zachowywane⁶⁸.

Zatarg więc w 1897 r. chwilowo został zażegnany. Kapłani młodzi otrzymali zgodę rządu na zajęcie placówek duszpasterskich. Takie jednak załatwienie sprawy było chwilowe. W następnym bowiem roku rząd rosyjski domaga się,

⁶⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 72 v.-73: „Gubernium extremam partem secundae paragraphi Ordinationis anni 1895 sic mutandam decrovit, ut, ubi nunc dicitur: „alumnos qui in examinibus probabilem sententiam non essent assequuti, non posse ad superiora promoveri nec ad ecclesiastica munia designari”, dicatur: „Sententiae quae de alumnis in hisce examinibus iudicetur”.

⁶⁶ Tamże, s. 80-80 v.; WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 20 V 1897 r. Okólnik ten oparty był na przepisach ukazu carskiego z 6 V 1897 r. Podobnych egzaminów „pro forma” przed zatwierdzeniem na placówki parafialne rząd wymagał od tych księży, którzy nie otrzymali dostatecznego stopnia na egzaminie maturalnym z przedmiotów rosyjskich (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 118 nn.). Biskupi nie wyrażali na to zgody (BSD, sygn. G. 1389, s. 49).

⁶⁷ WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 20 V 1897 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 85 nn.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. z 10 VIII 1897, 30 IV 1902; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 14 V 1907 i 29 V 1909 r.

aby alumni sandomierscy, których egzamin delegaci rządu uznali za niedostateczny, składali egzamin poprawkowy z początku w gmachu władz gubernialnych w Radomiu, a później nawet w Warszawie (w III gimnazjum)⁶⁹. W końcu XIX stulecia władze zaborcze usiłowały zwiększyć tempo rusyfikacji młodzieży duchownej. W związku z tym minister spraw wewnętrznych powiadomił 26 VI 1898 r. biskupa Sotkiewicza, iż wykształcenie uczniów sandomierskich z przedmiotów rosyjskich jest niedostateczne z racji ograniczonego programu i braku wykwalifikowanych sił profesorskich⁷⁰. Minister żądał, aby biskup rozszerzył program nauczania tych przedmiotów i wskazał profesora, który by podjął się prowadzić na odpowiednim poziomie wykłady z przedmiotów rosyjskich⁷¹. W odpowiedzi z 4 VIII 1898 r. Sotkiewicz zaznaczył, iż stara się o to, aby „alumni znali język rosyjski [...] i w sposób należyty korzystali z wykładów – a jeżeli nie wszyscy w jednakowym stopniu postępy okazują, to zależy od ich większych lub mniejszych zdolności. W ogóle jednak postępy są zadowalające”⁷². Biskup spełniając życzenie rządu zgodził się zwiększyć program przedmiotów „rosyjskich” przeznaczając na ich nauczanie 10 godzin lekcyjnych w tygodniu⁷³.

Dalszym etapem na drodze do przeprowadzenia rusyfikacji uczelni duchownych była obsada przedmiotów rosyjskich jednostkami oddanymi rządowi. W tym celu w roku szkolnym 1898/1899 władze państwowe udzieliły dymisji

⁶⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 68 nn.; por. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 1 X 1898 r.

⁶⁹ Szymański, *Urywek z historii*, s. 189; por. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 1 IX 1898 r.

⁷⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 204 nn. W seminarium sandomierskim w roku szk. 1897/1898 nauczano literatury rosyjskiej 2 godz. lekcyjne tygodniowo na I i II kursie. Natomiast historii Rosji uczono po 2 godz. lekcyjne tygodniowo na I i II kursie (BSD, sygn. G. 959 – p. z 5 XI 1897 r.). Podobnej treści pismo skierował warszawski generał-gubernator 24 VIII 1898 r. do biskupa lubelskiego Jaczewskiego (AKDL, Rep. 60, VIII, Nr 9).

⁷¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 204.

⁷² Tamże, s. 211.

⁷³ Tamże, s. 211 nn. W roku szk. 1898/1899 rozkład zajęć przewidywał nauczanie literatury rosyjskiej i historii Rosji na wszystkich kursach (z wyjątkiem ostatniego) po 4 godziny lekcyjne tygodniowo (BSD, sygn. G. 1389, s. 9). Podobnie od r. 1899 zwiększono ilość godzin lekcyjnych nauczania przedmiotów rosyjskich w seminarium wrocławskim (zob. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 155).

niewygodnym dla siebie profesorom przedmiotów „rosyjskich” w seminariach Królestwa Polskiego⁷⁴. W związku z tym Feliks Przybyłowski, profesor przedmiotów rosyjskich w seminarium sandomierskim, na mocy rozporządzenia warszawskiego generał-gubernatora z 24 VIII 1898 r. chwilowo został zwolniony z obowiązków wykładowcy. Dzięki bowiem interwencji biskupa sandomierskiego u władz państwowych otrzymał on 8 X 1898 r. z powrotem dawne stanowisko profesorskie⁷⁵.

Wykłady i egzaminy z przedmiotów rosyjskich w wysokim stopniu utrudniały wykształcenie filozoficzno-teologiczne alumnów, którzy musieli poświęcać sporo czasu na ich przygotowanie, zwłaszcza wtedy, kiedy rząd obok ustnych, wprowadził w 1900 r. także egzaminy piśmienne. Dnia 6 XII tegoż roku minister oświecenia publicznego wydał instrukcję dla przedstawicieli świeckiego szkolnictwa, biorących udział w egzaminach z przedmiotów „rosyjskich” w seminariach duchownych Królestwa Polskiego. Punkt I instrukcji przewidywał egzaminy piśmienne dla alumnów kończących uczelnię duchowną. Tematy tych egzaminów miał naznaczać przedstawiciel świeckich władz szkolnych. On również prace piśmienne z wystawionymi ocenami obowiązany był przedłożyć kuratorowi okręgu naukowego lub naczelnikowi dyrekcji szkolnej⁷⁶. Nowym obustrzeniem przepisów dla zdających egzamin maturalny z przedmiotów rosyjskich było wprowadzenie w 1902 r. tzw. poprawek poza seminarium⁷⁷. Na skutek raportu ministra spraw wewnętrznych o niskim poziomie nauczania przedmiotów „rosyjskich” w seminariach Królestwa Polskiego, cesarz wydał 30 I 1902 r. ukaz, w którym zdecydował, aby „wprowadzono sposobem środka

⁷⁴ BSD, sygn. G. 1389, s. 9; por. AKDL, Rep. 60, VIII, Nr 9 – p. z 24 VIII 1898 r.

⁷⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 97-100.

⁷⁶ WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1. Znajduje się Drukowany tekst instrukcji znajduje się w AKDS (Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 218 i 238 nn.; BSD, sygn. G. 1389, s. 48-49). Przedstawiciele rządowych, biorących udział w egzaminach seminaryjnych z przedmiotów „rosyjskich”, było dwóch. Jednego z nich naznaczał i wysyłał kurator warszawskiego okręgu naukowego, a drugiego – miejscowy gubernator, tj. radomski. Przedstawiciele składali swoim przełożonym, zgodnie z przepisami instrukcji, szczegółowe raporty o przebiegu i poziomie egzaminów z przedmiotów „rosyjskich” w seminarium sandomierskim (WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – raporty za lata 1909-1915; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), 204 nn.).

⁷⁷ Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 151.

tymczasowego do chwili, aż nauka tych przedmiotów będzie prawidłowo zorganizowana, że kończący seminaria i pragnący zająć miejsca proboszczów i inne urzędy duchowne, ale uznani przez gubernatorów i delegatów okręgów naukowych za niedostatecznie znających przedmioty „rosyjskie”, będą dopuszczani do tych urzędów, przy zachowaniu wszelkich innych warunków wymaganych, dopiero po złożeniu świadectwa, iż złożyli dodatkowy egzamin z tych przedmiotów w zakresie programu, przepisanego przez ministerium spraw wewnętrznych dla seminariów rzymsko-katolickich⁷⁸. Czas i miejsce tych egzaminów miały być oznaczone przez kuratora warszawskiego okręgu naukowego po porozumieniu się z miejscowym generał-gubernatorem⁷⁹. Na tej podstawie warszawski generał-gubernator wydał 26 IX 1902 r. instrukcję określającą sposób przeprowadzania wspomnianych egzaminów poprawkowych z przedmiotów „rosyjskich”⁸⁰.

Administrator diecezji sandomierskiej Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki zaprotestował przeciwko postanowieniom zarówno instrukcji z 6 XII 1900 r., jak również ukazu carskiego z 30 I 1902 r. i instrukcji z 26 IX 1902, jako niezgodnych z przepisami prawa kanonicznego i układów Stolicy Apostolskiej z rządem rosyjskim⁸¹. Władze zaś rządowe przeciwnie twierdząc, nie chciały w niczym ustąpić⁸².

W 1902 r. przedstawiciele świeckich władz szkolnych usiłowali w seminarium sandomierskim narzucić swoje tematy piśmiennych egzaminów maturalnych z przedmiotów „rosyjskich”. Zdzitowiecki sprzeciwił się temu. Wówczas

⁷⁸ PKat, 40 (1902), s. 490; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 250 – znajduje się tekst rosyjski ukazu przesłany 10 IV 1902 r. przez warszawskiego generał-gubernatora administratorowi diecezji sandomierskiej.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 264-265 v.

⁸¹ Z wyjątkiem biskupów: lubelskiego, sejneńskiego i kieleckiego, podobnie uczynili inni ordynariusze diecezji Królestwa Polskiego (WAPL, sygn. Rep. 7, Nr 155/1903, s. 60). W sandomierskim archiwum kurialnym znajdują się kopie pism, które biskupi skierowali w tej sprawie do władz państwowych. Sekretarz Stanu kard. M. Rampolla del Tindaro przesłał 14 VI 1902 r. poufne pismo Zdzitowieckiemu, w którym polecił mu trzymać się w sprawie egzaminów z przedmiotów „rosyjskich” przepisów podanych uprzednio przez Stolicę Apostolską (AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 245 nn.; por. Szymański, *Urywek z historii*, s. 189).

⁸² AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 249 nn.; por. Szymański, *Urywek z historii*, s. 189.

delegaci świeccy na znak protestu odmówili wzięcia udziału w tych egzaminach, które wobec tego odbyły się bez ich kontroli⁸³. Rząd jednak kwestionując legalność w ten sposób przeprowadzanych egzaminów, poczynając od 1902 r. nie chciał zatwierdzać na stanowiska kościelne nowo wyświęconych kapłanów, żądając, aby składali oni poprawkowe egzaminy z przedmiotów „rosyjskich”⁸⁴. W latach następnych biskup sandomierski Stefan Aleksander Zwierowicz na próżno zwracał się kilkakrotnie do władz rządowych o zatwierdzenie wspomnianych neoprezbiterów na wakujące placówki parafialne⁸⁵.

Dopiero od czasu hańbiącej Rosję wojny z Japonią i wewnętrznych zamieszek rewolucyjnych w 1905 r. zaczyna się powolne odprężenie surowych przepisów państwowych, dotyczących egzaminów w seminarium z przedmiotów „rosyjskich”. Ukaz tolerancyjny z 30 IV 1905 r. skasował egzaminy poprawkowe z tych przedmiotów i zezwolił wszystkim księżom, którzy jeszcze wspomnia-

⁸³ Postępowanie przedstawicieli świeckich władz szkolnych na piśmiennych egzaminach maturalnych z przedmiotów „rosyjskich” w seminariach nie było jednolite. Np. nie narzucali oni swoich tematów egzaminacyjnych w seminarium warszawskim i plockim (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 280 v. nn.; por. AKDL, Rep. 60, XIX, Nr 5 – p. 2 V i 25 IX 1903 r.).

⁸⁴ Neoprezbiterami z 1903 r., których rząd nie chciał zatwierdzić na placówki parafialne byli: Piotr Dembowski, Jan Klimkiewicz, Antoni Kluczkowski, Karol Pytlewski, Paweł Szumański, Antoni Jankowski, Andrzej Glibowski i Emanuel Krasowski (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 290 nn.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 151).

⁸⁵ Zwierowicz zwracając się 12 XI 1904 r. do ministra spraw wewnętrznych o zatwierdzenie nowo wyświęconych kapłanów na urzędy kościelne, komunikował mu, że już 23 neoprezbiterów (wyświęconych w przeciągu 3 ostatnich lat) czeka na zgodę rządu, aby objąć placówki parafialne. Konieczność szybkiego zatwierdzenia ich na stanowisko duszpasterskie biskup argumentował z punktu dobra społecznego i rządu. Zwierowicz bowiem przypomniał ministrowi, iż w diecezji sandomierskiej wakuje około 30 parafii. Wierni znają powody niezatwierdzenia neoprezbiterów na wakujące stanowiska. Przewrotowe elementy społeczne mogą wykorzystać niezadowolenie wiernych z braku należytej obsługi duszpasterskiej na szkodę państwu. Ponadto biskup uskarżał się, iż z powodu braku zatwierdzenia rządowego nie może od 3 lat wysyłać księży na wyższe studia do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Petersburgu (AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 325-326 v). Z powodu opozycji ze strony rządu zaborczego do r. 1904 liczba księży bez stanowisk doszła w Królestwie Polskim do 156, podczas gdy ok. 250 placówek parafialnych pozbawionych było kapłanów (Mystkowski, *Wychowanie i kształcenie*, s. 15).

nych egzaminów nie zdali, na objęcie stanowisk kościelnych⁸⁶. Warszawski generał-gubernator Maksymowicz powiadomił 25 V 1905 r. biskupa sandomierskiego o tym, że tematy piśmiennych egzaminów maturalnych ogłaszać ma ordynariusz diecezji, a nie przedstawiciele świeckich władz szkolnych⁸⁷. W tym samym roku warszawski generał-gubernator Skalon poinformował biskupa, iż minister spraw wewnętrznych 6 IV 1905 r. unieważnił przepisy okólnika z 24 III 1886 r. (z wyjątkiem 2 punktu), które zabraniały między innymi księżom niezatwierdzonym przez rząd na placówki parafialne spełniać wszelkich czynności kościelnych oprócz odprawiania cichej Mszy św.⁸⁸.

W tym czasie rozpoczęły się pertraktacje Kurii Rzymskiej z rządem rosyjskim w sprawie egzaminów piśmiennych z przedmiotów „rosyjskich” w seminariach Królestwa Polskiego⁸⁹. W związku z tym biskup włocławski Stanisław Zdzitowiecki zwrócił się do Stolicy Apostolskiej z zapytaniem, w jaki sposób ma rozstrzygnąć tę kwestię w swoim seminarium. Na to kard. Sekretarz Stanu Merry del’Val przesłał Zdzitowieckiemu 10 IV 1906 r. urzędową odezwę, w której zaznaczył, aby biskupi Królestwa Polskiego na razie w sprawie wspomnianych egzaminów trzymali się przepisów konwencji z 1897 r. Ponadto kardynał Sekretarz Stanu drogą poufną zlecił Zdzitowieckiemu wezwać biskupów Królestwa, aby w oparciu o wytyczne Stolicy Apostolskiej w omawianej sprawie zajęli jednoznaczne stanowisko wobec rządu⁹⁰.

⁸⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 336-336 v; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 153.

⁸⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 338-339 v; por. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 24 i 25 V 1905 r.; Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 153.

⁸⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 343-344; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 153.

⁸⁹ WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 25 V 1905 r.

⁹⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 346 nn. Kardynał w poufnym piśmie donosił Zdzitowieckiemu: „Pomimo pewnych ustępstw rządu, i pomimo złączenia przez ten ostatni kwestii egzaminów ze sprawą ustawy i dotacji seminariów – należy obstawać koniecznie przy zasadzie, że regulamin powinien być ułożony na podstawie porozumienia rządu ze Stolicą Apostolską, i że Episkopat nie ma kompetencji do decydowania samodzielnie tej sprawy. Dalej – byłoby brakiem logiki – dwa razy tę zasadę zaznaczać, a potem de facto ulegać presji i niedelikatności rządu, który by z takiego postępowania wyprowadził wniosek, że wszelkie protesty i zastrzeżenia Episkopatu są tylko komedią, która nie przeszkadza ostatecznie rządowi robić, co mu się podoba, pomijając wprost autorytetem Kurii Rzymskiej. Z tych poglądów, wynika rezultat praktyczny,

Zdzitowiecki wykonując powyższe zlecenie przesłał 3 V 1906 r. biskupowi sandomierskiemu stosowną instrukcję⁹¹. Ten zaś zgodnie z jej wskazówkami zwrócił się do rządu z postulatem, aby sprawa egzaminów z przedmiotów rosyjskich w jego uczelni duchownej została uregulowana na drodze porozumienia się z Kurią Rzymską⁹².

Ostatecznie problem nadzoru władz świeckich nad wykładami i egzaminami z przedmiotów rosyjskich w seminariach Królestwa Polskiego rozstrzygnięto za pomocą konwencji zawartej między Stolicą Apostolską i rządem rosyjskim 22 VII 1907 r.⁹³. Na podstawie tego układu plan i program wykładów oraz egzaminów z języka rosyjskiego, historii Rosji i literatury rosyjskiej ustala biskup w porozumieniu z państwowymi władzami szkolnymi. Profesorów, wykładających te przedmioty, mianuje również biskup za uprzednią zgodą rzą-

że biskupi nie powinni dawać swego konsensu, i nie powinni współdziałać z rządem w sprawie egzaminów piśmiennych, przez Rzym nieaprobowanych. Nie mogąc zaś do gwałtu się uciekać, powinni zaprotestować (na podstawie zeszłorocznego i tegorocznego protestu), zachować się zupełnie pasywnie i rzeczy tak pokierować, żeby władze rządowe były zmuszone działać na własną rękę, i wbrew oświadczeniu biskupów. Wówczas Stolica Święta będzie miała silny punkt oparcia, a Episkopat będzie mógł wszystko zrzucić na Kurie Rzymską. Koniecznym jest atoli działanie jednogłośne Episkopatu wobec rządu. Proszę więc gorąco Waszą Ekszelencję o przesłanie łaskawe wszystkim biskupom Królestwa instrukcji, na powyższych zasadach ułożonej, z uwagą, że Stolica Święta sobie życzy zupełnej jedności akcji w tej ważnej sprawie, żeby mieć silny punkt oparcia wobec rządu” (tamże, s. 346-354).

⁹¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 346 nn.

⁹² Tamże, s. 347 nn. Pismo biskupa Zwierowicza skierowane w tej sprawie do ministra spraw wewnętrznych nosi datę 14 V 1906 r. Podobnej treści pisma skierowali do rządu również inni biskupi Królestwa Polskiego (zob. tamże, s. 354 nn). Wyrazem zaś stanowiska czynników rządowych w powyższej sprawie była praca hr. Orłowskiego (omówiona we wstępie niniejszej rozprawy) pt. *O seminariach rzymsko-katolickich w Rosji*. Orłowski proponował w niej, aby pozostawić biskupom Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwa Polskiego swobodę wspólnego opracowania pod przewodnictwem metropolity katolickiego w Petersburgu nowej ustawy seminaryjnej, która razem z propozycją nowego podziału etatów wyznaczonych dla uczelni duchownych, winna być przedstawiona (z pominięciem Stolicy Apostolskiej) do ostatecznego zatwierdzenia rządowi (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – recenzja *Uwagi o projekcie reformy seminariów katolickich w państwie rosyjskim*, s. 2-5).

⁹³ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. 1, s. 1097-1098 (tekst układu w jęz. franc.). AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 372-373 (tekst w jęz. łacińskim); WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 (tekst w jęz. francusko-rosyjskim).

du⁹⁴. Egzaminy z tego zakresu odbywają się w obecności przedstawicieli władz rządowych⁹⁵. Prawo udzielania ocen na egzaminach posiadają wyłącznie profesorowie⁹⁶. Alumni promowani z niższego na wyższy kurs składają tylko egzaminy ustne, a kończący seminarium – zarówno ustne jak i piśmienne⁹⁷. Tematy do egzaminów piśmiennych maturalnych wybiera biskup lub jego delegat⁹⁸.

Odtąd nauczanie przedmiotów „rosyjskich” w seminarium sandomierskim odbywało się do końca roku szkolnego 1913/1914 zgodnie z przepisami powyższej konwencji⁹⁹. Władza diecezjalna w Sandomierzu corocznie przesyłała do ministerstwa spraw wewnętrznych plany i programy przedmiotów „rosyjskich” wykładanych w miejscowej uczelni duchownej¹⁰⁰. Poziom jednak nauczania tych przedmiotów nie był zbyt wysoki¹⁰¹. W celu usprawnienia ich nauczania, minister spraw wewnętrznych zwrócił się 21 VII 1913 r. do biskupa sandomierskiego z żądaniem, aby zwiększono (w jego seminarium) z 10 do 14 tygodniową liczbę godzin lekcyjnych przeznaczonych na wykład przedmiotów „rosyjskich”

⁹⁴ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol I, s. 1097: „Le plan et le programme de l'étude de la langue, de l'histoire et de la littérature russes sont formés par l'Evêque [...] d'accord avec le Gouvernement, en conformité de la nature et du but des Séminaires. Les maîtres enseignant ces branches sont de même, nommés par l' Evêque avec l'agrément préalable du Gouvernement”.

⁹⁵ Tamże, s. 1098, § 2: „Les examens de le langue, de l'histoire et de la littérature russes dans les Séminaires, [...] à l'occasion du passage des élèves d'une classe à l'autre et de leur sortie du Séminaire, se font en présence du Gouverneur local ou d'une personne spécialement déléguée par lui à cet effet, assisté d'une Représentant de l'Arrondissement scolaire”.

⁹⁶ Tamże, § 3: „Le droit de donner des notes aux élèves est réservé aux professeurs”.

⁹⁷ Tamże, § 4: „Les examens à l'occasion du passage d'une classe à l'autre sont seulement verbaux; les examens à l'occasion de la sortie du Séminaire sont verbaux et par écrit”.

⁹⁸ Tamże, § 5: „Les thèmes pour les examens par écrit sont choisis par l'Evêque en conformité”.

⁹⁹ Świadczą o tym raporty przedstawicieli świeckich władz szkolnych biorących udział w egzaminach z przedmiotów rosyjskich w seminarium sandomierskim (WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1-2 – Raporty z lat 1909-1915; por. AKDS, Akta seminarium, Akta alumnów seminarium duchownego (1903-1919) – p. z 21 VII 1913).

¹⁰⁰ Rząd w oparciu o wspomnianą konwencję wydał 8 X 1907 r. rozporządzenie, aby biskupi Królestwa Polskiego każdego roku przesyłali do Departamentu Spraw Duchownych Obcych Wyznań plany i programy przedmiotów „rosyjskich” wykładanych w ich seminariach (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 18 V 1913 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 368 nn.).

¹⁰¹ Świadczą o tym wspomniane w przypisie 99 raporty (por. BSD, sygn. G. 1389, s. 48-49).

oraz wykładano w języku rosyjskim historię powszechną¹⁰². Postulaty ministra nie zostały zrealizowane¹⁰³.

2. W okresie pierwszej wojny światowej (1914-1918) i II Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1926)

Seminarium sandomierskie w czasie zawieruchy pierwszej wojny światowej przeżywało ciężkie chwile. Od 20 VI 1914 r. (tj. od zakończenia roku szkolnego) do 20 IX 1915 r. nie było czynne na skutek działań wojennych. W tym bowiem czasie gmach uczelni był prawie stale zajęty przez sztaby i szpitale walczących armii¹⁰⁴. W sierpniu 1915 r., gdy ruch wojsk w Sandomierzu znacznie się zmniejszył, miejscowy biskup Marian Ryx wystosował list do wojennego generał-gubernatora barona Dillera z prośbą o oddanie zabudowań seminaryjnych na użytek uczelni duchownej¹⁰⁵. W tym również czasie, z polecenia biskupa, rektor seminarium Paweł Kubicki kilkakrotnie zwracał się w tej sprawie do starosty obwodu sandomierskiego – Bogdańskiego. Dzięki tym staraniom komenda obwodowa, na czele której stał pułkownik Schaller, oddała 20 VIII 1915 r. gmach seminaryjny do dyspozycji biskupa. Ostatniego zaś dnia tegoż miesiąca wspomniana komenda, na skutek interwencji starosty, przysłała władzy diecezjalnej urzędowy zakaz zajmowania przez wojska pomieszczeń i rekwirowania czegokolwiek w seminarium. Te oficjalne dokumenty dały podstawę do uruchomienia 20 IX 1915 r. uczelni duchownej¹⁰⁶.

Podczas pierwszej wojny światowej były w kraju bardzo ciężkie warunki aprowizacyjne. Seminarium sandomierskie – podobnie jak inne uczelnie duchowne

¹⁰² AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 211 VII 1913 r.

¹⁰³ WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 7 V 1915 r.; por. AKDS, Akta alumnów seminarium duchownego (1903-1919) – p. z 26 I 1914 r.

¹⁰⁴ Podczas tego okresu wojska austriackie dwukrotnie okupowały budynek seminaryjny po zajęciu Sandomierza. Pierwszy raz przebywały w tym mieście od 13 VIII do 14 IX 1914 r., a drugi ich pobyt trwał od 6 X do 1 XI 1914 r. (J. Gajkowski, *Sandomierz pod Austriakami*, KDS, 7 (1914), s. 253-257).

¹⁰⁵ W tym czasie również gmachy innych seminariów duchownych w kraju były okupowane przez walczące armie (Zdanowski, *Seminarium duchowne*, s. 57).

¹⁰⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 232-233; por. AKDS, Akta seminarium, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 418-420.

w kraju – znalazło się wówczas w niezwykle trudnej sytuacji materialnej¹⁰⁷. Dzięki dopiero wyjątkowej ofiarności i zabiegom duchowieństwa i wiernych, udało się (po wspomnianej rocznej przerwie) uruchomić zakład seminaryjny i prowadzić w nim życie względnie, jak na czas wojenny, normalne¹⁰⁸.

Po odzyskaniu niepodległości kraju (pomimo panujących w nim w dalszym ciągu ciężkich warunków materialnych) sytuacja seminariów duchownych pod wielu względami uległa poprawie. Odtąd bowiem rządcy diecezji mogli swobodnie urządzać swoje uczelnie duchowne. Pełną wolność w kształceniu i wychowywaniu młodzieży duchownej gwarantował im konkordat zawarty 10 II 1925 r. pomiędzy Stolicą Apostolską i rządem Polski niepodległej¹⁰⁹. Układ ten zezwalał, aby Kościół katolicki posiadał we wszystkich diecezjach Rzeczypospolitej Polskiej seminaria duchowne, zorganizowane zgodnie z przepisami prawa kanonicznego. Biskupom zaś zapewniał zwierzchni nadzór, kierownictwo i prawo nominacji przełożonych i profesorów tych uczelni. Dyplomom naukowym, wystawionym przez wyższe seminaria, dawał moc uprawniającą do nauczania religii we wszystkich szkołach publicznych, z wyjątkiem uczelni wyższych¹¹⁰. Ponadto konkordat postanawiał, iż zmiana języka w wykładach przedmiotów nauk niekościelnych w seminariach może nastąpić jedynie za specjalnym upoważnieniem konferencji biskupów obrządku łacińskiego¹¹¹. Wspomniany układ przyznawał seminariom duchownym prerogatywy jednostek prawnych, mogących nabywać własność ziemską w ilości 180 hektarów¹¹². Zabudowania semi-

¹⁰⁷ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 262; Zdanowski, *Seminarium duchowne*, s. 57.

¹⁰⁸ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 256; por. [P. Kubicki], *Z Seminarium diecezjalnego*, KDS, 9 (1916), s. 59.

¹⁰⁹ Mercati, *Raccolta di concordati...*, vol. 2, s. 30-40, tekst konkordatu w języku francuskim. Por. *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925, s. 60-69 (tekst w języku francusko-polskim).

¹¹⁰ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. II, s. 34, art. XIII § 2: „Dans tous les diocèses l'Église catholique possédera des Séminaires ecclésiastiques en conformité avec le Droit Canon, qu'Elle dirigera et dont Elle nommera les enseignants. Les brevets d'études délivrés par les grands Séminaires seront suffisants pour enseigner la Religion dans toutes les écoles publiques, exceptées les écoles supérieures”. Por. *Konkordat Polski...*, s. 48-49, art. XIII, punkt 2.

¹¹¹ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. II, s. 36, art. XXIII; por. *Konkordat Polski...*, s. 58-59, art. XXIII.

¹¹² Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. II, s. 36-37, art. XXIV § 3; por. *Konkordat Polski...*, s. 60-69, art. XXIV, punkt 3.

naryjne zwolnił od podatków państwowych¹¹³. Poza tym państwo zobowiązało się wypłacać profesorom i alumnom zapomogi pieniężne, jako częściowe odszkodowanie za dobra kościelne skonfiskowane przez rządy zaborcze¹¹⁴. Z uprawnień takich korzystało również seminarium sandomierskie¹¹⁵. Dzięki temu przeżywało ono (w ciągu omawianych dziejów) najwspanialszy rozwój właśnie w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej.

¹¹³ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. II, s. 34, art. XV; por. *Konkordat Polski...*, s. 50-51, art. XV.

¹¹⁴ Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. II, s. 36-37, art. XXIV, § 3 oraz załącznik A, s. 38; por. *Konkordat Polski...*, s. 66-69, art. XXIV, punkt 3.

¹¹⁵ AKDS, Akta Seminarium Duchownego sandomierskiego (1918-1949) – p. 10 i 12 VIII 1925 r.; AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939). Departament V Wyznań z lat 1918-1939 r. – sygn. 594, p. z 4 III 1926 i 5 IX 1929 r.; por. KDS, 20 (1927), s. 112-113.

Rozdział II

UPOSAŻENIE SEMINARIUM

W omawianym okresie uposażenie zakładu seminaryjnego stanowił budżet i majątek nieruchomy.

1. Budżet

Na fundusz, potrzebny do utrzymania seminarium składały się zasoby płynące: z dotacji państwowej, chesnego alumnów oraz opłat, ofiar i zapisów (legatów) duchowieństwa i wiernych.

a. Dotacja państwowa

Do czasów ostatniej wojny światowej podstawę uposażenia uczelni stanowiła dotacja państwowa, wypłacana jako odszkodowanie za zabrane majątki kościelne.

W okresie niewoli stała dotacja rządowa wynosiła 20.700 złp, czyli 3.105 rbs. Przeznaczona ona była (podobnie jak w poprzednio omawianym okresie) na utrzymanie 20 kleryków i pensje dla kierownictwa oraz profesorów zakładu. W dalszym ciągu brak było funduszu na pokrycie całkowitego utrzymania uczelni¹. Wobec tego biskup nominat sandomierski Klemens Bąkiewicz, z tych samych powodów co Adam Prosper Burzyński, zmuszony był podzielić subwencję państwową według potrzeb seminarium. Podział ten obrazuje poniższa tabela²:

¹ Podział dotacji dokonany przez A. P. Burzyńskiego, wymagał w latach pięćdziesiątych XIX stulecia nowego ujęcia, dostosowanego do aktualnych zapotrzebowań seminarium. Zaznaczył to Klemens Bąkiewicz w przedmowie do statutu z 1841 r.: „Lecz urządzenia śp. Poprzednika naszego, szczególnie dotyczące etatu dla seminarium przeznaczonego, utrzymać się i wykonać nie dadzą” (Statut z 1841 r., s. 1). Błędnie została podana wysokość etatu seminaryjnego w BAV, Proc. Cons., Vol. 246, k. 284 (OABMK, nr mikr. 144).

² Tabela została sporządzona na podstawie tytułu IX „Rozrządzenie etatem” statutu seminaryjnego z 6 II 1841 r., § 199-204, s. 19-20.

L.p.	Wyszczególnienie	Kwota roczna
1.	Pensja rektora	2.000 złp
2.	Pensja wicerektora i zarazem profesora	2.300 złp
3.	Pensja dwóch profesorów po 1.800 złp	3.600 złp
4.	Pensja instruktora śpiewu	200 złp
5.	Pensja instruktora „rubrum” (rubrycystyki)	100 złp
6.	Pensja szafarza	200 złp
7.	Pensja kucharza	250 złp
8.	Pensja kuchty	60 złp
9.	Pensja kredencarza	150 złp
10.	Pensja stróża	80 złp
11.	Stołowanie 20 alumnów po 400 złp	8.000 złp
12.	Stołowanie 5 osób służby seminaryjnej	1.000 złp
13.	Drzewo	1.500 złp
14.	Światło	200 złp
15.	Utrzymanie osłów (potrzebnych do wożenia wody)	200 złp
16.	Remont gmachu, biblioteka, apteka i inne wydatki	860 złp
Razem		20.700 złp

Wspomniana dotacja jako tymczasowa, miała być bliżej oznaczona z chwilą ukazania się zarządzenia o jednolitym urządzeniu seminariów w Królestwie Polskim. Niestety, problemu tego nie rozwiązano przez cały czas niewoli pod zaborem rosyjskim, choć często nad nim dyskutowano³. Z tego też powodu (w owym okresie) stały etat seminarium sandomierskiego nie uległ poprawie.

Z biegiem czasu, wobec konieczności pokrycia kosztów utrzymania wzrastającej liczby profesorów i alumnów, seminarium znajdowało się niejednokrotnie w krytycznym położeniu. Dowodem tego był częsty deficyt w jego budżecie i skargi rektorów zanoszone zwłaszcza w latach drożyzny do rządu za pośrednictwem władzy diecezjalnej z prośbą o zwiększenie etatu, względnie o przyznanie uczelni jednorazowego zasiłku finansowego.

³ W 1840 r. rządcy diecezji rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim przedłożyli cesarzowi prośbę o zwiększenie uposażenia seminariów duchownych z funduszu supresyjnego. W związku z tym rozpatrywany odpowiedni projekt przez Radę Administracyjną Królestwa Polskiego nie doczekał się zatwierdzenia (AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa Józefa J. Goldtmanna, ordynariusza diecezji sandomierskiej (1841-1844) – p. z 2 X 1841 r.). Zarząd seminarium sandomierskiego z polecenia władz rządowych kilkakrotnie przedkładał im projekty poprawy uposażenia uczelni (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 24 XI 1856, 14 I 1864, 9 III 1864 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1915) – p. z 29 III 1906 r.).

Biskup sandomierski Józef Joachim Goldtmann, powołując się na projekt Komitetu Wychowania Publicznego z 1836 r., kilkakrotnie apelował do władz rządowych o podwyższenie dotacji dla seminarium. W petycjach skierowanych do Komisji Rządowej SW i D domagał się przyznania subwencji dla 36 lub przynajmniej 30 kleryków, zwiększenia pensji i liczby profesorów (ustanowienia 4-go etatu profesorskiego) oraz wyznaczenia funduszu na remont gmachu seminaryjnego, bibliotekę, opłacenie lekarza, lekarstw, służby, podatków miejskich i innych koniecznych wydatków związanych z utrzymaniem zakładu⁴. W piśmie z 29 VII 1847 r. swoje żądania uzasadniał tym, że dotychczasowy etat wobec wyjątkowej drożyzny artykułów spożywczych w Sandomierzu, nie wystarcza nawet na pokrycie kosztów utrzymania przewidzianej dotacją liczby profesorów i młodzieży seminaryjnej. Władze rządowe wyznaczyły bowiem rocznie 600 złp (czyli 90 rbs) na utrzymanie jednego alumna. Tymczasem w rzeczywistości utrzymanie to wynosiło 979 złp 13 gr (146 rbs 91 1/2 kop). Powstały stąd deficyt musiał pokrywać biskup z własnego funduszu. Ponadto subwencja uczelni była jedną z najmniejszych dotacji seminaryjnych w Królestwie Polskim, mimo że diecezja sandomierska potrzebowała znacznej liczby księży dla posługi duszpasterskiej. Wobec tego biskup domagał się przyznania etatu w wysokości 39.160 złp

⁴ Komitet ten powołany w 1836 r. przez Radę Wychowania Publicznego do opracowania jednolitego planu nauk dla seminariów diecezjalnych uznał, że fundusz przyznany na utrzymanie 20 alumnów jest zbyt szczupły, ponieważ według potrzeb diecezji sandomierskiej winno się kształcić w jej seminarium 47 kleryków. Ponadto Komitet stwierdził, że dotychczasowe pensje profesorów są za niskie i nie odpowiadają ich stanowiskom. Z tego powodu projektował, ażeby w przyszłości rektor seminarium pobierał przynajmniej 450 rbs (3.000 złp) stałej pensji, a każdy z profesorów – 375 rbs (2.500 złp). Projekt ten nie został zrealizowany w seminarium sandomierskim. W połowie XIX wieku pensje profesorów wypłacane z etatu rządowego wynosiły w nim rocznie: rektor (spełniający zarazem funkcje profesora) pobierał 270 rbs, a trzech profesorów po 225 rbs. Wicerektor dodatkowo z racji urzędu otrzymywał 75 rbs. Cztery profesor był zarazem kapłanem benedyktynek sandomierskich i otrzymywał pensje z funduszu diecezjalnego (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. 15 VI 1844; Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. 17 IV 1850). Biskup swoje żądania uzasadniał również względami na dobro społeczne i państwową rację stanu pisząc: „Suma ta jest zbyt szczupła na przyzwoite utrzymanie publicznego i tak ważnego instytutu, jakim jest seminarium, w którym młodzież kształci się na przyszłych nauczycieli ludu, na opowiadaczy prawd religii, moralności, wierności i przychylności dla Tronu” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 4 I 1845 r.).

(5.874 rbs), z którego można byłoby zapewnić utrzymanie rektorowi, 4 profesorom i 40 alumnom⁵.

Interwencje biskupa w tej sprawie nie przyniosły pożądanego skutku. Rząd przez szereg lat odkładał „ad acta” petycje władzy diecezjalnej bez pozytywnej odpowiedzi⁶.

Na nowo próby wyjednanania u władz rządowych większego uposażenia dla uczelni podjął ks. kan. Antoni Zwoleński, administrator diecezji sandomierskiej⁷. W piśmie skierowanym 22 VII 1856 r. do dyrektora głównego Komisji Rządowej SW i D komunikował, że zakład seminaryjny na skutek braku odpowiedniego funduszu znalazł się w wyjątkowo trudnym położeniu. Pomimo oszczędności porobionych w gospodarce seminaryjnej (polegających między innymi na tym, że alumnom odmówiono śniadań i jednej potrawy obiadowej) w budżecie uczelni okazał się tak wielki deficyt, iż musiano wcześniej niż zwykle rozpuścić ich na wakacje. Administrator powiadamiając o tym dyrektora, wskazywał jednocześnie na płynące stąd ujemne następstwa dla zdrowia, nauki i wychowania młodzieży seminaryjnej⁸. Tym razem rząd przyznał uczelni jednorazowy zasiłek

⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 29 VII 1847 r.

⁶ Świadczą o tym pisma biskupa do Komisji Rządowej SW i D (tamże, p. z 19 VI 1848 r.; Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1950 r.).

⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – z 30 IV 1853 r.; administrator dla potwierdzenia drożyzny artykułów spożywczych w Sandomierzu, przesłał Komisji Rządowej SW i D urzędowy wyciąg cen targowych z lat 1854-1856 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 19 VII 1856). Potrzebę zwiększenia dotacji seminaryjnej argumentował, podobnie jak J. J. Goldtmann, dobrem społecznym sądząc, że „Zakład tak ważny jak seminarium, dający ludowi pasterzy i przewodników dusz, których obowiązkiem jest wpływać na moralne przekonanie narodu, zasługuje ze strony rządu na względy”.

⁸ Alumni od kolacji (godz. 17) aż do południa dnia następnego pozostawali bez posiłku. Zwłaszcza w porze zimowej, kiedy musieli w święta i niedziele kilka godzin na czczo przebywać w kościele, brak odpowiedniego posiłku ujemnie wpływał na ich zdrowie, powodując różne choroby. Z tego powodu zwierzchność seminaryjna zmuszona była wbrew regulaminowi, tolerować sprowadzanie przez nich rannych posiłków z miasta. To zaś z kolei wpływało na rozluźnienie dyscypliny w zakładzie (ASD, Dziennik przychodu i rozchodu funduszków seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1855-1867) – p. z 1856 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VI 1863 r.; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 22 VII i 24 XI 1856 r.). Rektor powiadomił kleryków o przedłużeniu wakacji z powo-

w kwocie 750 rbs⁹. Dzięki tej subwencji strona materialna zakładu została przywrócona chwilowo do równowagi¹⁰.

W 1856 r. Zwoleński przesłał Komisja Rządowa SW i D projekt uposażenia seminarium. W projekcie tym domagał się wyznaczenia dotacji na całkowite utrzymanie 46 alumnów (wliczając w to całodzienne ich wyżywienie), dwa nowe etaty profesorskie i pensje dla ojca duchownego. Etat więc seminaryjny miał wynosić ogółem 13.362 rbs 56 kop¹¹.

Po kilku latach postulaty wspomnianego projektu ponownie wysunął biskup sandomierski Józef Michał Juszyński¹². W odpowiedzi władze rządowe poleciły biskupowi przedstawiony projekt zmodernizować, ograniczając w nim ilość i wysokość stypendiów etatowych przeznaczonych na utrzymanie młodzieży seminaryjnej¹³. Zgodnie z tą propozycją, biskup przesłał 9 III 1864 r. Komisji Rządowej WR i OP na nowo opracowany projekt uposażenia seminarium. W projekcie tym uwzględniono fundusz tylko na wyżywienie (obiad i kolację) 40 alumnów. Natomiast podwyższono roczną pensję ojca duchownego ze 120 rbs (oprócz 90 rbs potrąconych za stołowanie w se-

du braku funduszy (ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi władzami (1846-1860) – p. 20 VIII 1856 r.).

⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 31 VII 1856 r.

¹⁰ Tamże, Akta funduszy, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 30 III 1857 r. – remanent seminarium z 17 X 1856 r. wykazał 110 złp 20 gr dochodu.

¹¹ Tamże, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 24 XI 1856 r.

¹² Tamże, p. z 22 IX 1862.

¹³ Tamże, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 14 I 1864 r. Władze rządowe radziły biskupowi, aby zredukował liczbę całkowitych stypendiów, niezamierzających zaś aspirantów (podobnie jak praktykują w seminarium chełmińskim) polecił przyjmować z obowiązkiem opłaty połowy kosztów utrzymania, a pozostałym zezwolił bezpłatnie korzystać tylko z wykładów i pomocy naukowych. W seminarium sandomierskim powyższe wskazania wprowadzono w życie. Z „Inwentarza fundi instructi seminarium diecezji sandomierskiej 1864 r.” znajdującego się w AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 6 IX 1864 r. wynika, że w kasie seminaryjnej był deficyt za rok szk. 1863/1864 wynoszący 943 złp 19 gr. W tym czasie podobnie ciężką sytuację materialną przeżywały inne seminaria Królestwa Polskiego (L. Lescoeur, *L'Église catholique en Pologne sus le gouvernement russe depuis le premier partage jusqu'à nos jours, 1772-1875*, t. 1, Paris 1876², s. 502). W 1863 r. seminarium plockie utrzymywało się z dotacji państwowej wynoszącej około 21.000 złp (W. T. Popiel, *Pamiętniki*, t. 2, Kraków 1915, s. 89).

minarium). W ten sposób zredukowany etat seminaryjny wynosił tylko 7.961 rbs 90 kop¹⁴.

Biskup w piśmie załączonym do wspomnianego projektu uzalał się, że wszelkie zamiary podniesienia uczelni na wyższy poziom naukowo-wychowawczy paraliżuje brak odpowiedniego jej uposażenia. Profesorowie wynagradzani gorzej aniżeli najmłodszy nauczyciele szkół świeckich, mimo najlepszych chęci, zmuszeni byli do zapewnienia sobie odpowiedniego utrzymania przez obejmowanie placówek parafialnych. Połowa seminarzystów utrzymywała się własnym kosztem. Ponadto kasa powiatowa w Sandomierzu nie zawsze była w stanie regularnie wypłacać przypadającą seminarium należność¹⁵.

Zanim Józef Michał Juszyński doczekał się odpowiedzi od rządu, nastąpiła zmiana w uposażeniu seminariów w Królestwie Polskim, w związku z konfiskatą ich dóbr kościelnych po powstaniu styczniowym. Książe Czerkaskij, jako dyrektor główny Komisji Rządowej SWD i OP, reskryptem z 15 III 1866 r. nakazał Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, aby stosownie do przepisów ukazu carskiego z 26 XII 1865 r. o urządzeniu duchowieństwa świeckiego rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim, dopóki w nim nie nastąpi ostateczne zatwierdzenie etatów dla seminariów diecezjalnych rzymsko-katolickich, asygnowała dla nich subwencję równoważną „czystemu dochodowi, jaki one dotąd pobierały z nieruchomości, kapitałów, kompetencji i z innych stałych źródeł”¹⁶. Dotacje miały być wypłacane w „ratach tercjalowych z dołu”¹⁷. Wyjątkowo pierwsza rata miała być wypłaconą w końcu marca 1866 r., aby seminaryja dotychczas na ogół pobierające kompetencje w ratach kwartalnych,

¹⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 9 III 1864 roku.

¹⁵ Tamże, p. z 2 V 1864 r.; biskup wysłał z projektem do Komisji Rządowej WR i OP dwóch delegatów: ks. prałata Jakuba Gierasińskiego, oficjała generalnego konsystorza sandomierskiego i ks. kan. Aleksandra Malanowicza, wicesędziego surogata konsystorza sandomierskiego. We wspomnianym piśmie podkreślił biskup, iż „Z całą troskliwością pragnę zajmować się tym jednym w mej diecezji duchownym instytutem, tyle ważnym dla Kościoła. Myślę bezustannie o podniesieniu w nim nauki, iżby duchowieństwo potrzebom wieku, w którym żyjemy odpowiadać mogło, i wedle myśli świętych naszych Ustaw postępowało [...]. Dobrze urządzone seminaryja rokują dalszy rozwój duchowieństwa; interesem jest społeczeństwa wspierać tego rodzaju instytuty”.

¹⁶ Tamże, p. 15 III 1866 r.; por. „Dziennik Praw...”, 63 (1865), s. 379, art. 36^b.

¹⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 22 V 1866 r.

z powodu przedłużenia terminu wpłaty nie znalazły się w przykrym położeniu finansowym.

Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu w oparciu o powyższe zlecenie wydała 27 III 1866 r. reskrypt, w którym określiła, że seminarium sandomierskie nadal będzie pobierało dotychczasową roczną kompetencję wynoszącą 3.105 rbs¹⁸. Takie załatwienie sprawy było kłopotliwe dla uczelni sandomierskiej. Wobec tego biskup J. M. Juszyński zwrócił się do gubernatora cywilnego w Radomiu z prośbą, aby seminarium sandomierskie nie posiadające zapasowych funduszy oprócz subwencji państwowej, mogło pobierać w dalszym ciągu z kasy powiatowej w Sandomierzu swoją kompetencję ratami miesięcznymi¹⁹. Gubernator oświadczył, że w tej sprawie nie posiada odpowiednich uprawnień²⁰. Wówczas biskup korzystając z tego, że wspomniany ukaz carski z 26 XII 1865 r. pozwalał tytułem zasiłku przyznawać na 1866 r. dodatkową subwencję dla ubogich seminariów, zwrócił się z prośbą do księcia Czerkaskiego o przyznanie takiej dotacji dla zakładu sandomierskiego. Prośbę swą motywował tym, że dotychczasowy etat przyznany seminarium sandomierskiemu nie wystarcza na jego skromne uposażenie. Ponadto domagał się, aby zgodnie z przepisami wspomnianego ukazu carskiego, dotacja rządowa udzielana seminarium sandomierskiemu rzeczywiście dorównywała czystemu dochodowi, jaki ono dotychczas pobierało z czynszu dzierżawczego z folwarku księży emerytów „Chwałki”²¹ i gmachu poklasztornego św. Marii Magdaleny

¹⁸ Tamże, p. z 22 V 1866 r. W tym czasie seminarium kieleckie otrzymywało roczną dotację wynoszącą 7.650 rbs; por. J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, Kielce 1927, s. 44.

¹⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 24 V 1866 r.

²⁰ Tamże, p. z 6 XI 1866 r.

²¹ Czynsz dzierżawczy z folwarku „Chwałki” wynoszący rocznie 800 złp (120 rbs) był przeznaczony dekretem biskupa J. J. Goldtmanna, zatwierdzonym przez rząd 9 IX 1846 r., na uposażenie ojca duchownego. Po zajęciu folwarku w 1865 r. na skarb państwa, ojciec duchowny pobierał pensję z etatu seminaryjnego (ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi władzami (1846-1860) – p. z 4 I 1856 i 28 IX 1860 r.; Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867) – p. 4 I 1858 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 22 V 1866 r.; por. [A. Bułakowski], *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1963), s. 156.

w Sandomierzu²². Z tego powodu prosił dyrektora Komisji Rządowej SW i D, aby w miejsce tych dwóch źródeł dochodu, wyznaczył odpowiedni fundusz na uposażenie uczelni sandomierskiej²³.

Interwencja biskupa i tym razem nie przyniosła pożądanego skutku, mimo że zakład seminaryjny znajdował się w trudnej sytuacji finansowej. Powiatowa kasa w Sandomierzu nie chciała nawet po upływie wyznaczonego terminu wypłacić przypadającej seminarium należności żądając odpowiednich „talonów”, których uczelnia nie otrzymała od czynników rządowych. W takim położeniu prokurator seminaryjny zmuszony był utrzymywać zakład za pożyczone pieniądze²⁴.

Nowy projekt uposażenia seminarium, z polecenia zarządzającego Sprawami Duchownymi w Królestwie Polskim, przedłożył biskup sandomierski władzom rządowym 2 I 1868 r. W projekcie domagał się, aby rząd przyznał uczelni etat wynoszący 15.775 rbs²⁵. Władze rządowe i tym razem odrzuciły zawarte w nim postulaty, wyrażając zgodę jedynie na wypłacanie dotychczasowego etatu „w ratach tercjalowych z góry”²⁶. Następne petycje biskupa w tej sprawie nie przyniosły jej rozstrzygnięcia. Wobec tego rektor dla ratowania sytuacji finansowej zakładu zastosował radykalne środki. W pierwszym rzędzie odmówił stołowania tym alumnom pozaetatowym, którzy nie uregulowali w oznaczonym terminie opłaty. Na-

²² Zabudowania poddominikańskie w Sandomierzu, składające się z klasztoru i kościoła pod wezwaniem św. Marii Magdaleny, zostały postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego z 17 VIII 1824 r. przeznaczone na pomieszczenie seminarium sandomierskiego. Zarząd seminarium nie mając odpowiednich funduszy na remont zabudowań poklasztornych, wypuścił je w dzierżawę. Do r. 1864 czynsz dzierżawczy rocznie wynosił 7 rbs 50 kop, a od 1865 r. – 194 rbs 50 kop. Kościół poklasztorny został rozebrany w 1860 r. Natomiast pozostałe zabudowania w 1867 r. zajęto na skarb państwa (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszy, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 24 VI 1849 r.; Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 24 XI 1856, 27 VIII 1862, 19 I 1865, 20 XII 1865 i 22 VI 1866 r.; Akta funduszy seminarium (1871-1915) – p. z 23 III 1876 r.; por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, Warszawa 1962, z. 11, s. 88-89; WAPS, Akta miasta Sandomierza (1540-1950), sygn. 128, p. z 18 i 27 III 1865 r.).

²³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 22 VI 1866 r.

²⁴ Tamże, p. z 17 V 1867 r.; reskrypt z 15 III 1866 r. nic nie wspominał o „talonach”.

²⁵ Tamże, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 21 XII 1867 r. Biskup żądał wyznaczenia 7.000 rbs na utrzymanie 40 kleryków, ponieważ koszt rocznego pobytu 1 alumna w seminarium wynosił 175 rbs.

²⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 21 I 1868 r.

stepnie skrócono rok szkolny o 10 dni. W ten sposób zyskało seminarium 100 rbs oszczędności. Alumni za udział w kilku znaczniejszych pogrzebach uzyskali fundusz na opłacenie lekarstw w aptece. Wreszcie na okres wakacyjny zwolniono z pracy stróża seminaryjnego. Pomimo tych zabiegów, deficyt w budżecie za rok szk. 1867/1868 wynosił 761 rbs 62 kop. W końcu bp J. M. Juszyński zmuszony był zwrócić się do rządu o wyznaczenie funduszu na pokrycie tego deficytu²⁷.

W odpowiedzi Muchanow, zarządzający Sprawami Duchownymi w Królestwie Polskim, zażądał rachunków usprawiedliwiających długi uczelni oraz polecił, aby konsystorz sandomierski złożył Kontrolnej Izbie w Lublinie szczegółowe rozrachowanie za 1867 r. z etatu seminaryjnego, wynoszącego 3.105 rbs²⁸. Z kwitów przedstawionych kontrolnej Izbie wynika, że wydatki za r. 1867 wynosiły 4.483 rbs 82 kop, czyli przewyższyły subwencję państwową o 1.378 rbs 82 kop. Deficyt ten częściowo został pokryty z chesnego alumnów. Reszta miała być uregulowana z obiecanego przez rząd nadzwyczajnego zasiłku z racji wyjątkowej drożyzny w 1867 r.²⁹.

Biskup Juszyński, z powodu ustawicznego deficytu w budżecie uczelni, zmuszony był na nowo interweniować u rządu o przydzielenie jej dodatkowych zasiłków finansowych. Na skutek tych zabiegów Departament Spraw Duchownych Obcych Wyznań przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Petersburgu polecił 17 II 1876 roku władzy diecezjalnej przedłożyć sobie stan budżetu seminaryjnego³⁰. Z protokołu komisji powołanej w tym celu, okazało się, że deficyt w budżecie wynosił 283 rbs 20 kop. Członkowie komisji orzekli, że dla należytego uposażenia zakładu, wypada uzyskać od rządu jednorazowy zasiłek w kwocie 1.000 rbs, z którego połowa winna być obrócona na zwiększenie sto-

²⁷ Tamże, p. z 22 IX 1868 r.

²⁸ Tamże, p. z 20 XI 1868 i 15 III 1869 r.

²⁹ Od tego czasu, władza diecezjalna przez cały okres niewoli zmuszona była corocznie składać Lubelskiej Izbie Kontrolnej rachunki z etatu seminaryjnego (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 28 IV 1869, 16 III 1871 r.; Akta funduszów seminarium (1871-1915) – p. z 7 XI 1871, 19 IV 1911 r.). Z okazji i racji udzielanych seminarium diecezjalnym dotacji rząd zaborczy postanowił położyć rękę na ich gospodarce. W tym celu 1 II 1894 r. zażądał sprawozdania z ekonomicznego stanu tych uczelni za 1893 r. (P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz. 1, t. 1, Sandomierz 1933, s. 133).

³⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów seminarium (1871-1915) – p. z 28 II, 15 III i 18 III 1876 r.

sunkowo niskich pensji profesorskich, a reszta przeznaczona na opłacenie służby i remont gmachu seminaryjnego³¹.

Tym razem starania władzy diecezjalnej zostały uwieńczone pomyślnym skutkiem. Departament bowiem w 1878 i 1879 r. wyznaczył uczelni dodatkowy zasiłek po 2.412 rbs, przeznaczony na zwiększenie uposażenia profesorów i poprawę strony ekonomicznej zakładu³². Wreszcie, na skutek skarg władzy diecezjalnej na ciągły deficyt w budżecie seminaryjnym, Departament od 1880 r. zgodził się na coroczne udzielanie uczelni dodatkowego zasiłku w kwocie 1.500 rbs³³. Poza tym, zgodnie z poleceniem ukazu carskiego z 20 XI 1875 r., wyznaczył w 1886 r. specjalną pensję profesorowi przedmiotów „rosyjskich”³⁴. Młodzieży zaś seminaryjnej przyznał 21 V 1893 r. ulgi kolejowe³⁵.

W latach 1893-1902, kiedy w Sandomierzu kształciło się kilkunastu alumnów diecezji kieleckiej, rząd płacił rocznie po 60 rbs na utrzymanie każdego z nich³⁶. W 1906 r. Departament Spraw Duchownych Obcych Wyznań przystąpił

³¹ Tamże, p. z 20 i 23 III 1876 r. Członkami komisji mianował biskup księży prałatów: Józefa Urbańskiego i Melchiora Bulińskiego.

³² AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 8 I i 18 III 1878 r.; ASD, Akta sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 5 III 1879 i 20 XII 1883 r.

³³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 28 XII 1880 r.; ASD, Akta sesji pedagogicznych (1874-1886) – 18 XII 1880, 22 VI 1881 i 39 VI 1885 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 18 X 1881 i 7 XII 1885 r.

³⁴ Pensja ta wynosiła rocznie 600 rbs. Zob. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 9, 10, 22 i 23 VI 1909. Podobnie było w innych seminariach Królestwa Polskiego (S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1904, s. 155).

³⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 28 V 1893 r.; Akta alumnów seminarium duchownego (1895-1903) – p. z 21 VI 1895 r. Podobnie Ministerstwo WR i OP przyznało 9 XII 1925 r. alumnom sandomierskim ulgi taryfowe na kolejach (AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939), Departament V Wyznań (1918-1939), sygn. 582 – p. z 9 XII 1925 r.).

³⁶ AKDS. Akta konsystorskie, Nr 835. Akta zamknięcia seminarium w przeciągu 1892-1897 r. – p. z 13 IV 1893, 13 IV i 27 X 1893, 8 IV 1894, 16 V 1897; Nr 821; Akta alumnów (1890-1896) – p. z 12 V 1893, 16 VII 1894 i 4 III 1897; Akta Seminarium Duchownego w Kielcach, Nr 30. Rozporządzenia władz i odpowiedzi regensa seminarium – 29 III 1892-1903 r. p. z 16 XI 1897 r.; por. tamże, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 21 VII i 11 XI 1893; Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 20 I i 23 XI 1894 r.; Akta alumnów seminarium duchownego (1895-1903) – p. 30 IV 1895, 9 VI 1897 r.

do ustalenia dotacji dla seminariów zarówno Cesarstwa Rosyjskiego, jak i Królestwa Polskiego. W tym celu polecił władzom diecezjalnym przesłać stosowne projekty uposażenia tych uczelni³⁷.

Konsystorz sandomierski – spełniając życzenie Departamentu – przesłał 29 III 1906 r. odpowiedni projekt, w którym uposażenie seminarium określone zostało na kwotę 42,547 rbs 26 kop³⁸. Projekt ten został jednak przez władze rządowe odrzucony³⁹. W tym czasie materialno-finansowa strona funkcjonowania zakładu, choć pozostawiała wiele do życzenia, to jednak w porównaniu z latami dawnymi przedstawiała się o wiele lepiej⁴⁰.

³⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 8 i 29 III 1906.

³⁸ Tamże. W projekcie przewidziane było uposażenie dla 13 profesorów i 120 alumnów.

³⁹ Podobnie został odrzucony przez władze państwowe następny projekt z 3 II 1908 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 3 II 1908 r.). Świadczy o tym między innymi i stały etat wynoszący 3.105 rbs (przewidziany w budżecie państwowym na 1913 r. dla seminarium sandomierskiego). Inne seminaria Królestwa Polskiego w budżecie rządowym na 1913 r. miały zapewnione następujące pozycje: warszawskie – 4.860 rbs, kieleckie – 7.650 rbs, płockie – 3.230 rbs, sejneńskie – 3.140 rbs i lubelskie – 2.470 rbs. Ponadto około 1.000 rbs przeznaczano dodatkowo na każde seminarium, z funduszków zostawionych do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Z tych również funduszków płacono 7.500 rbs na seminarium wrocławskie. Ogółem w Królestwie Polskim skarb wydawał na seminaria duchowne rzymsko-katolickie 24.445 rbs. Widoczna jest duża dysproporcja, gdy się porówna tę kwotę z sumą 27.530 rbs, jaką równocześnie rząd przeznaczał na utrzymanie jednego seminarium prawosławnego w Chełmie (A. Szelażek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym*, Toruń 1947, s. 93-94).

⁴⁰ [P. Kubicki], *Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym*, KDS, 1 (1908), s. 199. O znacznej poprawie podstaw finansowych seminarium na początku XX stulecia świadczą zarówno dodatnie bilanse roczne budżetu uczelni, jak również poprawa w uposażeniu profesorów i służby. Przed 1898 r. profesor seminarium, oprócz wyżywienia (obiad i kolacja), pobierał 15 rbs miesięcznej pensji. W latach 1898-1901 otrzymywał 15 rbs i całodzienne wyżywienie. Od 1901 do 1906 r. oprócz całodziennego utrzymania, profesor pobierał 15 rbs i 10 rbs dodatku (czyli 250 rbs rocznie), bez względu na liczbę wykładanych lekcji tygodniowo. W 1906 r. pełniący obowiązki wicerektora Paweł Kubicki, uważając tego rodzaju wynagrodzenie za niesprawiedliwe, przedłożył biskupowi sandomierskiemu Stefanowi Aleksandrowi Zwierowiczowi projekt, żeby płacono za wykładanie następujących przedmiotów: teologii dogmatycznej, moralnej i pastoralnej, prawa kanonicznego, wymowy kościelnej, historii Kościoła i powszechnej, historii sztuki kościelnej, literatury polskiej, filozofii i nauk biblijnych – po 35 rbs, innych zaś – po 25 rbs rocznie. Projekt został przez biskupa zatwierdzony i wszedł w życie od roku szk. 1906/1907. W następnym roku szk.

W czasie pierwszej wojny światowej, na skutek powszechnego zubożenia kraju, uczelnia sandomierska znalazła się w bardzo trudnych warunkach materialnych⁴¹.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości kraju seminarium również przeżywało ciężkie warunki finansowe⁴². W tym czasie profesorowie tego zakładu, na zasadzie uchwały sejmowej z 28 VII 1919 r., pobierali „nadzwyczajny dodatek drożyzniany”⁴³. Natomiast uczelnia otrzymywała ryczałtowe zasiłki ze skarbu państwa. Po uzgodnieniu tej kwestii z Departamentem Budżetowym Ministerstwa Skarbu, poczynając od 1 IV 1923 r. pobierała ona fundusze oparte na liczbie etatów profesorskich i alumnów. Od r. 1924, w porozumieniu z tymże departamentem, seminarium otrzymywało dotację licząc po 117 punktów na kleryka⁴⁴. Od następnego roku sprawa uposażenia zakładu została uregulowana w myśl przepisów konkordatu z 10 II 1925 roku⁴⁵. Dopiero więc w latach nor-

podwyższono pensję wicerektorowi (z 75 rbs na 100 rbs), ojcu duchownemu (z 150 do 200 rbs) i bibliotekarzowi (z 60 na 100 rbs) rocznie oraz służbie seminaryjnej o 200 rbs rocznie. Całemu zaś gremium profesorskiemu podwyższono pensje o 900 rbs rocznie (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 23 VII 1906 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. 11 IX 1907, 23 VIII 1908 r.; Księga sesji ekonomicznych (1907-1917) – p. z 8 X 1907, 17 IX 1908 i 20 IX 1909 r.; Księga dochodów i rozchodów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 95 v, 102).

⁴¹ [P. Kubicki], *Z seminarium diecezjalnego*, KDS, 9 (1916), s. 59.

⁴² ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 11; por. W. Wójcik, *Ks. Andrzej Wyrzykowski (1879-1955)*, ABMK, 2 (1961), z. 1/2, s. 299.

⁴³ AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939), Departament V Wyznań (1918-1939), sygn. 502 – p. z 21 IV 1920 r.; sygn. 581 – p. z 28 VII, 6 i 17 XI 1919, 20 II 1920 r.; sygn. 594 – p. z 29 IX i 6 XII 1919 r.; por. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1 IX 1919 r., Nr 16, s. 255-256, poz. 13. W roku szk. 1917/1918 dochód seminarium sandomierskiego wynosił – 36.672 rbs (czyli 64.583 kor. austr.), a rozchód – 35.520 rbs (64.123 kor. austr.). Seminarium ze skarbu państwowego otrzymało subwencję wynoszącą – 11.424 kor. austr.). Uposażenie profesorów i służby seminarium wynosiło rocznie: rektora – 400 rbs, wicerektora – 100 rbs, ojca duchownego – 400 rbs, prokuratora – 150 rbs, prefekta – 75 rbs, bibliotekarza – 100 rbs, lekarza – 100 rbs, pensje wszystkich profesorów razem – 4.460 rbs, a służby – 3.900 rbs (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 r. – relacja rektora seminarium M. Ryxa o stanie uczelni do Stolicy Apostolskiej).

⁴⁴ AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939), sygn. 580 – p. z 31 III 1919, 9 IV 1919, 29 II i 23 V 1924 r.

⁴⁵ A. Mercati, *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, vol. II, [Roma] 1954, s. 30-40 (tekst francuski konkordatu, paragrafy dotyczące dóbr kościelnych i uposażenia duchowieństwa); por. tekst polsko-francuski

malizacji stosunków polityczno-ekonomicznych, seminarium sandomierskie uzyskało dostateczne uposażenie⁴⁶.

b. Opłaty alumnów

Posiłkowym źródłem budżetu seminaryjnego było chesne opłacane przez kleryków. Wysokość jego określał rektor w porozumieniu z ordynariuszem diecezji i prowizorami.

Do czasów odzyskania niepodległości kraju, pozaetatowi uczniowie utrzymywali się samodzielnie. W tym okresie, zgodnie z przepisami statutu z 1841 r., całkowite utrzymanie w uczelni z funduszu rządowego miało zapewnione tylko 20 wychowanków⁴⁷. Natomiast pozostali uczniowie w przeciągu od 2 do 4 lat pobytu w zakładzie albo częściowo utrzymywali się z dotacji państwowej, albo korzystali z ufundowanych stypendiów lub zmuszeni byli utrzymywać się wyłącznie własnym kosztem, zanim nie dostali się na listę etatowych uczniów. Koszta kleryków zakonnych, kształcących się w seminarium sandomierskim, pokrywały na ogół ich zgromadzenia⁴⁸. Etatowi uczniowie z subwencji państwowej mieli tylko zapewnione mieszkanie, naukę i wyżywienie. Inne wydatki musieli pokrywać z własnych funduszy⁴⁹. Wyżywienie profesorów jak i alumnów było bardzo

w: *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925, s. 60-69. Seminarium pobierało subwencję państwową licząc po 600 punktów na profesora i 125 punktów na alumna.

⁴⁶ Zob. KDS, 18 (1925), s. 271.

⁴⁷ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział I, s. 6 § 40 (określił, iż): „Aspirant stopnia celującego i zaświadczonej moralności; ma pierwszeństwo do funduszu rządowego, nad aspirantem stopnia dostatecznego; ten zaś, nad miernego” i § 41: „Jeżeli aspirant okaże się kwalifikowanym do seminarium, a fundusz rządowy nie wakuje, lub do niego więcej zdolni zyskali prawo; może być przyjętym do alumnatu, za opłatą stosownej kwoty za stół” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 r.; Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z XI 1856 r.).

⁴⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 15 VII i 31 XII 1853, 21 XII 1864 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. 30 IV 1853; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1873 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1879 r.

⁴⁹ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 6 V 1843, 26 X 1847 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 10 IX 1860 r. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VI 1863 r.

skromne. Dokładnie określał je statut z 1841 roku⁵⁰. Posiłki profesorów składały się ze śniadania, obiadu i kolacji. Natomiast posiłki kleryków składały się tylko z obiadu i kolacji. W latach 1841-1908 (z wyjątkiem trzech dni „ostatków” i uroczystości św. Stanisława Kostki) seminarzyści nie otrzymywali śniadań. Za pozwoleniem przełożonych urządzać je mogli we własnym zakresie⁵¹. Śniadania dla wszystkich alumnów wprowadzono dopiero w roku szk. 1907/1908 za opłatą roczną 25 rbs⁵².

Koszta utrzymania młodzieży seminaryjnej kształtowały się w zależności od warunków ekonomicznych kraju. Przy stałej dotacji państwowej, w okresach kryzysu gospodarczego, warunki wyżywienia i utrzymania alumnów stawały się wyjątkowo trudne. W związku z tym zwiększono opłatę seminaryjną⁵³. Czesne

⁵⁰ Statut z 1841 r., Tyt. IV § 173-181, s. 16-17. Według statutu na posiłki alumnów miały się składać: obiad w niedziele, wtorki i czwartki z 4, a w pozostałe dni z 3 dań; kolacja w piątki całego roku, suche dni, środy i soboty wielkopostne oraz adwentowe – z bułki i szklanki piwa, w pozostałe zaś dni – z dwóch potraw. Rektor miał decydować o jakości i rodzaju posiłków. Wicerektor obowiązany był jadać wspólnie z alumnami. Usługiwać mu miał podczas posiłku alumn pełniący funkcję „prokuratora infirmorum”. Posiłki w refektarzu mieli podawać dwaj klerycy, tzw. „serwitorzy mensae”, zmieniający się co tydzień. Aspiranci przyjęci do seminarium obowiązani byli złożyć kredencarzowi nóż, widelec, łyżkę i serwetę.

⁵¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 12 XII 1876 r.

⁵² ASD, Księga sesji ekonomicznych (1907-1917) – p. z 8 X 1907 r.

⁵³ Roczna opłata seminaryjna alumnów pozaetatowych do r. 1880 wynosiła 300-500 złp (ASD, Regestra przychodów i rozchodów (1835-1865) – p. z 3 i 7 VII 1865 r.; BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. 27 VI 1846 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) - p. z 2 VII 1872 r.). W latach 1880-1906 czesne wynosiło 80 rbs i było wpłacane w dwóch ratach (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 21 VI 1880; BSD, sygn. G. 1149 – p. z 26 VI 1885 r.). Od r. 1906 do 1910 opłata wynosiła 100 rbs. (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z VI 1906). W 1910 r. podwyższono czesne do 125 rbs (ASD, Księga sesji ekonomicznych (1907-1917) – p. 20 IX 1910 r.). Prowizorowie ze względu na stały wzrost cen artykułów spożywczych uchwalili 18 IX 1918 r. podwyższenie opłaty wpisów dla kleryków z pierwszych lat o 400 koron, dla wychowanków kursu II i III o 300 koron, a dla pozostałych alumnów o 200 koron (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. 13 XI 1918 r.). W 1919 r. klerycy złożyli, oprócz czesnego, jednorazowo dodatkową opłatę drożyznianą w wysokości 12 koron od każdego (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 4 XII 1919). W roku szk. 1921/22 podniesiono wpisy alumnów do 40.000 marek rocznie (KDS, 14 (1921), s. 186). W 1922 r. opłata roczna kleryka wynosiła 2 cetnary metryczne żyta i 1 cetnar metryczny pszenicy lub ekwiwalent tego oraz 15.000 marek dopłaty (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium duchownego (1919-1929) – p. z 17 III 1922).

jednak klerycy uiszczali nieregularnie. W celu zapobieżenia temu, profesorowie na sesji ekonomicznej z 27 VI 1864 r. zadecydowali, ażeby aspiranci przed przyjęciem do seminarium składali deklaracje napisane przez ich rodziców lub opiekunów i poświadczone przez miejscowe władze, iż w oznaczonych terminach będą wpłacać chesne⁵⁴. Z danych źródłowych wynika, że mimo składanych deklaracji, alumni w dalszym ciągu zalegali z opłatą seminaryjną. Zdarzały się nawet wypadki, iż dopiero jako księża pod presją kar kościelnych regulowali seminarium należność⁵⁵. Niejednokrotnie również alumni, z powodu niemożności uiszczenia chesnego, dobrowolnie opuszczali uczelnię przenosząc się do innego seminarium na fundusz rządowy lub powracając do stanu świeckiego⁵⁶.

c. Opłaty, ofiary i legaty duchowieństwa i wiernych

Dalszym źródłem budżetu seminaryjnego były opłaty duchowieństwa za rubryce⁵⁷ i stypendia mszalne odprawiane „in festis supressis”⁵⁸ oraz podatki tzw.

W 1925 r. chesne wynosiło miesięcznie 15 złp (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 18 IV 1925 r.). W następnym zaś roku – z powodu wzrastającej drożyzny artykułów spożywczych – podniesiono opłatę alumnów kursów filozoficzno-teologicznych do 20 złp miesięcznie, a dla słuchaczy kursów przygotowawczych – do 30 złp miesięcznie (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 21 XII 1926 r.).

⁵⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 27 VI 1864 r.

⁵⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 6 IX i 21 XII 1864 r.; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 2 XII 1865, 14 VII i 22 IX 1868 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 2 I 1873, 15 V 1875, 2 XI 1878; Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 25 II i 27 III 1873; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 30 XI 1866, 4 I 1868 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 V 1877, 27 VI 1878 r.

⁵⁶ AKDS, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VI 1863, 10 VII 1866 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 30 XI 1866, 18 III 1868 r.

⁵⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 16 XII 1885, 24 I 1910 r.; ASD, Księga dochodów i rozchodów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. 11 II i 14 V 1908 r.

⁵⁸ W 1905 r. bp Stefan Aleksander Zwierowicz wyjednał u Stolicy Apostolskiej zniesienie obligacji mszalnych za parafian „in festis supressis” z przeznaczeniem funduszków stąd płynących na uposażenie seminarium sandomierskiego. Odpowiedni dekret wydał papież Pius X dnia 12 XII 1905 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 11 X 1905; 7, 20 i 25 I 1907 r.; 3 VIII 1909; BSD, sygn. G. 959 – znajduje się wykaz ofiar pieniężnych na rzecz seminarium ze stypendiów mszalnych odprawionych „in festis supressis”).

„seminaristicum”⁵⁹. Poza tym seminarium sandomierskie, w omawianym okresie, posiadało licznych ofiarodawców nie tylko diecezjan i rodaków przebywających w kraju, ale również i za granicą, a szczególnie w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Zachowane odezwy i listy pasterskie biskupów sandomierskich, uchwały konferencji dekanalnych, legaty oraz osobiste inicjatywy wspierania materialnego powołań do stanu duchownego, świadczą o tym, że księża i wierni w miarę swoich możliwości ustawicznie troszczyli się o należyte uposażenie swej uczelni duchownej.

Biskup sandomierski Juszyński, po częściowym pożarze budynku seminarijnego, zwrócił się 20 VI 1863 r. z odezwą do duchowieństwa o pomoc na rzecz jego odbudowy. Liczne źródła świadczą o tym, że ogół księży diecezjalnych, mimo trudnej sytuacji finansowej spowodowanej konfiskatą majątków kościelnych, chętnie pośpieszył z pomocą materialną swej uczelni⁶⁰. Podobnie z wydatną pomocą finansową przyszło duchowieństwo swemu seminarium, kiedy ono znajdowało się w przykłej materialnie sytuacji, spowodowanej przebudową klasztoru benedyktynek sandomierskich na jego pomieszczenie. Duchowieństwo odpowiedziało wówczas na orędzie pasterskie biskupa Stefana A. Zwierowicza zrozumieniem powagi sytuacji, chętnie na konferencjach dekanalnych deklarując konieczną dla egzystencji zakładu kwotę pieniężną⁶¹.

Podobnie w czasie pierwszej wojny światowej, jak i po jej zakończeniu, pomimo ciężkich warunków ekonomicznych panujących w kraju, semina-

⁵⁹ „Seminaristicum” było opłatą na rzecz seminarium, jaką ordynariusz diecezji zgodnie z przepisami prawa kanonicznego nakładał na beneficja i inne instytucje kościelne (*Prima Synodus Dioecesis Sandomiriensis*, Sandomiriae 1923, art. 245, s. 130-131).

⁶⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszy, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. 31 V 1866 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatorów zakonnych (1844-1865) – p. z 20 VI 1863 r.; Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 1 VIII, 4 VIII, 15 IX i 21 X 1863, 17 VII 1865 r.; por. Bułako wski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 429-430.

⁶¹ M. Gr[ajewski], *O uchwałach i dezyderatach kongregacji dekanalnych w diecezji sandomierskiej w r. 1907*, KDS, 1 (1908), s. 32; por. PKat, 46 (1908), s. 3-5 (znajduje się „Orędzie Pasterskie J. E. Najdostojniejszego Biskupa Sandomierskiego). Bp Zwierowicz dziękując w nim duchowieństwu za ofiarną pomoc pisał: „Gdy seminarium dachu pozbawione było, gdy po prostu na bruku ulicznym się znalazło – zwróciłem się do Was – zwróciłem i nie zawiodłem. Szkoła, dzięki poparciu Waszemu, w krótkim stosunkowo czasie, odpowiednie swemu przeznaczeniu pomieszczenie zyskała” (tamże, s. 3-4). Zob. AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy seminarium (1871-1915) – p. z 5 i 18 VIII 1903 r.

rium sandomierskie utrzymywało się przeważnie ofiarnością duchowieństwa i wiernych⁶².

Po odzyskaniu niepodległości Ojczyzny, w związku z zapewnieniem diecezji sandomierskiej należytej obsługi duszpasterskiej, powstała konieczność bezwłocznego urządzenia w niej seminarium niższego, aby kandydatów do stanu duchownego odpowiednio przygotować i liczbę ich powiększyć oraz rozbudować gmach wyższego seminarium. Realizacji tych zamierzeń stanął na przeszkodzie brak odpowiednich środków materialnych. Na skutek powszechnego zubożenia kraju wykluczona była możliwość zebrania ich w diecezji sandomierskiej. Wobec tego biskup sandomierski Marian Józef Ryx zwrócił się z gorącym apelem do Polaków mieszkających w Ameryce Północnej o dobrowolne ofiary pieniężne na rzecz diecezjalnej uczelni w Sandomierzu. Orędzie biskupa spotkało się z dobrym przyjęciem z ich strony, przynosząc wsparcie materialne seminarium sandomierskiemu⁶³.

Znacznym źródłem budżetu uczelni były także zapisy testamentowe i dobrowolne ofiary złożone na jej rzecz. Dzięki nim wielu jej wychowanków korzystało ze stypendiów⁶⁴.

⁶² Kubicki, *Z seminarium diecezjalnego*, s. 59; por. KDS, 11 (1918), s. 145-146, 151.

⁶³ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 31 III 1921 r. Do zbierania ofiar pieniężnych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej upoważnił biskup kapłana diecezji sandomierskiej dra Władysława Chrzanowskiego.

⁶⁴ Dobroczyńcami, którzy wspierali materialnie seminarium sandomierskie byli między innymi:

Ks. Jan Myśliwski, kan. hon. diecezji kaliskiej, prob. par. Krynki, zapisał w testamencie z 19 VIII 1862 r. na rzecz seminarium kapitał 10.000 złp, z którego procent przeznaczony był na stypendium dla alumna (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z I i 6 V 1864 r.; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 19 I i 26 II 1864 r.; Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 25 IV 1887, 18 III 1909 r.; por. Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 156).

Ks. Antoni Ambrożewicz, prob. par. Wrzos, przysyłał rocznie 75 rbs na stypendium dla kleryka (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 I 1869; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1879, 9 IX 1882 r.; por. PKat, 17 (1879), s. 267).

Ks. Filip Drewniakowski, prob. par. Klimontów, zapisał w testamencie z 12 II 1881 r. procenty przypadające od kapitału 8.200 rbs, zabezpieczonego na dobrach Ruszcza Płasczyzna (pow. sandomierski), wynoszące rocznie 200 rbs na stypendia dla dwóch alumnów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 16 V 1887, 21 VIII 1893 r.).

2. Majątek nieruchomy

Ostatnim źródłem uposażenia, oprócz zabudowań, były czasowe dochody z ziemi i innych nieruchomości, stanowiących własność zakładu seminaryjnego.

a. Gospodarstwo seminaryjne

W pierwszej połowie XIX stulecia seminarium sandomierskie dzierżawiło od rządu folwarki Kleczanów i Nikisiałkę. Po kilku jednak latach, z powodu braku odpowiednich zabudowań gospodarczych, zarząd jego zrezygnował

Ks. Józef Kijanka, rektor seminarium sandomierskiego, ufundował w 1898 r. dwa stypendia dla alumnów po 27 rbs 90 kop (AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 104; BSD, sygn. G. 1389, s. 34).

Ks. Grzegorz Kotowski, prob. par. Jedlnia, zapisał w testamencie 300 rbs na stypendium dla kleryka (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 3 XI 1900 r.).

Hr. Henryk Corvin-Collalto-Prendowski z Czyżowa Szlacheckiego (pow. Opatów), zapisał w testamencie 15 II 1899 r. na rzecz seminarium sandomierskiego 5.000 rbs (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 14 i 24 II 1900, 3 IV 1901, 18 III 1909 r.).

Ks. Antoni Czarkowski, kan. kapituły opatowskiej, wicerektor seminarium sandomierskiego i prob. par. Łągów Opatowski, ufundował dwa stypendia dla kleryków po 200 rbs (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 245; F. J[op], *Śp. ks. Antoni Czarkowski*, KDS, 30 (1937), s. 117-118).

Na początku XX stulecia wielu alumnów seminarium sandomierskiego korzystało ze stypendium imienia „Radziwińskich” (ASD, Formy do akt funduszków Radziwińskich ok. 1904 r. W czasie pierwszej wojny światowej ofiary pieniężne na rzecz seminarium złożyły instytucje społeczne; między innymi: „Wzajemna pomoc” (II towarzystwo pożyczkowo-oszczędnościowe) z Ostrowca Świętokrzyskiego – 400 rbs i „Udziałowa piekarnia” przy ul. Trawnej w Radomiu – 250 koron (Kubicki, *Z Seminarium diecezjalnego*, s. 59).

W tym również Kapituła Kolegiaty Opatowskiej ufundowała dla alumna stypendium wynoszące 1500 koron (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 7).

Maria z Ellertów Dłużewska zapisała w testamencie z 17 XII 1926 r. – 20.000 rbs na rzecz seminarium sandomierskiego (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 4 V 1927 r.).

Alumni korzystający ze stypendiów obowiązani byli odmawiać w intencji fundatorów przepisane modlitwy (AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 104; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. 5 XII 1882, 24 IX 1883 r.).

z dzierżawy⁶⁵. Nie udało się w 1844 r. biskupowi sandomierskiemu J. J. Goldtmannowi z powrotem wydzierżawić od rządu folwarku Kleczanowa dla seminarium⁶⁶. Ponadto, w związku z konfiskatą dóbr kościelnych po powstaniu styczniowym, zakład stracił dwa źródła dochodu. jednym z nich był czynsz dzierżawczy z folwarku księży emerytów „Chwałki”, a drugim czynsz z gmachu poklasztorowego św. Marii Magdaleny. Nie powiodły się również podjęte w 1874 r. przez biskupa sandomierskiego Józefa M. Juszyńskiego, próby uzyskania od rządu 6 morgów ziemi dla uczelni⁶⁷. Dopiero z chwilą przeniesienia siedziby seminarium do klasztoru po benedyktynekach sandomierskich, znalazło się ono w posiadaniu około 10 morgów ogrodu wraz z sadem i warzywnikiem⁶⁸.

⁶⁵ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji; por. S. Kotkowski, *Sto pięćdziesiąt lat istnienia i działalności Seminarium Duchownego w Sandomierzu (182-1970)*, ABMK, 21 (1970), s. 233.

⁶⁶ Biskup zwracając się w tej sprawie do Komisji Rządowej SW i D w piśmie [...] z 4 I 1845 r., prosił o motywowanie tym, że „Seminarium [...] sandomierskie żadnego folwarku, ani jednego zagonu ziemi, ani nawet najmniejszego ogródka nie posiada” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 4 I 1845 r., 29 VII 1847 r.).

⁶⁷ Juszyński powołując się na przepisy ukazu carskiego z 26 XII 1865 r. (które zezwalały, aby każda parafia posiadała 6 morgów ziemi) zwrócił się 28 X 1874 r. do gubernatora radomskiego o przydział ziemi seminarium sandomierskiemu. Gubernator dał odpowiedź odmowną (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy seminarium (1871-1915) – p. z 28 X 1874, 30 XI i 7 XII 1874 r.). Tekst ukazu carskiego podaje „Dziennik Praw”, (63 (1865) 391 §^a), a omawia A. Boudou (*Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe*, t. 2, Paris 1925, s. 283), Popiel (*Pamiętniki*, t. 1, s. 292) i Szelążek (*Podstawy dotacji...*, s. 91).

⁶⁸ W latach 1910-1911 w ogrodzie zasadzono 250 drzew i ok. 75 krzewów (ASD, Księga sesji ekonomicznych (1907-1917) – p. z 1911 r.). Do pracy w gospodarstwie seminaryjnym i dla posługi księżom profesorom oraz alumnom byli zatrudnieni pracownicy. Ustawy seminaryjne wymagały od nich odpowiednich kwalifikacji zawodowych i przymiotów osobistych (ASD, Statut z 1841 r., Tyt. V § 182-188, s. 17 – przepisywał, iż pracownikami mogli być „ludzie moralni, trzeźwi, sprawiedliwi, pobożni i pracowici”, tamże, § 184, s. 17). Pracowników w seminarium było w 1841 r. – 5, w 1919 r. – 8, a w 1928 r. – 10. (Statut z 1841 r. § 201, s. 19; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919, 9 VI 1928 r.). Od 1908 r. prowadzenie kuchni i gospodarstwa seminaryjnego powierzono Zgromadzeniu Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919, 9 VI 1928 r.; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 46, 48 i 82).

Po pierwszej wojnie światowej, kiedy w szybkim tempie wzrastała liczba alumnów, zarząd uczelni zmuszony był prowadzić własne gospodarstwo. W tym celu biskup Ryx, na wniosek rektora zwrócił się 12 VIII 1925 r. do Ministerstwa WR i OP z petycją, o przydzielenie na własność seminarium sandomierskiemu ośrodka 100 ha wraz z ogrodem i budynkami z parcelowanego majątku w miejscowości Złota, położonej około 3 km od Sandomierza⁶⁹. Prośbę swą motywował względami wychowawczymi i społeczno-kulturalnymi oraz potrzebami ekonomicznymi uczelni.

Biskup kierując się racjami pedagogicznymi, pragnął zapewnić wychowankom zakładu odpowiednią atmosferę duchową i materialną. W ciągu roku szkolnego młodzież miała zagwarantowane odpowiednie warunki mieszkalne w seminarium. Natomiast odmiennie przedstawiała się ta sprawa podczas ferii świątecznych i letnich. Z powodu braku domu wypoczynkowego lub letniska, władze seminaryjne zmuszone były zezwalać alumnom na wyjazd do domów rodzinnych. Wychowankowie seminarium sandomierskiego (w tym czasie) na ogół rekrutowali się ze sfery włościańskiej-małorolnej. W domu rodzinnym zazwyczaj nie mieli przyzwoitego i odpowiadającego ich stanowi pomieszczenia. Ponadto z tych samych powodów Stolica Apostolska wymagała, aby każde seminarium duchowne posiadało własny dom zdrowia i wypoczynku⁷⁰. Taki właśnie dom Marian Ryx zamierzał urządzić w majątku Złota, gdzie by alumni biednych rodzin mogli spędzać ferie.

Względy natomiast społeczno-kulturalne, według biskupa, przemawiały za tym, aby alumni mogli uczyć się kultury rolnej, bardzo wówczas przydatnej w duszpasterstwie, obserwując wzorowo prowadzone gospodarstwo seminaryjne.

⁶⁹ Biskup prośbę swą uzasadniał tym, że majątek poduchowny „Złota” podpada pod przepisy art. XXIV § 3 konkordatu z 10 II 1925 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 i 12 VIII 1925 r.; por. *Konkordat z 1925 r.*, art. XXIV, punkt 3, s. 60-61).

⁷⁰ Dyrektywy Św. Kongregacji Seminariów i Uniwersytetów z 2 II 1924 r., art. 1 § 3. Dom wypoczynkowy mogący pomieścić około 30 alumnów posiadało seminarium sandomierskie od 1937 do 1940 r. w Smardzewicach (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 i 10 VIII 1938 r.; por. S. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 117). O dyrektywach wspomnianej wyżej Kongregacji w omawianej sprawie (Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 159).

Wreszcie najważniejsze były racje gospodarcze zakładu. Zaopatrzenie bowiem domu seminaryjnego, liczącego około 160 osób, w małym mieście Sandomierzu (mającym około 8.000 mieszkańców) w większą ilość artykułów spożywczych pierwszej potrzeby, nie było łatwe. Dlatego zarząd uczelni zmuszony był wydzierzawiać ziemię od różnych właścicieli i prowadzić samodzielne gospodarstwo.

Przedkładając rządowi powyższe racje, biskup sandomierski sądził, że większy obszar ziemi złockiej, przydzielony seminarium stanowiłby rentującą podstawę utrzymania zakładu i ułatwiałby prawidłowe jego funkcjonowanie⁷¹.

Ministerstwo Reform Rolnych odpowiedziało 4 III 1926 r. odmownie, motywując swoje stanowisko tym, iż wspomniany przepis konkordatu z 1925 r. odnośnie majątku „Złota”, zajętego na skarb Państwa Polskiego w r. 1790 „nie może mieć zastosowania oraz wobec tego, że grunta tego majątku winny być użyte wyłącznie na cele poprawienia miejscowych stosunków agrarnych”⁷².

Z planu gruntów seminarium, sporządzonego 29 III 1926 r., wynika, że pod koniec omawianego okresu posiadało ono w Sandomierzu w trzech działach obszar ziemi o ogólnej powierzchni 11 ha 8.232 m²⁷³.

b. Zabudowania seminaryjne

Zmiany i rozwój pomieszczeń budowlanych uczelni sandomierskiej stanowią ważny wątek dziejów organizacji całego seminarium. Powtarzające

⁷¹ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 12 VIII 1925 r.

⁷² Tamże, p. z 4 III 1926 r. Władzy diecezjalnej również nie udało się uzyskać dla seminarium sandomierskiego przydziału ziemi z parcelowanego majątku Mokoszyn, położonego pod Sandomierzem (tamże, p. z 11 II 1926 r.).

⁷³ Zob. Ilustracje, foto 15 (Plany gruntów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 29 III 1926 r.), foto 16 (Plany gruntów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 20 III 1926 r.) Dział I – obejmujący ogród, sad i zabudowania seminaryjne – wynosił 8 ha 731 m². Dział II – w którego skład wchodził kościół św. Józefa, ogród i budynki klasztoru poreformackiego – zajmował powierzchni 3 ha 707 m². Obszar ten, po powstaniu stycznio-wym zabranym klasztorowi reformatów na skarb państwa, został zgodnie z przepisami konkordatu z 1925 r. przekazany seminarium. Dział III – o powierzchni 6.794 m² znajdował się w tzw. „Piszczelach”. Plan gruntów seminaryjnych ułożył geometra przysięgły M. Zenczykowski (por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 20 III 1922 r.; AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939), Departament V Wyznań z lat 1918-1939 – Inwentarz, s. 281).

się wielokrotnie kłopoty, związane ze szczupłością, technicznymi niedomaganiem i nieprzystosowaniem tych pomieszczeń do celów wychowawczo-dydaktycznych, a następnie kolejne przewycięzania owych kłopotów – stanowią ważne etapy w życiu seminarium duchownego w Sandomierzu.

Jednopiętrowy budynek księży emerytów, zamieniony w 1820 r. na siedzibę seminarium, mógł pomieścić, oprócz rektora i profesorów, zaledwie 25 alumnów⁷⁴. Równocześnie jednak zaimprovizowany w ten sposób gmach uczelni, położony w pośród dwóch ulic, bez najmniejszego ogródka i odpowiedniej kanalizacji, od samego początku nie mógł dostatecznie odpowiedzieć swemu przeznaczeniu⁷⁵. Brak było w nim kaplicy, infirmerii, sali rekreacyjnej, parlatoriów, odpowiedniej liczby sal wykładowych, placu rekreacyjnego i studni⁷⁶. Ze wzrostem liczby seminarzystów wytworzyły się w zakładzie, z powodu szczupłości pomieszczenia, warunki urągające najelementarniejszym wymaganiom higieny⁷⁷.

W takiej sytuacji biskup nominat sandomierski Bąkiewicz kilkakrotnie zwracał się do Komisji Rządowej SWD i OP, ażeby przyspieszyła prace remontowe gmachu pojezuickiego, w którym można byłoby umieścić seminarium, względnie wyznaczyła na jego siedzibę odpowiedni lokal. Ponadto

⁷⁴ Gmach ten wybudowany w latach 1701-1724 był murowany „o siedmioosiowej fasadzie podzielonej pilastrami, z późnobarokowym portalem, posiadającym tablicę erekcyjną w nadprożu, i oknami o uszaty obramieniach” (*Sandomierz*, [aut.:] W. Kalinowski [i in.], Warszawa 1956, s. 58). Budynek posiadał rozmiary: długości – 22,464 m; szerokości – 17,28 m i wysokości – 6,912 m.

⁷⁵ Z powodu braku dostatecznej kanalizacji w budynku seminaryjnym rozchodziły się „po korytarzach nieprzyjemne wyciewy, szkodliwe dla zdrowia mieszkańców” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 14 VII 1854 r. Nie powiodła się próba uzyskania od rządu funduszu na budowę kanalizacji w 1853 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 19 IV i 10 XI 1853 r., gdzie znajduje się projekt budowy kanalizacji z 20 IV 1853 r.). Dopiero rząd udzielił funduszu na jej budowę w 1857 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 27 II 1857 r.).

⁷⁶ Do użytku seminarium wodę przywożono z Wisły. Z powodu braku odpowiedniej ilości sal wykładowych, lekcje odbywały się w refektarzu i salach sypialnych, co niekorzystnie wpływało na zdrowie profesorów i uczniów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 25 III 1853 i 26 X 1866 r.).

⁷⁷ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji.

domagał się natychmiastowego wyznaczenia funduszu na przeprowadzenie koniecznego remontu budynku seminaryjnego⁷⁸.

Na skutek interwencji biskupa, władze rządowe w latach 1841-1842 proponowały umieszczenie seminarium w Radomiu, w związku z planowanym przeniesieniem do tego miasta stolicy biskupiej. Plany te upadły wobec negatywnego ustosunkowania się do nich władz diecezjalnych⁷⁹. Z przyznaniem funduszu na remont gmachu seminaryjnego rząd zwlekał i dopiero 19 IV 1843 r., kiedy został sporządzony projekt jego przebudowy, wyznaczył na ten cel 1.979 rbs 27 kop (czyli 13.195 złp 4 gr)⁸⁰.

Z funduszu tego i dodatkowej zapomogi biskupa, w latach 1843–1847, od wschodniej strony gmachu seminaryjnego, zbudowano dwie parterowe oficyny, przeznaczone na: kuchnię, refektarz (salę jadalną), spiżarnię i niewielkie zabudowania gospodarcze⁸¹. Oficyny te, wykonane z mało trwałego materiału, wymagały ustawicznego remontu. Administrator diecezji sandomierskiej – ks. kan. Antoni Zwoleński, aby uniknąć związanych z tym wydatków, zwrócił się 24 XI 1856 r. do Komisji Rządowej SW i D z projektem poszerzenia gmachu seminaryjnego przez wybudowanie w miejsce starych oficyn, dwóch piętrowych

⁷⁸ Dach gmachu groził zawaleniem się, gdyż wszystkie prawie łąty i krokwie pogniły i spróchniały. Poza tym dachówki w wielu miejscach tak były popękane, że w czasie słońca lało się do pokoi i sali wykładowej. Z tego powodu często lekcje musiały być odwoływane (ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 22 VI 1841 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – p. z 23 XI 1843 r.).

⁷⁹ J. Rokoszny, *Sprawa przeniesienia stolicy biskupiej do Radomia*, KDS, 6 (1913), s. 200-202; por. F. Borowski, *Powstanie diecezji sandomierskiej*, KDS, 61 (1968), s. 40-41.

⁸⁰ ASD, Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867) – p. z 19 IV 1843; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 19 IV 1843 r. Komisja Rządowa SW i D reskryptem z 1 V 1846 r. przyznała także 291 rbs 10 kop na pokrycie dachu gmachu seminaryjnego gontami; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 1 i 9 V 1846 r.

⁸¹ Zob. Ilustracje, foto 11, 12, 13, 14. Plany gmachu seminaryjnego zostały sporządzone 14 VIII 1841 r.; znajdują się one w AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 30 X 1841 r. Do budowy użyto cegły z ruin gmachu pojezuickiego w Sandomierzu (ASD, Akta seminaryjne, Akta seminarium sandomierskiego z r. 1844 i 1845 – p. z 26 IV 1845 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. 27 VII 1846, 2 VII 1848 r.; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 9 XII 1846, 13 III 1847 i 8 II 1849 r.).

pawilonów⁸². Projekt ten powtórnie przedłożył rządowi biskup Juszyński w piśmie z 2 IX 1862 r.⁸³ Wcześniej niż władze państwowe wydały decyzję w tej sprawie, zaszedł nieoczekiwany wypadek. W nocy z 16 na 17 VI 1863 r. z nieznanymi przyczynami pożar zniszczył całe poddasze głównego budynku seminarium, na którym znajdowała się biblioteka, sala wykładowa i spiżarnia. Rozebrano dach płonący nad oficynami⁸⁴.

Komitet odbudowy, powołany przez biskupa Juszyńskiego, zaprojektował rozbudowę gmachu seminaryjnego przez dobudowanie drugiego piętra, wybudowanie nowego piętrowego pawilonu i parterowej oficyny oraz zabudowań gospodarczych. Koszty tej rozbudowy wynoszące kilkanaście tysięcy rubli pokrył rząd i duchowieństwo diecezjalne⁸⁵.

Odrestaurowany i poszerzony w latach 1863-1867 gmach przez dłuższy okres czasu zapewnił seminarium dostateczne pomieszczenie⁸⁶. Przez rozbudowę gmachu uczelnia zyskała: kaplicę, trzy nowe sale wykładowe, pokoje i sy-

⁸² AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 24 XI 1856 r.

⁸³ Tamże, p. z 22 IX 1862 r.

⁸⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 17 VI 1863 r.; por. Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 429.

⁸⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865), p. z 17 VI 1863, 20 VI 1863 i 16 X 1865 r.; Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 1, 4 i 17 VIII, 15 IX, 21 X 1863, 17 VII 1865 i 26 X 1866 r.

⁸⁶ Zob. Ilustracje, foto 9, 10; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 30 VI 1868 i 21 I 1869 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. 6 IX 1871 r. W „Inwentarzu fundi instructi seminarium diecezji sandomierskiej 1864 r.” (znajdującym się w AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 6 IX 1864 r.) podany jest następujący opis budynku seminaryjnego: „Dół [gmachu] przedzielony jest w kształcie krzyża, przez korytarz na 4 części, od strony ulicy po prawej ręce jest mieszkanie regensa, składające się z pokoju dużego, dwóch małych i kuchenki. Od strony lewej tak samo mieszkanie viceregensa z jednego pokoju dużego, dwóch małych i wejścia do piwnicy. Z drugiej strony poprzecznego korytarza naprzeciw regensa są dwa pokoje o jednym wejściu i trzeci pokój od strony podwórza Kurii Kanonicznej, a naprzeciw wejścia do piwnicy, drzwi do dwóch pokoi i obok drzwi do pokoiku prowadzącego do refektarza.

Na 1° piętro wchodzi się przez schody nad mieszkaniem regensa, są tak samo obszerne trzy pokoje i kuchenka, czyli drwalnia, a nad vicerengensem pokój duży, mniejszy i sionka prowadząca do podłużnego korytarza, z drugiej strony są pokoje oznaczone numerami: 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8. Drugie piętro wzniesione po pogorzele, składa się z sali wielkiej od dzwonnicy, obok z sali mniejszej, z sali długiej, pokoiku i małego salonu. Trzy sale, pierwsze przeznaczone na prelekcje alumnów, zaś pokój i sala mała na mieszkanie dla profesora”.

pialnie dla alumnów (drugie piętro); kuchnię, refektarz i bibliotekę (pawilon); pomieszczenie dla służby (oficyna) i gospodarstwa (zabudowania gospodarcze)⁸⁷. Zarazem Komisja Rządowa SW i D, chcąc zaoszczędzić budżet przeznaczony na odbudowę seminarium, zwróciła się 15 II 1865 r. do władzy diecezjalnej z propozycją przeniesienia uczelni do gmachu klasztornego po reformatach sandomierskich. Władza diecezjalna, z powodu znacznej odległości wspomnianego obiektu od katedry i wielkich jego zniszczeń, odrzuciła tę propozycję⁸⁸.

Gmach seminaryjny na nowo okazał się za ciasny, gdy za rządów w diecezji sandomierskiej biskupa Antoniego Franciszka Ksawerego Sotkiewicza zaprowadzono w uczelni 6-letni kurs studiów, przez co liczba alumnów podwyższyła się, osiągając przeciętnie od 40 do 50 rocznie. Trudności te jeszcze bardziej wzrosły, kiedy po zamknięciu seminarium kieleckiego kilkunastu jego alumnów w latach 1893-1902 kształciło się w Sandomierzu⁸⁹. Powstała wówczas paradoksalna sytuacja. Z jednej strony wzrastało zapotrzebowanie na nowych kapłanów koniecznych do obsługi duszpasterskiej w diecezji. Natomiast z drugiej strony wymagania pedagogiki, klauzury duchownej i higieny były skrepowane szczupłością budynku. Doszło do tego, że sale wykładowe służyły klerykom za mieszkanie i sypialnie⁹⁰. Biskup Sotkiewicz próbował zaradzić temu przez umieszczenie części alumnów w domach kanonickich i w trzech wynajętych domkach na wi-

⁸⁷ Fundusz na urządzenie kaplicy złożyli księża i alumni. Bp Józef M. Juszyński pontyfikalnie poświęcił kaplicę 25 III 1865 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 31 V 1866 r.). Natomiast w wybudowanym pawilonie biskup poświęcił refektarz i kuchnię 22 XI 1866 r. (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 30 XI 1866 r.).

⁸⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 15 II i 13 III 1865 r.; Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 20 II i 4 III 1865 r.

⁸⁹ Zob. rozdz. I niniejszej części publikacji (przypis 47).

⁹⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 14 VII 1883 r.; por. J. Rokoszny, *Z Sandomierza*, PKat, 42 (1904), s. 74; J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1928, s. 262. Z powodu braku dostatecznych warunków higienicznych występowały wśród kleryków różnego rodzaju choroby. W latach 1900 i 1902 nawiedziła seminarium epidemia tyfusu. Było wówczas kilka wypadków śmiertelnych wśród alumnów (A. Szymański, *Urywek z historii sandomierskiego Seminarium Duchownego*, KDS, 22 (1929), s. 190).

kariacie oraz w pałacu biskupim na parterze, obok konsystorza⁹¹. Nie rozwiązało to jednak całkowicie problemu warunków lokalowych seminarium. W związku z tym biskup przedstawił w 1897 r. władzom państwowym dwa projekty jego rozbudowy. Pierwszy z nich przewidywał kupno posiadłości właściciela Władysława Bajkowa, leżącej naprzeciw seminarium po drugiej stronie ulicy Panny Marii i pobudowanie na niej nowego budynku, połączonego ze starym gmachem mostem przerzuconym przez tę ulicę. Drugi natomiast projekt zakładał postawienie zupełnie nowych, obszernych zabudowań seminaryjnych obok miejskiego ogrodu spacerowego przy szosie opatowskiej⁹². Z powodu jednak zatargu władzy diecezjalnej z rządem zaborczym o nauczanie w seminarium tzw. przedmiotów „rosyjskich” starania te odbywały się w atmosferze niesprzyjającej⁹³.

W odpowiedzi na powyższe projekty Wojekow, dyrektor Wydziału Spraw Duchownych Obcych Wyznań, powiadomił biskupa w piśmie z 3 V 1898 r. o projekcie generał-gubernatora warszawskiego wybudowania w Radomiu nowego gmachu dla seminarium, w związku z planowanym umieszczeniem w tym mieście stolicy diecezji sandomierskiej. Sotkiewicz sprzeciwił się temu, widząc na drodze do zrealizowania tych zamierzeń przede wszystkim przeszkody natury materialnej⁹⁴.

Po odrzuceniu przez biskupa powyższej propozycji, władze państwowe zaakceptowały pierwszy z wysuniętych przez niego projektów, jako mniej kosz-

⁹¹ Zob. P. Kubicki, *Antoni [Franciszek] Ksawery Sotkiewicz biskup sandomierski 1826-1901*, Sandomierz 1831, s. 174; por. J. Wiśniewski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu Rzymsko-Katolickie w Sandomierzu 1820-1926 oraz stuletni katalog duchowieństwa świeckiego diecezji sandomierskiej*, Warszawa 1926, s. 25. W tym czasie ks. kan. M. Ryx, rektor seminarium, kupił dla potrzeb seminaryjnych dom od Kasewicza. Do 1904 r. mieszkali w nim klerycy (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. z 25 II 1899 r.).

⁹² AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 28 II 1901; por. Kubicki, *Antoni [Franciszek] Ksawery Sotkiewicz*, s. 160, 174-175. Władze rządowe opowiedziały się za pierwszym projektem. Natomiast biskup popierał drugi projekt (Szymański, *Urywek z historii*, s. 190-191).

⁹³ Szymański, *Urywek z historii*, s. 190; por. rozdz. I, punkt 1 niniejszej części publikacji.

⁹⁴ Kubicki, *Antoni [Franciszek] Ksawery Sotkiewicz*, s. 160-161; por. J. Koceniak, *Sylwetki biskupów sandomierskich*, KDS, 61 (1968), s. 153.

towny⁹⁵. Zgodnie z tym 13 III 1901 r. posiadłość Bajkowa zakupiono dla seminarium za sumę 12.885 rbs z przeznaczonego na ten cel funduszu rządowego. Ponadto reskrytem cesarskim z 27 III 1902 r. wyznaczona została na budowę dwupiętrowej kamienicy seminaryjnej kwota 35.000 rbs⁹⁶. Ze swej strony Sotkiewicz na rozbudowę zakładu wyznaczył dla każdego dekanatu składkę po 1.000 rbs (około 30 rbs od każdego księdza)⁹⁷. Zanim jednak przystąpiono do pracy nad budową nowego pomieszczenia dla seminarium – zaszyły okoliczności, które przekreśliły poprzednie plany.

Rząd Królestwa Polskiego, w oparciu o przepisy ukazu carskiego z 1864 r., przystąpił w 1902 r. do likwidacji klasztoru benedyktynek w Sandomierzu⁹⁸. Administrator diecezji sandomierskiej Stanisław Zdzitowiecki, nie mogąc przeciwstawić się temu, wobec groźby obrócenia klasztoru na siedzibę urzędu powiatowego i koszary dla wojska, a kościoła klasztornego pod wezwaniem św. Michała na cerkiew, zwrócił się 21 V 1902 r. do władz państwowych z propozycją oddania ich na pomieszczenie seminarium⁹⁹. Propozycję tę podtrzymał jego następca, biskup Zwierowicz¹⁰⁰. Po wywiezieniu sześciu pozostałych zakonnic do Łomży, ukazem carskim z 13 VIII 1903 r. zabudowania klasztorne wraz z ogrodem i sadem zostały przyznane na własność seminarium sandomierskiemu. Władze rządowe przekazały je seminarium w 1904 r.,

⁹⁵ Projekt ten został zatwierdzony dzięki osobistej dla niego życzliwości pomocnika generał-gubernatora warszawskiego, a byłego gubernatora radomskiego J. Podgorodnikowa. (Szymański, *Urywek z historii*, s. 190).

⁹⁶ Wcześniej Ministerstwo Spraw Wewnętrznych reskrytem z 4 IX 1901 r. przeznaczyło na remont dawnego gmachu seminaryjnego 1.000 rbs (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 4 IX i 3 XII 1901, 9 IV i 22 XI 1902, 25 II 1903 r.).

⁹⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 19 X 1901 r.

⁹⁸ Ukaz carski z 8 XI 1864 r. polecał kasować klasztory mające mniej niż 8 osób („Dziennik Praw”, 62 (1864), art. I, s. 409).

⁹⁹ Zdzitowiecki uczynił to za radą kapituły katedralnej w Sandomierzu (AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 126-127; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 21 V 1902 r.). Rząd zaborczy jeszcze w 1866 r. zabrał pawilon klasztoru benedyktynek sandomierskich na siedzibę władz powiatowych (J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 188).

¹⁰⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 25 IV 1903 r.

a w zamian za to zajęły dawny jego gmach na siedzibę władz powiatowych¹⁰¹. Transakcja ta była dla uczelni wielce korzystna. Położony bowiem poza bramą Opatowską, obok rozwidlenia dróg na Opatów i Zawichost, przy ulicy Gołębickej (z dała od gwaru miejskiego), okazały zespół barokowych zabudowań poklasztornych z rozległym ogrodem i sadem, był wymarzoną pomieszczeniem dla odczuwającego od wielu lat ciasnotę zakładu seminaryjnego¹⁰².

Zabudowania poklasztorne, nie konserwowane od przeszło 40 lat, wymagały gruntownego remontu. Biskup Stefan A. Zwierowicz w celu przeprowadzenia właściwej restauracji budynku powołał komitet złożony z duchownych i świeckich¹⁰³. Ze względu na to, że gmach klasztorny pochodzący z epoki przełomu między renesansem i barokiem jako stylami architektonicznymi, miał wiele charakterystycznych ozdób i ornamentacji, zwłaszcza boazerii, komitet lękając się popełnienia błędu w jego restauracji, oddał jej kierownictwo znawcy naukowemu, inżynierowi Józefowi Dziekońskiemu z Warszawy. Ponadto biskup pragnąc zapewnić młodzieży duchownej jak najlepsze warunki mieszkalne, zasięgał osobiście rady specjalistów z różnych dziedzin wiedzy w sprawie prowa-

¹⁰¹ Zob. Ilustracje, foto 9, 10; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 22 VIII, 10 X i 10 XI 1903, 6 I i 30 XII 1904 r.: AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 146; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. 27 X 1904; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; J. Gajkowski, *Dzieje benedyktynek sandomierskich*, KDS, 10 (1917), s. 37.

¹⁰² Zob. Ilustracje, foto 15, 16, 17. W skład zabudowań wchodziły: piękny orientowany kościół św. Michała (zbudowany w latach 1686-1692) i obszerny gmach klasztorny, złożony z 3 skrzydeł (piętrowego skrzydła pld. wzniesionego w latach 1633-1637; piętrowego skrzydła zach. wraz z narożnymi pawilonami, wykończonymi około 1667-1672 r.; parterowego skrzydła pln. wzniesionego w latach 1675-1687), które ujmowały wielki, prostokątny wirydarz otwarty od wschodu i piętrowego budynku furty (dobudowanego na pld. ku ulicy oraz z prostopadłe do prezbiterium kościoła położonego parterowego „domu kapelana”. Ogród i sad otaczał stary (z 1 ćw. wieku XVIII) mur. W „domu kapelana” (zbudowanym około 1769-1771 r.) mieściła się drukarnia diecezjalna, będąca od 31 XII 1924 r. własnością seminarium (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 6 I 1904; Rokoszny, *Z Sandomierza*, s. 74 v; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Warszawa 1962, z. 11, s. 79-86; por. KDS; 18 (1925), s. 198-199).

¹⁰³ W skład komitetu wchodził: bp Stefan A. Zwierowicz, księża: W. Szubartowicz, A. Kasprzycki, E. Chrzanowski, P. Kubicki i M. Ryx oraz świeccy: inżynier Z. Słomiński i właściciele ziemscy: J. Targowski i M. Karski oraz notariusz S. Przyłęcki. Całością prac kierował rektor M. Ryx (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 6 X 1903; por. Szymański, *Urywek z historii*, s. 192).

dzanego remontu¹⁰⁴. Koszty przebudowy gmachu poklasztornego, wynoszące około 150 tysięcy rubli, pokryto z funduszu rządowego oraz z ofiar duchowieństwa i wiernych¹⁰⁵.

Uroczystego poświęcenia nowego gmachu seminaryjnego i zarazem rozpoczęcia nowego roku szkolnego dokonał biskup Zwierowicz 31 X 1904 r.¹⁰⁶. W 1906 r. w miejsce dawnego parterowego skrzydła płn. wybudowano piętrowe, architektonicznie dostosowane do stylu całego gmachu¹⁰⁷. Za czasów rektoratu Pawła Kubickiego przeprowadzono restaurację urządzeń wewnętrznych gmachu i kościoła seminaryjnego¹⁰⁸. Kościół w tym czasie wiele zyskał na wyglądzie zewnętrznym przez odsłonięcie na niego widoku z ulicy, od której był zasłonięty

¹⁰⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 6 X 1903 i 16 II 1904 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 389-402; Rokoszny, *Z Sandomierza*, s. 74-75.

¹⁰⁵ Rząd przeznaczył fundusz na restaurację gmachu poklasztornego w wysokości 45.760 rbs, który przez kilka lat wypłacał ratami. Z sumy tej do 1907 r. włącznie rząd wypłacił 28 tys. rbs. Natomiast w latach 1908-1915 rząd wydał na rozbudowę zabudowań seminarium sandomierskiego 36.500 rbs (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 21 XII 1903, 5 III i 12 XI 1906, 25 I 1907, 13 VIII 1908, 13 VI 1909, 6 IV 1910, 31 I 1914 i 31 III 1915 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 2 XII 1903; BSD, sygn. G. 955, s. 88; por. „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1930), oprac. pod kierunkiem S. Grelewskiego, Radom [1930], s. 301).

¹⁰⁶ Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, s. 188-189; por. Rokoszny, *Z Sandomierza*, s. 791-792.

¹⁰⁷ Zob. Ilustracje, foto 18; Wiśniewski, *Seminarium duchowne w Sandomierzu*, s. 25. Pawilon gmachu seminaryjnego od strony pld. nosi datę – 1637 r.– środkowy (zach.) – 1639 r. i wsch. – 1906 r. We wschodnim pawilonie, w ścianie górnego korytarza, ponad okapem znajduje się marmurowa tablica, która lapidarnie następnym pokoleniom głosi, iż „Trecentos prope annos domum hanc Deo dicatae virgines ordinis s. Benedicti tenuere pie A. D. 1903 decreto Gubernii remotae, coenobium seminario clericorum traditum aedes funditus restauratae et novo Brachio amplificatae magna cleri et laicorum minificentia Stephano Zwierowicz Episcopo, Mariano Ryx seminarii rectore, Sigismundo Słomiński Architecto A. D. 1906” (Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, s. 188).

¹⁰⁸ Zob. Ilustracje, foto 19. W tym czasie wystawiono nowe budynki gospodarcze i przeprowadzono melioracje posiadłości seminaryjnej. Poprawił się także stan zdrowotny alumnów. (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 112, 146 i 175; por. [P. Kubicki], *Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym sprawozdanie z całego roku*, KDS, 2 (1909), s. 236). J. Wiśniewski uważał, iż „z powodu obszaru, wygody, higieny, dużego ogrodu, seminarium sandomierskie [zajmowało wówczas] pierwsze w Królestwie miejsce” (*Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym i sprawozdanie z całego roku*, s. 193).

wysokim murem. Mur ten zastąpiono ładną żelazną kratą. Ponadto w 1913 r. wystawiono wieżyczkę kościelną na sygnaturkę¹⁰⁹.

Podczas pierwszej wojny światowej uczelnia nie była czynna od 20 VI 1914 r. do 20 IX 1915 r. z powodu zajęcia gmachu seminaryjnego przez sztaby i szpitale walczących armii¹¹⁰. W czasie dwukrotnego ataku wojsk rosyjsko-austriackich i bombardowania Sandomierza został on częściowo uszkodzony¹¹¹. Na jego remont rząd przeznaczył 11.106 rbs 90 kop¹¹².

W okresie międzywojennym w budynku seminaryjnym przeprowadzono modernizację urządzeń, wprowadzając między innymi w roku szk. 1922/1923 elektryczne oświetlenie¹¹³. W ten sposób odrestaurowany i adaptowany do potrzeb uczelni budynek poklasztorny o pięknych kształtach siedemnastowiecznego baroku wraz z obszernym ogrodem, stanowił dla niej jak na owe czasy dość wygodne pomieszczenie.

¹⁰⁹ Zob. Ilustracje, foto 20. Ofiarę (w sumie 5.813 rbs 76 kop) na budowę wieżyczki kościelnej złożył Józef Targowski, właściciel posiadłości Buczek, pow. sandomierski (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 4 VI 1913; BSD, sygn. G. 1097 – p. z 15 III 1913; por. A. R[ewera], *Sandomierz*, PKat, 45 (1907), s. 30.

¹¹⁰ W tym czasie w seminarium wiele sprzętów domowych i gospodarczych uległo zniszczeniu (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 232-233, 256).

¹¹¹ Podczas tych walk (w 1914 r.) szrapnel strącił sygnaturkę i uszkodził wieżyczkę na kościele Świętego Ducha (J. Gajkowski, *Sandomierz pod Austriakami*, KDS, 7 (1914), s. 255).

¹¹² W budynku seminaryjnym w 1916 r. została poświęcona nowa kaplica. Rektor Kubicki z polecenia ordynariusza, dokonał w niej 25 X 1916 r. erekcji drogi krzyżowej. Dzięki dotacji rządowej, jak również pomocy finansowej duchowieństwa i wiernych gmach seminaryjny szybko został odrestaurowany (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 256).

¹¹³ KDS, 15 (1922), s. 211; por. J. Pastuszka, *Wspomnienie o ks. Adamie Szymańskim*, KDS, 61 (1968), s. 258.

Rozdział III

ZWIERZCHNOŚĆ SEMINARYJNA

1. Władza zwierzchnia

a. Ordynariusze diecezji

Pełną władzę zwierzchnią nad seminarium, zgodnie z przepisami prawa kanonicznego, posiadali tylko biskupi lub administratorzy diecezji sandomierskiej¹. Do ich kompetencji należało zarządzanie i utrzymanie zakładu, mianowanie bezpośrednich jego przełożonych i wychowawców, kontrola spraw gospodarczych, pracy naukowej i wychowawczej oraz czuwanie, aby w nim było ściśle zachowywane prawo kościelne. Obowiązkiem ich było poznać dokładnie charakter, pobożność, powołanie i postępek w nauce, i życiu wewnętrznym alumnów, zwłaszcza z okazji święceń. Z tego powodu ordynariusze sandomierscy, sami lub przez delegatów, często przeprowadzali wizytacje uczelni, uczestniczyli w sesjach pedagogicznych, wykładach i egzaminach. Oni również załatwiali wszelkie urzędowe sprawy seminaryjne ze Stolicą Apostolską i z władzami państwowymi. Z danych źródłowych wynika, że każdy z nich okazywał wiele troski o powierzoną swojej pieczy instytucję diecezjalną, dbając o jej uposażenie i starając się postawić ją na możliwie wysokim poziomie naukowo-wychowawczym².

¹ Sobór Trydencki w dekreście *Cum adolescentium aetas* postawił zasadę, utrzymaną nadal przez Kodeks prawa kanonicznego, że jedynym i właściwym przełożonym seminarium jest ordynariusz diecezji. Zgodnie z tym Klemens Bąkiewicz, biskup nominat sandomierski, podkreślił w przedmowie do statutu z 1841 r. swą władzę nad uczelnią duchowną pisząc: „Seminarium nasze diecezjalne, uważamy za część najgłówniejszego zarządu Państwa naszego, dlatego zwracaliśmy zawsze uwagę na kształcących się w nim alumnów” (Statut z 1841 r., s. 1).

² Źródła te są przytaczane w niniejszej pracy w związku z omawianiem poszczególnych zagadnień dotyczących seminarium (KDS, 1 (1908), s. 61; J. Wiśniewski, *Biskupi sandomierscy*, Radom 1913, b. p.; J. Koceniak, *Sylwetki biskupów sandomierskich*, KDS, 61 (1968), s. 141-163).

W ciągu omawianego okresu ordynariusze sandomierscy korzystali w rządzeniu seminarium zarówno z przepisów prawa kanonicznego, jak również z dyrektyw zawartych w pismach Stolicy Apostolskiej³.

b. Prowizorowie seminaryjni

Zarząd nad seminarium ordynariusze sandomierscy sprawowali, zgodnie z przepisami Soboru Trydenckiego, przy pomocy komisji prowizorów⁴.

Sobór ten wprowadził poleciał biskupom korzystać w kierowaniu seminariami z rad podwójnej komisji prowizorów: jednej dla spraw ogólnego zarządu uczelni duchownych i drugiej dla spraw gospodarczych. Pierwsza z nich składać się miała z dwóch najstarszych kanoników kapituły katedralnej. Natomiast druga –

³ Dane źródłowe świadczące o tym są omawiane przy poszczególnych zagadnieniach odnoszących się do uczelni sandomierskiej. Poza tym świadczą o powyższym sprawozdania o stanie seminarium sandomierskiego, jakie władza diecezjalna przesłała do Stolicy Apostolskiej – 10 X 1848 r., 15 V 1919 r. i 9 VI 1928 r. (AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa Józefa J. Goldtmanna, ordynariusza diecezji sandomierskiej (1841-1848) – p. z 10 X 1848 r.; Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 r. i 9 VI 1928 r.). Kongregacja seminariów i uniwersytetów dekretem z 2 II 1924 r. nakazała biskupom co 3 lata przysyłać według podanego formularza relacje o stanie swoich seminariów duchownych do Stolicy Apostolskiej (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 2 II 1924 r.). Pisma Stolicy Apostolskiej, zawierające wytyczne w kwestii seminariów duchownych omówił: S. Mystkowski, *Seminarium duchowne w ustawodawstwie kościelnym*, w: *Pamiętnik siódmego Zjazdu [Związku Zakładów Teologicznych w Polsce] 19/IV-21/IV 1933*, Wilno 1934, s. 230-246 i S. Szurek, *Przepisy normalne dla seminariów duchownych w Polsce*, w: *Pamiętnik trzeciego [Związku Zakładów Teologicznych w Polsce] odbytego w Łomży 15/IV-17/IV 1925 roku*, Lublin [1925], s. 119-122. Niektóre dokumenty Stolicy Apostolskiej, zawierające dyrektywy odnośnie organizacji seminariów duchownych są podane w *Pamiętnikach Zjazdów Związków Zakładów Teologicznych*, a mianowicie: *Pamiętnik trzeciego...*, s. 252-278, *Pamiętnik czwartego...*, s. 249-256 i *Pamiętnik piątego...*, s. 301-328. Wyrazem troski Stolicy Apostolskiej o seminarium sandomierskie była przeprowadzona przez jej delegata Achillesa Ratti'ego (późniejszego papieża Piusa XI) wizytacja tej uczelni 9 IX 1918 r. (J. Gajkowski, *Pobył Wizytatora Apostolskiego w diecezji sandomierskiej i Sandomierzu 1918 r.*, „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 66; por. F. J[op], *Wspomnienia z pobytu Piusa XI w Sandomierzu*, KDS, 32 (1939), s. 64-65.

⁴ S. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 139 – podaje listę prowizorów seminarium diecezjalnego w Sandomierzu z lat 1827-1970.

z czterech księży: dwóch z kapituły i dwóch z kleru miasta biskupiego⁵. W praktyce jednak w seminariach duchownych na terenach Polski zapanowała wielka różnorodność pod względem liczby komisji prowizorów i ich uprawnień. Często w zespołach administracyjnych tych uczelni można spotkać tylko jedną komisję prowizorów złożoną z dwóch członków⁶.

Podobnie w zespole administracyjnym seminarium sandomierskiego przed 1918 r. była tylko jedna komisja prowizorów. Do 1901 r. w skład jej wchodziło dwóch kanoników kapituły sandomierskiej⁷. W latach 1901-1918 złożona była z 4 członków (2 kanoników kapituły sandomierskiej i 2 księży parafialnych)⁸. Od 1918 r. działają dwie komisje deputatów (powoływanych na okres 6-letni), z których każda składa się z dwóch członków: jedna do spraw naukowych i wychowawczych, druga zaś do spraw gospodarczo-finansowych uczelni⁹.

Prowizorowie, zgodnie z przepisami statutu z 1841 r. i synodu diecezji sandomierskiej z 1923 r. mieli obowiązek czuwać nad całością spraw zakładu, a szczególnie nad zarządem gospodarczym oraz studiami i karnością seminarzystów¹⁰. W tym celu wizytowali uczelnię, aby poznać jej wychowanków, brali udział w egzaminach, sesjach pedagogicznych i gospodarczych oraz kontrolowali jej księgi rachunkowe. Co pewien okres czasu składali

⁵ A. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1962, s. 31; por. F. Kacprzycki, *Seminarium Pułtuskie, jego założenie i organizacja prawna (1594-1732). Studium historyczno-prawne*, Lublin 1965 (mps AUKUL).

⁶ S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Wrocław 1894, s. 234; M. Aleksandrowicz, *Początkowe dzieje seminarium duchownego w Gnieźnie (1602-1718)*, „Nasza Przeszłość”, 24 (1966), s. 172; tenże, *Seminarium duchowne w Gnieźnie w latach 1602-1718*, w: *Studia historyczne*, pod red. M. Żywczyńskiego i Z. Zielińskiego, t. I, Lublin 1968, s. 277 nn.; por. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, s. 112-142.

⁷ AKDS, Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział II, s. 4 § 18: „Z grona XX. kanoników katedralnych, wyznaczamy dwóch na prowizorów seminarium” (por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 27 VII 1846 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. 30 IV 1853; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 30 I 1868 i 21 I 1869 r.; zob. Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1841-1901).

⁸ Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1901-1918.

⁹ Tamże z lat 1918-1927; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 23 IX 1918 i 17 VII 1919 r.

¹⁰ ASD, Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział II, s. 4 § 19-24; *Prima Synodus Dioecesis Sandomiriensis*, Sandomiriae 1923, s. 131, punkt 248, § 1 i 2.

ordynariuszom sandomierskim sprawozdanie z wykonywania powierzonych im funkcji. Natomiast rządcy diecezji sandomierskiej zasięgali ich opinii w ważniejszych wypadkach dotyczących seminarium¹¹.

2. Uprawnienia i obowiązki bezpośrednich przełożonych i wychowawców

Przełożonymi i wychowawcami piastującymi bezpośredni zarząd w seminarium sandomierskim byli: rektor, wicerektor, prefekt, ojciec duchowny, prokurator i profesorowie¹².

Na czele seminarium stał rektor, któremu wszyscy wchodzący w skład uczelni bezpośrednio podlegali. On zaś zależny był tylko od ordynariusza diecezji, do którego zwracał się po zlecenia w ważniejszych sprawach tyczących się seminarium. Do obowiązków rektora należał wewnętrzny zarząd instytucji seminaryjnej i reprezentacja jej na zewnątrz¹³. W szczególności kierował on przy współudziale grona profesorskiego pracą naukowo-wychowawczą oraz przy pomocy komisji prowizorów i prokuratora zarządzał sprawami finansowo-ekonomicznymi zakładu. Rektor sam pełnił funkcję wykładowcy i przy tym obowiązany był dopilnować, „aby profesorowie trzymali się porządnego i z duchem Kościoła zgodnego sposobu uczenia. W razie gdyby dostrzegł, iż do wykładu nauk przez nich dawanych, wciskają się błędne jakie zasady i zdania, winien pod osobistą odpowiedzialnością donieść (o tym ordynariuszowi diecezji), w celu wczesnego obmyślenia środków przeciw złemu”¹⁴. Z tego

¹¹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 1; por. [P. Kubicki], *Początek roku szkolnego w seminarium diecezjalnym*, KDS, 1 (1908), s. 267.

¹² Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, s. 140-141 – lista rektorów, wicerektorów, prefektów, ojców duchownych, prokuratorów i profesorów seminarium diecezjalnego w Sandomierzu za lata 1820-1870.

¹³ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 1 i 2; Tyt. V, s. 17 § 182, 185; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 11 v., 359; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

¹⁴ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 3 § 13; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 358 nn.; Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 30 III 1857; Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 30 IV 1853; Akta funduszów seminarium (1871-1915) – p. z 18 III 1876; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 5 VI 1917 r.; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 r.

powodu rektor brał udział w lekcjach i egzaminach prowadzonych przez profesorów. Poza tym czuwał nad karnością i porządkiem w zakładzie. Obowiązany on był, aby alumnów zaprawiać „fortiter et suaviter” do regularnego i cnotliwego życia przez miesięczne konferencje i osobiste z nimi rozmowy. Rektor miał prawo zezwolić klerykowi w ciągu zajęć szkolnych na wyjazd z seminarium, trwający do siedmiu dni¹⁵. On również sporządzał listy alumnów i prowadził księgi rachunkowe zakładu, które razem z rocznym sprawozdaniem o stanie moralnym, naukowym, zdrowotnym i ekonomicznym uczelni przedkładał ordynariuszowi i prowizorom do sprawdzenia¹⁶. Rektor (podobnie jak i inni przełożeni) mógł wyjeżdżać z seminarium w czasie zajęć szkolnych jedynie za zgodą ordynariusza diecezji¹⁷. W zakresie administracji wewnętrznej rektor przyjmował i zwalniał z pracy służbę seminaryjną¹⁸.

Wicerektor, jako główny pomocnik rektora w sprawach wewnętrznych uczelni, zastępował go w czasie nieobecności¹⁹. On również – w latach, kiedy w seminarium brak było ojca duchownego – pełnił jego funkcję przewodniczącą „alumnom we wszystkich ćwiczeniach pobożności [i towarzysząc im] na nabożeństwach publicznych”²⁰. Ponadto wicerektor przez cały omawiany okres sprawował nad klerykami nadzór moralny i dyscyplinarny. Dlatego często

¹⁵ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 7; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 20 II 1856 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 19 XI 1846 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 23 IV 1884 r.; ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi władzami (1846-1860) – p. z 20 II 1856 r.; Akta seminarium diecezjalnego sandomierskiego t. s. wykazów statystycznych i urlopów zaczęte w 1878 r. – p. z 1878 r.

¹⁶ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 4; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 360 nn.

¹⁷ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 3 § 9; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 6 III 1863 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 20 V 1878 r.

¹⁸ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 17 § 182 i 185; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1874-1886) – p. z 20 V 1878 r.

¹⁹ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 3 § 8; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) p. z 9 IX 1874.

²⁰ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 5; por. [M. Bułakowski], *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1863), s. 156; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 30 III 1850 r.

towarzyszył im na spacerach, wizytował ich mieszkania. Czuwał nad tym, aby zachowywanie regulaminu wśród alumnów i spełnianie powierzonych im funkcji było ściśle przestrzegane²¹. W wypadkach ważniejszych odnosił się po zleceniu do rektora lub ordynariusza. Na ogół wicerektor był sekretarzem sesji pedagogicznych i prowadził księgi dotyczące postępu alumnów²². On posiadał prawo zezwalania klerykowi w ciągu roku szkolnego na 3-dniowy wyjazd z seminarium, wyjście na miasto, rozmowę z gośćmi w poczekalni i głoszenie kazań w kościołach parafialnych²³. Poza tym obowiązany był troszczyć się o zachowanie czystości i porządku w zabudowaniach seminaryjnych. Do czasu ustanowienia stanowiska bibliotekarza opiekował się także biblioteką uczelni²⁴.

Stanowisko prefekta w seminarium sandomierskim wprowadzono dopiero w 1908 r.²⁵. Prefekt piastował funkcję sekretarza seminarium, zastępował nieobecnego wicerektora i sprawował bezpośredni nadzór nad wychowaniem alumnów przez uczestniczenie z nimi we wspólnych nabożeństwach, ćwiczeniach duchownych, spacerach i zabawach²⁶.

Oficjalne stanowisko ojca duchowego (z przerwami w XIX stuleciu) istniało w seminarium sandomierskim od około 1846 r.²⁷. Przed 1886 r. godność tę

²¹ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 5; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) p. z 4 III 1871; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 359.

²² Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 6; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędów seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) p. z 30 III 1850 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 11 v.

²³ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 2 § 7; Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 110, s. 12 § 136.

²⁴ Statut z 1841 r., Tyt. VI, s. 18 § 189 – przewidywał, iż „Biblioteka zostawać będzie pod kluczem i dozorem viceregensa lub regensa”.

²⁵ Przypuszczać należy, iż urząd ten wprowadzono do seminarium pod wpływem przepisów wydanych w 1908 r. przez św. Kongregację Biskupów i Zakonników, a zatwierdzonych przez papieża Piusa X dla seminariów włoskich (*Pamiętnik trzeciego Zjazdu [Związku Zakładów Teologicznych w Polsce]* – dokumenty, s. 252-274).

²⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 358-359; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 15 X 1916 r.

²⁷ Zob. Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1841-1927. Osobny urząd ojca duchownego najpierw wprowadzono w seminarium austriackich, dzięki poleceniu biskupa Jakuba Frinta. W seminarium lwowskim pierwszy ojciec duchowny objął obowiązki w 1817 r. Przed wprowadzeniem odrębnego stanowiska ojca duchownego w austriackich seminarium

często piastowali zakonnicy miejscowych klasztorów, wikariusze katedralni lub księża z pobliskich parafii. W tym bowiem czasie ojciec duchowny niejednokrotnie spełniał tylko funkcję spowiednika alumnów²⁸.

Zasadniczo ojciec duchowny, jako kierownik w zakresie wyrobienia wewnętrznego kleryków, zajmował się ich formacją ascetyczną. Głównym bowiem jego zadaniem było wpoić alumnom zasady życia duchowego, a przez to przygotować ich do posłannictwa kapłańskiego²⁹. Ojciec duchowny nie brał udziału w zewnętrznym zarządzie uczelni. Jego rola wychowawcza obejmowała zakres „forum internum” i polegała na wprowadzeniu alumnów do udziału w życiu liturgicznym Kościoła i przewodniczeniu im w ćwiczeniach duchownych. Z tego powodu był zobowiązany do odprawiania Mszy św. i nabożeństw dla kleryków oraz wygłaszania im tygodniowych konferencji i rocznych rekolekcji. Ponadto miał seminarzystów nauczyć metody rozmyślenia, czytania duchownego i sposobu przeprowadzania rachunku sumienia³⁰.

Przed 1917 r. ojciec duchowny na ogół był równocześnie profesorem seminarium. W tym zaś roku biskup sandomierski Ryx z racji, iż „łączenie w jednej [...] osobie ojcostwa w seminarium z profesurą nie tylko jest uciążliwe, ale i z wielu względów niepożądane”³¹ duchowy kierunek uczelni oddał w ręce

generalnych (podobnie jak w seminarium sandomierskim) zastępował go wicerektor (S. Szurek, *Ojciec duchowny i jego praca w seminarium kleryków*, Lwów 1923, s. 25-26; por. P. Gołębiowski, *Szczególne role ojca duchownego w formacji wewnętrznej alumna*, „Ateneum Kapłańskie”, 59 (1967), t. 70, s. 99).

²⁸ Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1846-1887; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 6 XI 1868 r.; ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące listy alumnów pod względem spisu wojskowego (1846-1862) – p. z 4 I 1858 r. i Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 8 X 1874 i 9 IX 1879 r.

²⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 17 X 1860 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 359.

³⁰ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 236 nn.; por. J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1116 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomieskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1928, s. 276; P. Kubicki, *Moje wspomnienia z roku szkolnego 1892-1893 w seminarium duchownym w Sandomierzu*, KDS, 31 (1938), s. 94-104.

³¹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 329.

księży misjonarzy³². Od tego również czasu ojciec duchowny wykładał tylko teologię ascetyczną i mistyczną, jako nauki wiążące się ściśle z formacją duchową alumnów³³.

Ojcu duchownemu w słuchaniu spowiedzi kleryków pomagali spowiednicy zwyczajni i nadzwyczajni³⁴. Podobnie jak on funkcje swoje w kierownictwie duchowym seminarzystów ograniczali tylko do „forum internum”³⁵.

Do pomocy rektorowi w prowadzeniu działu gospodarczo-ekonomicznego uczelni ustanowiono w 1868 r. urząd prokuratora³⁶. Prokurator był odpowiedzialny za całość funduszków seminaryjnych. Ponadto zobowiązany był do prowadzenia kancelarii seminaryjnej i ksiąg rachunkowych, składania rektorowi na piśmie miesięcznych relacji ze swoich prac, nadzoru nad służbą seminaryjną i troski o utrzymanie porządku i higieny w zabudowaniach uczelni. W końcu każdego roku wspólnie z rektorem zestawiał remanent stanu budżetu seminaryjnego, w celu przedłożenia go ordynariuszowi diecezji i prowizorom³⁷.

Do grona profesorskiego seminarium sandomierskiego należeli mianowani przez ordynariusza diecezji profesorowie i ich zastępcy. W braku bowiem profesora rządcą diecezji zlecał tymczasowe prowadzenie wykładów duchownemu w seminarium. W XIX wieku i na początku XX stulecia niejednokrotnie do zespołu wykładowców uczelni należeli wikariusze katedralni jako instruktorzy śpiewu kościelnego i rubrycystyki³⁸.

³² Pierwszym z misjonarzy, który pełnił w latach 1917-1924 funkcję ojca duchownego w seminarium sandomierskim był – ks. Józef Krause.

³³ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928.

³⁴ Tamże; zob. *Prima Synodus Dioecesisana Sandomiriensis*, s. 131, art. 249; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1919-1927 (znajduje się wykaz spowiedników).

³⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

³⁶ Prokuratorowie nazywani byli także ekonomami. Przed 1868 r. częściowo rolę prokuratora seminaryjnego pełnił szafarz, którego zadaniem było skupywanie artykułów żywnościowych i wydawanie ich ze spiżarni (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 9 III 1864 r.).

³⁷ Tamże, p. z 22 IX 1866 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 360 v; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

³⁸ Wikariuszami katedralnymi, którzy nauczali w seminarium śpiewu i rubrycystyki byli: Wojciech Wciślik (1844-1845), Jakub Stepniewski (1853-1854), Jan Skorzyński (1854-1855), Józef Kędzierski (1865-1867), Albin Chojko (1876-1879) i Bronisław Ekiert

Przedmioty „rosyjskie” i niektóre nauki na kursie przygotowawczym w seminarium sandomierskim wykładali świeccy profesorowie miejscowego gimnazjum, mianowani za zgodą rządu przez ordynariusza diecezji³⁹.

Obowiązkiem profesorów była praca na polu nauk katolickich, sumienne wykładanie określonej dziedziny wiedzy filozoficznej lub teologicznej według ustalonego programu i rozkładu zajęć, kierowanie ćwiczeniami seminaryjnymi oraz przyczynianie się do wychowywania świątłych i gorliwych kapłanów⁴⁰. W chwilach wolnych od zajęć odprawiać mieli z alumnami wspólne ćwiczenia duchowne i spędzać z nimi rekreację⁴¹. Poza tym obowiązani byli kolejno sprawować nadzór nad młodzieżą duchowną, wizytować jej mieszkania i utrzymywać wśród niej ducha posłuszeństwa, a w razie potrzeby upominać ją po ojcowsku lub powiadamiać o wykroczeniach rektora albo wicerektora⁴².

(1910-1912) – (zob. Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1845-1913; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1865 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 12 XII 1876; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 38). Organista katedralny Stanisław Wojciechowski był w latach 1919-1926 instruktorem chóru alumnów seminarium sandomierskiego (zob. Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1920-1926; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 4).

³⁹ Do grona profesorskiego seminarium należeli wykładowcy świeccy: Feliks Przybyłowski (1886-1902), Józef Nowicki (1903-1909), Antoni Wierzchowski (1911-1914), Felicjan Samborski (1922-1928), Stanisław Sobolewski (1924-1936), Jan Pill (1924-1937) i Stanisław Krawczyński (1924-1939); zob. Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1887-1939; Kotkowski, *Seminarium Duchowne*, s. 141. Profesorami przedmiotów teologicznych mogli być tylko kapłani posiadający wyższe wykształcenie (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 23 VII 1845, 16 i 23 VI 1865 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 360; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 12 IX 1865 r.).

⁴⁰ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 3 § 10; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) p. z 16 i 23 VI 1865 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 360; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 III 1863 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 7 IX 1885 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 8 XII 1904 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 180 i 200; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 r.; *Prima Synodus dioecesis Sandomiriensis*, s. 131-132.

⁴¹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 4 X 1855.

⁴² Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 3 § 14. Por. Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) p. z 21 III 1946 i 17 IV 1850 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1974) – p. z 9 III 1863 r.

Profesorowie przed objęciem stanowiska wykładowcy, składali określone prawem kościelnym wyznanie wiary i przysięgę⁴³. W wypadku przeszkody w zajęciach szkolnych mieli powiadomić o tym rektora lub wicerektora. Opuszczone zaś lekcje w stosownym czasie nadrobić⁴⁴. Poza tym obowiązani byli stołować się w seminarium⁴⁵. Z rocznych sprawozdań rektorskich i posiedzeń sesji pedagogicznych wynika, iż profesorowie na ogół gorliwie i sumiennie spełniali swoje obowiązki⁴⁶.

Wszyscy profesorowie (z wyjątkiem ojca duchownego) stanowili Radę Pedagogiczną. Przewodniczącym jej z urzędu był rektor, a sekretarzem – wicerektor⁴⁷. Posiedzenia Rady Pedagogicznej, zwane sesjami pedagogicznymi, były porządkowe i nadzwyczajne. Porządkowe przeważnie odbywały się co miesiąc, a nadzwyczajne w razie potrzeby. Obydwa rodzaje sesji zwoływał rektor lub prowizorowie⁴⁸. Tematem sesji pedagogicznych były sprawy związane z wykształceniem i wychowaniem alumnów. Uchwały sesji, powzięte większością głosów obecnych na posiedzeniu, miały charakter opiniodawczy.

⁴³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 360; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1818), s. 158, 180 i 200; por. Kubicki, *Początek roku szkolnego*, s. 266.

⁴⁴ Statut z 1841 r., Tyt. I, Dział I, s. 3 § 11-12. Por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 360; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 7 IX 1885 r.

⁴⁵ Statut z 1841 r., Tyt. IV, s. 16 § 173.

⁴⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1866) – p. z 1 VII 1864; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 2 VIII 1842, 3 VII 1851, 14 VII 1853, 7 VII 1857 i 1 VII 1858 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 6 IX 1871, 4 VII 1872 i 24 VI 1873 r. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1878; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 4 III 1907 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1 nn.

⁴⁷ Statut z 1841 r., Tyt. II, s. 4 § 26-27 – przewidywał, iż na sesjach Rady pedagogicznej mają przewodniczyć prowizorowie, a w razie ich nieobecności rektor. W praktyce na ogół przewodniczył tym sesjom rektor (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 359 v. nn.).

⁴⁸ Statut z 1841 r., Tyt. II, s. 4 § 25; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 9 IX 1869 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. 6 XII 1876 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. 26 X i 9 XI 1905; AKDS, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. 6, 7 i 11 XII 1876, 5 I 1877 r.

Stawały się one prawomocne dopiero po zatwierdzeniu ich przez ordynariusza diecezji⁴⁹.

Oprócz sesji pedagogicznych odbywały się również w seminarium zwyczajne i nadzwyczajne sesje ekonomiczno-gospodarcze. W zwykłych sesjach gospodarczych brali udział: rektor, wicerektor i prokurator. Raz do roku lub w razie konieczności częściej, zwoływane były sesje ekonomiczno-gospodarcze nadzwyczajne z udziałem prowizorów pod przewodnictwem ordynariusza. Na tych sesjach rektor zdawał relacje z zarządu majątkiem seminaryjnym. Decyzje wyżej wspomnianych sesji (pedagogicznej i gospodarczej) po zatwierdzeniu przez rządzącą diecezję stawały się obowiązującym prawem⁵⁰.

3. Kwalifikacje umysłowe i moralne wychowawców

Jednym z najważniejszych czynników kształtujących osobowość kapłańską wychowanków seminarium jest zespół dydaktyczno-wychowawczy⁵¹. Autorytet intelektualny, rysy charakteru, stosunek do uczniów – wszystko to są składniki postawy nauczycielskiej, w decydujący sposób oddziaływające na wychowanka. Każda władza diecezjalna stara się więc zorganizować instytut klerycki na jak najwyższym poziomie przede wszystkim przez dobór odpowiednich sił naukowowychowawczych. Dlatego, chcąc poznać w omawianym okresie poziom kształcenia i wychowywania alumnów w uczelni sandomierskiej, trzeba

⁴⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 15 VII 1853, 5 III 1857; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. 4 i 13 IX 1851; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. 31 VIII 1875, 13 XII 1876 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 17 IV 1877; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z. 28 XI 1916, 5 VI i 21 IX 1917 r.

⁵⁰ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 12 VII 1853 r.; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 366 nn.; por. *Prima Synodus Dioecesis Sandomiriensis*, s. 131, art. 248 § 2.

⁵¹ W zespole tym ważne miejsce zajmuje postać ordynariusza diecezji, który swoją powagą określa wytyczne linie wychowania kleryków oraz czuwa nad całością życia seminaryjnego. Podobną rolę odgrywają bezpośredni wychowawcy alumnów: rektor, wicerektor, prefekt, ojciec duchowny i profesorowie, którzy w granicach swoich obowiązków wspólnie kształcą i wychowują seminarzystów. Inne czynniki w dziele wychowania alumnów pochodzą spoza seminarium: to duchowieństwo, z którym się styka kleryk, głównie proboszcz, a następnie rodzina. W niniejszej pracy ze względów metodycznych, spośród wyżej wspomnianych czynników wpływających na kształtowanie charakteru przyszłych kapłanów, omówiony zostanie tylko zespół bezpośrednich wychowawców seminarium sandomierskiego.

w pierwszym rzędzie rozpatrzyć kwalifikacje umysłowe i moralne grona jej profesorów – wychowawców.

Na podstawie danych źródłowych można ustalić dokładny wykaz z nazwiskami i datami urzędowania wszystkich wychowawców seminarium „in forum externum”, tj. rektorów, wicerektorów, prefektów i profesorów. Natomiast niemożliwe to jest do przeprowadzenia w zakresie wychowawców „in forum internum”, czyli kapłanów pełniących funkcję ojców duchownych.

W omawianym okresie 85 lat sprawowało swoje funkcje w seminarium sandomierskim: 10 rektorów, 23 wicerektorów, 5 prefektów i 76 profesorów (w tym 7 świeckich)⁵². Spośród kapłanów, którzy w tym czasie pełnili obowiązki ojca duchownego – znanych jest tylko 14. Sześciu z nich było zarazem profesorami tej uczelni. Z katalogu wyżej wspomnianego wynika, iż zespół dydaktyczno-wychowawczy seminarium stanowił bogatą mozaikę postaci. Obok bowiem kapłanów zasłużonych na polu naukowym, religijnym i społeczno-kulturalnym (jak np. Melchior Buliński, Antoni F. Sotkiewicz, Marian J. Ryx, Stanisław K. Zdzitowiecki, Antoni Rewera, Jan Gajkowski, Józef Rokoszny, Paweł Kubicki, Adam Szymański, Andrzej Wyrzykowski, Julian Młynarczyk, Edward Górski, Waclaw Kosiński i Józef Pastuszka), byli i tacy, o których niewiele danych zachowało się zarówno w źródłach archiwalnych jak i opracowaniach, względnie tacy, którzy nie odegrali większej roli w życiu seminarium sandomierskiego. Z tego powodu ukazanie w pełni ich osobowości, wydanie słusznego sądu o ich kwalifikacjach umysłowych i poziomie duchowym,

⁵² Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu*, s. 140-141 (podany jest katalog zespołu dydaktyczno-wychowawczego seminarium sandomierskiego w omawianym okresie). Wikariusz katedry sandomierskiej – Józef Kędziński został zaliczony w poczet profesorów seminarium dlatego, iż w latach 1865-1867 wykładał w nim (oprócz śpiewu kościelnego) fizykę i geografę (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – 13 IX 1865 r.). Uwzględniając to, że niejednokrotnie te same osoby spełniały równocześnie kilka funkcji w administracji seminaryjnej, wypadnie liczba księży (zmniejszona) do omówienia w szkicach (biograficznych), a mianowicie: wicerektorów – 18, prefektów – 3 i profesorów – 34. Z powodu braku dostatecznych danych o wikariuszach katedralnych i profesorach świeckich wykładających w seminarium sandomierskim, jak i niewielkiego ich wpływu wychowawczego na alumnów – nie będą omówieni w szkicach biograficznych. Stan liczbowy zespołu profesorskiego w korelacji ze stanem ilościowym alumnatu sandomierskiego w latach 1841-1926 obejmuje Aneks I.

jest zadaniem w wielu wypadkach trudnym lub w ogóle niemożliwym do zrealizowania⁵³.

Zanim zostaną szczegółowo omówione osobiste walory wychowawców sandomierskich, wypada zwrócić ogólną uwagę na ich poziom intelektualny. Gdyby poziom ten mierzyć stopniami akademickimi, to wówczas w ogólnym przekroju należałoby go określić jako stosunkowo wysoki. Poza małymi wyjątkami wychowawcy sandomierscy posiadali ukończone studia wyższe. Przed 1867 r. kształcili się w Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie. Studia akademickie kończyli ze stopniem kandydata teologii. W dalszej części XIX stulecia otrzymywali stopnie magistra teologii w Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Petersburgu. Głębszej jednak wiedzy na tych uczelniach nie mogli nabyć⁵⁴. Dopiero od końca XIX wieku wzrasta poziom przygotowania naukowego profesorów seminarium sandomierskiego. Zdobywają bowiem oni

⁵³ Przy prezentacji sylwetek biograficznych poszczególnych wychowawców będą uwzględnione tylko te sprawy, które dotyczą ich walorów umysłowo-moralnych. Nie będzie to obraz pełny ich osobowości i działalności. Przy każdej postaci przede wszystkim będą podane główne dane dotyczące jej wykształcenia, a następnie przeprowadzona będzie próba charakterystyki jej pracy dydaktyczno-wychowawczej. Ponadto, aby interesujące nas dziedziny aktywności danej postaci wystąpić mogły w pełniejszym kontekście – przedstawiona będzie także w zarysie ogólnym jej działalność kościelna i społeczno-kulturalna.

⁵⁴ W Akademii Duchownej w Warszawie (istniejącej w latach 1835-1867) studia trwały 4 lata i miały charakter wybitnie praktyczny. Program nauczania obejmował dwa kursy: filozoficzny i teologiczny, trwające każdy po dwa lata. Na kursie filozoficznym wykładano filozofię i jej historię, historię Kościoła i powszechną, nauki wstępne do Pisma świętego oraz języki: hebrajski, grecki, łaciński, francuski, niemiecki, starosłowiański i rosyjski. Na kursie zaś teologicznym nauczano: teologii dogmatycznej, moralnej i pastoralnej, prawa kanonicznego, patrologii, egzegezy Pisma świętego, katechetyki i homiletyki. Adeptci tej uczelni rekrutowali się z alumnów posiadających ukończone przynajmniej dwuletnie studia w seminariach diecezjalnych (Petrań, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 237). Akademia Duchowna w Petersburgu (1842-1918) zakładem wyższym faktycznie (zwłaszcza w pierwszych latach swego istnienia) była tylko z imienia. Uczelnia ta bowiem miała na celu nie uprawianie wiedzy teologicznej, lecz „wychowywanie urzędników na wyższe godności duchowne” (Petrań, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 292). Stopień magistra teologii dostawał ten, kto po ukończeniu seminarium duchownego studiował jeszcze przynajmniej przez dwa lata teologię na tej uczelni (lub uniwersytecie zagranicznym) i uzyskał stopień licencjata oraz obronił rozprawę teologiczną przed komisją egzaminacyjną (tamże, s. 293-294).

w tym czasie wykształcenie nie tylko w krajowych, ale także i zagranicznych wyższych uczelniach⁵⁵.

Natomiast przy charakterystyce kwalifikacji umysłowo-moralnych wychowawców sandomierskich nie można kierować się ocenami zawartymi w corocznych sprawozdaniach rektorskich składanych władzy diecezjalnej i państwowej. Według nich każdy z profesorów był „inteligentny” lub posiadał „wielkie walory intelektualne”, w obyczajach był „wzorowy” i „pobożny” oraz „gorliwie” spełniał swe obowiązki. Oczywiście, jest rzeczą jasną, iż wiarygodność tych stereotypowych i lapidarnych cenzurek równa się wartości opinii wystawionej samemu sobie.

Ocena kwalifikacji moralnych wychowawców sandomierskich jest zadaniem o wiele trudniejszym do rozwiązania niż próba wniknięcia w ich kulturę umysłową. Z powodu ograniczonej liczby źródeł jest ono tylko częściowo możliwe do zrealizowania. Przy jego podejmowaniu wypada zwrócić uwagę na fakt, iż spośród wielkiej liczby wychowawców kleryków, tylko dwóch księży profesorów spotkały słowa nagany za lekceważenie swoich obowiązków. Byli nimi: Karol Górski i Antoni Misiórski⁵⁶. Natomiast o wielu innych profesorach uczelni sandomierskiej, poza wspomnianymi frazesami pochwalnymi, spotyka się wzmianki uznania za ich pracę dydaktyczno-wychowawczą, których wiarygodności trudno zaprzeczyć. Zresztą ordynariusze sandomierscy wyraźnie dbali o dobór odpowiednich sił naukowo-wychowawczych dla swej uczelni duchownej.

Na zakończenie tych ogólnych uwag wypada sformułować wniosek, iż walory umysłowe wychowawców seminarium sandomierskiego kształtowały się średnio na wyższym poziomie. Kilku spośród nich (między innymi – Melchior Buliński, Antoni Sotkiewicz, Józef Rokoszny, Paweł Kubicki, Adam Szymański, Edward Górski, Wacław Kosiński i Józef Pastuszka) było szczególnie wybitnymi indywidualnościami naukowymi. Nie można także wątpić – na podstawie zachowanych źródeł – o wysokich kwalifikacjach

⁵⁵ Władze rządowe Królestwa Polskiego nie pozwalały księżom na wyjazd za granicę (z wyjątkiem Cesarstwa Rosyjskiego) w celu odbywania studiów wyższych. Pierwszym spośród omawianych absolwentów seminarium sandomierskiego, który pod pozorem kuracji ukończył w 1885 r. studia w Rzymie ze stopniem licencjata filozofii był Władysław Zalewski (Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 321).

⁵⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) p. z 27 V 1847 r.

moralnych wychowawców seminaryjnych. Szczegółową zaś odpowiedź na pytanie, jakie przymioty umysłowo-moralne posiadał każdy z nich, dadzą – w miarę możliwości – zestawione niżej szkice biograficzne.

a. Rektorzy

1. Jakub Gierasiński (1838-1846 i 1852-1855)⁵⁷. Ur. 28 VII 1806 r. we wsi Mikułowicach, pow. sandomierskim. Po ukończeniu szkoły wydziałowej w Sandomierzu, w 1825 r. wstąpił do miejscowego seminarium duchownego. Dnia 28 IX 1828 r. otrzymał święcenia kapańskie. W tym też roku został mianowany wikariuszem parafii Czyżów Szlachecki, a następnie – parafii św. Jana w Radomiu. W 1832 r. został powołany na stanowisko profesora, a 8 I 1838 r. – na rektora seminarium sandomierskiego. Był kolejno proboszczem parafii: Łukawa (1835), Bieliny (1844), Wzdół (1856) i Trójca (1860). Ponadto piastował różne stanowiska i godności, jak: egzaminatora prosynodalnego (1837), sędziego prosynodalnego (1843), dziekana opatowskiego – foralnego (1848), kanonika gremialnego kapituły sandomierskiej (1851), prałata kustosza i oficjała generalnego (1859). Zmarł 13 II 1868 r. w Sandomierzu.

W ciągu swojej kadencji profesorskiej i dwukrotnej rektorskiej, Gierasiński wykładał: historię Kościoła, filozofię, archeologię biblijną, rubrycystykę, teologię dogmatyczną, Pismo święte i język hebrajski. Wykłady swoje zawsze przygotowywał starannie. Opracowywał je pisemnie, kompilując materiał z różnych autorów, Wykładał jednak z pamięci.

Obowiązki rektoralne Gierasiński wypełniał sumiennie. Troszczył się zwłaszcza o zaopatrzenie seminarium w pomoce naukowe. Pomimo „utrzymywania kilku ubogich alumnów na oszczędności, sprowadził piękny zapas książek teologicznych, posprawił rozmaite sprzęty i poczynił rozmaite ulepszenia gospodarskie i czynnie zajmował się mozolną restauracją gmachu”⁵⁸. Poza tym jako zwierzchnik uczelni „umiał dziwnie połączyć powagę z serdecznością, surowość [...] z chrześcijańską miłością [...]. Powagę swego stanowiska umiał wszędzie i wobec wszystkich roztropnie zachować. Młodzież znała tę jego nieugiętość, lecz ponieważ nie kierowała nią miłość własna, lub uniesienie chwilowe, ponieważ wyływała ona zawsze z sumiennego przekonania, i łączyła się z nią jednocześnie prawdziwa miłość instytutu

⁵⁷ W nawiasach przy nazwisku podane są lata piastowania danego stanowiska.

⁵⁸ A. B[ułakowski], *Jakub Gierasiński*, PKat, 6 (1868), s. 200.

i alumnów, więc wszystka młodzież szanowała go, jak się szanuje ojca, i kochała jak najlepszego przyjaciela”⁵⁹.

2. Tomasz Markowski (1846-1852). Ur. 14 XII 1807 r. we wsi Ostrzyce (regencji gdańskiej). Po ukończeniu 6 klas szkoły ogólnokształcącej w Nowym Mieście (Prusy), wstąpił do seminarium misjonarskiego Świętego Krzyża w Warszawie. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1832 r. Piastował kolejno stanowisko rektora w seminariach: lubelskim, wrocławskim i sandomierskim. W tym ostatnim wykładał: teologię moralną, śpiew i liturgikę (rubrycystykę, administrowanie sakramentów św. i ceremonie kościelne). Jako rektor był równocześnie proboszczem parafii Jastrząb i sędzią konsystorza sandomierskiego. Bp J. J. Goldtmann mianował go w 1850 r. kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej. Zmarł 14 IX 1855 r. w Sandomierzu⁶⁰.

3. Antoni Misiórski (1855-1864). Ur. 4 VI 1813 r. w mieście Iłża (guberni radomskiej). Po skończeniu szkoły wydziałowej w Wąchocku, wstąpił do seminarium sandomierskiego. W r. 1832 został wysłany na dalsze studia do Seminarium Głównego w Warszawie (przemienionego w 1836 r. na Akademię Duchowną Rzymsko-Katolicką). Studia akademickie ukończył ze stopniem kandydata teologii. Świecenia kapłańskie przyjął w 1839 r. W ciągu jednego roku pracował jako wikariusz w Radomiu, skąd został powołany na profesora seminarium i kapelana benedyktynek w Sandomierzu.

Antoni Misiórski w ciągu następnych lat był kolejno: prefektem szkół sandomierskich, proboszczem parafii – św. Pawła w Sandomierzu (1845), Skaryszew (1862), Odrowąż (1877) i Jedlni (1885). Kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej został mianowany w 1884 r. W latach 1859-1864 był członkiem Rady Opiekuńczej Zakładów Dobroczyńnych w Sandomierzu. Zmarł 23 XI 1885 r. w Jedlni.

⁵⁹ Tamże, s. 199-200 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – z 8 I 1838, 23 VIII 1832 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1833-1855; Bułakowski, *Ks. Jakub Gierasziński*, s. 198-202; Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, s. 73-74; AKDS, Akta personalne ks. J. Gieraszińskiego (1828-1868)).

⁶⁰ AKDS, Akta personalne ks. T. Markowskiego (1832-1855); Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. 22 i 24 X 1845 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1846-1855; Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, s. 202-203.

W seminarium sandomierskim Misiórski przez 24 lata wykładał kolejno następujące przedmioty: filozofię, homiletykę, język hebrajski, fizykę, katechetykę, Pismo święte, teologię dogmatyczną, moralną i pastoralną. W 1847 r. z powodu zaniedbywania obowiązków wykładowcy był upomniany przez władzę diecezjalną. Natomiast jako rektor należycie wywiązywał się ze swych powinności. Jako wychowawca Misiórski posiadał łagodny charakter, „miłą, sympatyczną powierzchowność o poczciwym, pogodnym obliczu; odznaczał się dobrą wymową, stylem jasnym, poprawnym i rozległą wiedzą teologiczną”⁶¹. Z tej racji był ceniony i lubiany przez młodzież duchowną. Za jego rektoratu uczelnia przeżywała ciężkie chwile w związku z pożarem gmachu i wybuchem powstania styczniowego⁶².

4. Konstanty Foltński (1864-1866). Ur. 2 X 1829 r. we wsi Niemianowicach z rodziców stanu szlacheckiego: Wojciecha i Barbary. Po ukończeniu gimnazjum w Radomiu, wstąpił w 1846 r. do seminarium sandomierskiego. Po trzech latach „jako alumn celujący w naukach i wzorowych obyczajów”⁶³ został wysłany do Akademii Duchownej w Warszawie. W 1852 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W następnym zaś roku (1 X 1853 r.) po ukończeniu akademii ze stopniem kandydata teologii, mianowany został profesorem, a od 5 IX 1864 r. – rektorem seminarium sandomierskiego. Wykładał w latach 1853-1856 i 1864-1866 następujące przedmioty: archeologię biblijną, język łaciński, egzegezę (Pisma święte), teologię moralną i prawo kanoniczne. W 1862 r. został mianowany kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej. Od 1854 do 1864 r. pełnił obowiązki regensa konsystorza sandomierskiego. Foltński należał do tajnej organizacji przygotowującej powstanie styczniowe. Z tego powodu był przez sandomierskiego naczelnika wojennego dnia 23 V 1864 r. aresztowany. Z aresztu uwolniony został dzięki staraniom bpa J. M. Juszyńskiego.

⁶¹ W. Muszyński, *Śp. ks. Antoni Misiórski*, PKat, 24 (1886), s. 811.

⁶² AKDS, Akta personalne ks. A. Misiórskiego (1832-1885); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 19 VIII 1842, 31 VII 1858, 2 VII 1860 i 18 I 1863 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 14 II 1857; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 13 IX 1864; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1855-1864; AKpDS, liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 12; Wiśniewski, *Katalog prałatów..*, s. 206-207; Muszyński, *Śp. ks. Antoni Misiórski*, s. 810-811; PKat, 22 (1884), s. 264.

⁶³ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 6.

W 1866 r. władze zaborcze usunęły go ze stanowiska rektora seminarium. Zmarł 20 VI 1880 r. jako proboszcz parafii Góry Wysokie⁶⁴.

5. Jan Krupiński (1866-1874). Ur. 11 VII 1814 r. w mieście Ulanowie (Galicja – diecezja przemyska) z rodziców Marcina i Jadwigi z Łabęckich. Po skończeniu 4 klas szkoły wydziałowej w Sandomierzu, wstąpił w 1833 r. do miejscowego seminarium duchownego. Po dwóch latach został wysłany do Seminarium Głównego w Warszawie. Akademię Duchowną Rzymsko-Katolicką w Warszawie ukończył w 1839 r. ze stopniem kandydata teologii. Po otrzymaniu święceń kapłańskich chwilowo pełnił obowiązki wikarego w Klimontowie. W latach 1842-1844 studiował za granicą, a między innymi słuchał wykładów Józefa Scheinera, profesora Pisma świętego na uniwersytecie w Sienie. Po powrocie do kraju został mianowany w 1844 r. zastępcą profesora Pisma świętego w Akademii warszawskiej. Wykładał w niej z wielką korzyścią dla studentów nauki biblijne, a szczególnie egzegezę Pisma świętego. W następnym jednak roku władze rządowe pozbawiły go katedry za udział w prowadzeniu nielegalnej korespondencji zagranicznej o charakterze politycznym. Po usunięciu z katedry profesorskiej chwilowo był osadzony w Cytadeli, a następnie wysłany do diecezji augustowskiej, gdzie przebywał 4 miesiące przy biskupie Pawle Straszyńskim i przez rok pełnił obowiązki wikariusza w Rajgrodzie. Władze policyjne rozciągały nad nim ścisły nadzór. W następnych latach Krupiński zajmował różne stanowiska i piastował liczne godności. Był kolejno: wikariuszem przy katedrze sandomierskiej (1847-1848) i kapelanem u hr. Amelii i Seweryna Łubieńskich w Kolanie (diecezja podlaska). Ostatecznie zaś w 1851 r. otrzymał probostwo infulackie w Klimontowie. W 1859 r. został mianowany kanonikiem, a w 1865 r. prałatem scholastykiem katedralnym i wizytatorem klasztorów

⁶⁴ AKDS, Akta personalne ks. K. Foltańskiego (1853-1880); Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 31 VII 1865 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 29 II 1852 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 1 IX 1849 i 25 VI 1856; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1864 r.; BSD, Akta t. s. osób należących do zwierzchności i służby w seminarium (1858-1866) – p. z 16 I 1865 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1854-1856 i 1865-1867; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 62-64; tenże, *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1927, s. 37; P. Kubicki, *Dwa odczyty*, Sandomierz 1936, s. 89; A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej*, Warszawa 1907, s. 249.

diecezji sandomierskiej. Wypada zaznaczyć, iż Krupiński powstania styczniowego nie popierał, nie wierząc w jego sukces. Z tego powodu doznał licznych przykrości ze strony powstańców. Zmarł 14 XI 1874 r. w Sandomierzu; pochowany został w Klimontowie.

Krupiński w czasie swej kadencji rektorskiej wykładał w seminarium sandomierskim: nauki biblijne (egzegezę, hermeneutykę, introdukcję, archeologię), teologię pastoralną i śpiew. Funkcję rektora spełniał taktownie jako „ojciec i wychowawca alumnów [...] Ujmował wszystkich nie tylko wielką erudycją, ale wielką prostotą, sercem, wyrozumiałością”⁶⁵. Pozostawił po sobie także spuściznę pisarską w postaci artykułów zamieszczanych w „Pamiętniku Religijno-Moralnym” i książeczkę pt. „Godzinki o Niepokalanem Poczęciu Najświętszej Maryi Panny, na pożytek ludu wiernego, Pismem świętym” objaśnił ks. J. Krupiński 1841 r.⁶⁶.

6. Paweł Słabowski (1875-1877). Ur. 7 I 1829 r. w mieście Koprzywnicy. Rodzicami jego byli: Augustyn i Kunegunda z Kochanowskich. Po ukończeniu 4 klasy szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w 1848 r. do miejscowego seminarium duchownego, z którego – po trzech latach pobytu – został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej, którą ukończył w r. 1855 ze stopniem kandydata teologii. W 1854 r. przyjął święcenia kapłańskie.

Po powrocie ze studiów do Sandomierza zajmował różne stanowiska: sekretarza w konsystorzu, wikariusza katedralnego, profesora (1855-1858, 1861-1868, 1871-1877), wicerektora (1861-1868), prokuratora (1868-1877), rektora i prowizora (1883-1912) seminarium duchownego, rektora kościoła św. Józefa w Sandomierzu (1861-1877), proboszcza parafii Skaryszew (1877) i Góry Wsokie (1910). W 1893 r. został mianowany delegatem do Kolegium Duchownego Rzymsko-Katolickiego w Petersburgu. Zmarł jako archidiakon kapituły sandomierskiej dnia 24 II 1917 r. w Sandomierzu.

⁶⁵ Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 168.

⁶⁶ AKDS, Akta personalne ks. J. Krupińskiego (1847-1874); Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 1 VII i 29 VIII 1866, 30 XII 1868 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 5 VII 1869, 24 VI 1873 i 24 VI 1874 r.; Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 25 XI 1874, 5, 18, 24, 28 II i 15 III 1875 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. 24 I 1875; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1874 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1867-1874; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej...*, s. 103-104; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 168.

Słabowski w seminarium sandomierskim wykładał kolejno: wymowę kościelną, filozofię, śpiew, Pismo święte, prawo kanoniczne, literaturę łacińską, rubrycystykę i administrowanie sakramentów świętych, katechizm, patrologię, teologię pastoralną i moralną. Nie posiadał talentu pedagogicznego. Był zbyt surowy. Za czasów jego rektorstwa wybuchł w uczelni bunt alumnów, domagających się, aby ustąpił z zarządu seminarium. Wobec tego sam zrzekł się rektorstwa. Dopiero jego następcy udało się zaprowadzić w seminarium należyty porządek i karność⁶⁷.

7. Józef Kijanka (1878-1895). Ur. 15 IV 1843 r. w mieście Staszowie z rodziców: Wincentego i Julianny z Czajkowskich. W 1861 r., po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił do miejscowego seminarium duchownego. Po dwuletnim w nim pobycie, jako zdolny i wzorowy alumn został wysłany do Akademii Duchownej w Warszawie, którą ukończył w 1867 r. ze stopniem kandydata teologii. Świecenia kapłańskie otrzymał z rąk bpa kieleckiego Macieja Majerczaka. Po trzyletnim spełnianiu funkcji wikariusza w Radomiu (w kościele pobernardyńskim, a następnie farnym) został w 1870 r. powołany na profesora seminarium sandomierskiego. W ciągu 4 lat wykładał: prawo kanoniczne, język łaciński, homiletykę i katechetykę. Po trzyletnim zarządzaniu parafią Oleksów, został w r. 1877 na nowo powołany na stanowisko wicerektora, a w następnym roku na rektora uczelni sandomierskiej. Jako rektor do 1895 r. wykładał: prawo kanoniczne, homiletykę, historię powszechną, teologię pastoralną i moralną. Ponadto w tym czasie piastował szereg urzędów i godności kościelnych. Był bowiem kolejno: proboszczem parafii Szewna (1883), kanonikiem gremialnym (1884), wikariuszem generalnym i oficjałem (1886), prałatem kustoszem (1887), archidiakonem

⁶⁷ AKDS, Akta personalne ks. P. Słabowskiego (1855-1910); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 18 XI 1868r.; Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 22 IX 1868 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 30 VIII 1877 r.; Akta funduszów seminarium (1871-1915) – p. z 15 XII 1877; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 37, 44, 47 i 56; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 25 VI 1856; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 I 1869; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 1 II 1875 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1856-1877; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 272-273.

(1891) i na końcu dziekanem kapituły sandomierskiej. Zmarł 10 III 1895 r. w Szewnie.

Główną zasługą Kijanki jako rektora jest bezsprzecznie to, iż w uczelni mu powierzonej, po dniach zamieszek kleryckich, swoją roztropnością, taktem i znajomością charakterów oraz przywiązaniem szczerym do młodzieży potrafił zyskać u niej zaufanie i przywrócić w seminarium normalne stosunki i porządek. Natomiast jako profesor choć wprawdzie nie imponował erudycją, to niemniej, posiadając wrodzoną łatwość słowa, umiał z wielkim talentem tak przejrzyście, barwnie i interesująco przedmiot wyłożyć, iż każdy alumn mógł bez trudu podaną naukę sobie przyswoić. Zwłaszcza jego wykłady z teologii pastoralnej pełne wskazań praktycznych i głębokiej obserwacji życiowej były w swoim rodzaju znakomite.

Charakteryzując postać Kijanki trzeba stwierdzić, że był to kapłan wielkich cnót, serca i rozumu, utalentowany wychowawca licznych pokoleń księży diecezji sandomierskiej⁶⁸.

9. Marian Ryx (1895-1907). Ur. 10 XII 1853 r. w Warszawie. Rodzicami jego byli Kazimierz i Józefa z Szylingów, posiadający majątek w Stromcu k. Radomia. Po ukończeniu gimnazjum klasycznego w Radomiu, wstąpił w 1873 r. do seminarium sandomierskiego. Jako wzorowy i wybitnie zdolny alumn został wysłany w r. 1876 na wyższe studia teologiczne do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył w r. 1880 ze stopniem magistra teologii. W 1879 r. przyjął święcenia kapłańskie.

Po powrocie do Sandomierza został w 1880 r. mianowany rektorem miejscowego kościoła św. Józefa i profesorem seminarium duchownego.

⁶⁸ AKDS, Akta personalne ks. J. Kijanki (1867-1895); Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 23 VIII 1866; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, insipiens ab anno 1880, s. 10-11, 33, 57 i 68; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 4 IX 1863 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 28 X 1870 i 9 I 1874 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1871-1874, 1878-1895; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 195-196; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 143-144; X. A. R[ewera], *Z Sandomierza*, PKat, 34 (1896), s. 73-74; J. Gajk[owski], *Śp. ks. Józef Kijanka, oficjał, prałat – dziekan kapituły sandomierskiej, proboszcz parafii Szewna*, PKat, 36 (1898), s. 198-200; M. J. R[yx], *Pogrzeb śp. ks. prałata Józefa Kijanki, dziekana Kapituły i Wikariusza Generalnego Diecezji Sandomierskiej*, PKat, 36 (1898), s. 202-203; J. Rokoszny, *Monografia Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Radomiu 1915-1925*, Radom 1925, s. 52.

Wykładał w tej uczelni przez 26 lat różne przedmioty jak: język łaciński, historię Kościoła i powszechną, katechizm, wymowę kościelną, teologię moralną i pastoralną. W pierwszych zwłaszcza latach profesury z predylekcją zajmował się historią Kościoła. W tym czasie poza sprawowaniem funkcji profesora i rektora (od 1895 r.) seminarium, zajmował jeszcze różne stanowiska i piastował liczne godności kościelne.

Ryx bowiem został mianowany proboszczem parafii Wierzbica (1888), kanonikiem kapituły sandomierskiej (1892), sędzią surogatem i oficjałem konsystorza (1903). Po śmierci bpa sandomierskiego Stefana A. Zwierowicza został Ryx dnia 10 I 1908 r. wikariuszem kapitulnym. W tym samym roku (7 IV) był prekonizowany przez papieża Piusa X na biskupa sandomierskiego. Sakrę biskupią otrzymał w Petersburgu dnia 19 VI 1910 r. Zmarł 1 VI 1930 r. w Krakowie; pochowany został w podziemiach katedry sandomierskiej.

Podkreślić wypada, że Ryx jako wykładowca i rektor, a następnie rządcą diecezji sandomierskiej, wykazywał wiele troski o należyte wychowanie przyszłych kapłanów i ich przygotowanie naukowe. Będąc długoletnim i doświadczonym pedagogiem rozumiał doskonale, iż aby seminarium należycie funkcjonowało i spełniało swoje zadanie, trzeba przede wszystkim zapewnić mu odpowiednie warunki zarówno pod względem materialnym, jak i duchowym. Postulaty te udało się Ryxowi w znacznej mierze zrealizować. On to bowiem jako rektor walczył o przebudowę klasztoru po benedyktynekach na wygodne pomieszczenie uczelni sandomierskiej. Przy pomocy komitetu kierował całą przebudową gmachu klasztorowego. W celu zebrania potrzebnych funduszy na dokończenie rozbudowy budynku seminaryjnego jeździł po diecezji, zbierając ofiary od duchowieństwa i wiernych. Jako zaś biskup sandomierski przyczynił się do wybudowania w latach 1927/1928 nowego gmachu dla niższego seminarium w Sandomierzu. Ponadto w czasie sprawowania rządów w diecezji sandomierskiej, opierając się na zarządzeniach Stolicy Apostolskiej, dążył do ulepszenia organizacji wewnętrznej seminarium (między innymi przez rozszerzenie kursu studiów filozoficzno-teologicznych do 5 lat i należyty dobór wychowawców). Dzięki niemu zostało założone w Sandomierzu w 1924 r. niższe seminarium. W dwa lata później nadał wyższemu seminarium nowy statut oparty na przepisach Kodeksu prawa kanonicznego i wskazaniach papieskich. Kładąc zaś wielki nacisk na wykształcenie duchowieństwa wysyłał licznych księży i alumnów na wyższe

studia do uczelni krajowych i zagranicznych (zwłaszcza do Rzymu), by mogli otrzymać głębsze podstawy z zakresu nauk filozoficzno-teologicznych⁶⁹.

9. Paweł Franciszek Kubicki (1907-1918). Ur. 15 I 1871 r. w Radomiu (w rodzinie rzemieślniczej). Rodzicami jego byli Kazimierz-Józef i Franciszka z Sucheckich. Po ukończeniu miejscowego gimnazjum wstąpił w 1888 r. do seminarium duchownego w Sandomierzu. Świecenia kapłańskie przyjął z rąk bpa Sotkiewicza w 1893 r. Jako młody kapłan pracował na kilku placówkach parafialnych. Był bowiem kolejno wikariuszem w Klwowie (1893), w Gowarczowie (1894), w Brzeźnicy (1894), w Opatowie (1895) i w Radomiu (przy kościele bernardynów) oraz katechetą miejscowych szkół (1896). W 1899 r. Kubicki ogłosił drukiem *Katechizm dla uczącej się młodzieży katolickiej* (wyd. 3, Sandomierz 1929). Książka ta była w owych czasach jednym z lepszych podręczników do nauczania religii. Równocześnie Kubicki pogłębiał swoje wiadomości teologiczne, wyniesione z seminarium. W 1904 r. otrzymał w Akademii Duchownej w Petersburgu stopień kandydata teologii na podstawie przedłożonej rozprawy pt. *De cabbalistica interpretationis methode. Origo, principia, fontes, usus*. W tymże roku został wicerektorem, a po trzech latach – rektorem seminarium sandomierskiego. Jako rektor był równocześnie proboszczem parafii: Łukawa (1907), Jarosławice (1910) i Osiek (1915-1922). W 1910 r. został mianowany kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej, 1911 r. – sędzią surogatem i wikariuszem generalnym, 1912 r. – oficjałem konsystorza sandomierskiego, a w 1918 r. – sufraganem sandomierskim. W tym

⁶⁹ AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa M. J. Ryxa (1920-1930); AKpDS, liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 54, 163-164 i 172-174; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 261-266; tenże, *Biskupi sandomierscy*; S. Grelewski, *Ingres J. E. Ks. Biskupa Marjana Ryxa*, w: „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 58-60; „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1930); S. Puławski, *O uroczystości jubileuszowej 50-lecia kapłaństwa J. E. Naj. Pasterza Diecezji Sandomierskiej Ks. Bpa M. J. Ryxa*, KDS, 22 (1929), s. 262-271; Koceniak, *Sylwetki biskupów sandomierskich*, s. 155-157; S. Legięć, *Lista księży diecezji Sandomierskiej, absolwentów Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 180; Schematyzy Diecezji Sandomierskiej z lat 1881-1930; *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. Z. A. Czernicki, Kraków [1925], s. 108; KDS, 1 (1908), 10-15; 3 (1910), s. 257-286; 22 (1929), s. 185-186; 23 (1930), s. 197-222 i 24 (1931), s. 353.

czasie (w dni powszednie) pracował w konsystorzu od godz. 11 do 13, resztę czasu poświęcając zajęciom w seminarium duchownym.

Do 1918 r. Kubicki wykładał w seminarium: teologię pastoralną, historię powszechną, rubrycystykę i ceremonie kościelne. W roku szk. 1918/1919, jako sufragan sandomierski Kubicki nauczał alumnów tylko teologii pastoralnej. Wykłady jego były dobrze przygotowane, rzeczowe i pełne praktycznych wskazań duszpasterskich. Młodzież duchowna z pożytkiem i zainteresowaniem brała w nich udział.

Na stanowisku wicerektora, a następnie rektora Kubicki położył niemałe zasługi zarówno w sprawach dotyczących wychowania kleryków, jak i uposażenia zakładu duchownego. Jako dobry mówca często głosił do alumnów konferencje, z których odnosili oni wielki pożytek duchowny. On również zajmował się budową i urządzeniem pomieszczeń gospodarczych uczelni, przeprowadził regulację i wyrównanie terenu ogrodu seminaryjnego, wzbogacił bibliotekę zakładu najnowszymi naukowymi wydawnictwami. Staraniem Kubickiego został gruntownie odnowiony i pokryty miedzianą blachą seminaryjny kościół pod wezwaniem św. Michała oraz wybudowana na nim w 1914 r. barokowa wieżyczka⁷⁰.

Kubicki jako kapłan i biskup rozwinął żywą i szeroką działalność duszpasterską, społeczną i kulturalną. Należał on do różnych organizacji społecznych. Wspierał materialnie dobroczynne instytucje (między innymi założony przez siebie „Dom Opieki” w Radomiu). Po śmierci bpa Ryxa był (od 1 VI do 12 X 1930 r.) wikariuszem kapitulnym. Zakres jego pracy zmniejszył się za następców biskupa Ryxa. Kubicki był w latach 1930-1933 wikariuszem generalnym. Od r. 1937 zamieszkał na stałe w domu księży emerytów, którego budowę za jego głównie inicjatywą ukończono w 1929 r. Zmarł 11 II 1944 r. w Sandomierzu; pochowany został na cmentarzu w Radomiu.

Kubicki pozostawił po sobie pamięć głębokiej pobożności, wielkiej pracowitości i obszerny dorobek piśmienniczy w postaci licznych artykułów zamieszczanych na łamach różnych czasopism i samodzielnych pozycji

⁷⁰ Kubicki przyozdobił także parterowe korytarze budynku seminaryjnego serią obrazów pędzla Józefa Polankiewicza, przedstawiających życie św. Stanisława Kostki, refektarz klerycki – portretami biskupów sandomierskich, kaplicę seminaryjną – obrazami świętych patronów Polski, a kancelarię – portretami rektorów seminarium.

książkowych. Pracowitość jego tym bardziej jest zdumiewająca, gdy się weźmie pod uwagę to, iż posiadał wątłe zdrowie, pomimo korpulentnej budowy postaci (średniego wzrostu).

Oceniając ogólnie działalność Kubickiego trzeba stwierdzić, iż zasłużył sobie na dobrą i wdzięczną pamięć, na wysokie miejsce nie tylko w historii seminarium ale także i diecezji sandomierskiej⁷¹.

10. Adam Szymański (1918-1956). Ur. 14 X 1880 r. w Zawichoście (w rodzinie drobnomieszczańskiej), jako syn Jakuba i Józefy z Adamskich. Gimnazjum i seminarium duchowne ukończył w Sandomierzu. W r. 1901 jako wyróżniający się wybitnymi zdolnościami alumn został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu, gdzie otrzymał święcenia kapłańskie w 1904 r. z rąk bpa Jerzego Szembeka, ordynariusza plockiego. Studia akademickie ukończył w następnym roku ze stopniem magistra teologii. Celem uzupełnienia studiów filozoficznych udał się do Lowanium w Belgii, gdzie w słynnym Instytucie Filozoficznym w 1907 r. otrzymał doktorat filozofii.

Po powrocie do diecezji był w latach 1907-1913 rektorem kościoła św. Józefa w Sandomierzu i profesorem, a następnie wicerektorem (1909-1910) miejscowego seminarium duchownego. Kubicki, ówczesny rektor seminarium, scharakteryzował Adama Szymańskiego jako wicerektora, iż „był systematyczny, konsekwentny, na serio rzecz traktował i robił wrażenie w ciągu swej wiceregensury, że alumnat chciałby widzieć jako maszynę subtelnie skonstruowaną, utrzymaną we wzorowym porządku, dobrze nasmarowaną, stąd prawidłowo, cicho i zawsze jednakowo funkcjonującą”⁷². Szymański w latach 1913-18 pełnił funkcję profesora zwyczajnego filozofii w Akademii Duchownej w Petersburgu, gdzie nadano mu (w 1917 r.) doktorat honoris causa z teologii.

⁷¹ AKDS, Akta biskupie, Akta JEKs. Bpa P. Kubickiego (1893-1944); Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 169-172; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 178; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 356; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1905-1944; *Schematyzm Kościoła*, s. 108; KDS, 4 (1911), s. 154; 11 (1918), s. 161-163; 57 (1964), s. 5-120; 61 (1968), s. 162-163. Wykaz czynności biskupich Kubickiego i prac drukowanych podał F. Jop, *Ksiądz Biskup Paweł Kubicki*, KDS, 57 (1964), s. 118-120. Ważniejsze z tych publikacji są podane w spisie bibliograficznym i omówione w niniejszej rozprawie.

⁷² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 221.

Po powrocie do Sandomierza od 1918 r. aż do śmierci pozostawał na stanowisku rektora miejscowego Seminarium Duchownego. W tym czasie Szymański był ponadto dyrektorem Niższego Seminarium Duchownego, czyli Prywatnego Gimnazjum Męskiego Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu, kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej (1918) i prałatem papieskim (1922). Ostatnie dwa lata był sparaliżowany i nieczynny. Zmarł jako prałat kustosz 17 II 1956 r. w Sandomierzu. Pochowany został w Zawichoście.

Szymański w ciągu swej kadencji profesorskiej w uczelni sandomierskiej (1907-1913, 1918-1954) wykładał w niej kolejno: filozofię, historię filozofii, nauki społeczne, apologetykę, metodologię pracy naukowej, patrologię, język francuski i teologię pastoralną.

Szymański jako człowiek wielkiej kultury osobistej, zdolny, bystry, szybko orientujący się w każdej nowej sytuacji, posiadający wybitne uzdolnienia intelektualne i wszechstronne przygotowanie filozoficzno-teologiczne, był profesorem – wykładowcą na właściwym poziomie dydaktycznym dla uczelni typu seminaryjnego. Wykładał jasno, zrozumiale, instruktywnie, choć bez polotu i zapału⁷³. Posiadał donośny i charakterystyczny głos, który oddawał mu duże usługi w pracy dydaktycznej. Szymański posiadał nie tylko talent dydaktyczny, ale również uzdolnienia organizatorskie. Bezsporną jego zasługą jako rektora było podniesienie poziomu studiów seminaryjnych. Za jego rektoratu zarówno zwiększono wymagania naukowe od kandydatów do seminarium, jak i czas studiów w tej uczelni⁷⁴. Posiadając w swym ręku przez lata całe równocześnie kierownictwo wyższego i niższego seminarium,

⁷³ Wspomniany rektor Kubicki zapisał między innymi o Szymańskim tę uwagę, iż on „tego, czego chciał, nauczył najsłabszego umysłowo alumna, dlatego i w alumnacie, i wśród profesorów, i w opinii przełożonych był uważany za znakomitego profesora. Gdyby więcej miał ciepła w stosunkach życia codziennego, to przy swej pracowitości i punktualności byłby ideałem wychowawcy” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 221).

⁷⁴ Wkrótce po objęciu rektoratu przez Szymańskiego żądano od aspirantów wstępujących do seminarium sandomierskiego ukończenia 6 klas gimnazjalnych, a od r. 1926 – posiadania matury państwowej. Od r. 1930 czas trwania studiów filozoficzno-teologicznych w Wyższym Seminarium Duchownym w Sandomierzu przedłużono do 5 lat (filozofia około 2 lat i teologia około 4 lat, gdyż jeden kurs był wspólny, mianowicie filozoficzno-teologiczny). W 1955 r. studium seminaryjne zreorganizowano w myśl przepisów Kodeksu prawa kanonicznego i innych rozporządzeń Stolicy Apostolskiej wprowadzając kurs 6-letni (Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, s. 127-128).

wkładał sporo swej pasji życiowej, pracowitości i energii w rozbudowę i należytą organizację prowadzonych w nich studiów oraz w dostateczne zaopatrzenie ich w pomoce naukowe.

Omawiając skrótowo różne formy działalności Szymańskiego, trzeba podkreślić, w sposób szczególny, iż był on wybitnym, wnikliwym i spostrzegawczym wychowawcą młodzieży duchownej. Znał dobrze charaktery alumnów, umiał tchnąć w nich ducha miłości i przywiązania do Kościoła, był wymagający, a równocześnie wyrozumiały i pełen humanitaryzmu. Pomimo iż był ostrożny i nieco sztywny, to jednak klerycy umieli dostrzec pod jego jowiszowym i chłodnym wyglądem dobre, wrażliwe, żywo odczuwające serce matki. Szymański szczególnie przeżywał dramat, gdy dochodziło do usunięcia kleryka z seminarium.

Szymański posiadając umysłowość analityczną, o nastawieniu raczej praktycznym, nie wykazywał w swej działalności szczególnych uzdolnień do syntezy, do ujęcia całościowego. Z tego powodu nie wybrał drogi naukowej, choć miał praktyczne możliwości w Akademii Petersburskiej, a po powrocie do kraju ofertę do objęcia katedry na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Drukiem ogłosił dwie rozprawy w języku francuskim oraz szereg artykułów na łamach *Podręcznej encyklopedii kościelnej* oraz czasopism „Kronika Diecezji Sandomierskiej” i „Ateneum Kapłańskie”⁷⁵. Nie oddając się specjalnie pracom naukowym i nie zamykając się w ramach swych funkcji dydaktyczno-wychowawczych, Adam Szymański objął szereg innych zajęć związanych z prowadzeniem spraw ekonomiczno-gospodarczych zakładu duchowego. Jako znakomity administrator poważnie przyczynił się do wybudowania w 1927/1928 r. stylowego gmachu dla niższego seminarium. Poza tym ustawicznie wprowadzał ulepszenia do zabytkowego budynku wyższego seminarium oraz rozbudowywał urządzenia i zapobiegliwie troszczył się o sprawy majątkowe uczelni.

Reasumując powyższe wypada zaznaczyć, iż Adam Szymański zarówno wśród kolegów – profesorów, jak i alumnów cieszył się dużym autorytetem naukowym, był ceniony jako wykładowca i wychowawca oraz szanowany jako kapłan szczerze przywiązany do uczelni duchownej. Niewątpliwie był on

⁷⁵ Częściowy wykaz dorobku naukowego Szymańskiego podali: Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 293 i S. K[otowski], *Śp. ks. prał. Adam Szymański*, KDS, 49 (1956), s. 79.

najwybitniejszym spośród omawianego grona rektorów seminarium sandomierskiego⁷⁶.

b. Wicerektorzy

1. Jan Chryzostom Dąbrowski (1836-1843). Ur. 27 I 1810 r. w mieście Bodzentynie (woj. sandomierskim). Po skończeniu 5 klasy Szkoły Wojewódzkiej w Kielcach wstąpił do seminarium sandomierskiego. Jako zdolny uczeń został wysłany do Seminarium Głównego w Warszawie, które ukończył ze stopniem kandydata teologii. W 1833 r. przyjął święcenia kapłańskie. W trzy lata później został powołany na profesora, a następnie wicerektora seminarium sandomierskiego. W ciągu 7 lat wykładał: historię Kościoła, Pismo święte, archeologię biblijną, geografę biblijną, literaturę łacińską, administrację sakramentów świętych i ceremonie kościelne. Był równocześnie egzaminatorem diecezjalnym i kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej.

W 1843 r. zrzekł się funkcji profesora i wicerektora i przeszedł na probostwo do Kielczyny. W 1846 r. otrzymał probostwo w Kunowie. Za udział w powstaniu styczniowym został wywieziony na Syberię. Po powrocie z zesłania mieszkał jako rezydent w Nietulisku koło Kunowa. Zmarł 22 I 1887 r.

Po Dąbrowskim pozostał w bibliotece seminarium sandomierskiego skrypt: *Historia Kościoła polskiego. Wykłady dla alumnów seminarium sandomierskiego*. Tłumaczył on również na język polski dzieła swego patrona św. Jana Chryzostoma⁷⁷.

⁷⁶ AKDS, Akta personalne ks. A. Szymańskiego (1907-1956); Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 4 II 1926 r.; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 230; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 205 i 221; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej r. 1908-1956; PEK, t. 44 (Supplement I, s. LXIX); S. K[otowski], *Śp. ks. prał. Adam Szymański*, s. 78-80; J. Pastuszka, *Wspomnienie o ks. Adamie Szymańskim. Z okazji 50-tej rocznicy jego rektoratu (1918-1968)*, KDS, 61 (1968), s. 256-260.

⁷⁷ AKDS, Akta personalne ks. J. Dąbrowskiego (1833-1887); Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 25 VI 1827 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 19 VII 1842 r.; ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. 20 VI 1843 r.; BSD, sygn. G. 860; M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 407-408; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 353; tenże, *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1927, s. 26, 64-78; [P. Kubicki], *W rocznicę powstania listopadowego*,

2. Karol Górski (1843-1845). Ur. 15 VII 1819 r. w Górze Jaroszyńskiej (diecezja sandomierska). Do seminarium sandomierskiego wstąpił w 1836 r. Po trzech latach, jako zdolny i pilny uczeń został wysłany do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie, którą ukończył ze stopniem kandydata teologii. W 1842 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W następnym roku został mianowany profesorem i wicrektorem seminarium sandomierskiego. W ciągu 7 lat wykładał w nim: filozofię, Pismo święte, archeologię i geografę biblijną, literaturę łacińską, administrowanie sakramentów świętych, ceremonie kościelne, teologię pastoralną, prawo kanoniczne i wymowę kościelną. Z powodu zaniedbywania obowiązków profesorskich został 27 V 1847 r. upomniany przez władzę diecezjalną. Jako profesor był równocześnie proboszczem parafii Łukawa. Zmarł 29 III 1859 r. na stanowisku proboszcza Słupi Nowej⁷⁸.

3. Stanisław Świątkiewicz (1845-1850). Ur. 8 V 1821 r. w mieście Bodzentynie (diecezja sandomierska) z rodziców: Wawrzyńca i Jadwigi z Zygałowiczów. Po skończeniu 6 klasy gimnazjalnej w Kielcach wstąpił w 1840 r. do seminarium w Sandomierzu. Po roku został wysłany do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie, którą ukończył w 1845 r. ze stopniem kandydata teologii. W międzyczasie (w 1844 r.) przyjął święcenia kapłańskie, których udzielił mu bp sandomierski Józef Jaachim Goldmann. Po dwumiesięcznym pobycie na wikariacie parafii żarnowskiej, otrzymał 5 XII 1845 r. nominację na profesora i wicrektora seminarium sandomierskiego. Do 1852 r. w uczelni tej wykładał: filozofię, historię Kościoła, język łaciński, prawo kanoniczne, archeologię biblijną, literaturę polską, ceremonie kościelne i rubrycystykę. Był kolejno proboszczem parafii: Zawichost (1850), Czyżów Szlachecki (1852) i Zagnańsk (1879). Kanonikiem

KDS, 26 (1932), s. 23; W. Wójcik, *Cenniejsze rękopisy Biblioteki seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 4 (1962), s. 278 (nr 41).

⁷⁸ AKDS, Akta personalne ks. K. Górskiego (1842-1859); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 23 VII 1845 i 13 III 1853; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 25 X i 8 XI 1842 r.; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z XII 1845 r.; ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. 23 VIII 1839 i 17 VI 1843 r.; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 354; Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. 407; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1844-1850.

honorowym kapituły sandomierskiej został mianowany w 1866 r. Zmarł 7 XI 1885 r. w Zagnańsku⁷⁹.

4. Grzegorz Szelkowski (1850-1852). Ur. 1807 r.; w 1834 r. otrzymał święcenia kapłańskie po ukończeniu seminarium duchownego Świętego Krzyża w Warszawie. W latach 1848-1850 pełnił funkcję ojca duchownego, a przez następne dwa lata wicerektora seminarium sandomierskiego. W uczelni tej w przeciągu lat 1847-1853 wykładał w charakterze emerytowanego profesora następujące przedmioty: literaturę łacińską, śpiew kościelny, teologię moralną i pastoralną⁸⁰.

5. Kazimierz Rogoziński (1852-1853). Ur. 2 III 1821 r. w mieście Opatowie z rodziców Pawła i Marianny. W 1840 r., po ukończeniu 7 klasy gimnazjalnej w Kielcach, wstąpił do seminarium sandomierskiego. Po trzyletnich studiach, został wysłany do Akademii Duchownej w Warszawie, którą ukończył w 1847 r. ze stopniem kandydata teologii. Na kapłana został wyświęcony przez bpa sandomierskiego Goldtmanna w 1845 r. Po powrocie ze studiów akademickich do diecezji sandomierskiej przez kilka miesięcy pełnił obowiązki wikariusza parafii Trójca. W 1850 r. powołany został na kapelana bpa Józefa J. Goldtmanna i regenta kancelarii konsystorskiej w Sandomierzu. Po śmierci biskupa został w 1852 r. mianowany profesorem i wicerektorem miejscowego seminarium. Obowiązki te pełnił tylko w ciągu jednego roku. W seminarium wykładał: prawo kanoniczne, teologię pastoralną, archeologię biblijną, literaturę polską, wymowę i ceremonie kościelne oraz administrowanie sakramentów świętych. W 1850 r. został mianowany kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej, a w r. 1863 kanonikiem kapituły opatowskiej. Był

⁷⁹ AKDS, Akta personalne ks. S. Świątkiewicza (1845-1885); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 2 VII 1847 r.; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. 5 XII 1845 r.; ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 21 X 1841 i 30 IX 1845 r.; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 354; tenże, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1846-1852.

⁸⁰ AKDS, Akta personalne ks. G. Szelkowskiego (1847-1853); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 30 VI 1850; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1848-1853.

kolejno proboszczem parafii: Momina (1849) i Szumsko. Zmarł w 1904 r. w Szczeglicach⁸¹.

6. Antoni Franciszek Ksawery Sotkiewicz (1853-1856). Ur. 12 I 1826 r. we wsi Bardo (pow. Opatów). Rodzicami jego byli: Jędrzej i Ludwika z Targowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Kielcach wstąpił w r. 1842 do seminarium sandomierskiego. W r. 1846 jako pilny i wzorowy uczeń, odznaczający się wielkimi zdolnościami, został wysłany na studia do Akademii Duchownej w Warszawie⁸². W 1849 r. przyjął święcenia kapłańskie. Studia akademickie ukończył w następnym roku ze stopniem kandydata teologii. Po powrocie do Sandomierza został mianowany katechetą w miejscowej szkole powiatowej i na pensji u benedyktynek. Równocześnie bezpłatnie wykładał w sandomierskim Seminarium Duchownym. W r. 1853 został oficjalnie mianowany profesorem i wicerektorem tejże uczelni. Wykładał (w latach 1850-1851, 1853-1858 i 1859-1861) kolejno: prawo kanoniczne, teologię pastoralną, wymowę kościelną, literaturę polską i łacińską, ceremonie kościelne i administrowanie sakramentów św., patrologię, rubrycystykę, katechizm, historię Kościoła i powszechną.

W tym czasie zajmował inne również stanowiska i piastował szereg godności kościelnych. Przed 1861 r. Sotkiewicz był kolejno proboszczem parafii: Zbilutka (1852) i Słupi Nowej (1856-1865), asesorem konsystorza sandomierskiego (1855), kanonikiem honorowym kapituły lubelskiej (1858) i członkiem Rady Opiekuńczej zakładów dobroczynnych na powiat sandomierski.

W latach 1861-1867 Sotkiewicz był profesorem prawa kanonicznego w Akademii Duchownej w Warszawie. Jako profesor nie posiadał daru płynnej wymowy. Wykładał na ogół głosem cichym i jakby nieśmiałym, zwracając

⁸¹ AKDS, Akta personalne ks. K. Rogozińskiego (1845-1904); Akta seminarjne, Akta alumnów wysyłanych do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej (1824-1868), s. 9 i 40; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 18 VII 1853; ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 6 IX 1841, 29 VII 1843 i 24 VII 1845 r.; Wiśniewski, *Katalog prałatów*, s. 354; tenże, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1853, s. 6.

⁸² Na świadectwie z ukończenia studiów seminaryjnych w Sandomierzu otrzymał ze śpiewu i ceremonii kościelnych stopień dostateczny, a z pozostałych przedmiotów – celujący (ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępow w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 1 IX 1846 i 26 VI 1847 r.).

uwagę zwłaszcza na stronę praktyczną przedmiotu. Lata pobytu w Warszawie wywarły wielki wpływ na dalsze losy życia Sotkiewicza. W stolicy bowiem przeszedł bardzo ważną szkołę pracy społecznej⁸³. W latach 1864-1877 redagował tygodnik pt. „Przegląd Katolicki”. W ciągu następnych 6 lat sprawował funkcję administratora archidiecezji warszawskiej, znakomicie wywiązując się z powierzonych mu obowiązków⁸⁴. W 1883 r. przeniesiony został na stolicę biskupią do Sandomierza. Zmarł nagle w nocy z dnia 3 na 4 maja 1901 roku.

Na dorobek pisarski Antoniego Franciszka Sotkiewicza składają się głównie artykuły zamieszczone na łamach *Encyklopedii kościelnej* oraz czasopism: „Pamiętnik Religijno-Moralny” i „Przegląd Katolicki”⁸⁵.

Na szczególniejsze omówienie zasługuje stosunek biskupa Antoniego F. Sotkiewicza do seminarium. Rządy bpa Sotkiewicza diecezją sandomierską przypadły na okres niezwykle trudny dla uczelni duchownych Królestwa Polskiego. W tym bowiem czasie władze zaborcze usiłowały rozciągnąć kontrolę nad wewnętrznym życiem seminariów duchownych; także i sandomierskiego⁸⁶. Na tym tle jedną z najpiękniejszych kart życia bpa Sotkiewicza stanowi jego troska o należyte uposażenie i swobodny, niezależny od nadzoru państwowego rozwój uczelni sandomierskiej. Wielką pomocą w staraniach biskupa o podniesienie poziomu naukowo-wychowawczego tejże uczelni byli dwaj utalentowani rektorzy – księża: Józef Kijanka i Marian Ryx oraz posiadający bogate doświadczenie duszpasterskie ojciec duchowny ks. Tomasz Sokalski. Zresztą biskup chcąc osobiście czuwać nad życiem uczelni, o ile czas i zdrowie mu pozwalały, sam wykładał w niej prawo kanoniczne lub teologię pastoralną⁸⁷. Nieśmiałość wykładu z lat warszawskich znikła u niego zupełnie. Długoletnie

⁸³ Sotkiewicz należał do zwolenników odrodzonego katolicyzmu, kierunku stworzonego przez papieża Piusa IX, a spopularyzowanego w Europie przez Vouillota (EKOść, t. 37-38, s. 11). Sotkiewicz w r. 1876 przebywał dłuższy czas w Rzymie.

⁸⁴ W 1862 r. Antoni F. Sotkiewicz mianowany został referentem konsystorza warszawskiego do spraw małżeńskich, a w 1864 r. kanonikiem gremialnym kapituły warszawskiej.

⁸⁵ Z zarządzeń bpa Sotkiewicza na uwagę zasługuje cenna kurrenda w sprawie katechizacji dzieci i dorosłych, licząca 9 kart in folio. Sotkiewicz jest także autorem broszury pt. *X. Jan Bosko, opiekun sierot* (Warszawa 1886). Znał on kilka obcych języków. Opracował mapę diecezji sandomierskiej.

⁸⁶ Zob. rozdz. I, punkt 1 niniejszej części publikacji.

⁸⁷ Sotkiewicz stawał zwykle alumnom z kursów teologicznych następujące oceny: pierwszoletnim – dostateczny, drugoletnim – dobry i trzecieletnim – celujący.

zaś studia połączone z osobistą praktyką pozwoliły mu na opanowanie w wysokim stopniu wykładanych przedmiotów. Z tej racji zajęcia prowadzone przez biskupa stały się niezwykle interesujące i cenne dla młodzieży seminaryjnej. Na podniesienie poziomu formacji intelektualno-duszpasterskiej alumnów wybitnie wpłynęło zaprowadzenie przez biskupa 6-letniego kursu studiów w seminarium sandomierskim i dobór odpowiednich sił profesorskich tejże uczelni.

Antoni F. Sotkiewicz zwracał uwagę na ścisłe przestrzeganie przepisów liturgicznych. Z tej racji był nieubłagany, kiedy chodziło o dokładne i piękne wykonanie ceremonii katedralnych⁸⁸. Wypada zaznaczyć dla całości obrazu sylwetki biskupa, że mimo iż posiadał on bardzo łagodny i uprzejmy charakter, to jednak w kontaktach z seminarzystami cechowała go postawa urzędowa. Postawa ta była tylko czymś zewnętrznym. W rzeczywistości bowiem Sotkiewicz otaczał alumnów prawdziwie uczuciem ojcowskim, pamiętając o zapewnieniu im jak najlepszych warunków bytowych⁸⁹.

Oceniając te dane należy stwierdzić, iż postać Sotkiewicza nie tylko jako wychowawcy, ale również i rządcy seminarium zasługuje na specjalne wyróżnienie⁹⁰.

⁸⁸ Wymagania biskupa w tej kwestii powodowały niejednokrotnie odmienny skutek. Klerycy bowiem onieśmieleni czujnym okiem biskupa często popełniali różne błędy w wykonywaniu ceremonii.

⁸⁹ Świadczy o tym między innymi to, że biskup w czasie ferii świątecznych dla alumnów pozostawionych w seminarium dla posługi w katedrze, przysyłał specjalne pożywienie. Kleryków ubogich lub nie mających gdzie wyjechać na wakacje, brał na mieszkanie do swego domu.

⁹⁰ AKDS, Akta biskupie, Akta JEXBpa A. F. Sotkiewicza (1850-1901); AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 31 XII 1853 r.; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 109 i 114; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. 25 VI 1856 i 24 II 1862 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 3 II 1894 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1854-1901; Kubicki, *Antoni Ksawery Sotkiewicz*; Wiśniewski, *Biskupi sandomierscy*; A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej*, Warszawa 1907, s. 132-134; Koceniak, *Sylwetki biskupów sandomierskich*, s. 150-153; J. Luboński, *Ingres Ks. Biskupa Antoniego Ksawerego Sotkiewicza*, w: *Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej na rok 1929*, Radom [1928], s. 52-55; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 241-242; H. Wyczawski, *Archidiecezja warszawska w świetle schematyzmu z 1863 roku*, „*Studia Theologica Varsoviensia*”, 6 (1968), nr 1, s. 304 i 307; A. R[ewera], *Uroczystość jubileuszowa Jego*

7. Józef Szczepański (1856-1860). Ur. 3 VII 1827 r. w mieście Solcu n. Wisłą. Po ukończeniu gimnazjum w Radomiu, wstąpił do lubelskiego seminarium duchownego. Jako zdolny uczeń został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie, którą ukończył ze stopniem kandydata teologii. Świecenia kapłańskie przyjął w 1851 r. Do diecezji sandomierskiej został przyjęty w 1856 r. W ciągu 4 lat spełniał obowiązki profesora i wicerektora w seminarium sandomierskim. Wykładał w nim kolejno: Pismo święte (egzegezę, introdukcję i hermeneutykę), patrologię, ceremonie kościelne i administrowanie sakramentów świętych, teologię pastoralną i dogmatyczną, filozofię i historię powszechną. W r. 1860 opuścił zajęcia seminaryjne i przeszedł na probostwo w Regowie k. Kozienic. Za namawianie parafian do powstania i odbierania od nich przysięgi na wierność rządowi rewolucyjnemu został wywieziony na Syberię. Zmarł dnia 8 IV 1882 r., po 20 latach pobytu na wygnaniu w Spasku (gub. Tambowska)⁹¹.

8. Michał Ślarczyński (1860-1861). Ur. 26 IX 1828 r. w mieście Zaklikowie (pow. zamojski, gub. lubelska). Był synem Jana i Agnieszki z Kamieńskich. Po skończeniu 4 klasy szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w 1846 r. do miejscowego seminarium duchownego. W 1850 r. jako alumn „ze stopniem w naukach celującym i sprawowaniem wzorowym”⁹² został wysłany na studia do warszawskiej Akademii Duchownej. W 1852 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Po ukończeniu studiów akademickich w 1854 r. ze stopniem kandydata teologii, został mianowany profesorem seminarium sandomierskiego. W uczelni tej wykładał kolejno w latach 1854-1857, 1858-1861 następujące przedmioty: historię powszechną, język łaciński, patrologię,

Ekscelencji Biskupa Sotkiewicza Naj. Pasterza Sandomierskiego, PKat, 37 (1899), s. 545-549; tenże, *Pogrzeb śp. ks. bpa Ant. Ksawerego Sotkiewicza*, PKat, 39 (1901), s. 345-348; J. Gajkowski, *Śp. Antoni Xawery Sotkiewicz biskup sandomierski*, PKat, 39 (1901), s. 308-309; X. J. R[okoszny], *Sotkiewicz Antoni Franciszek Ksawery*, w: *Ekość*, t. 26, s. 187-190; X. A. W[yrzykowski], *Sotkiewicz Antoni Franciszek Ksawery*, w: *PEK*, t. 37-38, s. 10-14; Schematyzmy Diecezji Sandomirskiej z lat 1854-1901.

⁹¹ AKDS, Akta personalne ks. J. Szczepańskiego (1856-1860); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VII 1857; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 29 V 1858; BSD, sygn. G. 860; Wiśniewski, *Udział księży z diecezji sandomierskiej...*, s. 26-27, 39; J. S. Pietrzak, *Księża powstańcy 1863*, wyd. 2, Kraków 1916, s. 95.

⁹² AKDS, Akta personalne ks. M. Ślarczyńskiego (1888-1891) – bez daty.

archeologię biblijną, Pismo święte (introdukcję, hermeneutykę i egzegezę), rubrycystykę, wymowę kościelną, teologię pastoralną i dogmatyczną. Poza obowiązkami profesora, ojca duchownego (1855-1857) i wicerektorem (1860-1861), zajmował także inne jeszcze stanowiska i godności kościelne⁹³.

9. Paweł Słabowski (1861-1868) – zob. rektorzy p. 6.

10. Alfons Jan Bulakowski (1868-1871). Ur. 20 VI 1838 r. w Warszawie z Jana i Zuzanny z Wojciechowskich (herbu Prawdzic). Po skończeniu w 1854 r. gimnazjum radomskiego z „patentem dojrzałości”, w następnym roku wstąpił do seminarium sandomierskiego. Po dwuletnim w nim pobycie udał się na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie⁹⁴. Ukończył ją w 1861 r. ze stopniem celującym i szczególniejszą zaletą jako kandydat teologii. W tym też roku otrzymał święcenia kapłańskie z rąk bpa Jana Dekerta w katedrze warszawskiej. Po powrocie do diecezji dwa miesiące pełnił obowiązki wikariusza w Odrowążu, a następnie został powołany na profesora seminarium sandomierskiego. W ciągu 30 lat z wielką korzyścią dla kleryków wykładał teologię dogmatyczną, dwadzieścia kilka lat filozofię, czas jakiś prawo

⁹³ Poza zajęciami seminaryjnymi M. Słapczyński pełnił funkcje sekretarza konsystorza sandomierskiego (1854), poddziekaniogo katedry (1855), prefekta szkół sandomierskich (1857), proboszcza parafii Stromiec (1861-1891), prefekta gimnazjów radomskich (1864). W r. 1867 bp Juszyński mianował Słapczyńskiego kanonikiem katedralnym i sędzią surrogatem oraz dziekanem sandomierskim. W następnym zaś roku Słapczyński zostaje oficjałem konsystorza sandomierskiego. Przez następne trzy lata był asesorem Kolegium Duchownego w Petersburgu. Po powrocie do Sandomierza sprawował urząd oficjała do 1878 r. W r. 1874 bp Juszyński przedstawił go władzom rządowym na biskupa sufragana. Rząd jednak omówił zatwierdzenia. W r. 1878 został Słapczyński prałatem scholastykiem, wizytatorem klasztorów w diecezji sandomierskiej, a w 1886 r. – archidiakonem katedry sandomierskiej. Zmarł w Stromcu dnia 17 IV 1891 r. (AKDS, Akta personalne ks. M. Słapczyńskiego (1888-1891); Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 11 IX 1856, 30 XII 1856 i 12 III 1857; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) p. z 20 VIII 1855 i 31 VIII 1860; BSD, Akta t. s. osób należących do zwierzchności i służby w seminarium (1858-1866) – p. 16 IX 1858; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 28 VI 1859; Wiśniewski, *Katalog prałatów*, s. 273-271; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 249; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1855-1891).

⁹⁴ Na świadectwie z zakończenia nauk w seminarium sandomierskim otrzymał stopień dostateczny z teologii dogmatycznej i śpiewu, a z pozostałych przedmiotów – celujący (ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępow w naukach alumnów (1847-1898) – p. 9 VII 1857 r.).

kanoniczne, wymowę i katechetykę. Oprócz zajęć profesorskich (1861-1891) i wicerektorskich, spełniał także inne jeszcze funkcje związane z licznymi urzędami i godnościami kościelnymi. Był bowiem kapelanem więzienia (1864), sekretarzem i prokuratorem konsystorza sandomierskiego, kanonikiem honorowym (1876) i gremialnym (1886) oraz prałatem dziekanem (1912) kapituły sandomierskiej. W r. 1902 został mianowany delegatem Kolegium Duchownego w Petersburgu. Był także kolejno proboszczem parafii: Obrazów (1871) i Przedbórz (1891-1917). Zmarł 17 IV 1917 r. w Przedborzu.

Dorobek pisarski Bułakowskiego w postaci artykułów znajduje się na łamach *Encyklopedii kościelnej* ks. Michała Nowodworskiego oraz czasopism: „Przegląd Katolicki” i „Kroniki Diecezji Sandomierskiej”.

Bułakowski był postacią pełną majestatycznej powagi. Posiadał wielki talent kaznodziejski i zalety towarzyskie. Nazywano go potocznie „humanistą”, dlatego że zwracał się do alumnów z instylacją „humanissime”⁹⁵.

11. Apolinary Knothe (1871-1876). Ur. 4 VII 1844 r. we wsi Mnichowie (pow. kielecki). Po ukończeniu gimnazjum radomskiego, wstąpił w r. 1862 do seminarium sandomierskiego. Przyjęty został od razu na drugi kurs. Po roku pobytu w seminarium, jako zdolny i wzorowy alumn wysłany został do Akademii Duchownej w Warszawie⁹⁶. Studia akademickie z powodu braku

⁹⁵ Uczeń jego ks. J. Gajkowski uważał, iż nazwa ta doskonale charakteryzowała profesora ks. Bułakowskiego, jako człowieka dystyngowanych manier, posiadającego wykształcenie humanistyczne, znającego literaturę rzymską, instytucje państwowe Rzymu i naszą literaturę łacińską, humanistyczną (Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 30; AKDS, Akta personalne ks. A. Bułakowskiego (1861-1917); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 6 VII 1857, 1 IX 1861, 1 VII 1862 i 12 XII 1866 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 11 II i 4 III 1871, 15 I 1871 r.; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 31, 128 i 183-184; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 9 VII 1857; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 23 X 1861, 3 V 1871 r.; Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 31 V 1877 r.; PKat 29 (1891) 635; 30 (1892) 155; 37 (1899) 350; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1861-1917; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 28-31; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 251; J. Gajkowski, *Śp. prałat Alfons Jan Prawdzic Bułakowski*, KDS, 10 (1917), s. 76-77).

⁹⁶ Knothe na świadectwie z zakończenia nauk w seminarium sandomierskim otrzymał stopień dostateczny ze śpiewu i ceremonii kościelnych; z pozostałych zaś przedmiotów – stopień celujący (ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 4 IX 1863 r.).

odpowiedniego przygotowania filozoficzno-teologicznego szły mu opornie. Wielkie jednak zdolności i wytrwała praca usunęły przeszkody. Po czterech latach mozolnych wysiłków powraca do diecezji z naukowym stopniem kandydata teologii. Po przyjęciu święceń kapłańskich w 1867 r. z rąk bpa Juszyńskiego, zostaje mianowany profesorem, a od 1871 r. wicerektorem seminarium sandomierskiego. Po otrzymaniu probostwa Niekrasów przeniósł się w 1877 r. na parafię (porzucając zajęcia seminaryjne), gdzie z całą gorliwością oddał się wyłącznie duszpasterzowaniu⁹⁷. Dopiero biskup Sotkiewicz z powrotem powołał go na profesora uczelni sandomierskiej w 1885 r. Wówczas Apolinary Knothe z nowym zapałem podjął przerwana pracę pedagogiczną i prowadził ją do końca życia. Wykładał kolejno w seminarium podczas dwukrotnej kadencji profesorskiej (w latach 1867-1877 i 1885-1894) następujące przedmioty: Pismo święte, język polski, filozofię, język rosyjski, literaturę polską, homiletykę, historię Rosji, administrowanie sakramentów św. i ceremonie kościelne.

Knothe obok zajęć seminaryjnych sprawował jednocześnie inne obowiązki, jako kapelana benedyktynek sandomierskich i miejscowego więzienia oraz wikariusza parafii katedralnej. Zmarł 23 X 1894 r. w Sandomierzu.

Wypada zaznaczyć, iż pozycja profesora seminarium wśród licznych zajęć zajmowała dominujące miejsce w życiu Knothe. Pilnie śledził postęp nauk. Każda nowa praca żywo go interesowała. Ze szczególnym zamiłowaniem oddawał się studium Pisma świętego. Poza wybitnymi zdolnościami i pracowitością A. Knothe obdarzony był także wyjątkowym talentem pedagogicznym. Bogatymi zasobami zdobytej wiedzy umiał dzielić się ze słuchaczami. Wykładał przy tym z takim zajęciem i tak żywo i przystępnie, iż uczniowie słuchali go z największym pożytkiem i upodobaniem.

Knothe posiadając łatwość pióra, poza obowiązkowymi zajęciami oddawał się z zamiłowaniem piśmiennictwu. Wiele jego artykułów ukazało się w „Przeglądzie Katolickim”. Jedno z poważniejszych jego dzieł stanowi praca o pieśni „Bogarodzica”, która imię jego uczyniła znanym w kręgach specjalistów. Ponadto w osobnej broszurze ogłosił „Godzinki o głównych tajemnicach życia

⁹⁷ Jedną z przyczyn rezygnacji Knothe ze stanowiska profesora i wicerektora były nieporozumienia w gronie wychowawców seminarium sandomierskiego powstałe na skutek buntu kleryków w 1876 roku. Knothe należał do „partii” profesorów cieszących się zaufaniem uczniów (ASD, *Dielo obiezporjadkie klirikow Sandomirskoi Siminarii (1876-1877)* – p. z 6 XI 1876 r.).

Niepokalanej Maryi Panny⁹⁸. W rękopisach pozostało także sporo jego własnych kazań, które jako ulubiony sandomierzan mówca, głosił najczęściej w miejscowych kościołach. Pozostał również po profesorze w manuskrypcie łacińskim opis historyczny kościołów dekanatu sandomierskiego.

Apolinary Knothe jako literat i poeta był czuły na piękno prastarego grodu Sandomierza. Swoje serdeczne przywiązanie do tego miasta wypowiedział w niewielkich wprawdzie, lecz miejscami wzniosłych, pełnych rzewności utworach wierszowanych⁹⁹.

12. Teofil Teodor Banasziewicz (1876-1877). Ur. 20 XI 1851 r. w mieście Przedbórze (koło Końskich). Był synem Walentego i Urszuli z Wydrychiewiczów. Sześć klas gimnazjalnych ukończył w Piotrkowie. W r. 1868 został przyjęty do seminarium sandomierskiego. Po czteroletnim w nim pobycie wyjechał na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Świecenia kapłańskie otrzymał w r. 1875 w kościele parafialnym w Koprzywnicy z rąk bpa Juszyńskiego. Studia akademickie ukończył w r. 1876 ze stopniem magistra teologii. Po powrocie do diecezji został mianowany profesorem i wicerektorem seminarium sandomierskiego. W latach 1876-1881 wykładał w nim następujące przedmioty: Pismo święte, homiletykę, język i literaturę polską, katechizm, język rosyjski i historię Rosji.

Banasziewicz nie posiadał talentu pedagogicznego. Okazało się to zwłaszcza podczas buntu seminarzystów w 1876 r. Jako wicerektor nie potrafił wówczas zyskać zaufania wychowanków, domagających się jego ustąpienia ze stanowiska wychowawcy. Z tego powodu zwrócił się 15 I 1877 r. do biskupa

⁹⁸ Broszura nosi tytuł *Podarek dla czcicieli Maryi* (Warszawa 1872).

⁹⁹ Część tych utworów poetyckich została ogłoszona drukiem (A. Knothe, *Sandomierz w poezji*, w: *Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej na rok 1929*, Radom [1928], s. 129-133). AKDS, Akta personalne ks. A. Knothego (1867-1894); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 30 VI 1868 r.; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 29 VII 1865; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. 3 V 1871, 9 XI 1876 i 1 X 1877; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 1 II 1875; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1868-1894; X. M. R[yx], *Śp. ks. Apolinary Knothe*, PKat, 32 (1894), s. 747-749; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 196-197, 252; por. F. Gryglewicz, *Studium Pisma św[iętego] w lubelskim seminarium duchownym*, RTK, 2 (1955), s. 135.

Juszyńskiego z pisemną prośbą o uwolnienie go od obowiązków seminaryjnych¹⁰⁰. Dopiero jednak w r. 1881 zwolniony został ze stanowiska profesora seminarium¹⁰¹.

13. Józef Kijanka (1877-1878) – zob. rektorzy nr 7.

14. Józef Klemens Bagiński (1878-1885). Ur. 11 XI 1835 r. w miasteczku Ożarowie (pow. Opatów), jako syn Antoniego (burmistrza) i Anny z Wołłowiczów. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, został przyjęty w r. 1852 do miejscowego seminarium duchownego. Po rocznym w nim pobycie wstąpił do Zgromadzenia Księży Filipinów w Studziannie. W 1854 r. wysłany został na studia do Akademii Duchownej w Warszawie, którą ukończył po czterech latach ze stopniem kandydata teologii. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1858 r. W ciągu następnych lat zajmował szereg stanowisk kościelnych.

Bagiński jako filipin był w Studziannie przez kilka lat kaznodzieją, spowiednikiem, nauczycielem śpiewu i muzyki kościelnej. W latach 1863-1865 pełnił funkcję prepozyta Księży Filipinów. Po skasowaniu przez rząd tej kongregacji przez pewien czas przebywał w klasztorze Paulinów w Częstochowie. W latach 1866-1873 był proboszczem parafii Wójcin (diec. sandomierska). Przez następne trzy lata spełniał funkcję wikariusza parafii św. Józefa w Warszawie. W latach 1876-1885 był proboszczem parafii Klwów, a od 1885 r. proboszczem i dziekanem parafii Ilża. Kanonikiem gremialnym katedry sandomierskiej został mianowany w 1883 r., prałatem dziekanem tejże kapituły w 1897 r. W ciągu

¹⁰⁰ W piśmie tym Banaszkiwicz prośbę swą motywował tym, iż „króciutki, bo zaledwie czteromiesięczny pobyt mój w seminarium przekonał mnie, że seminarium nie jest dla mnie polem do pracy. Burza, jaka wstrząsnęła, a która i dziś jeszcze wstrząsa naszym seminarium, jest tego jasnym dowodem. Co może być przyczyną wrogiego usposobienia niektórych alumnów względem mnie? nie wiem. W każdym razie jest to dowodem, że nie cieszę się zaufaniem alumnów – a zatem nie mam i powagi tak koniecznej do spełniania z godnością obowiązków profesora. Dlatego też czując swoją nieudolność i słabnące siły fizyczne wobec mnożących się trudności [...] zanoszę błagalną prośbę [...] o uwolnienie mnie z obowiązków profesora seminarium” (AKDS, Akta personalne ks. Teofil T. Banaszkiwicza (1876-1907) – p. z 15 I 1877 r.).

¹⁰¹ Po zwolnieniu z profesury Teofil T. Banaszkiwicz był kolejno proboszczem parafii: Góry Wysokie (od 20 XI 1880 r.), Bałtów (1887) i Szewna (1902) (zob. AKDS, Akta personalne ks. T. T. Banaszkiwicza; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 7 XII 1876 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1876; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1876-1881; PKat, 19 (1881), s. 530).

jednego miesiąca w 1902 r. był administratorem diecezji sandomierskiej. Umarł w Iłży dnia 16 XI 1905 r.

W latach 1878-1885 Bagiński pełnił funkcję profesora i wicerektora seminarium sandomierskiego. W tym czasie wykładał kolejno: Pismo święte, rubrycystykę i śpiew kościelny. Jako profesor nie imponował słuchaczom wymową. Pomimo tego przez swoją pracę i bogactwo posiadanej wiedzy potrafił zainteresować uczniów wykładanym przedmiotem. Również jako wicerektor należycie wywiązywał się ze swego zadania. Stosował system wychowawczy oparty na zaufaniu wobec alumnów. Za jego wicerektorstwa panowała w zakładzie seminaryjnym przykładowa karność¹⁰².

15. Marian Ryx (1885-1886) – zob. rektorzy nr 8.

16. Lucjan Muszalski (1886-1889). Ur. 23 I 1857 r. w mieście Solcu n. Wisłą. Był synem Wojciecha i Franciszki z Krawczykiewiczów. Po skończeniu 4 klas progimnazjum w Sandomierzu, wstąpił w r. 1876 do miejscowego seminarium duchownego. W 1880 r. jako wzorowy alumn wysłany został przez władzę diecezjalną na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Święcenia kapłańskie otrzymał z rąk bpa Sotkiewicza w 1863 r. Studia akademickie ukończył w następnym roku ze stopniem magistra teologii. Poza obowiązkami wicerektora, spełniał jeszcze w latach 1885-1889 funkcję profesora seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim: język łaciński, liturgikę, ceremonie kościelne oraz historię powszechną i Polski. Wykłady przygotowywał starannie. Cenione były przez alumnów szczególnie prowadzone przez niego lekcje z historii powszechnej i Polski.

Muszalski był ponadto wikariuszem przy katedrze sandomierskiej, następnie rektorem kościoła filialnego św. Józefa w Sandomierzu, proboszczem parafii: Suchedniów (1889), Głowaczów (1905) i Kunów (1907). Kanonikiem

¹⁰² AKDS, Akta personalne ks. J. K. Bagińskiego (1866-1905); ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 30 VIII 1854 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. 30 I 1879 i 7 IX 1885; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 134; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1879-1905; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 15-16; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 250; J. Naulewicz, *Śp. ks. Józef Bagiński, prałat kapituły sandomierskiej*, PKat, 43 (1905), s. 42-44; tamże, s. 287-288.

gremialnym kapituły sandomierskiej został w 1913 r. Zmarł dnia 15 XII 1918 r. w Kunowie¹⁰³.

17. Antoni Czarkowski (1889-1896). Ur. 24 VIII 1863 r. w osadzie Simno (pow. kalwaryjski – diecezja sejneńska). Szkoły średnie kończył w Suwałkach, a następnie studiował przez jeden rok filozofię w seminarium duchownym w Sejnach. W 1884 r. przeniósł się do Sandomierza i po 2-letnim pobycie w tutejszym zakładzie teologicznym, jako zdolny i pracowity alumn, został wysłany na dalsze studia teologiczne do Akademii Duchownej w Petersburgu. Ukończył ją w 1889 r. ze stopniem magistra teologii. W tym też roku przyjął święcenia kapłańskie.

Po powrocie z Petersburga, otrzymał Czarkowski nominację na profesora seminarium duchownego i rektora kościoła św. Józefa w Sandomierzu. Wkrótce został mianowany wicerektorem seminarium i proboszczem parafii Góry Wysockie bez obowiązku rezydencji w niej. Ponadto piastował Czarkowski w sądzie biskupim urząd promotora sprawiedliwości. W ciągu 8-letniej kadencji profesorskiej wykładał w seminarium: liturgikę, język łaciński oraz ceremonie kościelne. Po zrzeczeniu się obowiązków seminaryjnych był kolejno proboszczem parafii: Zagnańsk (1897), Gowarczów (1902) i Łagowa (1913). Zmarł dnia 4 IV 1937 r. w Łagowie Opatowskim, jako prałat scholastyk kapituły opatowskiej i honorowy szambelan papieski.

Czarkowski z zamiłowaniem studiował języki starożytne i należał do Papieskiej Akademii Tyberyjskiej, jako jej członek. Odznaczał się wielką pracowitością i gorliwym wypełnianiem obowiązków kapłańskich. Żyjąc skromnie, mógł zebrane oszczędności ofiarowywać na dobre cele. Należał do ofiarodawców wspierających finansowo seminarium sandomierskie¹⁰⁴.

18. Antoni Rewera (1896-1904). Ur. 6 I 1869 r. we wsi Samborzec (pow. Sandomierz). Był synem Wawrzyńca i Rozalii z Sapielaków. Gimnazjum (1884)

¹⁰³ AKDS, Akta personalne ks. L. Muszalskiego (1883-1918); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 192; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1884-1918; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 213; KDS, 12 (1919), s. 31-32.

¹⁰⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 VI 1885 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. 10 IX 1897 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1890-1937; X. F. J[op], *Śp. ks. Antoni Czarkowski*, KDS, 30 (1937), s. 117-118; PKat, 28 (1890), s. 298; 35 (1897), s. 637.

i seminarium duchowne (1889) ukończył w Sandomierzu. Jako wybitnie uzdolniony i pilny alumn, został wysłany na wyższe studia do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył w r. 1893, uzyskując stopień magistra teologii. Świeceń kapłańskich udzielił mu w tym samym roku bp Antoni F. Sotkiewicz. Po wyświęceniu przez pół roku był wikariuszem parafii katedralnej w Sandomierzu, a następnie (1894) został powołany na profesora miejscowego seminarium duchownego. Do 1907 roku wykładał w nim między innymi: teologię moralną, archeologię biblijną i język francuski. Obowiązki profesorskie łączył z dodatkowymi zajęciami kapłańskimi, najpierw kapelana siostr benedyktynek, a od 1898 r. rektora kościoła św. Józefa w Sandomierzu. Rewera jako profesor sprawował także funkcję wicerektora (w latach 1896-1899 zastępczo, a od 1899 do 1904 r. – oficjalnie). Ponadto był w latach 1904-1908 ojcem duchownym w uczelni sandomierskiej¹⁰⁵.

W pracy kapłańskiej i w spełnianiu obowiązków duszpasterskich Rewera był nadzwyczajnie gorliwy i wprost niestrudzony¹⁰⁶. W czasie swego proboszczowania pełnił obowiązki spowiednika kleryków seminarium sandomierskiego. Pomimo licznych zajęć duszpasterskich pracował także społecznie. Prowadził liczne stowarzyszenia kościelne¹⁰⁷. Chwile wolne od zajęć wykorzystywał, by pisać artykuły do różnych czasopism¹⁰⁸. W ostatnim tomie *Historii powszechnej Kościoła katolickiego* kardynała Hergenröthera (wydanym przez „Bibliotekę dzieł chrześcijańskich”) opracował dzieje Kościoła za pontyfikatu papieża Leona XIII. Ponadto wydał kilka kazań i broszur religijnych¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Rewera został mianowany kanonikiem gremialnym (1903) i prałatem dziekanem kapituły sandomierskiej (1911) i prałatem domowym Ojca świętego (1920).

¹⁰⁶ Rewera był kolejno: proboszczem parafii Mychów (1904), wikariuszem aktualnym parafii katedralnej (1907) i proboszczem parafii św. Józefa w Sandomierzu (1934). Poza tym zajmował różne stanowiska w kurii sandomierskiej.

¹⁰⁷ Rewera należał do Rady Głównej III Zakonu św. Franciszka. Był dyrektorem dzieła „Dzieciństwa Jezusowego” i „Sodalicji św. Piotra Klawera”. Założył „Zgromadzenie Córek św. Franciszka” (zwane popularnie „rewerzankami”), spółdzielnię „Pomoc Bratnia” i „Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich” w Sandomierzu.

¹⁰⁸ Drukował między innymi artykuły w „Kronice Diecezji Sandomierskiej”, „Przeglądzie Katolickim”, „Gazecie Radomskiej”, „Przewodniku Katolickim” i „Dzwonku Częstochowskim”. Szereg artykułów Rewera zamieścił także w *Encyklopedii kościelnej*.

¹⁰⁹ Wykaz częściowy dorobku piśmienniczego Rewery podał Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 250-251 i F. J[op], *Ks. Antoni Rewera*, KDS, 42 (1949), s. 39.

Rewera odznaczając się wielką uczciwością oraz dobrocią i miłosierdziem dla bliźnich, był kapłanem cieszącym się olbrzymim autorytetem moralnym, posiadający niezwykle piękny i szlachetny charakter¹¹⁰.

19. Paweł Kubicki (1904-1907) – zob. rektorzy nr 9.

20. Józef Kawiński (1907-1909). Ur. 10 VIII 1879 r. w Wyśmierzycach (pow. Radom). Był synem Jana i Marianny z Rudzkich. Po ukończeniu I progimnazjum warszawskiego, wstąpił w 1895 r. do seminarium sandomierskiego. W 1900 r. został wysłany na studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Ukończył ją w 1904 r. ze stopniem magistra teologii. W tym też roku otrzymał święcenia kapłańskie z rąk Jerzego Szembeka, arcybiskupa mohylewskiego w Petersburgu. Po powrocie do diecezji został wikariuszem przy kościele pobernardyńskim w Radomiu. W 1905 roku powołany został na profesora seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim w latach 1905-1915 kolejno: filozofię, introdukcję do Pisma świętego, język łaciński, ceremonie kościelne i teologię moralną. Kawiński odznaczał się wybitną pamięcią i wielką pracowitością. Niejednokrotnie chcąc być dokładnym w wykładzie, a zwłaszcza w przytaczaniu przykładów popadał w śmieszności w oczach alumnów. Jako wicerektor był słabym pedagogiem i wychowawcą¹¹¹.

¹¹⁰ Rewera za otwarte przyznanie się do czytania tajnych „gazetek” został 6 III 1942 r. aresztowany na plebanii w Sandomierzu przez gestapo. Zmarł w opinii świętości życia dnia 1 X 1942 r. w Dachau, błogosławiony przez papieża Jana Pawła II dnia 13 czerwca 1999 r. w Warszawie (AKDS, Akta personalne ks. A. Rewery (1893-1942); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 139-156; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 26 VI 1889; Wiśniewski, *Katalog prałatów*, s. 250-252; Jop, *Ks. Antoni Rewera*, s. 32-40; P. Kubicki, *Spoleczna działalność Kościoła w Polsce i martyrologium rzymskokatolickiego duchowieństwa oraz wiernych pod zaborem pruskim i rosyjskim*, Sandomierz 1930, s. 63; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1893-1942.

¹¹¹ Kawiński poza obowiązkami seminaryjnymi spełniał jeszcze inne funkcje związane z zajmowanymi stanowiskami. W 1909 r. został mianowany sekretarzem konsystorza i rektorem kościoła św. Józefa w Sandomierzu. W latach 1915-1918 przebywał w Rosji, gdzie wyjechał w obawie przed okupacją austriacką. Po powrocie do kraju został mianowany w 1918 r. kanclerzem Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu. W następnym zaś roku otrzymał godność kanonika gremialnego kapituły sandomierskiej. Ponadto został mianowany prałatem rzymskim (1922) i oficjałem sądu biskupiego w Sandomierzu (1937). Zmarł 8 XI 1944 r. w tym mieście (AKDS, Akta personalne ks. J. Kawińskiego (1904-1944) r.; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 23 VI 1900 i 25 IX 1905; Księga sesyjna Seminarium

21. Adam Szymański (1909-1910) – zob. rektorzy nr 10.

22. Julian Młynarczyk (1910-1916). Ur. 12 IV 1882 r. w miasteczku Wąchocku (pow. Iłża), jako syn Antoniego i Bronisławy z Łyżwińskich. Po ukończeniu 4 klas gimnazjum w Sandomierzu, wstąpił w r. 1898 do miejscowego seminarium duchownego. W 1904 r. otrzymał święcenia kapłańskie otrzymał z rąk biskupa sandomierskiego Zwierowicza. Jako zdolny i rokujący najlepsze nadzieje neoprezbiter, został wysłany na dalsze studia do Rzymu, gdzie na Uniwersytecie Gregoriańskim uzyskał w r. 1907 doktorat z zakresu prawa kanonicznego. Po powrocie do kraju był przez pewien czas wikariuszem przy katedrze sandomierskiej, a następnie w r. 1909 otrzymał nominację na profesora omawianego seminarium duchownego. Wykładał w nim aż do roku szkolnego 1922/1923 następujące przedmioty: prawo kanoniczne, teologię moralną specjalną, rybrycystykę i ceremonie kościelne. Poza obowiązkami wykładowcy pełnił w tej uczelni jeszcze funkcje: prefekta i wicerektora (1910-1911)¹¹².

Młynarczyk był niezwykle uzdolnionym pedagogiem. Powszechnie w seminarium uważany był za jednego z najlepszych profesorów. Wykłady jego były proste, pozbawione wszelkiej pretensjonalności i zbędnych pozorów naukowości, wszelkiej chęci błyszczenia, a pomimo to były zarazem bardzo gruntowne. Słuchacze z nich wynosili ogromne korzyści. Jako urodzony wychowawca Młynarczyk rozumiał dobrze młodzież, podchodził do niej z sercem i z wiarą, dopomagał jej w wyszukiwaniu i rozwijaniu tego, co jest w duszy ludzkiej szlachetne i dobre. Odznaczał się przy tym wielką skromnością i pokorą. Był uzdolnionym konferencjonistą. Pozostawił po sobie szereg artykułów i broszur z zakresu prawa kanonicznego, ascetyki i katechizacji¹¹³.

Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 231; Schematyzy Diecezji Sandomierskiej z lat 1905-1944; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 142-143; KDS, 2 (1909), s. 303; 8 (1915), s. 103; 36-40 (1943-1947), s. 31).

¹¹² Młynarczyk był kanclerzem kurii sandomierskiej (1916-1918) i prefektem państwowego seminarium nauczycielskiego w Sandomierzu (1919-1922). W 1919 r. został mianowany kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej. W r. 1922 zrzekł się wszystkich obowiązków, pełniących w Sandomierzu i przeniósł się na stałe do Mariówki, gdzie zajmował stanowisko prefekta, a następnie dyrektora miejscowego gimnazjum żeńskiego. Zmarł 23 XII 1950 r. w Warszawie, pochowany na cmentarzu parafialnym w Smogorzowie.

¹¹³ Wykaz częściowy prac ogłoszonych drukiem przez Juliana Młynarczyka podał Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 208-209 i F. J[op], *Śp. Ks. Julian Młynarczyk*,

23. Edward Górski (1916-1932). Ur. 11 VII 1888 w Radomiu, jako syn Józefa i Marii z Cieślikowskich. Kształcił się w gimnazjum radomskim, w seminarium sandomierskim i na uniwersytecie papieskim „Gregorianum” w Rzymie, gdzie uzyskał w r. 1911 stopień doktora teologii. W 1910 r. otrzymał święcenia kapłańskie w Rzymie. Po powrocie do kraju w ciągu jednego roku (1911-1912) spełniał obowiązki wikariusza i prefekta w Ćmielowie. W 1912 r. powołany został na prefekta i profesora nauk biblijnych i liturgiki w Seminarium Duchownym w Sandomierzu. Po czterech latach został mianowany wicerektorem tejże uczelni. Od r. 1917 pomagał czynnie rektorowi Kubickiemu, a potem przez szereg lat jego następcy Szymańskiemu w sprawach gospodarczych zakładu. Jako długoletni profesor (wykładał do 1965 r.) i wychowawca położył wielkie zasługi dla omawianej uczelni¹¹⁴.

Górski posiada bogaty dorobek naukowy w postaci licznych artykułów zamieszczanych w różnych czasopismach i pozycji książkowych, głównie z zakresu nauk biblijnych i liturgiki¹¹⁵.

c. Prefekci

1. Antoni Herynowski (1908-1910). Ur. 14 I 1863 r. w Opatowie. Był synem Michała i Janiny z Brodnickich. Po ukończeniu progimnazjum

KDS, 43 (1950), s. 282; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 208-210; *Nauczyciel życia. Ksiądz Julian Młynarczyk (1882-1950)*, oprac. i przygotowała do druku H. I. Szumił, Sandomierz 1996, s. 53-64: Wykaz bibliograficzny prac ks. Juliana Młynarczyka). AKDS, Akta personalne ks. J. Młynarczyka (1904-1950); ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 116, 258 i 330; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1910-1924.

¹¹⁴ W latach 1914-1915, gdy seminarium wskutek działań wojennych było nieczynne, Górski pracował na parafii w Gierczycach i we Włostowie. W 1919 r. został mianowany kanonikiem honorowym, a w 1931 r. kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej. Papież Pius X mianował go w 1928 r. swoim prałatem domowym. W 1932 r. Górski został radcą kurii, sędzią prosynodalnym i asystentem kościelnym Instytutu Akcji Katolickiej.

¹¹⁵ Wykaz częściowy pozycji ogłoszonych przez Górskiego drukiem podali: M. Niwiński, J. Wiśniewski, *Uzupełnienie do katalogu prałatów i kanoników sandomierskich*, Warszawa 1938, s. 9 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 5 X 1907 i 10 VIII 1909 r.; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 24 II 1932 r.; ASD, Księga dochodów i rozchodów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 1 IX 1915 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1911-1960; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 356; Niwiński, Wiśniewski, *Uzupełnienie do katalogu*, s. 8-9).

w Sandomierzu, wstąpił w r. 1898 do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1904 r. został wysłany na dalsze studia do Rzymu, gdzie po trzech latach uzyskał stopień doktora prawa kościelnego. Po powrocie od kraju przez jeden rok pracował jako wikariusz parafii Waśniów. W r. 1908 został mianowany prefektem i profesorem seminarium sandomierskiego. W ciągu zaledwie jednego roku wykładał w nim: prawo kanoniczne i rubrycystykę. Ponadto jako dyrygent chóru alumnów nauczał ich śpiewu. Jako dorobek pisarski pozostawił po sobie szereg artykułów zamieszczonych na łamach „Dziennika Powszechnego” i „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” (pod pseudonimem „Don Antonio”). Zmarł 16 II 1910 r.¹¹⁶.

2. Julian Młynarczyk (1910-1911) – zob. wicerektorzy nr 22.

3. Edward Górski (1912-1916) – zob. wicerektorzy nr 23.

4. Stefan Świetlicki (1916-1921). Ur. 15 XII 1889 r. w Sandomierzu, jako syn Józefa i Marii z Małysów. Szkołę średnią (1904) i Seminarium Duchowne ukończył w Sandomierzu (1910). Po przyjęciu w 1911 r. subdiakonatu, został skierowany przez władzę diecezjalną na wyższe studia do Rzymu, gdzie w 1913 r. przyjął święcenia kapłańskie z rąk kard. Bazylego Pompili. W następnym roku ukończył studia na Uniwersytecie Gregoriańskim, uzyskując doktorat z teologii. Podczas studiów rzymskich żywo interesował się liturgią i śpiewem kościelnym. W tych dziedzinach bowiem Stolica Apostolska przeprowadziła w owym czasie doniosłe reformy. Po powrocie do kraju z powodu szalejącej zawieruchy wojennej rozpoczął w 1914 r. pracę duszpasterską w Warszawie. W następnym roku powrócił do diecezji sandomierskiej, gdzie został mianowany wikariuszem w Łagowie (pod Świętym Krzyżem), a następnie w Opocznie.

W 1916 r. Świetlicki otrzymał nominację na profesora i prefekta seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim do 1930 r. kolejno: teologię moralną, apologetykę oraz (przez pewien czas) uczył: języka łacińskiego, śpiewu kościelnego i sztuki sakralnej¹¹⁷.

¹¹⁶ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; KDS, 3 (1910), s. 108; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1909-1910.

¹¹⁷ Świetlicki jako profesor pełnił ponadto obowiązki notariusza sądu biskupiego i egzaminatora prosynodalnego oraz należał do komisji organistowskiej. W 1922 r. został odznaczony godnością papieskiego szambelana tajnego. Ponadto był kolejno proboszczem parafii: Wierzbnik-Starachowice (1929) i Skaryszew (1937). Zmarł 10 XII 1965 r. w Skaryszewie.

Świetlicki oddał znaczne usługi w wzbogaceniu rodzimej literatury religijnej, zwłaszcza tłumaczeniem dzieł zagranicznych z zakresu liturgii i śpiewu gregoriańskiego. Ponadto z tych dziedzin wiedzy ogłosił szereg artykułów na łamach różnych czasopism katolickich¹¹⁸. Dzięki swej wybitnej inteligencji, szerokiej wiedzy teologicznej i dużej kulturze osobistej, posiadał Świetlicki wielki autorytet moralny, szacunek i zaufanie zarówno u swych uczniów jak i parafian¹¹⁹.

5. Józef Adam Pastuszka (1921-1930). Ur. 28 II 1897 r. we wsi Rzecznówce (pow. Iłża, woj. kieleckie) jako syn Franciszka i Tekli z Wróblewskich. Po ukończeniu szkoły średniej w Sandomierzu, wstąpił w 1913 r. do miejscowego Seminarium Duchownego. Na skutek działań wojennych w roku szkolnym 1914/1915 została przerwana działalność tej uczelni. W tym czasie Pastuszka wyjechał do Petersburga, gdzie jako alumn diecezji sandomierskiej został przyjęty do rzymsko-katolickiego Seminarium Duchownego. W 1917 r. władze duchowne skierowały go jako wybitnie zdolnego ucznia na studia specjalne (sekcję dogmatyczno-biblijną) do miejscowej Akademii Duchownej. Po powrocie w 1918 roku do kraju został wysłany przez biskupa sandomierskiego Mariana Ryxa w celu kontynuowania dalszych studiów na uniwersytet państwowy do Innsbrucka (Austria), gdzie uzyskał w r. 1920 doktorat teologii, a w następnym roku – stopień licencjata filozofii. Dalsze studia zmuszony był przerwać, gdyż wezwano go do kraju, aby objął wykłady z filozofii w Seminarium Duchownym w Sandomierzu.

W seminarium sandomierskim Pastuszka w latach 1921-1930 pełnił funkcję prefekta i profesora filozofii (wykładał psychologię, etykę i teodyceę)¹²⁰. Spełniając te obowiązki równocześnie kontynuował przerwane studia filozoficzne. W 1925 r. na uniwersytecie w Innsbrucku uzyskuje doktorat z filozofii.

¹¹⁸ Wykaz częściowy pozycji ogłoszonych przez Świetlickiego drukiem podany jest w KDS, 59 (1966), s. 214-215.

¹¹⁹ AKDS, Akta personalne ks. S. Świetlickiego (1914-1965); ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 330; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1917-1960; KDS, 59 (1966), s. 213-216.

¹²⁰ W tym czasie Pastuszka nauczał także języka niemieckiego w klasach licealnych Niższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu.

Pastuszka jako wykładowca uczelni sandomierskiej ogłaszał w różnych czasopismach („Przegląd Powszechny”, „Ateneum Kapłańskie”, „Przegląd Katolicki” i „Kronika Diecezji Sandomierskiej”) artykuły naukowe i popularno-naukowe. W 1927 r. z powodu braku zastępcy w seminarium sandomierskim, musiał zrezygnować z proponowanego mu przez Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie stanowiska zastępcy profesora filozofii na Wydziale Teologicznym. Pozostając więc nadal na stanowisku profesora seminarium, Pastuszka przystąpił pod kierunkiem ks. prof. K. Michalskiego z UJ do przygotowywania rozprawy habilitacyjnej na temat: *Nieśmiertelność duszy ludzkiej u św. Augustyna*¹²¹. Wszczęty na Uniwersytecie Jagiellońskim przewód habilitacyjny zakończył się w 1930 r. nadaniem Pastuszcze tytułu docenta filozofii. W tym samym roku Pastuszka opuszcza Sandomierz i obejmuje w charakterze zastępcy profesora katedrę psychologii na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Warszawskiego¹²².

Z powrotem Pastuszka prowadził wykłady w seminarium sandomierskim jako profesor filozofii w latach 1952-1954.

Charakteryzując krótko działalność dydaktyczno-wychowawczą Pastuszki w uczelni sandomierskiej zauważyć można, iż stanowiła ona tylko niewielki i nie najważniejszy odcinek jego życia. Mimo to, podkreślić wypada, że Pastuszka jako profesor i prefekt położył duże zasługi w organizacji życia naukowego i społecznego seminarium, zwłaszcza w latach międzywojennych, jak i na polu wychowania licznych zastępów duchowieństwa diecezji sandomierskiej. Posiadając wielkie przymioty pedagogiczne, rozległą wiedzę i osobisty takt, zaskarbił sobie w sercach wychowanków uznanie i szacunek.

¹²¹ Rozprawa ta została ogłoszona drukiem w Lublinie w 1930 r., ss. VII + 200.

¹²² Po 1930 r. Pastuszka zajmował następujące stanowiska: zastępcy profesora Uniwersytetu Warszawskiego (1930-1934), prof. nadzwyczajnego KUL (1934), prof. zwyczajnego KUL (1945); dziekana Wydziału Nauk Humanistycznych KUL (1938-1947), dziekana Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej KUL (1946-1952), kierownika katedry i Zakładu Psychologii (od 1934, z przerwą w latach 1952-1956), kierownika specjalizacji filozoficzno-psychologicznej (od 1957). Prowadził na KUL-u wykłady i seminaria z psychologii ogólnej, historii psychologii, charakterologii, psychologii społecznej. Od 1970 r. miał zleczone wykłady z dziedziny filozofii. Pastuszka był czynnym członkiem Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.

Pastuszka poza różnorodną pracą dydaktyczno-wychowawczą posiadał bogaty dorobek pisarski składający się z 20 pozycji książkowych, 113 rozpraw i artykułów i 3 dzieł zgłoszonych do druku¹²³.

W 1969 r. ks. Józef Pastuszka – będący domowym prałatem papieskim i gremialnym kanonikiem katedralnej kapituły sandomierskiej – ukończył 72 rok życia, w czym 50 lat kapłaństwa, 35 lat profesury na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i 48 lat profesury łącznie na dwóch uniwersytetach (KUL i UW) i trzech wyższych seminariach duchownych (Sandomierz, Warszawa, Lublin). W czerwcu tegoż roku, w dowód uznania zasług, Senat KUL nadał mu tytuł profesora honorowego. Reasumując powyższe wypada stwierdzić, iż Pastuszka był jedną z najwybitniejszych postaci omawianego zespołu wychowawców uczelni sandomierskiej stanowiących chlubę zarówno diecezji sandomierskiej jak i jej seminarium¹²⁴. Zmarł 13 stycznia 1989 r. w Sandomierzu, pochowany został w Rzeczniewie.

d. Ojcowie duchowni

1. Wincenty Ambrożewicz (1846-1848). W 1835 r. został mianowany wikariuszem parafii Goźlice. Jako emeryt spełniał funkcję spowiednika w seminarium sandomierskim¹²⁵.

2. Grzegorz Szelkowski (1848-1850) – zob. wicerektorzy nr 4.

3. Michał Słapczyński (1855-1857) – zob. wicerektorzy nr 8.

4. Franciszek Paweł Homann (1872-1875). Ur. w 1834 r. Był proboszczem parafii Malice i spowiednikiem w seminarium sandomierskim.

¹²³ Wykaz bibliograficzny prac naukowych Pastuszki znajduje się w „Roczniki Filozoficzne”, 17 (1969), z. 4, s. 11-14. Zeszyt ten poświęcony jest pracy naukowej Pastuszki z okazji jego złotego jubileuszu kapłaństwa; H. I. Szumił, *Bibliografia podmiotowa i przedmiotowa ks. prof. Józefa Pastuszki*, „Studia Sandomierskie”, 6 (1990-96), [wyd.] 1999, s. 332-356.

¹²⁴ „Roczniki Filozoficzne”, 17 (1969), s. 5-14; *Księga jubileuszowa 50-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 1969, s. 192; Schematyzy Diecezji Sandomierskiej z lat 1913-1960; relacja ks. J. Pastuszki.

¹²⁵ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1848, s. 9.

Prowadził ascetyczny tryb życia. Zmarł dnia 8 VIII 1882 r.; pochowany został na cmentarzu w Sandomierzu¹²⁶.

5. Wikariusze katedry sandomierskiej (1875-1876).

6. Julian Wosiński, Kajetan Kwitek i wikariusze katedry sandomierskiej (1876-1877). Julian Wosiński był prałatem kapituły opatowskiej. Zmarł w 1900 r. jako dziekan w Koprzywnicy¹²⁷.

Kajetan Kwitek kształcił się w zakonie dominikanów w Lublinie. Jako kleryk brał udział w powstaniu styczniowym należąc do partii Marcina Borelowskiego-Lelewela. Był proboszczem parafii Samborzec i kanonikiem kolegiaty kaliskiej. Posiadał odznaczenie kawalera orderu „Pro Ecclesia et Pontifice”. Zmarł w 1922 r. w Samborcu¹²⁸.

7. Celestyn Adamski (1877-1879). Wykształcenie otrzymał w zakonie kapucynów. Był spowiednikiem w seminarium sandomierskim. Zmarł w 1904 r. w Zawichoście¹²⁹.

8. Franciszek Kawiński (1879-1882 i 1883-1886). Ur. w 1844 r. Do seminarium sandomierskiego wstąpił w 1866 r. Jako kapłan spełniał funkcję spowiednika w tymże seminarium, kapelana sióstr miłosierdzia i rektora kościoła Świętego Ducha w Sandomierzu. Ogłosił drukiem *Katechizm większy, Historię kościoła Świętego Ducha w Sandomierzu i Zbiór synodów*. Zmarł w 1920 r.¹³⁰.

9. Mikołaj Molecki (1882-1883 i 1903-1904). Ur. 25 XI 1840 r. w Ilży. Do seminarium sandomierskiego wstąpił w 1859 r. Jako alumn poszedł razem z kolegami do powstania styczniowego. Brał udział w bitwie pod Małogoszczem i w innych potyczkach. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1865 r. Był wikariuszem w Borkowicach, Kozienicach i Radomiu.

¹²⁶ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1872-1875.

¹²⁷ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1877, s. 15.

¹²⁸ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; KDS, 15 (1922), s. 20-22; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1877, s. 15

¹²⁹ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1878-1879.

¹³⁰ Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1880-1882, 1904, s. 18.

W latach 1868-1872 spełniał funkcję proboszcza w Gierczycach. W celu pogłębienia wiedzy ascetycznej wyjechał za granicę. Do r. 1881 przebywał kolejno w Paryżu, Lovanium, Rzymie i we Lwowie. W tym czasie bliżej zapoznał się z księżmi zmartwychwstańcami i misjonarzami. Po powrocie do kraju władze rządowe przez 16 lat nie chciały zatwierdzić go na stanowisku proboszcza¹³¹. Dwukrotnie (w rocznych okresach) spełniał funkcję ojca duchownego w seminarium sandomierskim¹³².

10. Tomasz Sokalski (1886-1903). Ur. 19 XII 1836 r. w mieście Kurowie (diecezja lubelska) jako syn Jana i Zuzanny z Chmurzyńskich. W 1855 r. wstąpił do Zgromadzenia Księży Filipinów w Studziannie. Po roku czasu przyjęty został do seminarium sandomierskiego, skąd w r. 1859 wysłano go na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie. W 1861 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Studia akademickie ukończył w r. 1863 ze stopniem kandydata teologii.

Po powrocie do diecezji Sokalski został mianowany wikariuszem parafii Góry Wysokie, rok zastępował proboszcza w Słupi Nowej, a następnie był kolejno proboszczem parafii Ćmińsk i Mnin. Po dwudziestoletniej pracy duszpasterskiej został T. Sokalski w 1883 r. powołany przez bpa Antoniego F. Sotkiewicza na stanowisko ojca duchownego seminarium sandomierskiego¹³³. Tomasz Sokalski był wytrawnym kierownikiem duchowym młodzieży seminaryjnej. Zwłaszcza jego znakomite, na doświadczeniu życiowym i parafialnym oparte konferencje piątkowe, które głosił alumnom po wieczornych pacierzach, wywierały na nich

¹³¹ W tym czasie Molecki był kolejno: wikariuszem przy katedrze w Sandomierzu (1882), Leniowie (1884), Radomiu (przy kościele pobernardyńskim), na Świętym Krzyżu i w Studziannie. Dopiero w 1897 r. władze rządowe zgodziły się zatwierdzić go na probostwo w Skarżysku. Jako proboszcz w następnych latach pracował w parafiach: Głowaczowie (1899), Jarosławicach (1900), Łukawie (1903), Czyżowie (1905), Siennie (1908), Klimontowie (1911) i ponownie w Łukawie (1913), gdzie zmarł 21 I 1918 r. jako prałat kapituły sandomierskiej.

¹³² AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnow seminarium (1842-1869), p. z 1 VI 1863 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z r. 1883, s. 16 i r. 1904, s. 18; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 210-211.

¹³³ Tomasz Sokalski jako ojciec duchowny seminarium był równocześnie sędzią surogatem konsystorza sandomierskiego (1885) i proboszczem parafii Osiek (1890). Ponadto piastując te stanowiska, często w czasie wyjazdów ordynariuszy z diecezji sandomierskiej sprawował w niej rządy. Zmarł jako prałat 15 II 1912 r. w Sandomierzu.

wielkie wrażenie¹³⁴. Budował swych wychowanków głęboką wiarą, gorliwością, skrupulatnym pełnieniem obowiązków, łagodnym i cichym usposobieniem. Jego 18-letnie ojcostwo duchowe stanowi w historii seminarium przełomowy i odrodzeniowy etap w metodzie wychowania ascetycznego alumnów¹³⁵.

11. Antoni Rewera (1904-1908) – zob. wicerektorzy nr 18.

12. Władysław Gąsiorowski (1908-1917). Ur. 1 XI 1878 r. w Wąwolnicy (diec. lubelskiej) jako syn Franciszka i Karoliny z Surzyckich. Po ukończeniu 4 klas gimnazjum w Sandomierzu, wstąpił w r. 1895 do miejscowego seminarium duchownego. Święceń kapłańskich udzielił mu w 1902 r. bp kielecki Tomasz Kuliński¹³⁶. W 1904 r. z wikariatu parafii Bieliny został wysłany na studia do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą skończył po 4 latach ze stopniem kandydata teologii. Po powrocie do diecezji został w r. 1908 mianowany profesorem i ojcem duchownym w seminarium sandomierskim¹³⁷. Na stanowiskach tych rozwinął Gąsiorowski bardzo gorliwą działalność. Jako ojciec duchowny w stosunku do alumnów kierował się dobrocią i wyrozumiałością połączoną ze stanowczością w sprawach kierownictwa duchowego. Wielkie korzyści odnosili alumni szczególnie z prowadzonych przez Gąsiorowskiego ćwiczeń duchownych. Jako profesor w latach 1908-1919 wykładał kolejno: teologię dogmatyczną (specjalną), historię filozofii, socjologię, introdukcję ogólną

¹³⁴ W głoszeniu piątkowych konferencji pomagał Sokalskiemu jego kolega ks. L. Piotrowicz, profesor seminarium sandomierskiego. J. Wiśniewski pisze, iż „była to para typowych staruszków, pospolicie zwanych Socio i Piecio. Obaj małego wzrostu, Sokalski tęgi i okrągły, Piotrowicz szczupły, zasuszony, łysawy, z zapadniętymi policzkami, które krasily suchotnicze rumieńce. Oczy tylko szeroko otwarte zdawały się być wyrazem szerokich, wszechstronnych poglądów tej duszy, która przez nie patrzyła” (Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 234).

¹³⁵ AKDS, Akta personalne ks. T. Sokalskiego (1861-1912); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 27 i 95; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1863-1911; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 252; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 275-276; KDS, 5 (1912), s. 107-113.

¹³⁶ Gąsiorowski jako subdiakon spełniał funkcję zastępcy notariusza w konsystorzu sandomierskim.

¹³⁷ Jako profesor Gąsiorowski posiadał tytuł wikariusza parafii Końskie, a następnie proboszcza parafii: Łukawa (1911) i Bardo (1913). W okresie pierwszej wojny światowej (w latach 1914-15) pracował jako duszpasterz w parafii Sulisławice.

do Pisma świętego i teologię ascetyczno-mistyczną¹³⁸. W spuściźnie literackiej Gąsiorowski pozostawił po sobie dzieło pt. *Historia filozofii* (Sandomierz 1928).

Gąsiorowski należał do nieprzeciętnych kapłanów diecezji sandomierskiej. Był wybitnym kaznodzieją, człowiekiem pełnym dobroci i wyrozumiałości¹³⁹.

13. Józef Krause (1917-1924). Ur. 19 III 1879 r. w Dobrojewie (pow. Szamotuły) jako syn Karola i Marianny Pesz. Do szkół chodził w Wielonku (1885-1893), a następnie do Małego Seminarium Księży Misjonarzy w Krakowie (1894-1898). W r. 1898 wstąpił w Krakowie do Zgromadzenia Księży Misjonarzy. Jako alumn ukończył wyższe gimnazjum misjonarskie uzyskując w 1902 r. świadectwo dojrzałości. W latach 1902-1906 studiował teologię. Świecenia kapłańskie otrzymał 21 I 1906 r., po których pracował w Krakowie, gdzie był nauczycielem języków klasycznych. Równocześnie odbywał studia filologii klasycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim. W r. 1911 objął urząd dyrektora kleryków na Stradomiu w Krakowie. W latach 1917-1924 pełnił funkcję ojca duchowego i profesora (teologii ascetycznej i mistycznej oraz języków greckiego i hebrajskiego) w seminarium sandomierskim. W r. 1924 przeniósł się do Warszawy, gdzie był superiorem (1924) i proboszczem (1925) u Świętego Krzyża. W latach 1930-1932 prowadził pracę duszpasterską w ośrodkach emigracji polskiej we Francji. Od r. 1932 był Józef Krause superiorem domu kleparskiego w Krakowie. Nawiązując do tradycji misjonarzy warszawskich sprzed kasaty, założył na Kleparzu drukarnię. W okresie okupacji niemieckiej 15 VII 1940 r. został aresztowany. Początkowo był więziony w Krakowie na Montelupich, a 30 VIII 1940 r. został wywieziony do obozu w Oświęcimiu, gdzie 15 IX tego roku zmarł otruty zastrzykiem. Krause należał do wybitniejszych

¹³⁸ Po rezygnacji ze stanowiska profesora Gąsiorowski został mianowany proboszczem parafii Szewna (1919), a następnie proboszczem i dziekanem parafii Opoczno (1933). Zmarł jako prałat archidiacon kapituły sandomierskiej 6 XI 1954 r. w Opocznie.

¹³⁹ AKDS, Akta personalne ks. W. Gąsiorowskiego (1901-1954); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 216; ASD, Księga dochodów i rozchodów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 1 IX 1915 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. 9 IX 1910 r.; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 72 i 341; KDS, 4 (1911), s. 61 i 47 (1954), s. 44-45; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1903-1950/1951.

w Polsce przedstawicielei Zgromadzenia Misjonarzy pierwszej połowy XX wieku¹⁴⁰.

16. Grzegorz Janiewski (1924-1930). Ur. 4 V 1889 r. w miejscowości Łąckie Małe (pow. złoczowski, archidiecezja krakowska). Był synem Józefa i Józefy z Rogowskich. Dnia 21 IV 1912 r. do Zgromadzenia Księży Misjonarzy. Dnia 24 VI 1915 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W ciągu jednego roku (1924-1925) spełniał obowiązki profesora w seminarium sandomierskim. Funkcję zaś ojca duchownego w tejże uczelni sprawował w latach 1924-1930. Ponadto przez kilka lat pracował w duszpasterstwie wśród francuskiej Polonii, a następnie aż do 1958 r. był proboszczem i superiorem w Nowej Wsi (pod Krakowem). Od 1958 roku przebywa jako rezydent w Krakowie na Kleparzu¹⁴¹.

e. Profesorowie¹⁴²

1. Melchior Buliński (1838-1840 i 1867-1877). Ur. 1810 r. w mieście Chmielniku (pow. stopnickim) jako syn zakrystiana. W 1830 r. skończył z nagrodą 6 klasę Szkoły Wojewódzkiej w Pińczowie. Po głębokim namyśle wstąpił w 1832 r. do seminarium sandomierskiego. Po roku, jako wzorowy i pilny alumn, został wysłany do Seminarium Głównego w Warszawie, przemienionego w 1836 r. na Akademię Duchowną Rzymsko-Katolicką. W 1836 r. otrzymał święcenia kapłańskie, a w następnym roku ukończył studia akademickie ze stopniem kandydata teologii. Po powrocie do Sandomierza w 1837 r. został mianowany kapelanem przy kościele benedyktynek i profesorem miejscowego seminarium duchownego. W uczelni tej wykładał przez trzy lata: historię powszechną i Kościoła, archeologię biblijną, Pismo święte i język hebrajski. W tym czasie zbierał materiały do historii Sandomierza. Pracę tę jednak przerwała mu w 1840 r. nominacja na proboszcza parafii Wojciechowice

¹⁴⁰ AKMK, Kronika; AKMS, Katalog seminarium Internum (1867-1917), Personalalia (Teki Krausego); A. Schletz, *Krause Józef*, w: PSB, t. XV, z. 65, s. 241; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1918-1924.

¹⁴¹ AKMS, Katalog Seminarium Internum (1867-1917), Personalalia (Teki Krausego), Nr 393 (bez pag.); ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 2 IX 1930 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1925-1930.

¹⁴² Poniżej zostaną podane tylko szkice biograficzne tych profesorów, których działalność dydaktyczno-wychowawcza jeszcze nie została omówiona.

(Mikułowice). Jako proboszcza tejże parafii zamianował go w 1845 r. bp Walenty Tomaszewski kanonikiem honorowym diecezji kujawsko-kaliskiej. W następnym zaś roku został Buliński powołany na stanowisko zastępcy profesora historii Kościoła w Akademii Duchownej w Warszawie. Wykładał w niej przez 21 lat aż do jej zniesienia w 1867 r.; w międzyczasie, w 1851 r. został Melchior Buliński mianowany zwyczajnym profesorem tej Akademii. W 1850 r. biskup sandomierski Józef J. Goldtmann zamianował go kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej. Następny biskup sandomierski – Juszyński obdarzył Bulińskiego w 1859 r. godnością kanonika gremialnego, a w 1869 r. – prałata kustosa kapituły sandomierskiej i powołał na profesora swego seminarium. Tenże biskup dwa razy (w 1863 i 1872 r.) przedstawił Bulińskiego rządowi Królestwa Polskiego jako kandydata na sufragana sandomierskiego. Władze rządowe za każdym razem odrzuciły kandydaturę. Melchior Buliński zmarł 22 V 1877 r. w Sandomierzu. Pochowany został na cmentarzu parafii Wojciechowice.

Jako owoc sumiennej pracy pozostawił Buliński obok *Historii Kościoła polskiego*¹⁴³ również *Historię Kościoła powszechnego*¹⁴⁴. Ta ostatnia była w swoim czasie dziełem najlepszym w języku ojczystym z zakresu historii Kościoła. Z tego powodu została wprowadzona jako podręcznik prawie we wszystkich seminariach duchownych, zarówno znajdujących się w Królestwie Polskim jak i Cesarstwie Rosyjskim. Poza różnymi artykułami o treści religijno-historycznej do spuścizny naukowej Bulińskiego należy także *Monografia miasta Sandomierza* opracowana na podstawie dogłębnych badań historycznych tego miasta¹⁴⁵.

Buliński dokładną znajomość historii zawdzięczał zarówno świetnej pamięci, jak i niezmordowanej pracy. Historii poświęcił nie tylko swe zdolności i siły młodzieńcze w latach szkolnych i uniwersyteckich, lecz również całe swoje życie. Nadal jako profesor studiował różne gałęzie wiedzy historycznej. W celach

¹⁴³ Trzy tomy *Historii Kościoła polskiego* wyszły po raz pierwszy w Krakowie 1873 i 1874 r.

¹⁴⁴ Sześć tomów tego dzieła ukazało się w Warszawie w latach 1860-1866.

¹⁴⁵ Dzieło to wydał po śmierci autora ks. W. Kukliński (M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. VII-VIII; por. A. Wyrzykowski, *Buliński Melchior*, w: PSB, t. 3, s. 125).

naukowych badań nie tylko zabytki ojczyste, ale również i obcokrajowe: Rzymu, Wenecji, Drezna, Akwizgranu, Kolonii, Strasburga, Wiednia i Pragi.

Buliński z zamiłowaniem wykładał swój przedmiot. Alumni oceniając jego poświęcenie i wielką znajomość dziejów, chętnie się uczyli historii i regularnie uczęszczali na jego wykłady. Wspominając o nich pisze jego uczeń: „młodzież duchowna z okiem wlepionym w twarz prelegenta, z uwagą biegnącą za śladem jego słów w obszar dziejów świata, chciwie chwyta słowa ks. Bulińskiego, a te nie pozostają bez wpływu nie tylko na jej umysły lecz i serce”¹⁴⁶. Miał on zwyczaj poświęcać kilka godzin lekcyjnych w półroczu na powtórzenie wyłożonego materiału w celu pogłębienia jego znajomości. „Godziny te – pisze wspomniany uczeń – były rodzajem naukowej biesiady ks. Bulińskiego z jego uczniami”¹⁴⁷. Alumni w czasie tych powtórek nie tylko zdawali relacje z przerobionego materiału, ale dodawali do niego wiadomości zdobyte samodzielnie – poprzez lekturę dzieł historycznych i zainteresowanie najnowszymi odkryciami w nauce historii. Dzięki temu wywiązywały się „kwestie sporne, rozstrzygane zwykle powagą samego mistrza, a wyrabiające jednak samodzielność myśli, i zmysł krytyczny w uczniach”¹⁴⁸. Buliński był niewątpliwie profesorem, który w XIX stuleciu przewyższył innych wychowawców i pozostał na zawsze chlubą seminarium sandomierskiego¹⁴⁹.

2. Ignacy Czabanowski (1844-1847). Ur. 9 IX 1819 r. w Ciszycy (gubernia radomska). Do seminarium sandomierskiego wstąpił w 1838 r. Po dwuletnim w nim pobycie, jako zdolny i wzorowy uczeń został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie¹⁵⁰. W 1843 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W następnym zaś roku ukończył studia akademickie ze stopniem

¹⁴⁶ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XV.

¹⁴⁷ Tamże.

¹⁴⁸ Tamże.

¹⁴⁹ AKDS, Akta personalne ks. M. Bulińskiego (1837-1877); Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XV; Wspomnienie pośmiertne o śp. prałacie Melchiorze Bulińskim napisane przez jego ucznia – ks. Wawrzyńca Kuklińskiego, s. IX-XXIV; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1837-1876; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 31-34; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 142-144 (błędnie podany rok 1842 wstąpienia Bulińskiego do seminarium sandomierskiego, tamże, s. 142); PKat, 15 (1877), s. 409-411; BSD, Akta seminarium sandomierskiego z r. 1832 – p. z 15 IX 1832 r.

¹⁵⁰ Na świadectwie z ukończenia studiów w seminarium sandomierskim otrzymał stopień dostateczny ze śpiewu i ceremonii kościelnych, a celujący z pozostałych przedmiotów (ASD, *Dzieje i sesje seminarium (1820-1846)* – p. z 27 VIII 1840 r.).

magistra teologii. Był profesorem Seminarium Duchownego i prefektem szkoły powiatowej w Sandomierzu. Zmarł w 1850 r. w Lasocinie¹⁵¹.

3. Wawrzyniec Martyński (1850-1858). Ur. 10 VIII 1825 r. w mieście Staszowie (gub. radomska). Po ukończeniu 4 klas szkoły powiatowej w Sandomierzu, w 1842 r. wstąpił do miejscowego seminarium duchownego. Po trzyletnim w nim pobycie, jako kleryk zdolny i pilny został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie¹⁵². Studia akademickie zakończył w 1849 r. ze stopniem kandydata teologii. W tym samym roku otrzymał nominację na prefekta szkoły powiatowej w Sandomierzu, a w następnym został powołany na profesora sandomierskiego Seminarium Duchownego. Wykładał w nim do 1858 r. kolejno przedmioty: homiletykę, filozofię, język łaciński, historię powszechną i Kościoła, teologię dogmatyczną i literaturę łacińską¹⁵³. Zmarł 11 IV 1858 r.¹⁵⁴.

4. Kazimierz Strugalski (1857-1864). Ur. 22 II 1831 r. w Sandomierzu. Był synem Szymona i Agnieszki z Jastrzębskich. Po ukończeniu 4 klas szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w 1848 r. do miejscowego seminarium duchownego, gdzie kształcił się przez 5 lat. Nie mając prawem przepisanych lat do wyższych święceń, jako diakon spełniał obowiązki sekretarza w konsystorzu

¹⁵¹ AKDS, Akta personalne ks. I. Czabanowskiego (1846-1847); Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 6 IX 1844 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1844-1849; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 247.

¹⁵² Na świadectwie z ukończenia studiów w seminarium sandomierskim otrzymał stopień dostateczny ze śpiewu i ceremonii kościelnych, a z pozostałych przedmiotów – stopień celujący (ASD, *Dzieje i sesje seminarium (1820-1846)* – p. z 19 VIII 1845 r.).

¹⁵³ O upodobaniach naukowych Martyńskiego świadczy między innymi sprawozdanie z 21 XI 1856 r. przedłożone władzy diecezjalnej, w którym pisał, że ma „większe zamiłowanie do teologii dogmatycznej, historii Kościoła i powszechnej, którym to przedmiotom nad inne więcej się poświęcam” (AKDS, Akta personalne ks. W. Martyńskiego (1849-1858) – p. z 21 XI 1856 r.).

¹⁵⁴ AKDS, Akta personalne ks. W. Martyńskiego; ASD, *Księga własnoręcznych notat alumnów o ich wykroczeniach przeciw regule (1841-1878)*, s. 40; *Dzieje i sesje seminarium (1820-1846)* – p. z 19 VIII 1845; *Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów* – p. z 25 VI 1856 r.; *Księga sesji pedagogicznych (1848-1874)* – p. z 5 X 1855 r.; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 248; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1851-1858. Martyński w 1848 r. otrzymał święcenia kapłańskie.

sandomierskim. W 1854 r. otrzymał święcenia kapłańskie z rąk biskupa lubelskiego Wincentego Pieńkowskiego w kościele parafialnym w Kurowie. W tym też roku został mianowany wikariuszem przy katedrze sandomierskiej. Po trzech latach powołany został na profesora miejscowego Seminarium Duchownego. Wykładał w nim w ciągu 7 lat. Do 1860 r. nauczał: języka łacińskiego, literatury łacińskiej, archeologii biblijnej i śpiewu kościelnego. W latach 1860-1864 wykładał: wstępne wiadomości do Pisma świętego (introdukcję i hermeneutykę), homiletykę i katechetykę.

Strugalski odznaczał się jako kapłan wielką pracowitością i uczynnością. Zmarł dnia 1 X 1915 r. w Zawichoście, gdzie przez 51 lat spełniał obowiązki proboszcza¹⁵⁵.

5. Franciszek Przybyłowski (1860-1862). Ur. 1831 r. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w r. 1851 do miejscowego Seminarium Duchownego. Po 4 latach, jako zdolny i wzorowy alumn został wysłany na studia do Akademii Duchownej w Warszawie. W 1858 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W następnym zaś roku ukończył studia akademickie ze stopniem kandydata teologii. Po powrocie do diecezji przez jeden rok spełniał obowiązki wikariusza parafii Szydłowiec. W 1860 r. został powołany na profesora seminarium sandomierskiego. W ciągu dwu lat wykładał w nim: historię Kościoła i powszechną, filozofię, patrologię, teologię dogmatyczną i fizykę.

Przybyłowski brał czynny udział w manifestacjach patriotycznych w Sandomierzu, poprzedzających wybuch powstania styczniowego. Z tej racji władze zaborcze zwracały się do bpa Józefa M. Juszyńskiego, aby przestrzegał profesora przed zgubnymi następstwami takiej działalności¹⁵⁶. Pogrożki te

¹⁵⁵ AKDS, Akta personalne ks. K. Strugalskiego (1888-1906); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 18 I 1863 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 27 VI 1864; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz. 1, t. 1, Sandomierz 1933, s. 110; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1855-1914; PKat, 42 (1904), s. 573; KDS, 8 (1915), s. 102.

¹⁵⁶ Dyrektor główny prezydujący w Komisji Rządowej WR i OP skierował 26 VI 1861 r. do bpa sandomierskiego Juszyńskiego pismo następującej treści: „Doszło do wiadomości J. W. p. o. Namiestnika Królestwa Polskiego, że między tłumem ludu, który dnia 25 V (6 VI) r.b. nosząc chorągiew z wyobrażeniem orła białego, śpiewał rewolucyjne pieśni, naprzód w kościele Benedyktynek, leżącym pod miastem Sandomierzem, a potem i w samym tym mieście przed statuą Matki Boskiej – znajdował się także i ks. Przybyłowski, profesor tamtejszego seminarium, który ma wywierać szkodliwy wpływ na młodzież miejscową.

w niedługim czasie zostały zrealizowane. Przybyłowski bowiem 8 listopada 1861 r. został aresztowany za udział w pogrzebie 80-letniego staruszka Drejzetela, który o charakterze manifestacji patriotycznej odbył się tydzień wcześniej w Sandomierzu. Na mocy reskryptu namiestnika Królestwa Polskiego z 28 stycznia 1862 r. Przybyłowski razem z innymi księżmi, uczestnikami wspomnianej manifestacji, został osadzony w więzieniu radomskim i skazany na zesłanie do Rosji. Dopiero dzięki usilnym staraniom bpa Józefa Michała Juszyńskiego został w 1862 r. wypuszczony na wolność. Nie mogąc w dalszym ciągu spełniać obowiązków profesora seminarium, gdyż władze rządowe na to nie zezwoliły, przeniósł się na probostwo do Modliborzyc. W dalszym jednak ciągu współpracował z ruchem powstańczym. Zginął w bitwie stoczonej w Opatowie 24 II 1864 r., w chwili, gdy od klasztoru bernardynów prowadził do ataku kompanię swych żołnierzy¹⁵⁷.

6. Roman Jastrzębiowski (1862-1867). Ur. 19 II 1835 r. w Opatowie. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w r. 1852 do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1855 r. został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie. W 1858 r. przyjął święcenia kapłańskie. W następnym zaś roku ukończył studia akademickie ze stopniem kandydata teologii. Po powrocie do diecezji był kolejno: wikariuszem we Wzdole i Opatowie (1859-60) i prefektem szkół w Sandomierzu (1860). W 1862 r. powołany został na profesora seminarium sandomierskiego. W ciągu pięciu lat wykładał w nim: literaturę polską oraz historię Kościoła i powszechną¹⁵⁸. W następnych latach zajmował szereg stanowisk i piastował liczne godności kościelne¹⁵⁹.

Powodowany więc reskryptem tegoż J. W⁸⁰ p. o. Namiestnika, mam honor prosić J. W. I. Ks. Biskupa, abyś na postępowanie tego kapłana zwrócił najbaczniejszą uwagę, ostrzegłszy go nadto, że w razie otrzymania względem niego jeszcze raz jakiego bądź w podobnym duchu niekorzystnego doniesienia, jako nie zasługujący na zaufanie rządu, nie mógłby być pozostawionym nadal przy obowiązkach profesora seminarium” (AKDS, Akta personalne ks. F. Przybyłowskiego (1859-1864).

¹⁵⁷ AKDS, Akta personalne ks. F. Przybyłowskiego (1859-1864); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 24 VIII 1860 i 2 VII 1861 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 13 IX 1855 r.; Wiśniewski, *Udział księży*, s. 15 i 27; Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 3, t. 3, s. 36-37; tenże, *Dwa odczyty*, s. 91; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 251; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1859-1863.

¹⁵⁸ W świadectwie wydanym Jastrzębiowskiemu przez rektora seminarium Krupińskiego dnia 12 XII 1867 r. zaznaczone jest, iż „wykładał historię kościelną i powszechną

7. Stefan Parka (1862-1863). Ur. 2 IX 1832 r. w Staszowie. Do seminarium sandomierskiego wstąpił w 1851 r. Po trzech latach pobytu w nim, został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie. W 1855 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Studia akademickie ukończył w 1858 r. ze stopniem kandydata teologii. Po powrocie do diecezji był wikariuszem parafii Opoczno. W r. 1862 został mianowany wikariuszem parafii katedralnej i zarazem profesorem seminarium duchownego w Sandomierzu. W ciągu jednego roku wykładał w nim: Pismo święte (egzegezę) i język łaciński. Podobnie jak ks. Przybyłowski brał czynny udział w powstaniu styczniowym. W obawie przed represjami rządu zaborczego wyjechał w 1863 r. w krakowskie, gdzie też życie zakończył¹⁶⁰.

8. Ludwik Roch Piotrowicz (1863-1891). Ur. 16 VIII 1839 r. w Kiełczynie (gub. radomska). Był synem Stanisława (organisty) i Franciszki z Zacharskich. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w 1856 r. do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1859 r., jako zdolny i wzorowy alumn został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie¹⁶¹. W 1862 r. przyjął święcenia kapłańskie przyjął z rąk bpa Józefa Michała

z wielką znajomością tego przedmiotu, gorliwością i pilnością” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 12 XII 1867 r.).

¹⁵⁹ Po zrezygnowaniu z profesury był kolejno: prefektem gimnazjum męskiego w Radomiu (1867), proboszczem parafii Obrazów (1873) i Łagów (1873-1889). Zmarł w 1889 r. w Petersburgu jako dziekan kapituły sandomierskiej i zarazem delegat do Kolegium Duchownego w tym mieście (AKDS, Akta personalne ks. R. Jastrzębiowskiego (1858-1889); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 1 VII 1864, 26 III 1865 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 12 XII 1867 r.; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 14; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1858-1888; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 93-94; tenże, *Seminarium [...] katalog*; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 251; PKat, 28 (1890), s. 8).

¹⁶⁰ AKDS, Akta personalne ks. S. Parki (1858-1881); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 18 I 1863 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 VII 1854 i 9 III 1863 r.; Wiśniewski, *Katalog prałatów*, s. 207; tenże, *Udział księży...*, s. 27; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 250; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1863, s. 12.

¹⁶¹ Na świadectwie z ukończenia studiów seminaryjnych otrzymał stopień dostateczny z rubrycystyki, dobry ze śpiewu, a z pozostałych przedmiotów – celujący (ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 20 VIII 1859 r.).

Juszyńskiego. W następnym zaś roku ukończył studia akademickie ze stopniem kandydata teologii. W ciągu kolejnych 28 lat pełnił obowiązki profesora seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim przedmioty: patrologię, literaturę łacińską, język łaciński i grecki, prawo kanoniczne i historię Kościoła.

Piotrowicz należał do grona wybitniejszych profesorów uczelni sandomierskiej. Pomimo nader wątłego zdrowia spełniał sumiennie nie tylko obowiązki wykładowcy seminaryjnego, ale także inne powinności związane z zajmowanymi stanowiskami i piastowanymi godnościami kościelnymi¹⁶². Wielkie zasługi Piotrowicz położył w dziele porządkowania księgozbioru seminaryjnego¹⁶³. Jego pracy zawdzięczać muszą pomoc, jaką w bibliotece seminaryjnej znaleźli do swych prac naukowych księża profesorowie uczelni sandomierskiej, między innymi: Sotkiewicz, Buliński, Knothe, Bułakowski i Fudalewski.

W związku z pracą w bibliotece utrzymywał naukową korespondencję z wybitnymi uczonymi, jak: Szujskim, Kętrzyńskim, Rostafińskim, Morawskim, hr. St. Tarnowskim, hr. Kon. Przeździeckim, Łuszczkiewiczem. Dopomagał im w wyszukiwaniu materiału źródłowego do ich prac naukowych. Sam także pracował naukowo. Wydał w historycznych rozprawach Akademii Umiejętności referat na temat odnalezionego w bibliotece seminarium sandomierskiego *Dialogu o Zbigniewie Oleśnickim*¹⁶⁴. Praca ta zainteresowała ówczesne koła uczonych. Kilka artykułów o treści historycznej zamieścił na łamach czasopism: „Przegląd Katolicki” i „Gazeta Radomska”. Piotrowicz był znakomitym łacinnikiem. Posiadał wrażliwą i twórczą osobowość. Rozmiałowany był szczególnie w poezjach łacińskich Sarbiewskiego. Niektóre z nich tłumaczył i drukował w „Tygodniku Ilustrowanym”. Pisał także i oryginalne utwory wiązane.

¹⁶² Piotrowicz jako profesor był równocześnie wikariuszem przy katedrze sandomierskiej, egzaminatorem kleru, wizytatorem klasztorów, prefektem progimnazjum sandomierskiego (1865-75) i wikariuszem kościoła św. Jakuba w Sandomierzu (1874). Kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej został mianowany w 1888 r. Zmarł 18 XI 1905 r. w Sandomierzu.

¹⁶³ Piotrowicz był kierownikiem biblioteki (bibliotekarzem) seminarium w latach 1875-1879. Porządkując i katalogując księgozbiór seminaryjny, skutkiem kurzu i wyziewu z książek znacznie nadwyreżył sobie zdrowie. Z tej racji musiał porzucić w 1891 r. obowiązki profesorskie.

¹⁶⁴ Na temat *Dialogu* pisali także księża profesorowie seminarium sandomierskiego: Bułakowski i Knothe (Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, s. 30 i 234).

Poza tym Piotrowicz był znawcą budownictwa i sztuki kościelnej. Myślał o urządzeniu muzeum diecezjalnego. Dla prawości charakteru był w wysokiej cenie u biskupa Antoniego F. Sotkiewicza i cieszył się pełnym zaufaniem wychowanków¹⁶⁵.

9. Władysław Fudalewski (1864-1866 i 1881-1886). Ur. 12 VI 1840 r. w Skąpym (pow. konecki, gub. radomska). Był synem Adama i Marii z Malczewskich. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w 1858 r. do miejscowego Seminarium Duchownego. Po dwuletnich studiach został wysłany do Akademii Duchownej w Warszawie, którą ukończył w 1864 r. ze stopniem kandydata teologii. W tym samym roku, po przyjęciu święceń kapłańskich, został mianowany wikariuszem katedry, sekretarzem konsystorza i profesorem Seminarium Duchownego w Sandomierzu. W uczelni tej wykładał w latach 1864-1866 i 1881-1886 następujące przedmioty: Pismo święte (hermeneutykę i introdukcję), archeologię biblijną, katechizm i homiletykę. Za gorliwe spełnianie obowiązków profesorskich otrzymał od bpa Antoniego F. Sotkiewicza w 1866 r. specjalne pismo pochwalne¹⁶⁶. Fudalewski pozostawił po sobie dorobek pisarski w postaci artykułów zamieszczanych w różnych czasopismach i kilku odrębnie wydanych pozycjach książkowych¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Piotrowicz swoim autorytetem wychowawcy najbardziej przyczynił się w r. 1876 do uspokojenia „zbuntowanych” seminarzystów (AKDS, Akta personalne ks. L. Piotrowicza (1863-1891) i (1888-1905); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VII 1864; AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 34; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 20 VIII 1859 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1864; Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 7 IX 1891; WAPS, Akta miasta Sandomierza (1540-1950), sygn. 128, p. z 9 V 1866 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1862-1905; J. Rokoszny, „*Laudemus vires gloriosos*”, KDS, 2 (1909), s. 391-394; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 240 i 252; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 233-235).

¹⁶⁶ AKDS, Akta personalne ks. W. Fudalewskiego (1864-1918) – p. z 5 VII 1886 r.

¹⁶⁷ Wykaz ogłoszonych drukiem prac Fudalewskiego podany jest w *Podręcznej encyklopedii kościelnej*, t. 11-12, s. 414. Fudalewski był proboszczem parafii: Malice (1866), Wojciechowice (1877), Kunowa (1896) i Bałtowa. Na podkreślenie zasługuje jego opieka osobista i materialna, jaką otaczał ubogich młodzieńców, pragnących wstąpić do seminarium. W r. 1886 biskup Sotkiewicz mianował Fudalewskiego dziekanem i kanonikiem kolegiaty opatowskiej. Władze rządowe nie chciały zatwierdzić Fudalewskiego na stanowisko rektora seminarium. Fudalewski dnia 5 XII 1918 r. na plebanii w Bałtowie został za-

10. Józef Barzyński (1867-1870). Ur. 1840 r. w mieście Tomaszowie (gub. lubelskiej). Po ukończeniu miejscowych szkół, 1859 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Lublinie. W r. 1863 przeniósł się do seminarium sandomierskiego, skąd po półrocznym pobycie został wysłany do Akademii Duchownej w Warszawie. W 1864 r. przyjął święcenia kapłańskie. Studia akademickie ukończył w r. 1867 uzyskując stopień kandydata teologii. W tym samym roku został mianowany wikariuszem katedry i profesorem Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Wykładał w nim: patrologię, język łaciński i śpiew. W r. 1870 z polecenia władz rządowych został zwolniony z obowiązków profesora seminarium i najpierw mianowany wikariuszem w Radomiu, a następnie w Skaryszewie. Po dwu latach został wikariuszem kościoła filialnego w Słupi Nadbrzeżnej. Stąd po kilkumiesięcznym pobycie (w r. 1872) wyjechał do Chicago w Stanach Zjednoczonych¹⁶⁸.

11. Stanisław Jackowski (1874-1875). Ur. 1848 r. Do seminarium sandomierskiego wstąpił w r. 1866, skąd po dwuletnim pobycie został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Studia akademickie ukończył ze stopniem magistra teologii. W 1871 r. przyjął święcenia kapłańskie. W przeciągu jednego roku wykładał w seminarium sandomierskim Pismo święte i patrologię. Za działalność patriotyczną został wywieziony na Syberię do Pudoż (gub. ołoniecka). Po powrocie z zesłania zamieszkał w Ciechocinku¹⁶⁹.

mordowany przez bandytów (AKDS, Akta personalne ks. W. Fudalewskiego (1864-1918); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 26 III, 23 VI 1865, 1 VII i 12 XII 1866 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. 7 IX 1877; ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 13 VIII 1860; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 24 VI 1860 i 13 IX 1864 r.; Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 9 IX 1886 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1865-1917; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 187-189 i 252; PKat, 23 (1885), s. 505 i 24 (1886), s. 504; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*).

¹⁶⁸ AKDS, Akta personalne ks. J. Barzyńskiego (1867-1878); Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – z 30 VI 1868 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 5 III 1870; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1868-1870; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 175-176 i 252; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*.

¹⁶⁹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 19 X 1868 r.; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1875, s. 14; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*.

12. Wawrzyniec Kukliński (1874-1877 i 1878-1880). Ur. 10 VIII 1848 r. w Rytwianach (koło Staszowa). Rodzicami jego byli Tomasz i Franciszka. Progimnazjum 5-klasowe w Sandomierzu ukończył w 1865 r.; w tym też roku wstąpił do seminarium sandomierskiego. Po skończeniu studiów seminaryjnych wysłany został w r. 1870 na wyższe studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Studia akademickie ukończył w 1874 r. ze stopniem magistra teologii. W tymże roku, po przyjęciu święceń kapłańskich z rąk bpa Józefa M. Juszyńskiego, został mianowany wikariuszem katedralnym i profesorem seminarium duchownego w Sandomierzu. Podczas dwukrotnej kadencji profesorskiej wykładał w nim kolejno: prawo kanoniczne, język łaciński i rosyjski, śpiew kościelny, katechizm, homiletykę, historię Kościoła i powszechną¹⁷⁰.

Kukliński był ulubionym uczniem ks. prof. M. Bulińskiego. Po śmierci Bulińskiego wydał jego *Monografię miasta Sandomierza*, poprzedziwszy ją obszernym życiorysem zasłużonego autora¹⁷¹.

13. Julian Sochacki (1868-1870). Ur. 12 II 1846 r. w Sandomierzu. Był synem Józefa i Marianny z Szymańskich. Po ukończeniu szkoły powiatowej w Sandomierzu, wstąpił w 1863 r. do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1869 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Był wikariuszem katedry sandomierskiej, a od 1873 r. proboszczem parafii Szczeglice; zmarł w 1874 r.

¹⁷⁰ Kukliński w latach 1875-77 i 1880-1903 był prefektem szkół sandomierskich. Dwukrotnie przez władze rządowe był usuwany z tego stanowiska. Pierwszy raz w r. 1877 za to, że nie chciał wykładać religii w języku rosyjskim. Drugi raz w r. 1903 usunięty został z prefektury za odprawienie Mszy św. dla uczniów z racji 25-letniej rocznicy pontyfikatu papieża Leona XIII. W r. 1893 Kukliński otrzymał probostwo infułackie w Klimontowie, a w 1898 r. został mianowany kanonikiem kapituły sandomierskiej. Przez tę kapitułę był wybrany w 1904 r. na delegata do Kolegium Duchownego w Petersburgu. Zmarł w 1915 r. w Sandomierzu.

¹⁷¹ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. IX-XXIV. Kukliński pracę swoją poświęconą historycznemu opisowi miasta Klimontowa opublikował na łamach „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” i w osobnej odbitce (W. Kukliński, *Miasto prywatne Klimontów i jego dziedzice*, KDS, 4 (1911), s. 33, 65, 97 i 129, dodatek do nr 1 i 2). AKDS, Akta personalen ks. W. Kuklińskiego (1874-1915); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 106 i 143; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 28 X 1870; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 16 X 1880; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej

W latach 1868-1870 prowadził w seminarium sandomierskim zleczone wykłady z języka łacińskiego na kursie gramatycznym¹⁷².

14. Stefan Pindakiewicz (1875). Ur. 1844 r. w Zwoleniu. Do seminarium sandomierskiego został przyjęty w 1861 r. Po trzech latach pobytu w nim, jako odznaczający się szczególną pobożnością i pilnością, został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Warszawie. Po skasowaniu tej uczelni w 1867 r., przeniósł się do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył w 1869 r. ze stopniem magistra teologii. W tym samym roku przyjął święcenia kapłańskie w Lublinie z rąk bpa Walentego Baranowskiego. Przez następne lata pracował na różnych stanowiskach duszpasterskich¹⁷³. W 1875 r. został powołany na profesora seminarium sandomierskiego. Wykładał w nim (w ciągu zaledwie trzech miesięcy) nauki biblijne, patrologię i język rosyjski. Pindakiewicz posiadał wielką łatwość wysłowienia. Wykłady prowadził przystępnie i z wielkim zamiłowaniem, zwracając szczególną uwagę na zastosowanie praktyczne objaśnianego materiału w duszpasterstwie¹⁷⁴.

15. Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1884-1894). Ur. 12 II 1854 r. we wsi Barczkowicach (pow. piotrkowskim) z rodziców stanu szlacheckiego: Wincentego i Julii z Psarskich. Po ukończeniu gimnazjum w Piotrkowie, wstąpił w r. 1872 do warszawskiego Seminarium Duchownego. W 1877 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Po dwóch latach pracy duszpasterskiej w Warszawie wyjechał na dalsze studia do Rzymu, gdzie w 1883 r. na Uniwersytecie Gregoriańskim otrzymał doktorat z prawa kanonicznego. W tym też roku na prośbę ówczesnego bpa sandomierskiego Antoniego F. Sotkiewicza przeniósł się na stałe do Sandomierza. W ciągu 18-letniego pobytu w diecezji sandomierskiej

z lat 1875-1914; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 172-173; KDS, 3 (1910), s. 207 i 8 (1915), s. 101-102).

¹⁷² AKDS, Akta personalne ks. J. Sochackiego (1869-1873); ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 19 X 1869; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*. Sochacki nie figuruje w spisie profesorów seminarium sandomierskiego podanym w Schematyzmach Diecezji Sandomierskiej.

¹⁷³ Pindakiewicz był kolejno: wikariuszem parafii Bodzentyn (1869) i Radomia (1870) oraz proboszczem parafii Wierzbik (1872-75). Zmarł dnia 5 V 1876 r. w Sandomierzu.

¹⁷⁴ AKDS, Akta personalne ks. S. Pindakiewicza (1869-1876); ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. 16 XII 1875 r.; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z lat 1869-1876; Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, s. 210 i 253; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; PKat, 16 (1876), s. 89-90 i 103-104.

Zdzitowiecki zajmował ważne stanowiska i piastował liczne godności kościelne¹⁷⁵. W latach 1884-1894 jako profesor miejscowego Seminarium Duchownego wykładał w nim głównie prawo kanoniczne. Jako administrator diecezji sandomierskiej (1901-1902) mężnie przeciwstawiał się władzom zaborczym usiłującym w sposób bezpośredni ingerować w nauczanie Seminarium Duchownego¹⁷⁶.

16. Władysław Zalewski (1886-1912). Ur. 12 XI 1852 r. w mieście Klimontowie. Był synem Jana i Barbary. Kształcił się w szkołach i Seminarium Duchownym w Sandomierzu, które ukończył w 1875 r. jako „prawdziwie wzorowy i celujący alumn”¹⁷⁷. Władza diecezjalna na studia do warszawskiej akademii nie skierowała go jedynie z powodu braku wolnych miejsc w tej uczelni. Biskup Józef F. Juszyński po udzieleniu mu w r. 1875 święceń kapłańskich zamierzał go mianować wikariuszem katedralnym. Sprzeciwił się temu gubernator radomski Anuczyn, ponieważ Zalewski jako kleryk miał w Mircu kazanie o treści nieprzychylniej rządowi. Gubernator polecił, aby biskup przeznaczył Zalewskiego na wikariusza do odległej wiejskiej parafii pod nadzór „blagonadźnawo” dla rządu proboszcza. Wobec ustawicznych szykan czynników rządowych biskup zmuszony był często Zalewskiego zmieniać na różnych stanowiskach wikariusza¹⁷⁸.

W 1883 r. za zgodą bpa Sotkiewicza udało się Zalewskiemu uzyskać od rządu pod pozorem kuracji paszport zagraniczny. W ten sposób dostał się on

¹⁷⁵ Zdzitowiecki zajmował w diecezji sandomierskiej kolejno stanowiska: regensa konsystorza (1883), pisarza sądu biskupiego (1885), proboszcza parafii Góry Wyżnie (1887) i Łagowa Opatowskiego (1895). W 1888 r. został mianowany kanonikiem kapituły sandomierskiej. Po śmierci bpa A. F. Sotkiewicza kapituła ta obrała go administratorem diecezji. W 1902 r. został biskupem kujawsko-kaliskim. Umarł 11 II 1927 r. we Włocławku.

¹⁷⁶ AKDS, Akta personalne ks. S. A. Zdzitowieckiego (1883-1902); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 130-132; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 IX 1884 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1885-1894; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 324-326; H. Kaczorowski, *Zdzitowiecki Stanisław Kazimierz ks.*, w: *Ekoc*, t. 33, s. 149-154; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 121; KDS, 55 (1962), s. 179-180; PKat, 22 (1884), s. 668; 26 (1888), s. 26; 40 (1902), s. 766 i 811.

¹⁷⁷ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 21 VI 1880 r.

¹⁷⁸ Zalewski był kolejno wikariuszem parafii: Bieliny, Wierzbica, Głowaczowa i Oleksowa. W r. 1882 został mianowany proboszczem parafii Regów. Od r. 1885 był proboszczem parafii Chelmce.

do Rzymu, gdzie po dwuletnich studiach uzyskał stopień licencjata filozofii. Po powrocie do kraju został powołany w r. 1877 na profesora seminarium sandomierskiego. W ciągu 25 lat wykładał w nim kolejno: język łaciński, Pismo święte, archeologię biblijną i liturgikę. Rektor seminarium Kubicki scharakteryzował Zalewskiego jako swego współpracownika w następujący sposób: „był to kapłan żywej wiary, wielkiej pobożności, erudyta niezwykle (nazywano go encyklopedią), w wykładach wszakże brak metody i systematyczności, wskutek tego alumni nie korzystali z jego wykładów, ile korzystać by mogli”¹⁷⁹. Dorobku pisarskiego Zalewski nie pozostawił, mimo iż przez długi czas z zamiłowaniem gromadził materiał źródłowy do dziejów parafii swej diecezji¹⁸⁰.

17. Stanisław Celestyn Puławski (1891-1893). Ur. 6 1866 r. w Warszawie jako syn Kazimierza i Heleny z Ulejskich, rodziców stanu szlacheckiego, herbu Ślepowron. Po ukończeniu 5 klas gimnazjum III w Warszawie, wstąpił w 1882 r. do miejscowego metropolitalnego seminarium duchownego pod wezwaniem św. Jana. W następnym roku przeniósł się do seminarium sandomierskiego, skąd w 1886 r. wysłany został na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Studia w niej ukończył w 1890 roku ze stopniem magistra teologii. W tym samym roku otrzymał święcenia kapłańskie i został mianowany sekretarzem konsystorza i wikariuszem katedry w Sandomierzu. W ciągu dwu lat wykładał w seminarium sandomierskim prawo kanoniczne. Równocześnie pełnił funkcję bibliotekarza zakładu seminaryjnego. Po wykryciu przez władze zaborcze w seminarium kieleckim deklaracji, podpisanej przez księży kończących w roku szkolnym 1889/1890 studia w Akademii Duchownej w Petersburgu (do których także należał Puławski)

¹⁷⁹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 174.

¹⁸⁰ Zalewski jako profesor seminarium był równocześnie proboszczem parafii: Iwanińska (1877), Sucheja (1890) i Słupi Nowej (1901). Zmarł jako prałat kapituły sandomierskiej 14 IV 1912 r. w Sandomierzu (AKDS, Akta personalne ks. W. Zalewskiego (1875-1912); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 92; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 23 II 1887 i 9 IX 1892 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 11 IX 1907 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1875-1912; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 320-322; KDS, 5 (1912), s. 166-172; PKat, 25 (1887), s. 235 i 408; 29 (1891), s. 24).

został on w r. 1895 wywieziony na zesłanie do Kostromy¹⁸¹. Po 19 miesiącach powrócił z wygnania do Sandomierza. Jednak władze rządowe nie zezwoliły mu na spełnianie funkcji profesora w seminarium¹⁸². Wypada zaznaczyć o tym, że Puławski w latach 1932-1937 był spowiednikiem zwyczajnym alumnów Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu.

Puławski oddawał się z zamiłowaniem studiom nad historią polskiego prawa kanonicznego i pracę w tym kierunku ofiarował ks. prof. Grabowskiemu w Warszawie. W rękopisie pozostawił opis kościołów powiatu sandomierskiego. Kilka artykułów ogłosił na łamach „Przeglądu Katolickiego” i „Kroniki Diecezji Sandomierskiej”¹⁸³.

18. Jan Sternik (1894-1899). Ur. 19 V 1869 r. we wsi Grójec (pow. opatowski). W 1885 r. został przyjęty do seminarium sandomierskiego. Po 5-letnim pobycie udał się na studia do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył w 1894 r. ze stopniem magistra teologii. W ciągu 5 lat wykładał

¹⁸¹ W deklaracji tej, kończącej studia akademickie zobowiązali się między innymi do tego, ażeby co roku zjeżdżać się u jednego z kolegów. W czasie tego spotkania miał być wygłoszony referat, a każdy z uczestników obowiązany był zdać relację ze swojej całorocznej pracy. Poza tym podpisujący deklarację zobowiązali się między sobą do gorliwej pracy dla Kościoła, do bezwzględnej posłuszeństwa swym biskupom i Stolicy Apostolskiej oraz wzajemnego wspierania się modlitwą, a w razie potrzeby pomocą materialną. Władzom rządowym powyższe zobowiązania wydały się podejrzane, każdy z podpisujących podał tylko drugie swe imię.

¹⁸² Puławski uwolniony został z zesłania dzięki amnestii ogłoszonej w r. 1896 z okazji koronacji cara Mikołaja II. Po powrocie do kraju zajmował kolejno stanowiska: wikariusza przy kościele św. Katarzyny w Radomiu, proboszcza parafii Jedlnia (1900), dziekana i proboszcza w Koprzywnicy (1906). Z godności zaś kościelnych piastował: prałata dziekana kapituły kolegiaty opatowskiej, prałata domowego Ojca św., kanonika gremialnego kapituły sandomierskiej. W 1932 r. został mianowany oficjałem sądu biskupiego, radcą i referentem kurii sandomierskiej. Zmarł 19 VI 1937 r. w Sandomierzu.

¹⁸³ AKDS, Akta personalne ks. S. Puławskiego (1890-1937); Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z X 1932 i 2 IX 1937 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 25 VI 1886 r.; Niwiński, Wiśniewski, *Uzupełnienia do katalogu...*, s. 15-16; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 3, 21-24; tenże, *Spoleczna działalność Kościoła w Polsce...*, s. 190 i 192; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego*, s. 121; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1891-1936; KDS, 30 (1937), s. 234; PKat, 29 (1891), s. 247 i 36 (1989), s. 203; BSD, sygn. G. 1405.

w seminarium sandomierskim głównie prawo kanoniczne. Zmarł 18 II 1899 r. w Warszawie¹⁸⁴.

19. Jan Kanty Gajkowski (1895-1913). Ur. 29 X 1866 r. w Radoszkach (koło Sandomierza). Był synem Walentego i Marianny, małżonków Gajków. Po ukończeniu w r. 1886 progimnazjum sandomierskiego przez jeden rok pracował w biurze miejscowego rejenta. W 1887 r. wstąpił do seminarium sandomierskiego. Studia seminaryjne przerywał dwa razy i pod pozorem kuracji kształcił się w uniwersytecie we Fryburgu Szwajcarskim, gdzie uzyskał stopień kandydata filozofii. Po przyjęciu święceń kapłańskich w r. 1893, został mianowany wikariuszem katedralnym i od 1895 r. profesorem Seminarium Duchownego w Sandomierzu¹⁸⁵. W ciągu 18 lat wykładał w nim kolejno: historię Kościoła, język polski i niemiecki, literaturę polską, wymowę kościelną, introdukcję do Pisma świętego i patrologię. Przedmiotami tymi interesował się żywo. Wielkiemu jednak umiłowaniu do nauk nie towarzyszyły w równej mierze wrodzone talenty pedagogiczne. Głównie trudność w wysławianiu się i nieśmiałość towarzyska sprawiały, iż wykłady jego, choć starannie przygotowane i słuchane z szacunkiem, nie wzbudzały zapału u alumnów. Jako wychowawca utrzymywał dystans wobec uczniów, choć interesował się młodzieżą i miał dla niej serdeczną życzliwość i braterską wyrozumiałość¹⁸⁶.

¹⁸⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 25 VI 1890 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. 11 II 1899; BSD, sygn. G. 1389, s. 19, 21 i 38; sygn. G. 1090; J. Wiśniewski, *Wspomnienie pośmiertne o śp. ks. profesorze Janie Sterniku, ur. 1869, zm. 18 II 1896 r. i o śp. alumnie Walentym Kolbucie, ur. 1881 r., zm. 4 XII 1906 r., parafianach ćmielowskich*, Radom 1906, bez pag.; tenże, *Seminarium [...] katalog*; Kubicki, *Antoni Ksawery Sotkiewicz*, s. 172; PKat, 33 (1895), s. 247 i 37 (1899), s. 203. W kościele ćmielowskim znajduje się marmurowa płyta z fotografią Sternika i nekrologiem (z błędną datą śmierci).

¹⁸⁵ Gajkowski jako profesor był kolejno: rektorem kościoła św. Józefa w Sandomierzu, proboszczem w Gierczycach, Bardzie i Łukawie. W r. 1905 został mianowany kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej, a następnie regensem konsystorza sandomierskiego, komisarzem zgromadzeń zakonnych na diecezję sandomierską, egzaminatorem prosynodalnym i członkiem tzw. consilium vigilantiae przeciw modernizmowi.

¹⁸⁶ Rektor seminarium P. Kubicki scharakteryzował Jana Kantego Gajkowskiego jako długoletniego swego współpracownika w następujący sposób: „człowiek prawy, nieposzlakowanego charakteru, pracowitości rzadkiej, pobożności serdecznej, nauki dużej. Autor i tłumacz dzieł rozmaitych, wśród kolegów cieszył się sympatią, wśród alumnów – uznaniem i szacunkiem. Jako pedagog średni, egzekutor swych wymagań słaby” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 189).

Gajkowski pracom społecznym oddawał się raczej przez poczucie obowiązku¹⁸⁷. Natomiast z zamiłowaniem uprawiał pracę pisarską. Publikację artykułów rozpoczął jeszcze w latach szkolnych w „Gazecie Świątecznej”. Jako alumn zorganizował w seminarium sandomierskim kółko literackie wśród kolegów. Po ukończeniu studiów sporo swoich artykułów, recenzji i prac opublikował w różnych czasopismach i wydawnictwach¹⁸⁸. Wielką zasługą Gajkowskiego jest powołanie do życia „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” (1908) i redagowanie jej przez 12 lat.

Praca pisarska stała się dla Gajkowskiego powodem wielu poważnych przykrości. Bowiem za literacką walkę z mariawitami i ogłaszanie w „Kronice Diecezji Sandomierskiej” „przeciwrządowych” artykułów skazany został na 3 tygodnie więzienia w klasztorze na Jasnej Górze, a w 1913 r. pozbawiony stanowiska profesora seminarium¹⁸⁹.

20. Józef Rokoszny (1897-1915). Ur. 18 IX 1870 r. w Radomiu. Był synem Pawła i Petronelli z Woronieckich. Ojciec jego był urzędnikiem skarbowym. Po ukończeniu 6 klas gimnazjum radomskiego, wstąpił w 1887 r. do

¹⁸⁷ Gajkowski brał bezpośredni udział w tajnych pracach narodowych, a po 1905 r. – w jawnie politycznych. Podczas nawet największego prześladowania rządu zaborczego zawsze znalazł drogę do sprowadzania z Krakowa książek zabronionych przez cenzurę rosyjską. Na łamach czasopism: „Kroniki Diecezji Sandomierskiej”, „Sandomierzanina” i „Gazety Radomskiej” wyrażał swe myśli polityczne. Należał do różnych organizacji o charakterze społeczno-kulturalnym.

¹⁸⁸ Wykaz pozycji pisarskich Gajkowskiego podał: J. Rokoszny, *X. Prałat Jan Gajkowski*, KDS, 13 (1920), s. 69-90. Gajkowski między innymi przetłumaczył z niemieckiego podręcznik patrologii Gerharda Rauschena pt. *Zarys patrologii* (Warszawa 1904) i razem z alumnami tłumaczył kilka większych listów św. Hieronima.

¹⁸⁹ Gajkowski po usunięciu ze stanowiska profesora został mianowany proboszczem parafii Kowala (1913), prałatem katedry sandomierskiej (1917) i wiceoficjałem (1918) kurii sandomierskiej. W r. 1919 w czasie epidemii tyfusu płamistego, gdy zmarł wikariusz parafii Kowala, Gajkowski porzucił bezpieczną pracę w kurii i udał się spełniać obowiązki proboszczowskie. Po zarażeniu się od chorego zmarł 8 IV 1919 r. na tyfus płamisty (AKDS, Akta personalne ks. J. K. Gajkowskiego (1893-1919); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 19; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1893-1918; Kubicki, *Spoleczna działalność Kościoła w Polsce...*, s. 63; J. Rokoszny, *X. Prałat Jan Gajkowski*, KDS, 13 (1920), s. 84-90; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 67-70; A. Wyrzykowski, *Gajkowski Jan Kanty (1866-1919)*, PSB, t. VII, s. 218; KDS, 3 (1910), s. 135; por. *Ks[ia]dz Jan Kanty Gajkowski (1866-1919). Kapłan, pisarz, społecznik. Materiały z sesji, Sandomierz, 22 października 1999 r.*, pod red. K. Burka, Sandomierz 2000.

Seminarium Duchownego w Sandomierzu, skąd w 1893 r. z ocenami „eminenter” wysłany został na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Studia akademickie ukończył w 1897 r. ze stopniem magistra teologii „cum eximia laude”.

Po powrocie do diecezji sandomierskiej w 1897 r. udzielił mu święceń kapłańskich bp Antoni F. Sotkiewicz. W tym samym roku został mianowany profesorem miejscowego seminarium. Nie przyjął natomiast proponowanej mu katedry wymowy, a następnie teologii moralnej w Akademii Duchownej w Petersburgu.

Poza prowadzeniem wykładów w seminarium, spełniał Rokosznym jeszcze obowiązki kapelana biskupa Zwierowicza, wikariusza katedralnego, a następnie rektora kościoła św. Jakuba w Sandomierzu oraz różne funkcje w miejscowym konsystorzu. Posiadał jako profesor kolejno etat proboszcza w Kleczanowie, Jarosławicach, Sulisławicach, Chełmcach, Gierczycach i Szczeglicach. Mimo rozlicznych zajęć Rokosznym brał bardzo czynny udział w życiu społecznym Sandomierza między innymi przez organizowanie różnych stowarzyszeń i przynależenie do organizacji i instytucji kościelnych.

W czasie pierwszej wojny światowej Rokosznym (po rezygnacji z profesora) przeniósł się do Radomia, na stanowisko rektora pobernardyńskiego kościoła św. Katarzyny¹⁹⁰. Podobnie jak w Sandomierzu, tak i na tym miejscu rozwinął żywą działalność społeczną. Z polecenia miejscowej Komisji Szkolnej zorganizował w 1915 r. seminarium nauczycielskie, którego został dyrektorem. W tym czasie Rokosznym pracował między innymi jako członek, a następnie prezes, Okręgowej Rady Szkolnej w Radomiu, członek Rady Oświecenia Publicznego przy Ministrze Oświaty, ministerialny wizytator szkół, instruktor wychowania w seminariach nauczycielskich, delegat kuratorium na egzaminach dojrzałości i wizytator nauki religii. W czasie wakacji wyjeżdżał na pracę duszpasterską wśród robotników we Francji. Na zlecenie Ministerstwa WR i OP wyjechał w 1930 r. do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, celem zapoznania tamtejszych szkół parafialnych z Polską i z polskością.

Pracę Rokosznego na polu kościelnym i społecznym doceniały władze duchowne i świeckie. W uznaniu jego zasług został mianowany przez bpa

¹⁹⁰ Rokosznym faktycznie wykładał w seminarium do czerwca 1914 r.; dopiero w 1915 r. zwolniony został na własne żądanie (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 230).

Włodzimierza Bronisława Jasińskiego, ordynariusza sandomierskiego, prałatem kustoszem kapituły sandomierskiej, a papież Pius XI nadał mu godność swego szambelana rzeczywistego. Natomiast Polska Akademia Umiejętności wybrała ks. Józefa Rokosznego na członka Komisji Historii Sztuki. Rokoszny zmarł na aneurizm serca 30 XI 1931 r. w Rzymie. Zwłoki jego zostały przewiezione do Radomia, gdzie społeczeństwo urządziło mu wspaniały pogrzeb.

Rokoszny nie tylko był świetnym organizatorem i działaczem społecznym, ale również wytrwałym bibliofilem, konserwatorem zabytków przeszłości, zbieraczem eksponatów muzealnych oraz miłośnikiem archiwaliów. Dzięki niemu został uratowany od ruiny zabytkowy kościół św. Jakuba w Sandomierzu i założone Muzeum Diecezjalne. Oceniając jego pracę na tym polu, Ministerstwo Sztuki i Kultury powołało go w r. 1919 na urząd konserwatora zabytków w okręgu radomskim. Równocześnie Rokoszny sprawował także urząd diecezjalnego konserwatora zabytków kościelnych.

Pozostawione przez Rokosznego prace pisarskie świadczą również o szerokim wachlarzu jego zainteresowań. Większość z jego pism posiada charakter popularno-naukowy i publicystyczny¹⁹¹.

Rokoszny jako profesor nauczał w seminarium sandomierskim: apologetyki, teologii dogmatycznej, introdukcji specjalnej, archeologii biblijnej, historii sztuki kościelnej, katechizmu, dykcji, historii wymowy kościelnej, literatury polskiej, języka łacińskiego i przejściowo liturgiki. Przy tym „dużą posiadał zdolność wykładania przedmiotu, łatwość i żywość słowa miał niezwykłą; gdy przedmiot opanował i był sam w odpowiednim nastroju wprowadzał

¹⁹¹ Bibliofilstwo Rokosznego posiadało charakter użytkowy i społeczny. Jako wykładowca w seminarium postulował, aby pisać dzieła ascetyczne i podręczniki teologiczne, dostosowane do psychiki polskiej. Ponadto domagał się, aby wykształcenie w seminariach duchownych oprzeć na stałej lekturze Pisma świętego i dzieł Ojców Kościoła. Uważał, iż obowiązkiem wykładowców w uczelniach duchownych winno być budzenie zainteresowań naukowych u alumnów oraz wyrobienie w nich zamiłowania do stałego pogłębiania i poszerzania swoich wiadomości na podstawie lektury tak, aby umieli, w oparciu o literaturę, zdobyć się na naukowe opracowanie nasuwających się problemów. Z tej racji Rokoszny popierał rozwój zarówno ogólnej biblioteki jak i podręcznych biblioteczek w seminarium sandomierskim. Ponadto ustawicznie nawoływał, aby udostępnić szerokim masom społeczeństwa skarby zawarte w literaturze naukowej, popularnej i młodzieżowej. Zestawienie bibliograficzne prac ogłoszonych przez Rokosznego drukiem (w ilości 104 pozycji) podał W. Wójcik, *Ks. Józef Rokoszny (1870-1931)*, ABMK, 10 (1965), s. 287-293.

w podziw swoich uczniów¹⁹². Temperament miał sangwiczny z przewagą uczucia. Z tej racji mimo swej bystrości umysłowej i obszernej wiedzy kierował się niekiedy nastrojami chwili i popełniał pewne niekonsekwencje. Z drugiej jednak strony (jak podkreślają jego współpracownicy) w trudnych sytuacjach potrafił zdobyć się na prawdziwą pokorę i postawę wzorowego kapłana i obywatela¹⁹³. Podkreślić wypada, iż Rokoszny przez swoje wszechstronne uzdolnienie, nastawienie społecznie i niezwykle aktywizm zasługuje na wliczenie go nie tylko do grona najwybitniejszych wychowawców seminarium sandomierskiego, ale także i znakomitych działaczy kultury w skali ogólnokrajowej i poświęcenie odrębnego mu miejsca w biografii polskiej¹⁹⁴.

21. Edward Chrzanowski (1899-1907). Ur. 21 II 1873 r. w Sandomierzu. Był synem Ludwika i Florentyny z Gerszternkornów. Po ukończeniu 5 klas gimnazjalnych w Łodzi, wstąpił w 1889 r. do seminarium sandomierskiego. W 1894 r. został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył po 4 latach ze stopniem magistra teologii. W 1896 r. otrzymał święcenia kapłańskie z rąk bpa Antoniego Franciszka Sotkiewicza. W następnym zaś roku został mianowany wikariuszem parafii Cerkiew. W 1899 r. został mianowany profesorem seminarium sandomierskiego¹⁹⁵. Do 1907 r. wykładał w nim kolejno: język łaciński i polski, historię biblijną, katechizm, geografję powszechną, rubrycystykę i prawo kanoniczne.

¹⁹² Taką ocenę o Rokosznym wydał jego współpracownik Paweł Kubicki, rektor seminarium sandomierskiego (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 230).

¹⁹³ Pomimo różnych prób, nie dał się wciągnąć do akcji na rzecz stronnictw politycznych. Popierał zawsze publiczną inicjatywę mającą na celu dobro społeczeństwa, niezależnie od tego skąd ona pochodziła. W czasie kryzysu materialnego (po pierwszej wojnie światowej) oddał na rzecz skarbu Państwa swe złote insygnia kanonickie, a w ich miejsce używał żelaznych. Dodać wypada, że Rokoszny w 1921 r. został mianowany kierownikiem Archiwum Państwowego w Radomiu.

¹⁹⁴ Wyczerpującą bibliografię dotyczącą osoby Rokosznego i wykaz miejsc, gdzie się znajdują jego podobizny podał Wójcik, *Ks. Józef Rokoszny*, s. 293. Do wspomnianej bibliografii można jeszcze dodać: AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 182-183; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 27 VI 1892 i 30 V 1893 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 3 II 1906 r.

Ponadto w latach 1906-1907 pełnił funkcję prokuratora seminarium. Kubicki (ówczesny wicerektor seminarium) pozostawił notatkę świadczącą o tym, iż Chrzanowski był „jako profesor i wychowawca słaby, jako kolega uczynny i do wspólnego pożycia chętny, jako ekonomista zdolny; przy budowie gmachu seminaryjnego wykazał bystrość i zdolność wybitną”¹⁹⁶.

22. Kazimierz Fulianty (1903-1904). Ur. 5 III 1874 r. we wsi Szewna (koło Ostrowca Świętokrzyskiego), jako syn Józefa i Marianny z Zybałtów. Po ukończeniu 4 klas progimnazjum sandomierskiego, wstąpił w 1891 r. do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1897 r. jako zdolny alumn został wysłany do Akademii Duchownej w Petersburgu, której z powodu braku zdrowia nie skończył. Po dwuletnich studiach powrócił do diecezji sandomierskiej. W 1899 r. otrzymał święcenia kapłańskie¹⁹⁷. W ciągu jednego roku szkolnego wykładał jako profesor filozofię w seminarium sandomierskim¹⁹⁸.

23. Stefan Suchecki (1904-1914). Ur. 1 IX 1877 r. w Słupi Nowej (pow. kielecki). Był synem Marcina i Józefy z Sicińskich. Po ukończeniu 5 klas gimnazjum męskiego w Warszawie, wstąpił w 1894 r. do seminarium sandomierskiego. W 1899 r. jako uczeń wybitnie zdolny został wysłany na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Studia akademickie

¹⁹⁵ Chrzanowski jako profesor był kolejno: wikariuszem parafii Obrazów (1899), rektorem kościoła św. Józefa w Sandomierzu (1901), referentem „rachuby” w kurii sandomierskiej i notariuszem sądu biskupiego w Sandomierzu (1903).

¹⁹⁶ Po zrzeczeniu się w r. 1907 obowiązków profesora seminarium został Chrzanowski mianowany proboszczem parafii Odrowąż (1907), a następnie – Wąchock (1908). Jako dziekan dekanatu wąchockiego brał żywy udział w zorganizowaniu gimnazjum w Wąchocku. Był wizytatorem szkół powszechnych i radnym sejmiku w Starachowicach i rady gminnej w Wąchocku. Od r. 1904 piastował godność kanonika honorowego kapituły sandomierskiej. Zmarł 22 XI 1954 r. (AKDS, Akta personalne ks. E. Chrzanowskiego (1898-1954); ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1897-1950/1951; Wiśniewski, *Katalog pralatów...*, s. 355; KDS, 47 (1954), s. 65-66).

¹⁹⁷ Po wyświęceniu Fulianty był kolejno: wikariuszem parafii Końskie (1899) i Klimontów (1900), prefektem 7-klasowej szkoły żeńskiej p. Gajłówny w Radomiu (1904), proboszczem w Wieniawie (1904-1909) i w Wysokiej (1909). Pod wpływem choroby „neurastenii” odebrał sobie życie 1 września 1912 r. w swoim mieszkaniu w Wysokiej wystrzałem z rewolweru.

¹⁹⁸ AKDS, Akta personalne ks. K. Fulianego (1899-1912); Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1899-1911; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; KDS, 5 (1912), s. 301-302.

ukończył w 1903 r. ze stopniem magistra teologii (za naukę odznaczony złotym krzyżem). W tym też roku otrzymał święcenia kapłańskie¹⁹⁹. W 1904 r. został mianowany profesorem seminarium sandomierskiego. W ciągu 10 lat z zamiłowaniem wykładał język łaciński jako główny swój przedmiot, a przejściowo nauczał: filozofii, teologii dogmatycznej (specjalnej) i prawa kanonicznego. Jako profesor odznaczał się wielkimi zdolnościami, wybitną inteligencją i szybką orientacją zwłaszcza w dziedzinie filologicznej. Natomiast zbyt nadczulone i rozigrane nerwy były dużą dla niego jako wychowawcy przeszkodą w utrzymaniu równowagi tak wobec uczniów, jak i kolegów. W czerwcu 1915 r., gdy zbliżały się wojska austriackie do Sandomierza, wyjechał do Rosji. Po powrocie do kraju Suhecki był kolejno: proboszczem parafii – Zakrzów (1916), Sławno (1921), Skrzywno (1930) i Stromiec (1932). Zmarł 16 VII 1959 r. w Stromcu²⁰⁰.

24. Andrzej Edmund Wyrzykowski (1907-1955). Ur. 24 XI 1879 r. w Sandomierzu na Krakowskim Przedmieściu. Rodzicami jego byli Michał i Agnieszka ze Żmudów, rolnicy. Po ukończeniu miejscowych szkół (podstawowej i progimnazjum) pracował jako nauczyciel w Łagowie Opatowskim. W 1895 r. wstąpił do seminarium sandomierskiego. Jako zdolny alumn (mający ze wszystkich przedmiotów ocenę „eminens”) wysłany został w 1903 r. na dalsze studia do Akademii Duchownej w Petersburgu. Specjalizował się w historii, pod kierunkiem ks. prof. Michała Godlewskiego. W 1906 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W następnym zaś roku ukończył studia akademickie ze stopniem magistra teologii i podjął starania o zezwolenie na kontynuowanie studiów historycznych za granicą. Władze rządowe nie wyraziły na to zgody. Wobec tego Wyrzykowski rozpoczął pracę pedagogiczną w Sandomierzu, jako wikariusz etatowy parafii św. Pawła i równocześnie profesor seminarium duchownego. Podczas pierwszej wojny światowej (gdy seminarium sandomierskie nie było czynne) pracował w duszpasterstwie na stanowisku wikariusza w Koprzywnicy,

¹⁹⁹ Jako kapłan Suhecki zajmował stanowiska: rektora kościoła św. Józefa w Sandomierzu (1903), wikariusza parafii Obrazów (1904), sekretarza (1904), a następnie regensa konsystorza sandomierskiego (1908).

²⁰⁰ AKDS, Akta personalne ks. S. Suheckiego (1903-1959); ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 231; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1904-1950/1951; Wiśniewski, *Seminarium [...] katalog*; KDS, 8 (1915), s. 103; F. Zbroja, *Śp. ks. Stefan Suhecki*, KDS, 52 (1959), s. 345-347.

a następnie przez kilka lat jako rektor kościoła św. Jakuba w Sandomierzu. Poza tym w kurii diecezjalnej i sądzie biskupim pełnił różne funkcje. Brał także czynny udział w życiu społecznym i kulturalnym Sandomierza. Kanonikiem honorowym kapituły sandomierskiej został mianowany w 1915 r., gremialnym – 1917 r., w roku zaś 1932 – prałatem kustoszem i ostatecznie w r. 1946 – prałatem scholastykiem.

Wyrzykowski (odznaczający się licznymi zainteresowaniami naukowymi i pasją bibliofilską) położył wielkie zasługi w uporządkowaniu i katalogowaniu księgozbioru biblioteki seminaryjnej oraz archiwum i biblioteki kapitulnej w Sandomierzu. Od r. 1912 był członkiem komitetu redakcyjnego *Podręcznej encyklopedii kościelnej* prowadząc dział historii w tym wydawnictwie, a od 1933 r. należał do Koła Związku Bibliotekarzy Polskich we Lwowie. Współpracował z wielu uczonymi (jak np. Franciszkiem Bujakiem, Julianem Pagaczewskim, Wacławem Tokarzem, Mieczysławem Niwińskim, Józefem Birkenmajerem) służąc im informacjami szczególnie dotyczącymi zbiorów sandomierskich.

Dorobek pisarski Wyrzykowskiego jest raczej skromny. Pisał na tematy jakie mu życie nasuwało²⁰¹. Dla użytku kleryków opracował *Kurs historii Kościoła polskiego*²⁰². Maszynopis ten, mimo iż był wciąż uzupełniany przez autora, nie odpowiada jednak dzisiejszym wymaganiom metodologicznym.

Wyrzykowski w działalności pedagogicznej raczej widział właściwe swoje powołanie. Posiadał bowiem wielkie zdolności pedagogiczne. W ciągu swojej kadencji profesorskiej wykładał w seminarium sandomierskim: historię Kościoła i historię sztuki sakralnej. Przejściowo uczył także prawa kanonicznego, geografii, patrologii, języka łacińskiego i śpiewu kościelnego. Uczniowie podziwiali nie tylko jego dar opowiadania i wszechstronność wiedzy, ale

²⁰¹ Dokładny spis prac opublikowanych przez Wyrzykowskiego (zawierający 36 pozycji) podał W. Wójcik, *Ks. Andrzej Wyrzykowski (1879-1955)*, ABMK, 2 (1961), z. 1-2, s. 300-302.

²⁰² Dzieło to napisał Wyrzykowski z myślą uzupełnienia podręcznika ks. Krynickiego. Pierwsze wydanie litografowane ukazało się w latach 1910-1911 w drukarni Byrzyńskiego w Sandomierzu. Podobnie w tej drukarni ukazało się drugie wydanie w 1913 r. bez tytułu. Autor na karcie katalogowej biblioteki seminarium sandomierskiego (sygn. 34251) dopisał powyższy tytuł.

również wytrwałość w pracy, umiłowanie książki i petyzm dla zabytków i kultury polskiej. Zmarł na udar serca 4 XI 1955 r. w Sandomierzu²⁰³.

25. Antoni Kasprzycki (1893-1907 i 1912-1917). Ur. 11 I 1864 r. we wsi Kozłowcu (pow. opoczyński), jako syn Jana i Elżbiety z Gradzików. Po ukończeniu w r. 1882 „cum eximia laude” seminarium pedagogicznego w Jędrzejowie, pełnił obowiązki nauczycielskie w Chlewiskach. W 1890 r. po złożeniu egzaminu państwowego w progimnazjum sandomierskim, wstąpił do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1893 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W tym samym roku został mianowany prokuratorem (1893-1901) i instruktorem śpiewu kościelnego (1893-1907) tejże uczelni. W następnym roku zorganizował chór katedralny złożony z alumnów i chłopców, którym dyrygował przez 18 lat²⁰⁴. Po pięcioletniej przerwie związanej ze sprawowaniem funkcji proboszcza w parafii Jastrzęb, na nowo obowiązki prokuratora i profesora w seminarium spełniał Kasprzycki w latach 1912-1917²⁰⁵. W tym czasie wykładał alumnom: liturgię teoretyczną i praktyczną, architekturę kościelną, historię sztuki, zasady śpiewu kościelnego i jego historię. Z całym umiłowaniem i zapałem nauczał zwłaszcza ostatniego przedmiotu. Spełnianiem zaś w sposób uczciwy i gorliwy swych obowiązków tak profesorskich jak i prokuratorских, budował alumnów i współpracowników²⁰⁶.

²⁰³ AKDS, Akta personalne ks. A. Wyrzykowskiego (1906-1955); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 180, 211 i 221; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 11 IX 1907 i 27 VIII 1917 r.; BSD, Pisma po ks. A. Wyrzykowskim; PEK, t. 43/44 (suppl. 1), s. LXXI – podana została błędna data święceń kapłańskich Wyrzykowskiego; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 121-122; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 316; Wójcik, *Ks. Andrzej Wyrzykowski*, s. 298-300 (na s. 302 podana jest bibliografia dotycząca osoby Wyrzykowskiego); Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1896-1950/1951; KDS, 48 (1955), s. 140-142.

²⁰⁴ W tym czasie Kasprzycki sprawował jeszcze funkcje archiwisty (1898), sekretarza (1899), kanclerza (1901) i asesora (1906) konsystorza sandomierskiego.

²⁰⁵ W 1907 r. Kasprzycki został mianowany proboszczem parafii Jastrzęb, w 1911 r. – kanonikiem, a w 1932 r. – prałatem dziekanem kolegiaty opatowskiej. W latach 1912-1917 sprawował funkcję wizytatora klasztorów diecezji sandomierskiej.

²⁰⁶ Po zrzeczeniu się obowiązków seminaryjnych Kasprzycki był kolejno: proboszczem parafii Łoniowa (1917) i Ćmielowa (1920-1932), wikariuszem generalnym bpa Jasińskiego i kanonikiem gremialnym kapituły sandomierskiej (1933), administratorem apostolskim diecezji sandomierskiej z władzą ordynariusza (1934-1936). Zmarł 25 VI 1952 r. w Sandomierzu.

Kasprzycki przez dłuższy czas redagował i wydawał dwa piśmka: „Przyjaciel Parafii” i „Przewodnik Żywego Różańca”²⁰⁷. Poza szeregiem artykułów zamieszczonych głównie na łamach „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” i broszurami na tematy aktualne, wydał także podręcznik liturgiczny pt. *Manuale liturgicum*” (Radom 1917)²⁰⁸.

26. Wacław Mateusz Kosiński (1913-1929). Ur. 21 IX 1882 r. we wsi Dzieki (pow. sandomierski), jako syn Józefa i Janiny z Ducimów, małżonków Kosów. Po ukończeniu 4 klas gimnazjum w Sandomierzu, wstąpił w r. 1899 do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1905 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Jako wikariusz pracował w parafiach: Góry Wysokie (1905) i Opoczno (1906). W 1909 r. wyjechał na studia do Fryburga (Szwajcaria), gdzie uzyskał doktorat filozofii²⁰⁹.

Po powrocie do kraju był Kosiński przez kilka miesięcy proboszczem w Smogorzowie i wikariuszem w Iłży. W 1913 r. mianowany został profesorem sandomierskiego Seminarium Duchownego. W ciągu 16 lat wykładał w nim przeważnie: homiletykę, pedagogikę i literaturę polską, a przejściowo nauczał: języka niemieckiego, socjologii i katechetyki²¹⁰. Jako profesor Kosiński budował alumnów swoją mrówczą pracowitością, solidnym przygotowaniem wykładów, bezpośrednim, braterskim stosunkiem do młodzieży seminaryjnej.

²⁰⁷ Pierwsze piśmko wychodziło w latach 1929-1931, a drugie zaczęło ukazywać się od r. 1935.

²⁰⁸ Wykaz częściowy pozycji ogłoszonych drukiem przez Kasprzyckiego podali: Niwiński, Wiśniewski, *Uzupełnienia do katalogu*, s. 11 (AKDS, Akta personalne ks. A. Kasprzyckiego (1894-1952); AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 130-131 i 156; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 326-327; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1894-1950/1951; S. Świetlicki. *Śp. ks prałat Antoni Kasprzycki*, KDS, 45 (1952), s. 128-136; Kubicki, *Spoleczna działalność Kościoła w Polsce...*, s. 66; PKat, 34 (1896), s. 634 i 779; 35 (1897), s. 748.

²⁰⁹ Studiował literaturę polską jako główny przedmiot, zaś filozofię i pedagogikę jako uboczny.

²¹⁰ Jako profesor Kosiński był równocześnie kolejno proboszczem parafii Niekrasów, Szumsko i Brzóza. Ponadto w latach 1926-1929 spełniał funkcję prefekta Żeńskiego Seminarium Nauczycielskiego w Sandomierzu. Po dobrowolnym zrzeczeniu się profesury seminaryjnej był kolejno proboszczem parafii Skaryszew (1929) i św. Jana w Radomiu (1931-1953). Zmarł jako kanonik gremialny kapituły sandomierskiej 24 XII 1953 r. w Radomiu.

Kosiński w całym swym życiu umiał znakomicie połączyć pracę naukową, pisarską, z czynnymi zajęciami duszpasterskimi. Był redaktorem „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” (1919-1930) i współredaktorem „Przeglądu Homiletycznego”. Pozostawił po sobie bogatą spuściznę pisarską w postaci rozpraw, artykułów i kazań zamieszczanych na łamach różnych czasopism katolickich oraz kilku pozycji książkowych²¹¹.

27. Władysław Chrzanowski (1914-1916). Ur. 1 V 1886 r. we wsi Kietlinie (pow. noworadomskim, gub. piotrkowskiej) w rodzinie wieśniaczej. Był synem Józefa i Józefy z Molińskich. Po skończeniu 4 klas gimnazjum w Noworadomsku, wstąpił w r. 1901 do seminarium sandomierskiego. W r. 1907 jako bardzo zdolny alumn został wysłany na dalsze studia do Fryburga (Szwajcaria), gdzie w następnym roku otrzymał święcenia kapłańskie. Po powrocie do kraju, jako doktor filozofii mianowany został na profesora Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Wykładał w ciągu dwóch lat: filozofię, historię filozofii i język niemiecki. Był zdolnym, inteligentnym i cenionym przez alumnów profesorem²¹².

28. Stanisław Liszewski (1915-1916). Ur. 13 IV 1888 r. we wsi Wola Pawłowska (pow. iłżecki), jako syn włościan Stanisława i Marii z Radomskich. Po ukończeniu progimnazjum w Sandomierzu, wstąpił w r. 1904 do miejscowego Seminarium Duchownego. W 1909 r. jako zdolny alumn został wysłany do

²¹¹ Dokładny wykaz dorobku piśmienniczego Kosińskiego podany jest w KDS, 46 (1953), s. 115-116 (AKDS, Akta personalne ks. W. Kosińskiego (1905-1953); Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z lat 1905-1950/51; Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 355-356; Niwiński, Wiśniewski, *Uzupełnienia do katalogu*, s. 12; KDS, 46 (1953), s. 113-116).

²¹² Kubicki, rektor ówczesny seminarium sandomierskiego, scharakteryzował Chrzanowskiego jako profesora posiadającego „umysł zdolny, a nawet bardzo zdolny, charakter – łatwo się zapalający i łatwo zmienny, ambicję nadczuloną, nerwy rozstrojone; w towarzyskich stosunkach [był] b. miły, przez młodzież lubiany” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 275). Po ustąpieniu z seminarium był Chrzanowski proboszczem parafii Pałków, a następnie Góry Puławskiej. Po wyzwoleniu kraju został wybrany na posła do sejmu II Rzeczypospolitej Polskiej. Nie przyjął zaproponowanych mu w tym czasie wykładów z socjologii na uniwersytecie warszawskim. Wyjeżdżał do Ameryki w ramach akcji zbierania funduszy dla sierot w Polsce (AKDS, Akta personalne ks. W. Chrzanowskiego (1907-1933); Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1916, s. 18; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 275; KDS, 25 (1932), s. 252).

Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył po 4 latach ze stopniem magistra teologii. W 1912 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Po powrocie do diecezji został mianowany wikariuszem w Radomiu. W ciągu dwóch „wojennych” lat szkolnych (trwających tylko 11 miesięcy) wykładał jako profesor w seminarium sandomierskim teologię moralną (ogólną) i język łaciński. Wykłady przygotowywał bardzo sumiennie. Jako wychowawca nie posiadał należytego autorytetu²¹³.

29. Henryk Czernik (1915-1933). Ur. 2 I 1886 r. w Zawichoście z Józefa i Marii z Krawczyńskich. Szkołę średnią i seminarium duchowne (1902-1907) ukończył w Sandomierzu. W 1907 r. jako zdolny alumn został wysłany na dalsze studia teologiczne do Innsbrucka w Austrii²¹⁴. Po dwu latach, przeniósł się na uniwersytet we Fryburgu (Szwajcaria), gdzie w r. 1914 ukończył dwa fakultety (teologiczny i filozoficzny) oraz uzyskał dyplom doktora teologii. Już wcześniej (w 1908 r.) przyjął w Warszawie z rąk miejscowego sufragana Kazimierza Ruszkiewicza święcenia kapłańskie.

Po powrocie do diecezji sandomierskiej, pełnił (od 29 IV 1914 do 31 VIII 1915 r.) obowiązki wikariusza w Łoniowie, po czym powołany został na stanowisko profesor teologii dogmatycznej i filozofii w sandomierskim seminarium duchownym. Przedmioty te wykładał do końca życia. Ponadto był równocześnie (w latach 1930-1932) spowiednikiem zwyczajnym kleryków i w ostatnim roku życia wicerektorem²¹⁵. Czernik posiadając wielkie wrodzone

²¹³ Rektor Kubicki w następujący sposób scharakteryzował Liszewskiego: „umysł zdolny, pamięć dobra, słowo dosadne i często dowcipne były cechami tego profesora [...]. Dla braku namaszczenia kapłańskiego [...] może tylko zewnętrznego, co bardzo raziło alumnów, a na niektórych nawet bardzo dziwne robiło wrażenie, wystąpił z seminarium” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 275). Po ustąpieniu z seminarium był Liszewski proboszczem parafii Gródek (1916-1921). W 1920 r. otrzymał od władzy diecezjalnej pozw. Po kilku latach porzucił stan duchowny i objął posadę profesora Gimnazjum im. olenie studiowania na uniwersytecie warszawskim. Władysława Jagiełły w Płocku (AKDS, Akta personalne ks. S. Liszewskiego (1913-1925), Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1916, s. 18).

²¹⁴ Dyrekcja konwiktów w Innsbrucku, gdzie podczas studiów Czernik mieszkał, określiła go jako kapłana rokującego dobre nadzieje „sacerdos bonae spei” (F. Jop, *Śp. ks. Henryk Czernik*, KDS, 26 (1933), s. 215).

²¹⁵ Czernik jako profesor był jednocześnie rektorem kościoła św. Józefa w Sandomierzu (1916-1932), cenzorem książek treści religijnej, egzaminatorem synodalnym, adwokatem do spraw biednych przy miejscowym sądzie biskupim

zdolności i zalety charakteru wywiązywał się ze swych obowiązków znakomicie. Jako profesor starannie przygotowywał swe wykłady. Alumnom okazywał wiele dobroci i życzliwości, ujmując swój stosunek do nich po męsku, bez sentymentalizmu i czułościowości. Charakteryzując ogólnie sylwetkę duchową Czernika podkreślić należy, iż był to kapłan szlachetny, gorliwy, zdolny, inteligentny, towarzyski, miłosierny, szanowany i ceniony przez wychowanków²¹⁶.

30. Antoni Ręczajski (1919-1920). Ur. 3 IX 1885 r. w Chróścicach (pow. nowomiński) w rodzinie mieszczańskiej, jako syn Józefa i Marii z Szymańskich. Po ukończeniu 7 klasy V Gimnazjum w Warszawie, wstąpił w 1905 r. do seminarium kieleckiego. W 1909 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Jako młody kapłan o dużych zdolnościach umysłowych studiował filozofię w Lowanium (Belgia), a następnie nauki socjologiczne w Fryburgu Szwajcarski i prawo kanoniczne w Rzymie. W 1913 r. powrócił do kraju ze stopniem doktora prawa kanonicznego i nauk społecznych. Do 1915 r. pracował w diecezji kieleckiej. W tym zaś roku przeniósł się do diecezji sandomierskiej, gdzie rozwinął szeroką działalność duszpasterską²¹⁷. W ciągu roku szkolnego 1919/1920 wykładał w seminarium sandomierskim katolicką naukę społeczną²¹⁸.

i redaktorem „Kroniki Diecezji Sandomierskiej” (1930-33). Ponadto pełnił przez szereg lat funkcje prefekta Szkoły Zawodowej Żeńskiej w Sandomierzu, patrona Stowarzyszenia Służących im. św. Zyty i członka zarządu Towarzystwa Dobroczynności. Zmarł jako kanonik katedry sandomierskiej 22 VII 1933 r. w Sandomierzu. Pochowany został w Zawichoście.

²¹⁶ AKDS, Akta personalne ks. H. Czernika (1907-1933); Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 7 V i 18 VI 1932 r.; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 21 VIII 1933. Tablica pamiątkowa (epitafium) w kościele św. Józefa w Sandomierzu. Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 356; Niwiński, Wiśniewski, *Uzupełnienia do katalogu*, s. 6-7; F. Jop, *Śp. ks. Henryk Czernik*, KDS, 26 (1933), s. 214-220; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1916-1932.

²¹⁷ W diecezji sandomierskiej Ręczajski pracował jako wikariusz w Zwoleniu (1915) i Radomiu (1916), sekretarz akcji społecznej (1918), proboszcz i dziekan parafii Przedbórz (1923) i Końskie (1942). W uznaniu zasług został w r. 1920 obdarzony godnością tajnego szambelana Ojca św. Zmarł 18 X 1952 r.

²¹⁸ AKDS, Akta personalne ks. A. Ręczajskiego (1915-1952); Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1916-1950/1951; KDS, 46 (1953), s. 89.

31. Walenty Piotrowicz (1921-1926). Ur. 28 II 1886 r. we wsi Niedźwiedz (pow. sandomierski). Był synem Jana i Marianny z Michalskich. Szkołę powszechną ukończył w rodzinnej miejscowości; średnią zaś w Zakładzie Księży Salezjanów w mieście Iwres (Włochy – Piemont). W r. 1909 wstąpił do seminarium duchownego w Montefiascone we Włoszech. Dnia 1 maja 1916 r. przyjął święcenia kapłańskie. Po odbyciu studiów wyższych na papieskim Fakultecie Seminaryjnym w Rzymie otrzymał doktorat z filozofii i licencjat z teologii. Do diecezji sandomierskiej został inkardynowany 23 marca 1920 r. W tymże roku otrzymał nominację na wikariusza katedralnego i profesora Seminarium Duchownego w Sandomierzu²¹⁹.

32. Franciszek Jop (1922-1947). Ur. 8 X 1897 r. we wsi Słupia Stara (koło Świętego Krzyża). Po ukończeniu Seminarium Duchownego w Sandomierzu, został w 1919 r. wysłany na dalsze studia do Rzymu, gdzie na Gregorianum uzyskał stopień doktora prawa kanonicznego. W 1920 r. przyjął święcenia kapłańskie. Po powrocie do kraju, został w r. 1922 mianowany profesorem prawa kanonicznego w sandomierskim Seminarium Duchownym. Jego trud pedagogiczny trafnie scharakteryzował biskup sandomierski Jan Kanty Lorek, który w związku z nominacją Jopa na biskupa sufragana diecezji sandomierskiej, zwalniając go w 1947 r. z obowiązków profesorskich wyraził mu „swe gorące podziękowanie za 25-letnią gorliwą pracę, pełną sumienności nad wychowaniem i wykształceniem młodych kapłanów, pomimo nieraz trudnych warunków, z pożytkiem dla Kościoła i młodych dusz”²²⁰.

²¹⁹ Piotrowicz jako profesor jednocześnie pełnił od 1922 r. funkcję obrońcy węzła małżeńskiego w sądzie biskupim w Sandomierzu. Po rezygnacji z profesury był kolejno: prefektem średniej Szkoły Zawodowej Żeńskiej w Suchedniowie (1927), rektorem kościoła poklasztornego na Świętym Krzyżu (1928) i proboszczem parafii Ptaków (1936), gdzie zmarł 11 II 1945 r. (AKDS, Akta personalne ks. W. Piotrowicza (1920-1945); KDS, 36-40 (1943-1947), s. 31).

²²⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 11 X 1947 r. Jop od 1925 r. był kanclerzem Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu. Bp Lorek konsekrował go na biskupa sufragana sandomierskiego 19 V 1947 r. W latach 1952-1956 rządził Jop archidiecezją krakowską jako wikariusz kapitulny. Od grudnia 1956 r. był Jop biskupem Śląska Opolskiego, a od r. 1967 jako administrator apostolski (KDS, 36-40 (1943-1947), s. 24-27; 61 (1968), s. 163; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 6; AKDS, jw., p. z 1932 i 11 X 1947 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1920-1960).

33. Adam Bialecki (1925-1933). Ur. 18 XII 1897 r. w Białaczowie (pow. opoczyński), jako syn Józefa i Anny z Kresińskich. Po ukończeniu 4 klas gimnazjum filologicznego Stefana Chrupczałowskiego w Warszawie, wstąpił w r. 1916 do seminarium sandomierskiego. W 1921 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W tym samym roku jako bardzo zdolny kapłan został wysłany w celu odbywania studiów polonistycznych na uniwersytet poznański, który ukończył w 1925 r. ze stopniem doktora filozofii. Po powrocie do diecezji został mianowany profesorem Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Wykładał także między innymi w niższym seminarium sandomierskim język polski i francuski²²¹.

34. Henryk Błasikiewicz (1925-1937). Ur. 2 XII 1899 r. w Radomiu. Był synem Wacława i Antoniny z Mazurkiewiczów. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w miejscowej Szkole Handlowej, wstąpił w 1916 r. do seminarium sandomierskiego. W 1921 r. jako alumn wyróżniający się zdolnościami, pracowitością i dużym wyrobieniem duchowym, został wysłany do Rzymu, gdzie studiował prawo kanoniczne na Gregorianum i muzykę kościelną pod kierunkiem opata Ferrettiego w Papieskiej Szkole Muzycznej. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1922 r. w Rzymie. Po powrocie do kraju został powołany w 1925 r. na profesora seminarium sandomierskiego²²². Wykładał w tej uczelni śpiew kościelny i katolicką naukę społeczną.

Błasikiewicz był utalentowanym muzykiem. Dzięki gruntownym studiom i stałej nad sobą pracy doszedł w tej dziedzinie do niebywałej doskonałości. Jako profesor podniósł znakomicie poziom śpiewu kościelnego w seminarium przez pełne zapału nauczanie alumnów tego przedmiotu. Rozbudził bowiem u nich zamiłowanie do muzyki kościelnej i śpiewu zarówno gregoriańskiego jak i polifonicznego²²³.

²²¹ W 1933 r. Henryk Bialecki porzucił stan kapłański (AKDS, Akta personalne ks. A. Białeckiego (1916-1937); Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1926-1932).

²²² Henryk Błasikiewicz posiadał doktorat z prawa kanonicznego. Jako profesor był równocześnie notariuszem sądu biskupiego i dyrektorem chóru katedralnego w Sandomierzu. Od 1937 r. był proboszczem parafii Wielkowola. Zmarł 25 V 1952 r. w Szczawnie.

²²³ AKDS, Akta personalne ks. H. Błasikiewicza (1916-1952); ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 XII 1925 r.; KDS, 45 (1952), s. 136-139; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1926-1950/1951.

Zabudowania seminarium sandomierskiego około 1906 r.

Rozdział IV

ALUMNI

1. Warunki przyjęcia do seminarium

W omawianym okresie sposób rekrutacji aspirantów do seminarium sandomierskiego był zależny nie tylko od przepisów prawa kościelnego, ale także ustaleń władz rządowych. Bowiem władza diecezjalna w określaniu warunków przyjęcia kandydatów do uczelni duchownej była skrzepowana przepisami państwowymi. Były one dwojakiego rodzaju: po pierwsze – stanowiły fragment ogólnych dążeń władzy państwowej do wzmożenia kontroli nad życiem seminariów duchownych (zwłaszcza w okresie niewoli); po drugie – wiązały się ze sprawą zwolnień kleryków od służby wojskowej.

W czasie trwania rządów zaborcy rosyjskiego sposób rekrutacji aspirantów do uczelni sandomierskiej był podobny jak w pozostałych seminariach Królestwa Polskiego. Dla wszystkich bowiem ówczesnych uczelni duchownych władze Królestwa przepisały jednakowe warunki przyjmowania kandydatów. W tym celu jeszcze 15 IV 1817 r. Komisja Rządowa WR i OP wydała instrukcję określającą dokładnie warunki przyjmowania aspirantów do zakonów i seminariów duchownych¹. Natomiast ze strony władzy diecezjalnej dla seminarium sandomierskiego warunki te zostały określone w statucie z 1841 r.². Statut ów zlecił przeprowadzanie egzaminów wstępnych do seminarium rektorowi, wicerekto-

¹ Instrukcja oparta była na XV artykule dekretu królewskiego z 18 III 1817 r.; kopia instrukcji znajduje się w ASD, Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845). Omówienie tekstu instrukcji zostało zamieszczone w rozdz. IV części pierwszej niniejszej publikacji (s. 75-77).

² Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział I, s. 5-6 § 33-48 pt. „Przyjmowanie do seminarium”. Według statutu aspiranci obowiązani byli złożyć przed egzaminem: 1 – własnoręcznie napisany życiorys, 2 – metrykę chrztu i 3 – „świadcstwo szkolne, jeżeli dopiero co ze szkół wyszli – w razie przeciwnym, oprócz świadectw szkolnych, świadectwo moralności i sprawowania się, od właściwej władzy, pod okiem której pracowali; lub od tych, przy których bawili” (tamże, s. 5 § 34).

rowi i profesorem. Przewodniczyć zaś na nich miał biskup lub prowizorowie³. Termin tych egzaminów obowiązany był ustalić rektor w porozumieniu z ordynariuszem diecezji⁴. Statut zezwalał na przyjmowanie do seminarium wyłącznie kandydatów w wieku od 18 do 30 lat⁵. Zabraniał natomiast przyjmować aspirantów posiadających „złe świadectwo moralności” i tych, którzy „ex vito corporis, byli irregulares ad obeunda officia ecclesiastica”⁶. Nie pozwalał także przyjmować kandydatów, którzy zostali wydaleny z innych uczelni duchownych lub opuścili je dobrowolnie⁷.

Zgodnie z powyższymi przepisami kościelno-państwowymi aspiranci przed przyjęciem do seminarium sandomierskiego składali w miejscowym konsystorzu podanie o dopuszczenie ich do egzaminu wstępnego. Do podania załączali dokumenty: życiorys, metrykę urodzenia i chrztu, świadectwo lekarskie, moralności i ukończenia przynajmniej 4 klas szkół publicznych, zaświadczenie władz miejsca swego zamieszkania, pozwolenie rodziców lub opiekunów i deklarację stwierdzającą, że nie należą do żadnej tajnej organizacji o celach politycznych⁸. Ponadto kandydaci musieli udowodnić, iż nie mają prywatnych ani publicznych

³ Tamże, s. 5 § 36.

⁴ Tamże, s. 5 § 33. Termin i warunki składania egzaminu wstępnego do seminarium często podawane były w „Schematyzmach Diecezji Sandomierskiej”, „Przeglądzie Katolickim” i „Kronice Diecezji Sandomierskiej”. Egzaminy te odbywały się przeważnie na początku i końcu wakacji (PKat, 50 (1912), s. 334; KDS, 1 (1908), s. 202, 264; 2 (1909), s. 302; 4 (1911), s. 242; 9 (1916), s. 113; 10 (1917), s. 78-79, 111; 14 (1921), s. 84-85).

⁵ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział I, s. 6 § 43. W praktyce przepis ten nie zawsze był zachowywany (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 27 VI 1846 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 14 VII 1846 r.; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919).

⁶ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział I, s. 6 § 45.

⁷ Tamże, s. 6 § 46. Przepis ten na ogół nie był zachowywany (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – z 3 III 1865; ASD, Różne korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1863-1876) – p. z 9 I 1863 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 7 V 1867 i 27 V 1869 r.).

⁸ W omawianym okresie w całej Europie szerzyły się tajne związki i stowarzyszenia polityczne. Z tego powodu namiestnik Królestwa Polskiego jeszcze 13 V 1824 r. wydał zarządzenie, ażeby kandydaci przyjmowani do seminariów duchownych podpisali deklaracje, że nie należeli i w przyszłości nie będą należeć, ani w kraju ani za granicą, do żadnej tajnej organizacji o celach politycznych (zob. część pierwszą publikacji; w aneksie A są podane wzory deklaracji); por. J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 35-36).

obowiązków i że nie należą ani do wojska czynnego ani do pierwszej rezerwy; bądź też, że zostali od służby wojskowej zwolnieni⁹.

Egzaminatorowie na podstawie relacji aspirantów spisywali protokoły, zawierające między innymi krótki opis dotychczasowego życia kandydatów i pobudki, które skłoniły ich do obrania stanu duchownego¹⁰. Protokoły zaopatrzone w opinie ordynariusza diecezji i egzaminatorów, razem z załącznikami, przesyłano do odpowiedniej komisji państwowej.

Po powstaniu listopadowym, a zwłaszcza po styczniowym, władze rządowe zaostryły dotychczasowe przepisy o rekrutacji kandydatów do seminariów duchownych. Wymagały one, aby aspiranci do podania o dopuszczenie ich do egzaminu wstępnego załączali zaświadczenia, potwierdzone przez wojennych naczelników powiatowych i władze policyjne, informujące, że nie brali udziału w insurekcji. Widocznie to zarządzenie nie było skrupulatnie przestrzegane w uczelni sandomierskiej, skoro czynniki rządowe często przypominały zwierzchności seminaryjnej o konieczności jego zachowywania¹¹.

Nowe obostrzenie w przyjmowaniu aspirantów do seminarium wprowadził ukaz carski z 20 XI 1875 r., nakazujący władzy diecezjalnej przedkładać ich dokumenty do zatwierdzenia miejscowemu gubernatorowi. Aspiranci mogli być przyjęci oficjalnie do uczelni dopiero po wyrażeniu przez niego zgody¹². Tym-

⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844); Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium oraz egzaminów aspiranckich, konkursowych i seminaryjnych (1833-1866); Akta alumnów seminarium (1870-1881); Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895); Akta alumnów seminarium duchownego (1895-1903) i Akta alumnów seminarium duchownego (1903-1919) – w wymienionych poszytach znajdują się z licznymi brakami serie protokołów egzaminów aspiranckich razem z dokumentami z lat 1841-1918.

¹⁰ Tamże. Formularze protokołów wypełniali egzaminatorowie zgodnie z przepisami instrukcji z 15 IV 1817 r.; zawierały one 6 pytań (zob. rozdz. IV części pierwszej niniejszej publikacji, s. 79).

¹¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. wpisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 21 III 1865 r.; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 27 IX 1864 r. (por. część pierwszą publikacji oraz tenże, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 121).

¹² AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 13 i 20 III, 19 V 1876; Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 11 v. nn.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 17 IV 1910; por. P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, Sandomierz 1933, 1939, cz. 1, t. 1, s. 115-116 i cz. 3, t. 3, s. 235. Warszawski generał-gubernator 20 II 1908 r. skierował do gubernatorów Królestwa Polskiego poufny okólnik, w którym podał im

czasem zatwierdzenie od gubernatora przychodziło zwykle około Wszystkich Świętych lub Bożego Narodzenia. Takie więc postawienie sprawy było krzywdzące dla seminarium, gdyż uniemożliwiało rozpoczęcie wykładów w ciągu pierwszych 2-3 miesięcy roku szkolnego, co równało się skasowaniu pierwszego kursu¹³. Dlatego w praktyce przez szereg lat zwierzchność uczelni omijała powyższy przepis w ten sposób, że nowo przyjęci alumni aż do chwili ich zatwierdzenia przez gubernatora uczęszczali na wykłady nie wkładając sukni duchownej¹⁴. W razie odmownej decyzji gubernatora, zmuszeni byli opuścić seminarium¹⁵.

W związku z powyższym warszawski generał-gubernator G. A. Skafon zwrócił się 21 I 1904 r. do biskupa sandomierskiego z żądaniem usunięcia z miejscowego seminarium nie zatwierdzonych przez władze rządowe „wolnych słuchaczy” i w przyszłości przestrzegania w nim przepisów wspomnianego aktu carskiego z 1875 r.¹⁶. W odpowiedzi biskup Zwierowicz zaznaczył, iż postanowienia tego aktu są w uczelni zachowywane, ponieważ jeszcze nie nadeszła decyzja gubernatora w sprawie przyjętych aspirantów. Ponadto praktykowany od dawna w seminarium sandomierskim zwyczaj uczęszczania „wolnych słuchaczy” na wykłady uzasadniał potrzebę rozpoczęcia roku szkolnego we właściwym terminie¹⁷. Władze rządowe nie uznały widocznie za wystarczające podanych

instrukcję, jaką liczbę aspirantów mają zatwierdzać i zalecając im, aby w tej sprawie przesyłali biskupom tylko ogólnikową odpowiedź bez przytaczania motywów swego postępowania. Zatwierdzenie władz rządowych musieli uzyskać również nowicjusze zakonu kształcący się w seminariach diecezjalnych (Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 138, 154).

¹³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 208; por. KDS, 3 (1910), s. 331; 4 (1911), s. 17.

¹⁴ Przepisy seminaryjne zezwalały bowiem uczęszczać „po świecku” na wykłady tym aspirantom, którzy nie mogli być przyjęci do seminarium z powodu braku pomieszczenia i dostatecznego funduszu (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział I, s. 6 § 42; BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 6 V 1843 r.: Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 152; KDS, 5 (1912), s. 300).

¹⁵ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 174, 208; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 23 VIII 1911; KDS, 3 (1910), s. 98; 4 (1911), s. 17.

¹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 311; Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 151-153.

¹⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 312-312 v.

przez biskupa motywów, skoro w dalszym ciągu domagały się od niego kategorycznego usuwania z seminarium „wolnych słuchaczy”¹⁸.

W okresie pierwszej wojny światowej aspiranci wstępujący do seminarium sandomierskiego obowiązani byli przedstawić władzy diecezjalnej świadectwa: 1 – z ukończenia przynajmniej 4 klas gimnazjum filologicznego, 2 – urodzenia i chrztu, 3 – przynależności (czyli miejsca zamieszkania od prezydenta, burmistrza lub wójta), 4 – lekarskie (o świeżo szczepionej ospie), 5 – prefekta lub proboszcza o moralności i 6 – pozwolenie na wstąpienie do seminarium od rodziców lub opiekunów¹⁹.

Po odzyskaniu niepodległości kraju warunki przyjęcia aspirantów do seminarium określała władza diecezjalna. W tym czasie załączali oni do podania – życiorys, metrykę urodzenia i chrztu oraz świadectwa: szkolne (przynajmniej z ukończenia 6 klas gimnazjalnych), lekarskie, proboszcza i prefekta²⁰.

Ze względu na cenzus naukowy przyjmowano do seminarium sandomierskiego w okresie niewoli, zgodnie z rozporządzeniem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 23 II 1817 r. i statutu seminaryjnego z r. 1841, na ogół tych kandydatów, którzy ukończyli przynajmniej czwartą klasę publicznej szkoły i pomyślnie złożyli wstępny egzamin²¹. Rada ta reskrytem z 20 XII 1842 r. zwolniła „tych uczniów ubogich rodziców wyznania rzymsko-katolickiego od opłaty szkolnej w wyższych klasach gimnazjalnych, którzy [zobowiązali] się po ukończeniu tychże klas poświęcić stanowi duchownemu”²². Korzystając z tego

¹⁸ Tamże, s. 382 nn.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 17 IV 1910 i 22 VIII 1911.

¹⁹ KDS, 8 (1815), s. 130; 9 (1916), s. 14 i 10 (1917), s. 78-79.

²⁰ ASD, Liber aspirantium ad statum clericalem (1900-1927) – p. z 16, 28 i 30 VI 1924 r.; por. KDS, 15 (1921), s. 84-85; 16 (1923), s. 84 i 128. Aspiranci nie pełnoletni obowiązani byli ponadto złożyć zezwolenie rodziców lub opiekunów (KDS, 14 (1921), s. 85).

²¹ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 6 V 1843 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844) – znajduje się kopia dekretu z 23 II 1817 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 19 V i 13 VII 1876 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 3 VI 1882 r.; por. P. Kubicki, *Początek roku szkolnego w seminariumm diecezjalnym*, KDS, 1 (1908), s. 265; PKat, 11 (1873), s. 521-522; Statut z 1841 r., Tyt. III, s. 6 § 44. Podobnie było w innych ówczesnych seminariach duchownych Królestwa Polskiego (Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 59; W. T. Popiel, *Pamiętniki*, wyd. J. Urban, t. 2, Kraków 1915, s. 250).

²² BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 6 V 1843 r.

profesorowie na sesji pedagogicznej odbytej 6 V 1843 r. postanowili w przyszłości „tych tylko do słuchania nauk w seminarium przypuszczać, którzy siódmą klasę w gimnazjum ukończą”²³. W związku z tym prosili administratora (diecezji sandomierskiej) – ks. kan. Wojciecha Grzegorzewskiego, aby za pośrednictwem kuratora okręgu naukowego warszawskiego, interweniował u dyrektora i inspektorów szkół znajdujących się na terenie podległej mu diecezji, by oni „do dobrodziejstwa rządu, jakie Rada Administracyjna wyżej [...] objawiła, tych tylko uczniów przypuszczali, którzy w pierwszych czterech klasach byli celującymi w naukach i wzorowego postępowania”²⁴.

Postulaty sesji pedagogicznej nie znalazły większego zastosowania w życiu seminaryjnym. Na przeszkodzie ich realizacji stanął brak aspirantów z wyższym wykształceniem. Spośród bowiem uczniów gimnazjalnych korzystających, w oparciu o przytoczone wyżej zarządzenie Rady Administracyjnej, z bezpłatnej nauki, część tylko wstępowała do seminarium sandomierskiego²⁵.

Wspomniany dekret Rady Administracyjnej z 1817 r. został zmodyfikowany 27 XII 1871 r. przepisami ukazu carskiego, który zezwalał przyjmować do seminarium kandydatów również z prywatnym wykształceniem pod warunkiem, iż pomyślnie złożą przed władzami szkolnymi tych miast, w których znajdują się uczelnie duchowne egzamin z zakresu czterech klas gimnazjalnych²⁶. Składania podobnego egzaminu z przedmiotów „rosyjskich” (języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji) żądał ukaz carski z 30 V 1895 r. od kandydatów, którzy bez

²³ Tamże. Profesorowie stwierdzili, że „dotąd, ci nawet do seminarium byli przypuszczani, którzy tylko czwartą klasę w szkołach krajowych ukończyli, mając wzgląd na to, że będąc ubogimi (a takich tylko najczęściej do seminarium się zgłasza) nie byli w stanie dla wielkiej opłaty słuchać nauk w wyższych klasach gimnazjalnych” (tamże).

²⁴ Tamże. Administrator diecezji sandomierskiej wymienione postanowienie sesji pedagogicznej zatwierdził.

²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 24 I i 12 II 1857 r.; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 17 V 1848, 28 II i 20 III 1851, 12 II i 20 II 1852; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 24 X 1871 r. Wobec powyższego profesorowie na sesji pedagogicznej 27 VI 1846 r. zdecydowali, iż „w braku uczniów z klasy 7 aspirujących można przyjmować uczniów z celującymi stopniami kończących klasę IV” (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 27 VI 1846 r.).

²⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 27 XII 1871 (kopia ukazu), 20 VII i 27 VIII 1872, 9 i 30 IV 1878 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 VII 1872 r.; Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1870-1976) – p. z 27 VII 1878 r.

matury opuścili szkołę wcześniej niż przed pół rokiem²⁷. Ponadto władze zaborcze lękając się bojkotu rządowych szkół przez polskie społeczeństwo, wymagały od biskupów Królestwa Polskiego, aby absolwenci tych uczelni mieli pierwszeństwo wstępu do seminariów przed wychowankami szkół prywatnych²⁸.

W tym okresie seminarium sandomierskie dysponujące małą liczbą stypendiów rządowych, nie mogło przebierać między zgłaszającymi się do niego kandydatami. W oparciu więc o wspomniane przepisy ukazów carskich przyjmowano do niego nie tylko aspirantów, którzy ukończyli cztery klasy publicznej szkoły gimnazjalnej lub realnej, ale także z świadectwami „aptekarскими”, „wojskowymi” i tzw. „aleksandrówek” oraz z prywatną edukacją²⁹. Posiadający bowiem wyższe wykształcenie biedniejsi aspiranci omijali uczelnię sandomierską, udając się wprost na fundusz rządowy do sąsiednich seminariów³⁰.

Po odzyskaniu niepodległości kraju zarówno władze kościelne jak i świeckie dążyły do tego, aby do seminariów duchownych byli przyjmowani wyłącznie

²⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 46-46 v. Treść ukazu została dokładnie omówiona w rozdz. I niniejszej części publikacji. Ukaz ten bardzo utrudniał wstępowanie kandydatom do seminariów. Z tego powodu biskupi Królestwa Polskiego wspólnie zwrócili się w 1909 r. do „Ministra Spraw Wewnętrznych [z prośbą] o skasowanie tego rozporządzenia, któremu podlegają tylko kandydaci do stanu duchownego” (tamże, s. 380).

²⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. z 22 VIII 1898 i 10 VI 1902 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 154-156.

²⁹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 VII 1872 r.; Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1870-1876) – p. z 27 VII 1876 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 27 VII 1876 r.; Akta alumnów seminarium duchownego (1895-1903) – p. z 10 VI 1902 r. Ks. Wacław Kosiński (ukończył seminarium sandomierskie w r. 1905 i był w latach 1913-1920 profesorem tej uczelni) w odczycie wygłoszonym 8 XII 1910 r. na miesięcznym zebraniu polskich księży i kleryków we Fryburgu wspominał, iż: „Wina to naszych ciężkich stosunków krajowych, że do seminarium przyjmowani bywają kandydaci o małym cenzusie naukowym. Z jedenastu pokoleń, z którymi kolegowałem w naszym seminarium, zostało księżmi 115; z tego ani jeden nie miał matury, trzech było z 6 klas, reszta z 4 klas, prócz pewnego procentu z świadectwami aptekarskimi, wojskowymi i tzw. „aleksandrówek” ([W. Kosiński], *Potrzeby naszego duszpasterstwa parafialnego*, KDS, 4 (1911), s. 44-45). Nie udało mi się (pomimo poszukiwań) wyjaśnić nazw szkół podanych w cudzysłowie.

³⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VI 1863 r.; Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 21 XII 1871 r. Na początku XX wieku najwięcej aspirantów seminarium dostarczyło progimnazjum sandomierskie i gimnazjum radomskie (Kubicki, *Początek roku szkolnego...*, s. 264.

kandydaci posiadający świadectwo dojrzałości szkoły średniej. W większości wszakże diecezji byłego Królestwa Polskiego urzeczywistnieniu tych zamierzeń stał na przeszkodzie brak aspirantów z takim właśnie cenzusem naukowym³¹. Kryzys ten przeżywało również seminarium sandomierskie. W tym czasie zgłaszało się do niego corocznie przeciętnie 4 do 5 maturzystów. Natomiast potrzeby duszpasterskie miejscowej diecezji (liczącej wówczas około 1 miliona katolików) wymagały, aby przyjmowano do niego rocznie 25-30 aspirantów. W celu zaradzenia takiemu anormalnemu stanowi, wykłady w seminarium dwu kursów przygotowawczych dostosowano do programu obowiązującego w klasach VII i VIII gimnazjum humanistycznego. W ten sposób uzyskano możliwość przyjmowania do uczelni duchownej kandydatów, którzy ukończyli sześć klas gimnazjalnych³². Taki stan trwał do 1 IX 1926 r. Od tego czasu przyjmowano do seminarium wyłącznie kandydatów posiadających maturę państwową³³.

Zakres programu i sposób przeprowadzania egzaminu dla aspirantów wstępujących do seminarium określił statut z 1841 r.³⁴. W praktyce jednak nie trzy-

³¹ Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 60. Od przyjmowania aspirantów z maturą państwową uzależnione było zrównanie w prawach i przywilejach seminarium duchownych z fakultetami teologicznymi uniwersytetów (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 5 XI 1919; AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939), Departament V Wyznań z lat 1918-1939, sygn. 579, – p. z 22 X 1921, 15 II i 6 IV 1926 r.).

³² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 9 XI 1917, 13 XI 1918 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1922 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 18 IV 1925 r.

³³ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 20 X 1932 i 2 XI 1935 r.

³⁴ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział I, s. 6 § 37-39 – postanawiał, iż „na egzaminie, aspirant tłumaczyć będzie z łacińskiego języka na polski; z polskiego na łaciński; zrobi wypracowanie gramatyczne łacińskie, tudzież ćwiczenie polskie; zaśpiewa, dla poznania jaki ma głos; czytać będzie kazanie tonem deklamacyjnym, dla poznania zdolności do wymowy kaznodziejskiej” (tamże, s. 6 § 37). W dalszym ciągu statut polecał także, aby były zapisywane w specjalnej księdze stopnie i „odpowiedzi examinowanych [...]. Jeżeli aspirant płynnie tłumaczy, tak z łacińskiego na polski, jak z polskiego na łaciński język; w wypracowaniu łacińskim zrobi mało błędów; w ćwiczeniu polskim, gładko i zrozumiale się wypisze; otrzyma stopień celujący. Gdy w tłumaczeniu wiedzieć będzie znacznie większą ilość wyrazów; nieźle wypracuje ćwiczenia, tak polskie jak i łacińskie, zyska stopień dostateczny. Jeżeli większej ilości wyrazów znaczenia wiedzieć nie będzie, ćwiczenia porobi błędne, zasłuży stopień mierny. Tym, którzy albo bardzo mało, albo nic nie wiedzą znaczeń wyrazów; ćwiczenia wypracują źle, dawany będzie stopień mały (tamże, s. 6 § 38). W końcu statut stanowił, iż

mano się ściśle jego wskazań. Aspiranci bowiem w ciągu omawianego okresu składali egzamin ustny z historii powszechnej i śpiewu oraz ustny i piśmienny z języka polskiego i łacińskiego³⁵.

Poza wyżej przytoczonymi zarządzeniami państwowymi, władza diecezjalna była skrepowana w przyjmowaniu kandydatów do seminarium sandomierskiego zwłaszcza przepisami o zaciągu wojskowym. Na mocy rozporządzenia J. Zajączka, namiestnika Królestwa Polskiego z 31 VIII 1824 r. zobowiązana była corocznie w pierwszych piętnastu dniach stycznia podawać Komisji Rządowej WR i OP imienną listę osób przyjętych do seminarium, a nie mających stałego zwolnienia od poboru do wojska³⁶. Komisja zaś w ciągu następnych piętnastu dni tegoż miesiąca miała przesłać listę namiestnikowi, który ostatecznie decydował o zwolnieniu wymienionych w niej aspirantów od zaciągu wojskowego³⁷. Władza diecezjalna mogła wymienionych w liście kandydatów nadal zatrzymać w uczelni w tym jedynie wypadku, gdy uzyskała aprobatę namiestnika³⁸.

Alumn opuszczający seminarium bez uzyskania święceń kapłańskich na nowo podlegał zaciągowi wojskowemu³⁹. O takich wypadkach władza diecezjalna obowiązana była na podstawie przepisów reskryptu Komisji Rządowej WR i OP z 7 XI 1829 r. powiadamiać ją pod koniec każdego roku⁴⁰.

Namiestnik Królestwa Polskiego dowiedziawszy się o tym, iż wspomniane przepisy nie są przestrzegane w uczelniach duchownych, wydał 2 XI 1841 r. reskrypt, w którym polecił, aby „alumni seminariów [...] w każdym czasie na żądanie naczelników wojennych guberni stawieni byli do sprawdzenia bądź przed

„egzaminatorowie [...] oparci na odpowiedziach i świadectwach moralności, głosować będą sumiennie” (tamże, s. 6 § 39).

³⁵ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 VII 1873 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 1 VII 1884 r.; Liber aspirantium ad statum clericalem (1900-1927) – p. z 22 VI 1900 i 30 VI 1924, 23-30 VI 1925 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 24-25, 254; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 1 VII 1876 r.; KDS, 14 (1921), s. 85.

³⁶ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 9 (1825), nr 37, s. 51, art. 1; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1825-1831) – p. z 10 XI 1828 i Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 13 XI 1841 – znajduje się kopia powyższego rozporządzenia.

³⁷ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 9 (1825), nr 37, s. 51, art. 2.

³⁸ Tamże, s. 51-52, art. 3.

³⁹ Tamże, s. 52, art. 4.

⁴⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 13 XI 1841 r.

nich, bądź przed delegowanych od nich urzędników”⁴¹. W oparciu o powyższy reskrypt Komisji Rządowej SW i D zwróciła się 13 XI 1841 r. do biskupa nominata sandomierskiego Bąkiewicza, aby polecił władzy diecezjalnej składać raporty „o każdym przyjęciu, ubyciu lub przeniesieniu alumnów seminaryjskich [...] nie tylko władzom miejscowym, to jest, komisarzom obwodowym i rządowi gubernialnemu [...], ale niezwłocznie i naczelnikowi wojennemu guberni”⁴².

Z danych źródłowych wynika, iż władze państwowe czuwały nad tym, aby wspomniane przepisy były ściśle zachowywane w seminarium sandomierskim⁴³. Świadczy o tym między innymi wizytacja tej uczelni, jaką z polecenia rządu gubernialnego przeprowadził 16 XI 1841 r. naczelnik żandarmerii i komendy sandomierskiej w celu skontrolowania liczby alumnów podlegających spisowi wojskowemu⁴⁴.

Dalsze obostrzenie przepisów o zaciągu wojskowym alumnów wprowadził reskrypt namiestnika Królestwa Polskiego z 8 VI 1845 r. Namiestnik uważał, że brak dostatecznej liczby popisowych w kraju powstał przez to, iż do seminariów wstępują kandydaci „po większej części [...] nie tak z powołania duchownego, jak raczej dla uniknięcia poboru do wojska”⁴⁵. Z tego powodu w powyższym reskrypcie żądał, aby władze diecezjalne oznaczyły stałą liczbę wychowanków uczelni duchownych. W tej sprawie Komisja Rządowa SW i D skierowała pismo 5 VII 1845 r. do biskupa sandomierskiego Józefa Joachima Goldtmanna⁴⁶. Biskup w odpowiedzi z 7 VIII tegoż roku powiadomił Komisję, iż corocznie winno być przyjmowanych do seminarium sandomierskiego od 13 do 14 aspirantów. Taka liczba kapłanów z różnych powodów opuszcza rocznie stanowiska parafialne. Natomiast ogólna liczba wychowanków uczelni rocznie powinna się wahać w granicach 52-56⁴⁷.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

⁴³ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 16 XI 1841 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 4, 5 i 7 X, 31 XII 1844, 2 I i 5 XII 1845 r.; BSD, sygn. G. 942, p. z 16 I 1842 r.

⁴⁴ ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 16 XI 1841 r. Podobne wizytacje odbywały się także w następnych latach (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 21 I i 15 II 1848, 28 III 1856 r.).

⁴⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – z 5 VII 1845 r.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, p. z 7 VIII 1845 r.

Widocznie Komisja Rządowa SW i D nie uznała racji przedstawionych przez biskupa za wystarczające. W celu bowiem ich sprawdzenia poleciła piśmie z 31 VIII 1847 r. władzy diecezjalnej przedłożyć sobie spis wszystkich wychowanków seminarium sandomierskiego z lat 1840-1846 zwolnionych od zaciągu wojskowego. Komisja od wypełnienia tego warunku uzależniła dalsze zwalnianie alumnów sandomierskich od poboru do wojska⁴⁸. Po blisko dwuletniej przerwie, namiestnik Królestwa Polskiego wreszcie 24 XII 1847 r. zdecydował się zwolnić od służby wojskowej przyjętych do seminarium aspirantów, kiedy władza diecezjalna spełniła powyższy warunek⁴⁹. Od tego czasu zwierzchność seminaryjna na mocy reskryptu wspomnianej Komisji z 31 VIII 1847 r. obowiązana była jej i rządowi gubernialnemu pod koniec każdego roku przysyłać trzy listy zawierające spisy alumnów: posiadających zwolnienie od wojska, potrzebujących tego zwolnienia i wszystkich przebywających w zakładzie⁵⁰.

Władze państwowe, aby usprawiedliwić zaostrzenie przepisów o zaciągu wojskowym kleryków, w dalszym ciągu utrzymywały, iż „znaczna liczba tych kandydatów pozbawioną jest prawdziwego powołania do stanu duchownego i nie posiada odpowiednich kwalifikacji [...], wstępuje zaś do stanu duchownego, jedynie dla uniknięcia służby wojskowej”⁵¹. Wobec tego rząd uważał, że jest powołany do zaradzenia temu stanowi. Komisja Rządowa SW i D powiadomiła biskupa sandomierskiego, iż w tym celu namiestnik Królestwa Polskiego wydał reskrypt z 27 V 1848 r.⁵². Namiestnik zabronił w nim przyjmować kandydatów do seminarium na koszt własny. Liczba zaś alumnów miała być normowana funduszem etatowym seminarium. Postanowienie to było w wysokim stopniu krzywdzące dla uczelni sandomierskiej. Z funduszu seminaryjnego mogło bo-

⁴⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 31 VIII 1847 r.

⁴⁹ Tamże, p. z 6 i 20 V, 31 VIII, 9 IX, 25 XI, 13 i 30 XII 1847 r. Zwierzchność seminaryjna, wbrew zarządzeniom władz państwowych wydanych w tym czasie, nie zgodziła się, aby alumni sandomierscy stawali przed komisją poborową. Z wykazów podanych przez władze diecezjalne Królestwa Polskiego wynika, że w latach 1840-1846 zwolnienie od wojska uzyskało 1780 alumnów, w tym 89 z seminarium sandomierskiego (tamże, p. z 31 VIII i 9 IX 1847 r.).

⁵⁰ Tamże, p. z 31 VIII i 9 IX 1847 r.

⁵¹ Tamże, p. z 11 VI 1848 r.

⁵² Tamże.

wiem utrzymywać się rocznie zaledwie 20 alumnów⁵³. Ponadto namiestnik we wspomnianym reskrypcie polecił władzom diecezjalnym co sześć miesięcy (na początku lipca i grudnia) składać odpowiedniej komisji rządowej listy alumnów z zaznaczeniem, kto, kiedy i z jakiego powodu opuścił seminarium⁵⁴.

Powyższe przepisy dotyczące się zaciągu wojskowego, zostały zmienione ukazem carskim z 15 III 1859 r. i na nim opartą „Instrukcją Rekrucką” Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 13 XI 1860 r.⁵⁵. Zgodnie z tą instrukcją w wyznaniu rzymsko-katolickim nie podlegali zaciągowi wojskowemu: kapłani, diakoni, subdiakoni i alumni posiadający mniejsze święcenia. Władze diecezjalne w celu zwolnienia kleryków posiadających święcenia od zaciągu wojskowego zobowiązane były przedkładać ich listy tylko magistratom miast lub wójtom gmin, w których byli zapisani do ksiąg ludności⁵⁶. Przepisy te były niekorzystne dla seminariów duchownych, dlatego że nie oszczędzały od poboru do wojska wstępujących do nich aspirantów. Z tego powodu biskup sandomierski Juszyński, podobnie jak inni rządcy diecezji w Królestwie Polskim, w piśmie skierowanym 31 VII 1862 r. do głównego dyrektora Komisji Rządowej WR i OP zaprotestował przeciwko wspomnianym zarządzeniom, domagając się ich zmiany⁵⁷. Protest ten nie przyniósł spodziewanego skutku⁵⁸. Dopiero pewne złagodzenie

⁵³ Tamże. Władze rządowe czuwały nad tym, aby to postanowienie było zachowywane w seminarium sandomierskim (tamże, p. z 10 X 1848 r. i Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 24 XI 1853 r.).

⁵⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 11 VI 1848 r.

⁵⁵ Tamże, p. 11 VI 1862 r.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, p. z 3 i 31 VII 1862 r. Biskup sandomierski twierdził, iż powyższe przepisy są „wprost przeciwne ustawom świętego Kościoła bo, albo tym sposobem zamkniętą być musi droga młodzieży do stanu duchownego, która dla ochrony od wojska szukać będzie w innym stanie ucieczki – albo których seminarium przez lat 2 lub 3 wychowa, nie mając żadnych święceń, brani będą do wojska, a przez to seminarium pozbawione będzie kandydatów [...]. Wszak też sama Instrukcja zapewnia opiekę uczniom wszelkich instytucji nawet niechrześcijańskich, których uwalnia od zaciągu przez czas zostawania w instytucji? Czemużby wyznanie rzymsko-katolickie, miało być pozbawione tej opieki Wysokiego Rządu, w kraju, który wyznaje religię rzymsko-katolicką?” (tamże, p. z 31 VII 1862 r.).

⁵⁸ ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące listy alumnów pod względem spisu wojskowego (1846-1867) – p. z 3, 10, 21, 22 i 27 III, 27 X, 7 XI 1805, 7 III 1866 r.

krzywdzących uczelnie duchowne przepisów o poborze wojskowym przyniósł ukaz carski z 13 VI 1865 r. i jego uzupełnienie ogłoszone 26 VII 1865 r.⁵⁹.

Przepisy wyżej omówione uzupełniał ukaz carski z 30 XII 1878 r.; polecał on, aby rektor składał w zarządzie wojskowo-rekruckim metryki urodzenia alumnów i powiadamiał tenże urząd o opuszczaniu przez nich seminarium⁶⁰.

W okresie II Rzeczypospolitej Polskiej ustawodawstwo państwowe uwzględniając przepisy prawa kanonicznego, stało na stanowisku zwalniania duchowieństwa od służby wojskowej. Za czasów Rady Regencyjnej kwestię tę regulowała tzw. Tymczasowa Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej, ogłoszona 27 X 1918 r. Zgodnie z tą ustawą alumni posiadający wyższe święcenia byli zwolnieni, a pozostali odroczeni od wojska. Zaświadczenia o posiadaniu kwalifikacji, uprawniających do zwolnienia lub odroczenia od służby wojskowej, wystawiał seminarzystom rektor. Wszelkie formalności przewidziane wspomnianą ustawą miały być załatwiane najpóźniej na 14 dni przed przeglądem rekruckim, który odbywał się od 15 X do 15 XII każdego roku⁶¹. W myśl zaś rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wojskowych z 29 III 1920 r. władza diecezjalna obowiązana była zawiadamiać Powiatową Komendę Uzupełnień o każdym przyjęciu do seminarium aspiranta posiadającego odroczenie służby wojskowej, jak również o opuszczeniu przez alumna, korzystającego z odroczenia służby wojskowej, na stałe tego zakładu⁶². Ministerstwo Spraw Wojskowych okólnikiem z 25 XI 1920 r. poleciło uwolnić z wojska wszystkich szeregowców, którzy „przedstawiają zaświadczenia, iż w chwili wstąpienia do

⁵⁹ Uzupełnienie to stanowiło, iż „duchowni wszystkich wyznań chrześcijańskich, tak świeccy, jako i zakonnicy” nie podlegają zaciągowi wojskowemu („Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 65 (1865), s. 143.

⁶⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 24 I i 6 II 1879 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 12 IX 1888 r.

⁶¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 17 III 1919, 1 VII 1920, 10 IX 1921, 23 II, 6 i 27 XII 1922 r.; por. „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”, (1918), nr 7, s. 233, poz. 6; B. Kunka, *Duchowieństwo katolickie a powinność wojskowa w Polsce*, w: *Pamiętnik drugiego Zjazdu [Związku Zakładu Teologicznych w Polsce] odbytego w Lublinie 3/VII-5/VII 1923 roku*, Włocławek 1924, s. 89.

⁶² AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 31 V 1920 i 23 II 1922; por. AAN, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939), Departament V Wyznań z lat 1918-1939, sygn. 888 – p. z 21 IV 1920 r.

wojska byli alumnami katolickich seminariów duchownych i że nadal mają w nich swoje studia kontynuować⁶³. Na nowo sprawę stosunku młodzieży duchownej do wojskowości regulowała ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 23 V 1924 r. Określiła ona, iż „duchowni uznanych przez Państwo wyznań chrześcijańskich, którzy otrzymali wyższe święcenia, lub zostali ordynowani, klerycy katolicycy [...], którzy dostali tonsurę [...], zostają przy poborze zaliczeni do pospolitego ruszenia bez poddawania przeglądowi wojskowo-lekarskiemu”⁶⁴. Władza diecezjalna, zgodnie z przepisami tej ustawy, składała corocznie Powiatowej Komendzie Uzupełnień wykaz alumnów sandomierskich będących w wieku poborowym i tych, którzy otrzymali wyższe święcenia⁶⁵. W następnych latach omawianą sprawę normowały przepisy konkordatu z 10 II 1925 r. Konkordat ten zwalniał od służby wojskowej (z wyjątkiem pospolitego ruszenia) duchownych, posiadających święcenia, uczniów seminarijnych (także i seminariów niższych) i nowicjuszy, którzy wstąpili do uczelni duchownych przed wypowiedzeniem wojny⁶⁶.

W omawianym okresie od zaciągu wojskowego wolni byli na mocy prawa aspiranci, którzy pochodzili z obcego kraju. Przyjmowanie jednak obcokrajowców i osób odbywających studia poza granicami kraju do seminarium połączone

⁶³ AKDS, Akta seminarijne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 9 XII 1920 r. Na tej podstawie bp sandomierski Marian Ryx zwrócił się do władz państwowych z prośbą o zwolnienie z wojska alumnów sandomierskich, którzy jako ochotnicy wstąpili do niego w 1920 r.; zob. tamże, p. z 25 IX i 9 XII 1920 r.

⁶⁴ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, 61 (1924), poz. 609; por. KDS, 18 (1925), s. 86. W dalszym ciągu ustawa wyjaśniała, iż wspomniane wyżej osoby „w razie powołania do służby wojskowej, po uprzednim zbadaniu ich zdolności fizycznej, pełnią oni czynności duszpasterskie. Klerycy [...], którzy dostali tonsurę, mogą być użyci do czynności sanitariuszy” (KDS, 18 (1925), s. 86, art. 51).

⁶⁵ AKDS, Akta seminarijne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 16 V i 10 VII 1925 r.

⁶⁶ A. Mercati, *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*, vol. II, [Roma] 1954, s. 31, art. V: „Les ecclésiastiques ayant reçus les ordres, les religieux ayant prononcé leurs vœux, les élèves des Séminaires et les novices, qui se seraient présentés aux Séminaires et aux Noviciats avant une déclaration de guerre, seront exemptés du service militaire, excepté les cas de levée en masse”. Por. *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925, art. V, s. 38-39; F. Jop, *Konkordat*, KDS, 18 (1925), s. 108.

było z wielkimi trudnościami, stawianymi przez władze Królestwa Polskiego⁶⁷. Nie wolno było przyjmować ich na konto etatu seminaryjnego. Poza tym musieli oni przed przyjęciem do uczelni uzyskać na to zezwolenie władz rządowych, stały paszport emigracyjny i złożyć przysięgę wiernopoddańczą Rosji, jako władcy Królestwa Polskiego⁶⁸. Alumni z terenów Litwy i Białorusi przyjmowani do seminarium sandomierskiego musieli być bezwarunkowo wcieleni do grona duchowieństwa Królestwa Polskiego, bez możliwości pracy duszpasterskiej w Cesarstwie Rosyjskim⁶⁹.

2. Rozwój liczbowy, pochodzenie społeczne, terytorialne (diecezjalne) i zakonne

Stan liczbowy alumnów seminarium sandomierskiego w omawianym 85-leciu można dokładnie ustalić na podstawie zachowanych materiałów źródłowych⁷⁰. Wynika z nich, iż w całym tym okresie zostało przyjętych do seminarium 1258 aspirantów⁷¹. Przeciętnie rocznie przyjmowano do niego ponad 14 kandydatów⁷². Widoczny jest wzrost liczbowy rozpoczynających studia seminaryjne w poszczególnych latach szkolnych badanego okresu. Nie ma regularno-

⁶⁷ Władze rządowe na ogół zabraniały zupełnie przyjmować do seminarium obcokrajowców (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 9 XI 1847 r.; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 23 VIII 1865 i 14 IX 1865 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1881-1895) – p. z 24 i 28 VIII 1882, 25 IX 1883; ASD, Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867) – p. z 25 VII 1842; BSD, sygn. G. 948, p. z 19 XI 1847 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 175-176).

⁶⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 3 i 7 VII, 6 IX 1865, 30 VI 1869 r.; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 15 IX 1859 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 40; cz. 3, t. 3, s. 211-212.

⁶⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 12 III, 27 X 1868, 12 I 1869 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 18 III 1870; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – z 7 V 1867, 21 I 1868, 27 V 1869; Akta seminarium diecezjalnego sandomierskiego t. s. aspirantów do stanu duchownego (1867-1871) – p. z 24 III 1870; Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1870-1876) – p. z 9 IX i 9 XII 1867 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 3, t. 3, s. 39-46.

⁷⁰ Aneks II: Stan liczbowy alumnów seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926.

⁷¹ Tamże.

⁷² Dzieląc liczbę 1258 przez 85 otrzymujemy – 14,8.

ści. Na taki stan rzeczy wpłynęły, poza tym oczywistym faktem, iż uczelnia duchowna była organizmem przyjmującym żywych ludzi w miarę ich zgłaszania się – także różne inne powody.

Jednym z zasadniczych czynników hamujących wzrost liczbowy alumnów były przyczyny natury finansowej w samym seminarium. Z danych źródłowych wynika, iż w omawianym okresie ogółem wszystkich kleryków przebywających w uczelni było 4850⁷³. Wobec tego przeciętnie rocznie w seminarium przebywało ponad 57 alumnów⁷⁴. Tymczasem rząd wyznaczył roczny fundusz na utrzymanie tylko 20 seminarzystów. Pozostali klerycy mieli utrzymywać się własnym kosztem⁷⁵. Taka sytuacja wielce utrudniała wstęp do seminarium, zwłaszcza biedniejszym kandydatom, z których w większości rekrutowali się alumni sandomierscy⁷⁶.

Następnym czynnikiem powstrzymującym rozwój liczbowy alumnatu był przed 1904 r. brak odpowiedniego pomieszczenia dla seminarium⁷⁷. Brak ten jaszkrawo wystąpił zwłaszcza w latach 1893-1902, kiedy w Sandomierzu kształcili się klerycy diecezji kieleckiej⁷⁸. Przez to liczba alumnów rodzimej diecezji

⁷³ Aneks II: Stan liczbowy alumnów seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926. Wzięto pod uwagę stan liczbowy alumnów na końcu poszczególnych lat szkolnych.

⁷⁴ Dzielać liczbę 4850 przez 85 otrzymujemy – 57,05. Z danych źródłowych okazuje się, iż w 11 seminariach diecezjalnych Królestwa Polskiego było w: r. szk. 1843/1844 – 301 alumnów (średnio na każde z seminariów przypadało ok. 27 kleryków); r. szk. 1845/1846 – 315 (śr. – ok. 29); r. szk. 1846/1847 – 310 (śr. – ok. 28); r. szk. 1859/1860 – 324 (śr. – ok. 29); r. szk. 1860/1861 – 300 (śr. – ok. 27); r. szk. 1862/1863 – 271 (śr. ok. – 25). Natomiast w 1921 r. w 11 seminariach diecezjalnych w kraju było 841 alumnów (średnio na każde z nich wypadało około 76 kleryków). Zob. AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861-1867, sygn 16^a i 16^b; „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 5 (1845), s. 388; 8 (1848), s. 77 i 257; 23 (1862), s. 307; [W. Kosiński], *Garstka danych statystycznych*, [aut. podpis:] W. K., KDS, 14 (1821), s. 44. Porównując powyższe dane statystyczne ze stanem alumnatu sandomierskiego w identycznych latach szkolnych widzimy, iż liczba kleryków sandomierskich była wyższa od przeciętnej średniej dla seminariów diecezjalnych istniejących w kraju (zob. Aneks II).

⁷⁵ Zob. rozdz. II, punkt 1 niniejszej części publikacji.

⁷⁶ Zob. rozdz. IV, punkt 1.

⁷⁷ Zob. rozdz. II, punkt 2.

⁷⁸ Por. rozdz. II, punkt 2. Alumnów diecezji kieleckiej przyjęto do seminarium sandomierskiego w roku szk. 1893/1894 – 6, roku szk. 1895/1896 – 2 i roku szk. 1896/1897 – 3. W poszczególnych zaś latach szkolnych w uczelni sandomierskiej przebywało kleryków diecezji kieleckiej: roku szk. 1893/1894 – 6, roku szk. 1894/1895 – 4, roku szk. 1895/1896 – 6, roku szk. 1896/1897 – 6, roku szk. 1897/1898 – 6, roku szk. 1898/1899 – 4, roku szk. 1899/1900 – 3, roku szk. 1900/1901 – 3 i roku szk. 1901/1902 – 1 (Schematyzmy Diecezji

z konieczności musiała ulec ograniczeniu. Dopiero po tym czasie liczba wstępujących do seminarium kandydatów, a zwłaszcza przebywających w nim alumnów, zaczęła szybko się zwiększać.

Pozostałe czynniki można wykryć analizując w dalszym ciągu wspomniane uprzednio wykresy, z których jeden obrazuje liczbę aspirantów, a drugi – seminarzystów. Obydwa wykresy wykazują znaczne wahania. Wynika z nich, iż największy spadek zarówno stanu liczbowego aspirantów jak i alumnów zaznaczył się w okresie powstania styczniowego⁷⁹. Wpłynęły na to oczywiście przyczyny natury politycznej. Dopiero końcowe lata pierwszej wojny światowej, jak i ostatnie omawianego okresu, cechuje znaczny wzrost liczbowy aspirantów i seminarzystów⁸⁰. Wypada stwierdzić, że przy oddziaływaniu niewątpliwie wielu innych czynników, wzrost liczbowy alumnatu w tym okresie koreluje z wielką troską biskupa Mariana Ryxa o stan powołań kapłańskich⁸¹.

W związku z kwestią rozwoju liczbowego alumnatu sandomierskiego powstaje pytanie jaka część seminarzystów dochodziła do święceń kapłańskich? Wiadomo, iż w omawianym okresie zostało wydalonych z seminarium (tzn. przymusowo usuniętych lub samorzutnie opuszczających uczelnię) 349 kleryków. Do tej liczby należy jeszcze dodać 16 zmarłych w tym czasie alumnów⁸². Ogółem opuściło uczelnię w omawianym okresie 365 seminarzystów. Z tego wynika, iż przeciętnie rocznie opuszczało seminarium z różnych powodów ponad 4 kleryków⁸³. Natomiast w tym czasie otrzymało święcenia kapłańskie 799 alumnów, co stanowi 63,6% liczby przyjętych⁸⁴. Diecezja sandomierska otrzymywała średnio rocznie ponad 9 neoprezbiterów ze swego seminarium⁸⁵.

Sandomierskiej z lat 1894-1902). W tym czasie we wszystkich seminariach Królestwa Polskiego odczuwano znaczny brak powołań do stanu duchownego (F. Puchalski, *Kilka uwag w kwestii braku kandydatów do stanu duchownego*, PKat, 39 (1901), s. 823-826; por. PKat, 38 (1900), s. 501 i 597; 40 (1902), s. 604 i 619).

⁷⁹ W roku szk. 1864/1865 zostało przyjętych do seminarium tylko 2 aspirantów, a pod koniec roku szkolnego było w nim zaledwie 21 alumnów (zob. Aneks II).

⁸⁰ Wzrost ten rozpoczął się od roku szkolnego 1816/1817 (zob. Aneks II).

⁸¹ Świadczy o tym między innymi założenie przez bpa Mariana Ryxa w Sandomierzu (1924) Niższego Seminarium Duchownego, mającego na celu zapewnić Wyższemu Seminarium Duchownemu dostateczną liczbę aspirantów.

⁸² Aneks II: Stan liczbowy alumnów seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926.

⁸³ Dzieląc liczbę 365 przez 85 otrzymujemy – 4,3.

⁸⁴ Aneks II.

⁸⁵ Dzieląc liczbę 799 przez 85 otrzymujemy – 9,4.

Z powodu braku dostatecznej podstawy źródłowej jest rzeczą niemożliwą przedstawić w omawianym okresie pochodzenie stanowe kleryków seminarium sandomierskiego⁸⁶. Wobec tego przy systematyzowaniu ich pochodzenia ogólnie został wyodrębniony, w tabeli zamieszczonej w aneksie III, podział na pochodzenie miejskie i wiejskie w zależności od miejsca urodzenia. Ponadto została utworzona dodatkowa rubryka, gdzie zaliczono aspirantów, których pochodzenia nie można już dziś ustalić⁸⁷. Z aneksu III wynika, iż zdecydowana przewaga wśród aspirantów elementu wiejskiego nad miejskim nastąpiła dopiero

⁸⁶ Z zachowanych źródeł wynika, iż z 11 seminariów diecezjalnych Królestwa Polskiego otrzymało święcenia kapłańskie w r. szk. 1843/1844 – 71 alumnów (czyli średnio z każdego seminarium ok. 6 kleryków); roku szk. 1845/1846 – 45 (śr. – ok. 4); roku szk. 1846/1847 – 58 (śr. – ok. 5); roku szk. 1859/1860 – 53 (śr. – ok. 5); roku szk. 1860/1861 – 70 (śr. – ok. 6); roku szk. 1862/1863 – 52 (śr. – ok. 5). Zob. AGAD, Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861-1867 – sygn. 16^a i 16^b; „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 5 (1845), s. 368; 8 (1848), s. 77 i 257; 23 (1862), s. 307. Z porównania wyżej przytoczonych średnich z danymi z seminarium sandomierskiego wynika, iż liczba neoprezbiterów sandomierskich w identycznych latach szkolnych była wyższa od przeciętnej średniej dla seminariów diecezjalnych Królestwa Polskiego (zob. Aneks II).

⁸⁷ Pomimo wielostronnej kwerendy archiwalnej udało się tylko znaleźć fragmentaryczne materiały źródłowe, na ogół w postaci szczytkowych wykazów tabelarycznych alumnów sandomierskich, w których ich pochodzenie stanowe zostało oznaczone trzema terminami: „miejskie”, „wiejskie” i „szlacheckie”. Z wykazów tych przypuszczać można, iż w XIX stuleciu najwięcej było seminarzystów pochodzenia mieszczańskiego, a najmniej – szlacheckiego. Przewagę liczebną (w tym czasie) stanu mieszczańskiego wśród alumnów sandomierskich tłumaczyć należy głównie, większymi niż u warstwy chłopskiej, możliwościami zdobycia wykształcenia przedseminaryjnego. Przy tym wypada zaznaczyć, iż w tym czasie istniało wiele miejscowości w diecezji sandomierskiej, które w XX stuleciu utraciły prawa miejskie. Ponadto w omawianym okresie współzależność pomiędzy układem stanowym a pozycją społeczną uległa znacznemu osłabieniu. Już bowiem w XVIII w. obniżył się próg aspiracji szlacheckich, podniósł się za to mieszczańskich (J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968, s. 73). Wprawdzie kategorie stanowo nie były jeszcze fikcją, niemniej tradycyjna nomenklatura: szlachcic, mieszczanin, wieśniak – posiada ograniczoną wartość informacyjną (i z tego powodu może być w pracy pominięta); por. tamże, s. 245 i 430 (IX Zjazd Historyków Polskich dyskutował nad tym, czy dla XIX stulecia można jeszcze operować kategoriami stanowymi – tamże, s. 243). Szlacheckie urodzenie mogło oznaczać zarówno wychowanie na zapadłej wsi w dzierżawionym dworze, jak i spędzanie całych lat w mieście, gdzie ojciec często był urzędnikiem. Podobnie pochodzenie mieszczańskie kryło w sobie całą gamę możliwych warunków, kształtujących osobowość młodego człowieka: od dostatniego życia w domu zamożnego kupca czy przemysłowca – po chudą egzystencję wyrobnika czy wiejski prawie tryb życia w małym miasteczku Królestwa Polskiego.

na początku XX stulecia i z niewielkimi odchyleniami utrzymała się do końca. Ogółem z miasta pochodziło 556 aspirantów, co stanowi 44,2% przyjętych do seminarium kandydatów. Natomiast ze wsi rekrutowało się 616 aspirantów, czyli 49% przyjętych. Brak danych o 86 aspirantach, co stanowi 6,8% przyjętych⁸⁸.

Przynależność terytowialną (spoza diecezji sandomierskiej) i zakonną alumnów uczelni sandomierskiej obrazuje aneks⁸⁹. Ogółem w ciągu omawianego okresu przyjęto do seminarium sandomierskiego 1258 aspirantów. Na podstawie danych źródłowych wiadomo, że 39 spośród nich rekrutowało się z zakonów⁹⁰. Na 1203 seminarzystów, których przynależność terytorialna (diecezjalna) i zakonna jest znana – 1000 pochodziło z diecezji sandomierskiej, co stanowi 79,4% przyjętych kandydatów⁹¹. Poza tym, jak wynika ze sporządzonego zestawienia w aneksie IV, najczęściej aspirantów seminarium sandomierskiego dostarczały diecezje sąsiednie, a mianowicie: lubelska – 69 kandydatów, co stanowi 5,4% wszystkich przyjętych aspirantów; warszawska – 43 kandydatów (3,4%); kielecka – 41 kandydatów (3,2%). Z diecezji natomiast krakowskiej pochodziło tylko – 7 kandydatów (0,5%). Z dalej położonych terenów znaczny odsetek przyjętych do seminarium sandomierskiego aspirantów pochodził z diecezji wrocławskiej – 14 kandydatów (1,1%) i wileńskiej – 10 aspirantów (0,8% ogółu aspirantów)⁹².

⁸⁸ Aneks III: Miejsce pochodzenia aspirantów przyjętych do seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926.

⁸⁹ Zob. Aneks IV: Rekrutacja terytorialna (diecezjalna) i zakonna alumnów seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926.

⁹⁰ Z zakonu: bernardynów było przyjętych do seminarium – 3 aspirantów (czyli 0,2% ogółu przyjętych kandydatów); dominikanów – 9 aspirantów (0,7%); filipinów – 25 aspirantów (1,9%) i reformatów – 2 (0,2%).

⁹¹ Aneks IV: Rekrutacja terytorialna (diecezjalna) i zakonna alumnów seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926.

⁹² Tamże. Wysoki odsetek kandydatów wileńskich należy tłumaczyć tym, iż alumni seminariów duchownych dawnej Litwy i Białorusi po powstaniu styczniowym zmuszeni byli szukać schronienia w seminariach obcych diecezji, a między innymi w uczelni sandomierskiej (Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 3, t. 3, s. 39-46). Z powodu zachowanych tylko fragmentarycznych przekazów źródłowych można ustalić za ledwie w przybliżeniu miejsce pochodzenia dla nielicznych alumnów uczelni sandomierskiej. Wynika z nich, iż największym centrum rekrutacji aspirantów dla seminarium sandomierskiego stanowił Radom. Spoza diecezji rodzimej ośrodkiem takim był Urzędów, diecezja lubelska (Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1892-1926; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 10 IX 1871 r.).

3. Działalność

a. Patriotyczno-niepodległościowa

Alumni seminarium sandomierskiego w omawianym okresie brali na ogół dość czynny udział w życiu patriotycznym i działalności niepodległościowej narodu.

W okresie niewoli zaborca rosyjski niechętnie patrzył na wszelkie przejawy patriotyczne i dążenia wolnościowe w seminariach duchownych Królestwa Polskiego. Po powstaniu listopadowym nad krajem czuwała „żelazna ręka” namiestnika feldmarszałka Iwana Paskiewicza-Erywańskiego i cara Mikołaja I zwanego „żandarmem Europy”⁹³. W polityce kościelnej rządu Królestwa Polskiego w latach 1831-1848 wyróżnić można trzy fazy. W pierwszej z nich (występującej bezpośrednio po powstaniu, gdy uwagę zwracano głównie na śledztwo za tymi, którzy wzięli udział w „zaburzeniach”) wydawano w sprawach kościelnych zarządzenia raczej natury ogólnej. Podczas fazy drugiej, trwającej od r. 1842 (wyraźnie zwłaszcza od r. 1844) do r. 1846 i trzeciej (w latach 1846-1848) – związanej z wypadkami krakowskimi – kurs polityczny znacznie się zaostriżył⁹⁴. W tym czasie władze rządowe lękając się buntów o charakterze politycznym wydały szereg zarządzeń mających na celu ograniczenie swobody młodzieży duchownej. Domagały się one, aby zwierzchność seminariów duchownych uważnie śledziła postępowanie alumnów⁹⁵. Komisja Rządowa SW i D w piśmie z 30 XI 1844 r. donosiła biskupowi sandomierskiemu o tym, iż „z odkrytych w ostatnich dwóch latach szkodliwych związków przeciw Rządowi, przekonano się, że takowe po większej części brały swój zaród między uczącą się młodzieżą i że powodem do tego był słaby nadzór ze strony zwierzchności szkolnej [... gdyż] pobierający nauki, oddalając się z łatwością ze szkół, rozjeżdżali się po całym kraju i przybywali do Warszawy w charakterze uczniów bez wszelkich przeciwnieństw”⁹⁶. Komisja chcąc położyć temu kres poleciła biskupowi, aby każdy kleryk mający ukończone 14 lat posiadał legitymację z wy-

⁹³ M. Handelsman, *Rok 1848. Przegląd zagadnień międzynarodowych*, „Przegląd Historyczny”, 38 (1848), s. 11.

⁹⁴ M. Żywczyński, *Rząd Królestwa Kongresowego i kler katolicki w przededniu 1848 r.* „Przegląd Historyczny”. 38 (1948), s. 129-134.

⁹⁵ Tamże, s. 130-134; por. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 43.

⁹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 30 XI 1844 r.

szczególnieniem pochodzenia, zamieszkania i rysopisu. Poza tym seminarzysta wyjeżdżający z uczelni winien być zaopatrzony w świadectwo wystawione przez władzę seminaryjną⁹⁷.

Lojalny wobec rządu biskup sandomierski Józef Joachim Goldtmann, zgodnie z powyższym zarządzeniem, wydał 21 III 1846 r. obostrzone przepisy dla swego seminarium. Poleciał w nich przełożonym uczelni bacznie śledzić wychowanków, przeprowadzać wśród nich częste rewizje, czuwać nad tym, co czytają i piszą oraz nie pozwalać im na utrzymywanie znajomości z osobami świeckimi, zbieranie się prywatnie i wychodzenie bez ważnej przyczyny z seminarium⁹⁸.

Zarządzenia te odniosły tylko częściowy skutek. Przyczyniły się do tego, iż w r. 1848 idee wolnościowe i rewolucyjne „Wiosny Ludów” realizowane w pobliskiej Galicji, nie zdołały w większym stopniu przeniknąć do zacisza seminarium sandomierskiego⁹⁹. Na dłuższą jednak metę wszelkie kroki ostrożności ze strony rządu okazały się daremne. Bowiem alumni sandomierscy w okresie, kiedy zbliżało się powstanie styczniowe, razem ze swymi wychowawcami, dawali wyraz gorącym uczuciom patriotycznym¹⁰⁰. Powstanie to znalazło silny odzew w seminarium, podobnie jak w całej diecezji sandomierskiej, a szcze-

⁹⁷ Tamże, p. 26 XII 1844 r. Władza diecezjalna, aby uzyskać dla alumnów (wyjeżdżających na ferie świąteczne lub wakacje) paszporty, musiała ich listy (z podaniem miejsca, gdzie będą przebywać) za każdym razem przedstawiać władzom rządowym (BSD, Akta t. s. ubocznych korespondencji i rekolektantów (1842-1866) – p. z 19 XII 1861 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 4 IV 1868 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 20 XII 1887, 29 III 1888, 2 V 1889, 17 XII 1890, 24 III 1891, 26 VI 1891 r.; Akta alumnów seminarium duchownego (1895-1903) – p. z 14 XII 1898 r.).

⁹⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.

⁹⁹ Zresztą terror Iwana Paskiewicza stosowany wobec społeczeństwa polskiego, brak odpowiednich przygotowań i tradycja przegranej wojny z 1831 r. – były czynnikami, które zadecydowały, iż „Wiosna Ludów” prawie nie ujawniła się w Królestwie Polskim (Żywczyński, *Rząd Królestwa Kongresowego*, s. 129-136; por. Handelsman, *Rok 1848*, s. 11; Zdanowski, *Seminarium Duchowne w Kielcach*, s. 43).

¹⁰⁰ W ogóle Kościół katolicki w Polsce posiadał w latach sześćdziesiątych XIX stulecia (gdy chodzi szczególnie o duchowieństwo niższe) oblicze całkowicie polskie i narodowe (M. Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (Stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, 34 (1937/1938), s. 513.

gólnie w rejonie świętokrzyskim, znanym z działalności generała Mariana Langiewicza¹⁰¹.

Walkę zbrojną 1863 r. poprzedziły w kraju manifestacje religijno-patriotyczne. Od niefortunnego bowiem wystąpienia w Warszawie cara Aleksandra II w r. 1856, które przekreśliło nadzieje wolnościowe Polaków, niepokój rewolucyjny w Warszawie ustawicznie wzrastał. Początkowo wyładowywał się w obchodach patriotycznych i śpiewach religijnych po kościołach. Po wypadkach 27 II 1861 r. spotęgował się wyraźnie: krew pięciu zabitych podczas warszawskiej manifestacji wołała o pomstę¹⁰².

Echo tych krwawych zająć bardzo szybko rozeszło się po kraju, mobilizując cały naród. Protest społeczeństwa, potępiającego krwawe stłumienie religijno-patriotycznej manifestacji ludu Warszawy, przybrał przede wszystkim formę powszechnej żałoby. W całym kraju za dusze poległych w warszawskiej manifestacji odprawiano uroczyste nabożeństwa¹⁰³.

W diecezji sandomierskiej, mimo ciągle ponawianych zakazów i represji rządowych, również odprawiano podobne nabożeństwa, cieszące się liczną frekwencją duchowieństwa i wiernych¹⁰⁴. Ponadto księży i alumni (podobnie jak

¹⁰¹ WAPS, Akta miasta Sandomierza (1540-1950), sygn. 199, s. 341. Por. BSD, sygn. G. 860; [W. Zapałowski], *Pamiętniki Władysława Zapałowskiego „Płomienia” z roku 1863-1870*, t. 1, Wilno 1913, s. 15 m.; S. Grelewski, *Szkic historyczny ziemi sandomiersko-radomskiej*, „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej” (1929), Radom 1928, s. 21.

¹⁰² A. Boudou, *Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle*, t. 2, Paris 1925, s. 125-130, 138-139, 142-143; por. J. S. Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku*, t. 2, Przemyśl 1908², s. 355, 363-364; S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1954, s. 61; Z. Sz. Feliński, *Pamiętniki*, cz. 2, Lwów 1911², s. 104.

¹⁰³ Po ustąpieniu obawy, iż rozwój ruchu narodowego osłabi pozycję Kościoła katolickiego w kraju, niższe duchowieństwo włączyło się od razu do pracy narodowej i wzięło czynny udział w organizowaniu manifestacji religijno-patriotycznych. Natomiast hierarchia kościelna udzieliła ze swej strony zgody na organizowanie tych manifestacji i udział w nich duchowieństwa. Poza tym przeciwstawiała się energicznie władzom zaborczym, domagającym się potępienia i zakazania manifestacji. Manifestacji tych nie myślała potępiać także Stolica Apostolska (Żywczyński, *Kościół i duchowieństwo...*, s. 512-525; Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 3-10; R. Bender, *Manifestacje religijno-patriotyczne w Lublinie w r. 1861*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 303-308).

¹⁰⁴ WAPS, Akta miasta Sandomierza (1540-1950), sygn. 199, s. 25-285 v.; AKDS, Akta personalne ks. F. Przybyłowskiego (1859-1864) – p. z 26 VI 1861; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, s. 10-20; cz. 3, t. 3, s. 36.

w innych diecezjach kraju) jako symbol żywionych uczuć patriotycznych i łączności w publicznym proteście przeciwko obcej przemocy nosili żałobę¹⁰⁵. Wyrazem uczuć patriotycznych kleryków i znakiem solidarności ich z wychowawcami – patriotami było także umyślne spowodowanie przez nich 9 XI 1861 r. pożaru sadzy w jednym z domów Sandomierza, w celu wywołania zbiegowiska i zamieszania, aby przez to nie dopuścić do aresztowania ks. profesora Franciszka Przybyłowskiego¹⁰⁶.

Do ruchu powstańczego alumni sandomierscy włączyli się przez udział w odpustach na Świętym Krzyżu, gdzie się odbywały manifestacje patriotyczne. Po raz pierwszy w dniu 12 IX 1861 r. udało się na odpust świętokrzyski 29 kleryków – bez wiedzy przełożonych i pod pozorem wyjścia na spacer¹⁰⁷. Władza uczelni pod wpływem represji rządu naznaczyła im kary za ten czyn (podobnie jak za wywołanie wspomnianego wyżej zbiegowiska) i zobowiązała do złożenia deklaracji, że ściśle będą zachowywać przepisy regulaminu seminaryjnego¹⁰⁸. To jednak nie powstrzymało zrywu patriotyzmu alumnów. W następnym roku na słynny w całym kraju odpust 14 IX na Świętym Krzyżu udali się całą gromadą pod przewodnictwem Marcelego Krzemińskiego, alumna drugiego kursu teologii, który w wigilię uroczystości odpustowych, pomimo ulewnego deszczu, przy pierwszej figurze za Sandomierzem gorąco przemówił do swych kolegów. Odpust ten był dla wielu z nich decydującym momentem czynnego przyłączenia się do insurekcji¹⁰⁹. Na podstawie zachowanych źródeł wiadomo, iż dnia 5 II 1863 r. jedenastu kleryków dobrowolnie opuściło uczelnię, aby wziąć udział w powsta-

¹⁰⁵ Kubiccki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 15.

¹⁰⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów Seminarium Duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1866) – p. z 22 XI 1861 r.

¹⁰⁷ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1861.

¹⁰⁸ Tamże, p. z 14 IX 1861 r. Alumni mieli za karę przepisać regulamin seminaryjny i „przez pięć piątków pościć o chlebie i wodzie i w te dni spowiadać się” (tamże; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 12 IV 1862 r.; Kubiccki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 3, t. 3, s. 35-37).

¹⁰⁹ J. Wiśniewski, *Udział księży z diecezji sandomierskiej w postawniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1927, s. 16 nn.; tenże, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1928, s. 207.

niu¹¹⁰. Część zaś alumnów seminarium sandomierskiego brała czynny udział w walce, za co niektórzy z nich zostali skazani na zesłanie¹¹¹.

W czasie powstania styczniowego wojska rosyjskie – na skutek denuncjacji – jednego dnia przeprowadziły dwukrotną rewizję nie tylko gmachu seminaryjnego, ale również i rzeczy osobistych alumnów¹¹².

Po powstaniu styczniowym w Królestwie Polskim panował „spokój więzienny”¹¹³. Wprawdzie nie było wówczas jawnych prześladowań Kościoła katolickiego, które pobudzały do buntu i walki, ale było coś gorszego – ograniczenie i kępowanie życia Kościoła, sprowadzające zastój i martwość. Rząd zaborczy, ujmując działalność duchowieństwa i seminariów duchownych w kleszcze zakazów, policyjnego dozoru i szpiegostwa, pragnął ograniczyć przez to wszelką swobodę Kościoła katolickiego. W tym celu władze policyjne rozciągały ścisłą kontrolę nad miejscem pobytu kleryków. Warszawski generał-gubernator usta-

¹¹⁰ Listę alumnów, którzy wówczas opuścili seminarium i poszli do powstania, podał Kubicki (*Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 3, s. 236-237 i cz. 3, t. 3, s. 34). Na interpolację rządu w sprawie opuszczenia seminarium przez kleryków, zwierzchność uczelni (ukrywając istotę rzeczy) podała jako powód ich rezygnacji z dalszych studiów kłopoty finansowe zarówno alumnów jak i zakładu (tamże, cz. 3, t. 3, s. 34-35; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1863 r.; ASD, Dziennik przychodu i rozchodu funduszy seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1855-1867) – p. z 18 IV 1863 r.).

¹¹¹ WAPR, Akta luźne dotyczące powstania styczniowego. Znajduje się w nich krótka biografia Kazimierza Falkiewicza, alumna seminarium sandomierskiego, pochodzącego ze Skaryszewa k. Radomia. Falkiewicz był jednym z pierwszych kleryków, którzy „rzuciwszy suknię, wdziali zbroję i poszli do szeregu [powstańców], by zdobyć wolność Ojczyzny [...]. Walczył [on] w Świętokrzyskich Górach, pod Stopnicą i Staszowem” (tamże). Podobnie Mikołaj Molecki (będący ojcem duchownym uczelni sandomierskiej w latach 1882-1883 i 1903-1904) jeszcze „jako kleryk seminarium sandomierskiego poszedł z kolegami do powstania [styczniowego], był w bitwie pod Małogoszczem i w innych” (Wiśniewski, *Katalog prałatów...*, s. 210). Pewna liczba alumnów sandomierskich miała brać także udział w bitwie z wojskami rosyjskimi pod Staszowem (Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 3, t. 3, s. 34). O skazaniu kleryków sandomierskich za udział w powstaniu styczniowym na zesłanie (tamże, cz. 1, t. 3, s. 237 nn.; por. Wiśniewski, *Udział księży...*, s. 29 nn.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 15 IV 1865 r.). Podobny los spotkał kleryków innych seminariów za to, iż brali udział w powstaniu styczniowym (Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 44).

¹¹² BSD, Akta t. s. ubocznych korespondencji i rekolektantów (1842-1866) – p. z 18 VI 1863 r. Podobne rewizje przeprowadzano także w innych seminariach duchownych (Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach*, s. 44).

¹¹³ H. Kaczorowski, *Zdżitowiecki ks. Stanisław Kazimierz*, w: Ekość, t. 33, s. 150.

wicznie ponawiał żądania, aby zwierzchność seminaryjna powiadamiała miejscowe władze państwowe lub oberpolicmajstra w Warszawie o udzielanych alumnom urlopach i terminach ferii¹¹⁴.

Po długim milczeniu dopiero w 1905 r. odbił się głośnie echem w murach seminarium sandomierskiego¹¹⁵. Alumni szczególnie mocno przeżywali dzień nadania konstytucji (30 X) Królestwu Polskiemu¹¹⁶. Uroczystość nadania konstytucji obchodzono 5 XI 1905 r. w Sandomierzu. W tym dniu o godzinie wpół do trzeciej po południu wyruszyła wspaniała procesja ze sztandarem narodowym (na którym widniał orzeł polski) z katedry, śpiewając „Boże, coś Polskę”. Po powrocie do świątyni, pięknie oświetlonej, odśpiewano dziękczynne „Te Deum”. Wieczorem iluminowano całe miasto. Alumni żywo interesowali się tą uroczystością i głęboko ją przeżywali. W procesji wprawdzie udziału nie brali, jednak na znak swoich uczuć patriotycznych urządzili tego dnia wieczorem iluminację okien refektarza i mieszkań, wychodzących na ulicę oraz śpiewali pieśni narodowe. W kilka dni później, gdy doszła do nich wiadomość o rzekomym na-

¹¹⁴ Alumni wyjeżdżający z seminarium musieli posiadać odpowiednie paszporty. Zwierzchność seminaryjna ściśle przestrzegała tych zarządzeń (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 13 VII 1864, 4 IV i 22 VI 1868 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 20 XII 1887, 17 XII 1890, 16 IV 1891; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. z 28 III 1896, 22 V 1899 r.; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani*, cz. 1, t. 1, s. 130).

¹¹⁵ Car Mikołaj II, po nieudanej dla Rosji wojnie z Japonią, ogłosił 30 IV 1905 r. edykt tolerancyjny (Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat*, t. 3, s. 205).

¹¹⁶ Konstytucja ta, dla Polaków jęczących dziesiątki lat pod ciężkim jarzmem rządu carskiego, była zaledwie cieniem wolności. Niemniej jednak na wiadomość o tym rozległo się po całym kraju dziękczynne „Boże, coś Polskę”. We wszystkich miastach odbywały się procesje i pochody ze sztandarami narodowymi. Sandomierz, prastary gród piastowski, nie pozostał w tyle za innymi. Na dawne miejsce na wieży ratuszowej powrócił herb miasta, orzeł z rozpostartymi skrzydłami. Po powstaniu styczniowym, kiedy władze rządowe zaczęły skrzętnie niszczyć wszystko co polskie, administracja miejscowa chciała go usunąć, ale bezskutecznie. Dopiero w 1893 r. tego dokonał miejscowy naczelnik powiatu. Nie pomogły protesty społeczeństwa i usilne starania profesora seminarium ks. Apolinarego Knothego, dowodzącego, że to nie herb narodowy, lecz herb miasta. „Skazano – zdzielano” i pewnej nocy zdjęto orła z wieży ratuszowej. Po nadaniu konstytucji, kiedy orzeł polski mógł swobodnie powiewać na sztandarach, społeczeństwo Sandomierza postarało się o powtórne zawieszenie orła na wieży ratuszowej (ASD, *Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906)*, s. 6-8; por. S. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 123-124).

daniu autonomii Królestwu Polskiemu, urządzili w gmachu seminaryjnym pochód narodowy¹¹⁷. Wkrótce jednak usłyszeli przykrą nowinę, że w Królestwie Polskim ogłoszony został stan wojenny¹¹⁸.

W niepodległej Polsce młodzież duchowna razem ze swymi wychowawcami brała czynny udział w obchodach świąt narodowych¹¹⁹. W chwili zagrożenia Ojczyzny w r. 1920 biskup sandomierski Marian Ryx wszystkich alumnów oddał do dyspozycji naczelnego wodza i władz wojskowych dla niesienia pomocy armii w ramach zgodnych z ich powołaniem¹²⁰. Część z nich pełniła pomocniczą służbę ochotniczą przy garnizonie sandomierskim¹²¹. Kilku natomiast alumnów w charakterze ochotników wstąpiło do wojska¹²².

b. Organizacyjno-społeczna

Ważny czynnik w wyrobieniu społecznym alumnów stanowiły koła i stowarzyszenia o celach samopomocowych, naukowych lub kulturalno-

¹¹⁷ ASD, Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 8-10. Kronikarz seminaryjny w ten sposób opisał wspomniany pochód: „Zebrali się wszyscy alumni do refektarza. Na poczekaniu zrobiono trzy sztandary: dwa z czerwonej materii, na którą naklejono białego papierowego orła i jeden z białej, który kosztował najmniej pracy, do zwykłego bowiem kija przyczepiono duży ręcznik [...]. Gdy przygotowania już poczyniono, rozwarły się podwoje refektarza i pochód, z pieśnią na ustach «Boże, coś Polskę» ruszył. Na przodzie postępowało trzech skrzypaków, wtórujących do śpiewu, dalej trzej, niosący sztandary, w środku biały, czerwone po bokach. Za tymi trójkami postępowali alumni. Pochód zaś zamykał dziekan. Co parę kroków na głośnie «statio» pochód się zatrzymał i trzykrotnie krzyczano «Vivat», niosący zaś sztandary, o ile im sił starczało, powiewali nimi. Obeszli korytarz górny [...] później dolne korytarze i z powrotem wrócili głównymi schodami do kaplicy, gdzie złożywszy sztandarki, wszyscy udali się na chórek, dla odśpiewania «Te Deum»” (tamże, s. 10-11).

¹¹⁸ Tamże, s. 11-12.

¹¹⁹ Alumni brali udział między innymi w 1917 i 1919 r. w nabożeństwach i pochodach narodowych odbywających się w Sandomierzu z racji rocznicy nadania Konstytucji 3 Maja i śmierci Tadeusza Kościuszki (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 26 IV i 21 IX 1917, 2 V 1919 r.).

¹²⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 14, 20, 21 i 23 XIII 1920 r.; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 28 VIII 1920 r.

¹²¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 14, 20, 21 i 23 VIII 1920 r.

¹²² Alumnami tymi byli: Henryk Błasikiewicz, Piotr Chachulski, Jan Wojtysiak, Bronisław Ciesielski i Mikołaj Ptaśiński. Po zakończeniu wojny w r. 1920, na prośbę biskupa sandomierskiego, zostali zwolnieni z wojska (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 25 i 28 IX, 9 XII 1920 r.).

religijnych, istniejące w seminarium. Statuty tych stowarzyszeń zatwierdzał ordynariusz diecezji na wniosek rektora lub kolegium profesorów. Opiekunem każdego stowarzyszenia był jeden z profesorów, delegowany przez rektora lub radę pedagogiczną¹²³.

W latach niewoli rozwój stowarzyszeń młodzieży duchownej był krępowany przez rząd zaborczy¹²⁴. Pierwszym takim stowarzyszeniem w załączku była kasa seminaryjna. Budżet jej pochodził z dobrowolnych ofiar składanych alumnom z racji ich udziału w prywatnych uroczystościach kościelnych, zwłaszcza w pogrzebach. Kapitał jej przeznaczono na kupno sprzętów, pomocy naukowych i zwrotną pożyczkę dla niezamożnych kleryków¹²⁵. W 1905 r. ks. profesor Józef Rokoszny, w celu dania alumnom możliwości wyćwiczenia się w prowadzeniu teoretycznym i praktycznym kasy, założył w seminarium oficjalne stowarzyszenie noszące nazwę „Wzajemna Pomoc”¹²⁶. Z tego stowarzyszenia po pewnym czasie powstały dwie nowe organizacje (jako filie), ściśle mu podporządkowane: „Koleżeńska Pomoc” i „Bratnia Pomoc”. W r. 1909, z inicjatywy wspomnianego profesora została założona w uczelni „Kasa Oszczędnościowa” alumnow¹²⁷. Organizacje te, na skutek kryzysu finansowego w latach pierwszej wojny światowej, przestały istnieć. Na nowo powołano w roku szk. 1924/1925 „Bratnią Pomoc” skupiającą w sobie cele wszystkich wyżej wspomnianych towarzystw. Do tego stowarzyszenia odtąd obowiązkowo należeli wszyscy klerycy. Zadaniem jego było udzielanie pożyczek zwrotnych na procent i stypendiów niezamożnym alumnom oraz darowizn tym, którzy z różnych powodów przed czasem opuścili seminarium. Na fundusz tego towarzystwa składały się opłaty alumnow i dobrowolne ofiary księży¹²⁸.

¹²³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 279.

¹²⁴ Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 1, t. 1, s. 111 nn.

¹²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnow i profesorów seminarium duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1966) – p. z 22 XI 1861 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnow seminarium (1842-1869) – p. z 1 VI 1863 r.; Akta alumnow Seminarium Duchownego Sandomierskiego (1881-1895) – p. z 9 II 1883; BSD, sygn. G. 1389, s. 9.

¹²⁶ ASD, Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 14-15; por. BSD, sygn. G. 1175, s. 1 nn.; G. 1316, s. 1 nn.

¹²⁷ BSD, sygn. G. 1170, s. 12; G. 1318, s. 1 nn.

¹²⁸ Tamże, sygn. g. 1170, s. 12; G. 1175, s. 1 nn.; G. 1316, s. 1 nn. i G. 1318, s. 1 nn.; por. KDS, 18 (1925), s. 218-219.

W końcu XIX stulecia alumn Jan Gajkowski (późniejszy profesor) zorganizował w seminarium sandomierskim wśród kolegów „Kółko Literackie”, którego sam był kierownikiem. Zwoływał on zebrania, pobudzał kolegów do czytania, rozdawał im książki i zobowiązywał do pisania recenzji. Referaty te odczytywano i dyskutowano na zebraniach. Z tego kółka wzięła początek prywatna biblioteczka klerycka, powiększana ze składek członkowskich¹²⁹.

W celu zaopatrywania młodzieży duchownej w niezbędne artykuły codziennego użytku i dania jej sposobności zapoznania się ze spółdzielczością, założono w seminarium w 1918 r. koleżeńskie stowarzyszenie spółdzielcze „Łączność”. W tym samym roku (23 V) stowarzyszeniu temu został przekazany do dyspozycji sklep seminaryjny¹³⁰. Dla zapoznawania ogółu młodzieży seminaryjnej z kooperatywami i wszelkimi stowarzyszeniami, sklep „Łączność” był zaopatrzony w małą biblioteczkę. Celem zaś popierania polskich stowarzyszeń i kooperatyw handlowych, sklep ten w 1918 r. został członkiem stowarzyszenia udziałowego „Ognisko” w Sandomierzu¹³¹.

Na sesji pedagogicznej odbytej 15 X 1916 r. postanowiono młodzież duchowną bliżej zapoznać z bractwami kościelnymi, bardziej po parafiach rozpowszechnionymi¹³². W tym celu w r. 1917 założono w uczelni „Kongregację III Zakonu św. Franciszka”, czyli tzw. „Kółko Tercjarskie”. Kongregacja ta 8 XII 1920 r. została erygowana i agregowana do klasztoru reformatów w Krakowie. Patronem jej był św. Stanisław Kostka. Kongregacja prenumerowała pisma tercjarskie: „Dzwonek III Zakonu”, „Posłaniec św. Antoniego”, „Głos św. Franciszka” i „Rodzinę Seraficką”. Posiadała własne archiwum i biblioteczkę franciszkańską. Członkowie jej brali żywy udział w ogólnopolskich zjazdach

¹²⁹ W roku szk. 1898/1899 biblioteczka liczyła 150 tomów (BSD, sygn. G. 1389, s. 31; por. J. Rokoszyński, *X. pralat Jan Gajkowski*, KDS, 13 (1920), s. 84).

¹³⁰ Sklep seminaryjny został założony w 1908 r. (BSD, sygn. G. 1316, – p. z 28 IX 1908; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 279).

¹³¹ BSD, sygn. g. 1266, s. 1 nn. („Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), Radom [1928], s. 28. Do wspomnianych stowarzyszeń seminaryjnych należał między innymi Romuald Górski (ur. 30 III 1889 r. w Poświętnem), który jako kapłan (mgr prawa kanonicznego) położył wielkie zasługi na polu kulturalno-społecznym w parafii Baćkowice (diecezja sandomierska). W 1906 r. wstąpił on do seminarium sandomierskiego, a w 1911 został wyświęcony na kapłana.

¹³² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 280.

tercjarskich. W 1921 r. wśród tercjarzy zostało założone „Kółko Abstynenckie”, które z czasem przekształciło się w ogólne abstynenckie kółko alumnów¹³³.

W 1923 r. w seminarium założono „Koło Przyjaciół KUL”, a we wrześniu 1926 r. „Koło Społeczne im. papieża Leona XIII”, mające na celu podać młodzieży duchownej sposoby propagowania nauki społeczno-chrześcijańskiej w duszpasterstwie¹³⁴. W tym również czasie założono w uczelni „Koło Misyjne” i „Sodalicję Mariańską”¹³⁵. Zadaniem „Sodalicji” było przygotowanie alumnów na wykształconych i w pełni uświadomionych moderatorów¹³⁶.

Z okazji różnych uroczystości wszystkie wspomniane organizacje urządzały w seminarium akademie, odczyty i wieczornice. W celu zaś ich uświetnienia odbywały się w uczelni specjalne towarzyskie kolacje „fraternae consolationes”, na które zapraszano kapitułę katedralną i profesorów¹³⁷.

W seminarium sandomierskim (podobnie jak w innych uczelniach duchownych) klerycy sprawowali różne funkcje. Statut z 1841 r. polecał zwierzchności seminaryjnej wybrać dziekana i wicedziekana spośród „alum-

¹³³ BSD, sygn. 962, s. 1 nn.; G. 1294, s. 1 nn.

¹³⁴ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 14 VI 1923 r.; por. BSD, sygn. G. 987, s. 1 nn.; G. 1262, s. 1 nn.

¹³⁵ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 27 X 1930 r.

¹³⁶ Tamże, p. 29 VIII i 30 XII 1921, 20 XII 1924, 8 V 1928 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 1 II 1921 r.

¹³⁷ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 335; por. J. Pastuszka, *Dwie uroczystości*, KDS, 18 (1925), s. 74. Kolacje te nazywano popularnie „bibami” (ASD, Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 13, 19-20; BSD, sygn. G. 1389, s. 2, 15-17, 32, 46). Nadmienić wypada, iż wyrazem społecznej postawy alumnów było udzielenie przez nich energicznej pomocy 22 V 1860 r. przy ratowaniu od pożaru kościoła i szpitala sióstr miłosierdzia w Sandomierzu. W uznaniu dzielnej postawy kleryków Komisja Rządowa SW i D przysłała 30 VI 1860 r. na ręce biskupa sandomierskiego Juszyńskiego specjalne dla nich podziękowanie (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 1 VI 1860 r. i Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 30 VI 1860 r.). Ponadto alumni brali udział w życiu społeczeństwa polskiego przez składanie pieniężnych ofiar na dobroczynne cele. W końcu XIX stulecia złożyli między innymi składkę na budowę kościoła w Radomiu i Rostkowie pod wezwaniem św. Stanisława Kostki, pomnik Adama Mickiewicza w Warszawie (w uroczystości jego odsłonięcia brali również i oni udział) oraz na ubogie dzieci w ochronce prowadzonej przez siostry miłosierdzia w Sandomierzu (BSD, sygn. G. 1389, s. 25, 29 i 41). Wyrobieniu społecznemu kleryków służyły także spotkania towarzyskie, wycieczki krajoznawcze, zabawy i gry (BSD, sygn. G. 1389, s. 12-13, 36; ASD, Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 17 nn.).

nów celujących nad innymi roztropnością, pracą w naukach i cnotą”¹³⁸. Reprezentować oni mieli „zwierzchność w alumnacie”¹³⁹. Dziekan obowiązany był czuwać nad wewnętrznym porządkiem w zakładzie, wyznaczać oficja kolegów i donosić przełożonym o ich zachowywaniu się i potrzebach. W czasie choroby lub nieobecności dziekana zastępować go miał wicedziekan¹⁴⁰. Do pomocy dziekanowi przydani byli klerycy pełniący funkcje prefektów poszczególnych kursów¹⁴¹. Poza tym alumni spełniali funkcje: proboszcza kaplicy (od 1865 r.), infirmarza i bibliotekarza¹⁴².

¹³⁸ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 124. Por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1850; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 17 IV 1877 r.; BSD, sygn. G. 1389, s. 27 i 60; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

¹³⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 124.

¹⁴⁰ Tamże; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 4 X 1855 i 7 I 1866 r.

¹⁴¹ Prefekci byli „odpowiedzialni [...] za postępowanie swych kolegów, dlatego [mieli] prawo wglądać w ich zachowanie się, pilnować porządku, zwracać oko na obyczaje swych współbraci, w miłości chrześcijańskiej ich upominać, i codzień znosić się [...] z dziekanem komunikując mu swe spostrzeżenia” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 7 I 1866). Nad alumnami mieszkającymi poza gmachem seminaryjnym czuwali cenzorzy (BSD, sygn. G. 1389, s. 12). Sesja pedagogiczna dnia 1 II 1842 r. orzekła, iż „aspirujących do stanu duchownego i uczęszczających na studia w szacie cywilnej, aby dokładniej poznać mogła zwierzchność seminaryjna stanowi przeto nad nimi cenzora [...]. Tenże obchodzić będzie ich stancje co tydzień – dawać baczenie na ich postępowanie – co tydzień zdawać sprawę [będzie] przed wiceregensem” (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego 1827-1847 – p. z 1 II 1842 r.).

¹⁴² Infirmarz („procurator infirmorum”) miał za zadanie opiekować się chorymi klerykami i „sprowadzać z miasta bułki na śniadanie” dla wszystkich alumnów (BSD, sygn. G. 1389, s. 51). Od końca XIX stulecia były sprawowane ponadto przez kleryków dwa urzędy: portatora od świateł i sekretarza dziekana. Obowiązkiem tego ostatniego było między innymi pisać plany i układać katalogi (BSD, sygn. G. 1389, s. 4). W XX wieku w uczelni zostały ustanowione dodatkowo nowe godności kleryckie, a mianowicie: pomocnika bibliotekarza, magistra ordinis, inspektora, ceremoniarza katedralnego i dyrygenta chóru (ASD, Przepisy seminaryjne z 3 II 1911 i 24 XI 1922 r.).

Rozdział V

NAUCZANIE

1. Formacja intelektualno-duszpasterska alumnów

Celem pełniejszego naświetlenia całokształtu spraw związanych z formacją intelektualno-duszpasterską kleryków uczelni sandomierskiej (w latach 1841-1926), wypada najpierw w sposób ogólny przedstawić poziom studiów w istniejących wówczas w kraju seminariach duchownych. Kształcenie jak i wychowywanie młodzieży duchownej, choć z natury rzeczy leżało w zakresie posłannictwa Kościoła, to jednak dostosowane było zawsze do warunków historycznych i stopnia wiedzy teologicznej w danym kraju.

Rozwój wiedzy teologicznej w Królestwie Polskim w owym czasie uwarunkowany był kilkoma czynnikami. Jednym z nich była (omówiona już uprzednio) działalność akatolickiego rządu zaborczego wpływająca hamująco na rozwój nauki teologicznej w uczelniach duchownych¹. Pozostałe natomiast czynniki mogą być tutaj tylko wyliczone, bez wdawania się w ich szczegółową analizę.

Po pierwsze: antyreligijne prądy umysłowe płynące od końca XVIII wieku z Zachodu do Polski, które gdzie indziej (głównie we Francji) wzniewały w sferach umysłowych Kościoła potrzebę wypracowania nowych ujęć wiary – w Królestwie Polskim (zwłaszcza w XIX stuleciu) natrafiały przede wszystkim na silnie ugruntowane przeświadczenie, że tradycyjny katolicyzm polski utożsamia się z duchem narodowym i dlatego winien być broniony jako całość nienaruszalna². Zatem „apologetyka i filozofia chrześcijańska w Polsce w XIX wieku nie miały bodźca do rozwinięcia żywszej działalności”³. To z kolei odbiło się niekorzystnie na poziomie studiów tych przedmiotów w seminariach duchownych Królestwa Polskiego.

¹ Zob. rozdział I niniejszej części publikacji; por. A. Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, „Collectanea Theologica”, 17 (1936), s. 401.

² Z. S. Feliński, *Pamiętniki*, cz. 2, Lwów 1911², s. 8.

³ Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, s. 401.

Po drugie: dorobek teologii pozytywnej i praktycznej w Królestwie Polskim w XIX stuleciu był bardzo ubogi – także dlatego, że brak było w polskich uczelniach duchownych dobrych tradycji naukowych z poprzedniego okresu⁴.

Na niezbyt wysoki poziom nauczania w seminariach duchownych Królestwa Polskiego w XIX stuleciu (poza wspomnianymi czynnikami) złożyło się również wiele innych przyczyn. Główną zaś przyczyną tego stanu był za ciasny program i za krótki czas studiów⁵. Przede wszystkim bowiem o niskim poziomie naukowym seminariów Królestwa Polskiego decydował brak dostatecznego przygotowania aspirantów do studiów filozoficzno-teologicznych. Z tego powodu wynikała potrzeba zwiększenia czasu studiów oraz poszerzenia programu nauki o wydział przygotowawczy. Stopniowe zaś zwiększanie czasu nauki z 3 do 6 lat, nie zawsze oznaczało pogłębienie studiów teologicznych. Na ogół bowiem z powiększaniem lat nauki poziom pierwszych kursów seminaryjnych obniżał się do zakresu ogólnej nauki szkoły średniej⁶.

Dalszą przyczyną niskiego poziomu nauczania seminaryjnego był brak odpowiednich podręczników oraz mała i niestała liczba wykładowców. Poza tym profesorowie byli obciążeni nauczaniem kilku głównych przedmiotów (z odrębną metodą wykładu), które często między sobą zmieniali, przez co nie mogli stać się specjalistami w jednej gałęzi wiedzy. Przyjmowanie zaś aspirantów w ciągu całego roku szkolnego w wysokim stopniu utrudniało planowe

⁴ Przeciętny więc poziom umysłowy duchowieństwa z tego powodu nie był wysoki. Ponadto, zwłaszcza na początku omawianego okresu, przenikały do niektórych uczelni duchownych, w niewielkim wprawdzie stopniu „prądy antyrzymskie” przede wszystkim febronianizmu i józefinizmu], które paraliżowały również rozwój prawdziwej katolickiej nauki” (Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*). Arcybiskup warszawski Zygmunt Szczęsny Feliński pisał, iż „duchowieństwo nasze ówczesne dalekim było od zarzutu ultramontańskich dążeń, zwłaszcza, że i dzieła naukowe, używane z rozkazu rządu po seminariach, pochodziły nie z Rzymu, lecz z Wiednia, zarażonego wówczas józefinizmem” (Feliński, *Pamiętniki*, cz. 2, s. 5). W dalszym ciągu arcybiskup dodaje, że „Czerpanie nauk teologicznych ze źródeł józefińskich niemało przyczyniło się do tej aberracji, która niekiedy łączyła się z najlepszą wiarą, tak, że kapłan, wygłaszający jawne herezje, ani podejrzewał, że nie jest prawowiernym katolikiem” (tamże, s. 9).

⁵ A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, kom. red. P. Kałwa [i in.], cz. 1, Lublin 1969, s. 283.

⁶ Tenże, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 43-44; por. W. T. Popiel, *Pamiętniki*, wyd. J. Urban, t. 1, Kraków 1915, s. 22-24.

przeprowadzanie studiów seminaryjnych i wpływało na obniżenie wyników nauczania⁷.

Wobec powyższego ówczesne duchowieństwo na ogół nie wynosiło z seminariów duchownych Królestwa Polskiego gruntownego wykształcenia teologicznego i zamiłowania do nauki⁸. Zresztą seminaria (zwłaszcza prowadzone do 1864 r. przez misjonarzy) nie miały wysokich ambicji intelektualnych, ale raczej nastawienie praktyczne. Nie kształciły one naukowców, ale przygotowywały szersze rzesze duszpasterzy⁹. Z tej racji w programie studiów seminaryjnych podkreślano i obszerniej wykładano przedmioty praktyczne, przydatne w parafialnym duszpasterstwie¹⁰. Nauczano zwłaszcza tego, co było konieczne do należytego spowiadania, sprawowania sakramentów, odprawiania Mszy św. i nabożeństw, katechizacji, głoszenia kazań i odmawiania brewiarza¹¹.

Na początku XX stulecia pod wpływem inspiracji Stolicy Apostolskiej i dzięki większej swobodzie politycznej, zaczęto stopniowo reorganizację na-

⁷ Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*, s. 283-285. Por. tenże, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 44-50; S. Zdanowski, *Seminarium Duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 62.

⁸ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 143-144; por. Popiel, *Pamiętniki*, t. 1, s. 83. Arcybiskup warszawski Feliński pisał, że „Do grupy duchownych wyrobników zaliczamy ogromną większość polskiego duchowieństwa, co wyszedłszy z włościan litewskich lub zagonowej szlachty podlaskiej, przybywali do seminariów, zaledwie umiejąc czytać i pisać, a poduczysz się tam przez lat kilka lada jakiej łaciny i odbywszy kurs teologii, nie przewyższający dobrego katechizmu, przyjmowali święcenia, śpiesząc wnet wrócić znowu do skromnej ludowej sfery, co ich wychowała, gdzie też przepędzali najczęściej całe swe kapłańskie życie” (Feliński, *Pamiętniki*, cz. 2, s. 9).

⁹ A. Schletz, *O niektórych podręcznikach liturgicznych w dawnych seminariach duchownych w Polsce*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. 2 (1949), s. 193; tenże, *Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769-1864)*, „Nasza Przeszłość”, 11 (1960), s. 404. W wychowaniu polskiego duchowieństwa do połowy XIX wieku panował styl francuski, łączący w sobie „dość harmonijnie splecioną formację intelektualną z nachyleniem duszpasterskim, dość surową ascetyką” (M. Rechowicz, *Rozwój seminariów duchownych w Polsce a II Sobór Watykański*, „Ateneum Kapłańskie”, 59 (1967), t. 70, s. 19).

¹⁰ W nauczaniu przedmiotów związanych bezpośrednio z duszpasterstwem parafialnym zwracano uwagę na syntetyczny wykład. Przy tym posługiwano się na ogół podręcznikami opracowanymi przez misjonarzy (Schletz, *O niektórych podręcznikach liturgicznych...*, s. 193).

¹¹ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 143

uczania w seminariach diecezjalnych Królestwa Polskiego¹². Reforma studiów seminaryjnych miała przede wszystkim na celu oddzielić kursy przygotowawcze od filozoficzno-teologicznych¹³. Reorganizacji studiów w uczelniach duchownych w tym czasie sprzyjała ta okoliczność, że została w nich unormowana (wspomnianą uprzednio umową z 9 VII 1907 r.) kwestia wykładów i egzaminów z przedmiotów „rosyjskich”. Z tej okazji powołana komisja episkopatu, na czele

¹² M. Ciemniowski, *Kilka uwag o seminariach duchownych*, PKat, 43 (1905), s. 560-565, 576-579; Z. Łoziński, *W sprawie programu naukowego w seminariach duchownych*, PKat, 44 (1906), s. 755-759. W związku z zamierzoną reformą studiów seminaryjnych Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki, biskup kujawsko-kaliski, zamierzał zwołać na 3 I 1907 r. do Włocławka zjazd delegatów seminariów duchownych Królestwa Polskiego. W tej sprawie wystosował 16 X 1906 roku odezwę do biskupa sandomierskiego. Powołując się w niej na przepisy Soboru Trydenckiego, nakazujące rządcom diecezji troszczyć się o seminaria, pisał, iż „tego obowiązku biskupi nasi nie byli w możności całkowicie spełnić, choć czasy i potrzeby upominały się gwałtownie o reformę i podniesienie uczelni duchownych. Zaledwie dzisiaj wolno o tym pomyśleć. Korzystając z pierwszej przyjaznej chwili, postanowiłem [...] dla [...] zaradzenia wielkim potrzebom dzisiejszym przyłożyć rękę do usunięcia z seminariów, co nieodpowiednie, a dodania i przyjęcia tego, co pożądanego do ich naprawy w duchu Bożym i postanowienia na odpowiednim stopniu według myśli Kościoła [...]. Ponieważ sprawa, którą tu poruszam, jest bardzo doniosła i nie tylko mnie, ale i wszystkich Najczcigodniejszych Pasterzy obchodzi, stąd dla jedności działania, a także dla wyczerpania przedmiotu i wynalezienia najbardziej oczekiwanych rezultatów w kwestii reformy seminariów uważam się najuprzejmiej prosić Waszą Ekszelencję, aby zechciał przysłać: 1 – choćby jednego delegata z grona księży profesorów do Włocławka na dzień 3 stycznia 1907 r. Delegaci przejrzą wtedy załączony program, uzupełnią go i rozbiorą do opracowania tematy” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium 1883-1918, s. 371). Zjazd powyższy został jednak odwołany (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 22 XII 1906 r.).

¹³ Świadczy o tym przysłany biskupowi sandomierskiemu przez A. Wnukowskiego, biskupa płockiego, drukowany projekt programu nauk dla seminariów, który miał być rozpatrywany 4 IV 1907 roku na sesji w Warszawie. Autor projektu powołując się na encyklikę papieża Piusa X z 28 VII 1906 r. twierdził, iż „seminaria [...] oddane być powinny wyłącznie pracy nad filozofią i teologią. Ponieważ zaś niższe kursy w naszych seminariach obecnie poświęcone są naukom świeckim, przygotowawczym, ogólnym, należy je od seminarium teologicznego oddzielić, jeżeli nie materialnie, to w każdym razie formalnie. Tym sposobem szczególnie wyniki obrócone zostaną w celu pokierowania nauką kleru przy takim programie naukowym, który powinien objąć minimum nauki, potrzebnej u nas dla przeciętnego kapłana” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego 1903-1919 – p. z 20 III 1907 r.). Na wspomniany zjazd w Warszawie z seminarium sandomierskiego został wydelegowany rektor P. Kubicki (tamże).

której stanął biskup sufragan warszawski Kazimierz Ruskiewicz, opracowała w tym samym jeszcze roku projekt jednolitego planu nauk dla seminariów duchownych¹⁴. Projekt ten został rozesłany do wszystkich seminariów Królestwa Polskiego¹⁵. Pełnej realizacji postulatów projektu przeszkodziły władze rządowe i niespokojne czasy pierwszej wojny światowej¹⁶. Z tego powodu, aż do czasu

¹⁴ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 123; por. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1, 3 i 29. W skład tej komisji z każdego seminarium duchownego wchodził jeden z księży profesorów (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 11 II 1907 r.).

¹⁵ ASD, Księga sesji ekonomicznych (1907-1917) – p. z 11 IX 1907 r.

¹⁶ Świadczy o tym (omówiona we wstępie niniejszej rozprawy) recenzja pracy hr. K. Orłowskiego. W drugim punkcie swej pracy hr. Orłowski porusza kwestię programowego podziału studiów seminaryjnych na dwa oddziały: ogólnokształcący (uzupełniający wykształcenie średnie czteroklasistów) i ściśle teologiczny. Następnie zastanawia się nad przedmiotem nauczania na kursach ogólnokształcących, mających objąć zakres kursu rządowych gimnazjów, aby tym sposobem dać możliwość zdobycia praw państwowych młodzieży opuszczającej seminary przed ich ukończeniem. Kończy swe rozważania wnioskiem, iż państwo winno dać biskupom możliwość powiększenia liczby klas i przeprowadzenia podziału na kursy ogólnokształcące i ściśle teologiczne.

Recenzent przytoczonej wyżej pracy zaznaczył, że „biskupi Królestwa Polskiego wspomniany podział na kursy ogólnokształcące i ściśle teologiczne już dawno uskuteczнили, choć jak słusznie zaznacza hr. Orłowski może w niedostatecznej mierze. Podział ten uskuteczнили dla zupełnie innych motywów, mianowicie, że kapłani w obecnych czasach średnim wykształceniem powinni, jeśli nie przewyższać ogółu ludzi inteligentnych, to przynajmniej mu dorównywać. Inaczej kapłani nie będą mogli wywierać takiego wpływu, jakiego Kościół i społeczeństwo od nich oczekuje.

Biskupi Królestwa Polskiego zrobiliby daleko więcej, niż projektuje hr. K. Orłowski, a jeśli nie zrobili, to nie tylko dla braku środków, ile dla innych przyczyn natury ogólniejszej. Wprawdzie prawo państwowe – kościelne wyraźnie pozwala biskupom Królestwa organizować swoje seminaria: «La formation du réglemant du seminaire concernant son organisation [...] ainsi que la formation du plan et du programme des etudes, incombe... l'Évêque», ale to tylko de iure – de facto rzecz się ma zupełnie inaczej. Stwierdzają to fakty. Biskup płocki Wnukowski wystąpił do Ministra Spraw Wewnętrznych z opracowanym projektem założenia tego rodzaju kursów ogólnokształcących przy seminarium płockim [...] i otrzymał odpowiedź odmowną. Biskup włocławski próbował innej drogi. Za pośrednictwem regensa seminarium włocławskiego ks. Radziszewskiego mgr św. teologii starał się u kuratora okręgu naukowego o pozwolenie otwarcia gimnazjum katolickiego, ale i tu przyszła odpowiedź odmowna. Ksiądz prałat Siemiec z Warszawy o toż samo prosił i takąż odmowną otrzymał odpowiedź [...].

W Królestwie Polskim dążymy do otwarcia jeszcze jednej klasy przygotowawczej, ale wprowadzi się ją wtedy, kiedy to będzie możliwe i nie będzie przedstawiać żadnych niebezpieczeństw i niewygód dla seminarium.

odzyskania niepodległości kraju, nauczanie w seminariach pod zaborem rosyjskim posiadało charakter typowo wykonawczy, oparty na nauce zastanej i wypróbowanej.

Dopiero w II Rzeczypospolitej Polskiej seminaria duchowne po przeprowadzeniu w nich gruntownej reformy w myśl przepisów kodeksu prawa kanonicznego i wytycznych Stolicy Apostolskiej, stały się zakładami teologicznymi na właściwym poziomie, dobrze przygotowującymi swoich absolwentów do wykonywania pracy duszpasterskiej¹⁷. W tym czasie większość z nich uzyskiwała niektóre przywileje uczelni wyższych¹⁸.

W omawianym okresie ratio studiorum uczelni sandomierskiej kształtowało się podobnie jak w pozostałych seminariach duchownych w kraju. Z tej racji przy charakterystyce i ocenie studiów seminaryjnych w Sandomierzu wypadnie więc niejednokrotnie odwołać się „per analogiam” do prowadzonego w nich nauczania.

a. Program nauki

Studia w seminarium sandomierskim przed r. 1842, zgodnie z przepisami statutu z 1826 i 1841 r., trwały 4 lata i dzieliły się na jednoroczny kurs filozoficzny i trzyletni kurs teologiczny¹⁹. Statut z 1841 r. stanowił, aby młodzież z kursu filozoficznego uczyła się: filozofii, archeologii biblijnej i języka łacińskiego²⁰. Natomiast z kursu teologicznego – hermeneutyki, introdukcji, egzegetyki, teolo-

Przewidywane zaś niebezpieczeństwa, jakie nam grożą przez wprowadzenie nowej ustawy [rządowej], są: tak zwany «Zarząd seminarium», język wykładowy rosyjski, udział profesorów świeckich na sesjach, kontrola rządowa nad wszelkimi szczegółami administracji” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – recenzja pt. *Uwagi o projekcie reformy seminariów katolickich w państwie rosyjskim*, s. 7-9.

¹⁷ Petrani, *Szkolnictwo teologiczne*, s. 306-311. W tym czasie sprawą reorganizacji studiów seminaryjnych zajmowały się zjazdy „Związku Zakładów Teologicznych w Polsce” (H. Betto, *Organizacja studiów filozoficzno-teologicznych b[ylego] zaboru rosyjskiego*, w: *Pamiętnik czwartego Zjazdu [Związku Zakładów Teologicznych] w Kielcach 20/IV-22/IV 1927 roku*, Kielce 1927, s. 31-44.

¹⁸ Rechowicz, *Rozwój seminariów duchownych...*, s. 20.

¹⁹ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji; por. Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział II, s. 7 § 52; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. 7 z VIII 1845 r. Podobnie było w innych ówczesnych uczelniach duchownych Królestwa Polskiego (Popiel, *Pamiętniki*, t. 1, s. 16-17, 22-24).

²⁰ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział II, s. 7 § 54.

gii dogmatycznej, moralnej i pastoralnej oraz prawa kanonicznego. Wszyscy zaś alumni mieli wspólnie studiować: historię Kościoła, wymowę kaznodziejską, język hebrajski, rubrycystykę („rubrum”) i ceremonie kościelne²¹. Poza tym profesor lub wicerektor obowiązany był kończących seminarium uczyć administrowania sakramentów świętych²².

Wspomniane przepisy statutu z 1841 r. wkrótce przestały obowiązywać. Od roku szk. 1842/1843, wobec niedostatecznego przygotowania kandydatów do stanu duchownego w zakresie ogólnego wykształcenia, głównie z języka łacińskiego, wprowadzono do programu seminaryjnego kurs przygotowawczy (gramatyczny)²³. W związku z tym przedłużono czas studiów do 5 lat. W ten sposób funkcjonowały trzy wydziały: jednoroczny przygotowawczy i filozoficzny oraz trzyletni teologiczny²⁴.

W połowie XIX stulecia na samym tylko kursie przygotowawczym wykładano fizykę i język łaciński. Wspólnie z kursem filozoficznym: katechetykę, historię biblijną i powszechną oraz literaturę łacińską. Na wszystkich zaś połączonych wydziałach: teologię pastoralną, rubrycystykę, wymowę kościelną i śpiew. Ponadto oddzielnie na kursie filozoficznym uczono: filozofii, archeologii biblijnej, literatury łacińskiej, katechetyki, wymowy kościelnej, teologii moralnej i pastoralnej. Wreszcie tylko na wydziale teologicznym wykładano: Pismo święte, wymowę kościelną, rubrycystykę, historię Kościoła, prawo kanoniczne oraz teologię dogmatyczną, moralną i pastoralną. W szczególności jeden rok przeznaczano na uczenie: filozofii, archeologii biblijnej i fizyki, dwa lata – na język łaciński i katechetykę, trzy lata – na historię Kościoła, teologię dogmatyczną, Pi-

²¹ Tamże, § 55.

²² Tamże, § 56. Program studiów miał zatwierdzać ordynariusz diecezji. Tamże, § 57.

²³ Wprowadzenia kursu przygotowawczego domagali się księża profesorowie (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 7 VII 1841 r.). Rektor Gierasziński w raporcie z 1841 r. o stanie zakładu zaznaczył, że „szczególnie wydział przygotowawczy być powinien; gdyż wstępujący teraz do seminarium aspiranci, pomimo ukończenia szkół, tak mało języka łacińskiego posiadają, iż z nauk w seminarium w tym języku dawanych korzystać nie mogą” (ASD, Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r. – p. z 2 VIII).

²⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 24 XI 1856; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 2, 5; por. [A. Bułakowski], *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1863), s. 156.

smo święte, prawo kanoniczne i rubrycystykę, cztery lata – na teologię moralną oraz pięć lat – na teologię pastoralną, wymowę i śpiew²⁵.

W 1859 r. skasowano kurs przygotowawczy, a w zamian za to powiększono kurs filozoficzny do dwóch lat²⁶. W związku z tym znacznie ograniczono liczbę wykładów z języka łacińskiego. Zmiana ta jednak niekorzystnie wpłynęła na studium seminaryjne. Stwierdził to w czasie przeprowadzanej wizytacji uczelni na początku roku szk. 1860/1861 między innymi Jakub Gierasiński, oficjał sandomierski²⁷. W oparciu o sprawozdanie wizytatora Józef M. Juszyński, biskup sandomierski, wydał 6 XII 1860 r. zarządzenie polecające przywrócić w uczelni kurs przygotowawczy²⁸. Natomiast biskup nie zgodził się na propozycję oficjała odnośnie ponownego wprowadzenia do studiów seminaryjnych półtoragodzinnych wykładów.

Przed r. 1859, zgodnie z przepisami statutu z r. 1841, rozkład zajęć lekcyjnych przewidywał dziennie trzy wykłady: dwa przed południem i jeden po południu. Pierwsze dwie lekcje trwały od godz. 8 do 11, a ostatnia od godz. 14 do 16²⁹. Poza wykładami przewidziany był czas na studium prywatne³⁰. Juszyński

²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 i 30 IV 1853 r.; zob. Aneks VI, VII, VIII.

²⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1859 r.

²⁷ Jakub Gierasiński w swym sprawozdaniu donosił biskupowi, iż „podług praw seminaryjnych [...] utworzony został wydział przygotowawczy w tym głównie celu, ażeby wstępująca młodzież seminaryjna przez cały rok uczyła się języka łacińskiego, przechodząc całą gramatykę, tłumacząc z języka łacińskiego na polski i robiąc stosowne ćwiczenia z [języka] polskiego na łaciński – w drugim dopiero roku wykładana była filozofia [...]. Alumni ćwicząc się przez jeden rok według reguł gramatycznych w łacińskim języku, łatwiej mogli rozumieć filozofię w tym języku wykładaną. Teraz dzieje się przeciwnie; wstępujący świeżo do seminarium, którzy częstokroć nawet deklinacji dobrze nie umieją, od razu słuchają w łacińskim języku filozofii, o której można powiedzieć, że ze wszystkich przedmiotów jest najtrudniejsza [...]. Rozkład [filozofii] jest na dwa lata [...], ponieważ lekcje zajęte są przez filozofię i inne jeszcze przedmioty, tak że na wykład łacińskiego języka mało się czasu zostaje. Alumni więc ani filozofii, ani języka łacińskiego gruntownie się nie nauczą. O skutkach takiego systemu przekonał się J. W. Pasterz w przeszłym roku szkolnym, szczególnie na egzaminie z pierwszego półrocza” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 20 X 1860 r.).

²⁸ Tamże, p. z 6 XII 1860 r.

²⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 9 § 70 i 75; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 i 30 IV 1853 r. W tym czasie były również zachowywane przepisy statutu z 1841 r. polecające, aby w czwartki (z powodu udziału alumnów we Mszy św. „Cibavit”) przed południem była

we wspomnianym wyżej rozporządzeniu zezwolił, aby nadal pozostał wprowadzony do studium seminaryjnego w 1859 r. rozkład jednogodzinnych wykładów³¹. Rozkład ten utrzymał się do końca omawianego okresu³².

W roku szk. 1865/1866 do seminarium sandomierskiego przyjęto kilku nowych kleryków ze zniesionych przez władzę rządową zakonów, którzy nie byli odpowiednio przygotowani z zakresu nauk ogólnych. W celu zaradzenia temu brakowi przedłużono kurs przygotowawczy do dwóch lat, a w programie jego uwzględniono również język francuski i niemiecki³³. Od 1868 r. do studiów se-

tylko jedna lekcja, a po południu trzy wykłady (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 9 § 84; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 i 30 IV 1853 r.).

³⁰ Wspomniany wyżej statut w rozkładzie zajęć dziennych wyznaczył na studium prywatne czas między godzinami: 5 min. 30 do Mszy św., 13-14, 18-20, 20 min. 15 do 20 min. 45. Poza tym alumni obowiązani byli wykorzystać na prywatne uczenie czas wolny (po południu) w soboty i święta. Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 8 § 68, s. 9 § 74, 79, 81 i 84. Przepisy statutu były w praktyce zachowywane (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 i 30 IV 1853 r.).

³¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 6 XII 1860 r.

³² W okresie niewoli program studiów seminaryjnych przewidywał dziennie od 4 do 5 wykładów jednogodzinnych. Przed 1865 r. trwały one w godzinach od 8 do 11 i od 14 do 16. W tym zaś roku, na wniosek sesji pedagogicznej, przesunięto czas przedpołudniowych lekcji. Rozpocynały się one o godz. 8 min. 30 lub 9, a kończyły się kwadrans przed godz. 12 (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1865 i 10 IX 1868 r.). Na początku XX stulecia pauzy międzylekcyjne zredukowano do 10 minut. Wykłady trwały po 50 minut, rozpocynały się 10 min. po pełnej godzinie (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 61, 90). W niepodległej Polsce program nauczania seminaryjnego przewidywał dziennie od 5 do 6 lekcji, trwających 45 minut i rozpocznających się o godz. 8. Wykłady dzielono przerwami wynoszącymi od 5 do 20 minut (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 31 VIII 1926 r.; por. „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 37.

³³ ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 12 IX 1865 r. W tym czasie na kursach przygotowawczych wykładano: katechizm (teologię popularną), filozofię, historię starożytną, język polski, łaciński, francuski i niemiecki, fizykę, zoologię, geografę i śpiew. Na kursie filozoficznym: filozoficznym: Pismo święte (egzegezę, introdukcję i hermeneutykę), filozofię, archeologię biblijną, historię powszechną i Polski, literaturę polską i łacińską, język francuski i niemiecki, fizykę, zoologię i śpiew. Wreszcie na kursach teologicznych: Pismo święte (egzegezę), teologię dogmatyczną, moralną i pastoralną, prawo kanoniczne, patrologię, wymowę kościelną, historię

minaryjnych zaczęto stopniowo, pod naciskiem władz rządowych, wprowadzać wykłady z przedmiotów „rosyjskich”³⁴. Na sesji pedagogicznej z 9 IX 1873 r. profesorowie postanowili uczyć alumnów sposobu prowadzenia kancelarii, a szczególnie akt cywilnych w języku rosyjskim³⁵.

Przedmiotem sesji pedagogicznej 3 VI 1882 r. była kwestia cenzusu naukowego kandydatów przyjmowanych do seminarium i związana z tym sprawa utrzymania kursu przygotowawczego. Wobec braku powołań kapłańskich, profesorowie ostatecznie zdecydowali w dalszym ciągu przyjmować do uczelni aspirantów posiadających świadectwo ukończenia 4 klas szkoły publicznej. Z racji jednak niedostatecznego wykształcenia kandydatów w naukach ogólnych, a zwłaszcza z języka łacińskiego i polskiego, zdecydowano nadal utrzymać dwuletni kurs przygotowawczy³⁶. Na nim alumni mieli się uczyć przede wszystkim języka łacińskiego „z uwzględnieniem także polskiego, rosyjskiego i niektórych nauk pomocniczych”³⁷. W tym czasie nastąpiło większe uporządkowanie nauk w zakresie poszczególnych wydziałów. Na kursie bowiem filozoficznym wykładano głównie nauki filozoficzne, a na teologicznym – nauki teologiczne. Przy tym trzyletni program kursu teologicznego stanowił zamkniętą w sobie całość. Każdy przedmiot teologiczny wykładany na nim podzielony był na trzy części, które kolejno w ciągu trzech lat wykładano³⁸.

Kościola, rubrycystkę i śpiew (tamże; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 13 IX 1865 r.).

³⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 21 VIII 1868 r.; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1869, s. 7; por. rozdział I niniejszej części publikacji.

³⁵ ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 9 IX 1873. Zwierzchność uczelni kilka razy zwracała się do miejscowego konsystorza diecezjalnego, aby wszelkie rozporządzenia dotyczące duchowieństwa (tak kościelne jak rządowe) przysyłano do seminarium. Profesorowie bowiem (piastujący stanowiska parafialne) sami chcieli się z nimi zapoznać i zarazem zaznajomić z ich treścią alumnów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 XI 1877 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 23 I 1882 r.

³⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 3 VI 1882.

³⁷ Tamże, p. z 24 IX 1883 r.

³⁸ Poza tym alumni z ostatniego roku w sposób praktyczny przerabiali funkcje związane z pracą duszpasterską (tamże; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 211).

W 1886 r. kurs przygotowawczy zredukowano do jednego roku³⁹. W dalszym jednak ciągu do seminarium zgłaszali się kandydaci z tak małą znajomością języka łacińskiego, iż w okresie jednego roku szkolnego nie można było braku uzupełnić. Wobec tego w roku szk. 1891/1892 przywrócono dwuletni kurs przygotowawczy i przedłużono czas studiów do 6 lat⁴⁰. W ten sposób przy 6-letnim programie nauczania seminaryjnego, oprócz kursów właściwych filozoficzno-teologicznych, funkcjonowały jeszcze dwa kursy przygotowawcze (zwane w XX stuleciu filologicznymi), których program nauczania w przybliżeniu odpowiadał klasom 7 i 8 gimnazjum starego typu⁴¹.

Na początku XX stulecia w seminarium sandomierskim, podobnie jak w innych krajowych uczelniach duchownych, zaczęto stopniową reorganizację studiów. Na sesji pedagogicznej 11 I 1907 r. zwrócono uwagę na niedostateczne przygotowanie kandydatów wstępujących do seminarium i w związku z tym obniżenie się w nim poziomu studiów filozoficzno-teologicznych. Wysunięto trzy sposoby zapobieżenia temu stanowi: 1 – założenie katolickiego gimnazjum, 2 – urządzenie internatów dla uczniów uczęszczających do szkół ogólnokształcących, którzy ponadto uzupełnialiby swe wykształcenie dodatkowymi lekcjami i wreszcie 3 – powiększenie liczby kursów w uczelni do 7 i utworzenie z 3 pierwszych – niższego, a z pozostałych – wyższego seminarium duchownego. W niższym seminarium klerycy mieli uzupełnić wykształcenie gimnazjalne. Większość profesorów opowiedziała się za ostatnim projektem⁴². Realizacja jednak tego projektu zależała od zwerbowania odpowiednich sił profesorskich. Tymczasem zaś dla zapewnienia odpowiedniej selekcji aspirantów obostrzono program egzaminu wstępnego do seminarium z języka polskiego i łacińskiego oraz historii powszechnej⁴³.

W związku z zamierzoną reorganizacją nauczania seminaryjnego powołani 1 III 1907 r. specjalne komisje spośród księży profesorów, mające za zadanie

³⁹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z IX 1886 r.

⁴⁰ Tamże, p. z. 7 IX 1891 i 9 IX 1892 r.

⁴¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 414; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 7 VI 1921, 27 V i 1 IX 1924, 1 IX 1925; por. P. Kubicki, *Dwa odczyty*, Sandomierz 1936, s. 242.

⁴² ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 11 I 1907 r.

⁴³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 24-25, 36-37.

opracować projekty programów poszczególnych przedmiotów studiów seminaryjnych, które dawałyby wychowankom przynajmniej minimum wiadomości potrzebnych dla przeciętnego kapłana⁴⁴. W tym samym roku wspomniane projekty opracowane przez komisje rozpatrzono i zaakceptowano na sesjach pedagogicznych⁴⁵.

W 1907 r. zwierzchność uczelni sandomierskiej otrzymała do przejrzania projekt programu studiów seminaryjnych opracowany przez komisję episkopatu metropolii warszawskiej. Po rozpatrzeniu tego projektu na sesjach pedagogicznych, przystąpiono do stopniowego wcielania go w życie seminaryjne⁴⁶. W związku z tym, kierując się postulatami zawartymi we „Wnioskach Komisji Biskupiej” odnośnie ujednoczenia programu naukowego we wszystkich seminarjach Królestwa Polskiego, rada pedagogiczna ułożyła stosowny rozkład wykładów dla uczelni sandomierskiej. Zgodnie z życzeniem wspomnianej komisji, przesunięto w nim niektóre przedmioty na niższe kursy, aby w ten sposób wzmocnić nauki teologiczne⁴⁷. Ponadto wprowadzono do programu nauczania seminaryjnego nowe przedmioty, a mianowicie: historię filozofii, socjologię, pedagogikę i teologię mistyczną⁴⁸.

Zahamowanie w przeprowadzaniu reorganizacji studiów seminaryjnych w Sandomierzu nastąpiło w okresie pierwszej wojny światowej. W ciągu jednego roku szk. 1915/1916 przerobiono kurs dwuletni, ażeby nadrobić przerwę w studiach spowodowaną działaniami wojennymi, wyzyskując między innymi dodatkowo na nauczanie przedmiotów ogólnokształcących i filozoficz-

⁴⁴ W skład komisji przedmiotowych weszli następujący księża profesorowie: W. Zalewski, A. Rewera i J. Kawiński (Pismo święte – introdukcja ogólna i specjalna); J. Rokoszny i S. Suchecki (teologia dogmatyczna); A. Rewera, E. Chrzanowski i P. Kubicki (teologia moralna i prawo kanoniczne); W. Zalewski i P. Kubicki (teologia pastoralna); J. Gajkowski i P. Kubicki (historia Kościoła i powszechna); J. Gajkowski i J. Rokoszny (wymowa kościelna); P. Kubicki i E. Chrzanowski (rubrycystyka); W. Zalewski i A. Rewera (historia biblijna); W. Zalewski i A. Rewera (archeologia biblijna); J. Gajkowski, S. Suchecki i J. Kawiński (filozofia); J. Rokoszny i E. Chrzanowski (katechetyka); J. Gajkowski i E. Chrzanowski (język polski i historia literatury polskiej); J. Rokoszny i J. Kawiński (język łaciński); A. Rewera i J. Gajkowski (język francuski i niemiecki); E. Chrzanowski i A. Rewera (geografia) (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 1 III 1907 r.).

⁴⁵ Tamże, p. z 4 i 9 III 1907 r.

⁴⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3, 5.

⁴⁷ Tamże, s. 1-38; por. P. Kubicki, *Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym*, KDS, 1 (1908), s. 199; zob. Aneks IX.

no-teologicznych tygodniowo 10 godzin lekcyjnych zajętych dotychczas na przedmioty „rosyjskie”⁴⁹.

Po odzyskaniu niepodległości kraju prowadzono dalszą reorganizację studiów w seminarium sandomierskim w myśl przepisów Kodeksu Prawa Kanonicznego i dodatkowych rozporządzeń Stolicy Apostolskiej⁵⁰. W 1919 r. w uczelni powołano dwie komisje spośród księży profesorów. Pierwsza z nich miała opracować projekt koniecznych zmian w dotychczas obowiązującym programie studiów w zakresie tylko wyższego seminarium. Druga natomiast obowiązana była opracować program nauki na wypadek podziału dotychczasowego seminarium na wyższe i niższe. W zależności od okoliczności podział ten postanowiono wprowadzić w najkrótszym czasie. Od jego urzeczywistnienia zależał dalszy wzrost poziomu naukowego i duchowego alumnów⁵¹.

Pierwszym niejako krokiem we wspomnianym wyżej kierunku, było w roku szk. 1919/1920 wprowadzenie na kursie pierwszym 4 godzin lekcyjnych z zakresu filozofii w tym celu, aby na trzech pierwszych kursach wykładać klerikom całość tego przedmiotu⁵². Z tej racji, iż aspiranci wstępujący do seminarium posiadali już wtedy dostateczne przygotowanie naukowe, postanowiono w r. 1921 dążyć do tego, aby wykłady na kursie I i II z zakresu języka łacińskiego i polskiego oraz historii powszechnej i języków nowożytnych, odpowiadały programowi tychże nauk w 7 i 8 klasie gimnazjalnej⁵³. W następnych latach prowadzono dalsze zmiany w tym kierunku⁵⁴. Ostatecznie w 1924 r. dwa kursy filolo-

⁴⁸ KDS, 3 (1910), s. 329.

⁴⁹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 254; por. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1, p. z 30 i 31 V 1911, 7 V 1915 r.; KDS, 8 (1915), s. 130, 9 (1916), s. 14 i 59.

⁵⁰ W tym czasie profesorowie seminarium sandomierskiego brali czynny udział w ogólnopolskich zjazdach poświęconych omawianiu nowej organizacji uczelni duchownych (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 26 VIII 1918 r. i Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 7-9).

⁵¹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 28 II 1919 r. Na przeszkodzie w realizacji tego projektu stanął brak odpowiedniego pomieszczenia dla niższego seminarium (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 21 II 1922 r.).

⁵² ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 2-3.

⁵³ Tamże, p. z 6 V i 7 VI 1921 r.

⁵⁴ W tym czasie kurs 6-letni studiów seminaryjnych posiadał bardzo bogaty program nauk nie tylko z zakresu filozoficzno-teologicznego, ale również ogólnego wykształcenia

giczne odłączono od pozostałych i nauczanie w nich dostosowano do programu klasy 7 i 8 gimnazjów państwowych typu humanistycznego⁵⁵. Tym sposobem dano podstawę tzw. Prywatnemu Gimnazjum Męskiemu Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu, czyli niższemu seminarium duchownemu, istniejącemu w latach 1924-1939 i 1945-1956⁵⁶. Nowy zaś 5-letni program studiów w wyższym Seminarium Duchownym w Sandomierzu wprowadzono stopniowo poczynając od roku szk. 1925/1926⁵⁷. W pełni on został wprowadzony w życie seminaryjne dopiero na początku czterdziestych lat XX stulecia⁵⁸.

b. Przedmioty i podręczniki

W statucie z 1841 r. nauki wykładane w seminarium podzielono na główne i pomocnicze. Do głównych zaliczono: nauki biblijne (hermeneutykę, introduk-

(ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. 1 IX 1922 i 3 IX 1923 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium duchownego (1919-1929) – p. z 20 X 1921 r.).

⁵⁵ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 27 V i 1 IX 1924, 26 V i 1 IX 1925, 22 V 1926 r.; por. Kubicki, *Dwa odczyty*, s. 242.

⁵⁶ Ministerstwo WR i OP udzieliło 2 XII 1925 r. biskupowi sandomierskiemu Ryxowi koncesji na prowadzenie gimnazjum typu humanistycznego. W następnym roku minister WR i OP nadał Prywatnemu Gimnazjum Męskiemu Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu prawa szkół państwowych. W roku szk. 1929/1930 do istniejących klas 7 i 8 dodano jeszcze klasę 6 gimnazjalną. Ostatecznie minister WR i OP rozporządzeniem z 8 VI 1932 r. nadał tej uczelni pełne prawa gimnazjów państwowych. W szkole tej wykładali również profesorowie świeccy: Felicjan Samborski (1922-1928), Stanisław Krawczyński (1924-1939), Jan Pill (1924-1937), Stanisław Sobolewski (1924-1936), Piotr Kwieciński (1930-1939), Włodzimierz Kołpaczekiewicz (1930-1931), Aleksander Serafin (1933-1936), Antoni Kasprzycki (1933-1939) i Paweł Bruski (1936-1939) – (AAN, Akta Ministerstwa WR i OP (1917-1939), Departament V Wyznań (1918-1939), sygn. 594 – p. z 8 XI 1929 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 7 I 1926, 16 VI 1932 i 24 I 1948 r.; ASD, Księga protokołów posiedzeń Rady pedagogicznej Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1934-1939) – p. z 21 VI 1938 r. i Księga protokołów posiedzeń Rady pedagogicznej Seminarium sandomierskiego (1939-1943) – p. z 20 X 1939 r.; Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1924-1939; S. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, KDS, 63 (1970) s. 142.

⁵⁷ Na sesji pedagogicznej 1 XII 1925 r. rektor stwierdził, iż „nowy rozkład godzin wykładowych i nowy regulamin zajęć codziennych tymczasowo w zakładzie naszym z początkiem r. szk. 1925/1926 wprowadzony, zdaje się wytrzymywać próbę życiową” (ASD, Księga posiedzeń sesji 1919-1934 – p. z 1 XII 1925 i 22 V 1926 r.)

⁵⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z. 22 VI 1930 i 30 III 1934 r.

cję szczegółową, egzegezę i archeologię biblijną), teologię dogmatyczną, moralną i pastoralną, prawo kanoniczne, historię Kościoła, wymowę kościelną i filozofię. Natomiast do nauk pomocniczych wliczono: język łaciński i hebrajski, śpiew, rubrycystykę („rubrum”) i ceremonie kościelne⁵⁹.

Poniżej przedstawione zostaną kolejno (zgodnie ze statutem z 1841 r. odnośnie tylko nauk głównych) poszczególne dyscypliny seminaryjne: ich miejsce w ogólnej strukturze studiów; główne etapy chronologiczne w sposobie wykładu; stopień intensywności ich nauczania (liczba godzin przeznaczona na studium); obowiązujące w różnych okresach rozwoju uczelni podręczniki i inne pomoce dydaktyczne. Podkreślone też zostaną zasadnicze reformy systemu nauczania określonych przedmiotów, wprowadzane przez odpowiednią komisję episkopatu, a także ważniejsze decyzje programowe grona nauczającego oraz postulaty wychowawcze, które wiązało ono z poszczególnymi dyscyplinami.

1° Nauki biblijne

W seminarium sandomierskim zgodnie ze statutem z 1841 r. codziennie podczas obiadu było czytane Pismo święte⁶⁰.

W pierwszych latach omawianego okresu nauki biblijne w uczelni sandomierskiej wykładano z podręcznika bazylianina, profesora uniwersytetu krakowskiego Floriana Kudrewicza: *Compendium hermeneuticae generalis librorum Veteris et Novi Foederis*, Cracoviae 1817⁶¹. Archeologii jako nauki pomocniczej Pisma świętego uczono z podręcznika Leopolda Ackermanna. Dzieło to było

⁵⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział II, s. 7 § 49-51. Z biegiem czasu zarówno z nauk głównych jak i pomocniczych wyłoniły się nowe dyscypliny (M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Warszawa 1879, s. 406). W celu lepszego zobrazowania formacji intelektualno-duszpasterskiej alumnów sandomierskich, powtórzyć wypadnie (w tym paragrafie) niektóre z wyżej podanych wiadomości.

⁶⁰ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 9 § 72 określił, iż „od 1/2 12 do 12 obiad z czytaniem Pisma świętego i książki duchownej”.

⁶¹ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji. W bibliotece miejscowej znajdowały się inne jeszcze podręczniki, z których (przypuszczać należy) wykładano nauki biblijne w seminarium: J. N. Alber, *Institutiones hermeneuticae Scripturae Sacrae Novi Testamenti* (t. 1-3, Pasto 1818, jeden egz.); P. Carrieres, *Sainte Biblé* (t. 1-13, Paris 1833, dwa egz.); J. Maldonato, *Commentarii in quatuor evangelistas...* (t. 1-4, Moguntiae 1840-1844); W. Serwatowski, *Wykład Pisma Nowego Zakonu* (t. 1-3, Wilno 1844) – (ASD, *Catalogus* – p. z 23 X 1845 r.). W tym czasie na wydziale przygotowawczym i filozoficznym wykładano 3 godz. tyg. historię biblijną, a na wydziale teologicznym – egzegezę od 4 i pół do 7 godz. w tygodniu (Aneks VI, VII i VIII).

przeróbką innego podręcznika józefinisty J. Jahna: *Archeologia Biblica*, który ze względu na wyrażone w nim poglądy, został w 1820 r. potępiony przez Stolicę Apostolską i dostał się na indeks książek zakazanych. Dopiero po śmierci autora jego następca na katedrze biblijnej w Wiedniu – Leopold Ackermann usunąwszy z tego podręcznika błędne poglądy, wydał go na nowo⁶². Z tego właśnie podręcznika wykładano archeologię biblijną w uczelni sandomierskiej⁶³.

Od roku szk. 1855/1856 wprowadzony został do programu studiów seminaryjnych ciągły wykład egzegetyczny Pisma świętego. Z tego powodu, jako pomoc naukową każdy z alumnów obowiązany był posiadać tekst Biblii (*Wulgaty* lub w przekładzie polskim ks. J. Wujka). Wykłady z tego przedmiotu uczniowie musieli dokładnie notować⁶⁴. W następnych zaś latach jako podręcznik służyło dzieło misjonarza Antoniego Putiatyckiego pt. *Enchiridion hermeneuticae sacrae* (Varsoviae 1859). Podręcznik ten jest skrótem dwóch tomów *Archeologii Biblijnej* Jana Jahna⁶⁵. Z racji obszernego programu nauk biblijnych wprowa-

⁶² J. Jahn, *Archeologia Biblica*, Vilnae 1829; por. F. Gryglewicz, *Studium Pisma św[iętego]w lubelskim seminarium duchownym*, RTK, 2 (1955), s. 138-139; E. Hosp, *Die josephinischen Lehrbücher der Theologie in Österreich*, „Theologisch-praktische Quartalschrift”, 105 (1957), s. 198 i 213.

⁶³ W bibliotece znajdowały się dwa podręczniki L. Ackermanna, z których zapewne wykładano w seminarium: *Instructio in Libros Sacros Veteris Foederis* (Viennae 1825) i *Archeologia S. Biblica* (Viennae 1826) – (ASD, Cathalogus; BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 27 VI 1846 r. W tym również czasie na wydziale przygotowawczym i filozoficznym wykładano geografę biblijną (2 godz. tyg.); BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 27 VI 1846 r.; por. Aneks VI i VII.

⁶⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 4 X i 11 XII 1855 r. W roku szk. 1863/1864 do seminarium sprowadzono z Wilna 26 tomów *Biblii łacińsko-polskiej* (w wydaniu ks. Sz. Kozłowskiego w Wilnie 1861 r.) – (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 12 IX 1864 r. W tym czasie egzegezę Pisma świętego wykładano w seminarium sandomierskim 5 godzin tygodniowo na wszystkich wydziałach (Aneks VI, VII i VIII). W ciągu roku szk. 1865/1866 wykładano w seminarium na wydziale przygotowawczym geografę biblijną (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 13 IX 1865 i 13 IX 1866 r.).

⁶⁵ Putiatycki przepisał na 140 stronach swej pracy dokładnie tekst J. Jahna, opuszczając mniej ważne zdania i rozdziały oraz całą literaturę, wszystkie nazwy hebrajskie i wiele odsyłał do ksiąg Pisma świętego (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r. (wykaz dzieł potrzebnych do użytku alumnów) – por. Gryglewicz, *Studium Pisma świętego...*, s. 139).

dzono w 1879 r. z powrotem na kursie przygotowawczym tygodniowo jedną lekcję poświęconą na powtórzenie historii biblijnej (wykładanej w szkołach publicznych) według podręcznika arcybiskupa Szymona Kozłowskiego⁶⁶.

W pierwszych latach XX stulecia, pod wpływem dyrektyw Stolicy Apostolskiej i ożywienia katolickiej nauki biblijnej na Zachodzie, w seminarium sandomierskim przystąpiono do reorganizacji studiów biblijnych. W roku szk. 1906/1907, aby umożliwić alumnom poznanie przynajmniej w ogólnym zarysie całości Pisma świętego, rozszerzono wykład introdukcji, dzieląc ten przedmiot na introdukcję ogólną i specjalną⁶⁷. W tym czasie na studium nauk biblijnych poświęcano w stosunku do innych przedmiotów najwięcej czasu. Trwało ono bowiem 6 lat. Historię biblijną wykładano na kursie I filologicznym (2 godz. tyg.), przerabiając w skrócie treść całego Pisma świętego w oparciu o podręcznik ks. Jana W. Sykory⁶⁸. Przy tym poza stroną historyczną przedmiotu zwracano szczególniejszą uwagę na stosunek Starego do Nowego Testamentu, a przy omawianiu ostatniego na fakty pod kątem apologetycznej użyteczności. Introdukcję ogólną (poświęconą omówieniu kwestii natchnienia, historii kanonu, historii i powagi przekładów tekstu biblijnego oraz zasad hermeneutyki (przerabiano wspólnie na kursie II i III w wymiarze 1 godz. tygodniowo. Profesor w nauczaniu posługiwał się bardzo dobrym podręcznikiem (jak na ówczesne czasy) opracowanym przez jezuitę Rudolfa Cornely'ego pt. *Historicae et criticae introductionis in utriusque Testamenti libros sacros compendium* (Parisiis 1889)⁶⁹. Uczniowie natomiast mieli do użytku (oprócz skryptów) podręcznik

⁶⁶ Sz. Kozłowski, *Historia święta dla użytku młodzieży*, cz. 1: *Historia Starego Testamentu*, cz. 2: *Historia Nowego Testamentu*, Wilno 1872⁵. W 1876 r. sprowadzono do biblioteki seminaryjnej 11 egzemplarzy wspomnianego podręcznika (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 XII 1876 i 9 IX 1879 r.).

⁶⁷ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 r.

⁶⁸ J. W. Sykora, *Historia święta*, t. 1: *Wstęp do Pisma świętego*, t. 2: *Historia święta Starego Zakonu* i t. 3: *Historia święta Nowego Zakonu*, Warszawa 1903.

⁶⁹ Skrót ten czterotomowego wstępu do Pisma świętego R. Cornely'ego, profesora Gregorianum od chwili ukazania się drukiem zdobył sobie szerokie uznanie wśród katolickich biblistów. Bogaty materiał w nim zawarty, spokojny sąd odnośnie najnowszych wyników na polu biblistyki oraz głęboka wiedza połączona z silnym przywiązaniem do katolickiej nauki sprawiły to, iż książka ta stała się podręcznikiem najpierw dla profesorów, a następnie także dla alumnów licznych seminariów duchownych w kraju (Gryglewicz, *Studium Pisma świętego...*, s. 151-152; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do

profesora seminarium warszawskiego ks. Antoniego Szlagowskiego pt. *Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma świętego* (t. 1-3, Warszawa 1908)⁷⁰. Archeologię biblijną, traktującą o życiu społeczno-polityczno-religijnym ludu izraelskiego, wykładano na kursie II i III (1 godz. tyg.), w oparciu o podręcznik ks. Marcelego Godlewskiego pt. *Archeologia biblijna* (t. 1-2, Warszawa 1901-1908). Przy nauczaniu zaś geografii dotyczącej Pisma świętego posługiwano się atlasami, mapami i kartami⁷¹. Introdukcji specjalnej, której celem było zaznajomienie kleryków z tekstem całego Pisma świętego, uczono na połączonych kursach od III do VI (1 godz. tyg.)⁷². Poza skryptami, jako podręcznika do tego przedmiotu używano pracy wspomnianego wyżej ks. J. W. Sykory⁷³. Na tych samych kursach wykładano w wymiarze 3 godz. tyg. komentarz do Pisma świętego. W komentarzu starano się przeprowadzić egzegezę szczególnie tych części Pisma świętego (psalmów, lekcji i ewangelii), które byłyby użyteczne w praktyce duszpasterskiej⁷⁴. Poza *Biblią łacińsko-polską* (w przekładzie ks. Jakuba Wujka) od r. 1914 jako podręcznika do komentarza psalmów używano dzieła pt. *Brevis explicatio psalmodum usui clericorum in seminaris Tridentino accomodata auctore Josepho Niglutsch-Tridenti*⁷⁵.

W roku szk. 1907/1908, uwzględniając postulaty projektu komisji biskupiej, wykładano introdukcję ogólną (1 godz. tyg.) na kursie II i III, archeologię biblij-

seminarium (1883-1918), s. 415; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 9 III 1907 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 56.

⁷⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3 nn.

⁷¹ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 i 9 III 1907 r.

⁷² Uczniowie obowiązani byli w przeciągu 4 lat przeczytać całe Pismo święte. Profesor miał nauczyć alumnów metody bronienia tekstu biblijnego przed zarzutami (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3 nn.).

⁷³ Sykora, *Historia święta*, t. 1 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3 nn.). Profesor przy wykładzie tego przedmiotu posługiwał się także podręcznikiem ks. Fulerana-Gregoire Vigouroux, *Manuel biblique*, t. 1-4, ed. 11, Paris 1901-1904 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3 nn.).

⁷⁴ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3 nn.

⁷⁵ Tamże, p. z 27 V 1914 r.

na (2 godz. tyg.) na kursie III oraz introdukcję specjalną (1 godz. tyg.) i egzegezę Pisma świętego (3 godz. tyg.) na 4 ostatnich kursach⁷⁶.

Od roku szk. 1916/1917 nauki biblijne wykładano tylko na kursach filozoficzno-teologicznych. Na I kursie filozoficznym – historię biblijną (3 godz. tyg.), geografie i archeologię biblijną (2 godz. tyg.). Przy wykładaniu historii biblijnej od 1917 r. posługiwano się podręcznikiem ks. Józefa Kruszyńskiego⁷⁷. Pozostałe przedmioty przerabiano w oparciu o książkę ks. A. Lipińskiego pt. *Archeologia biblijna* (Warszawa 1911). Wykłady z tych przedmiotów były ilustrowane eksponatami i przezroczami⁷⁸. Na kursie filozoficznym II (po 2 godz. tyg.) uczono introdukcji ogólnej i dziejów Ludu Bożego w oparciu o księgi historyczne Starego Testamentu. Introdukcję ogólną wykladał ks. profesor Edward Górski z własnego podręcznika⁷⁹. Na trzech kursach teologicznych przerabiano nauki biblijne po 4 godz. tyg. Na kursie teologicznym I – psalmy i ogólne wiadomości o prorokach Starego Testamentu. Profesor przy wykładzie posługiwał się własnym podręcznikiem⁸⁰. Na II kursie teologicznym – Ewangelie oraz Listy i Księgę Objawienia św. Jana. Do r. 1918 alumni uczyli się tych przedmiotów ze skryptów. Od tego zaś czasu z podręcznika opracowanego przez wykładowcę⁸¹. Wreszcie na

⁷⁶ Tamże, s. 1; Aneks IX.

⁷⁷ J. Kruszyński, *Krótką historia święta Starego i Nowego Testamentu*, Włocławek 1917 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 310-311 – p. z 5 VI 1917 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 1918 r.).

⁷⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415; por. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 310-311, – p. z 5 VI 1917 r.

⁷⁹ E. Górski, *Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma świętego*, Sandomierz 1916.

⁸⁰ E. Górski, *Wykład Psalterza Dawidowego*, Sandomierz 1916 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 309; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.; por. KDS, 9 (1916), s. 78-79, 114).

⁸¹ E. Górski, *Jezus Chrystus w świetle Ewangelii*, Sandomierz 1918; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 309; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

III kursie teologicznym przerabiano – Dzieje Apostolskie oraz Listy św. Pawła i katolickie. Profesor wykładał z własnego podręcznika⁸².

2⁰ Teologia dogmatyczna

W omawianym okresie przedmiot ten stale wykładano na kursach teologicznych. Do osiemdziesiątych lat XIX stulecia nauczano go około 3 godz. tyg., a od tego czasu – 4 godz. tyg.⁸³ W pierwszych latach przy wykładzie teologii dogmatycznej posługiwano się mizernym podręcznikiem profesora uniwersytetu fryburskiego E. Klüpfela pt. *Institutiones theologiae dogmaticae*, t. 1-2 (Viennae 1789)⁸⁴. Podręcznik ten zawierał wykład teologii pozytywnej, natomiast pozbawiony był zupełnie elementu spekulatywnego. Autor był przeciwny metodzie scholastycznej. W dziele swym szczególny nacisk położył na historię dogmatów z podkreśleniem ich wzajemnej między sobą zależności i praktycznej wartości. Zaprzeczył w nim nieomyślności Kościoła przy rozstrzyganiu o tzw. „facta dogmata”, cenzurze ksiązek oraz ogłaszaniu świętych i błogosławionych. Bronił przy tym poglądu, że tylko Kościół powszechny, a nie partykularny, jest nieomyślny. Przeciwny był nauce o nieomyślności papieża. Najlepszą część tego podręcznika stanowi (z wyjątkiem błędnych poglądów o Eucharystii i małżeństwie) ujęta w sensie katolickim nauka o sakramentach świętych⁸⁵. Ogólnie biorąc stwierdzić należy, iż podręcznik Klüpfela, choć głosił niezależność soboru od papieża i „placetum regium”, to jednak był napisany w sposób dość umiarkowany i korzystnie wyróżniał się spośród innych dzieł pisanych w duchu Oświecenia⁸⁶. Skróć książki Klüpfela dokonany przez Geista można było z łatwością przerobić w ciągu jednego roku szkolnego⁸⁷. Najprawdopodobniej w nauczaniu

⁸² E. Górski, *Listy św. Pawła*, Sandomierz 1917; KDS, 10 (1917), s. 112. Przy nauce pozostałych przedmiotów klerycy korzystali ze skryptów (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 309 i AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) - p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.).

⁸³ Aneks VIII, IX, X.

⁸⁴ Dalsze wydania: tamże 1802-1803, 1807; Wilno 1818 oraz jako *Institutiones theologiae dogmaticae Engelberti Klüpfel – in compendium redactae a Caietano Geist* (Viennae 1823, 1830, 1838).

⁸⁵ Hosp, *Die josephinischen Lehrbücher der Theologie in Österreich*, s. 200-202.

⁸⁶ M. Rechowicz, *Studia alumnów w galicyjskim Seminarium Generalnym (1790-1819)*, RTK, 2 (1955), s. 76; por. W. Rauch, *Engelbert Klüpfel ein führender Theologe der Aufklärungszeit*, Freiburg im Br. 1922, s. 162-163.

⁸⁷ Skróć ten liczył druku 243 stron in 16°.

seminaryjnym korzystano z dawnych wydań wiedeńskich lub z wersji poprawionej przez Grzegorza Tomasza Zieglera⁸⁸.

W połowie XIX stulecia w uczelni sandomierskiej wykładano teologię dogmatyczną z podręcznika cystersa, profesora uniwersytetu ingolstadtzkiego Stefana Wiesta pt. *Institutiones theologiae dogmaticae*, t. 1-2 (Landshuti 1824)⁸⁹. W następnych latach do nauczania tego przedmiotu używano podręcznika P. J. Perrona: *Compendium theologiae dogmaticae* (Landshuti 1852)⁹⁰.

W roku szk. 1906/1907, aby ułatwić nauczanie teologii dogmatycznej podzielono ją na fundamentalną i specjalną. Na wykład pierwszej przeznaczono 3 godz., a na drugiej – 2 godz. tygodniowo⁹¹. W następnym zaś roku szkolnym na nauczanie zarówno teologii dogmatycznej fundamentalnej jak i specjalnej przeznaczono po 2 godz. tyg. na ostatnich trzech kursach. Za podręcznik służyło dzieło suplicjanina Adolpha Alfreda Tanquerey'a pt. *Synopsis theologiae dogmaticae*, (t. 1-3, wyd. 8, Romae 1905). Poza tym na kursie filozoficznym II przeznaczone były 2 godz. tyg. (w ciągu roku szkolnego) na wykład „o sześciu

⁸⁸ W bibliotece seminaryjnej znajdował się jeden egzemplarz wymienionego podręcznika wydany w 2 tomach w Wiedniu 1803 r. (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.). Dogmatyk wiedeński Ziegler (późniejszy biskup tyniecki) dokonał w podręczniku Klüpfela sprostowań, jakich słusznie życzyła sobie ówczesna katolicka reforma. Przeróbce uległy zwłaszcza wywody o Kościele i prymacie (*Institutiones dogmaticae [...] recognitae opere et studio Gregorii Thomae Ziegler, cz. 1-2, Wiedeń 1819, 1821*).

⁸⁹ W 1845 r. znajdował się w bibliotece seminaryjnej tylko jeden egzemplarz wymienionego dzieła (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.). W następnych latach w bibliotece było kilkanaście egzemplarzy tego podręcznika. Świadczy o tym uwaga z 1863 r. podana w wykazie książek ocalałych po pożarze gmachu seminaryjnego, iż w tym czasie klerycy wypożyczyli z biblioteki 10 egzemplarzy omawianego dzieła (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

⁹⁰ DS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r. W tym czasie przy nauczaniu teologii dogmatycznej korzystano także z dzieła Józefa Jana Gaume: *Zasady i całość wiary katolickiej* (przekł. z franc., t. 1-8, Warszawa 1852-1855). W 1855 r. każdy z alumnów kończących seminarium sandomierskie otrzymał 1 egzemplarz tego dzieła (ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi władzami (1846-1860) – p. z 24 IX 1855 r.).

⁹¹ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 r. W tym czasie teologię dogmatyczną wykładało dwóch profesorów (jeden fundamentalną, a drugi specjalną).

sakramentach”, a na trzech kursach teologicznych przewidziana była 1 godz. tyg. na nauczanie „słownika apologetycznego”⁹².

W związku z reformą studiów seminaryjnych, sesja pedagogiczna z 13 V 1908 r. postanowiła, aby na kursie teologicznym I wykladać teologię dogmatyczną fundamentalną 6 godz. tyg. z uwzględnieniem apologetyki. Natomiast na połączonych dwóch ostatnich kursach przerabiać resztę teologii dogmatycznej fundamentalnej i specjalnej. W ten sposób planowano, aby w przyszłości na dwóch ostatnich kursach uczyć tylko teologii dogmatycznej specjalnej w wymiarze 6 godz. tygodniowo⁹³.

Na sesji pedagogicznej 8 II 1917 r. profesorowie doszli do przekonania, iż podręcznik Tanquerey’a używany do wykładów teologii dogmatycznej specjalnej „jakkolwiek [...] pod względem językowym jest jasny i uwzględnia najnowsze kwestie, na ogół jednak jest zbyt rozwlekły, a wskutek tego często nieuchwytny”⁹⁴. Z tej racji postanowiono w przyszłości podręcznik ten zmienić na bardziej nadający się do użytku młodzieży duchownej.

W tym czasie teologię dogmatyczną specjalną wykładano (na połączonych kursach teologicznych II i III) w ciągu dwóch lat w wymiarze 4 godz. tygodniowo. Na wspomnianej wyżej sesji wystąpił profesor tego przedmiotu z wnioskiem, aby dodano jeszcze 5 godzinę lekcyjną w tygodniu, przeznaczoną na zapoznanie młodzieży duchownej z metodą prowadzenia dysputy filozoficznej⁹⁵.

W dyskusji na omawianej sesji profesorowie stwierdzili, iż podręcznik Tanquerey’a służący do nauczania apologetyki „na ogół jest dobry, brak w nim kwestii o genezie religii był dotąd uzupełniany notatkami, robionymi przez alumnów podczas wykładów, w przyszłości zastąpi go litografia”⁹⁶. Sesja postanowiła, aby od przyszłego roku szkolnego zostały wprowadzone praktyczne cwi-

⁹² Tamże, p. z 9 III i 11 VI 1907; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415.

⁹³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 37.

⁹⁴ Tamże. Podręcznikiem wówczas używanym w seminarium sandomierskim było dzieło Adolpha Alfreda Tanquerey’a: *Synopsis theologiae dogmaticae specialis* (vol. 1-2, ed. 14, Romae 1913-1914).

⁹⁵ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 298. Dysputy filozoficzne zostały wprowadzone do programu nauczania na kursie III dopiero w roku szk. 1923/1924 (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 3 IX 1923 r.).

⁹⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 299. Wspomnianym podręcznikiem była praca A. Tanquerey’a: *Synopsis theologiae dogmaticae fundamentalis* (Romae 1914¹⁵).

czenia, opracowywane przez uczniów na temat traktatów wchodzących w zakres apologetyki. Przedmiot ten był wykładany 6 godz. tyg. na I kursie teologicznym⁹⁷. Na II kursie filologicznym nauczano dogmatyki z podręcznika Macieja Sieniatyckiego pt. *Ogólna katolicka dogmatyka* (wyd. 2, Lwów 1908)⁹⁸.

W 1922 r. powiększono liczbę godzin lekcyjnych przeznaczonych na wykład teologii dogmatycznej⁹⁹. W końcu zaś omawianego okresu przy nauczaniu tego przedmiotu uwzględniano także kwestie dotyczące kościołów wschodnich¹⁰⁰.

3⁰ Teologia moralna

Do połowy XIX stulecia teologię moralną wykładano na wydziale filozoficzno-teologicznym w wymiarze od 3 do 5 godz. tygodniowo. W następnym okresie aż do r. 1907 przedmiotu tego nauczano 4 godz. tyg. na kursach teologicznych¹⁰¹.

Na początku omawianego okresu teologię moralną w seminarium wykładało z podręcznika teologa Oświecenia Antoniego Lubego pt. *Theologia moralis* (Graz 1782). Luby podzielił swój podręcznik na ogólną i szczegółową naukę o obowiązkach¹⁰². Przy tym zastosował tzw. „metodę matematyczną” (mathematische Methode), według której nakazy moralnej teologii, z reguły bez dalszego udowadniania, są dokładnie tak pewne jak prawdy matematyczne¹⁰³.

W latach sześćdziesiątych XIX wieku przy nauczaniu teologii moralnej korzystano z dzieła francuskiego teologa Pawła Gabriela Antoina pt. *Theologia mo-*

⁹⁷ Tamże, s. 300.

⁹⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 r.

⁹⁹ KDS, 15 (1922), s. 211.

¹⁰⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.

¹⁰¹ Aneks VII i VIII; por. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1).

¹⁰² Antoni Luby (1749-1802), kapłan, profesor teologii moralnej na uniwersytecie w Graz (LThK, Bd 6, kol. 1169).

¹⁰³ Por. część pierwszą publikacji. W bibliotece znajdowało się między innymi przydatne dzieło do nauczania tego przedmiotu, opracowane przez misjonarza Andrzeja Pohla pt. *Institutiones theologiae moralis* (t. 1-2, Varsaviae 1845) – ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.; por. T. Sałwa, *Ks. Andrzej Pohl (1782-1820). Życie i działalność*, Lublin 1962 (mps AUKUL).

ralis universa (Cracoviae 1760). Sesja pedagogiczna 4 X 1855 r. postanowiła odnośnie tego podręcznika, iż „alumni wydziału teologicznego postarać się powinni o teologię moralną Antoina w większym dziele lub w Compendium”¹⁰⁴. W następnym okresie za podręcznik teologii moralnej w seminarium sandomierskim służyło dzieło misjonarza Antoniego Putiatyckiego pt. *Theologia moralis in usum cleri diaecesani conscripta* (t. 1-2, Varsaviae 1857)¹⁰⁵. W tym czasie alumni nie tylko w ciągu roku szkolnego mieli zajęcia z teologii moralnej, ale również i podczas wakacji obowiązani byli pisać ćwiczenia z zakresu tego przedmiotu¹⁰⁶. W końcu XIX stulecia przedmiot ten wykładano z podręcznika opracowanego przez jezuitę J. P. Gury’ego pt. *Compendium theologiae moralis* (Paris 1850)¹⁰⁷. Gury w swym dziele ideologicznie i metodycznie bliskim jest św. Alfonsowi Liguori’emu. Podręcznik bowiem zawiera dość mało spekulacji w uzasadnianiu pryncypiów, a z lekka potrącając na niektórych kartach o naukę św. Tomasza z Akwinu, nawiązuje częściej do zdań kazuistów XVII i XVIII wieku. Autor jego dość często stosuje formę katechizmowych pytań i odpowiedzi „quaeres” i „responsio”¹⁰⁸.

Komisja profesorów powołana w 1907 r. do opracowania programu nauczania w seminarium sandomierskim określiła, że teologia moralna „winna uwzględniać miejscowe warunki i okoliczności, czyli winna się stać swoistą, polsko-katolicką”¹⁰⁹. Za najpraktyczniejszy podręcznik do nauczania tego przedmiotu uznano pracę jezuitę (prof. teologii moralnej na Uniwersytecie w Innsbrucku) H. Noldina pt. *Summa theologiae moralis* (t. 1-3, Oeniponte

¹⁰⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 4 X 1855 r.

¹⁰⁵ W 1863 r. klerycy wypożyczyli z biblioteki 9 egzemplarzy tego podręcznika (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁰⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1869 r.

¹⁰⁷ Podręcznik Gury’ego uzyskał we Francji 16 wydań. Klerycy seminarium sandomierskiego korzystali z wydań niemieckich w Ratzbonie (z 1853, 1862 i 1874 r.). W 1876 r. dla ich użytku sprowadzono do biblioteki seminaryjnej 11 egzemplarzy tego podręcznika (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 XII 1876 r.). Z podręcznika Gury’ego korzystali także alumni seminarium lubelskiego (Z. Goliński, *Teologia moralna jako przedmiot nauczania w seminarium duchownym diecezji lubelskiej w latach 1862-1938*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 20 (1938), s. 374).

¹⁰⁸ Goliński, *Teologia moralna...*, s. 374.

¹⁰⁹ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. 4 III 1907.

1904)¹¹⁰. Ponadto profesorowie sandomierscy zaakceptowali myśl projektu komisji episkopatu, aby wykładana była najpierw teologia moralna fundamentalna, a następnie specjalna¹¹¹. Podział ten w programie nauczania został wprowadzony w seminarium sandomierskim w roku szk. 1908/1909. Odtąd teologię moralną fundamentalną wykładano na kursie filozoficznym, a specjalną na kursach teologicznych¹¹². W tym czasie przy nauczaniu tego przedmiotu zaczęto używać podręcznika A. Tanquerey'a pt. *Synopsis theologiae moralis et pastoralis* (t. 1-3, ed. 3, Romae 1906-1912)¹¹³. Profesorowie na sesji pedagogicznej 23 I 1917 r. stwierdzili, że podręcznik ten w kwestiach wchodzących w zakres teologii moralnej fundamentalnej jest za mało przejrzysty i zbyt obszerny. Ponadto orzekli, iż niektóre traktaty, jak np. „de ultimo fine et de norma moralitatis” o wiele lepiej są opracowane w podręczniku Noldina¹¹⁴. Natomiast podręcznik Tanquerey'a dobrze ujmował kwestie wchodzące do programu teologii moralnej specjalnej, którą przerabiano na kursach teologicznych w ciągu 3 lat¹¹⁵. Teoretyczną stronę wykładu uzupełniano rozwiązywaniem przypadków sumienia (*casus conscientiae*), które zwykle rozważano „z punktu, jaki spowiednik (wobec nich) zająć powinien”¹¹⁶.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Profesorowie zgodnie uznali, iż „błędem dotychczasowym było, że traktaty w ciągu lat 3 przechodziło się w seminarium w takiej kolej, jaka na każdy rok wypadła. Słusznie dopiero na ostatni kurs zostawiano rzeczy drażliwe, kiedy słuchacze więcej są wyrobieni w enocie czystości i mniej wrażliwi na materię *contra sextum*” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 7; por. P. Kubicki, *Początek roku szkolnego w seminarium diecezjalnym*, KDS, 1 (1908), s. 265).

¹¹² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 37-38 i 75; por. Aneks X.

¹¹³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 52; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415.

¹¹⁴ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 293-294.

¹¹⁵ Profesorowie na sesji pedagogicznej 23 I 1917 r. zwrócili uwagę na uzgodnienie między sobą zakresu programu teologii moralnej specjalnej i prawa kanonicznego „z tego względu, że mają niektóre traktaty wspólne, uwzględnivszy przeto przy ich wykładzie w teologii moralnej stronę prawną, a przy prawie stronę moralną, można całkowicie i dokładnie, raz je przechodzić i usunąć z rocznych programów każdego z tych przedmiotów zbyteczny balast, co bardzo ulży alumnom w ich zajęciach” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 295).

¹¹⁶ Tamże.

Na skutek drożyzny książek drukowanych w Belgii, we Włoszech i Francji, sesja pedagogiczna zdecydowała 7 VI 1921 r. zmianę dotychczas używanego w seminarium sandomierskim podręcznika teologii moralnej Tanquerey'a na dzieło Noldina¹¹⁷. W praktyce jednak w dalszym ciągu opierano wykład teologii moralnej specjalnej na podręczniku Tanquerey'a, a tylko przy nauczaniu teologii moralnej fundamentalnej posługiwano się pracą Noldina¹¹⁸.

4⁰ Teologia pastoralna

Teologia pastoralna (pasterska) w pierwszej połowie XIX wieku była wykładana w uczelni sandomierskiej na wszystkich kursach w wymiarze około 2 godz. tygodniowo. Od tego czasu teologii pastoralnej uczono tylko na kursach teologicznych (w XIX stuleciu 1 godz., a w XX – 2 godz. tygodniowo)¹¹⁹.

W pierwszych latach omawianego okresu nauka tego przedmiotu w seminarium polegała na praktycznym wykładzie rytuału. Uzupełniała ją teologia moralna i rozwiązywanie jej kazusów¹²⁰. Podręcznikiem, na którym opierano wykład z teologii pastoralnej było dzieło Franciszka Giftschütza pt. *Leitfaden für die in den k. k. Erblanden vorgeschriebenen deutschen Vorlesungen über die Pastoraltheologie* (t. 1-2, Wien 1782, 1787)¹²¹. Podręcznik ten składał się z dwóch części. Pierwsza o charakterze moralizatorskim zawierała pouczenie o urzędowych czynnościach duszpasterza, a druga, odnosząca się do zewnętrznej służby Bożej,

¹¹⁷ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 7 VI 1921 r. Z 4-tomowego dzieła Noldina pt. *Summa theologiae moralis iuxta Codicem Iuris Canonici* (wydawanego w redakcji jezuita A. Schmitta w Innsbrucku) nauczano także w tym czasie w seminarium lubelskim (Goliński, *Teologia moralna...*, s. 375).

¹¹⁸ AKDS, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.

¹¹⁹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1; Aneks VI, VII i VIII.

¹²⁰ Podobnie nauczano w seminarium wrocławskim (S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*, Wrocław 1904, s. 142).

¹²¹ F. Giftschütz (1748-1788), kapłan, profesor teologii pastoralnej na uniwersytecie wiedeńskim; pisał według planu Rautenstraucha (Hosp, *Die josephinischen Lehrbücher der Theologie in Österreich*, s. 206-207; LThK, Bd 4, kol. 889). Wspomniany podręcznik Giftschütza przetłumaczył i wydał późniejszy biskup grecko-katolicki we Lwowie – Mikołaj Skorodyński pt. *Osnowa przepisanej w c. k. dziedzicznych państwach uczenia teologii pastoralnej* przez ks. F. Giftschütza w niemieckim języku wydana [...] na polski przetłumaczona we Lwowie w r. 1787. Pracę tę ks. Jan Kanty Chodani na nowo przerobił i wydał jako *Teologia pasterska podług X. F. Giftschütza* (Wilno 1824). W bibliotece seminaryjnej znajdowało się kilka dzieł do teologii pastoralnej opracowanych między innymi przez księży: J. Chodaniego i J. Skidyłłę (ASD, *Catalogus* – p. 23 X 1845 r.).

omawiała liturgię i sakramenty święte. Dzieło Giftschütza napisane w duchu reformy józefińskiej było przepojone tendencjami kościelno-państwowego sposobu myślenia. Celem bowiem podręcznika było wychowanie alumnów na przyszłych gorliwych urzędników państwowych. Poza tym jako zbyt zwięzły i nie odznaczający się przejrzystością w układzie materiału, nie stanowił on należytej pomocy w nauce¹²².

Z polecenia władz rządowych wprowadzono w 1856 r. do programu nauczania teologii pastoralnej w seminarium wykład przepisów „obowiązującego prawa o sporządzaniu i utrzymaniu akt stanu cywilnego”¹²³.

W drugiej połowie XIX stulecia przy nauczaniu teologii pastoralnej w uczelni sandomierskiej posługiwano się dobrze opracowanym podręcznikiem noszącym tytuł *Teologia pastoralna czyli sposób jak kapłani mają kierować duszami* (t. 1-2, Łowicz 1809 i Wilno 1842)¹²⁴.

Komisja profesorów powołana w 1907 r. dla przeprowadzenia reorganizacji studiów seminarium sandomierskiego uznała, iż celem teologii pastoralnej jest przygotowanie młodzieży duchownej do praktyki życia kapłańskiego, przede wszystkim zaś zapoznanie jej z „ideą pasterzowania, jakie się odbywa w Kościele Chrystusowym”¹²⁵. W szczególności wykłady tego przedmiotu miały pouczyć alumnów – przyszłych kapłanów o metodach umiejętnego dostosowania pracy

¹²² Hosp, *Die josephinischen Lehrbücher der Theologie in Österreich*, s. 206-207; por. F. Sissula, *Das Christentum des Josefinismus. Die josephinische Pastoraltheologie in dogmatischer Sicht*, „Zeitschrift für katholische Theologie”, 71 (1949), s. 62; Rechowicz, *Studia alumnów...*, s. 78.

¹²³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 29 IX 1856 r. W powyższej sprawie Komisja Rządowa SW i D przesłała 29 IX 1856 r. stosowne pismo do władzy diecezjalnej w Sandomierzu (ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi władzami (1846-1860) – p. z 13 XI 1856 r.). Władze państwowe w 1858 r. przesłały zarządowi seminarium jako pomoc do nauczania prawa cywilnego „dwa dziełka pt. – Pismo o Aktach Stanu Cywilnego z polecenia J. W. Rady Tajnego Muchanowa wydane” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 13 VII 1858 r.).

¹²⁴ Dzieło to zostało przetłumaczone z języka francuskiego na polski przez ks. Frydrycha, kanonika łowickiego. Z polecenia zaś abpa gnieźnieńskiego I. Raczyńskiego zostało wydane w Łowiczu 1809 r. (Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 142; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r. i Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r.).

¹²⁵ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 4 III 1907 r.

duszpasterskiej do środowiska społecznego, owocnego sprawowania służby Bożej, czuwania nad dobrem materialnym Kościoła i sumiennego spełniania obowiązków urzędnika stanu cywilnego¹²⁶. Komisja (na sesji pedagogicznej 28 IX 1907 r.) opowiedziała się za wyłączeniem ascetyki i mistyki z programu teologii pastoralnej. Wykłady z nich (ascetyki i mistyki) poleciła prowadzić ojcu duchownemu w pozaprogramowej godzinie przeznaczony na czytanie duchowne¹²⁷. Natomiast w zakres programu teologii pastoralnej włączono wykłady z pedagogiki i katechetyki. Po przeprowadzonej w ten sposób zmianie programu teologii pastoralnej, przeznaczono na jej wykład 2 godz. tyg. na dwóch ostatnich kursach¹²⁸.

W tym czasie podręcznika do wykładów teologii pastoralnej nie używano. Alumni uczyli się tego przedmiotu z prywatnych notatek. W następnych latach przy jego wykładzie posługiwano się pracą ks. Józefa Krukowskiego pt. *Teologia pasterska katolicka* (t. 1-2, Przemyśl 1869, Lwów 1874, Kraków 1894) o małej wartości pedagogicznej¹²⁹.

W roku szk. 1913/1914, ze względu na pożytek alumnów, oddzielono pedagogikę od teologii pastoralnej. Poza tym wprowadzono jako pomoc naukową opracowany przez ks. Karola Dębińskiego: *Podręcznik praktyczny teologii pasterskiej* (t. 1-2, Warszawa 1914) i dodatek tegoż autora noszący tytuł *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*, wyd. 2 (Warszawa 1913)¹³⁰. Na sesji pedagogicznej 28 XI 1916 r. stwierdzono, iż wspomniany podręcznik „choć [...] nie trzyma się ściśle podziału materii teologii pasterskiej dotąd w autorach uwzględnianej i miejscami jest zbyt gadatliwy, lepszy jednak od dawniejszych, po polsku wyda-

¹²⁶ Tamże.

¹²⁷ Nauczanie teologii ascetycznej i mistycznej w seminarium sandomierskim zostało omówione w tej części publikacji (rozdz. VI).

¹²⁸ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 5-8. Po kilku latach wymiar godzin lekcyjnych z tego przedmiotu uległ zmianie. Przed rokiem szk. 1913/1914 (w ciągu krótkiego okresu czasu) teologię pastoralną wykładano przez 2 lata na połączonych razem 3 kursach teologicznych. Od roku szk. 1913/1914 przedmiot ten był wykładany na pierwszych dwóch kursach teologicznych w wymiarze 2 godz. tyg. (tamże, p. 9 i 10 VI 1913, 28 XI 1916 r.).

¹²⁹ Tamże, s. 13-14; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415.

¹³⁰ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 9 i 10 1913, 27 V 1914; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919, 9 VI 1928 r.

nych, ks. Krukowskiego i ks. Biernackiego”¹³¹. W wykładzie tego przedmiotu poza wiadomościami podręcznikowymi uwzględniano także aktualnie obowiązujące rozporządzenia diecezjalne. Ponadto sesja pedagogiczna zdecydowała, aby wchodzące dotychczas w zakres programu teologii pastoralnej piśmienne ćwiczenia (obejmujące wzory pism kancelaryjnych duchowieństwa z władzą diecezjalną) uwzględniane były odtąd w nauce prawa kanonicznego. W dalszym jednak ciągu obowiązkiem wykładowcy teologii pastoralnej pozostało bliższe zapoznanie uczniów ze sposobem prowadzenia kancelarii parafialnej¹³². Na następnej sesji pedagogicznej z 12 XII 1916 r. postanowiono w przyszłości w zakres tego przedmiotu wprowadzić wykłady z medycyny pastoralnej¹³³. Postulat ten został częściowo zrealizowany dopiero w 1922 r., kiedy pod wpływem rozporządzeń państwowych, wprowadzono do programu nauczania seminaryjnego wykłady z zakresu higieny¹³⁴.

5⁰ Prawo kanoniczne

Do roku szk. 1906/1907 prawo kanoniczne wykładano w seminarium sandomierskim na trzech kursach teologicznych od 3 do 4 godz. tygodniowo¹³⁵. Odtąd zaś przedmiotu tego nauczano 2 godz. tyg. na czterech ostatnich kursach¹³⁶.

Na początku omawianego okresu wykłady z prawa kanonicznego prowadzono w oparciu o podręcznik Graviny pt. *Institutiones canonicae Jani Vincentii Gravinae J. C. C. Cleri Poloni et seminariorum commodo, novissime reimpressae, 1821, Varsaviae ad S. Crucem*¹³⁷. Dzieło to składa się z trzech

¹³¹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 285.

¹³² Tamże, s. 285-286.

¹³³ Tamże, s. 288. W r. 1920 urządzono w seminarium kursy higieny i pielęgnowania chorych oraz rannych prowadzone przez miejscowych lekarzy (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 30 VIII 1920 r.).

¹³⁴ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 VI 1920 i 2 V 1923 r.

¹³⁵ Aneks VIII.

¹³⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1; por. Aneks IX i X.

¹³⁷ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji. Z powodu szczupłego materiału zawartego w podręczniku Graviny, zmuszeni byli klerycy wykłady z prawa kanonicznego uzupełniać notatkami. Ponadto w bibliotece seminaryjnej znajdowały się jeszcze inne podręczniki z tego przedmiotu, z których zapewne korzystano w nauczaniu, jak – J. Devoti, *Institutionum Canoniarum libri IV* (t. 1-2, Gandae 1830) oraz M. Schenkł, *Institutiones iuris*

ksiąg zatytułowanych *De iure personarum, De rebus i De judiciis*” oraz dodatku ułożonego przez Pawła Rzymkiego noszącego tytuł: *Appendix de iure Ecclesiae Polonae*¹³⁸. Podręcznik Graviny wprawdzie nie wykazuje wielkiej ścisłości naukowej, ale za to napisany jest przystępnie. W następnym okresie aż do 1906 r. przy nauczaniu tego przedmiotu posługiwano się dziełem genueńskiego profesora prawa kanonicznego Józefa K. Ferrariego pt. *Summa institutionum canonica-rum* (t. 1-2, Genuae 1847; Parisiis-Romae 1869, tamże 1894). Podręcznik ten podający wszędzie prawowierną naukę i posiadający zwięzły i przejrzysty układ treści, składał się z trzech ksiąg¹³⁹. W 1906 r. na wniosek profesora prawa kanonicznego ks. Edwarda Chrzanowskiego wprowadzono do seminarium sandomierskiego podręcznik Józefa Laurentiusa: *Institutiones iuris ecclesiastici, quas in usum scholarum scripsit* (Friburg 1903)¹⁴⁰. Dzieło to, odznaczające się praktycznym i wszechstronnym ujęciem materiału, było przed ukazaniem się Kodeksu prawa kanonicznego jednym z lepszych podręczników z zakresu tego przedmiotu¹⁴¹. Podręcznik Józefa Laurentiusa oficjalnie utrzymał się w uczelni sandomierskiej do chwili wejścia w życie Kodeksu, mimo że profesorowie mieli w stosunku do niego różne zastrzeżenia¹⁴².

Profesorowie bowiem na sesji pedagogicznej 28 IX 1907 r. (poświęconej omawianiu projektu planu nauk seminaryjnych opracowanego przez komisję

ecclesiastici communis (cz. 1-2, Landshuti 1830) – (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium (1841-1866) – p. 22 VII 1863 r.).

¹³⁸ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 103-104. Jan Wincenty Gravina (1667-1718), kapłan, prof. prawa cywilnego i kościelnego w rzymskich akademiach (tamże, s. 103).

¹³⁹ Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 122.

¹⁴⁰ Tamże, s. 120 i 123; por. ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 16 II i 19 VI 1906 r. Józef Laurentius (1861-1927), jezuita, był profesorem prawa kanonicznego w kolegium św. Ignacego w Valkenburgu (Holandia) – (Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 120).

¹⁴¹ Laurentius podzielił swą pracę na 8 części, poświęconych następującym kwestiom: 1 – źródła prawa kościelnego, 2 – ustrój Kościoła, 3 – urzędy i beneficja kościelne, 4 – rządy w Kościele, 5 – urzędy Kościoła (nauczycielski i kapłański), 6 – stowarzyszenia kościelne, 7 – dobra kościelne i 8 – stosunek Kościoła do państwa. Do najlepszych części podręcznika należy zaliczyć traktaty o papieżu, małżeństwie i zakonach (Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 120).

¹⁴² AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 225, p. z 26 VIII 1918 r.

episkopatu) zwrócili uwagę, iż proponowany w nim do nauki prawa kanonicznego „podręcznik Laurentiusa jest dobry, choć mógłby więcej przysługi oddać uczącym i uczniom, gdyby styl nie był suchy i dosyć ciemny. Jest to wada, jak w podręczniku dosyć poważna i pod tym względem Aichner wyżej stoi”¹⁴³. Z tego powodu ks. prof. Julian Młynarczyk, uznając podręcznik Laurentiusa za zbyt trudny dla alumnów, wprowadził dodatkowo do nauki prawa kanonicznego własnego opracowania litografowane skrypty w ojczystym języku¹⁴⁴. W oparciu o wspomniane orzeczenie profesora, sesja pedagogiczna opowiedziała się 18 VI 1914 r. za posługiwaniem się w nauczaniu tego przedmiotu podręcznikiem Aichnera¹⁴⁵. Podręcznik ten jednak faktycznie nie znalazł zastosowania w uczelni sandomierskiej. Przeszkodziła temu wojna. Profesorowie na sesji 19 X 1915 r., wobec trudności sprowadzenia z zagranicy dzieła Aichnera, zdecydowali używać w nauczaniu prawa kanonicznego dawnego podręcznika Laurentiusa¹⁴⁶. W następnych latach w oczekiwaniu na bliskie ogłoszenie Kodeksu prawa kanonicznego nie wprowadzano żadnych zmian w zakresie podręczników¹⁴⁷.

¹⁴³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 14. Ponadto profesorowie stwierdzili, iż projekt w programie prawa kanonicznego za mało poświęcił miejsca sprawom związanym z praktyką duszpasterską. Z tej racji sesja pedagogiczna zadecydowała między innymi, aby odtąd profesor tego przedmiotu zapoznawał uczniów z prawem państwowym dotyczącym Kościoła i procedurą prowadzenia kancelarii parafialnej oraz w wykładzie traktatu „de matrimonio” uwzględnił kazuistykę prawniczą (tamże; por. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 123).

¹⁴⁴ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 225; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415.

¹⁴⁵ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 225. Podręcznik Szymona Aichnera (1816-1910), tytularnego abpa Theodosiopolis, wydany został po raz pierwszy pt. *Compendium juris ecclesiastici cum singulari attentione ad leges particulares vi conventionis XVIII Augusti 1855 cum Sede Apostolica in itae in Imperio Austriaco vigentes. Auctores Simone Aichner* (Brixinae et Leontii 1862). W następnych wydaniach tytuł dzieła uległ zmianie (Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 79). Sesja pedagogiczna poleciła profesorowi prowadzić wykłady z prawa kanonicznego w oparciu o 11 wydanie tego podręcznika noszące tytuł: *Compendium juris ecclesiastici* (Brixinae 1911) (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 225).

¹⁴⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 244; por. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 123.

¹⁴⁷ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 244, – p. z 23 I 1917 i 26 VIII 1918 r.

Od roku szk. 1918/1919 zasadniczo do nauki prawa kanonicznego służył *Codex iuris canonici*. Poza tym alumni korzystali z komentarzy Kodeksu opracowanych przez profesora¹⁴⁸. W końcowych latach omawianego okresu przy objaśnianiu Kodeksu posługiwano się podręcznikami wydanymi przez księży: Franciszka Bączkowicza¹⁴⁹ i Ignacego Grabowskiego¹⁵⁰.

6⁰ Nauki historyczne

A. Historia Kościoła

Przedmiot ten do roku szk. 1905/1906 wykładano tylko na kursach teologicznych w wymiarze od 1 do 4 i pół godz. tygodniowo¹⁵¹. Od tego czasu historii Kościoła nauczano 2 godz. tyg. na czterech ostatnich kursach¹⁵².

W pierwszych latach omawianego okresu wykład historii Kościoła opierano na podręczniku Franciszka K. Gmeinera pt. *Epithome historiae ecclesiasticae Novi Testamenti* (Graecii 1803)). Praca ta stanowiła tylko pobieżny zarys dziejów Kościoła¹⁵³. Na podstawie zachowanego katalogu dzieł biblioteki seminaryjnej wnioskować można, iż oprócz wspomnianego podręcznika Gmeinera, tak-

¹⁴⁸ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. 26 VIII 1918 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 r. Ks. prof. Julian Młynarczyk ogłosił drukiem w „Kronice Diecezji Sandomierskiej” szereg artykułów z zakresu prawa kanonicznego. Ponadto osobno wydał prace: *Prawo kościelne według Kodeksu Piusa X*, t. 1 (prawo osobowe), Sandomierz 1918; *Prawo Kościelne o zakonach według Kodeksu Piusa X* (jest to wyjątek z pracy poprzednio wydanej na prawach rękopisu), Radom 1918; *Prawo Kościelne według Kodeksu Piusa X*, t. 1-2 (prawo rzeczowe), Mariówka 1923. Prace te zawierają dowolne tłumaczenie odnośnych kanonów Kodeksu prawa kanonicznego (Petroni, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 122).

¹⁴⁹ F. Bączkowicz, *Prawo kanoniczne*, t. 1-2, Kraków 1923-24.

¹⁵⁰ I. Grabowski, *Prawo kanoniczne według nowego kodeksu*, Lwów 1921; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.

¹⁵¹ Aneks VIII.

¹⁵² Aneks VII, VIII, IX i X; por. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1. W roku szk. 1922/1923 historia Kościoła została skreślona z wykładów dla ostatniego roku alumnów (KDS, 15 (1922), s. 211).

¹⁵³ Franciszek Ksawery Gmeiner (1752-1822), kapłan, profesor historii Kościoła i prawa kanonicznego na uniwersytecie w Graz. Wyznawał złagodzone zasady józefinizmu. Podręcznik ten był zalecany w projekcie rządowym studiów seminaryjnych w Królestwie Polskim z 14 III 1821 r. (zob. część pierwszą publikacji; por. W. Worotyński, *Seminarium Główne w Wilnie, drugi okres dziejów i zniesienie (1816-1833)*, Wilno 1938, s. 135, 139).

że w tym czasie do nauczania historii Kościoła w uczelni sandomierskiej służyły podręczniki pijarów: Jana Nepomucena Albera¹⁵⁴ i Szymona Bielskiego¹⁵⁵.

Na początku drugiej połowy XIX stulecia aż do roku 1864 przy nauczaniu historii Kościoła posługiwano się podręcznikami: Cheriera¹⁵⁶, Henriona¹⁵⁷ i Alzoga¹⁵⁸. Wykładano ten przedmiot w języku łacińskim. We wspomnianym zaś roku, zaczęto posługiwać się w nauczaniu Kościoła nowo wydanym dziełem (w języku ojczystym) ks. Melchiora Bulińskiego pt. *Historia Kościoła powszechnego* (t. 1-6, Warszawa 1860-1866)¹⁵⁹. Z tej racji nauczanie historii Kościoła, za zgodą biskupa sandomierskiego, odbywało się przez szereg następnych lat w języku polskim¹⁶⁰. Na pracy Bulińskiego, będącej w swoim czasie najlepszym podręcznikiem w języku ojczystym z zakresu historii Kościoła, opierano w uczelni sandomierskiej wykłady tego przedmiotu aż do początkowych lat XX wieku. W tym również czasie, w większym niż poprzednio stopniu, przy nauczaniu historii Kościoła powszechnego uwzględniano historię Kościoła w Pol-

¹⁵⁴ W bibliotece znajdowały się dzieła (po 1 egz.) J. N. Alber, *Institutiones historiae ecclesiasticae* (t. 1-5, Agriae 1825) oraz skrót tego podręcznika bardziej nadający się do użytku alumnów pt. *Epithome Institutionum Historiae Ecclesiasticae* (t. 1, Agriae 1826) – (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. 22 VII 1863 r.).

¹⁵⁵ W bibliotece były cztery dzieła Sz. Bielskiego, polskiego pijara; między innymi: *Historia Starego i Nowego Testamentu, tudzież obyczaje Izraelitów i dawnych chrześcijan* (t. 1-3, Warszawa 1817); *Dzieje starożytnej Judei* (Warszawa 1820) oraz *Historia święta* (t. 1-3, Warszawa 1819) – (Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r. Poza tym z katalogu wynika, iż w bibliotece były dzieła historyczne także innych pisarzy (np. A. Klein, J. Ruttenstock, A. Theiner i L. Fleury).

¹⁵⁶ M.-J. Cherier, *Institutiones historiae ecclesiasticae*, t. 1-4, Pasto 1840 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. 12 IX 1863 r.).

¹⁵⁷ M. Henrion, *Histoire générale des missions catholiques depuis le XIII siècle jusqu'a nos jours* (t. 1-2, Paris 1846-1847) – (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r.).

¹⁵⁸ J. Alzog, *Historia powszechna Kościoła*, t. 1-6, Warszawa 1855. W 1863 r. znajdowało się w bibliotece 7 egzemplarzy tego dzieła (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁵⁹ W roku szk. 1863/1864 sprowadzono do biblioteki seminaryjnej 9 egz. pierwszych tomów tego podręcznika (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 12 IX 1864 r.).

¹⁶⁰ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) p. z 13 IX 1864 r. i Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 24 IX 1883 r.

sce. Za podręcznik do tej ostatniej służyło dzieło w języku ojczystym opracowane także przez ks. Bulińskiego pt. *Historia Kościoła polskiego* (t. 1-3, Kraków 1873-1874)¹⁶¹.

W r. 1879/1880 na wykład historii Kościoła dodano jeszcze 1 godz. w tygodniu¹⁶². Od roku szk. 1883/1884 aż do pierwszej wojny światowej historię Kościoła wykładano łącznie z powszechną w języku łacińskim¹⁶³. Odtąd zaś przedmiotów tych nauczano w języku polskim¹⁶⁴.

Od r. 1914 przy nauce historii Kościoła (powszechnego i w Polsce) posługiwano się podręcznikiem ks. Władysława Krynickiego pt. *Dzieje Kościoła powszechnego* (Włocławek 1908, 1914). Poza podręcznikiem alumni korzystali ze skryptów opracowanych przez wykładowcę¹⁶⁵.

B. Historia powszechna

Historii powszechnej jako oddzielnego przedmiotu nauczano w seminarium z przerwami od r. 1853. Do roku szk. 1905/1906 wykładano ją na kursach przygotowawczo-filozoficznych w wymiarze 2 godz. tyg., a od tego czasu – 4 godz. tyg. na dwóch pierwszych kursach¹⁶⁶. W XIX stuleciu przy nauczaniu tego przedmiotu posługiwano się podręcznikiem Aleksandra Zdanowicza pt. *Rys chronologiczno-historyczny państw nowożytnych* (Wilno 1841)¹⁶⁷. Od roku 1906 jako podręcznika do wykładania historii powszechnej używano pracy Lucjana

¹⁶¹ Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, s. XIII nn.

¹⁶² ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1879 r.

¹⁶³ W ten sposób pominięto nakaz władz zaborczych, polecających wykładać te przedmioty w języku rosyjskim (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 24 IX 1883 r. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 21 VII 1913 r.).

¹⁶⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 26 I 1914 r.

¹⁶⁵ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 27 V 1914; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

¹⁶⁶ Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1853, s. 6; zob. Aneks VI, VII, VIII, IX, X. Rozkład lekcyjny z roku szk. 1864/1865 przewidywał na kursach przygotowawczo-filozoficznych 2 godz. tyg. na nauczanie historii starożytnej, a na kursach filozoficznych – 1 godz. tyg. na wykład historii Polski (zob. Aneks VI i VII).

¹⁶⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r.

Tatomira pt. *Dzieje Polski* (Warszawa 1898)¹⁶⁸. Po kilku latach opracowaniem tym posługiwano się przy wykładaniu tylko historii Polski, a do nauczania historii powszechnej (średniowiecznej i nowożytnej) wprowadzono nowy podręcznik Wincentego Zakrzewskiego¹⁶⁹. Od roku szk. 1918/1919 wykładano na dwóch pierwszych kursach historię Polski z podręcznika Anatola Lewickiego¹⁷⁰. Do nauczania zaś historii powszechnej jako pomocy naukowej używano atlasu Friedricha Putzgera¹⁷¹, a do historii Polski – atlasu opracowanego przez Eligiusza Niewiadomskiego¹⁷².

7⁰ Homiletyka (wymowa kościelna)

W zakres homiletyki wliczano naukę o zasadach wymowy kościelnej i kaznodziejstwie polskim oraz patrologię. Ta ostatnia przez pewien czas w drugiej połowie XIX wieku wykładana była jako odrębny przedmiot na kursach teologicznych w wymiarze 1 godz. tygodniowo¹⁷³. Homiletyki nauczano w pierwszej połowie XIX stulecia na wszystkich kursach, przeznaczając na nią od 1 do 4 godz. w tygodniu. Od tego zaś czasu wykładana była 2 godz. tyg. tylko na kursach teologicznych¹⁷⁴.

Na początku omawianego okresu za podręcznik do nauki homiletyki służyło dzieło pt. *Zasady wymowy świętej* wydane z polecenia abpa gnieźnieńskiego Ignacego Raczyńskiego¹⁷⁵. W połowie XIX stulecia przy nauczaniu tego

¹⁶⁸ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 r.

¹⁶⁹ W. Zakrzewski, *Historia powszechna na klasy wyższe szkół średnich* (t. 2-3, Kraków 1908-1913⁵) – (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 416).

¹⁷⁰ A. Lewicki, *Zarys historii Polski* (wyd. 5, Kraków 1908, wyd. 12, Warszawa 1925) – (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 r.).

¹⁷¹ F. W. Putzger, *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, Bielefeld 1903, 1911, 1925 (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 r.).

¹⁷² E. Niewiadomski, *Atlas do dziejów Polski*, Warszawa 1899, 1907.

¹⁷³ Aneks VIII.

¹⁷⁴ Aneks VI, VII, VIII, IX i X; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1.

¹⁷⁵ Na zlecenie abpa Ignacego Raczyńskiego przełożył na język polski podręcznik francuskiego norbertanina – J. B. A. Hédouina, *Principes de l'éloquence sacrée* (Paris 1784) – wizytator misjonarzy ks. Józef Jakubowski pt. *Zasady wymowy świętej* (Warszawa 1809, 1819). O autorze i wartości pracy brak bliższych danych, co stwierdza A. Schletz, *Józef Jakubowski, żołnierz i kapłan (1743-1814)*, Kraków 1945, s. 149. Pracę

przedmiotu używano opracowań księży: Chodaniego¹⁷⁶ i Skidełły¹⁷⁷. Zaś pod koniec wieku homiletykę wykładano według podręcznika ks. Lipnickiego¹⁷⁸. Zmiana podręcznika nastąpiła w roku szk. 1906/1907, kiedy przedmiotu tego zaczęto nauczać w oparciu o dzieło ks. Władysława Krynickiego¹⁷⁹. W tym również czasie wprowadzono do nauczania patrologii podręcznik Gerharda Rauschena¹⁸⁰.

Na sesji pedagogicznej 28 IX 1907 r. profesorowie przy omawianiu wspomnianego projektu planu nauk w uczelniach duchownych (opracowanego przez komisję episkopatu) zwrócili uwagę, iż „rozciganie w nim nazwy «homiletyka» na patrologię i historię wymowy kościelnej w Polsce nie jest uzasadnione; należałoby każdemu z tych przedmiotów pozostawić właściwą nazwę w rozkładach

tę z kolei poprawił i uzupełnił misjonarz Paweł Rzymiski (A. Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769-1864)*. „Nasza Przeszłość”, 11 (1960), s. 404-405; por. Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 147-148). Podręcznik ten był polecony w projekcie rządowym programu nauczania w seminariach diecezjalnych Królestwa Polskiego z 14 XI 1836 r. (zob. część pierwszą publikacji).

¹⁷⁶ W bibliotece seminaryjnej znajdowało się dzieło J. Chodaniego pt. *Zasady wymowy świętej*, Wilno 1824 (ASD, Cathalogus – p. 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁷⁷ W bibliotece była praca J. Skidełły pt. *Celniejsze prawidła homiletyki czyli wymowy kazalnej* (Wilno 1835). Dzieło to Rada Wychowania Publicznego poleciła w 1835 r. seminariom diecezjalnym jako podręcznik do nauczania homiletyki (ASD, Cathalogus – p. 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁷⁸ A. Lipnicki, *Zasady kaznodziejstwa*, t. 1-2, Wilno 1860. W 1863 r. alumni posiadali 9 egzemplarzy tego podręcznika wypożyczonych z biblioteki (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.; Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r.).

¹⁷⁹ W. Krynicki, *Wymowa święta czyli podręcznik do teorii kaznodziejstwa*, Warszawa 1906 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. 15 V 1919; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 r.).

¹⁸⁰ G. Rauschen, *Zarys patrologii*, Warszawa 1904 (z języka niemieckiego na polski przełożył ks. Jan Gajkowski, profesor seminarium sandomierskiego) – (KDS, 10 (1917), s. 144; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 26 VI 1905 r.).

lekcji seminaryjnych”¹⁸¹. W szczególności postulowali, aby w wykładzie teorii wymowy mocniej podkreślano aktualność i popularność kazań. Na lekcjach zaś patrologii winny być czytane dzieła Ojców Kościoła nie tylko pod kątem użyteczności kaznodziejskiej, ale także w celu poznania życia pierwszych chrześcijan. W sprawie wykładów z historii kaznodziejstwa polskiego profesorowie domagali się, aby w ich programie była uwzględniona historia literatury chrześcijańskiej. Patrologia wówczas stanowiłaby część tej literatury. Odnośnie konieczności kształcenia praktycznego alumnów w wygłaszaniu przemówień, sesja poleciła, aby „profesor wymowy kościelnej nie poprzestawał na własnych wrodzonych w tym kierunku zdolnościach, lecz żeby sam wziął serię lekcji u znakomitego deklamatora tak, żeby zasady dykcji mógł prawidłowo [...] podać alumnom”¹⁸². W końcu postanowiono, aby profesor homiletyki przerabiał z uczniami ćwiczenia z głośnego czytania¹⁸³.

W jakim stopniu powyższe postulaty zostały zrealizowane w uczelni sandomierskiej, wnioskować można ze sprawozdania, które wykładowca homiletyki, ks. Wacław Kosiński, złożył 28 XI 1916 r. na sesji pedagogicznej. W tym czasie homiletyki nauczano w ciągu 3 lat na kursach teologicznych w wymiarze 2 godz. tygodniowo. W dalszym ciągu za podręcznik służyła praca ks. Krynickiego pt. *Wymowa święta*. Profesor zastrzegł, iż „część podręcznika o zasadach wymowy jest niezła, kaznodziejstwo w Polsce przedstawia słabo, a patrologię bardzo niedostatecznie”¹⁸⁴. Dlatego tę ostatnią profesor wykladał nie z podręcznika, ale z własnych notatek, które alumni musieli zapisywać. Sesja zdecydowała, aby brak odpowiednich wypisów w języku ojczystym, z których alumni mogliby poznać wzory kazań omawianych w czasie wykładów, zastępować wypożyczonymi dziełami z miejscowej biblioteki posiadającej „stosunkowo bogaty dział kaznodziejstwa polskiego”¹⁸⁵. Odnośnie wykładów patrologii sesja poleciła profesorowi, aby w jej programie opuścił mniej ważnych pisarzy pierwotnego chrześcijaństwa, a za to większą uwagę zwrócił „na wybitnych Ojców – tak

¹⁸¹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 19. Proponowanego przez sesję podziału przedmiotów nie przeprowadzono jednak w tym czasie w seminarium sandomierskim (tamże, s. 292).

¹⁸² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 20.

¹⁸³ Tamże.

¹⁸⁴ Tamże, s. 292.

¹⁸⁵ Tamże, s. 293.

Wschodnich [jak] i Zachodnich – i dokładniej przedstawił ich literaturę¹⁸⁶. Dyskusję nad programem homiletyki profesorowie zakończyli wnioskiem, aby „w praktycznych ćwiczeniach tego przedmiotu czyli w kazaniach, jakie alumnii miewają po niesporach w kościele św. Józefa i w refektarzu podczas Wielkiego Postu, była uwzględniana ordynacja śp. bpa Antoniego F. Sotkiewicza w kwestii nauczania ludu z ambony w niedziele całego roku¹⁸⁷. Ponadto określili, iż każdy alumn w ciągu swoich studiów ma obowiązek wygłosić kilka opracowanych samodzielnie kazań¹⁸⁸. Sesja pedagogiczna poleciła także wicerektorowi i prefektowi, aby „zwracali uwagę na sumienne i dokładne wypełnianie obowiązków przez lektorów tak w kaplicy, jak i refektarzu¹⁸⁹. Z danych źródłowych wynika, iż postulaty te były realizowane w życiu seminaryjnym¹⁹⁰. Natomiast z wyżej przytoczonej relacji profesora homiletyki i postanowień sesji wynika, że uchwały rady pedagogicznej z 28 IX 1907 r. tylko w niewielkim zakresie zostały zrealizowane.

W końcowych latach omawianego okresu profesor ks. Wacław Kosiński prowadził wykład z wymowy kościelnej w oparciu o własny podręcznik¹⁹¹.

8° Filozofia

Z zachowanych rozkładów lekcyjnych wynika, że w drugiej połowie XIX stulecia odrębnie od ścisłej filozofii (nauk filozoficznych) wykładana była logika (będąca wstępem do filozofii w ścisłym znaczeniu) na kursach przygotowawczych w wymiarze 2 godz. tygodniowo¹⁹². Natomiast filozofii nauczano we

¹⁸⁶ Tamże.

¹⁸⁷ Tamże.

¹⁸⁸ Tamże.

¹⁸⁹ Tamże, s. 283. Profesorowie byli przekonani, że „głośne, wyraźne odmawianie przez nich [tzn. lektorów] pacierzy, a także porządne czytanie wtedy, gdy alumnat z zachowaniem silentium je obiad czy kolację, nie tylko ma duże znaczenie dla słuchających, ale i samych lektorów przyzwyczajają do tego, by byli pożytecznymi w przyszłości, ilekroć razy wypadnie im publicznie czytać czy mówić” (tamże).

¹⁹⁰ Tamże, s. 336 nn.

¹⁹¹ W. Kosiński, *Technika głoszenia kazań. Szkic homiletyczny*, Sandomierz 1920, Lwów 1923 (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 7 VI 1921 r.).

¹⁹² Zob. Aneks VI. Wyjątkowo w roku szk. 1885/1886 alumnii z drugiego kursu przygotowawczego i filozoficznego słuchali razem wykładów z logiki przez 2 godz. tygodniowo (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 7 IX 1885 r.).

wspomnianym stuleciu od 4 i pół do 9 i pół godzin w tygodniu na kursach przygotowawczo-filozoficznych¹⁹³.

W pierwszych latach omawianego okresu filozofii w seminarium sandomierskim uczono według podręcznika *Turonensis*¹⁹⁴. W drugiej połowie XIX wieku przy nauczaniu tego przedmiotu posługiwano się podręcznikiem Adama Contzena¹⁹⁵. W tym czasie logikę wykładano według opracowania pijara Patrycego Przeczytańskiego¹⁹⁶.

Od roku szk. 1907/1908 filozofii uczono 5 godz. tyg. na kursie III, logiki – 4 godz. tyg. na kursie II oraz nowo wprowadzonej historii filozofii – 2 godz. tyg. na kursie IV (czyli kursie teologicznym I)¹⁹⁷. W tym czasie podręcznika zawierającego całość nauk filozoficznych, napisanego w języku polskim nie było. Z tego powodu w nauczaniu tych przedmiotów (z wyjątkiem historii filozofii) posługiwano się pracą Sebastiana Reinstadlera¹⁹⁸. W wykładzie logiki formalnej opuszczano kwestię o dysputach scholastycznych. Kryteriologię przerabiano w całości. Szczególny nacisk kładziono w niej „na kwestię zgody nauki i wiary”¹⁹⁹. Z me-

¹⁹³ Aneks VI i VII.

¹⁹⁴ W bibliotece seminaryjnej znajdowało się dzieło bez podanego autora pt. *Philosophiae turonensis institutione ab usum collegiorum atque seraina riorum*, vol. 1-3, Lutetiae Parisiorum 1823-1824. Przypuszczać należy, że dzieło to było wówczas używane jako wspomniany podręcznik do nauki filozofii. Natomiast autorem jego był Gérard Gley (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1945 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁹⁵ A. Contzen, (1571-1635), jezuita, biblista i filozof – napisał dzieło pt. *Praelectiones logicae et metaphysicae*, t. 1-3, Mechliniae 1830 (LThK, Bd 3, kol. 52; Ekość, t. 3, s. 499; Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 143; ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.). W bibliotece znajdowały się jeszcze inne podręczniki do filozofii jak np. S. Storchenau, *Institutionum metaphysicarum*, vol. 1-4, Vindobonae 1771 i F. Jaroński, *O filozofii*, t. 1-2, Kraków 1812 (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁹⁶ P. Przeczytański, *Logika czyli sztuka rozumowania*, Warszawa 1816 (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

¹⁹⁷ Aneks IX i X; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1; Kubicki, *Zakończenie roku szkolnego*, s. 199.

¹⁹⁸ S. Reinstadler, *Elementa philosophiae scholasticae*, vol. 1-2, Freiburg im Br. 1901 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 4 III 1907 r.).

¹⁹⁹ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 4 III 1907 r.

toologii wykładano tylko niektóre zagadnienia²⁰⁰. Ontologię ogólną przerabiano „całą, opuszczając jedynie kwestie sporne, nadające się więcej do dysput scholastycznych”²⁰¹. Natomiast z ontologii szczegółowej wykładano tylko wybrane problemy²⁰². Z kolei przerabiano psychologię i – o ile czas na to pozwolił – kosmologię²⁰³. Całość zaś kończono wykładami historii filozofii opartymi na podręczniku Józefa Kachnika²⁰⁴. Po 1909 r. za podręcznik do tego przedmiotu służyło opracowanie ks. Jana Bączka²⁰⁵.

Z referatu sprawozdawczego (złożonego na sesji pedagogicznej 8 II 1917 r.) profesora filozofii ks. Henryka Czernika wynika, iż w tym czasie na kursie I przerabiano logikę i kosmologię, a na kursie II – psychologię, metafizykę i kryteriologię. Na każdym z tych kursów wspomniane przedmioty wykładano 6 godz. tygodniowo. W nauczaniu trzymano się zasadniczo w dalszym ciągu podręcznika Reinstadlera. Profesor wyjaśnił, iż podręcznik ten „z wyjątkiem działu o psychologii na ogół nadawałby się do seminarium, język wszakże łaciński, zwłaszcza dla II kursu, przedstawia alumnom duże trudności i ujemnie wpływa na opanowanie samego przedmiotu, dlatego wykład i odpowiedzi są w języku polskim, określenia wszakże i terminologia po łacinie. Logikę i psychologię alumni mają w notatkach”²⁰⁶.

²⁰⁰ Sesja pedagogiczna z 4 III 1907 r. poleciła profesorowi filozofii, iż „te tylko kwestie przechodzić trzeba: co to jest nauka – scientia. De dubio methodice. De analisi et syntesi – deductio, inductio. De methodo in genere i de methode philosophiae” (tamże).

²⁰¹ Tamże.

²⁰² Sesja zadecydowała, aby z ontologii szczegółowej „przechodzić [...] tylko – de categoriis in genere, de substantia, de accidentibus in genere, relatio i de causis czyli actione i passione” (tamże).

²⁰³ Sesja stwierdziła, iż „obydwóch tych części filozofii, jak uczy doświadczenie przejść się nie zdąży; psychologia zaś zdaje się być i ważniejszą, i potrzebniejszą” (ASD, Liber sessionum 1895-1907 – p. z 4 III 1907 r.). W końcu sesja podkreśliła, że to stanowi „minimum programu z filozofii, bo tych części i kwestii w nich zawartych żadna inna nauka zastąpić nie może, a wszystkie na nich się opierać muszą” (tamże).

²⁰⁴ J. Kachnik, *Historia philosophiae*, Olomucii 1896 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3).

²⁰⁵ J. Bączek, *Zarys historii filozofii*, Warszawa 1909. Poza podręcznikiem alumni korzystali przy nauce historii filozofii ze skryptów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415).

²⁰⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 297.

Ze sprawozdania przedłożonego na powyższej sesji przez profesora historii filozofii ks. Władysława Gąsiorowskiego okazuje się, że przedmiot ten wykładano wówczas 2 godz. tyg. na kursie IV i 1 godz. tyg. na połączonych kursach – V i VI. Na kursie IV w pierwszym półroczu przerabiano historię filozofii starożytnej i średniowiecznej do okresu scholastycznego, w drugim zaś półroczu – scholastykę i nowożytną historię filozofii do G. W. F. Hegla włącznie. Alumni uczyli się tych przedmiotów z litografowanych skryptów opracowanych przez wykładowcę. Natomiast uczestnicy dwóch ostatnich kursów słuchali wykładów z pozostałej części nowożytnej historii filozofii powszechnej i historii filozofii polskiej. Z powodu braku podręcznika, uczniowie robili z tych przedmiotów notatki podczas lekcji. Profesor uczynił zastrzeżenie, iż „jakkolwiek do całości wykształcenia filozoficznego historia filozofii jest niezbędną, wykład jednak tego przedmiotu przedstawia duże trudności ze względu, że alumni mało są uzdolnieni czy przygotowani, zwłaszcza po skończonych wykładach w dwóch ostatnich latach szkolnych w czasie wojny, do abstrakcyjnego myślenia i rozumowania”²⁰⁷. Z tej racji wykładowca domagał się wyznaczenia jeszcze 1 godz. tyg. na dwóch ostatnich kursach, przeznaczonych na wykład etyki i prawa społecznego. W ten sposób alumni otrzymaliby całokształt filozoficznego wykształcenia²⁰⁸.

Po wyzwoleniu kraju przeprowadzono dalszą reorganizację programu wykładów filozofii w seminarium sandomierskim. W 1919 roku na kursie I wprowadzono 4 godz. tyg. poświęcone na nauczanie tego przedmiotu²⁰⁹. W 1922 r. na kursie III liczbę godzin lekcyjnych z zakresu filozofii powiększono do 8 tygodniowo. Natomiast skreślono z programu nauczania na kursie V i VI historię filozofii²¹⁰. Od następnego roku wprowadzono na kursie III dysputy filozoficzne²¹¹.

²⁰⁷ Tamże, s. 299.

²⁰⁸ Tamże.

²⁰⁹ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 2-3.

²¹⁰ Tamże, p. z 1 IX 1922 r.; por. KDS, 15 (1922), s. 211.

²¹¹ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 3 IX 1923 r. Do końca omawianego okresu w nauczaniu filozofii posługiwano się w seminarium przytoczonym wyżej podręcznikiem Reinstadlera (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.). Poniżej zostaną omówione nauki pomocnicze w takiej kolejności, jaką zajmowały (ze względu na ważność i okres wykładania) w studium seminaryjnym.

9⁰ Liturgika

W dzisiejszym znaczeniu liturgika (nauka o liturgii, której przedmiotem jest treść i forma kultu Kościoła katolickiego) obejmowała w programie studiów seminarium sandomierskiego rubrycystykę, czyli „rubrum” teoretyczne i praktyczne (administrację sakramentów świętych oraz ceremonie kościelne)²¹².

W pierwszej połowie XIX stulecia „rubrum” teoretyczne wykładano od pół do półtorej godziny tygodniowo na wszystkich kursach. Natomiast administracji sakramentów świętych (rytuału) uczono przez pół godziny w tygodniu tylko na kursach teologicznych. W drugiej połowie wieku „rubrum” teoretycznego nauczano jedynie na kursach teologicznych w wymiarze 1 godz. tygodniowo²¹³.

Rubrycystyki w pierwszych latach omawianego okresu nauczano ze znanego, ale już wówczas przestarzałego podręcznika klasycznego liturgisty – Gavantiego pt. *Thesaurus sacrorum rituum sive commentaria in rubricas Missalis et Breviarii Romani*²¹⁴. Z pewnością w wykładzie posługiwano się nowym wydaniem przygotowanym i uzupełnionym w latach 1736-1740 przez teatyna Kajetana Meratiego († 1745)²¹⁵. W drugiej połowie XIX stulecia za podręcznik do tego przedmiotu służyło dzieło Romsée’go²¹⁶. W tym czasie, aby

²¹² Po Soborze Trydenckim i ustanowieniu św. Kongregacji Obrzędów (1588) obrzędy w Kościele łacińskim zostały ujęte w silne karby przepisów – rubryk. W związku z tym powstała nowa gałąź nauk liturgicznych, a mianowicie rubrycystyka („rubrum”), która z biegiem lat wysunęła się na czoło wszystkich zagadnień z zakresu liturgiki (K. Mrowiec, *Liturgia i muzyka u Księża Misjonarzy w Polsce (1651-1939)*, „Nasza Przeszość”, 13 (1961), s. 165-166.

²¹³ Aneks VI, VII, VIII. W XIX stuleciu w seminarium sandomierskim „rubrum” praktyczne często wchodziło w zakres programu teologii pastoralnej.

²¹⁴ Schletz, *O niektórych podręcznikach liturgicznych...*, s. 194. Bartłomiej Gavanti (1569-1638), barnabita, wybitny liturgista i konsultor św. Kongregacji Ritów (LThK, Bd 4, kol. 534).

²¹⁵ Schletz, *O niektórych podręcznikach liturgicznych...*, s. 195. W bibliotece seminarium znajdowały się jeszcze inne dzieła z zakresu rubrycystyki, jak np. A. Pohl, *Ritualis altera pars de ceremoniis ecclesiasticis* (Cracoviae 1730) i tegoż autora podręcznik pt. *Rubricae Breviarii et Missalis Romani* (vol. 1-2, Vilnae 1821), z których zapewne także wykładano w uczelni sandomierskiej (ASD, Cathalogus – p. 23 X 1845 r.). Andrzej Pohl (1742-1820), profesor seminarium wileńskiego i świętokrzyskiego w Warszawie, pierwszy wizytator misjonarzy prowincji litewskiej. Pohl zostawił po sobie bogatą spuściznę literacko-naukową (Salwa, *Ks. Andrzej Pohl (1782-1820)*).

²¹⁶ T.-J. Romsée, *Opera liturgica*, vol. 1-3, Mechliniae (1930) 1838 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. 12 IX 1863 r.).

podwyższyć poziom nauczania rubrycystyki, sesja pedagogiczna 11 XII 1855 r. zdecydowała, iż z tego przedmiotu alumni będą składać egzamin²¹⁷. Pod koniec XIX wieku wprowadzono do nauczania rubrycystyki podręcznik Herdta²¹⁸.

Od roku szk. 1906/1907 „rubrum” teoretyczne wykładano 1 godz. tyg. na trzech ostatnich kursach, a praktyczne także 1 godz. tyg. na ostatnim kursie²¹⁹. Sesja pedagogiczna 4 III 1907 r. zaznaczyła, iż „zaznajomienie alumnów ze mszałem, brewiarzem i rytuałem jest zadaniem profesora „rubrum”²²⁰. Przy wykładzie rytuału poleciła profesorowi „zwrócić uwagę baczniejszą na Rytuał Piotrkowski i [...] czysto polskie nabożeństwa”²²¹. Poza tym sesja nakazała, aby ostatnioletni alumni ćwiczyli się w odprawianiu Mszy św. i administrowaniu sakramentów świętych²²². Dalszą reorganizację w zakresie programu rubrycystyki wprowadziła sesja pedagogiczna z 28 IX 1907 r. Sesja ta poleciła, aby na kursie IV i V przerabiano rubryki brewiarza, mszału i poszczególnych części Mszy św. Na ostatnim zaś kursie profesor miał „jedną godzinę w ciągu roku poświęcić na odprawienie Mszy św. cichej, śpiewanej i z asystą, na administrowanie sakramentów świętych i odprawianie nabożeństw parafialnych”²²³. Jako podręcznik miało służyć w dalszym ciągu dzieło Herdta i *Rytuał Piotrkowski*. W końcu sesja poleciła, aby „drugą godzinę na tymże ostatnim kursie zająć

W roku szk. 1863/64 podręcznik ten sprowadzono do biblioteki seminaryjnej (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 12 IX 1864 r.).

²¹⁷ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 11 XII 1865 r.

²¹⁸ P.-J.-B. de Herdt, *Sacrae liturgiae praxis, iuxta ritum romanum, in Missae celebratione, officii recitatione et sacramentorum administratione servanda*, ed. 10, t. 1-3, Lovanii 1902-1903. Pierwszy tom podręcznika podawał sposób odprawiania Mszy św., drugi – wyjaśniał literalne i mistyczne znaczenie ceremonii i modlitw, a trzeci – poświęcony był administrowaniu sakramentów świętych (P. Kubicki, *Moje wspomnienia z roku szkolnego 1892-1893 w Seminarium Duchownym w Sandomierzu*, KDS, 31 (1938), s. 98; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 4 III 1907 r.). W tym czasie alumni z ostatniego roku (po zapoznaniu się z „rubrum” teoretycznym na poprzednich kursach (pobierali „naukę odprawiania Mszy św., która trwała wraz z «przeróbką» ceremonii przy sakramentach przez rok cały w każdą sobotę w czasie godzinnej lekcji” (Kubicki, *Moje wspomnienia z roku szkolnego*, s. 96).

²¹⁹ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. 4 III 1907; Aneks IX i X.

²²⁰ Tamże.

²²¹ Tamże.

²²² Tamże.

²²³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 16.

na tłumaczenie literalne i mistyczne obrzędów Mszy św.²²⁴. Profesor przy wyjaśnianiu obrzędów Mszy św. miał posługiwać się opracowaniem ks. Antoniego Nojszewskiego²²⁵.

W 1913 r., wobec usunięcia z obiegu księgarskiego dotychczas używanego do wykładu rubrycystyki dzieła Herdta, wprowadzono na jego miejsce podręcznik opracowany przez Piotra Mª de Amicis pt. *Caeremoniale Parochorum* (Romae 1910)²²⁶. Od 1916 r. za podręcznik do wykładania rubrycystyki służyła praca miejscowego profesora ks. Antoniego Kasprzyckiego pt. *Manuale liturgicum* (Radoniae 1917)²²⁷. Podręcznik ten, zastosowany do zwyczajów i potrzeb krajowych, był znacznie skrócony w stosunku do opracowań zagranicznych z tej dziedziny wiedzy. Przerabiano go z łatwością w ciągu dwóch lat na kursach teologicznych, poświęcając po 1 godz. tyg. na „rubrum” teoretyczne i praktyczne²²⁸.

Wspomniany wyżej profesor rubrycystyki Kasprzycki w sprawozdaniu na sesji pedagogicznej 26 IV 1917 r. zaznaczył, że „rubrum czyli zasady i reguły, jakie należy przestrzegać w zewnętrznym kulcie, przechodzi się (w studium seminaryjnym) przez 3 lata po godzinie w tygodniu”²²⁹. Pierwsze dwa kursy teologiczne w ciągu dwóch lat uczyły się 1 godz. tyg. rubrycystyki teoretycznej. Natomiast ostatni kurs teologiczny w wymiarze 1 godz. tyg. przerabiał „praktyczne parafialne zajęcia od odprawiania Mszy św. – do sakramentaliów”²³⁰. Na tym samym kursie ks. prof. Edward Górski w ciągu 1 godz. tyg. objaśniał historyczny rozwój poszczególnych części Mszy św. i ich znaczenie mistyczno-dogmatyczne.

²²⁴ Tamże.

²²⁵ A. Nojszewski, *Liturgia rzymska*, Warszawa 1903; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 16.

²²⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 191-192.

²²⁷ Podręcznik ten był w użyciu do końca omawianego okresu; zob. tamże, s. 259, 315; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

²²⁸ W tym czasie wykłady z rubrycystyki zostały odwołane z kursu II filozoficznego. Zob. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 259.

²²⁹ Tamże, s. 315. W tym czasie „rubrum” nazywano także „prawem liturgicznym” (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 i 15 V 1919 r.).

²³⁰ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 315.

Wykład ten prowadził w oparciu o podręcznik ks. Władysława Hozakowskiego pt. *Wykład i dzieje Mszy św.* (Poznań 1914)²³¹.

Na ogół ceremonii kościelnych przed 1907 r. nauczano 1 godz. tyg. na wszystkich kursach²³². W tym czasie do wykładu tego przedmiotu, oprócz ksiąg kościelno-liturgicznych, używano podręcznika ks. Józefa Maszterowskiego²³³. Podręcznik ten składał się z dwóch tomów.

Tom pierwszy zawierał cztery części. Pierwsze dwie części były poświęcone omówieniu Mszy św. W pierwszej z nich (t. I, pars 1 – de missa privata – s. 1-129) autor objaśnił wszelkie ceremonie i poszczególne części Mszy św. cichej, a w drugiej części (t. I, pars 2 – de missa solemni – s. 130-222) – Mszy św. uroczystej. Trzecią część (t. I, pars 3 – de officio divino – s. 223-264) poświęcił komentarzowi i objaśnieniu ceremonii uroczystych niesporów oraz oficjum brewiarzowemu. W ostatniej części (t. I, pars 4 – de variis caeremoniis particularibus – s. 264-380) omówił ceremonie odnoszące się do chóru kościelnego oraz różnych funkcji, jak: de aspersione aquae benedictae, de thurificationis, de pace, de communionem generalium i innych podobnych ceremonii.

Tom drugi *Manuale caeremoniarum* składał się z dwóch części. Pierwsza z nich (t. II, pars 1 – in qua agitur de cujusque ministri officiiis seorsim – s. 1-240) poświęcona była omówieniu poszczególnych urzędów związanych ze sprawowaniem ceremonii kościelnych. Druga część (t. II, pars 2 – de caeremoniis principalium festorum per annum – s. 241-372) objaśniała ceremonie ważniejszych świąt kościelnych z uwzględnieniem niektórych zwyczajów polskich²³⁴.

²³¹ Tamże, s. 311; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.

²³² Z rozkładu lekcyjnego na rok szk. 1842/1843 wynika, iż w pierwszych latach omawianego okresu na ceremonie kościelne (na kursach filozoficzno-teologicznych) przeznaczano tylko pół godziny (Aneks VI, VII, VIII). Ze źródeł wynika, iż w XX stuleciu ceremonie kościelne nazywano często „liturgią”.

²³³ J. Maszterowski, *Manuale caeremoniarum romanarum [...] ad usum Ecclesiarum Poloniae accomodatum*, t. 1-2, Culmae in Prusia 1764; ed. 2, t. 1, Varsaviae 1842 i t. 2, Varsaviae 1819 (Mrowiec, *Liturgia i muzyka*, s. 166; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863 r.). W tym czasie w bibliotece seminaryjnej znajdował się 1 egz. omawianego podręcznika (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.).

²³⁴ Schletz, *O niektórych podręcznikach*, s. 196-198.

Autor, poza opisem ceremonii, dał także krótkie komentarze zarówno do oficjum brewiarzowego, jak i do ważniejszych świąt kościelnych. Podręcznik Maszterowskiego, ze względu na ujęcie w sposób syntetyczny najważniejszych zagadnień dotyczących liturgii i uwzględnienie zwyczajów polskich, był używany w XIX wieku we wszystkich prawie seminariach duchownych Królestwa Polskiego²³⁵.

Od 1857 r. przed świętami Wielkanocnymi profesor liturgiki przerabiał praktycznie z alumnami wielotygodniowe ceremonie²³⁶.

Na początku XX stulecia w związku z projektem planu nauk seminaryjnych (opracowanym przez komisję episkopatu) była prowadzona w uczelni sandomierskiej również reorganizacja programu nauczania ceremonii kościelnych. Sprawę tę omawiała sesja pedagogiczna 28 IX 1907 r. Sesja opowiedziała się, wbrew projektowi komisji episkopatu, za stanowczym oddzieleniem tego przedmiotu od wykładów sztuki kościelnej. Ponadto zwróciła uwagę na to, iż zalecane w projekcie „traktowanie ceremonii katedralnych przez starszego alumna, byłoby krzywdą dla katedralnego nabożeństwa, które cechować winny sprawność i harmonia tak chóru jak i asysty, co bez kierownika w osobie jednego z księży profesorów osiągniętym być nie może”²³⁷. Z tej racji sesja zdecydowała, aby w dalszym ciągu prowadził ten przedmiot profesor. Liczbę godzin lekcyjnych przeznaczoną w projekcie na ceremonie kościelne uznała za niewystarczającą. Poleciała, aby wykładano ten przedmiot również na kursie I i II, objaśniając najpierw ceremonie chóru katedralnego, a następnie pozostałe obrzędy kościelne. Poza tym sesja poleciła wykładowcy ceremonii kościelnych przynajmniej raz w miesiącu, a „jeżeli się okaże potrzeba to i częściej w sobotę lub w przeddzień uroczystości [...] przerobić wobec całego alumnatu asystę zwyczajnej sumy lub [...] celebry biskupiej”²³⁸. W tym czasie

²³⁵ Tamże, s. 198; por. Mrowiec, *Liturgia i muzyka*, s. 167; Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 149.

²³⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 9 IX 1857; Liber sessionum (1895-1907) – p. 15 III 1906 i Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 212.

²³⁷ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 15.

²³⁸ Tamże.

jako podręcznik do nauczania ceremonii kościelnych służyło dzieło abpa Antoniego Nowowiejskiego²³⁹.

Niespokojne czasy pierwszej wojny światowej spowodowały pewne obniżenie poziomu nauczania ceremonii kościelnych. Z tej racji sesja pedagogiczna 15 X 1916 r. poleciła profesorowi tego przedmiotu, aby „ceremonie katedralne z większą ścisłością i z uwzględnieniem estetycznej strony w kulcie publicznym przestrzegane były [...], dlatego alumni z większą starannością przedmiot ten traktować powinni”²⁴⁰. W tym czasie ceremonii kościelnych nauczano 1 godz. tyg. na pięciu pierwszych kursach²⁴¹. Poza *Rytuałem Piotrkowskim* jako podręcznika używano dzieła P. Martinucci i J. B. M. Menghini pt. *Manuale sacrarum caeremoniarum* (Roma 1911)²⁴².

10⁰ Śpiew kościelny

Przed 1907 r. na naukę śpiewu kościelnego poświęcano w seminarium na wszystkich kursach od 1 do 3 i pół godz. w tygodniu²⁴³. Przedmiot ten zajmował ważne miejsce w nauczaniu seminaryjnym. Świadczą o tym między innymi częste uchwały sesji pedagogicznych mające na celu postawienie nauki śpiewu na odpowiednim poziomie. Sesja z 1 II 1842 r. u 17 II 1848 r. określiła, iż lekceważenie przez alumna nauki śpiewu i ceremonii kościelnych należy uważać za brak powołania do stanu duchownego z jego strony. W wypadku zaś, gdyby okazał zupełną niechęć do tych przedmiotów, miał być usuniętym z uczelni²⁴⁴.

²³⁹ A. J. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 1-2, Warszawa 1893-1902 i t. 2-4, Płock 1905-1916.

²⁴⁰ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 279.

²⁴¹ Alumnów z kursu I uczono podstawowych wiadomości z zakresu ceremonii, a między innymi – służenia do Mszy św. i czytania rubryceli. Na pozostałych kursach omawiano funkcje związane z asystą, zaznajamiano kleryków z mszałem i brewiarzem oraz objaśniano historyczny rozwój poszczególnych uroczystości i ceremonii. Tamże, s. 311. Zaznaczyć wypada, iż od r. 1922 wprowadzono do programu liturgiki „wykład historii liturgii” w wymiarze 1 godz. tyg. (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922; por. KDS, 15 (1922), s. 212).

²⁴² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 311; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.

²⁴³ Aneks VI, VII, VIII.

²⁴⁴ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 1 II 1842 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 17 II 1848 r.

Podobne decyzje podejmowały kolejno sesje pedagogiczne²⁴⁵. Mimo tych zabiegów, dopiero w końcu XIX wieku wzrósł poziom nauczania śpiewu dzięki gorliwej pracy profesora tego przedmiotu ks. Antoniego Kasprzyckiego²⁴⁶. W 1890 r. został założony stały chór seminaryjny, który w sposób szczególny kultywował śpiew gregoriański (oparty na metodzie benedyktyńskiej). Poza śpiewem ściśle gregoriańskim chór alumnów wykonywał także utwory muzyczne na głosy kościelnych kompozytorów²⁴⁷.

W XIX stuleciu do nauki śpiewu kościelnego służył alumnom sandomierskim kancjonał misjonarza Pawła Rzymskiego²⁴⁸, przeznaczony dla użytku duchowieństwa parafialnego, pt. *Cantionale Ecclesiasticum complectens ea omnia, quae in ecclesiis, praecipue parochialibus, passim decantari solent*²⁴⁹. Był to, w dzisiejszym znaczeniu, pierwszy wydany drukiem w Polsce kompletny kancjonał²⁵⁰. Zawierał on bowiem wszystkie

²⁴⁵ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 17 II 1886 r.; Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 25 VI 1887, 26 VI 1888 i 25 VI 1890 r.

²⁴⁶ AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 93; por. PKat, 34 (1896), s. 634.

²⁴⁷ Patronem chóru seminaryjnego był św. Stanisław Kostka. Alumni we wszystkie niedziele i święta oraz w czwartki na wotywie „Cibavit” śpiewali w katedrze sandomierskiej Msze św. (KDS, 8 (1915), s. 132-133).

²⁴⁸ Paweł Rzymski (1783-1833), długoletni profesor w seminariach poznańskim i świętokrzyskim w Warszawie oraz na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego, wizytator księży misjonarzy Prowincji Polskiej, proboszcz parafii Świętego Krzyża w Warszawie, jeden z wybitniejszych teologów w pierwszej ćwierci XIX wieku (J. J[anczak], *Rzymski Paweł*, w: EKOść, t. 24, s. 107-108; por. Schletz, *O niektórych podręcznikach*, s. 204-205).

²⁴⁹ Ed. Varsaviae 1822, 1825, 1833, 1846 i 1856. Wydanie pierwsze kancjonału z 1822 r., jak i piąte z 1856 r. (powiększone, w opracowaniu ks. Andrzeja Dorobisa) zawierało „Instructio ad cantum choralem”. Na podstawie tej instrukcji można odtworzyć pełny obraz teorii muzycznej, jaką podawano alumnom w XIX wieku. Kancjonał Rzymskiego cieszył się w XIX stuleciu wielką popularnością, mimo pojawienia się w tym czasie szeregu innych podobnych prac. W 1882 r. ukazał się on drukiem w Krakowie, tym razem pod nazwiskiem ks. J. Siedleckiego, w przeróbce ks. Konstantego Waberskiego z Włocławka. Słabą stroną kancjonału Siedleckiego była spora ilość błędów w zapisie melodii oraz brak uwzględnienia zdobyczy naukowych (Mrowiec, *Liturgia i muzyka*, s. 194-196; por. część pierwszą publikacji; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.).

²⁵⁰ Przed ukazaniem się kancjonału rzymskiego, alumni w seminariach duchownych Królestwa Polskiego nie posiadali książki zawierającej teorię chorału. Przygotowywali

ważniejsze śpiewy, związane z funkcjami liturgicznymi. Ponadto podawał różne objaśnienia ceremonii i rubryk²⁵¹.

W XX stuleciu alumni przy wykonywaniu śpiewów liturgicznych posługiwali się kancjonałem opracowanym przez ks. Józefa Surzyńskiego pt. *Cantionale ecclesiasticum*” (ed. 2, Posnaniae 1897)²⁵². Natomiast jako podręcznika do nauki śpiewu używali przed 1918 r. dzieła Johnera²⁵³. W tym zaś roku wykłady tego przedmiotu zaczęto prowadzić w oparciu o pracę Mieczysława Surzyńskiego²⁵⁴.

Ze sprawozdania złożonego 26 IV 1917 r. na sesji pedagogicznej przez ks. Kasprzyckiego wynika, iż w tym czasie alumni ćwiczyli się w śpiewie kościelnym podzieleni na kilka grup. Na kursie I przerabiano teoretyczne ćwiczenia z tego przedmiotu i śpiewów najczęściej wykonywanych w chórze. Pozostali alumni podzieleni byli na dwa zespoły: ze słuchem muzycznym i bez niego. Każdy z tych zespołów miał 1 godz. tyg. nauki śpiewu. Ponadto alumni z ostatniego kursu ćwiczyli śpiewy mszalne. Pomimo przeprowadzonej w poprzednich latach reorganizacji programu nauczania tego przedmiotu, ogólny postęp alumnow w śpiewie nie był zadowalający. Profesor uważał, że wpłynęły na to dwie przyczyny, a mianowicie: zbytnia krótkość czasu wyznaczonego na naukę tego przedmiotu oraz obojętność i brak zamiłowania do śpiewu ze strony uczniów. Natomiast wykładowca pochwalił gorliwość

sobie sami kancjonały, wybierając i ręcznie przepisując dla własnego użytku odpowiednie części z rytuału, procesjonau, antyfonarza i graduałów (Chodyński, *Seminarium włocławskie*, s. 151; por. BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 21 XI 1840 r.).

²⁵¹ Kancjonał dzielił się na dwie części: „Processionale” i „Funebrale”. Ponadto zawierał zwyczajowe inwokacje mszalne na roraty, Boże Narodzenie i okres wielkanocny (Mrowiec, *Liturgia i muzyka*, s. 195).

²⁵² AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 r.).

²⁵³ D. Johner, *Nuova scuola di canto gregoriano* (Roma 1907); ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 180.

²⁵⁴ M. Surzyński, *Nowa Szkoła Chorału Gregoriańskiego*, Warszawa 1914; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 26 VIII 1918 r.

alumnów należących do chóru katedralnego, którzy poza zajęciami szkolnymi przerabiali dodatkowe ćwiczenia ze śpiewu²⁵⁵.

W celu zaradzenia wspomnianym brakom w nauce śpiewu, prowadzono w dalszym ciągu modernizację programu studiów seminaryjnych. W 1918 r. dla ostatnioletnich alumnów wprowadzono raz w tygodniu specjalną lekcję poświęconą na przerabianie praktyczne tych śpiewów, jakie są „konieczne [...] dla każdego kapłana”²⁵⁶. Poza tym urządzano dla alumnów specjalne kursy poświęcone nauce śpiewu kościelnego²⁵⁷. Na początku roku szk. 1922/1923 dwutygodniowy kurs śpiewu gregoriańskiego (wykonywanego według zasad szkoły benedyktyńskiej) w seminarium sandomierskim prowadził ks. Henryk Nowacki, profesor warszawskiej szkoły organistów²⁵⁸.

11⁰ Katechizm

Katechizm (teologię popularną) zaczęto od 1846 r. wyklądać w seminarium sandomierskim. Wykładano go na kursach przygotowawczych do 1922 r. w wymiarze od półtorej do trzech godzin w tygodniu²⁵⁹. Natomiast półtorej godziny tygodniowo nauczano tego przedmiotu na kursie filozoficznym do połowy XIX stulecia²⁶⁰.

W XIX wieku przy nauczaniu katechizmu posługiwano się podręcznikiem ks. François-Aimé Pougeta²⁶¹. Od 1906 r. zaczęto wyklądać ten przedmiot według dzieła ks. Konrada Martina²⁶².

²⁵⁵ Tamże, s. 316. Sesja pedagogiczna 20 X 1921 r. zwróciła uwagę wychowawcom seminaryjnym na „potrzebę większego zainteresowania się chórem śpiewaków – alumnów” (ASD, Księga posiedzeń sesji (1910-1934) – p. z 20 X 1921 r.).

²⁵⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 340. Sesja pedagogiczna z 13 XI 1918 r. zobowiązywała wszystkich alumnów do składania egzaminu ze śpiewu kościelnego (tamże, p. z 13 XI 1918 r.).

²⁵⁷ „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 29.

²⁵⁸ KDS, 15 (1922), s. 211. Z powodu trudności w nabyciu kancjonałów, sesja pedagogiczna 29 X 1924 r. poleciła, aby wszyscy alumni zaopatrzyli się w tzw. *Liber usualis* (ASD, Księga posiedzeń sesji pedagogicznych (1919-1934) – p. z 29 X 1924 r.).

²⁵⁹ Zob. Aneks VI i VII. W XX stuleciu katechizm wykładano 2 godz. tyg. na dwóch pierwszych kursach (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. 19 VI 1906; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 2 i 319).

²⁶⁰ Aneks VII.

²⁶¹ F. A. Pouget, *Nauki katolickie*, t. 1-4, Warszawa 1830.

²⁶² K. Martin, *Katolicka nauka wiary*, Warszawa 1899 (podręcznik ten wydał ks. M. Godlewski).

Profesor katechizmu ks. Stefan Świetlicki na sesji pedagogicznej 23 I 1917 r. stwierdził, iż podręcznik Martina nie ułatwia nauczania dlatego, że jest „często bardzo ciemny i nie uznaje dowodów”²⁶³. Z tej racji nauczanie tego przedmiotu mające na celu „przejsć w całości katolicką naukę wiary i obyczajów, a w ten sposób ułatwić alumnom słuchanie wykładów teologii dogmatycznej i moralnej, nie spełniało swego zadania”²⁶⁴. Wobec powyższego w tym samym roku wprowadzono do nauczania katechizmu dwa nowe podręczniki ks. Macieja Sieniatyckiego²⁶⁵. Ostatecznie zaś od 1919 r. katechizm wykładano w oparciu o pracę ks. Franciszka Spiragi pt. *Katolicki katechizm*, cz. 1-3 (Mikołów-Warszawa 1911)²⁶⁶. W 1922 r. wykłady z katechizmu zostały zniesione²⁶⁷.

12° Katechetyka

Przedmiot ten został w 1880 r. wprowadzony do programu studiów w uczelni sandomierskiej²⁶⁸. Odtąd do r. 1907 wykładany był na kursie przygotowawczym i filozoficznym od 2 do 3 godz. tygodniowo²⁶⁹. Za podręcznik służyło dzieło ks. Ambrożego Guillois pt. *Wykład historyczny, dogmatyczny, moralny, liturgiczny i kanoniczny wiary katolickiej*, t. 1-4, Warszawa 1857-1858²⁷⁰.

Od r. 1907 katechetyka była wykładana wspólnie z teologią pastoralną. Sesja pedagogiczna z 28 IX 1907 r. zwróciła uwagę, aby przy nauczaniu katechetyki nie tylko była uwzględniana teoria, ale także praktyka w metodycznym kształceniu kleryków jako przyszłych nauczycieli religii. W związku z tym sesja poleciła, ażeby alumni pod kierunkiem wykładowcy tego przedmiotu w miesiącach letnich prowadzili katechizację dzieci parafialnych, zachowując przy tym przepisy rozporządzenia wydanego w 1886 r. przez

²⁶³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 294.

²⁶⁴ Tamże.

²⁶⁵ M. Sieniatycki, *Ogólna katolicka dogmatyka*, Lwów 1906, 1908 (wykładano z tego podręcznika katechizm na pierwszych dwóch kursach); tenże, *Dogmatyka szczegółowa* (wyd. 2, Lwów 1910) – (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 319).

²⁶⁶ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) - p. z 29 VIII 1919 r.

²⁶⁷ Tamże, p. z 1 IX 1922 r.

²⁶⁸ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 16 X 1880 r.; Aneks VI, VII.

²⁶⁹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 7; Aneks IX i X.

²⁷⁰ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 16 X 1880 r.

biskupa sandomierskiego – Antoniego F. Sotkiewicza²⁷¹. Jako podręcznika do wykładu tego przedmiotu sesja radziła profesorowi używać świeżo wydanego (pierwszego tomu) dzieła infulata Teofila Łękawskiego²⁷².

Po przerwie w studiach seminaryjnych, spowodowanej działaniami wojennymi, w dalszym ciągu kwestię prowadzenia przez kleryków katechizacji dzieci przygotowujących się do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej, dnia 12 XII 1916 r. omawiali profesorowie na sesji pedagogicznej. Sesja ta ostatecznie zdecydowała, aby klerycy pod kierunkiem profesora w miesiącach wiosennych i letnich prowadzili katechizację dzieci parafii katedralnej w Sandomierzu. Przy tym sesja poleciła profesorowi zwrócić uwagę alumnom, ażeby „w przyszłości jako kapłani – katecheci sami nie tracili czasu na uczenie dzieci formułek z pacierzówki diecezjalnej. Tę czynność kto inny tylko z wiedzą kapłana załatwić powinien, on zaś niech cały czas zużyje na wyjaśnianie prawd świętych i wszczepianie ich w serca dziatwy”²⁷³. Poza prowadzeniem katechizacji dzieci parafii katedralnej alumni odbywali również praktykę nauczania religii w miejscowych ochronkach i szkołach²⁷⁴. Po uzyskaniu zgody świeckich władz szkolnych, od 1 XI 1922 r. seminarzyści z ostatniego kursu objęli częściowo nauczanie religii w miejscowych szkołach powszechnych²⁷⁵. W tym również roku powiększono na ostatnim kursie do 3 godz. tyg. wykład z teorii metodyki nauczania religii. Od następnego zaś roku przedmiot ten wykładano na kursie V – 1 godz., a na VI – 2 godz. tygodniowo²⁷⁶.

²⁷¹ Biskup we wspomnianym zarządzeniu określił dokładnie sposób i metodę prowadzenia katechizacji dzieci i dorosłych. Według tego rozporządzenia katechizacja dzieci miała obejmować trzy etapy, a mianowicie: 1 – przed rozpoczęciem przygotowania do pierwszej spowiedzi, 2 – przed pierwszą spowiedzią i 3 – przed pierwszą Komunią św. (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 8).

²⁷² T. Łękawski, *Przewodnik dla katechetów*, t. 1 (Przemyśl 1906); ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 13).

²⁷³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 289.

²⁷⁴ Sesja pedagogiczna 28 XI 1916 r. zwróciła się z prośbą do ks. prof. Juliana Młynarczyka, zajmującego się „pogadankami religijnymi w Ochronie sandomierskiej, aby w paru [...] lekcjach mogli wziąć udział alumni i [...], aby w Ochronie młodzież duchowna zapoznała się z ilustrowaniem pogadanek za pomocą świetlnych obrazów” (tamże, s. 289-290).

²⁷⁵ Tamże, s. 290; KDS, 15 (1922), s. 212.

²⁷⁶ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 i 3 IX 1923 r.

13⁰ Pedagogika

Przedmiot ten zaczęto wykładać w uczelni sandomierskiej od 1907 r. łącznie z teologią pastoralną i katechetyką²⁷⁷. Za podręcznik służyła praca Mieczysława Baranowskiego pt. *Pedagogika* (wyd. 6, Kraków 1907)²⁷⁸. Od 1913 r. pedagogikę wykładano odrębnie od innych przedmiotów w wymiarze 2 godz. tyg. na ostatnim kursie²⁷⁹. Zakres tego przedmiotu obejmował: pedagogikę ogólną, dydaktykę i metodykę nauczania religii. Ks. prof. Wacław Kosiński przy nauczaniu pedagogiki ogólnej i dydaktyki – posługiwał się własnymi pracami²⁸⁰. Natomiast metodykę nauczania religii wykładał według podręcznika ks. Franciszka Spiragi pt. *Metodyka katolickiej nauki religii*²⁸¹.

14⁰ Socjologia (katolicka nauka społeczna)

Socjologię (jako wyodrębnioną naukę filozofii) wprowadzono do programu studiów w seminarium sandomierskim od roku szk. 1907/1908, przeznaczając na jej wykład 2 godz. tyg. na dwóch ostatnich kursach²⁸². Za podręcznik do nauczania tego przedmiotu służyła praca jezuita Józefa Biederlacka²⁸³, Przed 1917 r. zakres wykładów z socjologii obejmował tylko kwestię społeczną. W tym zaś roku program jej poszerzono wprowadzając równocześnie nowy podręcznik ks. Antoniego Szymańskiego²⁸⁴. Od następnego roku przedmiotu

²⁷⁷ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 7-8.

²⁷⁸ Tamże, s. 5.

²⁷⁹ Tamże, s. 288, p. 9 i 10 VI 1913 r. W roku szk. 1919/1920 przedmiot ten wykładano na kursach od III do VI. Od następnego roku szk. tylko na kursie III, a od roku szk. 1923/1924 – na kursie I (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 29 VIII 1919 i 3 IX 1923 r.).

²⁸⁰ W. Kosiński, *Pedagogika. Podręcznik dla wychowawców i nauczycieli*, Poznań 1920; tenże, *Dydaktyka*, Sandomierz 1917 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 288-289; por. KDS, 10 (1917), s. 64; 17 (1924), s. 154-157).

²⁸¹ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 r.

²⁸² Aneks IX i X; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1; Kubicki, *Zakończenie roku szkolnego*, s. 199.

²⁸³ J. Biederlack, *Kwestia społeczna*, Poznań 1903. Poza tym alumni przy nauce socjologii korzystali ze skryptów opracowanych przez wykładowcę (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 3; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415).

²⁸⁴ A. Szymański, *Studia i szkice społeczne*, Warszawa 1913; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 299 nn.

tego nauczano w oparciu o pracę Henryka Radziszewskiego²⁸⁵ i ks. P. Kulwiecia²⁸⁶. W roku szk. 1919/1920 poszerzono program nauczania socjologii na kursie VI o dwie godziny lekcyjne w tygodniu. Lekcje te poświęcono na omówienie aktualnych problemów społecznych²⁸⁷. Ponadto, w celu zapoznania bliżej alumnów z tymi zagadnieniami, urządzano w seminarium kursy społeczne²⁸⁸.

15⁰ Sztuka kościelna (architektura)

Przedmiotu tego zaczęto nauczać w seminarium na początku XX wieku. Przed r. 1907 sztukę kościelną wykładano 1 godz. tyg. na ostatnim kursie²⁸⁹. W tym zaś roku przeznaczono na jej nauczanie także 1 godz. tyg. na czterech ostatnich kursach²⁹⁰. Od następnego roku sztukę kościelną wykładano 2 godz. tyg. na ostatnim kursie²⁹¹.

W tym czasie ks. Józef Rokoszny jako wykładowca sztuki kościelnej w seminarium sandomierskim, dążył do kształcenia w uczniach zmysłu estetyki i zamiłowania w tym przedmiocie tak, aby w przyszłości dbali o artystyczny wystrój świątyń, a przez to pociągali wiernych do udziału w nabożeństwach. Domagał się, aby ten przedmiot był wykładany na 3 ostatnich kursach i włączony do egzaminów absolutoryjnych. Dążył do stworzenia gabinetu obrazów dzieł sztuki i zorganizowania muzeum diecezjalnego, co umożliwiłoby ilustrowanie wykładów i prowadzenie ćwiczeń praktycznych z zakresu architektury kościelnej²⁹². Z jego inicjatywy profesorowie na sesji

²⁸⁵ H. Radziszewski, *Podręcznik ekonomii politycznej do użytku szkół średnich w Polsce*, Warszawa 1916; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 X 1918; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 353.

²⁸⁶ P. Kulwieć, *Przewodnik pracy społecznej*, Lwów 1918; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 353.

²⁸⁷ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 5.

²⁸⁸ Sesja pedagogiczna z 2 IX 1919 r. postanowiła zwrócić się do kierownika diecezjalnego sekretariatu społecznego ks. Antoniego Ręczajskiego o przeprowadzenie w seminarium kursu społecznego (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 5).

²⁸⁹ ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 25 VI 1903 r.; Aneks VIII.

²⁹⁰ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1; Aneks XXIII i XXIV.

ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 315; Aneks X.

²⁹² W. Wójcik, *Ks. Józef Rokoszny (1870-1931)*, ABMK, 10 (1965), s. 285-286.

pedagogicznej 28 IX 1907 r. omawiając program nauczania sztuki kościelnej w seminarium powzięli wniosek, iż „ze względu na to, że w kościołach naszych jest sporo dzieł sztuki i że do kościołów [...] nabywa się ciągle niemało przedmiotów ku podniesieniu i ozdobie kultu, kierunek wykładów tego przedmiotu powinien by zdążać nie tylko do poznania dzieł sztuki i odczuwania jej powabu, ale zarazem do rozumnej ich konserwacji”²⁹³. Z tej racji postanowili, aby w zakres programu wykładów ze sztuki kościelnej wchodziły: estetyka, historia sztuki i konserwatorstwo²⁹⁴.

W tym czasie jako podręczników do nauczania sztuki kościelnej używano prac: ks. Karola Wróblewskiego²⁹⁵ i Władysława Łuszczkiewicza²⁹⁶.

O programie nauczania sztuki kościelnej w uczelni sandomierskiej (w końcowych latach omawianego okresu) informuje sprawozdanie złożone na sesji pedagogicznej 26 IV 1917 r. przez profesora tego przedmiotu – ks. Antoniego Kasprzyckiego. Ze sprawozdania wynika, iż na wykładach tego przedmiotu omawiano style budownictwa kościelnego i konserwacje zabytków. Wykładowca przy omawianiu stylów budownictwa kościelnego posługiwał się własnymi notatkami sporządzonymi na podstawie artykułów ks. J. Mechnera pt. *Kościelna sztuka budowlana* drukowanych w „Wiadomościach Pasterskich”²⁹⁷. Natomiast wykłady o konserwacji zabytków prowadził według podręcznika opracowanego przez Józefa Muczkowskiego²⁹⁸. Ponadto wiadomości podawane

²⁹³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 17.

²⁹⁴ Ks. Rokoszyński na sesjach rady pedagogicznej podawał najnowszą literaturę z dziedziny sztuki kościelnej, tak dla wykładowców jak również dla uczniów (Wójcik, *Ks. Józef Rokoszyński*, s. 285). Sesja pedagogiczna z 28 IX 1907 r. zaakceptowała postulat ks. Rokoszyńskiego dotyczący założenia muzeum diecezjalnego (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 18).

²⁹⁵ K. Wróblewski, *Zasady piękna w sztuce*, Brody 1904; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 18.

²⁹⁶ W. Łuszczkiewicz, *Poradnik dla zajmujących się utrzymaniem i restauracją kościołów i kościelnych sprzętów*, Warszawa 1887; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 18; AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 415.

²⁹⁷ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 315.

²⁹⁸ J. Muczkowski, *Ochrona zabytków*, Kraków 1915.

na lekcji ilustrował odpowiednimi obrazami²⁹⁹. W ostatnich latach (omawianego okresu) do nauczania historii kościelnej używano podręcznika Charlesa Bayeta³⁰⁰.

16° Fizyka

Przedmiotu tego zaczęto nauczać w uczelni sandomierskiej od 1842 r.³⁰¹ Wykładano go do połowy XIX stulecia na wydziale przygotowawczym i filozoficznym w wymiarze od półtorej do 3 i pół godz. tygodniowo³⁰². Za podręcznik służyły prace Jana Śniadeckiego³⁰³.

17° Języki starożytne

A. Łacina

W zakres programu studiów łaciny w seminarium sandomierskim wchodziły dwa przedmioty: literatura łacińska i język łaciński. Pierwszego z nich nauczano od roku szk. 1836/1837³⁰⁴, a drugiego – od r. 1842. Literatury łacińskiej uczono tylko do połowy XIX wieku na wydziale przygotowawczym 3 godz. tygodniowo³⁰⁵. Natomiast na wydziale filozoficznym przedmiot ten (w XIX stuleciu) wykładano w tygodniu od 1 do 3 godzin³⁰⁶. Języka łacińskiego przed 1907 r. na wydziale przygotowawczym nauczano od 5 do 13 i pół godz.

²⁹⁹ Do ilustracji profesor używał obrazów opracowanych przez inżyniera Jana Zubrzyckiego (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 315).

³⁰⁰ Ch. Bayet, *Krótki zarys historii sztuki*, tłum. franc. M. N., przejrzał i poprawił E. Niewiadomski, Warszawa 1911; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.

³⁰¹ Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1842, s. 6.

³⁰² Aneks VI i VII. Wyjątkowo wykładano fizykę w seminarium sandomierskim w roku szk. 1865/1866; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. 13 IX 1865 r.

³⁰³ J. Śniadecki (1756-1830), rektor uniwersytetu wileńskiego, znakomity matematyk, astronom, filozof i wzorowy pisarz (A. Z[aremba], *Śniadecki Jan*, w: EKOść, t. 26, s. 43-47). W bibliotece seminaryjnej znajdowały się jego opracowania, wydane pt. *Dzieła Jana Śniadeckiego*, t. 1-7 (Warszawa 1839), z których korzystano przy nauce fizyki (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.). W seminarium sandomierskim w roku szk. 1865/1866 była wykładana również zoologia (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1865 r.).

³⁰⁴ Zob. część pierwszą publikacji.

³⁰⁵ Aneks VI.

³⁰⁶ Aneks VII.

tygodniowo³⁰⁷. Na wydziale zaś filozoficznym przedmiot ten w drugiej połowie XIX wieku wykładano 3 godz., a na początku XX stulecia – 6 godz. tygodniowo³⁰⁸.

Nauka łaciny w XIX wieku polegała na zapoznaniu się z oryginalnymi dziełami klasycznych i kościelnych pisarzy oraz na gruntownym poznaniu gramatyki i zasad języka łacińskiego³⁰⁹. W tym czasie do nauki języka łacińskiego służyła specjalnie przeznaczona do użytku młodzieży duchownej gramatyka opracowana przez pijara Edmunda Andraszka³¹⁰. W celu nabycia wprawy w tym języku, zgodnie z poleceniem statutu z 1841 r., alumni w budynku seminaryjnym mogli mówić tylko po łacinie³¹¹. Przełożeni uczelni czuwali nad tym, aby przepis ten był przez wychowanków skrupulatnie zachowywany. Świadczą o tym między innymi uchwały sesji pedagogicznych. Sesja z 1 XII 1843 r. poleciła profesorom stawiać w katalogach niedostateczne oceny tym uczniom, którzy będą rozmawiać z sobą po polsku³¹². Następne sesje ustanowiły specjalne kary dla nie zachowujących wspomnianego przepisu³¹³. Widocznie zarządzenia te nie

³⁰⁷ Aneks VI.

³⁰⁸ Aneks VII.

³⁰⁹ W tym czasie przy omawianiu literatury najczęściej posługiwano się hymnami brewiarzowymi, wypisami z dzieł Ojców Kościoła i pisarzy kościelnych oraz Juliusza Cezara, Korneliusza Neposa, Cycerona i Owidiusza. Za podręcznik służyła praca Szmurły pt. *Historia litterarum romanarum*. Ponadto przy tłumaczeniu posługiwano się opracowaniem F. Bobrowskiego pt. *Słownik łacińsko-polski* (t. 1-2, Wilno 1841) – (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 18 II 1885 r.).

³¹⁰ E. Andraszek (1784-1837), pijar, znakomity filolog. Ks. Piwowarski w r. 1839 wydał jego gramatykę łacińską w tłum. polskim (EKOść, t. 1, s. 224). Por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.

³¹¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 108 zalecił klerikom „dla nabycia wprawy w języku łacińskim, zawsze i wszędzie w gmachu seminaryjnym, mówić po łacinie”.

³¹² BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 1 XII 1843 r.

³¹³ Sesja z 22 X 1844 r. uchwaliła, aby klerikom mówiącym po polsku codziennie za karę zadawać do wyuczenia 10 słówek łacińskich (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 22 X 1844. Podobnie sesja z 9 IX 1851 r. określiła, że każdy alumn mówiący „po polsku, otrzyma książeczkę na to sporządzoną – za raz jeden otrzymanej książeczki, nauczy się ze słownika Bobrowskiego czterdziestu

przyniosły pożądanego skutku, skoro sesja pedagogiczna z 7 IX 1857 r. wprowadziła odrębną na wydziale filozoficznym i teologicznym karną książeczkę. Książeczkę tę alumn tak długo obowiązany był przechowywać, dopóki nie usłyszał mówiącego po polsku kolegi ze swego wydziału. Wówczas wręczał temu książeczkę zapisawszy w niej dzień i godzinę oddania. Kleryk zaś posiadający książeczkę w ciągu jednego dnia obowiązany był za karę wyuczyć się na pamięć 15 wyrazów łacińskich ze słownika opracowanego przez Bobrowskiego. Z każdym dniem liczba zadanych słówek łacińskich wzrastała podwójnie. Książeczki te alumni obowiązani byli codziennie po kolacji przedłożyć wicerektorowi i równocześnie przed nim złożyć egzamin z wyuczonych słówek³¹⁴. Zarządzenie powyższe, jak i wprowadzone w następnych latach ćwiczenia praktyczne z tego przedmiotu znacznie przyczyniły się do opanowania języka łacińskiego przez kleryków³¹⁵.

Na początku XX stulecia, wobec słabego przygotowania aspirantów do stanu duchownego, z powrotem powstał problem odpowiedniego wykształcenia ich w języku łacińskim³¹⁶. Rozkład lekcyjny z 11 IX 1907 r. przewidywał na wykład języka łacińskiego 6 godz. tyg. na kursie I i II³¹⁷. W następnym roku szkolnym na kursie II dodano jeszcze jedną godzinę lekcyjną³¹⁸.

Profesorowie na sesji 24 IX 1908 r. ustalili nowy program z przedmiotów łacińskich. Zgodnie z tym programem na kursie I – miano przerabiać całą gramatykę łacińską, jedną godzinę w tygodniu poświęcać na tłumaczenie brewiarza, co dwa tygodnie pisać klasowe ćwiczenia i większy „nacisk kłaść na ustne praktyczne ćwiczenia w tłumaczeniu z języka łacińskiego”³¹⁹. Natomiast na kursie II sesja poleciła przerabiać po 4 ćwiczenia klasowe i domowe, tłumaczyć dzieła łacińskich pisarzy klasycznych (Cezara i Cycerona) oraz po

wyrazów ze wszystkimi frazeologiami, i te w każdy czwartek u ks. wiceregensa odrecytuje” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1974), s. 22).

³¹⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 22 – p. z 7 IX 1857 r.

³¹⁵ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 18 II 1885 r. Podobnie było w seminarium wrocławskim (Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 139 i 153).

³¹⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 21.

³¹⁷ Tamże, s. 2; Aneks IX.

³¹⁸ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 37; Aneks X.

1 godz. tygodniowo poświęcić na uczenie poezji łacińskiej i „tłumaczenie Katechizmu rzymskiego, by alumnów zbliżyć do języka kościelnego, a w ten sposób ułatwić im przyszłe studia teologiczne”³²⁰. Postulaty sesji na ogół zostały zrealizowane w studium seminaryjnym. Świadczą o tym sprawozdania księży wykładowców języka łacińskiego (Stefana Świetlickiego i Andrzeja Wyrzykowskiego) złożone 5 III 1917 r. na sesji pedagogicznej.

Z referatów tych wynika, że łaciny nauczano na kursie I - 8 godzin, na kursie II - 6 godzin i na kursie III - 3 godziny tygodniowo. Na kursie I przerabiano całą gramatykę łacińską ks. Antoniego Poplińskiego³²¹ oraz ćwiczenia łacińskie w opracowaniu Zygmunta Samolewicza³²². Ponadto po 1 godz. tyg. poświęcano na praktyczne ćwiczenia z języka łacińskiego i „correctum”³²³. Na kursie II tłumaczono pracę Cycerona pt. *Oratio contra Catilinam* i lekcje brewiarzowe oraz przerabiano z języka łacińskiego „ćwiczenia piśmienne i głośnie correctum”³²⁴. W nauczaniu szczególną uwagę zwracano „na prawidłowe czytanie łacińskiego tekstu, a w nim akcentu gramatycznego i logicznego”³²⁵. Na kursie III tłumaczono hymny z brewiarza i powtarzano zasady gramatyki łacińskiej³²⁶. Od 1921 r. zakres nauczania języka łacińskiego na kursie I i II dostosowano do programu szkolnego klasy 7 i 8 gimnazjalnej³²⁷.

³¹⁹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 54. Za podręcznik do tłumaczenia służyło dzieło ks. Jana Sykory pt. *Historia święta*, t. 1-3, Warszawa 1903 (tamże, s. 62).

³²⁰ Tamże, s. 54.

³²¹ A. Popliński, *Grammatyka łacińska* (Poznań-Bydgoszcz 1835). W seminarium posługiwano się gramatyką Poplińskiego przerobioną i poprawioną przez A. Drygasa (Poznań 1906^y) - (zob. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 303. Gramatyką tą posługiwano się przy nauczaniu łaciny do końca omawianego okresu (tamże, p. z 26 III 1918 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) - p. z 9 VI 1928 r.).

³²² Z. Samolewicz, *Przykłady do tłumaczenia z języka łacińskiego na polski i z polskiego na łaciński*, cz. 1-2, wyd. 2, Lwów 1881; wyd. 3, Lwów 1888 (tamże, p. z 10 IX 1918 r.).

³²³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 303.

³²⁴ Tamże, s. 304.

³²⁵ Tamże.

³²⁶ Tamże.

³²⁷ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) - p. z 7 VI 1921 r.

b. Język hebrajski i grecki

Języka hebrajskiego w seminarium sandomierskim nauczano przed 1842 r. z podręcznika Ludwika Chiariniego³²⁸. Natomiast w tej uczelni język grecki wykładano w drugiej połowie XIX stulecia (od r. 1876) w wymiarze 1 godz. tyg. na wydziale przygotowawczo-filozoficznym³²⁹. Z powrotem oba te języki zaczęto wykładać w seminarium dopiero w 1918 r., jako przedmioty dowolne dla dwóch ostatnich kursów³³⁰. Od następnego roku wykłady z nich stały się obowiązkującymi dla uczniów kursu III³³¹.

18⁰ Języki nowożytne

W omawianym okresie w seminarium sandomierskim poza językiem rosyjskim nauczano także: języka polskiego, francuskiego i niemieckiego³³².

A. Język polski i literatura polska

W programie studiów seminaryjnych aż do czasu, kiedy aspiranci zgłaszający się do uczelni posiadali dostateczne ogólne wykształcenie, nie uwzględniano języka ojczystego. W związku z wprowadzeniem kursu przygotowawczego zaczęto dopiero od 1842 r. nauczać także literatury polskiej³³³. Przed 1907 r. przedmiot ten wykładano od 2 do 3 godz. tyg. na wydziale przygotowawczym i filozoficznym³³⁴. W XIX stuleciu za podręcznik do literatury polskiej służyło dzieło Juliana Bartoszewicza³³⁵. Natomiast język polski (stylistykę i gramatykę) do programu

³²⁸ L. Chiarini (1789-1832), Włoch, prof. historii Kościoła i języków wschodnich na uniwersytecie warszawskim (Ekość, t. 3, s. 263). Z pewnością przy nauczaniu tego przedmiotu posługiwano się podręcznikiem Chiariniego pt. *Gramatyka hebrajska ułożona i pokrewnymi dialektami arabskim, chaldejskim i syryjskim pokrótce objaśniona* (Warszawa 1826). W bibliotece znajdował się 1 egz. tego dzieła (ASD, Catalogus – p. z 23 X 1845 r.; Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1841, s. 88 i z r. 1842, s. 6; zob. też część pierwszą publikacji).

³²⁹ Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1876, s. 15; Aneks VI, VII.

³³⁰ Brak wykształcenia alumnów w tych językach bardzo utrudniał nauczanie Pisma świętego (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 26 VIII 1918 r.).

³³¹ Języka greckiego nauczano 2 godz., a języka hebrajskiego – 1 godz. tygodniowo (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 29 VIII 1919).

³³² Język rosyjski będzie omówiony wspólnie z innymi przedmiotami „rosyjskimi”.

³³³ Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1842, s. 5.

³³⁴ Aneks VI, VII.

³³⁵ J. Bartoszewicz, *Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*, Warszawa 1861 (wyd. 2 – poszerzone – Warszawa 1877) – (AKDS, Akta seminaryjne,

studiów seminaryjnych wprowadzono od roku szk. 1865/1866³³⁶. Przed 1907 r. nauczano go na wydziale przygotowawczym od 3 do 4 godz. tygodniowo³³⁷.

W związku z prowadzoną reformą studiów seminaryjnych, kwestię programu z literatury polskiej i języka ojczystego omawiali profesorowie na sesji pedagogicznej 9 III 1907 r. Profesorowie po naradzie doszli do wniosku, iż historia literatury polskiej może wiele przyczynić się do rozwoju umysłowego młodzieży duchownej, jeżeli z teorią będzie połączone czytanie i objaśnianie wybitniejszych pisarzy i jeżeli uczniowie możliwie często będą pisać wypracowania. Z tej racji polecili w wykładzie tego przedmiotu uwzględniać szczególnie dzieła dawniejszych pisarzy i literaturę religijną³³⁸. Ponadto sesja pedagogiczna biorąc pod uwagę to, że „nawet w gimnazjach rządowych język polski staranniej się traktuje i gramatykę przechodzi, [zdecydowała, aby] w seminarium [...] po przejściu stylistyki czyli teorii prozy i poezji [...] rozpocząć naukę historii literatury”³³⁹. Poza tym profesorowie przekonani byli, iż przewidziane na wykład tego przedmiotu „trzy godziny tygodniowo przez 3 lata dadzą alumnom z historii literatury polskiej tyle, a może i więcej wiadomości, ile ich wynoszą maturzyści z gimnazjów galicyjskich”³⁴⁰.

Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1863). W bibliotece seminaryjnej w 1863 r. znajdowało się wiele innych prac z tego zakresu, jak np.: L. Łukasiewicz, *Historia literatury polskiej*, Kraków 1851; K. W. Wójcicki, *Historia literatury polskiej w zarysie*, t. 1-4, Warszawa 1859-1861. Ponadto były liczne dzieła pisarzy i poetów polskich (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII 1863 r.). Od 1905 r. za podręcznik do literatury polskiej w seminarium służyła praca Władysława Nowickiego pt. *Wypisy do nauki literatury polskiej* (t. 1-2, Warszawa 1902-1905).

³³⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1865 r.

³³⁷ Aneks VI.

³³⁸ Sesja uznała, iż w literaturze religijnej znajduje się „mniej pierwiastka erotycznego, następnie, że kiedy się dzieł starych nie pozna w szkole to i później nie będzie sposobności i ochoty ich poznania; gdy tymczasem, dzieła nowsze zwłaszcza bardziej znane – każdy, mający jakie takie zamiłowanie do książki i trochę ambicji, żeby nie być poczytywanym za ignorantą, czyta” (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 9 III 1907).

³³⁹ Tamże.

³⁴⁰ Tamże. Profesor języka polskiego przedstawił sesji gotowy projekt wykładów historii literatury polskiej. Według projektu na kursie I miano przerabiać stylistykę i analizować różnego rodzaju utwory literackie. Poza tym uczniowie obowiązani byli przeczytać jako lekturę kilka dzieł wybitniejszych pisarzy polskich. Dwa następne kursy miały uczyć się „historii literatury wg podręcznika Chrzanowskiego, gdy ten zostanie dokończony, a tymczasem wg galicyjskich wypisów Tarnowskiego, lub Bobina, [albo ...]

Postulaty sesji pedagogicznej z 9 III 1907 r. były stopniowo realizowane w programie studiów seminaryjnych. Rozkład lekcyjny z 11 IX 1907 r. (zgodnie z uchwałami sesji) przewidywał na wykład literatury polskiej 3 godz. tyg. na trzech pierwszych kursach i języka polskiego 1 godz. tyg. na pierwszym kursie³⁴¹. W następnym roku liczbę godzin lekcyjnych języka polskiego powiększono do 2 godz. tygodniowo³⁴². W tym czasie jako podręcznika do literatury polskiej zaczęto używać pracy Kazimierza Króla i Jana Nitowskiego pt. *Historja literatury polskiej*, wyd. 4 (Warszawa 1906)³⁴³. Wprowadzono również do nauki języka polskiego nową gramatykę opracowaną przez Romana Zawilińskiego i Ignacego Steina pt. *Gramatyka języka polskiego dla szkół średnich* (Kraków 1907)³⁴⁴. W dalszym ciągu sprawą programu omawianych przedmiotów zajmowała się sesja pedagogiczna z 24 IX 1908 r. Uchwaliła ona, aby alumni na każdym kursie corocznie pisali 8 ćwiczeń domowych i klasowych z zakresu języka polskiego. Ponadto zleciła profesorowi tego przedmiotu ustalić listę obowiązkowych lektur z literatury polskiej³⁴⁵. W następnym roku, wobec niedostatecznego przygotowania aspirantów z języka polskiego, postanowiono na kursie I wykladać przez 3 godz. tyg. stylistykę i gramatykę polską, a na dwóch następnych kursach – przez 3 godz. tyg. literaturę polską³⁴⁶. W tym czasie za podręcznik do tego ostatniego

podręcznika literatury Króla i Nitowskiego, Mazanowskiego i Doleżana”. Tamże. Sesja pedagogiczna poleciła, aby alumni „mieli wypisy np. Tarnowskiego lub Nowickiego. Profesor powinien mieć [...] do stylistyki książki: Chmielowskiego, Gallego, do historii literatury dzieła Tarnowskiego, Chmielowskiego, Brücknera, nie mówiąc o ważniejszych monografiach znakomitszych pisarzy” (tamże).

³⁴¹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 1; Aneks IX.

³⁴² Tamże, s. 37; Aneks X.

³⁴³ Tamże, s. 3.

³⁴⁴ Tamże, s. 52.

³⁴⁵ Tamże, s. 55; por. BSD, sygn. G. 957, p. z 23 X 1908 r.

³⁴⁶ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 76. Sesja pedagogiczna z 24 IX 1908 r. poleciła wykładowcy literatury polskiej, żeby pokierował „czytaniem poza klasowym tak, aby dla alumna nie było obcym to, z czym się spotka w rozmowie w przeciętnym inteligentnym domu polskim” (tamże, s. 55).

przedmiotu służyło między innymi dzieło Ignacego Chrzanowskiego³⁴⁷. Do nauczania zaś języka polskiego w r. 1910 wprowadzono podręcznik opracowany przez Henryka Gallego³⁴⁸ oraz wypisy Stanisława Tarnowskiego i Józefa Wójcika³⁴⁹.

Ze sprawozdania złożonego na sesji pedagogicznej przez profesora języka polskiego ks. Wacława Kosińskiego w dniu 21 III 1917 r. wynika, iż postulaty wyżej omawiane zostały zrealizowane. W tym bowiem czasie na kursie I przerabiano w wymiarze 4 godz. tyg. gramatykę i stylistykę polską. Alumni dwóch następnych kursów w ciągu 3 godz. tyg. uczyli się literatury polskiej³⁵⁰.

W następnych latach prowadzono dalszą reorganizację programu nauczania omawianych przedmiotów. Sesja pedagogiczna uchwaliła 4 VI 1919 r., aby każdy kleryk posiadał broszurę (zawierającą zasady nowej pisowni polskiej) w opracowaniu Leona Rygiera³⁵¹. Od roku 1921 nauczanie języka polskiego na dwóch pierwszych kursach seminaryjnych dostosowano do programu klas gimnazjalnych 7 i 8³⁵².

B. Język francuski i niemiecki

Języka francuskiego i niemieckiego w XIX stuleciu nauczano tylko w ciągu jednego roku szk. 1865/1866) na wydziale przygotowawczym

³⁴⁷ I. Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski*, wyd. 2, Warszawa 1908 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 416).

³⁴⁸ H. Galle, *Stylistyka i teoria literatury*, wyd. 2, Warszawa 1906; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 116.

³⁴⁹ S. Tarnowski, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. 1, Lwów 1890 i cz. 2 (ulożona przez S. Tarnowskiego i F. Próchnickiego), Lwów 1891 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 116).

³⁵⁰ Ćwiczeń piśmiennych z języka polskiego rocznie na kursie I przerabiano 8, a na dwóch następnych kursach – 4. Na kursie II wykładano literaturę Polski niepodległej, a na kursie III – literaturę polską XIX wieku (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 305).

³⁵¹ L. Rygier, *Główne zasady pisowni polskiej*, Warszawa 1919.

³⁵² ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 7 VI 1921 r.

i filozoficznym³⁵³. Dopiero na początku XX wieku przedmioty te wprowadzono na stałe do programu studiów seminaryjnych. Przed 1907 r. nauczano ich na wydziale przygotowawczym i filozoficznym po 2 godz. tygodniowo³⁵⁴. Od tego zaś roku oba te języki wykładano również po 2 godz. tygodniowo na dwóch pierwszych kursach³⁵⁵. Alumni obowiązani byli uczyć się tylko jednego z nich. Z tego powodu przedmioty te były wykładane w tych samych godzinach lekcyjnych³⁵⁶. Za podręcznik do języka francuskiego służyła praca Stanisława Węckowskiego i Jana Szaroty³⁵⁷, a do języka niemieckiego dzieło Maksymiliana D. Berlitz³⁵⁸. Od r. 1921 zakres nauczania obu języków na kursie I i II seminaryjnym dostosowano do programu szkolnego klasy 7 i 8 gimnazjalnej³⁵⁹.

³⁵³ ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1896) – p. z 12 IX 1865 r. i Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1863. Alumni przy tłumaczeniu tekstu francuskiego posługiwali się dziełem – François de Salignac Fénelon, *Aventures de Télémaque* (Leipzig 1845, Paris 1856). W roku szk. 1863/1864 jeden egz. tego podręcznika sprowadzono do biblioteki seminaryjnej (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 12 IX 1864 r.).

³⁵⁴ Aneks VI, VII; por. ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 25 VI 1903 r.

³⁵⁵ Aneks IX, X; por. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 2.

³⁵⁶ W roku szk. 1916/1917 na 45 alumnów (z dwóch pierwszych kursów) tylko 6 uczyło się języka francuskiego. Lekcje z języka francuskiego były poświęcone nauczaniu gramatyki, czytaniu i tłumaczeniu dzieł pisarzy francuskich. Uczniowie w ciągu roku pisali 2 ćwiczenia, a co tydzień – dyktando. Natomiast profesor języka niemieckiego w wykładzie tego przedmiotu „główny nacisk kładł na to, by alumni mogli z czasem czytać w języku niemieckim ze zrozumieniem rzeczy” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 306).

³⁵⁷ S. Węckowski, J. Szarota, *La France*, wyd. 4, cz. 1-2, Lwów 1925. Ponadto alumni w tłumaczeniu tekstu francuskiego posługiwali się dziełem – François René de Chateaubriand, *Atala*, Paris 1893 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 416; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 10 IX 1918 r.).

³⁵⁸ M. D. Berlitz, *Zweites Buch für den Unterricht in der deutschen Sprache*, [Berlin 1910]. Poza tym w nauczaniu gramatyki tego przedmiotu posługiwano się pracą Alfreda Jahnera pt. *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Lembergh 1907³ (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 115).

³⁵⁹ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 7 VI 1921 r.

19⁰ Przedmioty „rosyjskie”

Z przedmiotów tych wykładano w seminarium sandomierskim: język rosyjski, literaturę rosyjską i historię Rosji³⁶⁰. Pierwsze dwa przedmioty zaczęto wykładać w tej uczelni od 1868 r.³⁶¹, ostatni zaś od 1876 r.³⁶².

Do dziewięćdziesiątych lat XIX stulecia język rosyjski wykładano na połączonych wydziałach przygotowawczym i filozoficznym 2 godz. tyg. w ciągu dwóch lat. W tym samym czasie historii Rosji uczono na wydziale teologicznym także 2 godz. tygodniowo w okresie trzyletnim³⁶³. Pod koniec XIX wieku program nauczania przedmiotów „rosyjskich” w seminarium sandomierskim uległ zmianie. W roku szk. 1897/1898 literatury rosyjskiej uczono 2 godz. tyg. na złączonych razem kursie I i II. Natomiast historii Rosji nauczano również 2 godz. tyg. odrębnie na kursie I i II³⁶⁴. W następnym roku szkolnym wykładano wspomniane przedmioty po 4 godz. tyg. na pierwszych pięciu kursach³⁶⁵. W XX stuleciu aż do pierwszej wojny światowej na uczenie przedmiotów „rosyjskich” przeciętnie poświęcano 10 godz. w tygodniu³⁶⁶.

³⁶⁰ Przedmioty ze częściowo zostały omówione w rozdz. II, punkt 1.

³⁶¹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 1 III i 21 VIII 1868 r.; por. Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1869, s. 7.

³⁶² ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 7 I 1876 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 8 I 1878; por. Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1877, s. 14.

³⁶³ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 1 III i 21 VIII 1868 r. Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 7 I 1876 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 8 I 1876 r.; Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 26; por. Aneks VI, VII, VIII.

³⁶⁴ BSD, sygn. G. 959 – p. z 5 XI 1897 r. (znajduje się drukowany program wykładów z przedmiotów „rosyjskich” w seminarium sandomierskim w roku szk. 1897/1898); por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 86).

³⁶⁵ BSD, sygn. G. 1389, s. 9.

³⁶⁶ W roku szk. 1919/1911 w uczelni sandomierskiej wykładano język rosyjski 6 godz. tygodniowo (na kursie I – 2 godz., II – 1 godz., III – 1 godz., IV – 1 godz. i V – 1 godz. tygodniowo) i historii Rosji – 4 godz. tygodniowo (na kursie I, II, III i V – po 1 godz. tygodniowo). Zob. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 388, vol. 1 – p. z 30 i 31 V 1911 r. Podobnie przedstawiał się program wykładów przedmiotów „rosyjskich” w roku szk. 1913/1914 (tamże, p. z 7 V 1915 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium duchownego (1903-1919) – p. z 21 VII 1913 r. Przedmiotów „rosyjskich” nauczano w seminarium sandomierskim według następujących podręczników:

języka rosyjskiego – K. Minin, *Učebnik' tjeorii slovjesnosti*;

literatury rosyjskiej – Mjezejelienov, *Istorija rusckoj slovjesnosti*;

Dokonany w tej części pracy przegląd dyscyplin i podręczników wchodzących w zakres programu studiów seminarium sandomierskiego pozwala sformułować kilka wniosków ogólnych.

Przede wszystkim więc trzeba stwierdzić, że struktura studiów w seminarium sandomierskim oraz zasób używanych tu podręczników – były w ogólnych zarysach takie same jak w pozostałych działających wówczas w kraju uczelniach duchownych³⁶⁷.

Następnie dostrzec można wyraźnie starania o ciągle ulepszanie sposobów nauczania. Starania te znajdują wyraz zarówno w stałej wymianie podręczników na coraz bardziej nowoczesne (trzeba jednak zauważyć, że niektóre stare podręczniki stosowane były zdumiewająco długo!), jak też w zasadach pedagogicznych zespołu profesorskiego, formułujących i uściślających ogólne cele wychowawcze oraz analizujących osiągnięte rezultaty.

Dodajmy, że znaczna liczba podręczników była opracowana przez obcokrajowców. Z tej racji wynikały niejednokrotnie trudności w adaptacji tych dzieł do warunków miejscowych uczelni sandomierskiej. Zaznaczyć wypada, iż dla większości przedmiotów bezpośrednio związanych z praktyką duszpasterstwa parafialnego (teologii moralnej, homiletyki, liturgiki i śpiewu) przeważnie używano (w XIX stuleciu w seminarium sandomierskim) podręczników opracowanych przez misjonarzy. Dzieła te, choć z zasady nie były traktatami naukowymi, ale rzetelnie napisanymi podręcznikami, ujmującymi w sposób syntetyczny zasób potrzebnej wiedzy z danego przedmiotu, stanowiły jeden z ważnych czynników, należytego przygotowania alumnów do wypełniania przyszłych obowiązków kapłańsko-duszpasterskich. W pierwszych zaś latach

historii Rosji – D. I. Il'ovajskij, *Kratkije očerki russkoj istorii*, Id. 21, Moskwa 1883.

(AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 376 i 416).

³⁶⁷ Wnioskować tak można na podstawie porównania ratio studiorum uczelni sandomierskiej z programami studiów innych seminariów duchownych w kraju. Zob. Programy seminariów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 3 XI 1892 r.; – płockiego, p. z 1893; – kieleckiego, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 107-107 v. – warszawskiego; s. 108-115 v., 221, 329-332 v. – sejneńskiego, s. 330-331 – wrocławskiego. Wynika to również z zestawienia ratio studiorum seminarium sandomierskiego z programami innych uczelni duchownych zamieszczonymi w literaturze (Chodyński, *Seminarium wrocławskie*, s. 140-156; Petrani, *Nauka prawa kanonicznego...*, s. 90-123; Schletz, *O niektórych podręcznikach*, s. 193-209; Mrowiec, *Liturgia i muzyka...*, s. 159-243).

omawianego okresu w dalszym ciągu nauczano w seminarium z tych podręczników poleconych przez projekty rządowe z 1821 i 1836 r., których poglądy nie zostały potępione przez Stolicę Apostolską³⁶⁸.

W końcu nadmienić należy, iż wśród omówionych wyżej dyscyplin można wyodrębnić, ze względu na ich charakter w studium seminaryjnym, trzy grupy. W skład pierwszej grupy wchodziły przedmioty – języki (starożytne i nowożytne), fizyka, historia starożytna i powszechna, których zadaniem było uzupełnić braki kleryków w ogólnym wykształceniu. Drugą grupę stanowiły nauki filozoficzne, jak: logika, filozofia i socjologia. Głównym ich celem było gruntowne przygotowanie intelektualne alumnów do studiów teologicznych. Wreszcie ostatnia grupa obejmowała nauki teologiczne (Pismo święte, teologię dogmatyczną, moralną, pastoralną, prawo kanoniczne, historię Kościoła, homiletykę, liturgikę, śpiew kościelny, katechizm, katechetykę, pedagogikę i sztukę kościelną), które miały bezpośrednio przygotować alumnów do pracy duszpasterskiej.

c. System nauczania

W okresie niewoli poziom nauczania w seminarium sandomierskim, podobnie jak w innych uczelniach duchownych istniejących wówczas w kraju, nie był zbyt wysoki. Na taki stan złożyło się wiele przyczyn.

Przede wszystkim uwarunkowane to było omówionymi wyżej czynnikami o zasięgu ogólnokrajowym. Głównym zaś czynnikiem wpływającym na obniżenie poziomu nauczania w seminarium sandomierskim był brak dostatecznego przygotowania aspirantów do studiów filozoficzno-teologicznych³⁶⁹. Dalszą przyczyną tego stanu była nie zawsze dostateczna i często zmieniająca się liczba wykładowców. Stanowiska profesorskie, trudne i odpowiedzialne, a zarazem mało popłatne, nie pociągały młodych kapłanów, którzy woleli w takich

³⁶⁸ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji, gdzie jest podana charakterystyka wspomnianych projektów rządowych.

³⁶⁹ Zob. w niniejszej części publikacji rozdz. IV, punkt 1 oraz w tym rozdziale punkt 1a. Z powodu niedostatecznego przygotowania aspirantów wprowadzono do studium seminaryjnego kurs przygotowawczy, który nie zawsze przyczyniał się do pogłębienia studiów filozoficzno-teologicznych, gdyż ograniczał ich program (ASD, *Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919)*, s. 36; por. Kubicki, *Zakończenie roku szkolnego*, s. 199; tenże, *Początek roku szkolnego*, s. 264-265; Kosiński, *Potrzeby naszego duszpasterstwa*, s. 44).

warunkach pracę duszpasterską³⁷⁰. Z tego powodu biskupi sandomierscy zmuszeni byli zachęcać ich, obiecując w przyszłości korzystne beneficjum jako nagrodę za trudy profesorskie. Profesorowie na ogół po krótkim okresie zajęć seminaryjnych chętnie porzucali stanowiska wykładowców i przechodzili do pracy parafialnej³⁷¹. Ponadto wadą w systemie nauczania seminaryjnego była częsta zmiana wykładanych przedmiotów pomiędzy profesorami, którzy nie tylko nauczali równocześnie kilku przedmiotów wymagających odrębnej metody wykładu, ale także wymieniali między sobą przedmioty, przez co nie mogli – oczywiście – stać się dobrymi specjalistami w obranej dziedzinie wiedzy³⁷².

Poziom studiów w seminarium sandomierskim wzrósł dopiero w końcowych latach omawianego okresu, kiedy nauczanie w nim dostosowywano do programu

³⁷⁰ Rektor w piśmie do konsystorza sandomierskiego z 21 XII 1871 r. stwierdził, iż „nie mniejszą [...] trudność znajduje władza diecezjalna w kompletowaniu potrzebnej liczby profesorów, bo każdy kapłan, kończący wyższe nauki, widzi, że w seminarium nie może mieć przyzwoitego utrzymania i woli udać się na parafię, gdzie jest więcej swobody i lepiej nagrodzony aniżeli w seminarium sandomierskim, a jeśli przyjmuje ofiarowane sobie obowiązki profesora, to czyni bardziej przez uszanowanie i posłuszeństwo dla Władzy, aniżeli z przekonania i dobrej woli” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 21 XII 1871 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 XI 1877 r.).

³⁷¹ Bp sandomierski Józef M. Juszyński zwracając się do Komisji Rządowej WR i OP w sprawie zwiększenia etatu seminaryjnego, prośbę swą motywował tym, iż „profesorowie wynagradzani nieodpowiednio, niższą biorąc pensję od najmłodszych profesorów szkół świeckich, pomimo najlepszych chęci, muszą myśleć o zapewnieniu sobie przez wzięcie probostwa kawałka chleba” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 2 V 1864; por. Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 156). Przed ogłoszeniem Kodeksu prawa kanonicznego w 1917 r. stosowana była w seminarium na ogół praktyka, że profesorowie zajmowali jednocześnie stanowiska proboszczów w parafiach, gdzie byli doświadczeni w sprawach duszpasterskich wikariusze (F. Jop, *Wspomnienie o ks. Rajmundzie Mateuszczyku*, KDS, 55 (1962), s. 178; J. Koceniak, *Sylwetki biskupów sandomierskich*, s. 155-156). O długości kadencji profesorskich w seminarium sandomierskim zob. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, s. 140-141; por. rozdz. III, punkt 3 niniejszej części publikacji.

³⁷² Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1841-1926. Bp Juszyński w celu zapobieżenia wielotorowości zajęć wykładowców polecił, aby „każdy z księży profesorów wykladał jeden z główniejszych teologicznych przedmiotów prócz innych przydatkowych” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 IX 1874). Zarządzenie to jednak nie zawsze było zachowywane (Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1841-1926; por. rozdz. III, punkt 3 niniejszej części publikacji).

studiów teologicznych na uniwersytetach państwowych³⁷³. Wykłady powierzone zostały wówczas profesorom należycie uzdolnionym i przygotowanym do pracy naukowej w krajowych i zagranicznych uczelniach, posiadających stopnie naukowe i pracujących wyłącznie w dziedzinie specjalnej gałęzi wiedzy filozoficznej czy teologicznej³⁷⁴. W tym czasie poszczególne przedmioty na kursach filologicznych wykładano według właściwych im metod, stosowanych w szkołach średnich, a na kursach filozoficzno-teologicznych zgodnie z metodą, nauką i zasadą św. Tomasza z Akwinu³⁷⁵. Przy tym uwzględniano w studiach kierunek spekulatywno-praktyczny, mający na celu uformowanie alumnów na

³⁷³ Program nauczania w seminarium sandomierskim został dostosowany do studiów teologicznych na uniwersytetach państwowych w roku szk. 1925/1926 (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 XII 1925 r.). Świadczy o tym między innymi pismo bpa sandomierskiego Włodzimierza Jasińskiego z 20 X 1932 r. do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Biskup zwracając się w nim do ministra o przyznanie seminarium sandomierskiemu uprawnień przysługujących uczelniom wyższym zaznaczył, iż „od roku szk. 1926/1927 do Seminarium Duchownego w Sandomierzu przyjmowani są wyłącznie kandydaci, posiadający państwowe świadectwo dojrzałości, tak, że już w roku 1930 nie było w tej uczelni ani jednego alumna, który by nie mógł wykazać się państwową maturą. Samo studium przedłużone zostało do lat pięciu, uległo zupełnej reorganizacji i dostosowane jest do poziomu studiów teologicznych na uniwersytetach państwowych” (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 20 X 1932 r.). Seminarium sandomierskie niektóre prawa szkół wyższych uzyskało 28 XI 1938 r. (F. J[op], *Uzyskanie niektórych praw wyższego zakładu naukowego przez seminarium*, KDS, 32 (1939), s. 33; por. KDS, 32 (1939), s. 54-55; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 5 XII 1938 r.).

³⁷⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 20 X 1932 r.

³⁷⁵ Zwierzchność seminarium sandomierskiego w sprawozdaniu o stanie uczelni złożonym władzy diecezjalnej na początku XX stulecia zaznaczyła, że: „Humaniora studia tribus annis et quidem methodo narrativa perficiuntur [...]. Scientiae philosophicae et theologicae methodo positivo – scholastica traduntur” (AKDS, Akta seminaryjne, AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1919), s. 414). Natomiast rektor w relacji o seminarium przesłanej do Stolicy Apostolskiej 15 X 1919 r. zaznaczył, iż nauki przygotowawcze są wykładane: „Tribus annis et methodo singulis scientiis propria” (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919). Nauki filozoficzne zaś: „Duobus annis philosophia traditur lingua latina [...] Methodus et principia S. Thomae servantur” (tamże). Nauki teologiczne były wykładane „Tribus integris et quarto mixto. Omnes scientiae theologicae [...] methodo scholastica magna ex parte servata” (tamże).

inteligentnych i sprawnych duszpasterzy³⁷⁶. Uczniowie zaś swoje wiadomości zdobyte podczas wykładów pogłębiali na seminariach i sekcjach naukowych³⁷⁷. Seminaria naukowe miały za zadanie pogłębić i praktycznie przerobić to, co na lekcji poznawano teoretycznie. Obowiązywały one wszystkich alumnów z danego kursu. Seminaria były między innymi: filozoficzne i apologetyczne³⁷⁸. Sekcja natomiast była kółkiem naukowym dowolnym, złożonym z kleryków pragnących głębiej zaznajomić się z pewnym przedmiotem. Na czele sekcji zwykle stał profesor wykładający dany przedmiot, a ze strony alumnów był wybierany prezes sprawujący w niej funkcje administracyjne. W tym czasie funkcjonowały sekcje: biblijna, teologii dogmatycznej i moralnej, historyczna, prawna, homiletyczna i społeczna³⁷⁹. Dla praktycznego zaznajomienia kleryków

³⁷⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 414; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.). Wypada zaznaczyć, iż prowadzona w XX stuleciu reorganizacja studiów seminaryjnych przyniosła zamierzone cele. Pośrednio świadczy o tym poziom naukowy absolwentów seminarium. Opublikowana bibliografia prac księży diecezji sandomierskiej za lata 1900-1925 wykazuje 47 nazwisk i około 240 pozycji. Wprawdzie są to niejednokrotnie drobne przyczynki zamieszczone w „Kronice Diecezji Sandomierskiej”, ale również poważniejsze publikacje w „Bibliotece Dzieł Chrześcijańskich” oraz artykuły w encyklopediach i czasopismach („Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 78-82). Pod koniec lat trzydziestych XX wieku, w diecezji sandomierskiej co siódmy ksiądz posiadał poza skończonym seminarium jeszcze studia wyższe („Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1930), s. 89; por. Kotkowski, *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970)*, s. 142).

³⁷⁷ Seminaria naukowe wprowadzono do uczelni sandomierskiej dopiero w roku szk. 1920/1921 (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 9 i 20 X 1921 r.). Sesja pedagogiczna z 3 IX 1923 r. uchwaliła, że „każdy alumn może być członkiem dwu najwyżej kół naukowych poziomowi ich przygotowania naukowego odpowiadających” (tamże, p. z 3 IX 1923 i 1 IX 1925 r.).

³⁷⁸ Seminarium filozoficzne miało na celu ćwiczyć uczniów w filozoficznych dyskusjach i objaśniać trudności spotykane na wykładach tego przedmiotu. Natomiast seminarium apologetyczne miało za zadanie pogłębiać studium tego przedmiotu za pomocą referatów głoszonych przez członków seminarium (tamże; por. „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 38).

³⁷⁹ „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 28; por. KDS, 15 (1922), s. 212. W XIX stuleciu, aby ułatwić wzajemne wyjaśnianie trudności w nauce, umieszczano uczniów z tych samych kursów w jednych pokojach (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego wyposażenia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 20 X 1860 r.).

z pewnymi zagadnieniami urządzano zwykle kursy³⁸⁰. Ponadto teoretyczne wiadomości podawane na wykładach uzupełniano przez ćwiczenia praktyczne: z katechetyki i pedagogiki w szkole i kościele; z wymowy – kazania w kościele lub refektarzu; z ceremonii i śpiewu – na lekcjach, prywatnie i w katedrze; z akcji społecznej – w stowarzyszeniach kleryckich³⁸¹. W celu wyrobienia w alumnach swobody wypisywania się i samodzielnego myślenia dawano im piśmienne ćwiczenia prawie ze wszystkich przedmiotów³⁸².

W okresie niewoli na ogół przedmioty filozoficzno-teologiczne wykładano w języku łacińskim³⁸³. W końcowych zaś latach omawianego okresu w tym języku nauczano już tylko prawa kanonicznego oraz teologii dogmatycznej i moralnej. Natomiast pozostałe przedmioty wykładano w języku ojczystym³⁸⁴.

³⁸⁰ Kursy te prowadzili księża profesorowie albo specjalnie zaproszeni prelegenci (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 19 XII 1918 r.; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 2 IX 1919 i 9 IV 1924 r.; por. „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 28).

³⁸¹ Zob. w niniejszej części publikacji rozdz. IV, punkt 3 i w tym rozdziale punkt 1b; por. ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 101, 244, 247 i 291. Alumni posiadający wyższe święcenia odbywali pod kierunkiem przełożonych praktykę obowiązków kapłańskich (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 19 II 1879 r.).

³⁸² Zob. w niniejszym rozdziale, punkt 1b. Alumnom zadawano tzw. wypracowania domowe i wakacyjne. W czasie wakacji klerycy kursów teologicznych obowiązani byli opracować kilka kazań, a pozostałych kursów – streścić książki z zakresu lektury (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 6 XII 1876 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 V 1850; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 21 VI 1881 r.; Liber sessionum (1895-1907), s. 6 i p. z 11 VI 1907 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 61, 91 i 320; Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 9 nn.).

³⁸³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 414; Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919. Od 1907 r. zaczęto w nauczaniu seminaryjnym w większym zakresie używać języka polskiego. Sesja pedagogiczna odbyta pod przewodnictwem bpa sandomierskiego Zwierowicza w dniu 11 I 1907 r. zdecydowała, iż w „wykładach i słuchaniu alumnów bezwarunkowo używany być powinien język łaciński przy teologii dogmatycznej, moralnej i prawie kanonicznym, przy innych zaś przedmiotach język ten uważać jako tylko posiłkowy” (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 11 I 1907 r.).

³⁸⁴ W wykładach z apologetyki i teologii moralnej fundamentalnej posługiwano się również językiem polskim (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 60-61, 236; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 30 VII 1926 r.).

Sposób wykładania zależał od poszczególnych profesorów. W pierwszej połowie XIX wieku z powodu braku dostatecznej ilości podręczników na ogół wykładowcy po odpytaniu poprzedniej lekcji i objaśnieniu nowego materiału, krótko i zwięźle dyktowali go uczniom³⁸⁵. Z tego powodu lekcje trwały przeciętnie po półtorej godziny. Dyktowanie to bowiem zajmowało sporo czasu i co gorsza utrudniało rozszerzenie programu oraz pogłębienie przez alumnów zdobytej wiedzy³⁸⁶. Od 1859 r., kiedy dzięki między innymi bibliotece seminaryjnej, klerycy po większej części byli zaopatrzeni w najkonieczniejsze podręczniki, wprowadzono do studiów lekcje jednogodzinne i tylko niektóre wykłady im dyktowano³⁸⁷. Po spaleniu biblioteki w 1863 r. klerycy zostali pozbawieni podręczników i z tego powodu profesorowie musieli z powrotem dyktować wykłady³⁸⁸. W następnych latach sytuacja nieco się poprawiła³⁸⁹. W dalszym jednak ciągu aż do pierwszych lat XX stulecia zakład nie był w dostateczny sposób zaopatrzony w pomoce naukowe³⁹⁰. W pozostałym okresie nauczanie seminaryjne było ułatwione przez to, że zostały dostatecznie

³⁸⁵ Taki sposób prowadzenia wykładów narzucony był również przez ciężkie warunki w jakich znajdowało się w tym czasie seminarium sandomierskie. W bibliotece znajdowały się tylko nieliczne podręczniki w jednym zaledwie egzemplarzu. Ubodzy klerycy nie byli w stanie nabyć ich sobie na własność (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 14 I 1856 r.; por. ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.).

³⁸⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 20 X 1860 r.

³⁸⁷ W 1860 r. bp sandomierski Józef M. Juszyński biorąc pod uwagę oświadczenie rektora, iż alumni „po większej części zaopatrzeni [są] w książki, z których wykładają profesorowie [poleciał w dalszym ciągu utrzymać w nauczaniu] rozkład nauk jednogodzinnych” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 20 X 1860 r.).

³⁸⁸ Tamże, p. z 1 VI 1863 r.; por. Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 156. W 1864 r. bp Juszyński w piśmie do Komisji Rządowej WR i OP zaznaczył, iż „brak książek w bibliotece po spaleniu się seminarium oraz podręcznych do użycia alumnów, powoduje, że trawią czas na przepisywanie tego, co już od dawna jest wydrukowane” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 2 V 1864 r.).

³⁸⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 2 XII 1863 r.

³⁹⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 23 III 1876 r.; por. Kubicki, *Zakończenie roku szkolnego*, s. 199; ASD, *Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919)*, s. 96.

opracowane metody uczenia i dla wielu przedmiotów alumni posiadali dobre podręczniki lub skrypty litografowane³⁹¹. Zasobna zaś biblioteka seminaryjna służyła dostateczną ich ilością³⁹².

Postępy alumnów sprawdzano za pomocą prywatnych i publicznych egzaminów semestralnych, maturalnych, kolokwiów i rygorozów³⁹³. Ponadto w XIX stuleciu praktykowano egzaminy przed dopuszczeniem kleryków do poszczególnych święceń³⁹⁴. W 1855 r. wprowadzono dla kończących seminarium egzamin maturalny (examen maturitatis) ze wszystkich przedmiotów, który z pewnymi modyfikacjami pod nazwą absolutorium obowiązywał do końca omawianego okresu alumnów ostatniego kursu³⁹⁵. Egzaminy publiczne

³⁹¹ Zob. punkt 1b w niniejszym rozdziale. W tym czasie zarząd seminarium zajmował się sprowadzaniem podręczników dla alumnów. Profesorowie obowiązani byli podawać swoim uczniom spis książek z zakresu wykładanego przedmiotu, aby przez to ułatwić im kompletowanie prywatnych biblioteczek. W bibliotece seminaryjnej był opracowany katalog podręczny dzieł z zakresu obowiązkowej i dowolnej lektury (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 236, 284 i 339; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 21 X 1920 r.).

³⁹² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 200-203.

³⁹³ Kontrolę pracy naukowej kleryków w ciągu roku szkolnego prowadzono także przez repetycje i odpytywanie podczas lekcji. Dla tych uczniów, którzy z różnych powodów nie złożyli egzaminu przy końcu roku szkolnego były poprawkowe egzaminy po wakacjach. Alumni kilka dni (2-3) wolnych od zajęć szkolnych poświęcali na przygotowanie się do egzaminów. Egzaminy prywatne poprzedzały publiczne (ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 3 II 1849, 2 VI 1860 i 13 V 1873 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 16 V 1900 i 28 XI 1905; 16 II i 19 VI 1906; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 24, 66 i 138; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 22 V 1926 r.; por. Kubicki, *Zakończenie roku szkolnego*, s. 200; tenże, *Początek roku szkolnego*, s. 265; KDS, 2 (1909), s. 302).

³⁹⁴ ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 VI 1860; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 11 III 1870 i 17 VII 1877 r.

³⁹⁵ Sekcja pedagogiczna odbyta pod przewodnictwem bpa sandomierskiego Józefa Michała Juszyńskiego w dniu 11 XII 1855 r. postanowiła, iż „każdy z alumnów, nauki w seminarium kończący, przed posunięciem do święceń będzie obowiązany złożyć egzamin całokursowy ze wszystkich nauk jakich przez czas pobytu swego w seminarium słuchał i nikt do święceń przypuszczonym nie zostanie dopóki dostatecznego uzdolnienia nie okaże” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 11 XII 1855 r. Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867) – p. z 13 II 1856 r.). Sesja pedagogiczna 5 XI 1919 r. uchwaliła zamiast egzaminów półrocznych urządzać tylko tzw. repetycje. Egzaminy zaś na zakończenie roku szkolnego urządzać tylko z głównych

semestralne i maturalne zazwyczaj odbywały się przed komisją. W skład jej oprócz profesora danego przedmiotu, wchodził z urzędu rektor jako przewodniczący oraz jeden z profesorów w charakterze asystenta. Niejednokrotnie komisji przewodniczył ordynariusz diecezji lub prowizorowie³⁹⁶. Termin publicznych egzaminów ustalała Rada pedagogiczna uwzględniając słuszne życzenia uczniów³⁹⁷. Forma egzaminów publicznych polegała na tym, że uczniowie ciągnęli losy, na które pytanie mają odpowiadać³⁹⁸. Sesja pedagogiczna 21 XII 1921 r., przychylając się do prośby alumnów zadecydowała, aby uczniowie zdający egzamin nie siedzieli w ławkach (tak jak dotychczas), lecz na krzesłach, stojących przed ławkami. Zmiana ta miała na celu uniemożliwić zdającemu egzamin korzystanie z tzw. „skrótów”. Wobec biskupa przewodniczącego komisji egzaminacyjnej alumn odpowiadał w postawie stojącej³⁹⁹.

Do czasu pierwszej wojny światowej w uczelni sandomierskiej (podobnie jak w innych seminariach Królestwa Polskiego) nie było roku szkolnego w dzisiejszym znaczeniu. Przyjęcie bowiem kandydatów zależało od czasu ich zgłoszenia się i zezwolenia władz rządowych na ich zaliczenie w poczet

traktatów poszczególnych przedmiotów. Natomiast egzamin maturalny odąd miał obejmować jedynie główne zagadnienia stanowiące całość syntetyczną nauk filozoficzno-teologicznych (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 9 VI 1928 r.; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 9-10). Przed 1915 r. w seminarium obok egzaminu maturalnego z nauk filozoficzno-teologicznych praktykowany był tzw. egzamin maturalny z przedmiotów „rosyjskich”.

³⁹⁶ ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 15 II 1860 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 17 I 1877; Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 8 II 1889; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 2 VII 1848 r.; por. PKat, 16 (1878), s. 201; 40 (1902), s. 524. Synod diecezji sandomierskiej z 1923 r. nakazał, aby deputaci do spraw naukowych i wychowawczych seminarium brali udział w egzaminach (*Prima synodus dioecesis sandomiriensis*, Sandomiriae 1923, s. 131, art. 248 § 1).

³⁹⁷ Status z 1841 r., Tyt. III, Dział V, s. 9 § 87; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 11 V 1874 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 31 I 1878; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 138; Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 20.

³⁹⁸ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 248; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 3 XII 1928 r.

³⁹⁹ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 21 XII 1921. Na publicznych egzaminach wszyscy uczniowie zdający byli obecni na sali.

alumnów⁴⁰⁰. Oficjalnie według programu rok szkolny rozpoczynał się we wrześniu lub październiku, a kończył się w czerwcu lub lipcu. Ferie świąteczne były w okresie świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy⁴⁰¹. Zakłócenia w programie zajęć seminaryjnych powodowały działania wojenne, klęski żywiołowe i choroby epidemiczne⁴⁰².

Reasumując powyższe należy zaznaczyć, iż seminarium sandomierskie, w ciągu omawianych 85 lat swego istnienia, nigdy nie wytworzyło ośrodka w pełni naukowego. Przypisać to należy przede wszystkim niesprzyjającym warunkom politycznym, brakowi specjalizacji przedmiotów, i pomocy naukowych oraz absorbowania profesorów przez poboczne zajęcia. W omawianym okresie w życiu naukowym seminarium można wyróżnić trzy etapy. Pierwszy z nich (1841-1907) charakteryzował się stabilnością w zakresie studiów filozoficzno-teologicznych. Formacja intelektualno-duszpasterska jego wychowanków w tym czasie miała nastawienie praktyczne, typowo wykonawcze, oparte na nauce zastanej i wypróbowanej. Poza obszerniejszym poznaniem Pisma świętego, podkreślano i obszerniej wykładano przedmioty praktyczne, potrzebne w duszpasterstwie parafialnym. Drugi (1907-1924) to czas reorganizacji i modernizacji studiów seminaryjnych w myśl założeń projektu komisji episkopatu z 1907 r. i zasad nowego Kodeksu prawa kanonicznego. Wreszcie ostatni (1924-1926) poświęcony był bezpośredniemu przystosowywaniu nauczania seminaryjnego do programu studiów na uniwersytetach państwowych, aby przez to postawić zakład na odpowiednim poziomie naukowym.

⁴⁰⁰ Zob. rozdz. IV, punkt 1 niniejszej części publikacji; por. KDS, 4 (1911), s. 17; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 208. Stan taki komplikował i utrudniał planowe nauczanie.

⁴⁰¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 140 stanowił, iż: „Od dwudziestego do trzydziestego grudnia, od niedzieli Zapustnej do Popielca, od Wielkiego Czwartku do niedzieli przewodniej włącznie; będą ferie w seminarium. Zaś od 20 lipca do św. Michała, wakacje” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 16 V 1849, 2 XII 1859 i 20 I 1872 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 78 nn.; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 r.; por. Bułakowski. *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 429 nn.).

⁴⁰² Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 429 nn.; ASD, Księga sesji pedagogicznych – p. z 10 II 1863 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 13 XI 1918, 18 XI 1939 r.

2. Pomoce naukowe

Poza omówionymi poprzednio podręcznymi biblioteczkami z różnych dziedzin wiedzy i organizacji alumnów, seminarium było zaopatrzone jeszcze w następujące pomoce naukowe: bibliotekę ogólną, muzeum i czytelnię.

a. Biblioteka ogólna

Podobnie jak przed r. 1841, tak również w omawianym okresie, pieczę nad biblioteką seminaryjną oprócz władzy diecezjalnej sprawowały także świeckie czynniki naukowe.

Władza diecezjalna i Komisja Rządowa WR i OP od samego początku istnienia seminarium sandomierskiego starały się o wyposażenie go w odpowiednią bibliotekę. Sprawę tę rząd Królestwa Polskiego związał z kwestią likwidacji w 1819 i 1864 r. księgozbiorów poklasztornych⁴⁰³. W pierwszych latach istnienia uczelni minister Stanisław Potocki, jako prezes Deputacji do Spraw Zniesionych Instytutów Duchownych, problem uposażenia biblioteki seminaryjnej chciał załatwić połowicznie, przeznaczając jej książki bez większej wartości, pozostawione przez Samuela Bogumiła Lindego w skasowanych klasztorach. Biskup sandomierski Adam Prosper Burzyński, zgodnie z reskryptem rządowym, wyznaczył 3 VIII 1820 r. sześciu komisarzy duchownych, którzy mieli zaopiekować się pozostawionymi księgozbiorami. Władza diecezjalna nie śpieszyła się jednak z ich przejęciem. Postawa taka bynajmniej nie świadczy o niedocenianiu z jej strony znaczenia biblioteki w życiu seminaryjnym, lecz była podyktowana ówczesnymi warunkami. Przypuszczać należy, że władze kościelne pragnęły uniknąć zarzutów, iż aprobują kasatę klasztorów i czekają tylko sposobności zagarnięcia ich majątku. Poza tym nie chciały dostarczać Komisji Rządowej WR i OP podstawy uzasadniającej potrącenia z etatu seminaryjnego. O tym, iż władza diecezjalna doceniała znaczenie biblioteki dla zakładu, świadczą przepisy statutów seminaryjnych z 1826 i 1841 r. o jej zarządzie i uposażeniu⁴⁰⁴.

⁴⁰³ W. Wójcik, *Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 1 (1959/1960), z. 2, s. 50-61. Zob. J. Mazur-Pietrzyk, *Druki sandomierskie przechowywane w Bibliotece Seminarium Duchownego w Sandomierzu*, ABMK, 64 (1995), s. 467-476 (*Zarys dziejów Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu*).

⁴⁰⁴ Statut z 1841 r., Tyt. VI, s. 18 § 189 określił, iż „Biblioteka zostawać będzie pod kluczem i dozorem viceregensa, lub regensa”; § 190 – „Każdemu tak z profesorów jak

Nie wiadomo w jakiej mierze skorzystano z reskryptu rządowego, upoważniającego zwierzchność seminaryjną do zabrania pozostawionych księgozbiorów poklasztornych⁴⁰⁵. W tym bowiem czasie, celem zdobycia książek, a szczególnie podręczników, dla biblioteki seminaryjnej, władza diecezjalna zwróciła się z apelem do proboszczów, ażeby ofiarowywali swoje książki uczelni. Akcja ta spotkała się z dobrym przyjęciem ze strony duchowieństwa diecezjalnego. Jedni księża przysyłali wskazane książki, inni składali na ten cel ofiary pieniężne⁴⁰⁶.

Grono profesorskie wysyłało ofiarodawcom specjalne podziękowania. Natomiast władza diecezjalna w dekretach pochwalnych (*decretum collaudatione*) zamieszczonych w rozporządzeniach do duchowieństwa, dziękowała za akty darowizny i zachęcała innych do podobnych ofiar na rzecz seminarium. Rektorzy zakładu starali się również przy wszelkich okazjach zdobyć fundusz na powiększenie księgozbioru bibliotecznego⁴⁰⁷. Pomimo tych zabiegów, biblioteka posiadała w pierwszej połowie XIX wieku, oprócz starych książek, nie

i alumnów użytkować z niej wolno”; § 191. „Pożyczający dzieła z biblioteki, zapisze się w księdze na to uformowanej, wyrażając dzień, miesiąc i rok, w którym pożycza; – stan dzieła, oddając zaś, zapisze czas oddania”. Statut ten podobnie jak z 1826 r. przeznaczał na utrzymanie biblioteki stały fundusz, mimo że rząd nie przewidywał specjalnego zasiłku na ten cel w etacie seminaryjnym (Statut z 1841 r., Tyt. IX, s. 19 § 203; zob. też część pierwszą niniejszej publikacji).

⁴⁰⁵ Z danych źródłowych wynika, że tylko część pozostawionych przez Lindego w klasztorach książek sprowadzano do biblioteki seminaryjnej. Czynność ta trwała wiele lat, np. między innymi ks. K. Stokowski, kanonik sandomierski i proboszcz parafii Sobótka, dostarczył 22 I 1844 r. do seminarium 39 książek z pocysterskiego klasztoru w Wąchocku, a ks. W. Włazłacki, dziekan koprzywnicki i proboszcz parafii Goźlice, przysłał 15 X 1863 r. uczelni 21 książek z pocysterskiego klasztoru w Koprzywnicy. Natomiast z niektórych skasowanych w 1819 r. klasztorów (Sieciechowa i Sulejowa) książki nie zostały przesłane do seminarium (Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 52 nn.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszy, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 15 X 1863 r.; Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 23 XI 1863 r.).

⁴⁰⁶ Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 53; por. Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 156; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 31 III 1862 r.

⁴⁰⁷ BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 6 X 1827 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 20 II 1856 r.

nadających się do nauczania, zaledwie kilka świeżo sprowadzonych dzieł teologicznych, które jednak nie mogły w pełni zaspokoić potrzeb zakładu⁴⁰⁸.

O stanie księgozbioru bibliotecznego na początku omawianego okresu informuje zachowany katalog, sporządzony w latach 1841-1845⁴⁰⁹. Treść katalogu został systematycznie zestawiony w niniejszej tabeli:

Nr sekcji	Tytuł sekcji	Dzieła wydane w wieku			Bez daty wyd.	Ilość dzieł	Ilość egz.
		XVII	XVIII	XIX			
1.	Scripturae Sacrae et et hermeneutae	1	-	14	1	16	17
2.	Sancti Patres et Doctores Ecclesiae	-	5	-	-	-	-
3.	Theologi Dogmatici	-	2	7	-	12	12
4.	Theologi Morales	-	-	8	-	10	10
5.	Theologi Pastorales	-	1	3	-	3	3
6.	Concionatores	-	2	5	1	7	7
7.	Ascetae	-	1	5	-	7	8
8.	Liturgia, Ritus	-	2	4	-	5	6
9.	Ius	-	2	5	-	7	7
10.	Historiae	-	4	10	1	13	14
11.	Philosophiae	-	-	7	-	11	13
12.	Artes Liberales	-	-	10	-	10	11
13.	Miscellanae	2	19	32	7	60	61
Razem		3	38	110	10	161	169

⁴⁰⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 27 VII 1846, 30 VI 1850 r. Od r. 1849 zaczęto prenumerować dla seminarium czasopismo pt. „Pamiętnik Religijno-Moralny” (tamże, p. z 3 VII 1849 r.).

⁴⁰⁹ Katalog składa się z 16 kart in folio. Sporządzony został w sposób rzeczowy i podzielony na 13 sekcji. Każda z nich po wykazie dzieł opatrzona jest datą 23 X 1845 r. i podpisami dwóch rektorów: zdającego – J. Gierasińskiego i przyjmującego – T. Markowskiego. Dwie ostatnie karty z sekcji „Miscellanea” zawierają wykaz dzieł ofiarowanych bibliotece przez bpa sandomierskiego J. J. Goldtmanna. Katalog, na dowód jego wiarygodności, podpisali z polecenia biskupa dwaj prowizorzy: M. Moszczyński i S. Jastrzębski – kanonicy katedralni. Katalog oprócz zaznaczenia tytułu sekcji, posiada rubryki zawierające kolejno: numer bieżący, autora, tytuł dzieła, jego format, ilość egzemplarzy, ilość książek (tomów) i cenę dzieła. Dwie ostatnie karty posiadają ponadto oznaczenie: oprawy dzieła i uwagi (ASD, Cathalogus – p. z 23 X 1845 r.).

Na początku drugiej połowy XIX stulecia w dalszym ciągu stopniowo powiększono księgozbiór biblioteczny o nowe wydawnictwa⁴¹⁰. Dopiero jednak księgozbiór liczący około 2.000 dzieł (przed spaleniem biblioteki w 1863 r.) w dostatecznej mierze zaspokajał potrzeby naukowe seminarium⁴¹¹.

Wykaz dzieł uratowanych z pożaru

L.p.	Tytuł dzieła	Dzieła wydane w wieku				Bez daty wyd.	Ilość dzieł	Ilość egz.
		XVI	XVII	XVIII	XIX			
1.	Teologia	-	-	6	16	6	28	48
2.	Pismo święte	2	5	4	12	9	32	39
3.	Prawo kanoniczne	-	-	3	3	3	9	10
4.	Filozofia	-	-	1	6	4	11	13
5.	Historia Kościoła	-	-	-	13	7	20	28
6.	Patrologia	-	1	1	-	2	4	4
7.	Miscellanae	-	1	2	52	12	67	92
Razem		2	7	17	102	43	171	234

Wielkie straty poniosła biblioteka podczas pożaru gmachu seminaryjnego w 1863 r.⁴¹² Zdołano wówczas uratować tylko 171 książek⁴¹³.

⁴¹⁰ W 1858 i 1860 r. do biblioteki sprowadzono kilkanaście nowych dzieł teologicznych (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 11 IV 1858 r.; Akta t. s. funduszy, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 26 X 1860 r.). W 1862 r. uczelnia sandomierska otrzymała od księży diecezjalnych 4 egzemplarze Pisma świętego (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 31 III 1862 r.).

⁴¹¹ W tym czasie w uczelni było 6 profesorów i 43 alumnów (Schematyzm Diecezji Sandomierskiej z r. 1863, s. 12-14; por. AKDS, Akta seminaryjne Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatyw zakonnych (1844-1865) – p. z 17 VI 1863 r.).

⁴¹² Ks. Alfons Bułakowski pisze, iż „biblioteka spalona składała się z licznych komentarzy Pisma świętego wielu teologów, pierwszych kaznodziejów polskich złotego wieku, z dzieł sławniejszych ascetów i ustaw zakonów, prawie wszystkich, które istniały w naszym kraju, wreszcie z szacownego zbioru dzieł Ojców Kościoła kompletowanego z różnych darów i spuścizn poklasztornych, zwłaszcza po jezuitach sandomierskich, oraz obfitowała we wszystkie niemal broszury i druki, jakie Ojcowie ci publikowali ze swej sandomierskiej drukarni. Były i rękopisy, lecz te już mniejszej wartości, bo były to niemal wyłącznie wykłady dawnych profesorów «Societatis»” (*Korespondencja z sandomierskiego*, s. 429). Rektor Antoni Misiórski w swoim sprawozdaniu sporządzonym dla biskupa sandomierskiego obliczył straty w dziełach „szacownych” najmniej na 1000 rbs.

Po pożarze władza diecezjalna i zarząd seminaryjny wszczęły akcję wśród społeczeństwa mającą na celu pozyskanie nowych książek dla biblioteki⁴¹⁴. W pierwszym rzędzie pośpieszyło z pomocą duchowieństwo własnej, a następnie sąsiednich diecezji. Z ofiar duchowieństwa powiększony został szczególnie dział biblijny księgozbioru⁴¹⁵.

W tym czasie biskup sandomierski Józef Juszyński zwrócił się do Komisji Rządowej WR i OP o przydział funduszu na wyrównanie strat, jakie poniosła między innymi biblioteka podczas pożaru. Równocześnie przedłożył spis podręczników potrzebnych dla profesorów i alumnów⁴¹⁶. Komisja zamiast przyznania funduszu, poleciła władzy diecezjalnej zwrócić się w tej sprawie do ks. Adama Jakubowskiego, dyrektora Biblioteki Głównej w Warszawie, ponieważ część ze wskazanych podręczników będzie on mógł odstąpić bezpłatnie z porządkowanych przez siebie księgozbiorów⁴¹⁷. Zgodnie z tym poleceniem,

Natomiast ks. Ludwik Piotrowicz uważał, iż książki zniszczone przez pożar miały mniejszą wartość, ponieważ nowsze i lepsze wydania w liczbie 166 ocalały w sklepionym mieszkaniu rektora (L. Piotrowicz, *Biblioteka w seminarium sandomierskim*, PKat, 19 (1881), s. 475).

⁴¹³ Spis książek (ocalałych z pożaru w liczbie 171) znajduje się w urzędowym protokole sporządzonym przez rektora (22 VII 1863 r.) i podpisanym przez biskupa 24 VII 1863 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 22 i 24 VII 1863 r.).

⁴¹⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 20 VII 1863 r.; por. Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 429-430.

⁴¹⁵ W tym czasie ks. Właźlacki przysłał wspomniane poprzednio książki po cystersach z Koprzywnicy. Ponadto zaczęły napływać do biblioteki książki po zmarłych księżach, np. po ks. Antonim Zwoleńskim z Końskich przesłano 3 V 1864 r. do seminarium 125 pozycji (AKDS, Akta seminarium, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 15 X 1863 i 3 V 1864 r.; por. Piotrowicz, *Biblioteka*, s. 475). Księża z 5 dekanatów złożyli 220 stypendiów mszalnych na urządzenie kaplicy i zakup książek dla biblioteki seminaryjnej. Z tego funduszu kupił ks. Melchior Buliński 89 książek. Z wykazu sporządzonego dla uczelni przez ks. L. Piotrowicza w dniu 12 IX 1864 r. wynika, iż w tym czasie biblioteka posiadała 180 dzieł w 693 tomach (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 12 IX 1864 r.; Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 54).

⁴¹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 19 XII 1863 r.; Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 12 IX 1864 i 8 I 1864 r.

⁴¹⁷ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 19 XII 1863 r.

rektor uczelni Antoni Misiórski zwrócił się 2 V 1864 r. do Jakubowskiego o przydział biblioteki seminaryjnej dzieł z zakresu historii Kościoła, literatury polskiej i teologii⁴¹⁸. Z danych źródłowych wynika, iż biblioteka z tej strony nie otrzymała znaczniejszych darów⁴¹⁹.

Wobec powyższego władza diecezjalna nie oglądając się na zasiłek finansowy od rządu, ani na księgozbiory skasowanych wówczas klasztorów, rozpoczęła zbiórkę ofiar pieniężnych na rzecz biblioteki seminaryjnej za pośrednictwem czasopisma „Przegląd Katolicki” w Warszawie. Z ofiar w ten sposób zebranych zakupiono w latach 1865-1866 konieczne podręczniki dla kształcenia alumnów⁴²⁰.

Zasoby biblioteki ogromnie wzrosły po włączeniu w latach 1864-1867 księgozbiorów po skasowanych klasztorach w diecezji sandomierskiej⁴²¹. Stało się to na mocy decyzji namiestnika Królestwa Polskiego z 17 II 1865 r. stanowiącej, iż „biblioteki poklasztorne w diecezji sandomierskiej, po wyłączeniu z nich dzieł mogących się przydać Komisji Rządowej OP do zakładów naukowych, mają przejść na własność seminarium diecezjalnego

⁴¹⁸ Tamże, p. z 2 V 1864 r.

⁴¹⁹ Świadczy o tym między innymi fakt wysuwania przez władzę diecezjalną w dalszym ciągu utraty księgozbioru jako argumentu w staraniach o przydział nowego budynku dla seminarium i podjęcie akcji zbiórkowej na rzecz biblioteki (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 8 VII 1864 r.; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 54-55).

⁴²⁰ Ks. Antoni F. Sotkiewicz jako redaktor tego czasopisma kupił 29 IV 1865 r. dla biblioteki seminarium sandomierskiego książki za cenę 669 złp 20 gr, a 63 złp 20 gr i przesłał zarządowi tejże uczelni. W maju następnego roku nabyto dla biblioteki z ofiar zebranych przez redakcję „Przeglądu Katolickiego” 513 książek. W tym również czasie otrzymywano dzieła teologiczne od księży z innych diecezji (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 31 V 1866 r.; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 55).

⁴²¹ W diecezji sandomierskiej na mocy ukazi carskiego z 8 XI 1864 roku zostały skasowane klasztory: bernardynów – w Radomiu, Kazanowie i Opatowie; reformatów – w Sandomierzu, Rytwianach i Solcu; franciszkanów – w Zawichoście; pijarów w Radomiu i filipinów w Studziannie (WAPR, Akta t. s. zniesienia klasztorów, sygn. 141 – p. z 9 VIII 1865 r.; por. WAPR, Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej, sygn. 474, cz. 1; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 1 VII 1868 r.; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 55).

sandomierskiego, które wskutek pogorzeli przed paru laty wynikłej całej swój księgozbiór postradało⁴²².

Władza diecezjalna zdecydowała się skorzystać z wyżej wspomnianego postanowienia namiestnika, dopiero po porozumieniu się w tej sprawie z byłymi przełożonymi skasowanych klasztorów⁴²³. Ponadto namiestnik Królestwa Polskiego, przychylając się do prośby biskupa sandomierskiego, reskryptem z 13 XI 1865 r. zezwolił, aby biblioteka (licząca 776 książek) skasowanego Instytutu XX. Demerytów na Łysej Górze „oddaną była na własność Seminarium Diecezjalnego w Sandomierzu”⁴²⁴.

Przekazaniem księgozbiorów skasowanych klasztorów przedstawicielom biskupa sandomierskiego zajmowała się Sekcja Wyznań w Rządzie Gubernialnym Radomskim. Akt zdawczo-odbiorczy odbywał się komisyjnie wobec przedstawicieli władz świeckich i kościelnych⁴²⁵. Głównym delegatem biskupa do tych spraw był ks. Józef Gacki, sędzia surogat konsystorza generalnego w Sandomierzu⁴²⁶. Na pokrycie kosztów związanych z transportem książek z 9 klasztorów do seminarium sandomierskiego rząd wyznaczył

⁴²² O powyższej decyzji namiestnika zawiadomił władzę diecezjalną w Sandomierzu dyrektor główny prezydujący w Komisji Rządowej SW i D reskryptami – z 28 II i 20 III 1865 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 13 III 1865 r.; Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 4 II 1867 r.)

⁴²³ Pisma do byłych przełożonych zakonnych o zezwolenie na użytkowanie i pomieszczenie w seminarium bibliotek skasowanych klasztorów przesłał sandomierski konsystorz generalny 7 III 1865 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – z 7, 15, 16 i 31 III 1865 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1865; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 56).

⁴²⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 6 XII 1865 r.

⁴²⁵ Tamże, p. z 18 III, 23 VI, 10 i 25 VII 1865 r.; 7 II, 19 i 26 III, 16, 23, 24, 28 i 29 IV, 2, 4, 5, 20 i 26 V, 15 i 26 VI, 3 i 14 VII, 6 X, 5 i 13 XI, 3 XII 1866; 29 I i 4 II 1867 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 6 III i 15 VII 1865 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 III 1865 r.; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 56-58.

⁴²⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 23 VI, 1, 3, 8 i 20 VII, 23 XI 1865; 24 II, 27 VII i 4 VIII 1866; 3 i 4 II, 10 XI 1867 r.

300 rbs⁴²⁷. Suma ta jednak okazała się niewystarczająca. Z tego powodu zwożenie książek do Sandomierza przeciągało się. Seminarium zaś nie posiadało na ich pomieszczenie odpowiedniego lokalu ani szaf, dlatego składano książki na stopy⁴²⁸. W ten sposób transport poklasztornych książek do biblioteki seminaryjnej ukończono dopiero w 1867 r.⁴²⁹

Biblioteka seminaryjna dzięki włączeniu wspomnianych księgozbiorów poklasztornych zyskała ponad 10.000 pozycji⁴³⁰. Pod względem treści została zaopatrzona szczególnie w dzieła teologiczne. Poza dziełami ascetycznymi i kaznodziejskimi również w podręczniki i literaturę naukową z wszystkich działów teologii. W zbiorze jednak poza nielicznymi pozycjami z XIX stulecia, przeważały druki stare z XVII i XVIII wieku. W skład rękopisów bibliotecznych wchodziły, oprócz ksiąg należących do archiwów poszczególnych klasztorów, przeważnie odpisy podręczników teologicznych dla uczniów i ręcznie pisane księgi liturgiczne⁴³¹. Zbiory te jednak nie mogły w zupełności wystarczyć

⁴²⁷ Tamże, p. z 5 III 1866 i 4 II 1867 r.; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 19 VIII 1865 r.

⁴²⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 7 X 1867 r.; por. Piotrowicz, *Biblioteka...*, s. 475; Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 57.

⁴²⁹ Władze gubernialne w Radomiu o zakończeniu sprowadzania księgozbiorów poklasztornych do biblioteki seminaryjnej dnia 9 XII 1867 r. powiadomiły pisemnie konsystorz generalny w Sandomierzu. Z pisma tego wynika, że do seminarium zostały sprowadzone księgozbiory ze skasowanych klasztorów: pijarów – w Radomiu, bernardynów – w Radomiu, Opatowie i Kazanowie, franciszkanów – w Zawichoście i Smardzewicach, reformatów – w Sandomierzu, Solcu i Rytwianach, dominikanów – w Sandomierzu, filipinów – w Studziannie oraz z Instytutu XX. Demerytów na Łysej Górze (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 9 XII 1867 r.).

⁴³⁰ Ujęcie liczbowe całości przybytków biblioteki możliwe jest tylko w przybliżeniu. Zsumowanie księgozbiorów z 11 bibliotek klasztornych daje liczbę 10916 (Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 61). Cała biblioteka seminaryjna w 1869 r. liczyła około 15.000 dzieł (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 21 I 1869 r.).

⁴³¹ Pod względem językowym w księgozbiorach poklasztornych przeważały dzieła łacińskie. Jedynie księgozbiór pijarów posiadał liczne druki nowsze polskie i w językach nowożytnych, używane przeważnie w szkołach średnich. Zbiór ten zawierał sporą ilość książek z dziedziny matematyczno-przyrodniczej. Charakterystykę powyższych księgozbiorów opracowali: Piotrowicz, *Biblioteka...*, s. 475-476, 508-511; J. Rokoszny, *Stare druki w Bibliotece Seminaryjnej w Sandomierzu*, „Kwartalnik Teologiczny”, 1 (1902) z. 3/4,

naukowym potrzebom seminarium. Z tego powodu władze uczelni w dalszym ciągu gromadziły drogą darowizny czy kupna, książki nowsze, które byłyby więcej przydatne dla pracy dydaktycznej profesorów i dla nauki alumnów⁴³².

L.p.	Dział księgozbioru	Ilość tytułów	Ilość tomów	Cena w rbs.
1.	Biblica i Patres	679	1190	632
2.	Theologica	1810	2769	1390
3.	Canonica	360	562	308
4.	Historica	532	983	471
5.	Rhetorica	1190	233	743
6.	Philosophica	212	281	124
7.	Iuridica	131	192	101
8.	Philologica	231	310	178
9.	Naturalia	100	150	56
10.	Polonica	235	329	117
11.	Miscellanea	100	186	65
12.	Manuscripta	281	332	117
Ogółem		5861	9620	4302

Opracowanie księgozbioru seminaryjnego z pomocą alumnów rozpoczął ks. prof. Apolinary Knothe⁴³³. W dalszym ciągu kontynuowali tę pracę księża

s. 1-6; tenże, *Ze starych szpargałów*, „Biblioteka Warszawska”, 2 (1902), s. 158-166; Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 60-61.

⁴³² Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 62; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 2 XII 1865 r. W tym czasie napływały do biblioteki seminaryjnej książki od rektorów tych kościołów, przy których znajdowały się wygasłe klasztory. Biskupi sandomierscy jak również duchowieństwo diecezjalne często oddawali swe księgozbiory do seminarium. Ponadto zarząd uczelni w miarę możliwości powiększał zbiory biblioteczne przez zakup nowych pozycji. Rektorzy Słabowski i Kijanka zakupili dla seminarium kilkaset tomów. Na licytacji po biskupie Antonim F. Sotkiewiczu nabyto dla uczelni sandomierskiej blisko 1.000 dzieł. Z legatu rektora Misiórskiego biblioteka otrzymała jeden egzemplarz *Encyklopedii kościelnej* (Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 62-63; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 XII 1876, 9 IX 179, 9 IX 1882, 23 III 1885; Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 31 V 1877; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 10 IV 1888 i 23 XII 1892 r.).

⁴³³ Pod jego kierunkiem alumni spisali 1664 tytułów księgozbioru. Codziennie nad uporządkowaniem biblioteki pracowało 3 kleryków (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1865, 21 VI 1868, 13 V 1873 r.; Księga sesji pedagogicznych

profesorzy: Wawrzyniec Kukliński, Ludwik Piotrowicz, Stanisław Jackowski i Teodor Banaszek⁴³⁴. W ten sposób do 24 VI 1875 r. skatalogowano 5.861 pozycji, które rozmieszczono w 28 szafach według działów zamieszczonych w tabeli powyżej.

Ponadto sporządzono częściowy inwentarz i katalog opracowanego księgozbioru⁴³⁵. Katalogowano przede wszystkim książki potrzebne do aktualnego użytku, przeważnie druki z XIX wieku⁴³⁶.

Opracowywanie księgozbioru seminaryjnego przybrało szybkie tempo dopiero od 1907 r., kiedy biblioteka otrzymała obszerne pomieszczenie w gmachu po benedyktynkach sandomierskich⁴³⁷. W tym czasie włączona została do księgozbioru uczelni biblioteka tegoż zakonu i część zbiorów z kapituły katedry sandomierskiej⁴³⁸. Urządzeniem biblioteki na sposób

(1874-1886) – p. z 1 II 1875 i 16 XII 1875 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 24 VI 1875 r.).

⁴³⁴ Ks. L. Piotrowicz otrzymał w 1875 r. za pełną poświęcenia pracę nad porządkiem księgozbioru seminaryjnego godność „kustosza biblioteki”. Dwaj ostatni profesorowie tylko chwilowo pomagali przy katalogowaniu księgozbioru seminaryjnego (tamże).

⁴³⁵ Do 1880 r. skatalogowano 9.000 pozycji. Księgozbiór opracowany umieszczono w 29 obszernych szafach i podzielono na 13 głównych działów. Spośród nich 6 obejmowało nauki kościelne, 6 – świeckie i 1 – encyklopedie. W odrębnej szafie mieściły się rękopisy, atlasy i mapy. Każde dzieło opisywano na specjalnej kartce i księdze inwentarzowej, ułożonej według wspomnianych działów (Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 63). Księgozbiór biblioteczny w 1894 r. wynosił ogółem 12.567 tytułów, w tym zaś 15.623 tomów. Najstarszy rękopis biblioteczny pochodził z XV wieku (PKat, 32 (1894), s. 573). Wypada zaznaczyć, iż alumni często korzystali z księgozbioru bibliotecznego, np. w roku szk. 1874/1875 wypożyczyli z niego 402 tomy (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszków seminarium (1871-1915) – p. z 24 VI 1875; por. ASD, *Księga sesji pedagogicznych (1874-1886)* – p. z 16 XII 1875 r.).

⁴³⁶ Piotrowicz z własnej inicjatywy zajął się spisywaniem „białych kruków” i dzieł najdawniejszych (J. Rokoszyński, *Stare druki w Bibliotece Seminaryjnej w Sandomierzu*, „Kwartalnik Teologiczny”, 1 (1902), z. 3/4, s. 3; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 63).

⁴³⁷ A. R[ewera], *Sandomierz*, PKat, 45 (1907), s. 30.

⁴³⁸ Biblioteka benedyktynek sandomierskich według spisu z 1874 r. posiadała 879 pozycji, w tym 142 druki z XVI w. i 5 inkunabułów. Część jej przejęły władze rosyjskie (Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 62). Charakterystykę kancjonałów bibliotecznego pochodzących z klasztoru benedyktynek sandomierskich opracował W. Świerczek, *Kancjonały sandomierskie Panien Benedyktynek* (KDS, 51 (1958), s. 123-127, 240-243 i 307-310). Zarząd seminarium zwrócił się 8 IX 1902 r. do kapituły katedralnej w Sandomierzu, ażeby „pozwoliła przebrać Bibliotekę Kapitułną i dzieła nowsze mające

nowoczesny zajął się wtedy rektor Paweł Kubicki. Sprawa odpowiedniego zorganizowania księgozbioru uczelni była jednym z tematów często omawianych na sesjach kolegium profesorów. Wynika z nich, iż zarząd seminarium starał się o to, aby biblioteka nie tylko posiadała bieżące czasopisma i najnowsze dzieła z dziedziny duszpasterskiej, ale również podstawowe wydawnictwa z zakresu teologii i nowoczesnej literatury naukowej⁴³⁹. W 1911 r. biblioteka uzyskała od Akademii Umiejętności w Krakowie rabat 50% na jej wydawnictwa, a od Towarzystwa Naukowego w Warszawie otrzymała bezpłatnie zbiór publikacji naukowych oraz szereg czasopism⁴⁴⁰. W tym też roku sprowadzono dla biblioteki komplet patrologii greckiej i łacińskiej J.-P. Migne'a oraz nabyto „Acta sanctorum” bollandystów⁴⁴¹. Z funduszu seminaryjnego i ofiar w gotówce zebranych od księży i kleryków, zakupiono dla biblioteki najnowsze encyklopedie kościelne polskie i niemieckie, bibliografie, *Słownik geograficzny ziem polskich*, dzieła klasyków filozofii między innymi Arystotelesa i Platona⁴⁴².

jeszcze naukową wartość pozwoliła przenieść do Biblioteki Seminaryjnej, aby z nich profesorowie i alumni korzystać mogli” (AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 129-130). Kapituła wyraziła zgodę tylko na czasową pożyczkę. Z pozwolenia tego skorzystano w chwili przenoszenia seminarium do gmachu po benedyktynkach. Wówczas część zbiorów z kapitułarza znajdującego się nad zakrystią katedry włączono do biblioteki seminaryjnej (Wójcik, *Włączenie zbiorów...*, s. 63; tenże, *Archiwum i Biblioteka Kapituły w Sandomierzu*, ABMK, 7 (1963), s. 5-41).

⁴³⁹ Szczególną uwagę zwrócono na kompletowanie w bibliotece książek polskich ukazujących się we wszystkich zaborach. W tym czasie troska zwierzchności uczelni o pomoce naukowe wyraziła się między innymi w stanie liczbowym księgozbioru. W 1902 r. biblioteka liczyła 13.345, w 1910 r. około 20.000, a w 1917 r. – około 30.000 tomów (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 58-59; BSD, sygn. G. 957 – p. z 29 IX 1908, 23 XII 1910, 2 i 25 IV 1917; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 63-64).

⁴⁴⁰ BSD, sygn. G. 957 – p. z 6 II, 13 III 1911 i 27 VII 1912; 21 III, 25 IV i 27 VII 1917 r.; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 136, 296; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 63-64).

⁴⁴¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń, co do seminarium (1883-1918), s. 384; BSD, sygn. G. 957 – p. z 29 VIII i 28 X 1911; por. Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 63-64. W tym czasie w nauczaniu seminaryjnym dotkliwie odczuwano „brak kart, atlasów i map” do niektórych przedmiotów, zwłaszcza do historii (KDS, 4 (1911), s. 268).

⁴⁴² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 167, 290; BSD, sygn. G. 957 – p. z 7 III, 19 IV i 6 V 1912; 19 X 1915 i 7 I 1919.

Powtórne opracowanie całego księgozbioru przy pomocy alumnów podjął ks. prof. Andrzej Wyrzykowski⁴⁴³. W pracy tej, zamiast dawnego sposobu układania książek działami, utrudniającego rozbudowę księgozbioru, zastosował metodę podaną w podręczniku Arnima Graesela pt. *Handbuch der Bibliothekslehre* (Leipzig 1902)⁴⁴⁴. W międzyczasie zbiór biblioteczny, dzięki trosce władz diecezjalnych i darowizn księży, stale się powiększał⁴⁴⁵. W 1926 r. księgozbiór seminaryjny liczył przeszło 40.000 tomów⁴⁴⁶.

b. Muzeum Diecezjalne i czytelnia

W gmachu seminaryjnym w latach 1905-1937 mieściło się Muzeum Diecezjalne⁴⁴⁷. Inicjatorem i założycielem jego był ks. prof. Józef Rokoszny,

⁴⁴³ Wójcik, *Ks. Andrzej Wyrzykowski*, s. 298-299.

⁴⁴⁴ Katalogowanie zaczęto od największych formatem druków i rękopisów liturgicznych, inkunabułów i cenniejszych starodruków. Każdą książkę opisywano według numeracji ciągłej na dwu kartkach większego formatu. Jedną z nich używano do katalogu podstawowego, a drugą do dziesiątego. Poza tym opracowywano podręczny katalog dziesiąty w zeszytach oraz inwentarz księgozbioru. Od r. 1908 prowadzono katalog dubletów w celu wymiany i sprzedaży druków zbędnych (Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 64-85).

⁴⁴⁵ Zob. BSD, sygn. g. 957 – p. z 25 IV 1917 r. Synod diecezji sandomierskiej z 1923 r. polecił duchowieństwu diecezjalnemu zapisywać w testamencie swoje księgozbiory na rzecz seminarium (*Prima synodus dioecesis sandomiriensis*, s. 131, art. 247 § 1). Z księgi *Zapisów darów do biblioteki seminarium sandomierskiego* wynika, że w tym czasie rocznie notowano w niej od 150 do 300 przybytków. Spośród duchowieństwa wyróżniają się dary ks. prof. Jana Gajkowskiego. Po jego śmierci w 1919 r. biblioteka otrzymała około 2.000 oprawnych dzieł jako spadek testamentalny (Wójcik, *Włączenie zbiorów*, s. 64).

⁴⁴⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949), Statut z 30 VII 1926 r., Tyt. VII, s. 10 § 41, punkt 1. W omawianym okresie funkcję kierowników biblioteki (kustoszów lub bibliotekarzy) sprawowali księża profesorowie: Ludwik Piotrowicz (1875-1879), Teofil Teodor Banaszkiewicz (1879-1881), Stanisław Puławski (1892-1893), Antoni Rewera (1896-1906) i Andrzej Wyrzykowski (1907-1948).

⁴⁴⁷ Wcześniej, bo już w drugiej połowie XIX wieku (kiedy w kraju szerzyło się szczególne zamięłowanie dla nauk historycznych i zabytków przeszłości) w Sandomierzu działało na tym polu kilku kapłanów. Do nich należeli głównie profesorowie miejscowego seminarium: Buliński, Piotrowicz i Knothe, którzy badali bezcenne dokumenty historyczne (zwłaszcza przechowywane w archiwum kapitulnym) oraz chronili przed zniszczeniem miejscowe dzieła sztuki, pamiątki i pomniki historyczne. W XX stuleciu dzieło ich kontynuował ks. J. Rokoszny profesor seminarium sandomierskiego (E. Górski, *Diecezjalne Muzeum Sandomierskie*, Sandomierz 1946, s. 3).

historyk z zamiłowania i kolekcjoner zabytków oraz dzieł sztuki⁴⁴⁸. W 1902 r. zwrócił się on do kapituły katedralnej w Sandomierzu z propozycją założenia Muzeum Diecezjalnego. Kapituła projekt ten poparła. Poleciała profesorowi, aby do chwili wynalezienia odpowiedniego lokalu (w budynku kapitulnym względnie w Domu Długosza) gromadził tymczasowo dzieła sztuki w kapitulniku⁴⁴⁹. W 1905 r. ks. Józef Rokosznny uzyskał na przechowywanie eksponatów dwa pokoje w gmachu miejscowego seminarium duchownego⁴⁵⁰. W tym czasie włączono do zbioru muzealnego wiele cennych przedmiotów ze skasowanego klasztoru benedyktynek sandomierskich. Wobec eksterminacyjnej polityki rządu zaborczego aż do czasów pierwszej wojny światowej nie mogło być mowy o oficjalnym otwarciu muzeum obejmującego eksponaty świadczące o sztuce i kulturze narodu polskiego. W celu uniknięcia jakichkolwiek represji ze strony rządu pod każdym z zabytków muzealnych umieszczono napis symulujący, iż jest on własnością osoby prywatnej⁴⁵¹.

W 1915 r. eksponaty w liczbie 1960 przeniesiono do trzech sal dawnej szkoły średniej benedyktynek sandomierskich i udostępniono je publiczności⁴⁵².

Po przeprowadzeniu się w 1915 r. Rokosznego do Radomia opiekę nad zbiorami muzealnymi chwilowo sprawował ks. Paweł Kubicki, rektor seminarium. Od 19 X 1915 r. kustoszem Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu

⁴⁴⁸ Wójcik, *Ks. Józef Rokosznny*, s. 285-286; Wiśniewski, *Katalog prakatów...*, s. 255; *Prima synodus dioecesis sandomiriensis*, s. 130 i 132, art. 253; *Sandomierz*, [aut.:] W. Kalinowski [i in.], Warszawa 1956, s. 71.

⁴⁴⁹ AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 129.

⁴⁵⁰ Tamże, s. 154.

⁴⁵¹ Górski, *Diecezjalne Muzeum Sandomierskie*, s. 3-4. Prace ks. Rokosznego w dziedzinie konserwacji zabytków i muzealnictwa miały tendencje społeczne i patriotyczne. Rokosznny nazywający siebie „miłośnikiem zakurzonych szpargałów” był przekonany, iż zabytki i dzieła sztuki stanowią nić wiążącą naszą przeszłość z teraźniejszością i przyszłością. Zabezpieczenie i renowacje ich oraz udostępnienie ogółowi społeczeństwa uważał za ważki czynnik w dziele pokrzepienia serc narodu cierpiącego w czasie zaborów i okupacji, oraz borykającego się w pierwszych latach niepodległości (Wójcik, *Ks. Józef Rokosznny*, s. 286).

⁴⁵² Szkoła ta mieściła się w piętrowym budynku furty, który w r. 1864 rząd zajął na siedzibę władz powiatowych (J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 189 i 193; J. Rokosznny, *Przewodnik po Sandomierzu*, Sandomierz 1925, s. 68).

jest ks. Edward Górski, profesor seminarium sandomierskiego⁴⁵³. Ostatecznie w 1937 r. zbiory muzealne z powodu braku odpowiedniego pomieszczenia w budynku seminaryjnym, przeniesione zostały do odrestaurowanego na ten cel Domu Długosza w Sandomierzu⁴⁵⁴.

Seminarium mieszczące się w gmachu księży emerytów specjalnej czytelnicy nie posiadało. Czytelnia jako jeden z czynników kulturalno-oświatowych, w której alumni w wolnych chwilach mogli korzystać z pism codziennych i periodyków, została otwarta w kilka lat po przeprowadzeniu się uczelni do budynku po benedyktynkach sandomierskich⁴⁵⁵.

W XIX wieku seminarium prenumerowało „Pamiętnik Religijno-Moralny” (1841-1862) oraz dwa urzędowe periodyki: „Gazetę Warszawską” (powstała w XVIII wieku, a wychodziła aż do r. 1935) i rosyjski „Więstnik”⁴⁵⁶. Ponadto alumni prywatnie prenumerowali niektóre dzienniki⁴⁵⁷. Na początku XX stulecia do użytku kleryków znajdowało się w czytelnicy około 30 czasopism wydawanych w różnych językach, które miały łączność ze studiami teologicznymi i życiem Kościoła. Z pism zaś naukowych świeckich alumni mogli czytać tylko te, które miały charakter apolityczny⁴⁵⁸. Natomiast o wiadomościach bieżących byli informowani z wybranych uprzednio przez

⁴⁵³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 244; por. Wójcik, *Ks. Józef Rokoszny*, s. 285-286. W okresie międzywojennym muzeum wzbogacone zostało cennymi kolekcjami haftów i ornatów (Górski, *Diecezjalne Muzeum Sandomierskie*, s. 4).

⁴⁵⁴ E. Górski, *Diecezjalne Muzeum Sandomierskie*, KDS, 30 (1937), s. 328-330.

⁴⁵⁵ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 151.

⁴⁵⁶ Pierwsze z wymienionych czasopism zaczęto prenumerować od r. 1849 (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 3 VII 1849 r.). Prenumerata dwóch pozostałych czasopism wynosiła rocznie 24 rbs (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 12 XII 1876 r.). W XIX stuleciu ks. Apolinary Knothe wypożyczał do czytania alumnom „Przegląd Katolicki” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 XII 1876 r.).

⁴⁵⁷ W roku szk. 1898/1899 z zachęty ks. prof. Józef Rokosznego 2 kleryków prenumerowało „Tygodnik Ilustrowany”, a po 1 z alumnów – „Kronikę Rodzinną”, „Tygodnik Polski” i „Wędrowiec” (BSD, sygn. G. 1389, s. 31).

⁴⁵⁸ Profesorowie na sekcji pedagogicznej 11 IX 1911 r. w myśl wytycznych motu proprio papieża Piusa X *Sacrorum Antistitum* (z 1 IX 1910 r.) postanowili zabronić czytania alumnom wszelkich czasopism, zajmujących się „polityką lub nowymi kwestiami socjalnymi, jeszcze nie ustalonymi” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 151).

wicerektora lub prefekta artykułów zamieszczonych w dziennikach, które im czytano w refektarzu podczas kolacji⁴⁵⁹. W okresie międzywojennym do dyspozycji kleryków w czytelnicy znajdowały się czasopisma zarówno krajowe jak i zagraniczne⁴⁶⁰.

⁴⁵⁹ Tamże, s. 151 i 206.

⁴⁶⁰ Z krajowych czasopism były między innymi: „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, „Głos Narodu”, „Gazeta Warszawska”, „Kurier Warszawski”, „Hasło”, „Zorza”, „Przegląd Katolicki”, „Przegląd Powszechny”, „Gazeta Kościelna”, „Misje Katolickie”, „Sodalis Marianum”, „Ateneum Kapłańskie”, „Okólnik”, „Posiew”, „Ruch Chrześcijańsko-Społeczny”, „Dziennik Powszechny”, „Przewodnik Katolicki”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Słowo”, „Polak-Katolik”, „Biblioteka Warszawska”, „Collectanea Theologica”. Natomiast z zagranicznych czasopism były: „Theologische Quartalschrift” i „Anni du clergé” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 59; por. „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 28).

Rozdział VI

WYCHOWANIE

1. Regulamin seminaryjny

Celem wychowania w seminarium było urabianie alumnów na pobożnych, karnych, ofiarnych i gorliwych kapłanów¹. Z tego powodu wymagano od ich nie tylko kwalifikacji umysłowych, ale również odpowiedniej formacji ascetyczno-kapłańskiej i wielkiej karności². Uważano przy tym, że najlepszą zaprawą dla kleryków w posłuszeństwie będzie sumienne, płynące z głębokiego poczucia obowiązku, a nie dyktowane strachem niewolniczym, zachowywanie przez nich przepisów regulaminu seminaryjnego³. W myśl starej zasady: „Si volueris man-

¹ W trudnym i odpowiedzialnym dziele wychowania alumnów bierze udział wiele czynników. Niektóre z nich zostały już wcześniej omówione (zob. rozdz. IV, punkt 3 niniejszej części publikacji).

² Karność w seminarium duchownym jako zjawisko o charakterze moralnym jest zależna od różnych czynników: przepisów regulaminu seminaryjnego, wychowawców czuwających nad ich realizacją oraz całokształtu warunków materialnych i moralnych, składających się na atmosferę życia uczelni. Z tej racji w przedstawieniu spraw związanych z karnością w seminarium sandomierskim najpierw zostaną omówione przepisy jego regulaminu (jako teoretyczna strona zagadnienia), a następnie faktyczny stan karności.

³ Zaznaczył to biskup nominat sandomierski Klemens Bąkiewicz w (przedmowie i wstępie) statutu z 1841 r. Podkreślił w nim, że seminarium uważa „za szkołę nauki, cnoty i ułożenia duchownego. Celem seminarium jest doświadczać powołania alumnów i to w nich rozwijać. Kształcić ich w duchu Kościoła rzymsko-katolickiego, na cnotliwych i świątłych kapłanów, na obrońców wiary świętej, wzorowych nauczycieli ludu, roztropnych sterników sumienia. Cel ten, aby ile być może osiągnąć, chcemy, by alumni według niniejszych ustaw naszych kształceni byli” (Statut z 1841 r., Wstęp, s. 2 § 1-3). W dalszym ciągu określił biskup, iż: „Kształcenie to, musi się odbywać według pewnego porządku, według pewnych praw. Niesiemy Ci je młodzi duchowni i takie, jakich powołanie kapłana, pasterza dusz, i ułożenie jego wymaga [...] i niniejszym zobowiązujemy Ciebie Zwierzchności Seminarium i Was Młodzieży Duchowna, do ich wypełniania, zobowiązujemy pod odpowiedzialnością i nam i Bogu. Czyńcie im zadość Młodzi Duchowni nie z bojaźni, lecz z serca; nie dla oka, lecz z przekonania; nie w tym lub owym tylko, lecz we wszystkim” (tamże, *Przedmowa*, s. 1; por. *Prima synodus dioecesis sandomiriensis*, Sandomiriae 1923, s. 131, art. 246).

data servare – conservabunt te” (Ekli 15, 16) zwracano na to ogromną uwagę⁴. Świadczą o tym zarówno przepisy statutu z 1841 r. jak i późniejsze rozporządzenia biskupów sandomierskich, zalecając przełożonym uczelni z ojcowską troskliwością – w oparciu o przepisy regulaminu seminaryjnego – kształtować w uczniach poczucie odpowiedzialności za swoje postępowanie. W tym celu przepisy te były kilkakrotnie w ciągu roku szkolnego przez wychowawców czytane i objaśniane alumnom⁵.

Przepisy regulaminu seminaryjnego zawarte były w statucie z 1841 r. i opartych na nim zarządzeniach władzy uczelni. Statut ten, poza ramowym rozkładem zajęć dziennych i okresowych, dokładnie określał obowiązki alumnow wewnątrz gmachu seminaryjnego, w kościele i poza seminarium⁶.

a. Rozkład zajęć dziennych i okresowych

Statut z 1841 r. stwierdzał, że alumni mają wstawać o godz. wpół do 5⁷. Od godz. 5 do wpół do 6 przewidziane były wspólne modlitwy i rozmyślenia. Czas wolny przede Mszą św. (kończącą się o godz. 7) przeznaczony był na studium prywatne, podczas którego obowiązywało milczenie (czyli tzw. silentium). Następne studium (po śniadaniu) miało się kończyć o godz. 8. Po lekcjach trwających od godz. 8 do 11, alumni mieli półgodzinną rekreację. Obiad kończył się o godz. 12⁸. Po nim przewidziane były (trwające po 1 godz.) rekreacja i studium prywatne. Lekcje popołudniowe trwały od godz. 14 do 16. Po nich do

⁴ ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego (z 1908 r.).

⁵ Biskup nominat sandomierski K. Bąkiewicz polecił, aby przepisy statutu seminaryjnego „odczytywane były alumnom w refektarzu co kwartał i w każdej potrzebie” (Statut z 1841 r., Wstęp, s. 1). Z danych źródłowych wynika, iż to zarządzenie było realizowane w seminarium sandomierskim (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnow seminarium (1870-1881) – p. z 31 III 1874 r.).

⁶ Bp Bąkiewicz podzielił w statucie z 1841 r. „obowiązki alumnow [...] na wewnątrz seminarium, w kościele i extra seminarium” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 99). Podział ten również uwzględniono w niniejszej rozprawie.

⁷ W okresie od 1 V do 20 VII klerycy mieli wstawać o godz. 4 (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 8 § 66 i s. 9 § 84). Lektor obowiązany był głosem dzwonka budzić wszystkich alumnow i obchodzić po kolei wszystkie pokoje. Rektora i wicerektora miał budzić słowami: „Benedicamus Domino”. W tym czasie „scopator” obowiązany był posprzątać w pokoju (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 26 X 1864 r.).

⁸ Statut przewidywał podczas obiadu czytanie Pisma świętego lub książki duchownej. Podobnie w czasie kolacji miało być czytane dzieło o treści duchownej (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 8 § 72 i 77).

godz. 17.00 przewidziany był w dni pogodne spacer poza miasto, a w dni słotne – odpoczynek. Kolacja miała kończyć się o godz. wpół do 6. Po półgodzinnej rekreacji aż do godz. 20 przewidziane było studium prywatne. Następne 45 minut przeznaczony było na wspólne modlitwy wieczorne. Po nich trwać miało godzinne studium prywatne. Zajęcia dzienne miały kończyć się o godz. 21 (po uprzednim odmówieniu przez kleryków modlitw osobistych i zrobieniu ogólnego rachunku sumienia). Po tej godzinie obowiązywać miało „silentium sacrum” i udanie się na spoczynek⁹.

Statut przewidywał w niektóre dni pewne odchylenia od podanego wyżej rozkładu zajęć. W czwartki przed południem miała być tylko jedna, a po południu natomiast trzy godziny lekcyjne. W piątki od godz. wpół do 8 do 8 alumni mieli słuchać konferencji ascetycznych. W soboty i wigilie świąt czas wolny od lekcji klerycy mogli wykorzystać na prywatne zajęcia. W niedziele i święta między godz. 8 a 9 przewidziane były pacierze kapłańskie¹⁰. W następnych latach niektóre z omówionych przepisów uległy częściowej zmianie¹¹. Ordynariusze sandomierscy wydawali bowiem rozporządzenia mające na celu przystosowanie regulaminu seminaryjnego do warunków i potrzeb czasu¹².

⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 8-9 § 67-83.

¹⁰ Tamże, s. 9 § 84.

¹¹ Rozkład zajęć dziennych z 1850 r. przewidywał wstawanie o godz. 5 rano. Po wspólnych modlitwach i rozmyślaniu (trwających od godz. wpół do 6 do 6) miała być odprawiana Msza św. Wicerektor obowiązany był w niedziele i święta między godz. 6 a 7 rano głosić alumnom konferencje (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 r.). W rozkładzie dziennym z 1853 r. w czwartki po południu przewidziany był spacer. Konferencje natomiast miały być głoszone przez wicerektora w piątki o godz. 20. Tamże, p. z 30 IV 1853 r. Na sesji pedagogicznej z 13 IX 1865 r. profesorowie ustalili, aby lekcje przed południem kończyły się ok. godz. 12. Obiad miał się zaczynać kwadrans przed godz. 13. Ponadto od godz. 16 do 18 i od 19 do 20 oraz po pacierych wieczornych alumni obowiązani byli zachować milczenie i przygotowywać się do lekcji (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 IX 1865 r.). Od r. 1904 klerycy wstawali w porze letniej o godz. 5, a zimowej – o 6 (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 27 X 1904 r.). Sesja pedagogiczna 16 II 1906 r. (ze względu na wyczerpane fizyczne alumnów) zezwoliła, aby wstawali o godz. 6 (tamże, p. z 16 II 1906 r.). Od 1911 r. zajęcia dzienne w seminarium trwały od godz. 5 do 21 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 152).

¹² Regulamin zajęć wakacyjnych (obowiązujący w seminarium) na ogół układali sami alumni za zgodą przełożonych. W 1906 r. przedstawiał się on następująco: wstanie – godz. 6 min. 30, pacierz – godz. 7 do godz. 7 min. 30, Msza św. – godz. 7 min. 30 do godz. 8, śniadanie – godz. 8 min. 15, obiad – godz. 12, spacer – godz. 15 do godz. 17 min. 45, kolacja – godz. 18,

b. Obowiązki alumnów

1⁰ W seminarium

Głównym obowiązkiem kleryków w seminarium było gorliwe ćwiczenie się w pobożności i sumienne zdobywanie wiedzy. Na głos dzwonka seminaryjnego mieli śpieszyć na ćwiczenia duchowne i wykłady oraz z należytą uwagą z nich korzystać¹³. Po odrobieniu zadanych lekcji alumni mogli czytać książki z zakresu swoich przedmiotów lub dzieła pisarzy klasycznych – zawsze za zgodą wicerektora¹⁴.

Zabronione natomiast było czytanie pism i książek niezgodnych z nauką Kościoła¹⁵. Wszelka zaś korespondencja seminarzystów miała być sprawdzana przez wicerektora lub rektora¹⁶. Podczas studium prywatnego, posiłku i po modlitwach wieczornych klerycy obowiązani byli zachować milczenie¹⁷. W czasie zaś rekreacji mieli „bawić się przystojnie, bez hałasu i wszelkiej nieprzyzwoitości”¹⁸. W XIX stuleciu w gmachu seminaryjnym rozmawiać między sobą mogli

pacierz wieczorny – godz. 20, spanie – godz. 21 min. 30. We wtorki i piątki – czytanie duchowne od godz. 13 min. 30 do godz. 14. Natomiast w bilard mogli grać klerycy codziennie od godz. 14 do 15 (ASD, Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 28).

¹³ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 100 i 103. Klerycy mieli „głos dzwonka seminarium za głos zwierzchności uważać” (tamże, s. 11 § 114; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 1 i 10; *Prima synodus dioecisana sandomiriensis*, s. 131, art. 246).

¹⁴ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 102; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 22-24.

¹⁵ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 101; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.

¹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 25; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 20 XI 1849 oraz 1 XII 1865 r.

¹⁷ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 107; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 36.

¹⁸ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 107. Bp K. Bąkiewicz we wspomnianym statucie zazaczył, iż klerykom „wszelkich gier pieniężnych, piosenek niemoralnych, używania fajek, trefienia włosów, zawijania ich w pukle, czuby, zapuszczania faworytów surowo zabraniamy. Zabawy niech będą niewinne, pieśni moralne, włosy krótkie i uczesane tylko” (tamże, s. 11 § 121). Spotkania towarzyskie, wycieczki krajoznawcze, zabawy, gry i translokaty miały służyć wyrobieniu społecznemu alumnów. Celem uprawiania zaś przez nich różnych dyscyplin sportowych było uzyskanie sprawności fizycznej. Na początku XX stulecia, urządzono w nowym gmachu seminaryjnym dla młodzieży duchownej specjalną salę rekreacyjną, wyposażoną w urządzenia do gier, między innymi w dwa stoły bilardowe, do gry

tylko po łacinie¹⁹. Nie wolno było alumnom marnować czasu na próżnowaniu, schadzkach, rozmowach z odwiedzającymi, a tym bardziej wprowadzać obce osoby do swoich pokoi. Dla zabezpieczenia przed taką możliwością wejście do budynku uczelni miało być zamknięte i strzeżone. Gości klerykom wolno było przyjmować w parlatorium tylko za zgodą przełożonych²⁰.

Wychowawcom i przełożonym mieli alumni okazywać szacunek i posłuszeństwo²¹. We współżyciu zaś z bliźnimi obowiązani byli kierować się miłością²². Ubiór mieli nosić jednostajnego koloru i kroju, a po przyjęciu święceń – klerycką tonsurę²³.

w ping-pong oraz w kilka kompletów szachów i warcabów. Obok uczelni znajdowała się kręgielnia, a z dyscyplin sportowych na świeżym powietrzu alumni uprawiali: krikiet, piłkę nożną i palantową (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 11 § 123; por. USD, sygn G. 1389, s. 12-13, 36; ASD, Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 17 nn.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 2 IX 1909 r.; „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 28.

¹⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 108; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 10 IX 1868 r.

²⁰ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 109-110 (por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 20 XI 1849 r.; Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 5-6; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.).

²¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 112 i 114. Prawodawca zalecił klerykom „przeciw zwierzchności nie utyskiwać, nie szemrać pokątnie, lecz wszelkie potrzeby i dolegliwości z ufnością, szczerze i otwarcie przełożonym przedstawić. Przestrogi i napomnienia przełożonych z uległością przyjmować, z takowych skutecznie korzystać, a od przyjęcia wymierzonej kary, nigdy zuchwale się nie uchylać” (tamże, § 116-117; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.; ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 37 i 40).

²² Statut z 1841 r. stanowił, iż klerycy mają „w pożyciu z kolegami, miłość iuprzejmość wzajemną, daleką od kłótni, nieporozumień, okazywać. Nigdy nie używać przekleństw, wyrazów grubiańskich, karczemnych, które zawsze kalają i usta, i szatę kapłana” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 10 § 106). Ponadto alumni obowiązani byli pilnie wystrzegać się „wielomówstwa, przysięgania się, kłamstwa” (tamże, § 105; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 39-40). Alumni mieli „widząc lekko uchybiającego kolegę, po bratersku, w miłości chrześcijańskiej upomnieć; – w razie zaś ciężkiego uchybienia lub powtarzania mniejszych – donieść z obowiązku sumienia zwierzchności, dla wczesnego zaradzenia złemu i obmyślenia środków poprawy” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 118).

²³ Statut z 1841 r. określił, iż „vestis talaris, nieprzecinana, obojczyk, pas, będą zwyczajnym ubraniem alumna, piuska w gmachu i do kościoła idąc, nakryciem głowy, zaś idąc na przechadzkę w porze letniej, kapelus, a w porze zimowej, czapka koloru i kroju

Wszyscy alumni o ile na to warunki pozwalały mieli mieszkać w budynku uczelni. W wypadku braku wystarczającego pomieszczenia na jej terenie mogli, za zgodą zwierzchności seminaryjnej, zamieszkać poza gmachem uczelni, ale zawsze w miejscu przyzwoitym, a najlepiej w mieszkaniach osób duchownych. Stołować się jednak obowiązani byli wyłącznie w seminarium²⁴. Sprowadzanie do seminarium pożywienia i „trunków” z miasta było surowo zabronione²⁵. W celu wyczyszczenia pokoi i przyzwyczajenia młodzieży duchownej do współżycia koleżeńskiego miały odbywać się w gmachu seminaryjnym co dwa miesiące translokaty²⁶. Mieszkający poza budynkiem uczelni „wolni słuchacze” we wszystkim obowiązani byli zachowywać regulamin seminaryjny²⁷. Jednakowe prawa i przywileje miały przysługiwać wszystkim alumnom. W kościele, refektarzu i na wspólnych zebraniach obowiązywać miał jednak porządek według starszeństwa pobytu w seminarium²⁸.

duchownego” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 122; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 17-19). Bp Antoni F. Sotkiewicz zabronił klerykom nawet w zimie wkładać palta pod komżę. Mogli tylko nosić ciepłe serdaki pod sutanną (P. Kubicki, *Antoni [Franciszek] Ksawery Sotkiewicz biskup sandomierski 1826-1901*, Sandomierz 1931, s. 164-165).

²⁴ Statut z 1841 r., Tyt. IV, s. 16 § 173.

²⁵ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 113; por. BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 1 II 1842; ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 34.

²⁶ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 11 § 123; por. AKDS, Akta seminaryjne, t. s. Akta ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r. Od 1904 r. translokaty w seminarium odbywały się tylko dwa razy w roku (po Bożym Narodzeniu i po Wielkanocy). Zob. ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 27 X 1904 r.

²⁷ Bp Klemens Bąkiewicz postanowił, iż „stojący extra seminarium i tylko na studia duchowne chodzący, pamiętać mają na wysoki stan kapłaństwa, do którego się sposobią – dlatego – nie tylko pilnie do nauk przykładać się mają, na te regularnie uczęszczać, ale jeszcze prowadzić się będą moralnie, jak młodzieńcowi duchownemu przystoi. Chcemy, aby codziennie łącznie z alumunami bywali na Mszy św., zaś w niedziele i święta na sumie, kazaniu i nieszpórach. Niemniej by łącznie z alumunami przystępowali do świętych sakramentów pokuty i Ciała Pańskiego” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 125-127).

²⁸ Tamże, s. 11 § 115; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 30. Alumni w seminarium spełniali następujące funkcje: lektora, serwitora, sacelana, herbaciarza, prokuratora do chorych i kupowania bułek oraz ministranta. Od zajęć tych wolni byli klerycy pełniący funkcje: dziekana, wicedziekana, proboszcza kaplicy, inspektora, infirmary, bibliotekarza, pomocnika bibliotekarza, dyrygenta chóru, ceremoniarza biskupiego, sekretarza dziekana i portatora od świec (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 4 X

2⁰ W kościele

Przepisy regulaminu dotyczące obowiązków kleryków w kościele określały ich udział i zachowanie się w czasie nabożeństw²⁹. Wszyscy alumni obowiązani byli codziennie uczestniczyć we Mszy św., a w niedziele i święta również w innych nabożeństwach³⁰. Wyznaczone im zaś przez zwierzchność uczelni oficja, zarówno w kościele jak i w seminarium obowiązani byli spełniać bez szemrania i samodzielnie³¹. Alumni oprócz służenia do Mszy św. biskupowi i w kaplicy seminaryjnej obowiązani byli także spełniać w katedrze następujące funkcje: diakona, subdiakona, ceremoniarza, akolity i turyferarza. Ponadto mieli w czasie nabożeństw nosić: baldachim, krzyż kapitulny, świeczki, kapy i dzwonki³².

1855 r.; Prawa jakimi kieruje się dziekan przy назначaniu asysty i obowiązków w seminarium z 3 II 1911 i 24 XI 1922 r.).

²⁹ Bp Bąkiewicz polecił klerykom, aby podczas nabożeństw zachowali: „w ułożeniu zewnętrznym [...] skromność, czyli to w chodzie, czyli siedząc w stali. Rozpierać się, rozmawiać, zwracać oczy na lud, zabraniamy. Dusza niech rozmawia z Bogiem, oczy niech będą wlepione w książkę nabożną i kapłana sprawującego Najświętszą Ofiarę” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 129). Widocznie przepisy te nie były skrupulatnie zachowywane, skoro sesja pedagogiczna 21 X 1863 r. przypomniła alumnom, aby „w kościele przestrzegali więcej pobożności, skromności i przyzwoitości, aby idąc procesjonalnie nie oglądali się po stronach, lecz patrzyli w książkę, albo skromnie oczy spuścili, aby siedząc w chórze nie zakładali nogi na nogę, nie rozpierali się w stalach i nie układali na nich głowy jakby do spania” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 21 X 1863 r.; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 12). Wszyscy alumni w czasie nabożeństwa (z wyjątkiem biorących udział w asyście) obowiązani byli znajdować się w chórze, a nie w zakrystii (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 130; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 12).

³⁰ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 127; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 13. W czasie Mszy św. czytanej alumni mieli śpiewać „nabożne pieśni, zastosowane do czasu i ducha kościelnego nabożeństwa” (Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 14).

³¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 131; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 15; Księga sesji pedagogicznych (1848-1974) – p. z 4 X 1855 i 21 X 1863 r.

³² ASD, Prawa jakimi kieruje się dziekan przy назначaniu asysty i obowiązków w seminarium z 3 II 1911 i 24 XI 1922 r.; por. ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 27 X 1904 r. Prawodawca statutu z 1841 r. określił, iż: „asystujący diakon i subdiakon winni poprzednio w stancji prześpiewać Ewangelię i Lekcję, aby w śpiewaniu w kościele, zachować właściwy ton i nie kaleczyć iloczasu. Wszyscy zaś wchodzący do asysty, zachować mają powolny chód i poważny, uwagę, skromność i wszelką przyzwoitość” (Statut z 1841 r., Tyt. III,

3⁰ Poza seminarium

Przepisy regulaminu seminaryjnego określające obowiązki alumnów poza seminarium, zezwalały im wychodzić do miasta tylko w wypadkach nadzwyczajnych za pozwoleniem przełożonych i w wyznaczonym przez nich towarzystwie³³. Ponadto obowiązani byli zapisywać czas powrotu z miasta w specjalnej księżce znajdującej się u wicerektora³⁴. W dni pogodne wszyscy klerycy zobowiązani byli do wspólnych spacerów, których trasę wyznaczać miał wicerektor³⁵.

Alumni chcący wyjechać na wakacje lub ferie świąteczne musieli zapisać się na liście sporządzonej przez wicerektora, podając przy tym powód i miejsce wyjazdu³⁶. Wyjechać mogli dopiero po uzyskaniu od zwierzchności seminaryj-

Dział VI, s. 12 § 132; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 4 X i 1 XII 1865 r.).

³³ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 133 i 136; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r. Statut z 1841 r. zastrzegł, że „alumn wyszedłszy na miasto, nie może chodzić do domów podejranych, ani w takie miejsca, które by i jego, i stan duchowny hańbiły” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 13 § 138). Kleryk, który odważyłby się bez uzyskania zgody wyjść do miasta miał być usuniętym z seminarium (ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 2; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 22).

³⁴ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 137. Z danych źródłowych wynika, iż przepis ten był zachowywany (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 1 II 1842 r.; ASD, Księga kontroli alumnów wychodzących do miasta (1841-1906)).

³⁵ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 134-135. Bp J. J. Goldtmann określił, że spacerująco mają odbywać się raz w tygodniu. Alumni biorący w nich udział „mają iść razem w skromności i rozmawiać z sobą głośno tak, aby od profesorów z nimi idących słyszani byli” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) - p. z 21 III 1846 r.; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 8-9). Od r. 1904 spacerująco poza obręb seminarium odbywały się tylko 2 razy w tygodniu (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 27 X 1904). Alumnom na spacerze towarzyszył profesor (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 III 1863 r.).

³⁶ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 142. Prawodawca statutu określił, iż klerykom: „w czasie ferii, od niedzieli Zapustnej do Popielca, oddalać się z seminarium nie wolno. Na inne ferie, jako też wakacje, pozostanie potrzebna ilość alumnów do asysty kościelnej” (tamże, § 141). Zwolnienie na wakacje otrzymywali alumni stosownie do postępów w nauce (AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów seminarium (1871-1915) – p. z 25 II 1873 r.).

nej pisemnego zezwolenia wraz z przepisami przyzwoitego zachowania się³⁷. Dokumenty te alumni po przyjeździe na miejsce obowiązani byli złożyć u księży proboszczów parafii swego pobytu³⁸. Proboszczowie ci mieli im w czasie urlopu zastępować zwierzchność seminaryjną³⁹. Bez opowiadania się im alumnom nie wolno było opuszczać parafii⁴⁰. Klerycy w czasie urlopu, o ile kościoł znajdował się w miejscu ich pobytu, obowiązani byli codziennie służyć do Mszy św. i sumiennie wypełniać inne praktyki duchowne, przewidziane regulaminem seminaryjnym⁴¹. Natomiast, gdy znajdowali się w większej odległości od kościoła, mieli przynajmniej w niedziele i święta uczestniczyć w nabożeństwach parafialnych⁴².

W czasie wakacji alumni mieli napisać od 15 do 20 kazań⁴³. Po powrocie obowiązani byli przedłożyć je wicerektorowi⁴⁴. Natomiast rektorowi mieli

³⁷ Przepisy te, będące zbiorem paragrafów statutu z 1841 roku (od 144 do 156 paragrafu) dołączano zwykle do paszportów kleryków wyjeżdżających na urlopy (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875, 26 i 30 VII 1877 r.).

³⁸ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 145; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.). Synod sandomierski z 1923 r. postanowił, aby alumni znajdujący się w obcej diecezji, jeśli to będzie miasto rezydencji biskupiej – przedstawili się ordynariuszowi miejscowemu lub jego wikariuszowi generalnemu, a na prowincji – proboszczowi miejscowej parafii (*Prima synodus dioecesisana Sandomiriensis*, s. 132, art. 252).

³⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 144 i 146; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1857.

⁴⁰ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 147; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.

⁴¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 148; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.

⁴² Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 13 § 148. Przepisy obowiązujące kleryków w czasie urlopu z 20 VII 1875 r. stanowiły, iż „w znakomitsze uroczystości obowiązany jest alumn przystępować do sakramentu pokuty i Komunii św., a obok świadectwa x[ędz]a] proboszcza [...] złoży po wakacjach regensowi seminarium świadectwo spowiednika z odbytej spowiedzi” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.).

⁴³ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 14 § 150. Prawodawca statutu z 1841 r. zabronił klerykom wydziału filozoficznego i kursu teologicznego I mówienia kazań po parafiach (tamże, § 152). Natomiast wspomniane wyżej przepisy z 1875 r. określiły, że „alumnom seminarium bez piśmiennego na to pozwolenia regensa seminarium nie wolno miewać czy to w wakacje, czy też w czasie ferii świątecznych: ani kazań ani też innych [...] nauk i odezw do ludu, tak w kościele jak również i poza kościołem” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.). Od 1919 r. w ogóle zostało zabronione przez

doręczyć świadectwo od proboszcza parafii, w której przebywali, o swoim zachowaniu się i wypełnianiu praktyk religijnych oraz sumiennie spisany dziariusz swych zajęć⁴⁵.

2. Karność

Biskup nominat sandomierski Klemens Bąkiewicz jako prawodawca statutu seminaryjnego z 1841 r. wyraził w nim przekonanie, że jego przepisy będą chętnie przestrzegane przez młodzież duchowną. W przeciwnym wypadku, klerycy nie zachowujący ich mieli być upominani, karani i w ostateczności usuwani z uczelni⁴⁶. W wypadku mniejszych przekroczeń decydować miał wicerektor, a w większych – kolegium profesorskie i prowizorów na czele z ordynariuszem diecezji, który ostatecznie rozstrzygał w wyniku sprawy⁴⁷. Alumni upominani lub karani obowiązani byli zapisywać własnoręcznie w książce znajdującej się w wicerektora swoje wykroczenia i naznaczone im kary⁴⁸. Najwyższą sankcją

zwierzchność seminaryjną głoszenie przez alumnów kazań w czasie ferii (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 11).

⁴⁴ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 14 § 151. Przepisy z 1875 r. nakazywały alumnom po wakacjach złożyć rektorowi tylko 6 kazań, a po ferii świątecznych – 3 kazania (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.).

⁴⁵ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VII, s. 14 § 155; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 20 VII 1875 r.; ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 44; *Prima synodus dioecesisana sandomiriensis*, s. 130, art. 244 § 2). Z danych źródłowych wynika, iż przepisy te były zachowywane (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 21 IV 1868 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 13 V 1873 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 46).

⁴⁶ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 14 § 156; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 21 III 1846 r.; ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 42.

⁴⁷ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 14 § 157 i 159; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 31 VIII 1875 r.

⁴⁸ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 14 § 160. Statut ten przewidywał „kary [...] leczące, jako to: post, niższe miejsce przy stole, nauczenie się stosownych do uchybienia miejsc z Pisma świętego lub Ojców Kościoła, i powiedzenia tego, podczas obiadu z pamięci” (tamże, § 158). Praktyka zapisywania wykroczeń przeciw regulaminowi do książki zwanej „Signum” znana była także w innych seminariach duchownych (S. Chodyński, *Seminarium włocławskie. Szkic historyczny*, Włocławek 1904, s. 139 (we Włocławku) i PKat, 27 (1889), s. 713 (w Kielcach). Przepis powyższy był praktykowany w seminarium sandomierskim (ASD, Księga własnoręcznych notat alumnów o ich wykroczeniach przeciw

miało być usunięcie kleryka z seminarium⁴⁹. Karze tej mieli podlegać: nieoprawni, nieposłuszni, niezgodni, skłonni do zamieszek czy buntu, nie posiadający dostatecznych zdolności umysłowych, podlegający złemu i szkodliwemu nałogowi oraz nie okazujący należytej gorliwości w nauce i ćwiczeniach duchownych⁵⁰. Poza tym miał być również wydalony z uczelni każdy kleryk, który z powodu „ratione criminis był irregularis ad obeunda officia ecclesiastica, niemniej dopuszczający się uderzającego i gorszącego uchybienia”⁵¹. Alumn przed usunięciem z seminarium winien być przekonany o swojej winie. Dekret jego usunięcia miał podpisać ordynariusz⁵².

Dane źródłowe świadczą o tym, iż na początku omawianego okresu w seminarium panował na ogół (z wyjątkiem kilku drobnych incydentów) duch karności⁵³.

Dopiero od 1844 r. nastąpiło nieznaczne obniżenie dyscypliny seminaryjnej⁵⁴. Wizytacja przeprowadzona przez władzę duchowną w budynku semina-

regule (1841-1878) – p. z 8 III i 23 V 1841, 9 II 1842, 2 XII 1844, 1 I 1845, 11 XI 1861, 4 V 1865 i 3 V 1878 r.).

⁴⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 15 § 161.

⁵⁰ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 15 § 162. Przepisy statutu były zachowywane w seminarium (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 26 IX 1849 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 18 XI, 13 i 17 XII 1872 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 1-9 (uchwały sesji pedagogicznych o pozbawieniu funduszu etatowego tych kleryków, którzy zaniedbywali się w nauce).

⁵¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 15 § 162; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r. punkt 43.

⁵² Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział VIII, s. 15 § 163. Przepis ten był zachowywany (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 16 III 1857 r.).

⁵³ Brak karności wykazywali alumni głównie w łamaniu przepisów zobowiązujących ich do prowadzenia rozmów w języku łacińskim i noszenia określonego stroju duchownego oraz zakazu sprowadzania do seminarium z miasta pożywienia bez pozwolenia przełożonych (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 1 II 1843, 13 II 1843 r.). Sesja pedagogiczna z 9 IX 1850 r. postanowiła, aby codziennie wszelkie sprawunki kleryków spisywał „prokurator infirmorum” i po przejrzeniu ich listy przez wicerektora, przedkładał pracownikowi seminaryjnemu do załatwienia ich w mieście (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1850, 1 XII 1865; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 23 II 1884 r.).

⁵⁴ Profesorowie na sesji pedagogicznej z 22 X 1844 r. stwierdzili, iż „w ogólności między alumnami daje się postrzegać lekceważenie przepisów seminaryjskich i mimo częstego upominania, noszą suknie w stanie przecięte, często rozpięte, bez pasa, z włosami dużymi i na

ryjnym w dniu 13 I 1851 r. wykazała, że alumni palą papierosy i grywają w karty. Winni tych przestępstw klerycy zostali odpowiednio ukarani⁵⁵. Dalszym faktem świadczącym wówczas – w mniemaniu przełożonych – o braku zdyscyplinowania i wyrobienia wewnętrznego alumnów było urządzenie przez nich (bez wiedzy i zgody zwierzchności duchownej) „teatralnego widowiska” w dniu obrania św. Stanisława Kostki (18 XI 1855 r.) patronem seminarium sandomierskiego. Rada pedagogiczna uczelni jako ekspiację za ten lekkomyślny czyn poleciła wszystkim klerykom wypowiedzieć się i odprawić w postawie klęczącej półgodzinne rozmyślanie. Główni zaś sprawcy wspomnianego przedstawienia otrzymali dodatkowe kary⁵⁶. Po tym wypadku nastąpił w życiu seminaryjnym dłuższy okres niezamąconego porządku⁵⁷. Dopiero czasy powstania styczniowego w większym stopniu wpłynęły na rozluźnienie w nim dyscypliny. Klerycy w tym okresie na ogół wykazywali zuchwalstwo, brak należytej karności, oślady, pilności w nauce i postępie duchowym, lekceważenie przepisów regulaminu i swoich obowiązków. Rozpowszechnione było wśród nich palenie papierosów i picie napojów alkoholowych⁵⁸. Dysharmonię w życiu seminaryjne wprowadzali

sposób światowy ułożonymi, niektórzy chodzą w kaszkietach, na spacerze nie chodzą wszyscy razem, ale się rozłączają, do kościoła nie wszyscy idą należyty porządkiem, niektórzy dla błażej przyczyny wychodzą z lekcji” (BSD, Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847) – p. z 22 X 1844; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 7 nn.).

⁵⁵ Kary były między innymi następujące: siedzenie w refektarzu na ostatnim miejscu, klęczenie w refektarzu podczas posiłków, nauczenie się na pamięć odpowiednich paragrafów przepisów regulaminu seminaryjnego (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874), s. 14).

⁵⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 23 XI 1855 r. W następnych latach klerycy za zgodą przełożonych urządzali z okazji uroczystości swego patrona św. Stanisława Kostki przedstawienia połączone z kolacją towarzyską zwaną „fraterna consolatio” (zob. rozdz. IV, punkt 3 niniejszej części publikacji).

⁵⁷ Świadczą o tym liczne nagrody książkowe i pochwały udzielane alumnom za ich pilność w nauce i wzorowe zachowanie (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 7 XI 1857 i 29 V 1858 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 20 V 1860 r.; Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 29 IX 1856 r.).

⁵⁸ Przełożeni uczelni na niekarnych kleryków nakładali różnego rodzaju kary, jak: klęczenie w refektarzu, wyuczenie się na pamięć psalmów pokutnych, poszczenie o chlebie i wodzie. Jako dowód chęci poprawy karani alumni składali deklarację, iż będą się pilnie uczyć i zachowywać wzorowo. Tekst deklaracji brzmiał: „Ja niżej podpisany N. N. niniejszym pismem deklaram i przyrzekam, że jak dotąd, tak i po przyjęciu wyższych święceń,

także kapłani wykolejeni moralnie, których władza diecezjalna w tym czasie przysyłała do seminarium na poprawę. Kapłani ci – jak wynika ze źródeł – nie tylko nie okazywali chęci poprawy, ale często stawali się przyczyną zgorzenia, wywierając ujemny wpływ na alumnów⁵⁹.

Po 1864 r. znowu stopniowo wzrasta w seminarium poziom karności⁶⁰. W całej zaś pełni została przywrócona w nim dyscyplina pod koniec siedemdziesiątych lat XIX stulecia⁶¹.

Poważny incydent świadczący o braku zdyscyplinowania kleryków miał miejsce w seminarium w 1876 r. Rektor Słabowski, wicerektor Banaszekiewicz i profesor Bułakowski razem z dziekanem alumnatu, zgodnie z przepisami semi-

przez cały przeciąg pobytu w seminarium, usilnie pracować będę nad ukształtowaniem mojego umysłu i serca, i nad wyrobieniem w sobie ducha kapłańskiego powołania. W tym celu nie opuszczę żadnej lekcji ani też nie będę odprawiać Mszy św. w godzinach przeznaczonych na wykład nauk teologicznych. Na ćwiczenia ascetyczne obowiązujące alumnów seminarium, a szczególnie na konferencje piątkowe i na rekolekcje przed wielkanocne razem z alumnami uczęszczać będę. Zresztą własnym przykładem zachęcać będę młodych kolegów do posłuszeństwa należnego zwierzchności i do wypełniania przepisów seminaryjskich” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 21 VI 1875 i 4 III 1876 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 1 II 1864 r.). W razie nie dotrzymania złożonych w deklaracji obietnic byli z seminarium usuwani (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 23 I 1860, 14 X 1861, 12 V 1862, 21 X 1863 r.). W czasie powstania styczniowego często alumni opuszczali samowolnie seminarium (zob. rozdz. IV, punkt 3 niniejszej części publikacji; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 21 X 1863 r.).

⁵⁹ ASD, Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1863-1876) – p. z 19 X 1866, 20 IX i 9 X 1867 r.

⁶⁰ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 III 1864 r. W 1865 r. Rada Pedagogiczna stanowczo zabroniła klerykom udzielać korepetycji uczniom przychodzącym z miasta. Lekcje te utrudniały alumnom pogłębienie studiów seminaryjnych i ułatwiały im niedozwolony kontakt z osobami spoza seminarium (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 1 XII 1865 r.).

⁶¹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 29 VI i 12 XII 1867; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 13 XII 1872 r.). W księdze sesji pedagogicznych pod datą 1 II 1875 r. zanotowano, iż „zgromadzenie księży profesorów sumienną pracą poświęcało dla ukształcenia alumnów, ci zaś ostatni w ogóle mówiąc odpowiadali pracą na pracę, stosując się zresztą do miejscowych przepisów” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 1 II 1875 r.).

naryjnymi, przeprowadzili 4 XI tegoż roku rewizję rzeczy osobistych kleryków⁶². W trakcie jej wykryto zabronione przez regulamin przedmioty jak: papierosy, perfumy oraz kolidujące z powołaniem alumnów książki i korespondencje. Klerycy przestraszeni wynikiem rewizji uznali ją za okoliczność, która może dla niejednego pociągnąć karę wydalenia z zakładu. W swym mniemaniu tym bardziej ugruntowali się, gdy niekarny, z ostatniego roku kleryk Bronisław Szaniawski (dwukrotnie usunięty z innych seminariów) na żądanie zwrotu zabranej mu korespondencji, otrzymał od rektora odpowiedź, z pogróżką wydalenia go z seminarium. Za jego namową alumni 5 XI udali się do rektora z żądaniem zwrotu zabranych im podczas rewizji rzeczy. Gdy ich postulaty nie zostały spełnione, po gorączkowej naradzie, następnego dnia bez zezwolenia przełożonych, udali się do ordynariusza diecezji z pisemną prośbą o natychmiastowe usunięcie z urzędu rektora i odwołanie wyroku usuwającego z seminarium Szaniawskiego⁶³. Biskup Józef M. Juszyński (do którego zwrócili się zbuntowani seminarzyści) nie mogąc uwzględnić ich prośby, dał im pięć dni do namysłu, spodziewając się, iż w tym czasie poznają swój błąd i podanie swe odwołają lub je zredukują do właściwej formy. Bojaźń jednak przed odpowiedzialnością za wniesioną skargę nie tylko nie uspokoiła, ale tym bardziej rozpałała umysły kleryków. Daremnie profesorem usiłowali ich uspokoić. To jeszcze bardziej ugruntowało ich w przekonaniu, iż teraz właśnie główni spośród nich przywódcy buntu mogą być legalnie usunięci z uczelni⁶⁴.

Tymczasem, gdy niektórzy alumni poczęli się chwiać w swych przekonaniach co do słuszności sprawy, a dwóch spośród nich odmówiło dalszego udziału

⁶² Przełożeni seminaryjni kilka razy w roku przeprowadzali (w tym czasie) ścisłą rewizję mieszkań i rzeczy osobistych kleryków (BSD, Akta t. s. ubocznych korespondencji i rekolektantów (1842-1866) – p. z 18 VI 1863 r.).

⁶³ Alumni petycję swą skierowaną do biskupa zakończyli słowami pełnymi determinacji: „Ze łzami u Twoich stóp klęcząc, czekamy wyroku, albo Ksiądz Regens przestanie przewodniczyć, Szaniawski będzie uważany nadal za takiego alumna, za jakiego go współalumni uznają. Listy zostaną nam zwrócone albo wszyscy bez wyjątku opuścimy dom nasz i proch z nóg otrząśniemy i uciekniemy od złego przykładu dumy, gniewu, zemsty, załamania praw wszelkich, jaki w Księdzu Regensie widzimy i udamy się za pośrednictwem św. Kolegium z apelacją do Ministerium. Gdyby wskutek tej prośby jeden lub kilku alumnów miało zakład opuścić, wszyscy go opuścimy” (ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 6 XI 1876 r.).

⁶⁴ ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 16 XI 1876 r.

w rokосу, Szaniawski zobowiązał pozostałych koleżeńską przysięgą, iż w razie gdy rektor i wicerektor nadal pozostaną na swoich stanowiskach, albo gdyby którykolwiek z kleryków został wydalony, wówczas wszyscy opuszczą seminarium⁶⁵. Zobowiązanie to zredagowane w formie przysięgi złożyli 10 XI biskupowi na dowód, że w dalszym ciągu pozostają przy swoich postulatach. Juszyński wobec takiego dowodu nierozsądnej solidarności kleryków, uznał za stosowne porozumieć się prywatnie w tej sprawie z radomskim gubernatorem i prosić miejscowego naczelnika powiatu o obecność przy protokolarnym badaniu seminarzystów w celu wyjaśnienia rzeczywistych powodów ich skargi oraz wykrycia i ukarania winnych⁶⁶.

Badanie sądowe przeprowadzone w dniach 11 i 14 XI 1878 r. pod przewodnictwem ordynariusza diecezji (i w obecności naczelnika powiatu sandomierskiego Michajlenki) wykazało szereg wykroczeń kleryków przeciwko regulaminowi. W trakcie jednak śledztwa, gdy alumni okazali skruchę i chęć poprawy, biskup poczytując całe to zajście za chwilowe uniesienie kilku seminarzystów rozdrażnionych obawą wydalenia z uczelni, polecił zawiesić protokolarne dalsze badanie i zgodził się przyjąć uroczyste przeproszenie, którego dokonali klerycy 16 XI w obecności naczelnika powiatu⁶⁷. Ponadto sąd biskupi ogłosił tego dnia wyrok, zawierający odpowiednie kary dla winnych kleryków⁶⁸. Ukarani

⁶⁵ Podanie z 6 XI 1876 r. i rotę przysięgi z 10 XI 1876 r. układał kleryk Szaniawski. Przysięgi tej nie podpisali dwaj alumni: Szymon Krzeczkowski i Roman Czernikiewicz (tamże; znajduje się kilka egzemplarzy tekstu przysięgi z 10 XI 1876 r.).

⁶⁶ Klerycy niezadowoleni z odpowiedzi biskupa ułożyli tego samego dnia (10 XI 1876 r.) podanie do hrabiego Siwersa, senatora Departamentu Spraw Duchownych Obcych Wyznań z prośbą o usunięcie Słabowskiego ze stanowiska rektora, a naznaczenie im innego na jego miejsce lub przyjęcie ich do nowo utworzonego w Petersburgu seminarium dla archidiecezji mohylowskiej. Podanie to złożyli w biurze wojennego naczelnika żandarmerii w Sandomierzu. Na prośbę jednak ks. prof. Piotrowicza dokument ten z urzędu wycofali (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 19 V 1877; ASD, Djeło o bezporjadkie klirikow'sandmirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 10 XI 1876 r., znajduje się tekst podania).

⁶⁷ W skład sądu biskupiego wchodził księża profesorowie: M. Buliński i A. Bułakowski oraz ks. kan. W. Szubartowicz (ASD, Djeło o bezporjadkie klirikow'sandmirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 11, 14, 15, i 16 XI 1876 r., znajdują się protokoły przeprowadzonych badań).

⁶⁸ B. Szaniawskiemu, jako głównemu przywódcy zbuntowanych kleryków sąd za karę odroczył święcenia i nakazał odprawić dwutygodniowe rekolekcje oraz wygłosić do swych kolegów w kaplicy seminaryjnej naukę o naturze i warunkach przysięgi. Dziekan alumnatu M. Hellich za nie współdziałanie z przełożonymi seminarium w stłumieniu buntu został

jednak alumni nie poddali się we wszystkim wyrokowi. Nadal trwali w swym uporze, łamali przepisy regulaminu, nie wykonywali poleceń przełożonych i bojkotowali wykłady rektora, oczekując rozstrzygnięcia sprawy na drodze sądowej przez władze świeckie⁶⁹. Sprawa buntu kleryków sandomierskich, po wyprowadzeniu śledztwa przez sędziego śledczego, została przedłożona Sądowi Okręgowemu w Radomiu dla osądzenia procedury prawnej. Prokurator tego sądu, po stwierdzeniu, iż w sprawie brak faktów podlegających sądowniczej jurysdykcji władzy świeckiej, gdyż bunt uczniów nie wyszedł poza granice naruszenia ustaw seminaryjnych, przekazał ją 24 III 1877 r. do ostatecznego rozstrzygnięcia ordynariuszowi⁷⁰.

Sąd duchowny złożony z członków kapituły sandomierskiej pod prezydencją ordynariusza diecezji Juszynskiego, wydał 5 IV 1877 roku ostateczny wyrok w sprawie zbuntowanych kleryków⁷¹. Bronisław Szaniawski i Teofil Lejchte, jako główni przywódcy buntu, zostali wydaleny z seminarium. Michała Hellicha

zdegradowany. Z ostatniego kursu alumni mieli przez trzy niedziele odmawiać w kaplicy wszystkie psalmy pokutne. Trzej spośród nich (T. Lejchte, W. Muszyński i E. Brodnicki) mieli odprawić ponadto dodatkowe ćwiczenia pokutne. Wszyscy zaś klerycy obowiązani byli wypowiadać się i przez trzy piątki „suszyć” oddając swój obiad ubogim oraz odmawiać po wieczornych modlitwach psalm „Miserere mei Deus” (ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 16 XI 1878 r.).

⁶⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta uczniów seminarium (1870-1881) – p. z 6 XII, 12 i 13 XII 1876 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 i 12 XII 1876, 5 I 1877 r. Zwierzchność seminaryjna, aby zaprowadzić porządek w uczelni poleciła klerykom składać deklaracje, iż będą ściśle przestrzegać przepisów regulaminu i uczęszczać na lekcje prowadzone przez rektora Słabowskiego (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 6 XII 1876 i 5 I 1877; Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi Siminarii (1876-1877) – p. z 5 IV 1877 r., znajdują się teksty wspomnianych deklaracji).

⁷⁰ AKDS, Akta seminaryjne, Akta uczniów seminarium (1870-1881) – p. z 10 XI 1876 r. i ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 10 XI, 11 XI 1876 r. – korespondencja w powyższej sprawie między biskupem J. M. Juszynskim i gubernatorem Anuczynem (ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 24 i 31 III 1877 r., korespondencja prokuratora Sądu Okręgowego w Radomiu z bp Juszynskim; ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 10 XI 1876, 24 II, 27 i 30 III 1877 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta uczniów seminarium (1870-1881) – p. z 10 XI 1876 r., korespondencja bpa Juszynskiego z generał-gubernatorem warszawskim Kotzebue).

⁷¹ W skład sądu wchodził prałaci: J. Janicki, J. Urbański i M. Buliński oraz kanonicy: M. Słapczyński i P. Choroszyński (ASD, Djeło o biezporjadkie klirikow’sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 5 IV 1877 r.).

pozbawiono urzędu dziekana alumnatu. Trzynastu kleryków, którzy brali najaktywniejszy udział w rokoszach, skazano na utrzymywanie się w uczelni własnym kosztem, klęczenie przez 6 dni w czasie obiadu i odmawianie 7 psalmów pokutnych. Wszystkim zaś seminarzystom w celu wyrobienia w nich ducha posłuszeństwa, nakazano odprawić 3-dniowe rekolekcje, spowiedź i zachować post trzydniowy. Ponadto sędziowie zastrzegli, że gdyby któryś z kleryków nie poddał się wyrokowi ma być natychmiast usunięty z seminarium⁷². Z danych źródłowych wynika, iż wyrok powyższy został w całości wykonany⁷³.

W ciągu następnych lat przełożeni seminaryjni celem zabezpieczenia się przed lekkomyślnym przekraczaniem przepisów seminaryjnych ze strony kleryków przyjmowali od aspirantów wstępujących do seminarium odpowiedniego rodzaju deklaracje⁷⁴. Podobnych deklaracji wymagano od przyjmujących wyższe święcenia⁷⁵. Ponadto zwracano uwagę na zewnętrzny wygląd kleryków, a zwłaszcza pilnowanie by nosili zgodnie z przepisami seminaryjnymi jednolity strój duchowny⁷⁶. W pozostałym okresie, poza drobnymi wykroczeniami prze-

⁷² ASD, Djelo o biezporjadjkie klirikow'sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 5 IV 1877 r.; por. tamże, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 5 IV 1877 r.

⁷³ ASD, Djelo o biezporjadjkie klirikow'sandomirskoi siminarii (1876-1877) – p. z 5 IV 1877 r.; tamże, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 VI 1877 r.

⁷⁴ Treść deklaracji aspirantów była następująca: „Ja niżej podpisany wstępując z własnej woli do seminarium sandomierskiego przyjmuję na siebie dobrowolnie te wszystkie obowiązki, które Zwierzchność miejscowa i przepisy seminaryjskie za konieczne mi podyktują i tak starać się najprzód o postęp w naukach i doskonałości chrześcijańskiej. Zachować najściślej porządek prawami seminaryjskimi określony – nie palić tytoniu, nosić ubiór właściwy i opłacać punktualnie za stół w dwóch ratach, to jest na początku roku szkolnego i na Trzech Króli. Uchybienie którymkolwiek z powyższych warunków będzie dowodem, że nie mam zamiaru nadal w seminarium pozostać (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 4 IX 1879 r.).

⁷⁵ Treść tych deklaracji została podana wyżej (zob. przypis 58); por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 19 II 1879 r. W tym bowiem czasie (na skutek zakazu rządu starania się uzyskania od Stolicy Apostolskiej dyspensy „ex defectu aetatis”) kandydaci wstępując do seminarium w zbyt młodym wieku zmuszeni byli często po ukończeniu nauk czekać na wiek prawem przepisany do święceń. Taki tryb życia sprzyjał obniżeniu karności w seminarium; narażał ich bowiem na „rozproszenie ducha, odwyknienie od zajęć i nie [pozostawał] bez pewnego niekorzystnego wpływu na dalsze ich życie w zawodzie kapłańskim” (tamże, p. z 3 VI 1882 r.).

⁷⁶ Przed 1860 r. klerycy na ogół nosili kaszkiety. Od tego zaś roku w lecie nosili kapelusze, a w zimie czapki. W czasie przejścia z gmachu seminaryjnego do kościoła używali piusek, a w kościele biretów. Do kościoła nie mogli chodzić w płaszczach lub paltach, ale

ciw regulaminowi seminaryjnemu, wynikającymi więcej z ułomnej natury ludzkiej kleryków niż z ich złej woli, panowała w seminarium wzorowa, a niekiedy nawet zbyt surowa dyscyplina⁷⁷. Dowodem tego są między innymi liczne pochwały udzielane przez rządzców diecezji sandomierskiej wychowawcom uczelni duchownej, jak również stopnie oraz nagrody w postaci stypendiów i książek rozdawane alumnom za ich gorliwość i wzorowe zachowanie⁷⁸.

tylko w komżach (ASD, Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1863-1876) – p. z 3 XI 1875 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1857 i 27 XI 1860 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 VI 1876 r.). Sesja pedagogiczna 26 V 1877 r. poleciła klerykom, aby „stosownie do przepisów seminaryjnych mieli włosy krótko strzyżone, bez czubów i zbytnej elegancji – nadto, aby nosili obojczyk na szyję – inaczej postępując poddadzą się wątpliwości pod względem powołania” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 V 1877 r.). Ponadto Rada pedagogiczna, wobec nie zachowania przez kleryków przepisów seminaryjnych co do stroju, orzekła 9 IX 1886 r., iż „żadne odstępstwa od uniformu duchownego tolerowane nadal nie będą. Ubraniem najwłaściwszym alumna jak każdego duchownego jest płaszcz na ulicy – a w kościele suknia podbita watą lub futrem stosownie do woli i możliwości noszącego. Wszelkie zaś palta, kapoty pod komżą jak dotąd bywało – zwłaszcza asystujących obok ołtarza – odtąd w alumnacie tolerowane nie będą” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1886-1895) – p. z 9 IX 1886 r.). O konieczności noszenia jednostajnego stroju duchownego przypomniała alumnom także sesja pedagogiczna 4 XII 1919 r. i 9 IV 1924 r. (ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 12 i p. z 12 IV 1924 r.).

⁷⁷ Faktem świadczącym o pewnym skrupowaniu swobodnego postępowania kleryków był incydent konfiskaty przez przełożonych pierwszej kroniki seminaryjnej (za rok szk. 1904/1905), opracowanej z polecenia wicerektora przez subdiakona Józefa Wiczorka. Sesja pedagogiczna z 26 X i 9 XI 1905 r. poleciła kronikę tę zniszczyć dlatego, iż zawierała obok faktów dotyczących wewnętrznego życia alumnow, także ich krytyczny pogląd na całość spraw seminaryjnych. Autor jej za karę musiał publicznie przeprosić przełożonych i odwołać swe błędne poglądy (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 26 X, 9 XI i 12 XI 1905 r.; Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906), s. 16). Brak ogłady i towarzyskiego wyrobienia wystąpił u alumnow w okresie pierwszej wojny światowej (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 211 i 279). W celu zapobieżenia temu wicerektor obowiązany był podczas wykładów ceremonii kościelnych lub posiłków w refektarzu zapoznawać kleryków z zasadami życia towarzyskiego (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 279).

⁷⁸ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – z 19 II 1879, 4 II 1880 r.; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 19 VI 1906 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 31, 71, 140, 158, 208, 252 i 301; Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 19 XII 1925 r.; por. PKat, 40 (1902), s. 524; [P. Kubicki], *Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym*, KDS, 1 (1908), s. 201; tenże, *Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym i sprawozdanie z całego roku*, KDS, 2 (1909), s. 234. W 1918 r. w księdze ocen poza rubrykami „mores et diligentia”

W tym czasie zwierzchność uczelni kierując się racjami pedagogicznymi starała się dostosować przepisy seminaryjne do pożytku duchownego wychowanków. Świadczy o tym chociażby zniesienie w 1911 r. zakazu palenia przez alumnów tytoniu. Do tego bowiem czasu niektórzy klerycy pokryjomu, wbrew regule seminaryjnej i nie bez zgorszenia dla swoich kolegów, a nawet służby, zakaz ten przekraczali, co nie mogło pozostać bez ujemnego wpływu na charakter i sumienie wykraczających. Wobec tego biskup sandomierski Marian J. Ryx, aby usunąć ten szkopał utrudniający jednostkom słabej woli wyrobienie wewnętrzne, polecił w 1911 r. skasować przepis regulaminu bezwarunkowo zabraniający klerykom palenia tytoniu⁷⁹. Przy tym zaznaczył biskup, iż z pozwolenia palenia papierosów w wyznaczonym przez przełożonych pomieszczeniu mogą korzystać tylko ci uczniowie, których opanował ten nałóg jeszcze przed wstąpieniem do seminarium. Ponadto wyraził przekonanie, że „wychowawcy seminarium ze względu na ogólny prąd, jaki coraz żywiej uwydatnia się wśród społeczeństwa wstrzymywania się od tytoniu, sami starać się będą o dobrowolną w tym względzie abstynencję, która, zwłaszcza młodym lewitom, sposobiącym się do stanu kapłańskiego, wymagającego całkowitej ofiary, bardzo przystoi. Palenie papierosów przez jednych alumnów nie powinno i nie może być przykładem dla innych, gdyż seminarium to szkoła cnoty, umartwienia, a nie rozluźnienia choćby niewinnych samych w sobie nawyknień”⁸⁰. W końcu rządca diecezji zastrzegł, iż „palenie tytoniu wprowadza do seminarium rodzajem próby t.j., jeżeliby się okazało, że uczniowie nie rozumieją, że tylko dla większego dobra ich moralnego, ustępstwo to robi, jeżeliby się okazało, że brak zakazu sprzyja rozwojowi tego nałogu [...] zakaz palenia z powrotem byłby wprowadzony”⁸¹. Z danych źródłowych wnioskować można, że wyżej podane klauzule odnośnie palenia przez kleryków papierosów były w seminarium przestrzegane⁸².

(sprawowanie i pilność), wprowadzono nową rubrykę zatytułowaną „modestia”, w której przełożeni dla pamięci i skutecznej zachęty alumnów do dobrego, notowali ich zaniedbania i postępy w nauce i życiu wewnętrznym (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 19 XII 1918 r.).

⁷⁹ W tym czasie także i w innych seminariach duchownych zniesiono zakaz palenia tytoniu przez alumnów (Chodźński, *Seminarium wrocławskie*, s. 174-175).

⁸⁰ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 149-150.

⁸¹ Tamże, s. 150.

⁸² Tamże, s. 158; por. ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 19 XII 1925 r.

Reasumując powyższe dane o karności w seminarium sandomierskim, wypada zaznaczyć, iż zachowane materiały źródłowe na ogół przedstawiają ją jednostronnie. Nie relacjonują jasnych stron życia seminaryjnego, ale przede wszystkim jego niedociągnięcia. Skłaniają do oceny postawy moralnej omawianej grupy alumnów sandomierskich z pozycji kroniki występków. Dobre strony ich postępowania uznawane przez przełożonych za rzecz normalną i obowiązującą pozostawiły po sobie nikłe ślady w podstawie źródłowej (w postaci lapidarnych ocen „ex moribus et diligentia”) w nie zawsze kompletnych listach kleryckich i księgach sesji pedagogicznych. Natomiast wykroczenia alumnów przeciwko regule seminaryjnej znalazły szerokie odbicie w korespondencji przełożonych seminarium z władzą diecezjalną lub państwową i w komentarzach Rady pedagogicznej uczelni. Z tego powodu – po uwzględnieniu genezy i uwarunkowań poszczególnych wydarzeń życia seminaryjnego oraz próbie ustalenia stopnia ich reprezentatywności – zarówno ogólne wnioski w tej dziedzinie jak i ocena poziomu karności w seminarium sandomierskim muszą być formułowane z wielką ostrożnością.

3. Formacja ascetyczna alumnów

W seminarium sandomierskim, podobnie jak w innych uczelniach duchownych, wielką wagę przywiązywano do formacji ascetycznej (wewnętrznej) wychowanków. Formacja ta, zgodnie z postanowieniami statutu z 1841 r., miała zapewnić alumnom odpowiedni poziom wyrobienia wewnętrznego oraz ukształtować ich na przyszłych kapłanów pobożnych, pracujących w duchu Ewangelii i dających wiernym przykład własnym cnotliwym życiem⁸³. Temu właśnie celowi służyły w uczelni zarówno codzienne jak i okresowe ćwiczenia duchowne połączone z życiem sakramentalnym oraz wykłady z ascetyki i mistyki.

a. Ćwiczenia duchowne

1° Codzienne

Ćwiczenia duchowne codzienne składały się z: pacierzy, rozmyślania, Mszy św., przyjmowania i nawiedzania Najświętszego Sakramentu, czytania duchownego i rachunku sumienia.

⁸³ Prawodawca statutu z 1841 r. określił, iż: „przez ascetykę rozumiemy ćwiczenie się w pobożności”. Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 7 § 58.

Alumni rano po krótkiej, wspólnej modlitwie (ułożonej przez papieża Aleksandra VII) połączonej z pobożnymi aktami, obraniu intencji dziennej, omówieniu „powolnym i zgodnym głosem Pater, Ave, Credo”⁸⁴ i wezwaniu pomocy Ducha Świętego, odprawiali rozmyślanie⁸⁵. Na zakończenie rannych pacierzy odmawiali wspólnie „po trzykroć powtarzając każdy z tych wierszy: Sancte Deus etc. A peste fame etc. A subitanea etc. A flagello etc. Miserere populo tuo etc.”⁸⁶.

Od r. 1876 alumni przy odmawianiu codziennych pacierzy jak i uczestniczeniu w różnych nabożeństwach kościelnych częściowo posługiwali się łacińskim modlitewnikiem pt. *Manuale devotionis* (Warszawa 1859)⁸⁷.

W omawianym okresie rozmyślanie w seminarium sandomierskim odprawiano na ogół według metody św. Ignacego Loyoli. Do 1908 r. prowadzono je w ten sposób, iż ojciec duchowy na głos wypowiadał swe myśli i uczucia lub czytał medytację z podręcznika, a uczniowie rozmyślali⁸⁸. Od tego czasu tylko na

⁸⁴ Tamże, s. 8 § 59. Od roku 1855 klerycy w czasie rannych pacierzy odmawiali także litanię do Najświętszego Imienia Jezusa. Podczas zaś rannych i wieczornych pacierzy odmawiali modlitwę do św. Stanisława Kostki „Jesu virgineae castitatis” (BSD, sygn. G. 1389, s. 1; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 27 X 1882 r.; PKat, 34 (1896), s. 779).

⁸⁵ Na odprawianie wspomnianych ćwiczeń duchownych przewidziane było pół godziny czasu (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 8 § 67). Statut ten postanawiał, iż klerycy „słuchają czytanej medytacji w trzech ustępach, a podczas każdego z tych, rozbierają w myśli to, co słyszeli sobie czytany, stosują do siebie i zachowują w pamięci” (tamże, Dział III, s. 8 § 59).

⁸⁶ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 59.

⁸⁷ Książeczka ta była 4 wydaniem znacznie poszerzonym modlitewnika opracowanego przez misjonarzy pt. *Devotio communis sacerdotum et clericorum Congregationis Missionis... Anno 1793, Vilnae, Typis Basilianis*. Składała się ona z: porannych i wieczornych modlitw, przygotowania do spowiedzi, modlitwy podczas Mszy św., przygotowania i dziękczynienia po Mszy św. i Komunii św. oraz innych modlitw i pieśni kościelnych. Modlitewnik prawie w całości został napisany w języku łacińskim. Na końcu modlitewnika zostały podane 22 pieśni kościelne w języku polskim (K. Mrowiec, *Liturgia i muzyka u Księża Misjonarzy w Polsce (1651-1939)*, „Nasza Przeszłość”, 13 (1961), s. 175-176). Od 1926 r. klerycy odmawiali codzienne pacierze z książeczki noszącej tytuł: *Preces matutinae ac vespertinae alumnorum Seminarium Sandomiriensis* (Sandomiriae 1926).

⁸⁸ Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 63. W bibliotece seminaryjnej poza kilkoma dziełami do rozmyślenia opracowanymi przez jezuitów i cystersów znajdowała się książka ks. Józefa Szymanowskiego pt. *Rozmyślania Ewangelii* (Wilno 1844). Przypuszczać należy, iż dzieła

początku roku szkolnego praktykowany był powyższy sposób. Pozostałą część roku klerycy, po uprzednim przygotowaniu punktów medytacji podczas wieczornych pacierzy, następnego dnia sami rozmyślali posługując się podręcznikiem⁸⁹.

W latach 1908-1910 alumni do medytacji używali dzieła jezuita Stanisława Solskiego pt. *Rozmyślanie na wszystkie dni całego roku* (cz. 1-2, Kraków 1902)⁹⁰. Od 1910 r. jako pomoc przy rozmyślaniu służył im podręcznik jezuita Brunona Vercruysse noszący tytuł: *Manuel de solide piété* (t. 1-2, Bruxellis 1871)⁹¹. Z ostatniego kursu alumni od 1913 r. posługiwali się w tym celu książką Hamona pt. *Rozmyślania na wszystkie dni roku* (t. 1-2, Warszawa 1913)⁹².

Po skończeniu rozmyślania alumni uczestniczyli we Mszy św. Do chwili urzędzenia w gmachu seminaryjnym kaplicy (tj. do 1865 r.) na Mszę św. i nabożeństwa chodzili do katedry. Uczestniczyli codziennie we Mszy św. zwanej „primarią”, w czasie której, zgodnie z dawnym zwyczajem, śpiewali litanię do Wszystkich świętych i suplikacje⁹³. W tym również okresie w porze letniej

tego używano jako podręcznika do rozmyślania (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności seminarium duchownego (1841-1866) – p. z 22 VII i 23 IX 1863 r.; ASD, Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1863-1876) – p. z 24 II 1875 r.).

⁸⁹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 63, 115, 178 i 313. Na sesji pedagogicznej 18 V 1917 r. wywiązała się na tle rannej medytacji alumnów ożywiona dyskusja. Różnica zdań w dyskusji dotyczyła problemu czy pedagogiczną jest rzeczą, aby znaczną część roku klerycy sami prowadzili rozmyślanie. W końcu jednak sesja, wychodząc z zasady, iż udoskonalenie w tym kierunku może nastąpić dopiero wówczas, gdy młodsze kursy będą oddzielone od starszych, postanowiła na razie żadnej zmiany do sposobu prowadzenia rozmyślania nie wprowadzać (tamże, s. 313).

⁹⁰ Cz. 2 (wspomnianej książki posiada zmieniony tytuł): *Rozmyślanie dla wiernych na wszystkie dni całego roku*, Kraków 1905 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 63 i 115).

⁹¹ Klerycy sandomierscy przy rozmyślaniu korzystali z tłumaczenia dokonane go z III wydania francuskiego przez J. d'Abancourta pt. *Przewodnik prawdziwej pobożności* (t. 1-2, Lwów 1878-1879, 1905).

⁹² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 178.

⁹³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 4 III 1865 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 7 IX 1859 r. Statut z 1841 r. stanowił, iż w czasie tej Mszy św., jeżeli „jest cum expositione SS. Sacramenti, servitores mensae i lector, śpiewać będą z wolna, donośnie litanię o Wszystkich świętych” (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 60). Ponadto sandomierska kapituła katedralna w piśmie z 15 IX 1860 r. poleciła rektorowi seminarium,

i dni pogodne (przez cały rok) udawali się do kościoła na adorację Najświętszego Sakramentu i pacierze wieczorne⁹⁴. W 1900 r. alumni własnym kosztem sprawili do kaplicy seminaryjnej obraz Matki Boskiej Częstochowskiej. Obraz ten umieszczono w ołtarzu, przed którym codziennie uczestniczyli we Mszy św.⁹⁵ Od 1859 r. z polecenia biskupa Juszyńskiego klerycy, dla dania przykładu wiernym, przystępowali w miesiącach letnich (od kwietnia do listopada) do Komunii św. na sumie⁹⁶. Do 1911 r. zgodnie z przepisami ustaw seminaryjnych, przystępowali do spowiedzi i Komunii św. dwa razy w miesiącu i większe święta w ciągu roku⁹⁷. Od tego czasu, dzięki zachętom zwierzchności seminaryjnej, stopniowo rozpowszechniła się wśród alumnów praktyka tygodniowej spowiedzi i codziennej Komunii świętej⁹⁸. Przed obiadem klerycy przeprowadzali rachunek szczegółowy i odmawiali „Anioł Pański”, a w czasie wielkanocnym „Regina celi”, z modlitwami za zmarłych⁹⁹. W refektarzu podczas obiadu i kolacji (z wy-

aby nakazał klerykom zachowywać wyżej wspomniany przepis statutu, ponieważ „do tych śpiewów przywiązane są odpusty wyrobione przez śp. X. Brodnickiego, kanonika sandomierskiego u św. Stolicy Apostolskiej w wieku 17” (ASD, Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi władzami (1846-1860) – p. z 15 IX 1860). Kapituła sandomierska (stosownie do życzenia biskupa sandomierskiego Zwierowicza) postanowiła także na sesji 9 IX 1903 r., aby w katedrze klerycy wszelkie śpiewy kościelne wykonywali razem z wiernymi w języku polskim (AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 140-142).

⁹⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 15 II i 13 III 1865 r.

⁹⁵ PKat, 38 (1900), s. 508.

⁹⁶ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 IX 1859 i 14 X 1861 r.

⁹⁷ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 63 stanowił, iż alumni „do świętych sakramentów pokuty i Ciała Pańskiego, przystępują dwa razy na miesiąc; tudzież we wszystkie znakomitsze święta Zbawiciela, Maryi Panny, SS. Apostołów i SS. Pańskich” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 30 IV 1853 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 XI 1855 r.; por. ASD, Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r., punkt 16).

⁹⁸ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 314; AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928; por. KDS, 4 (1911), s. 268-269; S. Szurek, *Ojciec duchowny i jego praca w seminarium kleryków*, Lwów 1923, s. 112.

⁹⁹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1974) – p. z 13 IX 1865 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 314. Według statutu z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 61 alumni modlitwę „Anioł Pański” obowiązani byli odmawiać po obiedzie.

jątkiem niedziel i świąt) po modlitwach słuchali czytanego przez lektora Pisma świętego albo książki o treści religijnej lub głoszonego przez kolegów kazania¹⁰⁰. Po obiedzie alumni udawali się do kaplicy seminaryjnej (lub kościoła) na wspólne nawiedzenie Najświętszego Sakramentu. Od 1911 r. (z wyjątkiem piątku i niedzieli) przed kolacją odprawiali półgodzinne czytanie duchowne i odmawiali „Anioł Pański”¹⁰¹. W tym czasie zwiększono liczbę godzin przeznaczonych na czytanie duchowne, dlatego, że od 1907 r. zostało ono połączone z wykładami ascetyki i mistyki, prowadzonymi przez ojca duchownego¹⁰².

Z relacji ojca duchownego Gašiorowskiego (złożonej na sesji pedagogicznej 18 V 1917 r.) wynika, iż praca na tym odcinku formacji duchowej młodzieży seminaryjnej prowadzona była w trzech kompletach. Pierwszy komplet stanowili klerycy kursu I, którzy w ciągu roku szkolnego w pięciu lekcjach tygodniowo (trwających po pół godziny) przerabiali całą ascetykę w zakresie elementarnym. Drugi komplet (składający się z alumnów kursów od II do V) w podobnym wymiarze godzin lekcyjnych pogłębiał ten sam materiał¹⁰³. Za podręcznik dla obydwóch kompletów służył słaby przekład polski dzieła kard. Morotiusa¹⁰⁴. Ponadto alumni posługiwali się przy nauce tego przedmiotu litografowanymi skryptami opracowanymi przez wykładowcę¹⁰⁵. Trzeci komplet składał się z seminarzystów ostatniego kursu, którzy przerabiali mistykę i zapoznawali się z życiem ka-

¹⁰⁰ W refektarzu były czytane między innymi: Martyrologium, dzieła Ojców Kościoła i pisarzy kościelnych oraz żywoty świętych. Statut z 1841 r. zalecał czytać klerykom między innymi podczas kolacji gazety krajowe (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 61).

¹⁰¹ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 145 i 151. Statut z 1841 r. polecał alumnom tylko w dni spowiedzi odprawiać czytanie duchowne z książeczki Tomasza à Kempis pt. *O naśladowaniu Jezusa Chrystusa* (Kraków 1916) lub z innego dzieła o treści religijnej (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8, § 64). Natomiast sesja pedagogiczna z 9 XI 1855 r. nakazała klerykom dwa razy tygodniowo (we wtorki i czwartki) prowadzić czytanie duchowne (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 XI 1855 r.).

¹⁰² Zob. rozdz. V, punkt b 4⁰ (teologia pastoralna) – niniejszej części publikacji.

¹⁰³ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 313.

¹⁰⁴ J. Morotius, *Cursus vitae spiritualis*, wyd. 3, Regensburg 1905, tłum. polskie – J. Rościszewski, *Przewodnik w życiu duchownym*, Warszawa 1895 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 169; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 415).

¹⁰⁵ ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 313.

ślańskim. Jako podręcznika używali pracy kard. Vivesa¹⁰⁶ (w latach 1910-1912), a następnie dobrze opracowanego w języku polskim skrótu dzieła Scaramelli'ego¹⁰⁷.

Stronę ascetyczną podawanych wiadomości alumni uzupełniali czytaniem duchownym dzieł z tej dziedziny opracowanych między innymi przez: św. Franciszka Salezego¹⁰⁸, W. Scupoli'ego¹⁰⁹, biskupa J. S. Pelczara¹¹⁰ i jezuitę A. Rodrigueza¹¹¹.

Po 1917 r. w metodzie formacji wewnętrznej kleryków sandomierskich nastąpiła pewna zmiana. Odtąd ojciec duchowny jedną godzinę lekcyjną w tygodniu (w przeciągu całego roku szkolnego) poświęcał na wykład teologii ascetyczno-mistycznej dla ostatnioletnich alumnów. Pozostałych zaś kleryków nauczał podstawowych wiadomości z zakresu teologii ascetycznej w wymiarze jednej godziny lekcyjnej tygodniowo (w ciągu półrocza). Ponadto wszyscy seminarzyści odprawiali codziennie półgodzinne czytanie duchowne¹¹².

Zajęcia dzienne alumni kończyli modlitwami wieczornymi i ogólnym rachunkiem sumienia. Wspólne pacierze wieczorne – zgodnie z przepisami statutu z 1841 r. – rozpoczynali o godz. 20. Po modlitwie do Ducha Świętego, ogólnym

¹⁰⁶ J. Vives y Tutó, *Compendium theologiae ascetico-mysticae*, Romae 1907 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 115, 169).

¹⁰⁷ J. B. Scaramelli, *Directorium asceticum*, t. 1-4, Gestel St. Michaélis 1848. Skróć tego dzieła napisał ks. K. Żelazowski, *Bądźcie doskonałymi*, wyd. 2, Warszawa 1904 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 145 i 313).

¹⁰⁸ Św. Franciszek Salezy, *Filotea*, tłum. pol. A. Jełowicki, Kraków 1920, wyd. XX. Misjonarzy pt. *Droga do życia pobożnego* (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 145 i 313).

¹⁰⁹ W. Scupoli, *Walka duchowna*, tłum. X. A. J., Kraków i Warszawa 1882 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), 145 i 313).

¹¹⁰ J. S. Pelczar, *Życie duchowne*, t. 1-2, Przemyśl 1913⁷ (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), 145 i 313).

¹¹¹ A. Rodriguez, *O postępowaniu w doskonałości i cnotach chrześcijańskich*. tłum. pol., X. K. Riedl. t. 1-6, Kraków 1894-1893 (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 313). Poza tym alumni używali żywotów świętych jako lektury do czytania duchownego. Książki do czytania duchownego klerykom (za zgodą sesji pedagogicznej) wyznaczał ojciec duchowny (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 63, 70, 115, 145 i 313; Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 13).

¹¹² AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 r.

rachunku sumienia, odmówieniu Pater Noster, Ave, Credo i litanii do Matki Bożkiej, dziękowali Panu Bogu za otrzymane w ciągu dnia dobrodziejstwa i polecali się dalszej Jego opiece oraz odmawiali modlitwę za dusze zmarłych „De profundis”. Pacierze wieczorne (wspólne) kończyli tymi samymi wersetami co modlitwy poranne¹¹³. Poza wspólnymi pacierzami klerycy odmawiali jeszcze przed udaniem się na spoczynek nocny modlitwy osobiste¹¹⁴.

2⁰ Okresowe

Poza codziennymi uczestniczyli także klerycy w okresowych ćwiczeniach duchownych: tygodniowych, miesięcznych i rocznych.

W czwartki, niedziele i święta alumni brali udział w nabożeństwach katedralnych¹¹⁵. Początkowo, po przeniesieniu seminarium do gmachu po benedyktynkach, przychodzili do katedry sandomierskiej w niedziele tylko na sumę. Z tego powodu kapituła uskarżała się, że „na nieszporych [...] w katedrze głucho i pusto, nie ma kto psalmów nieszpornych zaśpiewać”¹¹⁶. W 1905 r. zwierzchność seminaryjna zdecydowała więc, aby na każde nieszpory niedzielne do katedry posyłać 12 kleryków, z których 6 będzie śpiewać na chórze psalmy, a pozostali będą asystować w czasie nabożeństwa¹¹⁷. W czwartki alumni brali udział

¹¹³ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 62; por. BSD, sygn. G. 1389; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 9 XI 1855.

¹¹⁴ W praktyce nie był zachowywany przepis statutu z 1841 r. polecający klerykom po osobistych modlitwach wieczornych przeprowadzać ogólny rachunek sumienia (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 9 § 82; AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 r.; por. BSD, sygn. G. 1389).

¹¹⁵ Ponadto w czasie wizytacji pasterskich biskupów sandomierskich w kościołach parafialnych kilku alumnów brało udział w asyście pontyfikalnej. Podobnie w okresie zamknięcia Seminarium Duchownego w Kielcach, alumni sandomierscy asystowali w uroczystych nabożeństwach w miejscowej katedrze (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 12 V 1893 r.).

¹¹⁶ AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 151. Nie był zachowywany przepis statutu z 1841 r., Tyt. III, Dział VI, s. 12 § 127 nakazujący klerykom brać udział w nieszporych niedzielnych.

¹¹⁷ AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 151; ASD, Ustawy seminarium diec. z 3 II 1911 r., punkt 15. Przed 1904 r. wszyscy alumni chodzili do katedry tylko na nieszpory z wystawieniem Najświętszego Sakramentu oraz w większe święta w ciągu roku kościelnego (ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 27 X 1904 r.).

we Mszy św. wotywniej zwanej „Cibavit”¹¹⁸. W niedziele i święta przed sumą, pod kierunkiem wicerektora lub profesora rubrycystyki, odmawiali brewiarz w intencji dobrodziejów uczelni¹¹⁹. W te dni, w które nie szli na nieszpory do katedry, odprawiali przez pół godziny w kaplicy seminaryjnej adorację Najświętszego Sakramentu¹²⁰. W środy i soboty (od 1855 r. także w niedziele) odmawiali przed modlitwami wieczornymi cząstkę różańca św. W pozostałe dni tygodnia mówili różaniec prywatnie¹²¹. Od 1911 r. dwa razy (a po 1917 r. – trzy razy) w tygodniu podczas Mszy św. recytowali cząstkę różańca świętego¹²². Raz w tygodniu (wtorek, czwartek, piątek lub niedzielę) i święta głosili im konferencje ascetyczne albo ojciec duchowny lub jeden z profesorów¹²³. Od 1881 r. wprowadzono w katedrze sandomierskiej zwyczaj, iż w każdy piątek po skończonej „prima-

¹¹⁸ AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 16, 32 i 93; por. ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 27 X 1904 r.

¹¹⁹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 62; AKDS, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 30 IV 1853 r.; Akta funduszów i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 14 I 1856; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 VI 1876 r. Na początku XX stulecia kanonicy obowiązani byli w Wielkim Poście w katedrze przed rozpoczęciem nabożeństwa pasyjnego odmawiać razem „z klerykami kompletę recitando” (AKpDS, Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880, s. 131. Rada pedagogiczna często przypominała alumnom kursów teologicznych o obowiązku wcześniejszego zaopatrzenia się w brewiarze; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 26 VI 1876 i 26 VI 1884 r.).

¹²⁰ Nabożeństwu temu miał przewodniczyć ojciec duchowny. Celem jego było „podnieść i rozwinąć ducha pobożności i czci ku Najświętszemu Sakramentowi w alumnacie” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 236).

¹²¹ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 62; por. ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 XI 1855 r.

¹²² ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 151 i 314 r.

¹²³ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział IV, s. 9 § 84; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865) – p. z 17 IV 1850 i 30 IV 1853; ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 151 i 314. Sesja pedagogiczna 18 V 1917 r. rozważając problem konferencji ascetycznych głoszonych przez ojca duchownego do alumnów, opowiedziała się za tym, aby „od czasu do czasu, choćby raz na miesiąc konferencje te wypowiedział ktoś z zarządu seminarium” (ASD, Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 314).

rii”, klerycy wieńcem otoczywszy ołtarz ukrzyżowanego Zbawiciela, klęcząc śpiewali pieśń „Zawitaj, ukrzyżowany”¹²⁴.

Pod koniec omawianego okresu alumni w pierwsze niedziele miesiąca odprawiali rekolekcje, a w pierwsze piątki miesiąca uczestniczyli we Mszy św. o Najświętszym Sercu Jezusa, z wystawieniem Najświętszego Sakramentu¹²⁵.

W pierwszej połowie XIX stulecia wszyscy alumni raz w roku przed Wielkanocą odprawiali 3-dniowe rekolekcje. Takie same ćwiczenia duchowne mieli aspiranci przyjęci do seminarium przed rozpoczęciem roku szkolnego¹²⁶. W drugiej połowie XIX wieku wprowadzono dla wszystkich kleryków rozpoczynających rok szkolny 4-dniowe, a następnie 5-dniowe rekolekcje¹²⁷. W 1901 r. z powrotem zaprowadzono dla nich 3-dniowe ćwiczenia duchowne, 5-dniowe rekolekcje były zbyt uciążliwe szczególnie dla alumnów pierwszego kursu. Podzielono je na dwie tury trwające po 3 dni. Pierwszą turę odprawiali klerycy w kilka dni po przyjeździe z wakacji, drugą natomiast przed uroczystością Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny¹²⁸. Ponadto mieli 3-dniowe rekolekcje przed Wielkanocą. Rekolekcje wielkopostne dla seminarzystów prowadził w 1903 r. osobiście biskup sandomierski Zwierowicz wspólnie z rektorem i profesorami¹²⁹. Po odzyskaniu niepodległości kraju alumni dwa

¹²⁴ PKat, 19 (1881), s. 688.

¹²⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 r.; por. S. Kotkowski, *Seminarium Duchowne (1820-1970)*, KDS, 63 (1970), s. 136.

¹²⁶ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział III, s. 8 § 65 określił, iż klerycy pod kierunkiem wicerektora będą mieć każdego roku „rekolekcje przez dni trzy przed Wielkanocą – zaczynając w niedzielę kwietnia, a kończąc spowiedzią św. w Wielką Środę; zaś Komunię św. w Wielki Czwartek. Zaś wstępujący do seminarium odprawiają rekolekcje przez dni trzy, przed rozpoczęciem lekcji”. Przepis ten był w I połowie XIX wieku zachowywany (ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 6 X 1841 i 3 X 1843 r.; Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 4 X 1852 r.).

¹²⁷ PKat, 17 (1879), s. 686; 34 (1896), s. 634; 35 (1897), s. 637; 37 (1899), s. 618; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. z 5 IX 1864 r.; ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 12 IX 1867 i 10 IX 1868 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 243.

¹²⁸ PKat, 40 (1902), s. 9 i 812; por. Kubicki, *Początek roku szkolnego*, s. 267; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 23 XI 1901 i 8 X 1906 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 12 VI 1917 r.

¹²⁹ Zwierowicz sam ułożył plan rekolekcji i wyznaczył klerykom książki ascetyczne do czytania duchownego. On również wygłosił pierwszą naukę rekolekcyjną. Pozostałe 6 konferencji głosili wychowawcy seminaryjni. Biskup cztery razy dziennie w czasie

razy w roku odprawiali 4-dniowe rekolekcje według metody św. Ignacego Loyoli: przed uroczystością św. Stanisława Kostki i w Wielkim Poście¹³⁰. Na początku zaś roku szkolnego – pod kierunkiem ojca duchownego – mieli tylko jednodniowy dzień skupienia¹³¹.

Na rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego odprawiana była uroczysta Msza św. z błogosławieństwem Najświętszym Sakramentem¹³². Również na początku roku szkolnego odprawiano Mszę św. za zmarłych profesorów, alumnów i dobrodziejów seminarium¹³³. Przez całe miesiące (maj i październik) klerycy uczestniczyli w nabożeństwach ku czci Matki Boskiej¹³⁴. Przed uroczystością św. Stanisława Kostki i świętem Zesłania Ducha Świętego odprawiali nowennę. Poza uroczystościami związanymi z rokiem kościelnym i odpustami w katedrze i kościele seminaryjnym oraz świętych patronów poszczególnych dziedzin wiedzy filozoficzno-teologicznej, w sposób szczególny obchodzili święto swego patrona św. Stanisława Kostki¹³⁵. W r. 1855 za pozwoleniem administratora diecezji sandomierskiej ks. prałata Antoniego Zwoleńskiego, klerycy obrali św. Stanisława Kostkę swoim patronem¹³⁶. Z tej okazji odbyła się w katedrze sandomier-

rekolekcji przychodził do budynku seminaryjnego, aby razem z alumnami brać udział w rozmyślaniach, konferencjach i czytaniach duchownych. Do udziału w tych rekolekcjach zaproszeni byli wszyscy kapłani mieszkający w Sandomierzu (PKat, 41 (1903), s. 252).

¹³⁰ *Prima synodus dioecesisana sandomiriensis*, s. 132 § 251; por. KDS, 15 (1922), s. 212; ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 29 X 1924, 29 X 1925 i 28 X 1926 r.; por. AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 15 V 1919 i 9 VI 1928 r.

¹³¹ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 1 IX 1922 r.

¹³² PKat, 35 (1897), s. 637; KDS, 1 (1908), s. 265; 2 (1909), s. 235 i 302; 4 (1911), s. 268; 14 (1921), s. 149; por. ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 6 X 1841 i 16 IX 1844 r.; Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 4 X 1852; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 12 IX 1867 i 10 IX 1868; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 8 X 1906 r.

¹³³ PKat, 37 (1899), s. 763; 40 (1902), s. 508.

¹³⁴ ASD, Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898) – p. z 25 VI 1855; Liber sessionum (1895-1907) – p. z 12 I 1905; Kotkowski, *Seminarium Duchowne Sandomierzu*, s. 137.

¹³⁵ PKat, 35 (1897), s. 637; 42 (1904), s. 792; por. ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 12 I 1905 r. Do 1855 r. patronką seminarium była Najświętsza Maryja Panna.

¹³⁶ Kult tego świętego rozpowszechniony był już wśród kleryków seminarium sandomierskiego prowadzonego przez jezuitów. Po kasacie tego zakonu wygasła także i cześć młodzieży duchownej w Sandomierzu do św. Stanisława Kostki. Na nowo odżył kult tego świętego wśród alumnów seminarium diecezjalnego w tym mieście najpierw w formie

skiej wspaniała uroczystość. W przeddzień uroczystości, dnia 17 XI, obraz pędzla Józefa Baranowskiego, przedstawiający św. Stanisława w stroju nowicjusza jezuitów, przyjmującego Komunię św. z rąk anioła, procesjonalnie z gmachu seminaryjnego przeniesiono do katedry i umieszczono na środkowym ołtarzu (zwanym pod krzyżem) pięknie przystrojonym przez alumnów. W sam zaś dzień uroczystości i przez całą oktawę odprawiano Msze święte wotywnie i różne nabożeństwa z kazaniami. Klerycy w tym czasie przystępowali do Komunii św., rozważali życie świętego i śpiewali o nim hymn „Salve, Beate Kostkule”¹³⁷. Od tego czasu alumni corocznie w podobny sposób obchodzili uroczystość swego patrona i codziennie w pacierzu (rannym i wieczornym) odmawiali do niego modlitwę „Jesu virgineae castitatis”¹³⁸.

Kult św. Stanisława Kostki wzrósł jeszcze bardziej w seminarium sandomierskim, kiedy papież Leon XIII dnia 26 II 1886 r. obdarzył uroczystości katedralne ku jego czci łaską odpustu zupełnego¹³⁹. W r. 1889 alumni sprawili do wspomnianego obrazu swego patrona rzeźbione i bogato złożone ramy. Od 1892 r. uczelnia sandomierska posiada relikwie św. Stanisława Kostki, ofiarowane przez paulina, o. Piusa Przeździeckiego. Na ich pomieszczenie klerycy sprowadzili z Warszawy relikwiarz w formie miniaturowej monstrancji gotyc-

prywatnej od 1853 r., a w dwa lata potem – zaprowadzony został w sposób oficjalny (A. R[ewera], *Krótką wiadomość o czci św. Stanisława Kostki w mieście Sandomierzu*, PKat, 34 (1896), s. 777-778).

¹³⁷ [S. Bułakowski], *Korespondencja z sandomierskiego*, PKat, 1 (1863), s. 814-815; Rewera, *Krótką wiadomość...*, s. 778; Kubicki, *Antoni [Franciszek] Ksawery Sotkiewicz*, s. 175; por. ASD, *Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898)* – p. z 25 VI 1856 r. Hymn ten znajduje się w książce pt. *Officium Rakoczianum sive varia exercitia*, Budae 1783. Pierwszą i ostatnią zwrotkę hymnu podał Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 814-815.

¹³⁸ Bułakowski, *Korespondencja z sandomierskiego*, s. 814-815; Rewera, *Krótką wiadomość...*, s. 778-779; J. R[okoszny], *O czci św. Stanisława Kostki*, PKat, 37 (1899), s. 811; [P. Kubicki], *Uroczystość św. Stanisława Kostki i święcenia kapłańskie w kościele seminaryjnym w Sandomierzu*, KDS, 3 (1910), s. 471-473; PKat, 17 (1879), s. 804-805; 35 (1897), s. 747-748; AKDS, *akta seminaryjne, akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895)* – p. z 27 X 1882 r.

¹³⁹ Rewera, *Krótką wiadomość...*, s. 779; AKpDS, *Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880*, s. 83-84.

kiej. Relikwiarz ten na uroczystości świętego wystawiano w katedrze na ołtarzu środkowym¹⁴⁰.

Po przeniesieniu uczelni do gmachu klasztornego po benedyktynkach, odpustowe uroczystości św. Stanisława Kostki obchodzono w kościele seminaryjnym¹⁴¹. Uroczystościom tym łaski odpustu zupełnego pod zwykłymi warunkami dla wiernych biorących w nich udział nadał papież Pius X dnia 13 VI 1904 roku¹⁴². Kult św. Stanisława Kostki w seminarium przetrwał do końca omawianego okresu¹⁴³.

b. Święcenia

1° Warunki przyjęcia święceń

Ukoronowaniem wysiłku dla tych kleryków, którzy wytrwali w seminarium, były święcenia. Alumni promowani do nich musieli, zgodnie z przepisami prawa kanonicznego i ustawami seminaryjnymi, posiadać odpowiednie kwalifikacje. Ustawy seminaryjne wymagały od ordynandów odpowiedniego stopnia wiedzy; dokładnie określały z jakich traktatów teologii i w jakim zakresie klerycy mają być egzaminowani przed poszczególnymi święczeniami¹⁴⁴. Komisji egzami-

¹⁴⁰ Po „primarii”, odprawianej w czasie całej oktawy uroczystości św. Stanisława Kostki przed tym ołtarzem, dawano relikwie do ucałowania alumnom i wiernym (Rewera, *Krótką wiadomość...*, s. 778-779).

¹⁴¹ Kubicki, *Uroczystość św. Stanisława Kostki...*, s. 471-473; ASD, Liber sessionum (1895-1907) – p. z 12 I 1905 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 59.

¹⁴² Dokument papieski o udzieleniu odpustu znajduje się w zakrystii kościoła św. Michała w Sandomierzu.

¹⁴³ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934) – p. z 29 X 1924, 29 X 1925 i 28 X 1926 r.; por. F. J[op], *Uroczystość św. Stanisława Kostki w Sandomierzu*, KDS, 31 (1939), s. 397-398. W 1922 r. seminarium sandomierskie otrzymało od hr. W. Ledóchowskiego z Rzymu relikwie św. Stanisława Kostki (AKDS, Akta seminaryjne, Seminarium Duchowne sandomierskie (1918-1949) – p. z 21 VI 1922 r.).

¹⁴⁴ Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział V b, s. 10 § 91 stanowił, iż „alumni kończący seminarium i promowani ad Ordines, podlegają oddzielnym examinom”. Ponadto tenże statut określił, że „każden mający być święconym, examinowanym będzie przez examinatorów ordinandorum” (tamże, Dział X, s. 16 § 172). Statut także postanowił, aby uczniowie promowani „ad minores examinowani [byli]; e rudimentis fidei, tudzież [...] na subdiakony: z traktatów teologicznych, de actibus humanis, conscientia et legibus. Na diakony: de peccatis et virtutibus, pactis seu contractibus, de officiis variorum statuum. Na prezbjtery: de sacramentis, et censuris ecclesiasticis. Na approbate: o administrowaniu świętych sakramentów, mianowicie zaś pokuty (tamże, Dział V b, s. 10 § 92-96). Przepisy te były w praktyce zachowywane (ASD,

nacyjnej (złożonej na ogół z księży profesorów) zazwyczaj przewodniczył ordynariusz diecezji lub prowizorowie¹⁴⁵. Poza wyjątkowymi okolicznościami – zgodnie z przepisami statutu z 1841 r. – alumni promowani do święceń kapłańskich musieli posiadać ukończony pełny program studiów seminaryjnych. Klerycy bowiem, którzy nie opanowali przynajmniej w dostatecznym stopniu nauk wchodzących w zakres „ratio studiorum” lub byli ludźmi podejrzanych obyczajów – mieli w charakterze próby na pewien czas wstrzymane święcenia¹⁴⁶. Po 1918 r. zwierzchność seminaryjna zgodnie z przepisami prawa kanonicznego i zarządzeniami Stolicy Apostolskiej oraz ustawami synodu diecezji sandomierskiej przed dopuszczeniem alumnów do wyższych święceń przeprowadzała proces informacyjny¹⁴⁷. Z polecenia władzy diecezjalnej zamiar wyświęcenia kandydata na subdiakona był podawany do publicznej wiadomości w jego kościele parafialnym w celu polecenia go modlitwom wiernych i przekonania się, iż nie ma on żadnych przeszkód do wyższych święceń¹⁴⁸.

Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845 r. Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 2 VI 1860 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 19 II 1879 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. z 5 VI 1902 r.). Rząd Królestwa Polskiego wymagał od promowanych do święceń kapłańskich posiadania matury z przedmiotów „rosyjskich” (zob. rozdz. I, punkt 1 w niniejszej części publikacji).

¹⁴⁵ Wymagał tego statut z 1841 r., Tyt. III, Dział V b, s. 10 § 97. Przepis statutu był na ogół zachowywany (AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 17 I 1863 r.; por. ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845 r.).

¹⁴⁶ Bp Klemens Bąkiewicz określił w statucie z 1841 r., Tyt. III, Dział X, s. 16 § 168, iż „żaden z alumnów promowanym ad Ordinem Presbyteratus nie będzie, aż po zupełnym wysłuchaniu całego kursu nauk wykładanych, chyba w gwałtownym braku księży, w którym to razie, porozumiemy się zawsze ze zwierzchnością seminarium”. W dalszym ciągu zastrzegł prawodawca, że „alumn lubo wysłuchał całego kursu nauk, jeżeli [jednak nie uczynił] z nich [...] dostatecznego stopnia, lub podejrzany jest w obyczajach, przetrzymanym na czas dłuższy zostanie” (tamże, § 169). Przepisy te były zachowywane w życiu seminaryjnym (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 11 V 1855; AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 23 VIII 1866 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 28 VI 1884 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 6 V 1903 r.).

¹⁴⁷ Codex Iuris Canonici (can. 998 § 1, 999 i 1000 § 1); *Prima synodus dioecesisana sandomiriensis*, s. 100-101, § 160-161.

¹⁴⁸ Głoszone były tzw. zapowiedzi. Następnie proboszcz (własnej parafii ordynanda) przesyłał do władzy diecezjalnej świadectwo (*litterae testimoniales*) z wynikiem dochodzenia

Do chwili wprowadzenia w życie seminaryjne przepisów Kodeksu prawa kanonicznego klerycy mający przyjmować wyższe święcenia na ogół odprawiali 5-dniowe rekolekcje; natomiast otrzymujący niższe święcenia – mieli 3-dniowe ćwiczenia duchowne¹⁴⁹. Od 1918 roku alumni przed przyjęciem święceń subdiaconatu i kapłaństwa odprawiali 6-dniowe, a przed pozostałymi święczeniami 4-dniowe rekolekcje¹⁵⁰.

Opinię o dopuszczeniu kleryka do święceń wydawała sesja pedagogiczna¹⁵¹. Ostatecznie decydował o tym ordynariusz diecezji¹⁵². On również w wypadku braku u kandydata odpowiedniego wieku do święceń, zwracał się do Stolicy Apostolskiej o uzyskanie dla niego dyspensy od wieku („ex defectu aetatis”)¹⁵³. Po powstaniu styczniowym rząd zaborczy lękając się patriotycznej działalności młodych kapłanów, nie zezwalał przez szereg lat ordynariuszom diecezji sandomierskiej na zanoszenie podobnego rodzaju próśb do Stolicy Apostolskiej¹⁵⁴.

i zapowiedzi (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929) – p. z 10 I 1924 i 14 VI 1926 r.).

¹⁴⁹ ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 11 V 1855 r.; Księga sesji pedagogicznych (1874-1886) – p. z 19 II 1879 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 6 VI 1878 r.

¹⁵⁰ ASD, Księga posiedzeń sesji (1919-1934), s. 20 i p. z 11 II 1926 r.; por. KDS, 21 (1928), s. 322-323. Rekolekcje alumni kończyli – zgodnie z przepisami statutu z 1841 r. – spowiedzią i przyjęciem Komunii świętej (Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział X, s. 16 § 172).

¹⁵¹ Promowanie kleryków do święceń według statutu z 1841 r. miało być przedmiotem sesji nadzwyczajnych (Statut z 1841 r., Tyt. II, s. 5 § 29). Przepis ten był w praktyce zachowywany (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 28 VI 1849 i 24 XII 1850 r.).

¹⁵² Statut z 1841 r., Tyt. III, Dział X, s. 16 § 168; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 31 VII 1862 r.

¹⁵³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 23 IX 1841 r.; Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866) – p. z 26 X 1860 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 14 XI 1857 r.; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. z 28 I 1875 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 3 III 1884; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. z 5 VII 1902 r.

¹⁵⁴ Książe Czerkaskij, dyrektor główny Komisji Rządowej SW i D, zwracając prośbę bpa sandomierskiego do Stolicy Apostolskiej o dyspensę od wieku oznaczonego prawem kanonicznym do wyższych święceń dla dwóch kleryków pisał, iż „obdarzenie charakterem kapłańskim osób zbyt młodych [...] nie dosyć jeszcze przejętych ważnością swego przyszłego stanu [...] często mogłoby się stać i szkodliwym, czego dowodzą ostatnie w kraju tutejszym

Ordynariusz także udzielał alumnowi, przynależnemu do jego diecezji, pisemnego pozwolenia (*litterae dimissoriae*), ażeby mógł być święconym przez innego biskupa¹⁵⁵. Ordynandy zaś przed wyższymi święczeniami składali wyznanie wiary, deklarację o dobrowolności i (od 1918 r.) przysięgę antymodernistyczną oraz zobowiązywali się, że będą wierni swej diecezji i posłuszni władzy kościelnej. Ponadto przed wyższymi święczeniami musieli postarać się o prowizję (tytuł do święceń – *titulus ordinationis*), czyli o stanowisko kapłańskie, na którym by mogli w przyszłości pracować i utrzymywać się¹⁵⁶.

2⁰ Czas i miejsce święceń

Stałego terminu i miejsca święceń nie było. Udzielano przeważnie święceń dwa razy w roku: na jesieni w czasie Suchych Dni i w Wielką Sobotę. Od połowy XIX wieku udzielano święceń również przed uroczystością św. Stanisława Kostki, Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i Zesłania Ducha Świętego¹⁵⁷. Poza tym udzielano święceń kapłańskich alumnom odpowiednio przygotowanym w tym czasie, kiedy byli oni potrzebni do pracy duszpasterskiej. W XIX stuleciu zdarzały się wypadki, że neoprezbiterów pozostawiano przez pewien czas w seminarium, aby pogłębiali wiedzę teologiczną i lepiej zapoznali

nieporządku i szkodliwe działania, w których przyjęło nader czynny udział wielu księży, szczególnie zaś młodych” (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) – p. z 21 VI 1865 r.)

¹⁵⁵ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 31 V 1854 i 6 III 1869 r.; Akta alumnów seminarium duchownego (1895-1903) – p. z 19 II 1902 r.

¹⁵⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844) – p. z 25 X 1842 r.; Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869) – p. z 28 III 1854 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 2 VIII 1885 r.; Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 13 V 1910; ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845 r.; Actus provisionis (1918-1937) – p. z 14 VIII 1918 r. Do subdiakonu za prowizję służyły różne tytuły. Najczęstszym tytułem przed r. 1918 był „ad titulum vicariatus”, a po tym roku – tytuł służby w diecezji („titulo servitii dioecisani”).

¹⁵⁷ PKat, 17 (1879), s. 804; KDS, 9 (1916), s. 94; 15 (1922), s. 212; por. ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 1 II 1845 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 14 XI 1869; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919), s. 243; AKDS, Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895) – p. z 3 VI 1885, 20 III i 11 VI 1886, 24 IX 1887 r.

się z ceremoniami kościelnymi oraz pomagali wikariuszom katedralnym w sprawowaniu funkcji duszpasterskich¹⁵⁸.

W omawianym okresie na ogół seminarzyści kursu I przed uroczystością św. Stanisława Kostki lub Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny przywdziewali suknie duchowne¹⁵⁹. Tonsury i czterech święceń niższych udzielano (przed 1918 r.) klerykom kursu filozoficznego albo teologicznego I zwykle w tym samym dniu¹⁶⁰. Natomiast poszczególne święcenia wyższe przyjmowali alumni ostatniego kursu w odstępach czasu przepisanych przez prawo kościelne¹⁶¹.

Święcenia najczęściej miały miejsce w katedrze i kościołach sandomierskich oraz kaplicy seminaryjnej lub biskupiej¹⁶². W czasie sprawowania rządów w diecezji sandomierskiej przez administratorów bez sakry biskupiej,

¹⁵⁸ Przebywający w seminarium neoprezbiterzy podlegali tym samym przepisom regulaminu co inni alumni. Rada pedagogiczna, biorąc pod uwagę to, iż przebywanie neoprezbiterów w seminarium jest korzystne dla ogółu kleryków, zwróciła się 23 VI 1866 r. do biskupa sandomierskiego z prośbą, aby wcześniej „ostatnioletniego alumna Machnickiego raczył poświęcić na kapłaństwo i pozostawić na prawach ucznia seminarium” (ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 23 VI 1866). Biskup zgodził się spełnić prośbę wychowawców seminaryjnych (tamże, p. z 25 VI 1866 r.).

¹⁵⁹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 1 XI 1866 r.; Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919) – p. z 13 XI 1918 r. Wyjątkowo w 1914 r. Rada pedagogiczna zdecydowała, aby „nowowstępujący alumni w suknię duchowną ubierali się nie wcześniej jak na Wielkanoc” (tamże, s. 224).

¹⁶⁰ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 9 III 1859 i 14 XI 1869 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 6 XI 1903; PKat, 17 (1879), s. 804.

¹⁶¹ ASD, Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 10 XII 1865 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 9 IV 1905 r.; PKat, 34 (1896), s. 457; 39 (1901), s. 270; KDS, 4 (1911), s. 153; 5 (1912), s. 330. Zgodnie ze statutem z 1841 r. (Tyt. III, Dział X, s. 16 § 171) corocznie dla posługi w ceremoniach katedralnych wyświęcano wcześniej dwóch diakonów spośród alumnów ostatniego roku.

¹⁶² ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 7 VII 1845 r.; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 7 VI 1903 r.; KDS, 11 (1918), s. 84. Święceń udzielano także niekiedy w kościołach parafialnych znajdujących się w różnych punktach diecezji sandomierskiej (PKat, 18 (1880), s. 410; ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1846) – p. z 2 X 1842 r.).

termin i miejsce ich udzielania były uzależnione od święceń w sąsiednich diecezjach¹⁶³.

Zabudowania seminarium diecezjalnego po 1906 r.

¹⁶³ ASD, Dzieje i sesje seminarium (1820-1946) – p. z 20 XI 1842 r.; Księga sesji pedagogicznych (1848-1874) – p. z 11 V 1855; AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919) – p. z 10 VIII 1909 r.

ZAKOŃCZENIE

Seminarium Duchowne w Sandomierzu, nie doczekało się dotychczas obszerniejszego naukowego opracowania całości swych dziejów¹. Praca niniejsza poświęcona 85-letnim jego dziejom miała na celu przynajmniej częściowo tę lukę zapełnić. Jako studium historyczne oparta została głównie na materiałach źródłowych, z których dotąd prawie nikt nie korzystał, dlatego zawiera wiele nowych wiadomości, daleko wykraczających poza kilka dotychczasowych znanych faktów. W związku z tym, w obecnym podsumowaniu, warto zwrócić uwagę tylko na te wyniki przeprowadzonych w niej badań, które, jak się wydaje, posiadają szczególną wartość dla omawianego tematu.

W pierwszym rozdziale niniejszej części publikacji zostało omówione położenie uczelni sandomierskiej, a w pewnej mierze także innych seminariów duchownych (a także innych tego typu szkół w kraju), na tle sytuacji polityczno-kościelnej zwłaszcza w Królestwie Polskim. Przy czym na szczególną uwagę zasługuje (przed pierwszą wojną światową) wpływ na życie seminaryjne czynników rządowych, usiłujących kształcić i wychowywać alumnów w duchu obstrzonych zasad józefinizmu oraz dążących do ich rusyfikacji. Słowem, wychowanie kłeryka i doprowadzenie go do placówki duszpasterskiej w seminariach duchownych Królestwa Polskiego było jednym łańcuchem trudności, którego pierwsze ogniwo tkwiło w ukazie carskim z 20 XI 1875 r. uzależniającym przyjęcie aspiranta do seminarium od zatwierdzenia miejscowego gubernatora, a ostatecznie – w prawie z 20 V 1895 r. – uzależniającym nominację neoprezbitera na stanowisko parafialne od posiadania przez niego matury z przedmiotów „rosyjskich”².

W dalszych rozdziałach pracy poświęconych strukturze i rozwojowi seminarium sandomierskiego, zostały przytoczone liczne dowody źródłowe świad-

¹ Literatura traktująca o tym seminarium została omówiona we wstępie niniejszej części publikacji.

² P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915*, cz. 1, t. 1, Sandomierz 1933, s. 151-152.

czące o trosce władz diecezjalnych o należyte jego uposażenie, jak również o solidne wykształcenie i wychowanie alumnów.

Przy omówieniu zespołu dydaktyczno-wychowawczego podkreślone zostało w sposób szczególny stanowisko wicerektora, który w pierwszych latach omawianego okresu, zgodnie z przepisami statutu seminaryjnego z 1841 r., poza innymi funkcjami pełnił także obowiązki, w dzisiejszym znaczeniu, ojca duchownego. Świadczy to, iż w tym czasie, w systemie wychowawczym wzorowano się na seminariach prowadzonych w Polsce przez księży „komunistów”, z których zgromadzenia jeszcze przed 1841 r. rekrutowali się pierwsi wychowawcy alumnów sandomierskich³. Ponadto fakt ten tłumaczyć należy również tym, że prawodawcą statutu z 1841 r. był biskup nominat sandomierski Klemens Bąkiewicz, który poprzednio, jako należący do zgromadzenia księży „komunistów” sprawował funkcje wicerektora w seminarium kieleckim⁴. O tym, iż organizacja zespołu dydaktyczno-wychowawczego seminarium sandomierskiego w pierwszych latach omawianego okresu, była wzorowana na przepisach Instytutu Księża „Komunistów”, świadczy także istnienie w nim dwóch odrębnych urzędów: wicerektora (wychowawcy) i spowiednika⁵. Studium niniejsze wykazało, że uczelnia sandomierska przed 1886 r. posiadała obok wicerektora – duchownego wychowawcy – także osobnego spowiednika, zwanego niekiedy ojcem duchownym. Wprawdzie nie ma, co do tego wątpliwości dopiero po r. 1846, ale wzięwszy pod uwagę przepisy seminaryjne i panującą w nim praktykę, można bez większych

³ Zob. część pierwszą niniejszej publikacji. Por. F. Puchalski, *Seminarium kieleckie*, Kielce 1902, s. 19-20; J. Zdanowski, *Seminarium duchowne w Kielcach, Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia*, Kielce 1927, s. 21-22.

Zgromadzenie księży „komunistów” – „Institutum clericorum saecularium in communi viventium” – nazwane tak dla wspólnego życia, które prowadzili. W Polsce nazywano ich także „bartoszkami”, dlatego ze założył ich w Bawarii ks. Bartłomiej Holzhauser (1613-1658). Do Polski z Niemiec sprowadził ich w 1683 r. biskup poznański Stefan Wierzbowski (1664-1687), powierzając im zarząd seminarium św. Jana w Warszawie, skąd rozeszli się po całej Polsce. Objęli oni kierownictwo w seminariach: Janowie, Łucku, Kielcach i Węgrowie (J. Górka, *Żywot i dzieła Wielebnego Sługi Bożego Bartłomieja Holzhausera*, Tarnów 1908; A. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Lublin 1961, s. 37).

⁴ Puchalski, *Seminarium kieleckie*, s. 62; por. część pierwszą książki.

⁵ Podobnie było w seminariach prowadzonych w Polsce przez księży „komunistów” z tą różnicą, iż w nich czasem wicerektora, a nie spowiednika, nazywano ojcem duchownym (M. Brudzisz, *Dzieje seminarium duchownego w Janowie Podlaskim pod zarządem Księża Komunistów (1684-1782)*, Lublin 1966 (mps AUKUL).

obaw przyjąć, że i wcześniej obowiązku spowiednika alumnów nie pełnił nikt z przełożonych, których zakres władzy ograniczał się do „forum externum”, ale specjalnie do tego wyznaczony kapłan.

Szczegółowych poszukiwań wymagało ustalenie kompletnego wykazu zespołu dydaktyczno-wychowawczego i opracowanie krótkich biografii wchodzących w jego skład osób. Wynika z tych szkiców biograficznych, iż seminarium posiadało wielu kapłanów zasłużonych na polu naukowym, religijnym i społeczno-kulturowym.

Warto także zwrócić uwagę na zestawienia sumaryczne ilustrujące rozwój liczbowy oraz rekrutację społeczną i terytorialną alumnatu sandomierskiego⁶.

Zamykając przedstawienie dziejów uczelni sandomierskiej, wypada jeszcze rozpatrzyć kilka kwestii, jakie nasuwają uzyskane rezultaty – właśnie w związku z zagadnieniem stanu liczbowego alumnatu. Przede wszystkim trzeba odpowiedzieć na pytanie: czy seminarium to w dostateczny sposób zaspakajało zapotrzebowanie w diecezji sandomierskiej na nowych kapłanów?

Z tabeli ilustrującej, w odstępach 10-letnich, stan powołań kapłańskich w seminarium sandomierskim od 1841 do 1926 r. wynika, że przeciętna liczna wiernych przypadająca na 1 alumna najkorzystniej przedstawia się w latach 60. i 70. XIX stulecia oraz 30. XX wieku. Najmniej zaś korzystnie stan ten przedstawiał się w latach 90. XIX wieku⁷. Natomiast, gdy chodzi o liczbę wiernych przypadających na jednego neoprezbitera, to najbardziej korzystnie przedstawiała się ona w połowie XIX wieku, a najmniej korzystnie na przełomie XIX i XX stulecia⁸.

Na podstawie źródeł można także zilustrować jak przedstawiał się powyższy problem w poszczególnych etapach omawianego okresu.

Na początku opisywanych dziejów seminarium sandomierskiego na jednego kłeryka przypadało 11.355 wiernych, a na jednego neoprezbitera 79.486 wiernych⁹. Stan taki był niezadawalający. W latach 1840-1846 święcenia kapłańskie otrzymało 51 alumnów; przeciętnie rocznie diecezja otrzymała około

⁶ Aneks II, III, IV.

⁷ Aneks V: Stan powołań kapłańskich w seminarium w Sandomierzu od 1841 do 1926 r. (w odstępach dziesięcioletnich) w korelacji z liczbą wiernych diecezji sandomierskiej.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

8 neoprezbiterów¹⁰. W tym zaś czasie średnio rocznie z różnych powodów opuszczało stanowiska parafialne od 13 do 4 kapłanów¹¹.

Bliższa analiza danych statystycznych wspomnianej wyżej tabeli wykazuje, iż omawiana sprawa najlepiej przedstawiała się w połowie XIX stulecia, gdyż na jednego neoprezbitera wypadało 50.735 wiernych¹². Mimo to diecezja wówczas także odczuwała niedobór duchowieństwa. Świadczy o tym pismo administratora diecezji sandomierskiej Antoniego Zwoleńskiego, skierowane do Komisji Rządowej SW i D dnia 24 XU 1856 r. Administrator informował w nim, iż „wprzeciągu 10. lat umiera rocznie 10 kapłanów, a kurs nauk w seminarium najmniej lat 5 trwać musi, to jest, 2 lata nauk przygotowawczych i filozofii, a 3 lata teologii, przeto, aby ubytek zmarłych przez wyświęcenie nowych kapłanów był zastąpionym, potrzeba utrzymywać alumnów 50”¹³. Tymczasem pod koniec roku szk. 1855/1856 otrzymało 7 alumnów święcenia kapłańskie, a w seminarium pozostało ogółem 29 kleryków. W następnym zaś roku szkolnym opuściło uczelnię sandomierską 4 neoprezbiterów, a pozostało – 39 alumnów¹⁴. Stan ten znacznie się pogorszył po powstaniu styczniowym¹⁵. Biskup sandomierski w piśmie z 27 III 1865 r. donosił księciu Czerkaskiemu, dyrektorowi głównemu Komisji Rządowej SW i D, iż „zwykle w seminarium tutejszym bywało alumnów 40, dziś jest 20. Liczna wyświęconych kapłanów w stosunku do umierających rocznie, jest jak jeden do trzech [...], wkrótce przyjdzie do zupełnego braku duchowieństwa”¹⁶. W celu ratowania stanu liczbowego alumnatu, przyjęto w tym czasie większą liczbę aspirantów ze skasowanych klasztorów, a także z innych diecezji, nawet spoza granic Królestwa Polskiego, zwłaszcza z Litwy i Białorusi¹⁷.

¹⁰ Dzieląc liczbę 51 przez 6 otrzymujemy 8,5.

¹¹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871), p. 9 IX 1847; Akta t. s. ogólnych urzędzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865), p. 5 VII i 7 VIII 1845 r.

¹² Aneks V.

¹³ AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871) – p. 24 XI 1856.

¹⁴ Aneks V.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869), p. 27 III 1865.

¹⁷ Aneks IV; por. Kubicki, *Bojownicy kapłani...*, cz. 3, t. 3, s. 39-46; AKDS, Akta seminaryjne, Akta funduszy i reperacji seminarium (1844-1871), p. 3 i 7 VII, 6 IX 1865; 6 II

Pomimo tych przedsięwzięć diecezja sandomierska w dalszym ciągu od-
czuwała niedobór duchowieństwa. W tym czasie umierało w niej średnio w roku
8 kapłanów, a przybywało neoprezbiterów od 4 do 7¹⁸. Niedobór duchowień-
stwa świeckiego uzupełniano zakonnikami ze skasowanych po powstaniu stycz-
niowym klasztorów. Świadczy między innymi o tym sprawozdanie rektora semi-
narium Krupińskiego przesłane dnia 8 II 1873 r. konsystorzowi sandomierskie-
mu, w którym pisał, iż „według statystycznego obrachowania, liczba 38 alum-
nów przebywających wówczas w uczelni nie jest dostateczną na diecezję sando-
mierską i jak braknie zakonników, to wielki brak okaże się kapłanów po para-
fiach. Brak zaś alumnów pochodzi z braku seminaryjnych funduszków”¹⁹.

Dopiero w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku sytuacja, gdy o zaspokojenie
zapotrzebowania na nowych kapłanów w diecezji, nieco się poprawiła²⁰. Stan
ten jednak był krótkotrwały. Na przełomie XIX i XX stulecia niedobór duch-
owieństwa w diecezji sandomierskiej, jak świadczą urzędowe pisma jej ordyna-
riuszy skierowane do władz państwowych, przybrał wprost rozmiary katastro-
falne²¹. Z pism tych wynika, że w latach 1888-1897 z powodu braku księży wa-
kowało 55 wikariatów i 43 probostwa²². Natomiast święcenia kapłańskie otrzy-
mało w tym okresie tylko 76 wychowanków seminarium sandomierskiego²³. Do
obsady więc wakujących stanowisk parafialnych zabrakło 22 księży. Chcąc usu-
nąć niedobór duchowieństwa potrzeba było przyjmować do seminarium rocznie

i 16 VII, 19 X 1866; Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871) –
p. 25 VI 1865; Akta alumnów seminarium (1870-1881) – p. 10 I i 6 VII 1870 r.

¹⁸ Aneks II; por. AKDS, Akta seminaryjne, Akta naukowego usposobienia profesorów
i alumnów seminarium (1842-1869), p. 21 XII 1867; Akta funduszków i reperacji seminarium
(1844-1871) – p. 30 I 1868.

¹⁹ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów seminarium (1870-1881), p. 8 II 1873.

²⁰ W roku szk. 1890/1891 na jednego neoprezbitera wypadało 52.919 wiernych
(Aneks V).

²¹ W roku szk. 1900/1901 na jednego neoprezbitera przypadało 153.493 wiernych
(zob. Aneks V).

²² W latach tych zmarło w diecezji sandomierskiej 82 księży pracujących w duszpaster-
stwie (AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) –
p. 29 VIII 1898). W ostatnich latach XIX wieku wzrosła jeszcze bardziej śmiertelność wśród
duchowieństwa tejże diecezji. Rocznie umierało od 10 do 12 księży (PKat, 36 (1898), s. 124;
38 (1900), s. 507).

²³ Aneks II.

około 30 aspirantów²⁴. Warunek ten został zrealizowany dopiero w roku szk. 1904/1905²⁵. Tymczasem jak wynika z pisma biskupa sandomierskiego Antoniego F. Sotkiewicza, skierowanego 20 XII 1898 r. do ministra spraw wewnętrznych, w diecezji sandomierskiej liczącej wówczas 730.940 wiernych było 254 księży świeckich i 2 zakonników. Nie było obsadzonych z powodu braku duchowieństwa 15 wikariatów i 6 probostw. Ponadto biskup zaznaczył w piśmie, iż należałoby powiększyć liczbę wikariuszy w parafiach uprzemysłowionych²⁶.

W następnych latach jeszcze bardziej wzrósł niedobór duchowieństwa diecezjalnego między innymi dlatego, że władze rządowe nie chciały zatwierdzić neoprezbiterów nie posiadających matury z przedmiotów „rosyjskich” na stanowiska parafialne²⁷. We wrześniu 1901 r. było w diecezji około 30 wakujących placówek parafialnych²⁸. Wprawdzie w następnych roku liczna ta spadła do 21 nieobsadzonych placówek²⁹, jednak w 1903 r. znów wzrosła do 27, a w 1904 r. wynosiła aż 37³⁰. Dla zlikwidowania tego niedoboru duchowieństwa potrzeba było w okresie 2-3 lat wyświęcić corocznie na kapłanów od 15 do 20 alumnów. Tymczasem od roku szk. 1901/1902 opuściło ogółem seminarium sandomierskie tylko 23 neoprezbiterów³¹. Wprawdzie liczba w tym czasie przyjętych aspirantów do seminarium wahała się rocznie do 17 do 35, ale spośród nich około 2/3 dochodziło do święceń kapłańskich. Reszta z różnych powodów przed czasem opuszczała uczelnię³².

²⁴ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. 29 VIII 1898.

²⁵ Aneks II.

²⁶ Bp Antoni F. Sotkiewicz w celu lepszego zilustrowania katastrofalnego niedoboru duchowieństwa w owym czasie podał w piśmie, iż w r. 1820 diecezja sandomierska miała 320.000 katolików, których obsługiwało 277 księży świeckich i 56 zakonników (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 106).

²⁷ Zob. rozdz. I, punkt 1 niniejszej części publikacji.

²⁸ AKDS, Akta seminaryjne, Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903) – p. 14 IX 1901.

²⁹ Tamże, p. 15 XII 1902.

³⁰ Ponadto konieczną rzeczą było powiększyć liczbę wikariuszy. W tym czasie, podobnie jak w latach poprzednich, liczba umierających księży przewyższała liczbę neoprezbiterów (AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918), s. 304, 325, 334).

³¹ Tamże, s. 325; Aneks II.

³² AKDS, Akta seminaryjne, Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1895-1903), p. 14 IX 1901; Aneks II.

Niedobór duchowieństwa w diecezji sandomierskiej zaczął maleć dopiero od 1904 r., kiedy seminarium zostało przeniesione do obszerniejszego gmachu po benedyktynkach w Sandomierzu. Odtąd bowiem stopniowo wzrastała zarówno liczba alumnatu jak i neoprezbiterów³³.

Sumując powyższe należy dać negatywną odpowiedź na postawione pytanie odnośnie stanu liczbowego alumnatu sandomierskiego. Seminarium bowiem w ciągu omawianego okresu nie zaspakajało w dostatecznej mierze zapotrzebowania diecezji sandomierskiej na nowych kapłanów.

Przy omawianiu spraw związanych z alumnami seminarium sandomierskiego na uwagę zasługuje także ich czynny udział w życiu patriotycznym i społecznym narodu, zwłaszcza w okresie powstania styczniowego.

Spośród zagadnień dotyczących się wewnętrznego funkcjonowania seminarium, rozdział V niniejszej części publikacji, poświęcony nauczaniu, posiada najwięcej materiału, opartego głównie na źródłach archiwalnych, dającego dosyć dokładny obraz seminaryjnego kształcenia teoretycznego i praktycznego z uwzględnieniem jego ewolucji. W związku z tym rozdziałem studium powstaje problem czy alumni w seminarium sandomierskim otrzymywali wykształcenie stosowne do potrzeb czasów i warunków, w jakich mieli pracować jako kapłani?

Z materiałów omówionych w niniejszej pracy płynię wnioski, iż uczelnia sandomierska zgodnie ze swoim przeznaczeniem miała nastawienie pastoralne. Stanowiłoby to jej plus, gdyby formacja duszpasterska, którą dawała alumnom, była odpowiednio pogłębiona intelektualnie. Tymczasem aż do pierwszych lat

³³ Aneks II i V. W diecezji sandomierskiej według statystyki z 1906 r. na jednego księdza wypadało 2.000 wiernych. Spośród zaś 7 ówczesnych diecezji Królestwa Polskiego najlepiej pod tym względem przedstawiały się stosunki w diecezji sejneńskiej (2.500), a najgorzej w diecezji lubelskiej (3.600 wiernych na jednego kapłana) – ([W. Kosiński], *Potrzeba naszego duszpasterstwa parafialnego*, [aut. podpis.:] W. K., KDS, 4 (1911), s. 45). W diecezji sandomierskiej w 1908 r. na jednego kapłana czynnie pracującego w duszpasterstwie wypadało 3.246 wiernych (KDS, 1 (1908), s. 365). W tym roku wyjątkowo liczba neoprezbiterów przewyższała liczbę zmarłych kapłanów, gdyż z seminarium wyszło 8 nowo wyświęconych, a w diecezji zmarło 8 księży (tamże). W 1909 r. na jednego kapłana przypadało w diecezji sandomierskiej 2.811 wiernych (KDS, 3 (1910), s. 97). w 1910 r. w diecezji wskutek długoletniego zastoju wytworzyło się dziwne położenie; z jednej strony brak było etatów dla nowo wyświęconych księży, a z drugiej brak kapłanów dla obsłużenia wiernych, których liczba wciąż wzrastała. Z tego powodu powiększył się niedobór duchowieństwa. Na jednego kapłana czynnie pracującego w duszpasterstwie wypadało 3.721 wiernych (KDS, 4 (1911), s. 1). Pod koniec omawianego okresu z r. 1921 w diecezji sandomierskiej na jednego kapłana przypadało 2.743 wiernych, a na jednego neoprezbitera 57.077 wiernych (W. Kosiński, *Garstka danych statystycznych*, KDS, 14 (1921), s. 44; por. Aneks V.

XX wieku minusem formacji intelektualno-duszpasterskiej w seminarium sandomierskim, podobnie jak zresztą w ówczesnych tego typu uczelniach Królestwa Polskiego, była na ogół powierzchowność studiów, słaba podbudowa teoretyczna przedmiotów praktycznych, nacisk na opanowanie funkcji kapłańskich bez głębszego osadzenia ich w doktrynie. Dopiero w ostatnich latach omawianego okresu zwrócono uwagę w seminarium na pogłębienie studiów filozoficzno-teologicznych. Wyrażając powyższe w sposób skrótowy można określić, że seminarium w tym czasie było bardziej szkołą „zawodową” przyszłych kapłanów niż wyższą uczelnią teologiczną. Przy tym należy zaznaczyć, iż jako takie zapewniało swoim absolwentom dostateczną, w stosunku do ówczesnych potrzeb diecezji sandomierskiej, składającą się w znacznej większości z parafii wiejskich, formację intelektualno-duszpasterską. Oczywiście absurdem byłoby mówić o rzeczywiście niezbyt wysokim poziomie naukowym seminarium sandomierskiego posługując się tymi kryteriami, jakie stosujemy dzisiaj sądząc o stopniu wykształcenia. Nonsensem także byłoby rozpatrywać poziom studiów tejże uczelni w oderwaniu od „ratio studiorum” ówczesnych seminariów duchownych istniejących w kraju, które aż do czasów II Rzeczypospolitej Polskiej na ogół nie stały wysoko pod względem nauczania.

Podobnie jak nauczanie, tak samo i systemu wychowania, któremu omówieniu poświęcony został ostatni rozdział rozprawy, stosowanego w seminarium sandomierskim nie można jednoznacznie ocenić. Zaletą formacji ascetycznej aplikowanej alumnom sandomierskim było akcentowanie roli wiary i pobożności w życiu kapłańskim i troska przełożonych o wychowanie ich na gorliwych duszpasterzy.

System wychowawczy stosowany w uczelni sandomierskiej miał jednak i swoje braki. Opierał się on prawie do końca XIX stulecia bardziej na kontroli niż zaufaniu wobec alumnów. W tym czasie przełożeni często kurczowo trzymali się modelu wychowania zamkniętego, bojąc się wpływów mogących wyniknąć z kontaktu kleryków ze „światem”, tak jakby alumni na zawsze mieli pozostać w seminaryjnej klauzurze. Przy tym dosyć surowa dyscyplina stwarzała wśród wychowanków niechętnie nastawienie do przełożonych.

*

Reasumując powyższe należy stwierdzić, że zewnętrzna struktura seminarium sandomierskiego przed r. 1885 wzorowana była na uczelniach duchownych prowadzonych w Polsce przez księży „komunistów”. Natomiast w omawianym okresie wewnętrzna struktura tejże uczelni „ratio studiorum” i metoda

wychowania oparta była na modelu wypracowanym przez księży misjonarzy. W wychowaniu duchowieństwa reprezentowali oni „styl francuski, zamknięty, łączący jednak w sobie dość harmonijnie splecioną formację intelektualną z nachyleniem duszpasterskim i specyficzną, dość surową ascetyką”³⁴.

Budynek seminarium sandomierskiego (około 1906 r.)

Ponadto wypada zaznaczyć, że omówione tu w historycznym rozwoju na przestrzeni 85 lat uczelnia sandomierska, dodatkowo prezentuje się na tle istniejących wówczas w kraju seminariów duchownych. Należy także dodać, iż uczelnia była i jest zespolona z diecezją sandomierską nie tylko zbieżnością jubileuszowych rocznic i więzami formalno-organizacyjnymi, ale również przez doniosłą rolę, jaką odegrała w życiu całej diecezjalnej społeczności. Przygotowała jej, jak i innym diecezjom, wielu kapłanów zasłużonych na polu naukowym, kulturalnym i społeczno-religijnym.

³⁴ M. Rechowicz, *Rozwój seminariów duchownych w Polsce a II Sobór Watykański*, „Ateneum Kapłańskie”, 59 (1967), t. 70, s. 19. Natomiast księży „komuniści” stosowali w seminariach przez siebie prowadzonych niemiecki model wychowania, bardziej otwarty (tamże, s. 18).

Wobec zaś tego, że właściwe rozwiązanie wciąż aktualnej kwestii formacji kapłańskiej suponuje także dobrą znajomość historycznego rozwoju uczelni duchownych, mniemać należy, iż niniejsze studium poświęcone seminarium sandomierskiemu, przynajmniej w niewielkim stopniu przyczyni się do lepszego poznania metod wychowawczych polskiego duchowieństwa.

ANEKSY

Aneksy I do V zostały sporządzone na podstawie materiałów znajdujących się w źródłach:

1. Rękopiśmiennych:

AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844); Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów Seminarium Duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1866); Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869); Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871); Akta alumnów seminarium (1870-1881); Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895); Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918); Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903); Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919); Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929).

ASD, Akta seminarium sandomierskiego z r. 1844 i 1845; Akta seminarium sandomierskiego obejmujące listy alumnów pod względem spisu wojskowego (1846-1867); Akta seminarium sandomierskiego t. s. aspirantów do stanu duchownego (1867-1871); Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919).

2. Drukowanych:

Schematyzmy Diecezji Sandomierskiej z lat 1841-1927;

Materiały dla statističeskago opisanija radomskoj guberni. Sobrany i izdany pod rukovodstvam' b. Načalnika guberni Knjazja V. M. Dołgorukova, vyp. 3, Radom 1884, s. 5-9;

„Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 1 (1908), s. 199-200, 264-266, 365-366; 2 (1909), s. 235-237; 9 (1916), s. 59; 14 (1921), s. 43-45.

Aneks I
 Stan liczbowy zespołu profesorskiego
 w korelacji ze stanem ilościowym alumnatu seminarium
 w latach 1841-1926

Rok szkolny	Liczba		na 1 profesora przypada alumnów	
	profesorów	alumnów	z dokładnością dziesiątą	w zaokrągleniu
1	2	3	4	5
1841/1842	4	46	11,5	12
1842/1843	4	47	11,8	12
1843/1844	4	50	12,5	13
1844/1845	4	37	9,3	9
1845/1846	4	31	7,8	8
1846/1847	5	43	9,6	9
1847/1848	6	42	7	7
1848/1849	5	44	8,8	9
1849/1850	5	41	8,2	8
1850/1851	5	42	8,4	8
1851/1852	5	36	7,2	7
1852/1853	5	34	6,8	7
1853/1854	6	33	5,5	6
1854/1855	7	36	5,1	5
1855/1856	6	29	4,8	5
1856/1857	6	39	6,5	7
1857/1858	6	44	7,3	7
1858/1859	5	43	8,6	9
1859/1860	5	45	9	9
1860/1861	5	47	9,4	9
1861/1862	5	44	8,8	9
1862/1863	6	31	5,2	5
1863/1864	6	29	4,8	5
1864/1865	6	21	3,5	4
1865/1866	7	33	4,7	5
1866/1867	7	35	5	5
1867/1868	7	39	5,6	6
1868/1869	6	41	6,8	7
1869/1870	6	37	6,2	6
1870/1871	7	40	5,7	6
1871/1872	7	41	5,9	6
1872/1873	7	38	5,4	5
1873/1874	7	53	7,6	8
1874/1875	7	54	7,7	8
1875/1876	7	47	6,7	7
1876/1877	7	42	6	6
1877/1878	4	39	9,8	10

1878/1879	6	36	6	6
1879/1880	6	32	5,3	5
1880/1881	6	34	5,7	6
1881/1882	6	40	6,7	7
1882/1883	6	46	7,7	8
1883/1884	6	53	8,8	9
1884/1885	7	54	7,7	8
1885/1886	7	55	7,9	8
1886/1887	8	48	6	6
1887/1888	8	50	6,3	6
1888/1889	8	48	6	6
1889/1890	8	40	6,1	6
1890/1891	8	45	5,6	6
1891/1892	7	42	6	6
1892/1893	7	43	6,1	6
1893/1894	6	46	7,7	8
1894/1895	6	44	7,3	7
1895/1896	7	59	8,4	8
1896/1897	7	61	8,7	9
1897/1898	7	60	8,6	9
1898/1899	7	65	9,3	9
1899/1900	7	56	8	8
1900/1901	7	55	7,9	8
1901/1902	7	62	8,9	9
1902/1903	6	66	11	11
1903/1904	7	69	9,9	10
1904/1905	6	86	14,3	14
1905/1906	8	74	9,3	9
1906/1907	9	80	8,9	9
1907/1908	9	86	9,6	10
1908/1909	11	80	7,3	7
1909/1910	11	80	7,3	7
1910/1911	11	75	6,8	7
1911/1912	12	81	6,7	7
1912/1913	12	95	7,9	8
1913/1914	11	87	7,9	8
1914/1915	11	93	8,5	9
1915/1916	10	96	9,6	10
1916/1917	9	108	12	12
1917/1918	8	105	13,1	13
1918/1919	9	106	11,8	12
1919/1920	9	98	10,9	11
1920/1921	8	105	13,1	13
1921/1922	10	101	10,1	10
1922/1923	12	106	8,8	9
1923/1924	12	101	8,4	8
1924/1925	14	111	7,9	8
1925/1926	16	108	6,8	7
Ogółem	617	4850	7,9	8

Aneks II
Stan liczbowy alumnów seminarium diecezjalnego w Sandomierzu
w latach 1841-1926

Rok szkolny	Przyjętych	Wydalonych	Zmarłych	Neoprezbiterów	Ogółem pod koniec roku
1	2	3	4	5	6
1841/1842	22	4	1	6	46
1842/1843	15	4	-	10	47
1843/1844	17	5	1	8	50
1844/1845	12	8	1	16	37
1845/1846	3	3	-	6	31
1846/1847	21	-	1	8	43
1847/1848	-	3	-	6	42
1848/1849	9	2	1	4	44
1849/1850	6	3	-	6	41
1850/1851	12	3	-	8	42
1851/1852	9	1	-	14	36
1852/1853	10	2	1	9	34
1853/1854	11	2	-	10	33
1854/1855	13	3	-	5	36
1855/1856	3	3	-	7	29
1856/1857	15	1	-	4	39
1857/1858	15	2	1	7	44
1858/1859	11	3	-	9	43
1859/1860	19	4	-	13	45
1860/1861	11	2	-	7	47
1861/1862	15	6	-	12	44
1862/1863	8	11	-	10	31
1863/1864	7	3	-	6	29
1864/1865	2	5	-	5	21
1865/1866	29	10	-	7	30
1866/1867	9	2	1	4	35
1867/1868	17	6	-	7	39
1868/1869	17	1	-	14	41
1869/1870	7	1	-	10	37
1870/1871	11	1	-	7	40
1871/1872	13	5	-	7	41
1872/1873	10	3	-	8	38
1873/1874	23	4	-	4	53
1874/1875	12	-	-	11	54
1875/1876	7	5	-	9	47
1876/1877	6	3	-	8	42
1877/1878	6	2	-	7	39
1878/1879	9	1	-	11	38
1879/1880	8	7	-	5	32

1880/1881	9	1	-	6	34
1881/1882	14	-	-	7	40
1882/1883	11	1	-	4	46
1883/1884	19	-	-	12	53
1884/1885	14	8	-	5	54
1885/1886	10	-	-	9	55
1886/1887	7	9	-	5	48
1887/1888	11	-	-	9	50
1888/1889	10	2	-	10	48
1889/1890	13	5	-	7	49
1890/1891	8	-	-	12	45
1891/1892	11	9	-	5	42
1892/1893	14	1	-	10	45
1893/1894	11	2	-	8	46
1894/1895	12	10	1	33	44
1895/1896	22	3	-	4	59
1896/1897	16	5	1	6	61
1897/1898	11	6	-	6	60
1898/1899	16	3	1	7	65
1899/1900	3	3	-	9	56
1900/1901	6	-	2	5	55
1901/1902	22	7	-	8	62
1902/1903	18	3	-	11	66
1903/1904	17	10	-	4	69
1904/1905	35	10	-	8	86
1905/1906	14	17	-	9	74
1906/1907	19	2	3	8	80
1907/1908	23	9	-	8	86
1908/1909	15	6	-	15	80
1909/1910	12	3	-	9	80
1910/1911	17	7	-	15	75
1911/1912	24	4	-	14	81
1912/1913	28	2	-	12	95
1913/1914	15	7	-	16	87
1914/1915	14	1	-	7	93
1915/1916	26	5	-	18	96
1916/1917	41	10	-	19	108
1917/1918	20	6	-	17	105
1918/1919	22	8	-	13	106
1919/1920	24	12	-	20	98
1920/1921	30	7	-	16	105
1921/1922	18	6	-	16	101
1922/1923	24	4	-	15	106
1923/1924	21	3	-	23	101
1924/1925	26	4	-	12	111
1925/1926	27	10	-	20	108
Razem	1258	349	16	799	485

Aneks III
Miejsce pochodzenia aspirantów
przyjętych do seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926

Rok szkolny	Liczba aspirantów z podziałem na pochodzenie			
	miasto	wieś	nieustalone	ogółem
1	2	3	4	5
1841/1842	12	8	2	22
1842/1843	9	3	3	15
1843/1844	10	5	2	17
1844/1845	8	3	1	12
1845/1846	2	1	-	3
1846/1847	11	7	3	21
1847/1848	5	2	1	8
1848/1849	4	4	1	9
1849/1850	4	2	-	6
1850/1851	7	3	2	12
1851/1852	4	2	3	9
1852/1853	4	5	1	10
1853/1854	6	4	1	11
1854/1855	8	3	2	13
1855/1856	1	1	1	3
1856/1857	9	5	1	15
1857/1858	7	6	2	15
1858/1859	6	4	1	11
1859/1860	10	5	4	19
1860/1861	8	2	1	11
1861/1862	9	3	3	15
1862/1863	5	2	1	8
1863/1864	3	2	2	7
1864/1865	1	1	-	2
1865/1866	14	8	7	29
1866/1867	5	3	1	9
1867/1868	5	8	4	17
1868/1869	9	6	2	17
1869/1870	5	1	1	7
1870/1871	6	4	1	11
1871/1872	8	5	-	13
1872/1873	8	2	-	10
1873/1874	11	8	4	23
1874/1875	7	4	1	12
1875/1876	3	3	1	7
1876/1877	3	2	1	6
1877/1878	1	2	3	6
1878/1879	5	3	1	9

1879/1880	3	4	1	8
1880/1881	4	4	1	9
1881/1882	9	5	-	14
1882/1883	6	4	1	11
1883/1884	12	7	-	19
1884/1885	8	6	-	14
1885/1886	5	3	2	10
1886/1887	5	2	-	7
1887/1888	6	5	-	11
1888/1889	6	4	-	10
1889/1890	7	5	1	13
1890/1891	4	3	1	8
1891/1892	5	6	-	11
1892/1893	9	5	-	14
1893/1894	8	3	-	11
1894/1895	6	6	-	12
1895/1896	10	12	-	22
1896/1897	9	7	-	16
1897/1898	5	6	-	11
1898/1899	7	9	-	16
1899/1900	1	2	-	3
1900/1901	3	3	-	6
1901/1902	9	13	-	22
1902/1903	8	10	-	18
1903/1904	12	5	-	17
1904/1905	11	24	-	35
1905/1906	4	10	-	14
1906/1907	7	12	-	19
1907/1908	8	15	-	23
1908/1909	4	7	4	15
1909/1910	4	5	3	12
1910/1911	3	11	3	17
1911/1912	6	18	-	24
1912/1913	11	17	-	28
1913/1914	8	7	-	15
1914/1915	5	5	4	14
1915/1916	11	15	-	26
1916/1917	12	29	-	41
1917/1918	5	15	-	20
1918/1919	8	14	-	22
1919/1920	6	18	-	24
1920/1921	6	24	-	30
1921/1922	2	16	-	18
1922/1923	7	17	-	24
1923/1924	3	18	-	21
1924/1925	7	19	-	26
1925/1926	8	19	-	27
Ogółem	556	616	86	1258
%	44,2	49	6,8	100

1869/70	7	1	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1870/71	11	-	-	-	-	-	-	-	9	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
1871/72	13	1	-	-	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1872/73	10	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1873/74	23	-	-	-	-	-	-	-	21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1874/75	12	-	-	1	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1875/76	7	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-1
1876/77	6	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1877/78	6	-	1	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1878/79	9	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1879/80	8	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1880/81	9	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1881/82	14	-	-	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
1882/83	11	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1883/84	19	1	-	-	-	-	-	-	16	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1884/85	14	-	-	-	-	-	-	-	13	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1885/86	10	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1886/87	7	11	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1887/88	11	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1888/89	10	1	-	-	-	-	-	-	9	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1889/90	13	1	-	-	-	-	-	-	11	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1890/91	8	2	-	2	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1891/92	11	1	-	-	-	-	1	-	4	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1892/93	14	2	-	1	-	1	-	-	11	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1893/94	11	4	-	-	-	-	-	-	8	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1894/95	12	1	-	2	-	-	-	-	4	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1895/96	22	1	-	5	-	-	-	-	12	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1896/97	16	-	-	-	1	-	-	-	9	1	-	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1897/98	11	1	-	-	-	-	-	-	5	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1898/99	16	1	-	2	-	-	-	-	9	1	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
1899/00	3	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1900/01	6	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1901/02	22	3	-	-	-	-	-	-	20	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1902/03	18	-	-	-	-	-	1	-	13	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1903/04	17	2	-	-	-	-	-	-	16	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1904/05	35	-	-	6	-	-	-	-	25	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1905/06	14	-	-	1	-	-	-	-	12	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1906/07	19	-	-	-	1	-	-	-	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1907/08	23	1	-	-	-	-	-	-	22	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1908/09	15	-	-	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1909/10	12	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1910/11	17	-	-	-	-	-	-	-	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1911/12	24	1	-	-	-	-	-	-	23	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1912/13	28	2	-	2	-	-	-	-	23	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1913/14	15	-	-	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1914/15	14	1	-	-	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1915/16	26	1	-	2	-	-	-	-	22	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1916/17	41	4	-	4	-	-	-	-	36	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1917/18	20	-	-	3	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1918/19	22	-	-	-	-	-	-	-	21	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1919/20	24	-	-	2	-	-	-	-	22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1920/21	30	-	-	1	-	-	-	-	29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1921/22	18	-	-	-	-	-	-	-	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1922/23	24	-	-	-	-	-	-	-	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1923/24	21	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1924/25	26	1	-	1	-	-	-	-	23	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1925/26	27	-	-	1	-	-	-	-	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	1258	41	7	69	2	2	3	1000	7	3	43	10	14	3	9	25	2	16				

Aneks V

Stan powołań kapłańskich w seminarium w Sandomierzu
od 1841 do 1926 r. (w odstępach dziesięcioletnich)
w korelacji z liczbą wiernych diecezji sandomierskiej

Rok szkolny	Liczba			Na 1 alum- na przypada wiernych	Na jednego neoprezbitera przypada wiernych
	alumnów	neoprezbiterów	wiernych w diecezji		
1840/1841	35	5	397.431	11.355	79.486
1850/1851	42	8	405.876	9.664	50.735
1860/1861	47	7	393.621	8.375	56.232
1870/1871	40	7	493.789	12.445	71.113
1880/1881	34	6	497.789	15.524	87.970
1890/1891	43	12	527.816	14.112	52.919
1900/1901	55	5	635.023	13.954	153.493
1910/1911	75	15	767.464	11.609	58.043
1920/1921	105	16	913.234	8.697	57.077

Aneks VI¹
Program Wydziału Przygotowawczego

L.p.	Nazwa przedmiotu	Liczba tygodniowa godzin w roku szkolnym ²					
		1842/43	1849/50	1864/65	1877/78	1879/80	1905/06
1.	Historia biblijna	3 (2)				1	2
2.	geografia	2 (1)					
3.	egzegeza			5	4	5	
4.	teologia pastoralna		2 (1)				
5.	historia powszechna			2	2	2	2
6.	historia starożytna			2			
7.	wymowa kościelna	1 (1)	2 (1)				
8.	filozofia			5			
9.	logika				2	2	
10.	rubrum		1 ½ (1)				
11.	ceremonie kościelne	1 (1)	2 (1)				
12.	śpiew kościelny	1 (2)	3 ½ (2)	2	2	1	2
13.	katechizm		1,1/2 (1)	3	2	2	
14.	katechetyka						3
15.	fizyka	1 ½ (1)	3 ½ (2)				
16.	literatura łacińska	3 (2)	3 (2)				
17.	język łaciński	13 ½ (8)	11 (7)	5	5	5	6
18.	język grecki				21	1	
19.	literatura polska	3 (2)		2	3	2	
20.	język polski					3	4
21.	język francuski						2
22.	język niemiecki						2
23.	język rosyjski				1	1	3
Razem godzin w tygodniu		31 (21)	26 (16)	26	25	26	26

¹ Aneksy VI, VII, VIII zostały opracowane tylko do roku szk. 1905/1906 dlatego, że do tego czasu w „ratio studiorum” seminarium sandomierskiego uwzględniane były wydziały, od tego zaś roku szkolnego poszczególne kursy.

Aneksy powyższe zostały sporządzone na podstawie rozkładów lekcyjnych z 6 X 1842 r. (AKDS, Akta seminaryjne, Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów Seminarium Duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1866); 17 IV 1859 r.); 17 IV 1850 (tamże); 1 IX 1864 r. (tamże); 10 XI 1877 r., 4 IX 1879 i 10 X 1905 r. (BSD, Akta t. s. rozkładów lekcyjnych (1877-1905), brak sygn.).

² Do roku szk. 1849/1850 cyfry przed nawiasem oznaczają liczbę godzin, a w nawiasie liczbę lekcji. W pozostałych latach szkolnych cyfry oznaczały liczbę godzin lekcyjnych.

Aneks VII
Program Wydziału Filozoficznego

L.p.	Nazwa przedmiotu	Liczba tygodniowa godzin w roku szkolnym					
		1842/43	1849/50	1864/65	1877/78	1879/80	1905/06
1.	historia biblijna	3 (2)					
2.	geografia	2 (1)					
3.	archeologia	4 (2)	3 ½ (2)	2	1	2	1
4.	hermeneutyka				1	1	
5.	introdukcja			2	1	1	1 og.
6.	egzegeza			5	4	5	4
7.	teologia moralna		5 (3)				
8.	teologia pastoralna		2 (1)				
9.	historia Kościoła						2
10.	historia powszechna			2	2	2	2
11.	historia starożytna			2			
12.	historia Polski			1			
13.	wymowa kościelna						
14.	filozofia	1 (1)	2 (1)	6	5	5	8
15.	rubrum	9 ½ (6)	6 (4)				
16.	ceremonie kościelne	½ (1)	1 ½ (1)		1	1	1
17.	śpiew kościelny	½ (1)	½ (1)	2	2	1	2
18.	katechizm	2 (2)	2 (2)				
19.	katechetyka		1 ½ (1)				3
20.	fizyka	1 ½ (1)					
21.	literatura łacińska	3 (2)	3 (2)	2	1	1	
22.	język łaciński				3	3	5
23.	język grecki				1	1	
24.	literatura polska	3 (2)		2	2	2	3
25.	język francuski						2
26.	język niemiecki						2
27.	język rosyjski						4
Razem godzin w tygodniu		30 (21)	28 (17)	26	25	26	41

Aneks VIII
Program Wydziału Teologicznego

L.p.	Nazwa przedmiotu	Liczba tygodniowa godzin w roku szkolnym					
		1842/43	1849/50	1864/65	1877/78	1879/80	1905/06
1.	egzegeza	4 ½ (3)	7 (4)	5	4	5	4
2.	introdukcja specjalna						1
3.	teologia dogmatyczna	3 ½ (2)	3 (2)	3	4	4	4
4.	teologia moralna	5 (3)	3 (2)	4	4	4	4
5.	teologia pastoralna	1 ½ (1)	2 (1)	1	1	1	2
6.	prawo kanoniczne	4 (2)	3 (2)	4	3	3	3
7.	historia Kościoła	4 ½ (3)	3 (2)	3	1	4	2
8.	wymowa kościelna	4 (2)	2 (1)	2	2	2	2
9.	patrologia			1	1	1	
10.	rubrum (teoretyczne)	½ (1)	1 ½ (1)	1	1	1	
11.	administracja sakramentów św.	½ (1)					1
12.	ceremonie kościelne	½ (1)			1	1	
13.	śpiew kościelny	1 ½ (2)	3 ½ (2)	2	2	2	1
14.	sztuka kościelna						1
15.	język rosyjski						3
16.	historia Rosji				2		
Razem godzin w tygodniu		30 (22)	28 (17)	26	26	28	28

Aneks IX
Rozkład lekcynj z roku szk. 1907/1908

Ordo scholae anno 1907/8.

Class	Cursum theologicum	Cursum philosophicum	Cursum philologum I	Cursum philologum
II	9-10 Theologia pastoralis 28	Philosophia 14	Philosophia 14	Lingua Latina 11
	10-11 Dogmat. fundamentali 28	Archaeologia 14	C a t e c h e t i c a 11	Lingua Latina 11
	11-2a H. scripturae Sacrae 28	Verborum 14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
	2-3 Historia ecclesiastica 28	14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
III	9-10 Spec. Dogmat. specialis 28	L i t t e r a e P o l o n i c a e 11	Philosophia 14	Historia Universalis 11
	10-11 Theologia moralis 28	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	11-2a Theologia et d. Latina (1-2) 28	Archaeologia 14	Lingua Latina 14	11
	2-3 J u s C a n o n i c u m 28	Philosophia 14	Philosophia 14	Lingua Latina 11
IV	9-10 Theologia moralis 28	L i t t e r a e P o l o n i c a e 11	Philosophia 14	Historia Universalis 11
	10-11 H. scripturae Sacrae 28	Scripturae 14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
	11-2a Dogmat. fundamentali 28	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	2-3 Lingua et d. Latina (1-2) 28	Philosophia 14	C a t e c h e t i c a 11	11
V	9-10 Theologia moralis 28	Philosophia 14	Philosophia 14	Historia Universalis 11
	10-11 Theologia pastoralis 28	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	11-2a Lingua et d. Latina (1-2) 28	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	2-3 C o n c e p t u s 28	Lingua Latina 14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
VI	9-10 Dogmatica specialis 28	L i t t e r a e P o l o n i c a e 11	Philosophia 14	Historia Universalis 11
	10-11 H. scripturae Sacrae 28	Scripturae 14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
	11-2a Theologia moralis 28	Philosophia 14	C a t e c h e t i c a 11	11
	2-3 H. scripturae Sacrae 28	Philosophia 14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
VII	9-10 Theologia moralis 28	Lingua Latina 14	Lingua Latina 14	Lingua Latina 11
	10-11 J u s C a n o n i c u m 28	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	11-2a J u s C a n o n i c u m 28	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	2-3 Theologia (1-2) 28	C a t e c h e t i c a 11	Philosophia 14	Historia Universalis 11

Aneks X
Rozkład lekcynj z roku szk. 1907/1908

Ordo scholae an. 1907/8.

Class	Cursum I	Cursum II	Cursum III	Cursum IV	Cursum V
II	9-10 Theologia Pastoralis 28	Philosophia 14	Philosophia 14	L. Rossica 11	11
	10-11 Dogmat. Specialis 28	Dogmat. Fundam. 14	Archaeologia 14	C a t e c h e t i c a 11	11
	11-2a Theologia Pastoralis 28	H. scripturae Sacrae 14	14	L. Latina 14	L. Polonica 11
	2-3 Historia ecclesiastica 28	14	14	L. Rossica 11	L. Latina 11
III	9-10 Theologia Pastoralis 28	14	14	L. Polonica 14 et Germanica 11	11
	10-11 Dogmat. Specialis 28	14	14	Historia Universalis 11	11
	11-2a Lingua et d. Latina (1-2) 28	Dogmat. Fundam. 14	L i t t e r a e P o l o n i c a e 11	Philosophia 14	Historia Universalis 11
	2-3 J u s C a n o n i c u m 28	14	14	L. Latina 14	L. Latina 11
IV	9-10 Theologia Pastoralis 28	14	14	Philosophia 14	L. Rossica 11
	10-11 Dogmat. Specialis 28	14	14	L. Latina 14	Historia Universalis 11
	11-2a Theologia Pastoralis 28	14	14	Historia Universalis 11	Historia Universalis 11
	2-3 Lingua et d. Latina (1-2) 28	Dogmat. Fundam. 14	L i t t e r a e P o l o n i c a e 11	L. Polonica 11	L. Latina 11
V	9-10 Theologia Pastoralis 28	Dogmat. Fundam. 14	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	10-11 Dogmat. Specialis 28	L. Rossica 14	Archaeologia 14	C a t e c h e t i c a 11	11
	11-2a Theologia Pastoralis 28	14	L. Rossica 11	L. Latina 14	L. Latina 11
	2-3 C o n c e p t u s 28	14	14	11	11
VI	9-10 Theologia Pastoralis 28	14	14	L. Latina 14	L. Rossica 11
	10-11 Dogmat. Specialis 28	Dogmat. Fundam. 14	L i t t e r a e P o l o n i c a e 11	L. Polonica 11	11
	11-2a Theologia Pastoralis 28	14	14	L. Latina 14	Historia Universalis 11
	2-3 C o n c e p t u s 28	14	14	L. Rossica 11	L. Latina 11
VII	9-10 Theologia Pastoralis 28	14	14	L. Latina 14	L. Polonica 11
	10-11 Dogmat. Specialis 28	Dogmat. Fundam. 14	Philosophia 14	Historia Universalis 11	11
	11-2a Theologia Pastoralis 28	14	14	L. Rossica 11	Historia Universalis 11
	2-3 C o n c e p t u s 28	14	14	L. Latina 14	L. Latina 11

WYKAZ SKRÓTÓW

AAK	–	Archiwum Archidiecezji w Krakowie
AAN	–	Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ABMK	–	„Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, Lublin 1959-
ADK	–	Archiwum Diecezjalne w Kielcach
AGAD	–	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AKDL	–	Archiwum Kurii Diecezjalnej w Lublinie
AKDS	–	Archiwum Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu
AKMK	–	Archiwum Księży Misjonarzy w Krakowie na Kleparzu
AKMS	–	Archiwum Księży Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu
AKpDS	–	Archiwum Kapituły Katedralnej w Sandomierzu
APRK	–	Archiwum Prowincji Małopolskiej OO. Reformatorów w Krakowie
ASD	–	Archiwum Seminarium Duchownego w Sandomierzu
AUKUL	–	Archiwum Uniwersyteckie KUL
BAV	–	Biblioteca Apostolica Vaticana
BSD	–	Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu
BUKUL	–	Biblioteka Uniwersytecka KUL
EKość	–	<i>Encyklopedia kościelna</i> , red. M. Nowodworski, A. Zaremba, S. Biskupski, Warszawa, Płock, Włocławek 1873-1933.
KDS	–	„Kronika Diecezji sandomiejskiej”, Sandomierz 1908-
Komisja Rządowa SW i D	–	Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych
Komisja Rządowa SWD i OP	–	Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego
Komisja Rządowa WR i OP	–	Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

PKat		„Przegląd Katolicki”, Warszawa 1863-1939, 1984-
KUL	–	Katolicki Uniwersytet Lubelski
LThK	–	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , hrsg. J. Höfer, K. Rahner, Freiburg im Br. 1957-1965
OABMK	–	Ośrodek ABMK
PEK	–	<i>Podręczna encyklopedia kościelna</i> , t. 1-44, supl., wyd. Z. Chełmicki [i in.], Warszawa 1904-1916
PSB	–	<i>Polski słownik biograficzny</i> , Kraków 1935-
RTK	–	„Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, Lublin 1949-
WAPL	–	Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie
WAPR	–	Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział w Radomiu
WAPS	–	Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział w Sandomierzu

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

A. ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE¹

ARCHIWUM KURII DIECEZJALNEJ W SANDOMIERZU (AKDS)²

1. Akta seminaryjne

Akta t. s. Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1789-1844).

Akta alumnów wysyłanych do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej (1824-1868).

Akta alumnów seminarium (1825-1831).

Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1831-1844).

Akta t. s. raportów, wykazów, list alumnów i profesorów seminarium duchownego oraz egzaminów aspiranckich konkursowych i seminaryjnych (1833-1866).

Akta t. s. funduszków, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1866).

Akta naukowego usposobienia profesorów i alumnów seminarium (1842-1869).

Akta urzędzeń ogólnych (1825-1831).

Akta t. s. spisu wojskowego alumnów seminarium (1844-1871).

¹ Teksty źródłowe przytaczane są w niniejszej rozprawie zgodnie z zasadami podanymi przez I. Ichnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 7 (1962), s. 99-124. W wyjątkowych wypadkach zachowane zostały duże litery tam, gdzie według Instrukcji winny być małe. Przytoczone w pracy daty są podane według nowego stylu.

² Archiwum kurialne w Sandomierzu znajduje się w stadium porządkowania. Akta podzielone zostały na zespoły, ale nie posiadają jeszcze sygnatury. Niektóre tylko woluminy tego archiwum posiadają foliację lub paginację. W przypisach (przy cytowaniu źródeł z tego archiwum) podana będzie nazwa zespołu i tytuł poszytu. Skrótów podane w nawiasie obok nazwy archiwum i zespołu akt oznaczają sposób cytowania danej nazwy w przypisach.

- Akta funduszków i reperacji seminarium (1844-1871).
Akta t. s. ogólnych urządzeń seminarium i nowicjatów zakonnych (1844-1865).
Akta alumnów seminarium (1870-1881).
Akta funduszków seminarium (1871-1915).
Akta alumnów Seminarium Duchownego sandomierskiego (1881-1895).
Akta normalnych rozporządzeń co do seminarium (1883-1918).
Akta alumnów Seminarium Duchownego (1895-1903).
Akta alumnów Seminarium Duchownego (1903-1919).
Akta Seminarium Duchownego sandomierskiego (1918-1949).
Akta alumnów Seminarium Duchownego (1919-1929).

2. Akta biskupie

- Akta bpa Sz. Hołowczyca i bpa A. P. Burzyńskiego (1816-1832).
Akta bpa A. P. Burzyńskiego (dokumenty) – (1820-1830).
Akta bpa A. Dobrzańskiego administratora diecezji sandomierskiej (1830-1831).
Akta bpa J. J. Goldtmanna ordynariusza diecezji sandomierskiej (1841-1848).
Akta bpa A. F. Sotkiewicza (1850-1901).
Akta bpa M. J. Ryxa (1910-1930).
Akta bpa P. Kubickiego (1893-1944).

3. Akta personalne

- Akta ks. J. Bagińskiego (1866-1905).
Akta ks. T. T. Banaszkiwicza (1876-1907).
Akta ks. J. Barzyńskiego (1867-1878).
Akta ks. A. Białeckiego (1916-1937).
Akta ks. H. Błasikiewicza (1916-1952).
Akta ks. M. Bulińskiego (1837-1877).
Akta ks. A. Bułakowskiego (1861-1917).
Akta ks. E. Chrzanowskiego (1898-1854).
Akta ks. W. Chrzanowskiego (1907-1933).
Akta ks. I. Czabanowskiego (1846-1847).
Akta ks. H. Czernika (1907-1933).
Akta ks. J. Dąbrowskiego (1833-1887).
Akta ks. K. Foltańskiego (1853-1880).
Akta ks. W. Fudalewskiego (1864-1918).
Akta ks. K. Fuliantego (1899-1912).
Akta ks. J. Gajkowskiego (1893-1919).

- Akta ks. W. Gąsiorowskiego (1901-1954).
Akta ks. J. Gierasieńskiego (1828-1868).
Akta ks. K. Górskiego (1842-1859).
Akta ks. R. Jastrzębiowskiego (1858-1889).
Akta ks. A. Kasprzyckiego (1894-1952).
Akta ks. J. Kawińskiego (1904-1944).
Akta ks. J. Kijanki (1867-1895).
Akta ks. A. Knothego (1867-1894).
Akta ks. W. Kosińskiego (1905-1953).
Akta ks. J. Krupińskiego (1847-1874).
Akta ks. W. Kuklińskiego (1874-1915).
Akta ks. S. Liszewskiego (1913-1925).
Akta ks. T. Markowskiego (1832-1855).
Akta ks. W. Martyńskiego (1849-1858).
Akta ks. A. Misińskiego (1832-1885).
Akta ks. J. Młynarczyka (1904-1950).
Akta ks. L. Muszalskiego (1883-1918).
Akta ks. S. Parki (1858-1881).
Akta ks. S. Pindakiewicza (1869-1876).
Akta ks. L. Piotrowicza (1863-1891).
Akta ks. W. Piotrowicza (1920-1945).
Akta ks. F. Przybyłowskiego (1859-1864).
Akta ks. S. Puławskiego (1890-1937).
Akta ks. A. Rewery (1893-1942).
Akta ks. A. Ręczajskiego (1915-1952).
Akta ks. K. Rogozińskiego (1845-1904).
Akta ks. J. Rokosznego (1897-1931).
Akta ks. P. Słabowskiego (1855-1910).
Akta ks. M. Słapczyńskiego (1888-1891).
Akta ks. J. Sochackiego (1869-1873).
Akta ks. T. Sokalskiego (1861-1912).
Akta ks. K. Strugalskiego (1888-1906).
Akta ks. S. Sucheckiego (1903-1959).
Akta ks. J. Szczepańskiego (1856-1860).
Akta ks. A. Szymańskiego (1907-1956).
Akta ks. S. Świątkiewicza (1845-1885).

- Akta ks. S. Świetlickiego (1914-1965).
Akta ks. A. Wyrzykowskiego (1906-1955).
Akta ks. W. Zalewskiego (1875-1912).
Akta ks. S. K.Zdzitowieckiego (1883-1902).

4. Akta kapitulne

- Akta Kapituły Sandomierskiej (1801-1844)

5. Akta zakonne

- Akta gmachu pojezuickiego (1819-1865).

ARCHIWUM SEMINARIUM DUCHOWNEGO W SANDOMIERZU (ASD)³

- Dziennik korespondencji seminarium diecezjalnego (1821-1831).
Materie i kwestie na egzaminy konkursowe (1824-1845).
Akta seminarium sandomierskiego z 1826 r.
Lista imienna osób do semiminarium sandomierskiego przyjętych w 1828 r.
Akta t. s. korespondencji o potrzebną reparację lokalu seminarium z 1828 r.
Akta seminarium sandomierskiego z 1835, 1836 i 1837 r.
Regestra przychodów i rozchodów (1835-1841).
Dziennik papierów wchodzących i wychodzących (1838-1867).
Akta seminarium sandomierskiego z 1838 r.
Akta seminarium sandomierskiego z 1839 r.
Akta seminarium sandomierskiego z 1840 i 1841 r.
Zarządzenia biskupów sandomierskich (1841-1874).
Cathalogus librorum sumptibus Seminarii Dioecesis sandomiriensis
comparatorum ordine systematico conscriptus anno 1841 et continuatus
sequentibus annis.
Księga kontroli alumnów wychodzących do miasta (1841-1906).
Akta seminarium sandomierskiego z r. 1844 i 1845.
Akta seminarium sandomierskiego obejmujące korespondencję z różnymi
władzami (1846-1860).
Akta seminarium sandomierskiego obejmujące listy alumnów pod względem
spisu wojskowego (1846-1867).

³ Niektóre tylko woluminy archiwum seminaryjnego posiadają foliację lub paginację. Przy cytowaniu w przypisach źródeł z tego archiwum podany jest tytuł poszytu.

- Księga własnoręcznych notat alumnów o ich wykroczeniach przeciw regule (1841-1878).
- Akta seminarium sandomierskiego obejmujące listy profesorów i alumnów pod względem naukowym (1846-1848).
- Rozmaite korespondencje z rządem i władzą diecezjalną (1863-1876).
- Akta seminarium diecezjalnego sandomierskiego t. s. aspirantów do stanu duchownego (1867-1871).
- Djeło o bezporządkie klirikow' sandomirskoi siminarii (1876-1877).
- Akta Seminarium Diecezjalnego sandomierskiego t. s. wykazów statystycznych i urlopów (1878-1879).
- Liber continens classes alumnorum ex scientiis et moribus (1899-1925).
- Liber aspirantium ad statum clericalem (1900-1927).
- Formy do akt funduszu Radzimińskich (około 1904 r.).
- Kronika seminarium sandomierskiego (1905-1906).
- Ustawy seminarium diecezjalnego z 1908 r.
- Prawa jakimi kieruje się dziekan przy назначaniu asysty i obowiązków w seminarium z 3 II 1911 i 24 XI 1922 r.
- Ustawy seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1908-1922).
- Ustawy seminarium diecezjalnego z 3 II 1911 r.
- Actus provisionis (1918-1937).
- Regestra przychodu i rozchodu seminarium diecezjalnego sandomierskiego (1854-1855).
- Dziennik przychodu i rozchodu funduszków seminarium diecezjalnego w Sandomierzu (1855-1867).
- Regestra przychodów i rozchodów (1868-1876).
- Regestra przychodów i rozchodów (1889-1896).
- Regestra przychodów i rozchodów (1903-1907).
- Księga przychodów i rozchodów seminaryjnych (1896-1903).
- Księga dochodów i rozchodów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919).
- Księga sesji ekonomicznych (1907-1917).
- Dzieje i sesje seminarium (1820-1846).
- Księga sesji pedagogicznych i postępów w naukach alumnów (1847-1898).
- Księga sesji pedagogicznych (1848-1874).
- Księga sesji pedagogicznych (1874-1886).
- Księga sesji pedagogicznych (1886-1895).

Liber sessionum (1895-1907).

Księga sesyjna Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1907-1919).

Księga posiedzeń sesji (1919-1934).

Księga protokołów posiedzeń Rady pedagogicznej Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1934-1939).

Księga protokołów posiedzeń Rady pedagogicznej seminarium sandomierskiego (1939-1943).

ARCHIWUM KAPITUŁY KATEDRALNEJ W SANDOMIERZU (AKpDS)

Liber Actorum Capituli Cathedralis Sandomiriensis ab institutione huiusce Capituli die scilicet 7 mensis sepembris 1819 inchoatus, nr 178.

Liber sessionum generalium et particularium Capituli Ecclesiae Cathedralis Sandomiriensis, incipiens ab anno 1880.

Statuta Capitularia Ecclesiae Sandomiriensis olim Collegiatae nunc per Bullam felicis recordationis Pii VII Pontificis Maximi quae incipit: „Ex imposita nobis” in Cathedralem neo-erectae [...], p. z 6 X 1823.

ARCHIWUM DIECEZJALNE W KIELCACH (ADK)

1. Akta konsystorskie

Nr vol. 821 – Akta alumnów (1890-1896).

Nr vol. 822 – Akta alumnów (1896-1900).

Nr vol. 835 – Akta zamknięcia seminarium w przeciągu (1892-1897).

2. Akta Seminarium Duchownego w Kielcach

Nr vol. 30 – Rozporządzenia władz i odpowiedzi regensa seminarium (1892-1903).

ARCHIWUM ARCHIDIECEZJI W KRAKOWIE (AAK)

Akta seminaryjne

Seminarium Duchowne (1801-1833).

ARCHIWUM KURII DIECEZJI LUBELSKIEJ (AKDL)

A-Księgi XXXVIII. Korespondencja rządowa z lat 1818-1819

1. Rep. 60 VIII – Sprawy szkolne

Nr 8 – Akta seminarium diecezjalnego lubelskiego, vol. 3 (1874-1897).

Nr 9 – Akta seminarium diecezjalnego lubelskiego, Vol. 3^a (1895-1901).

2. Rep. 60 XIX – Obce diecezje

Nr 2 – Akta dotyczące różnych wydarzeń w obcych diecezjach (1891-1822).

Nr 5 – O programach egzaminacyjnych z przedmiotów rosyjskich w sandomierskim Seminarium Duchownym (1903 r.).

ARCHIWUM KSIĘŻY MISJONARZY W KRAKOWIE NA STRADOMIU (AKMS)

Katalog Seminarium Internum (1867-1917).

Nr 393 Personalalia (Tekę Krausego).

ARCHIWUM KSIĘŻY MISJONARZY W KRAKOWIE NA KLEPARZU (AKMK)

Kronika.

**ARCHIWUM PROWINCJI MAŁOPOLSKIEJ OO. REFORMATÓW
W KRAKOWIE (APRK)****Akta luźne**

Akta o. A. P. Burzyńskiego.

Życiopis śp. Stefana Demedem (de Medem) Zakonu św. Ojca Reformata zebrany z Archiwum OO. Reformatów Prowincji Małopolskiej przez X. Jukundyna Czerwonkę, reformata.

BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA (BAV)

Processus consistorialis, vol. 216, k. 449-456, 627-635v., 636-668 v., 244, k. 582-596 v., 246, k. 284 (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, nr mikr. 144 i 145).

BIBLIOTEKA SEMINARIUM DUCHOWNEGO W SANDOMIERZU (BSD)

Akta posiedzeń księży profesorów seminarium sandomierskiego (1827-1847).

Akta seminarium sandomierskiego z r. 1832.

Akta t. s. ubocznych korespondencji i rekolektantów (1842-1866).

Akta t. s. osób należących do zwierzchności i służby w seminarium (1858-1866).

Pisma po ks. A. Wyrzykowskim (1908-1955).

Historia Kościoła – sygn. G.

Nr 860 – Materiały do powstania 1863 r.

zebrane przez ks. J. Wiśniewskiego.

Nr 910 – Księga kasy wzajemnej pomocy alumnów seminarium sandomierskiego z 1906 r.

- Nr 927 – Księga oszczędnościowa alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 1909 r.
- Nr 942 – Akta Korespondencji z konsystorzem sandomierskim (1835-1857).
- Nr 955 – Rachunki dochodów i rozchodów restauracji gmachu po benedyktynkach na urządzenie Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1903-1908).
- Nr 959 – Egzamin z przedmiotów „rosyjskich” w 1897 r.
- Nr 957 – Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu – rachunki i korespondencja (1910-1915).
- Nr 962 – Księga sprawozdań przełożonych Kongregacji III Zakonu św. Franciszka w Seminarium Duchownym w Sandomierzu z 1923 r.
- Nr 987 – Kronika „Koła Społecznego” alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1826-1938).
- Nr 1090 – Pisma po ks. J. Wiśniewskim (1890-1935).
- Nr 1097 – Księga rachunkowa komitetu restauracji budynku seminaryjnego (1909-1918).
- Nr 1149 – Księga kasowa (1879-1889).
- Nr 1170 – Księga główna wkładów kasy oszczędnościowej alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1909-1912).
- Nr 1175 – Akta „Pomocy Bratniej” alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 1919 r.
- Nr 1262 – Protokółarz „Koła Społecznego” alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1926-1929).
- Nr 1266 – klerycki w Seminarium Duchownym w Sandomierzu 1918-1933).
- Nr 1294 – Akta „Kółka Tercjarskiego III Zakonu” alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1717-1923).
- Nr 1316 – Protokoły zarządu kasy wzajemnej pomocy alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1906-1910).
- Nr 1318 – Składki miesięczne organizacji kleryckich (1910-1911).
- Nr 1389 – Pamiętnik seminaryjny i modlitwy kleryckie (1898-1899).
- Materiały ks. prał. dra Edwarda Górskiego (KEG).
- Akta wicerektora seminarium (1918-1933).
- Program studiów seminaryjnych. Program studiów biblijnych (1918-1936).

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE (AGAD)

- sygn. 16^a – Akta dotyczące sprawozdań Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z lat 1860, 1861, 1864 r.
- sygn. 16^b – Sprawozdanie z czynności Wydziału Wyznań i Oświecenia za r. 1862, 1863, vol. 1-2
- 43^a – Raporta roczne Komisji Rządowej Obrzędów Religijnych i Oświecenia Publicznego (1816-1822), fol., posz. 397.
- 43^b – Raporta Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z lat 1822-1823, fol., poz. 240.
- 43^c – Raporta z czynności Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z lat 1824-1828 (brak foliacji i paginacji)
- 54 – Organizacja duchowieństwa katolickiego (1816-1831), k. 114.
Sekcja II Nr 3 A – zawiera kopię Postanowienia Królewskiego o stopniu dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem rzymsko-katolickim i jego funduszami z dnia 6/18 marca 1817 r.

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868.

- 6175 – Akta t. s. uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, vol. 2
7000
- 7018 – Protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, t. 19 (tomy z niewielkimi wyjątkami są oparwione rocznikami i posiadają paginację).
- Akta Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861-1867

Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu Królestwa Polskiego

- 1303
- 1304 – Akta t. s. uposażenia duchowieństwa w Królestwie Polskim, vol. 1-2

ARCHIWUM AKT NOWYCH W WARSZAWIE (AAN)**1. Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1917-1939). Departament V – Wyznań (1918-1939)**

- sygn. 502 – Uposażenie duchowieństwa (1919-1932).
- sygn. 579 – Seminarium i zakłady teologiczne – uprawnienia, programy studiów (1920-1938).
- sygn. 581 – Seminarium i zakłady teologiczne – uposażenie profesorów i alumnów (1919-1936).

sygn. 582 – Seminaria i zakłady teologiczne – sprawa ulg kolejowych i paszportów (1920-1939).

sygn. 594 – Seminaria i zakłady teologiczne – diecezja sandomierska (1919-1939).

sygn. 888 – Służba wojskowa duchowieństwa i duszpasterstwo wojskowe (1920-1939).

2. Inwentarz, s. 281.

WOJEWÓDZIE ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KIELCACH, ODDZIAŁ W RADOMIU (WAPR)

1. Akta Dyrekcji Szkolnej Radomskiej

sygn. 388 – Akta Szkoły Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1909-1915), vol. 1-2.

sygn. 474 – Akta przyjęcia budynków po-pijarskiego i pobernardyńskiego w Zarząd Naukowy (1865-1866).

2. Akta Rządu Gubernialnego Radomskiego

sygn. 141 – Akta t. s. zniesienia klasztorów (1849-1866).

sygn. 7 – Akta etatów oraz wszystkich innych wydatków dla duchowieństwa i zakładów naukowych (1864-1865).

sygn. 1135 – Akta okupacji klasztoru księży benedyktynów świętokrzyskich (1819-1831)

3. Akta luźne dotyczące powstania styczniowego

WOJEWÓDZKIE ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KIELCACH, ODDZIAŁ W SANDOMIERZU (WAPS)

Akta miasta Sandomierza (1540-1950)

sygn. 128 – Wydział Administracyjny. Sekcja Wyznań i Oświecenia Publicznego. Przyjęcie majątków po zniesionym duchowieństwie klasztornym i świeckim (1865-1867).

sygn. 199 – Wydział Wojskowy. Sekcja Policyjna. Akta zaburzeń politycznych (1853-1863), vol. 1.

WOJEWÓDZKIE ARCHIWUM PAŃSTWOWE W LUBLINIE (WAPL)

Rep. 7, Nr 155/1903 – Djelo Kanceljarii Ljublinskago Gubernatora (14 IV 1903 – 13 X 1903).

B. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- ALEKSANDER I cesarz Rosji – Wypis z protokołu Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego (b.m.w. 1818), s. 1-22 (BUKUL, sygn. 10839 III b).
- BEIERSDORF O., Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł, oprac...., Wrocław 1960.
- CHODYŃSKI S., Documenta historica seminarii wladislaviensis, Varsaviae 1897.
- Consignatio cleri saecularis ac regularis dioecesis sandomiriensis (pro a. 1820-1841).
- Diariusz Sejmu Królestwa Polskiego 1818 r., t. 1, Warszawa 1818.
- Diariusz Senatu Sejmu Królestwa Polskiego 1825 r., t. 1, Warszawa 1828.
- „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 6 (1820), 8 (1823/1824), [Warszawa].
- „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 10 [1825], 62 (1864), 63 (1865).
- „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”, (1918), nr 7, s. 233; (1919), nr 16, s. 255-256.
- „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, t. 61 (1924).
- GODLEWSKI M., Monumenta ecclesiastica Petropolitana, fasc. 3, S. Petersburg 1909.
- KIPA E., Materiały do dziejów organizacji Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim 1815-1820. Dymisja Stanisława Potockiego, „Teki Archiwalne”, 3 (1954), s. 165-257.
- Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską, Lwów 1925.
- Krzywdy Kościoła polskiego pod berłem rosyjskim. Urzędowe dokumenta ze Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej dotyczące się prześladowania katolików w Polsce i w Rosyi i zerwanie stosunków dyplomatycznych z rządem rosyjskim, Lwów 1878.
- ŁODYŃSKI M., Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807-1831), Wrocław 1958.
- Materiały dla statističeskago opisanija radomskoj gubernii. Sobrany i izdany pod rukowodstwam b. Načalnika gubernii Knjazja V. M. Dołgorukova, vyp. 3, Radom 1884, s. 5-7.
- Pamiętniki ks. Zygmunta Szczęsnego Felińskiego arcybiskupa warszawskiego, cz. 1 (1822-1851) i cz. 2 (1851-1883), wyd. 2, Lwów 1911.

- Pamiętniki ks. Wincentego Chościak-Popiela arcybiskupa warszawskiego.
Wydane przez ks. J. Urbana, t. 1-2, Kraków 1915.
- PIUS VII, Bulla „Ex imposita Nobis”, w: Bullarii Romani continuatio,
A. Barbèri, R. Secreti, t. XV, Romae 1853, s. 61-68.
- PIUS VII, Bulla „Militantis Ecclesiae”, w: Bullarii Romani continuatio,
A. Barbèri, R. Secreti, t. XIV, Romae 1849, s. 273-274.
- Preces matutinae ac vespertinae alumnorum seminarii sandomiriensis,
Sandomiriae 1926.
- Prima Synodus Dioecisana Sandomiriensis, Sandomiriae 1923.
- MERCATI A., Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede
e le autorità civili a cura di... Nuova edizione anastatica con supplemento,
vol. 1 (1098-1914) i vol. 2 (1915-1954), [Roma] 1954.
- Regulamin Seminarium Duchownego Rzymsko-Katolickiego w Sandomierzu
(Przepisy dla zwierzchności seminaryjnej i alumnów), Sandomierz 1926.
- „Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim”,
1 (1824), 2 (1826/1827), 3 (1830).
- Schematyzmy diecezji sandomierskiej z lat 1820-1960.
- Schematyzm Kościoła Rzymsko-Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej,
oprac. Zygmunt Adam Czernicki [stan z 1 I 1925 r.], Kraków 1925.
- Sumariusz protokółów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815-1867,
oprac. i red. K. Konarski [i in.], cz. 1, t. 1, Warszawa 1960.
- THEINER A., Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in
Polen und Russland seit Katharina II bis auf unsere Tage. Mit einem Bande
Dokumente, Bd 2, Augsburg 1841.
- Uwagi nad stanem polityczno-moralnym rzeczy publicznych w Królestwie
Polskim przedstawione Izbie poselskiej na Sejmie walnym w roku 1820
przez jej członka, posła powiatu krakowskiego Dawida Oebschelwitz.

II. LITERATURA POMOCNICZA

- ALEKSANDROWICZ M., Początkowe dzieje seminarium duchownego
w Gnieźnie (1602-1718), „Nasza Przeszłość”, 24 (1966), s. 167-184.
- ALEKSANDROWICZ M., Seminarium duchowne w Gnieźnie w latach 1602-
1718, w: Studia historyczne, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego,
t. I, Lublin 1968, s. 267-314.
- ASKENAZY SZ., Rosja-Polska 1815-1830, Lwów 1907.

- BANASZAK M., Geneza seminariów duchownych w Polsce, „Collectanea Theologica”, 37 (1967), fasc. 3, s. 123-136.
- [BARTYNOWSKI M.], Teliga Karol Borom[eusz], [aut. podpis.:] M. B., w: Ekość, t. 28, s. 281-282.
- BĄCZKOWICZ F., Z dziejów domu stradomskiego, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 27 (1925), s. 24-37.
- BENDER R., Manifestacje religijno-patriotyczne w Lublinie w r. 1861, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 303-326.
- BETTO H., Organizacja studiów filozoficzno-teologicznych b[yłego] zaboru rosyjskiego, w: Pamiętnik czwartego zjazdu [Związku Zakładów Teologicznych w Polsce] w Kielcach 20/IV-22/IV 1927 roku, Kielce 1927, s. 31-44.
- BOROWSKI F., Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej, Lublin 1959 (mps AUKUL).
- BOROWSKI F., Powstanie diecezji sandomierskiej, KDS, 61 (1968), s. 35-41.
- BOROWSKI F., Powstanie diecezji sandomierskiej, Lublin 1957 (mps).
- BOUDOU A., Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle, t. 1: 1814-1847, Paris 1922 i t. 2: 1848-1883, Paris 1925.
- BOUDOU A., Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu (1814-1847), przekł. Z. Skowrońskiej, t. 1, Kraków 1928.
- BRUDZISZ M., Dzieje seminarium duchownego w Janowie Podlaskim pod zarządem Księży Komunistów (1684-1782), Lublin 1966 (mps AUKUL).
- BUCHEGGER L., Klüpfel Engelbert, w: Ekość, t. 10, s. 474-476.
- BULIŃSKI M., Monografia miasta Sandomierza, Warszawa 1879.
- [BUŁAKOWSKI A.], Korespondencja z sandomierskiego, PKat, 1 (1863), s. 154-156, 429-430, 813-815.
- BUŁAKOWSKI A., Ks. Jakub Gierasiński, PKat, 6 (1868), s. 198-202.
- BUŁAKOWSKI A., Zagajenie otwarcia kursu nauk w Seminarium Duchownym sandomierskim, czytane wobec JW. Biskupa i kapituły katedralnej w d. 9 września 1876 r., PKat, 14 (1876), s. 792-795, 823-825.
- CHAMCÓWNA M., MROZOWSKA K., Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765-1850, t. 2, cz. 1, Kraków 1965.
- [CHODYŃSKI S.], Seminarium duch[owne] w Polsce, [aut. podpis.:] X. S. Ch., w: Ekość, t. 25, s. 34-89.
- CHODYŃSKI S., Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny, Włocławek 1904.

- CICHOWSKI A., O historii nauk teologicznych w Polsce, „Collectanea Theologica”, 17 (1936), s. 393-405.
- CIEMNIEWSKI M., Kilka uwag o seminariach duchownych, PKat, 43 (1905), s. 560-565, 576-579.
- [FAJĘCKI A.], Seminaria duchowne w Polsce, [aut. podpis.:] X. A. F, w: PEK, t. 35-36, s. 178-190.
- GACKI J., Benedyktynski klasztor Świętego Krzyża na Łysej Górze, Warszawa 1873.
- GAJKOWSKI J., Dzieje benedyktynek sandomierskich, KDS, 10 (1917), s. 37.
- GAJKOWSKI J., Sandomierz pod Austriakami, KDS, 7 (1914), s. 253-257.
- GAJKOWSKI J., Śp. Antoni [Franciszek] Xawery Sotkiewicz biskup sandomierski, PKat, 39 (1901), s. 308-309.
- GAJK[OWSKI] J., Śp. ks. Józef Kijanka, oficjał, prałat – dziekan Kapituły Sandomierskiej, proboszcz parafii Szewna, PKat, 36 (1898), s. 198-200.
- GAJKOWSKI J., Śp. prałat Alfons Jan Prawdzic Bułakowski, KDS, 10 (1917), s. 76-77.
- GAJKOWSKI J., Ustawy kapituły kolegiackiej i katedralnej sandomierskiej, KDS, 6 (1913), s. 275-285, 305-312, 339-346.
- [GIŻYCKI J. M.], Z przeszłości Obydwóch Zgromadzeń w zaborze rosyjskim. V. Seminaria diecezjalne pod zarządem Księży Misjonarzy, [aut. podpis.:] Smora, „Roczniki obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 19 (1913), s. 226-249.
- GOCLAWSKI T., Organizacja seminariów diecezjalnych prowadzonych przez Zgromadzenie Misji, Lublin 1959 (mps).
- GODLEWSKI M., Burzyński Adam Prosper, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 140-141.
- GOLIŃSKI Z., Teologia moralna jako przedmiot nauczania w seminarium duchownym diecezji lubelskiej w latach 1862-1938, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 20 (1938), s. 371-376.
- GOŁĘBIEWSKI P., Szczególna rola ojca duchownego w formacji wewnętrznej alumna, „Ateneum Kapłańskie”, 59 (1967), t. 70, s. 99-110.
- GÓRSKI E., Diecezjalne Muzeum Sandomierskie, Sandomierz 1946.
- GÓRSKI E., Diecezjalne Muzeum Sandomierskie, KDS, 30 (1937), s. 328-330.
- GÓRKA J., Żywot i dzieła Wielebnego Sługi Bożego Bartłomieja Holzhausera, Tarnów 1908.

- [GRAJEWSKI M.], O uchwałach i dezyderatach kongregacji dekanalnych w diecezji sandomierskiej w r. 1907, [aut. podpis.:] GrM, KDS, 1 (1908), s. 30-34.
- GRELEWSKI S., Ingres J. E. Ks. Biskupa Mariana Ryxa, „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej” (1929), s. 58-60.
- GRELEWSKI S., Szkic historyczny ziemi sandomiersko-radomskiej, „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 19-22.
- GRYGLEWICZ F., Studium Pisma św[iętego] w lubelskim seminarium duchownym, RTK, 2 (1955), s. 109-157.
- HANDELSMAN M., Rok 1848. Przegląd zagadnień międzynarodowych, „Przegląd Historyczny”, 38 (1948), s. 7-36.
- Historia wychowania, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 2, Warszawa 1967.
- HOSP E., Die josephinischen Lehrbücher der Theologie in Österreich, „Theologisch-praktische Quartalschrift“, 105 (1957), s. 195- 214.
- IHNATOWICZ I., Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku. „Studia Źródłoznawcze”, 7 (1962), s. 99-124.
- IHNATOWICZ I., Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku, Warszawa 1967.
- [JANCZAK Ł.], Raczyński Ignacy, [aut. podpis.:] Ks. Ł. J., w: Ekość, t. 22, s. 536-543.
- [JANCZAK Ł.], Rzymski Paweł, [aut. podpis.:] Ks. Ł. J., w: Ekość, t. 24, s. 107-109.
- JEDLICKI J., Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachestwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu, Warszawa 1968.
- JOP F., Konkordat, KDS, 18 (1925), s. 108.
- JOP F., Ks. Antoni Rewera, KDS, 42 (1949), s. 32-40.
- JOP F., Ksiądz biskup Paweł Kubicki, KDS, 57 (1964), s. 118-119.
- [JOP F.], Śp. ks. Antoni Czarkowski, [aut. podpis.:] F. J., KDS, 30 (1937), s. 117-118.
- JOP F., Śp. ks. Henryk Czernik, KDS, 26 (1933), s. 214-220.
- JOP F., Śp. ks. Julian Młynarczyk, KDS, 43 (1950), s. 278-284.
- [JOP F.], Uroczystość św. Stanisława Kostki w Sandomierzu, [aut. podpis.:] F. J., KDS, 31 (1939), s. 397-398.
- JOP F., Uzyskanie niektórych praw wyższego zakładu naukowego przez seminarium, KDS, 32 (1939), s. 33.

- JOP F., Wspomnienie o ks. Rajmundzie Mateuszczyku, KDS, 55 (1962), s. 177-187.
- KACPRZYCKI F., Seminarium Pułtuskie, jego założenie i organizacja prawna (1594-1732). Studium historyczno-prawne, Lublin 1965 (mps AUKUL).
- KACZOR J., Historia seminarium duchownego w Sandomierzu (1636-1773), Lublin 1959 (mps AUKUL).
- KACZOR J., Seminarium Duchowne archidiak[onatu] sandomierskiego (1636-1773), KDS, 63 (1970), s. 249-253.
- KACZOROWSKI H., Zdzitowiecki Stanisław Kazimierz, bp włocławski, w: Ekość, t. 33, s. 149-154.
- KALINKA W., Dzieła, t. 10: Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim, Kraków 1898.
- KALLA S., Memoriał x[iędza] wizytatora Michała Szymonowicza w sprawie studiów w seminariach teologicznych, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo”, 40 (1937), s. 29-36.
- KANTAK K., Załuski Józef Jędrzej, w: Ekość, t. 33, s. 16-22.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce, pod redakcją J. Z. Łozińskiego i B. Wolff, t. 3, z. 11, Warszawa 1962.
- KIENIEWICZ S., Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim (1815-1830), Warszawa 1951.
- KIENIEWICZ S., Warszawa w powstaniu styczniowym, Warszawa 1954.
- KOCENIAK J., Sylwetki biskupów sandomierskich, KDS, 61 (1968), s. 141-164.
- KORYTKOWSKI J., Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych, t. 2, Gniezno 1883.
- [KOSIŃSKI W.], Garstka danych statystycznych, [aut. podpis.:] W. K., KDS, 14 (1921), s. 43-45.
- [KOSIŃSKI W.], Potrzeby naszego duszpasterstwa parafialnego, [aut. podpis.:] W. K., KDS, 4 (1911), s. 44-49.
- KOTKOWSKI S., Początkowe dzieje Seminarium Diecezjalnego w Sandomierzu (1820-1841), Lublin 1968 (mps AUKUL).
- KOTKOWSKI S., Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1820-1970), KDS, 63 (1970), s. 112-142.
- KOTKOWSKI S., 150 lat Seminarium w Sandomierzu, „Przewodnik Katolicki”, (1970), nr 21, s. 206-207.

- KOTKOWSKI S., Sto pięćdziesiąt lat istnienia i działalności Seminarium Duchownego w Sandomierzu (1820-1970), ABMK, 21 (1970), s. 231-241.
- [KOTOWSKI S.], Śp. ks. prał. Adam Szymański, [aut. podpis.:] S. K., KDS, 49 (1956), s. 78-80.
- [KRZEMIŃSKI S.], Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863-1888). Zarys historyczny, Lwów 1892.
- Księga jubileuszowa 50-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1969.
- KUBICKI P., Antoni [Franciszek] Ksawery Sotkiewicz biskup sandomierski 1826-1901, Sandomierz 1931.
- KUBICKI P., Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915, cz. 1, t. 1 i 3, cz. 3, t. 3, Sandomierz 1933, 1939.
- KUBICKI P., Dwa odczyty, Sandomierz 1936.
- KUBICKI P., Moje wspomnienia z roku szkolnego 1892-1893 w seminarium duchownym w Sandomierzu, KDS, 31 (1938), s. 94-104.
- KUBICKI P., Początek roku szkolnego w seminarium diecezjalnym, KDS, 1 (1908), s. 264-267.
- KUBICKI P., Społeczna działalność Kościoła w Polsce i martyrologium rzymsko-katolickiego duchowieństwa oraz wiernych pod zaborami pruskim i rosyjskim, Sandomierz 1930.
- KUBICKI P. Uroczystość św. Stanisława Kostki i święcenia kapłańskie w kościele seminaryjnym w Sandomierzu, KDS, 3 (1910), s. 471-473.
- [KUBICKI P.], W rocznicę powstania listopadowego, [aut. podpis.:] Kb, KDS, 26 (1932), s. 20-24.
- [KUBICKI P.], Z seminarium diecezjalnego, [aut. podpis.:] Regens seminarium, KDS, 9 (1916), s. 59.
- KUBICKI P., Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym, KDS, 1 (1908), s. 198-202.
- KUBICKI P., Zakończenie roku szkolnego w seminarium diecezjalnym i sprawozdanie z całego roku, KDS, 2 (1909), s. 234-237.
- KUMOR B., Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej, „Nasza Przeszłość”, 17 (1963), s. 187-232.
- KUMOR B., Seminarium duchowne w Tarnowie (1838-1858), „Currenda”, 109 (1959), nr 5/6, s. 262-295.

- KUNKA B., Duchowieństwo katolickie a powinność wojskowa w Polsce, Pamiętnik drugiego zjazdu [Związku Zakładów Teologicznych w Polsce] odbytego w Lublinie 3/VII-5/VII 1923 roku, Włocławek 1924, s. 89-101.
- KUTRZEBA S., Historia ustroju Polski w zarysie, cz. 3, t. 3, Lwów 1917.
- LEGIEŃ S., Lista księży diecezji sandomierskiej, absolwentów Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach (1820-1970), KDS, 63 (1970), s. 169-187.
- LEGIEŃ S., LEWIŃSKI J., Obchód jubileuszu 150-lecia sandomierskiego Seminarium Duchownego, KDS, 63 (1970), s. 254-257.
- LESCOEUR L., L'Église catholique en Pologne sous le gouvernement Russe, depuis le premier partage jusqu'à nos jours (1772-1875), vol. 1-2, Paris 1876².
- LIBROWSKI S., Dekret Soboru Trydenckiego o seminariach i pierwsze seminaria diecezjalne w Polsce, „Ateneum Kapłańskie”, 61 (1969), t. 72, s. 204-236.
- LIBROWSKI S., Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci, ABMK, 20 (1970), s. 203-215.
- LITAK S., Duchowieństwo diecezji lubelskiej w okresie międzypowstaniowym (1835-1864), w: Społeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej, pod red. W. Kuli, t. 3, Warszawa 1968, s. 91-164.
- LORET M., Watykan a Polska (1815-1832), „Biblioteka Warszawska”, 73 (1913), t. II, s. 209-240.
- LUBOŃSKI J., Ingres ks. biskupa Antoniego [Franciszka] Ksawerego Sotkiewicza, „Kalendarz Jubileuszowy Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 52-55.
- LUBOŃSKI J., GRELEWSKI S., Chronologiczny opis ingresów biskupów sandomierskich, „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 36-50.
- ŁOZIŃSKI Z., W sprawie programu naukowego w seminariach duchownych, PKat, 44 (1906), s. 755-759.
- MANTEUFFEL T., Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807-1915), Warszawa 1929.
- MROWIEC K., Liturgia i muzyka u Księża Misjonarzy w Polsce (1651-1939), „Nasza Przeszłość”, 13 (1961), s. 159-244.
- MROZOWSKA K., ŻYWCZYŃSKI M., Hołowczyc Szczepan, w: PSB, t. 9, s. 595-596.
- MUSZYŃSKI W., Śp. ks. Antoni Misiórski, PKat, 24 (1886), s. 811.

- MYSTKOWSKI S., Seminaria duchowne w ustawodawstwie kościelnym, w: Pamiętnik siódmego zjazdu [Związku Zakładów Teologicznychw Polsce] w Wilnie 19 IV-21 IV 1933, Wilno 1934, s. 229-246.
- MYSTKOWSKI S., Wychowanie i kształcenie kleru w konkordatach XIX i XX wieku, Włocławek 1934.
- NAULEWICZ J., Śp. ks. Józef Bagiński, prałat kapituły sandomierskiej, PKat, 43 (1905), s. 42-44.
- NIWIŃSKI M., WIŚNIEWSKI J., Uzupełnienia do katalogu prałatów i kanoników sandomierskich, [Sandomierz] 1938.
- O'DONOHUE J. A., The Seminary Legislation of the Council of Trent, w: Il concilio di Trento e la riforma tridentina, vol. 1, Roma 1965, s. 157-161.
- OLSZAMOWSKA-SKOWROŃSKA S., Le concordat de 1847 avec la Russie. D'après les documents authentiques, „Sacrum Poloniae Millennium”, 8/9 (1962), s. 447-877.
- OLSZAMOWSKA-SKOWROŃSKA S., Pie IX et l'insurrection Polonaise de 1863-64. D'après la correspondance avec les évêques du Royaume de Pologne (1862-66), „Sacrum Poloniae Millennium”, 12 (1966), s. 13-469.
- PASTUSZKA J., Dwie uroczystości, KDS, 18 (1925), s. 74.
- PASTUSZKA J., Wspomnienie o ks. Adamie Szymańskim. Z okazji 50-tej rocznicy kego rektoratu (1918-1968), KDS, 61 (1968), s. 256-260.
- PELCZAR J. S., Pius IX i jego pontyfikat na tle dziejów Kościoła w XIX wieku, wyd. 2, t. 1-3, Przemyśl 1907-1908.
- PELCZAR J. S., Pius IX i Polska, Miejsce Piastowe 1914.
- PETRANI A., Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX wieku, Lublin 1961.
- PETRANI A., Szkolnictwo teologiczne w Polsce, „Prawo Kanoniczne”, 7 (1964), nr 1/2, s. 127-200.
- PETRANI A., Szkolnictwo teologiczne w Polsce, w: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce, cz. 1, Lublin 1969, s. 255-320.
- PIETRZAK J. S., Księża powstańcy 1863 r., Kraków 1916².
- PIOTROWICZ L., Biblioteka w seminarium sandomierskim, PKat, 19 (1881), s. 475-476, 508-511.
- PLESZCZYŃSKI A., Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej, Warszawa 1907.
- POHOSKA H., Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej, Lublin 1957.

- PUCHALSKI F., Kilka uwag w kwestii braku kandydatów do stanu duchownego, PKat, 39 (1901), s. 823-826.
- PUCHALSKI F., Seminarium kieleckie. Rys historyczny i dokumenty, Kielce 1901.
- PULAWSKI S., O uroczystości jubileuszowej 50-lecia kapłaństwa J. E. Naj. Pasterza Diecezji Sandomierskiej Ks. Bpa M. J. Ryxa, KDS, 22 (1929), s. 262-271.
- RADZIWIŁŁ M., WINIARSKI B., Królestwo Polskie. Dokumenty historyczne dotyczące prawno-politycznego stosunku Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego, Warszawa 1915.
- RAUCH W., Engelbert Klüpfel ein führender Theologe der Aufklärungszeit, Freiburg im Br. 1922.
- RECHOWICZ M., Rozwój seminariów duchownych w Polsce a II Sobór Watykański, „Ateneum Kapłańskie”, 59 (1967), t. 70, s. 13-24.
- RECHOWICZ M., Studia alumnów w galicyjskim Seminarium Generalnym (1790-1819), RTK, 2 (1955), s. 61-107.
- REWERA A., Krótka wiadomość o czci św. Stanisława Kostki w mieście Sandomierzu, PKat, 34 (1896), s. 777-778.
- REWERA A., Pogrzeb śp. ks. bpa Antoniego Franciszka Ksawerego Sotkiewicza, PKat, 39 (1901), s. 345-348.
- REWERA A., Sandomierz, PKat, 45 (1907), s. 30.
- [REWERA A.], Uroczystość jubileuszowa Jego Ekscelencji Biskupa Sotkiewicza Naj. Pasterza Sandomierskiego, [aut. podpis.:] A. R., PKat, 37 (1899), s. 545-549.
- REWERA A., Z Sandomierza, PKat, 34 (1896), s. 73-74.
- ROKOSZNY J., „Laudemus viros gloriosos”, KDS, 2 (1909), s. 391-394.
- ROKOSZNY J., Monografia Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Radomiu 1915-1925, Radom 1925.
- ROKOSZNY J., O czci św. Stanisława Kostki, PKat, 37 (1899), s. 811.
- ROKOSZNY J., Przewodnik po Sandomierzu, Sandomierz 1925.
- [ROKOSZNY J.], Sotkiewicz Antoni Franciszek Ksawery, [aut. podpis.:] X. J. R., w: Ekość, t. 26, s. 187-190.
- ROKOSZNY J., Sprawa przeniesienia stolicy biskupiej do Radomia, KDS, 6 (1913), s. 200-202.
- ROKOSZNY J., Stare druki przechowywane w bibliotece seminaryjnej w Sandomierzu, „Kwaralnik Teologiczny”, 1 (1902), z. 3/4, s. 1-6.

- ROKOSZNY J., Troski Wojciecha Górskiego, bpa kieleckiego (1805-1818) o seminarium duchowne, KDS, 4 (1911), s. 281-287.
- ROKOSZNY J., X. Prałat Jan Gajkowski, KDS, 13 (1920), s. 84-90.
- ROKOSZNY J., Z Sandomierza, PKat, 42 (1904), s. 74-75.
- ROKOSZNY J., Ze starych szpargałów, „Biblioteka Warszawska”, 62 (1902), t. 1, s. 158-166.
- RYGIELSKA M., Powstanie i początkowy rozwój Zgromadzenia Sióstr Mniejszych od Niepokalanego Serca Maryi, w: *Studia historyczne*, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego, t. II, Lublin 1968, s. 173-250.
- RYX M., Pogrzeb śp. ks. prałata Józefa Kijanki, dziekana Kapituły i wikariusza generalnego diecezji sandomierskiej, PKat, 36 (1898), s. 202-203.
- [RYX M.], Śp. ks. Apolinary Knothe, [aut. podpis.:] X. M. R., PKat, 32 (1894), s. 747-749.
- [RZEWUSKI G.], Putiatycki Antoni, [aut. podpis.:] X. G. R., w: *Ekość*, t. 22, s. 487-489.
- SALWA T., Ks. Andrzej Pohl (1792-1820). *Życie i działalność*, Lublin 1962 (mps AUKUL).
- Sandomierz, [aut. podpis.:] W. Kalinowski [i in.], Warszawa 1956.
- SCHLETZ A., Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769-1864), „*Nasza Przeszłość*”, 11 (1960), s. 361-440.
- SCHLETZ A., Józef Jakubowski, żołnierz i kapłan (1743-1814), Kraków 1945.
- SCHLETZ A., Krause Józef, w: *PSB*, t. 15/2, s. 241.
- SCHLETZ A., O niektórych podręcznikach liturgicznych w dawnych seminariach duchownych w Polsce, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*”, 2 (1949), s. 193-208.
- Seminaria Ecclesiae Catholicae*, [ed.] Sacra Congregatio de Seminariis et Universitatibus, [Romae] 1963, s. 913-914.
- SISSULAK F., Das Christentum des Josefinismus. Die josefinische Pastoraltheologie in dogmatischer Sicht, „*Zeitschrift für katholischer Theologie*”, 71 (1949), s. 54-89.
- Sobór Watykański II, Poznań 1968, s. 435-469 (dekret „*Optatam totius*” i komentarz do niego w „*Ateneum Kapłańskie*”, 59 (1967). t. 70, s. 1-256.
- Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, cz. 1, pod red. T. Wąsowicz, cz. 2, pod red. J. Pazdura, Łódź 1967.

- SZELAŹEK A., Charakter stosunku Kościoła i państwa w czasach ostatnich, Kraków 1919.
- SZELAŹEK A., Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym, Toruń 1947.
- SZPADERSKI J., Śp. ks. Walenty Czapczyński, PKat, 5 (1867), s. 348-351.
- SZUREK S. Ojciec duchowny i jego praca w seminarium kleryków, Lwów 1923.
- SZUREK S., Przepisy normalne dla seminariów duchownych w Polsce, w: Pamiętnik trzeciego zjazdu [Związku Zakładów Teologicznych w Polsce] odbytego w Łomży 15/IV-17/IV 1925 roku, Lublin 1925, s. 114-130.
- SZYMAŃSKI A., Urywek z historii sandomierskiego Seminarium Duchownego, KDS, 22 (1929), s. 187-193.
- ŚWIERCZEK W., Kancjonały sandomierskich Panien Benedyktynek, KDS, 51 (1958), s. 123-127, 240-243 i 307-310.
- ŚWIERCZEK W., Katalog rękopiśmiennych zabytków muzycznych Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu, ABMK, 10 (1965), s. 223-278.
- ŚWIETLIICKI S., Śp. ks. prałat Antoni Kasprzycki, KDS, 45 (1952), s. 128-136.
- TARGOWSKI J. K., Komitet urządzający i jego ludzie, „Przegląd Historyczny”, 34 (1937/1938), s. 156-197.
- TOMCZYK J., Przewodnik po zespole akt Kancelarii Gubernatora Lubelskiego z lat 1866-1917, Warszawa 1966.
- URBAN W., Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965), Roma 1966.
- WĘGLEWICZ M., Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem arcybiskupstwa warszawskiego. Studium archiwalne, Warszawa 1918.
- WICHER W., Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich, „Nasza Przeszłość”, 3 (1947), s. 162-180.
- WILCZYŃSKI M., Klasztor św. Kazimierza OO. Reformatów w Krakowie, [Kraków] 1983.
- WIŚNIEWSKI J., Adam Prosper Burzyński od 1820 do 1830 r. biskup sandomierski, Mariówka 1929.
- WIŚNIEWSKI J., Biskupi sandomierscy, Radom 1913.
- WIŚNIEWSKI J., Dekanat sandomierski, Radom 1915.
- WIŚNIEWSKI J., Historia i rozwój diecezji sandomierskiej, „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 13-17.

- WIŚNIEWSKI J., Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r., Radom 1928.
- WIŚNIEWSKI J., Seminarium Duchowne Rzym[sko]-Kato[lickie] w Sandomierzu 1820-1926 oraz stuletni katalog duchowieństwa świeckiego diecezji sandomierskiej, Warszawa 1926.
- WIŚNIEWSKI J., Seminarium Duchowne w Sandomierzu, „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, (1929), s. 23-26.
- WIŚNIEWSKI J., Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r., Radom 1927.
- WIŚNIEWSKI J., Wspomnienie pośmiertne o śp. ks. profesorze Janie Sterniku. ur. 1869, zm. 18 II 1899 r. i o śp. alumnie Walentym Kołbucie, ur. 1881 r., zm. 4 XII 1906 r. – parafianach ćmielowskich, Radom 1906.
- WOROTYŃSKI W., Seminarium Główne w Wilnie, drugi okres dziejów i zniesienie (1816-1833), Wilno 1938.
- WÓJCIK W., Archiwum i Biblioteka Kapituły w Sandomierzu, ABMK, 7 (1963), s. 5-41.
- WÓJCIK W., Cenniejsze rękopisy Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu, ABMK, 4 (1962), s. 259-330.
- WÓJCIK W., Ks. Andrzej Wyrzykowski (1879-1955), ABMK, 2 (1961), z. 1/2, s. 298-302.
- WÓJCIK W., Ks. Józef Rokoszny (1870-1931), ABMK, 10 (1965), s. 281-293.
- WÓJCIK W., Włączenie zbiorów poklasztornych do Biblioteki Seminarium Duchownego w Sandomierzu, ABMK, 1 (1959/1960), z. 2, s. 50-65.
- WYRZYKOWSKI A., Buliński Melchior, w: PSB, t. 3, s. 125.
- WYRZYKOWSKI A., Gajkowski Jan Kanty (1866-1919), w: PSB, t. VII, s. 218.
- [WYRZYKOWSKI A.], Sotkiewicz Antoni Franciszek Ksawery, [aut. podpis:] X. A. W., w: PEK, t. 37-38, s. 10-14.
- WYCZAWSKI H. G., Archidiecezja warszawska w świetle schematyzmu z 1863 roku, „Studia Theologica Varsaviensia”, 6 (1968), nr 1, s. 289-341.
- WYSOCKI S., Seminarium Zamkowe w Krakowie. Jego dzieje i ustrój, Lwów 1910.
- [ZAREMBA A.], Śniadecki Jan, [aut. podpis:] ks. A. Z., w: Ekość, t. 26, s. 43-47.
- ZBROJA F., Śp. ks. Stefan Suchecki, KDS, 52 (1959), s. 345-347.
- ZDANOWSKI J., Seminarium duchowne w Kielcach. Szkic historyczny w dwóchsetną rocznicę założenia, Kielce 1927.

- ZDANOWSKI J., Z walki o wolność Kościoła pod zaborem rosyjskim, Kielce 1925.
- ŻYWCZYŃSKI M., Geneza i następstwa encykliki „Cum primum” z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837, Warszawa 1935.
- ŻYWCZYŃSKI M., Historia powszechna 1789-1870, t. 4, Warszawa 1967².
- ŻYWCZYŃSKI M., Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (Stan badań w zarysie), „Przegląd Historyczny”, 34 (1937/38), s. 512-525.
- ŻYWCZYŃSKI M., Pius IX i rewolucja 1848 r., w: W stulecie „Wiosny Ludów” literaci lubelscy, Lublin 1948, s. 48-57.
- ŻYWCZYŃSKI M., Przedmowa, w: Studia historyczne, pod red. M. Żywczyńskiego, Z. Zielińskiego, t. 1, Lublin 1968, s. 5-6.
- ŻYWCZYŃSKI M., Rząd Królestwa Kongresowego i kler katolicki w przededniu 1848 r., „Przegląd Historyczny”, 38 (1948), s. 129-136.
- ŻYWCZYŃSKI M., Z badań i literatury o Kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX, „Nova Polonia Sacra”, 3 (1939), s. 100-140.

Ilustracje

Założyciel Seminarium Duchownego w Sandomierzu

Foto 1. Bp Adam Prosper Burzyński (1755-1830)

**Regensi Seminarium Duchownego w Sandomierzu
w latach 1820-1846**

Foto 2. Ks. Jan Ratyński (1820-1827)

Foto 3. Ks. Józef Czekajowicz
(1827-1830)

Foto 4. Ks. Klemens Bąkiewicz
(1830-1831)

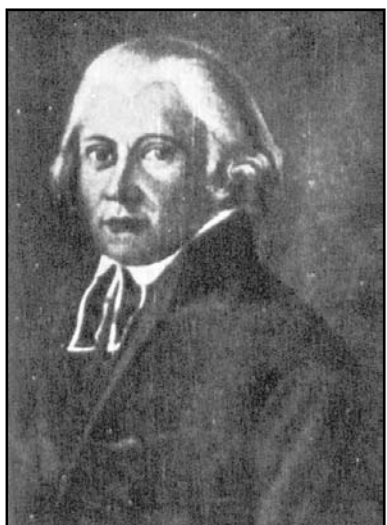

Foto 5. Ks. Kazimierz Stokowski
(1831-1835)

Foto 6. Ks. Anastazy Pełkowski
(1835-1836)

Foto 7. Ks. Karol Teliga
(1836-1838)

Foto 8. Ks. Jakub Gierasiński
(1838-1846)

Foto 9. Fragment budynku seminarium w Sandomierzu przy ul. Panny Maryi (wybudowany w latach 1701-1724, rozbudowany w 1863-1867)

Foto 10. Fragment miasta Sandomierza.
Obok dzwonnicy katedralnej znajduje się dawny gmach Seminarium Duchownego
(obecnie siedziba Instytutu Teologicznego)

**Fotokopie planów gmachu seminarium sandomierskiego
(sporządzone 14 sierpnia 1841 r.)¹**

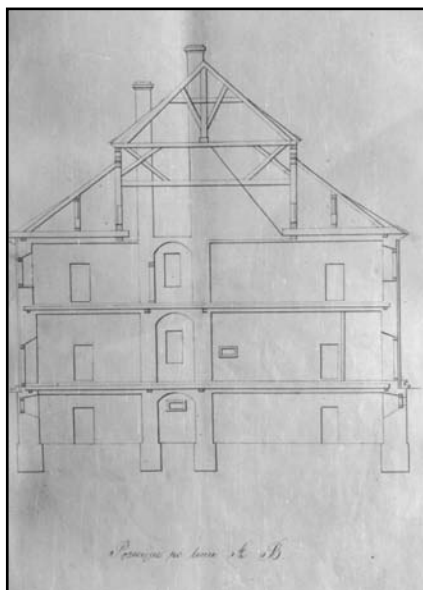
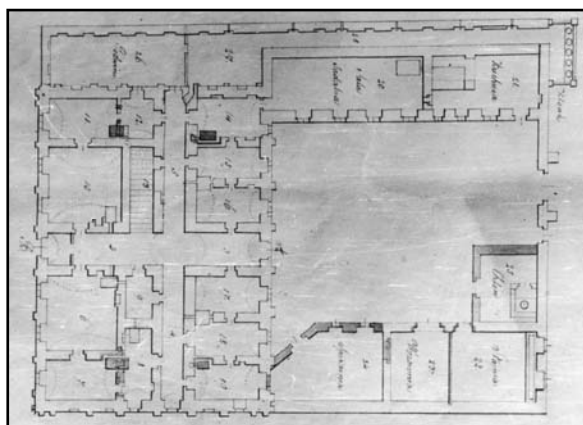

Foto 11. Przekrój pionowy
budynku seminarium

Foto 12. Plan parteru
gmachu seminaryjnego

¹ Oryginały tych planów znajdują się w AKDS, Akta seminarium, Akta t. s. funduszów, lokali, biblioteki i wszelkiej własności Seminarium Duchownego (1841-1966) – p. z 30 X 1841 r.

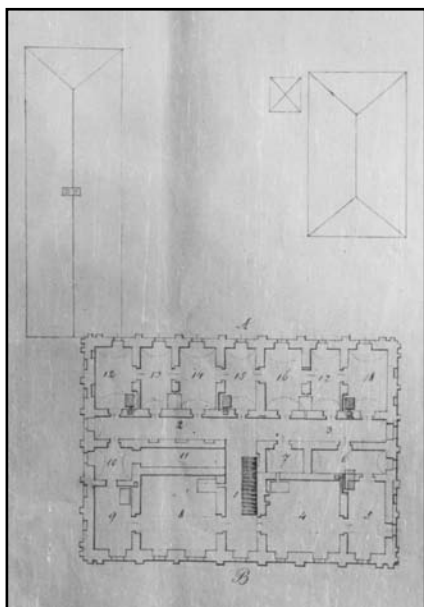

Foto 13. Plan piętra budynku
seminaryjnego

A

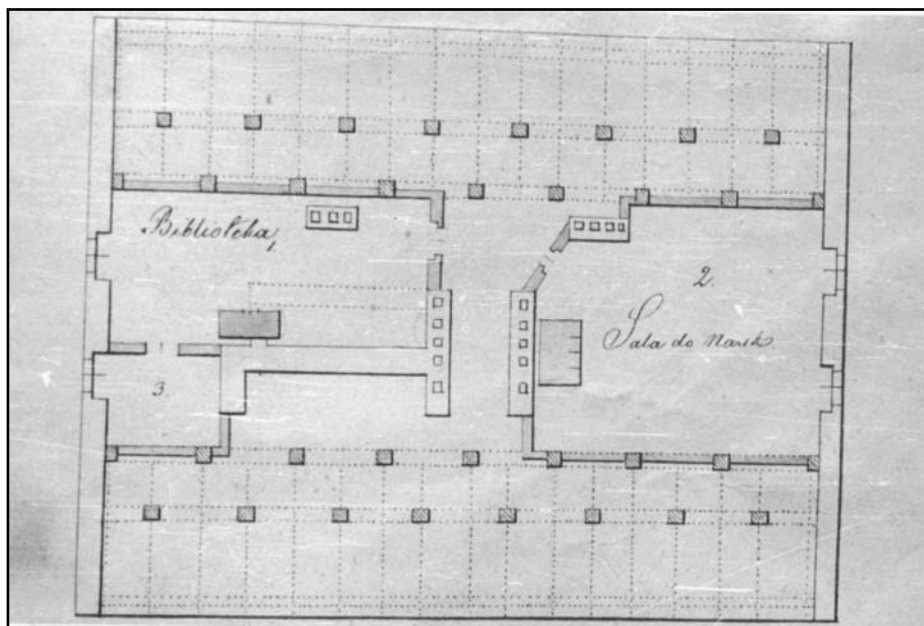

Foto 14. Plan poddasza budynku seminaryjnego

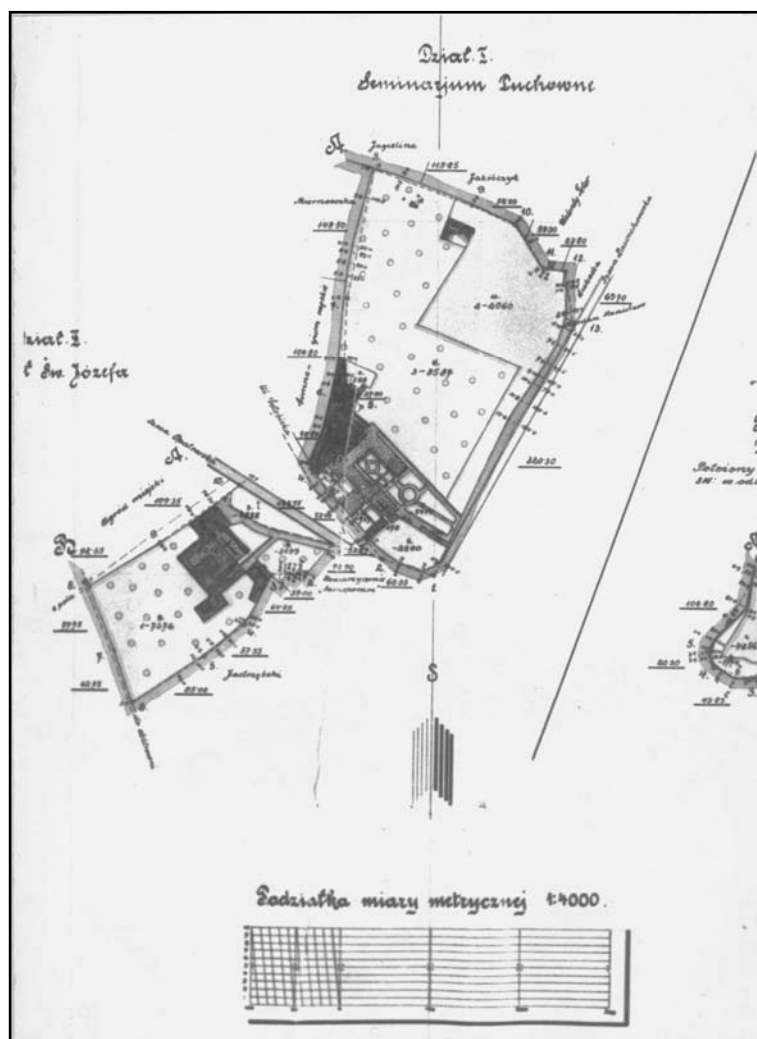

Foto 16. Plany gruntów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 20 III 1926 r.

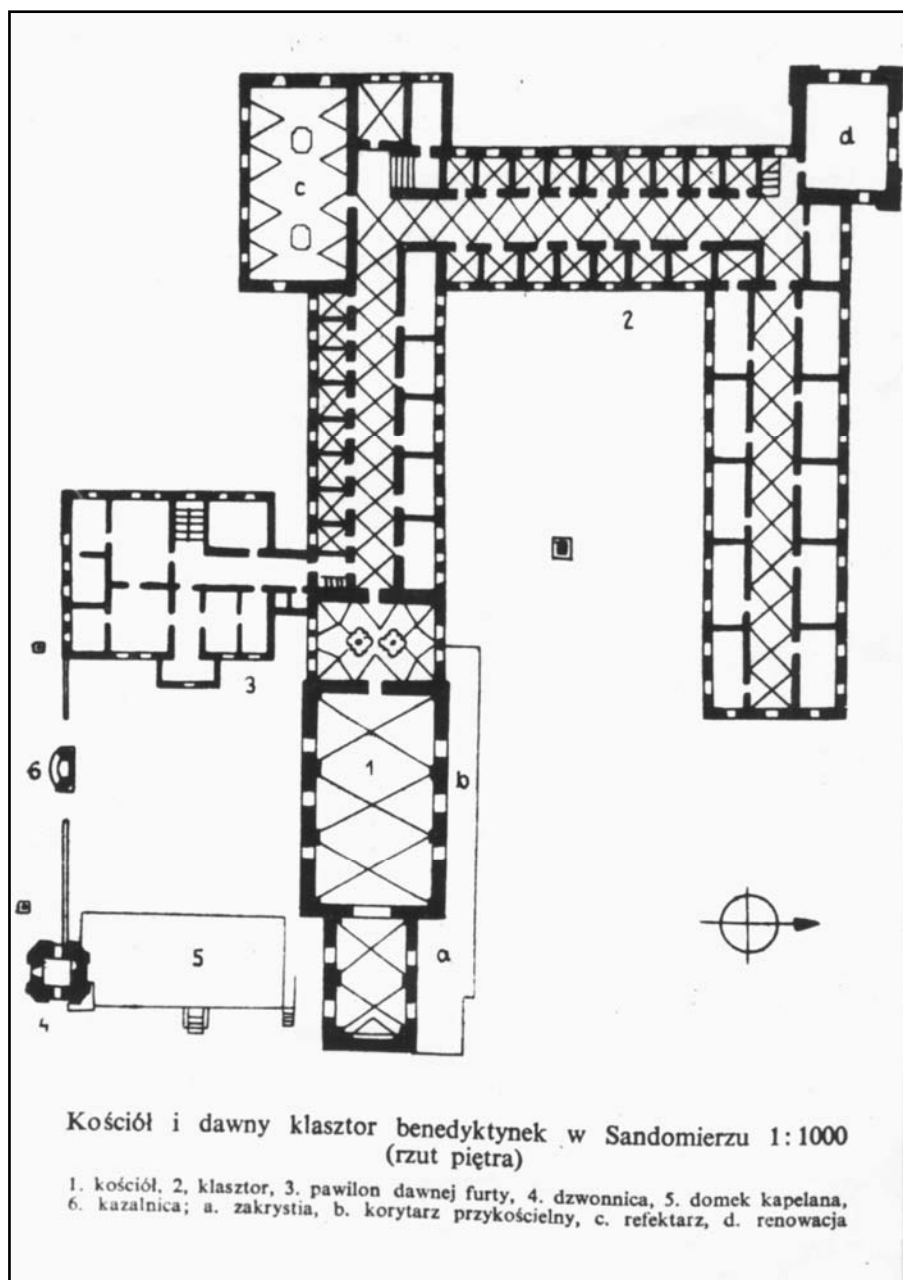

Foto 17. Plan zabudowań dawnego klasztoru benedyktynek sandomierskich, od 1904 r. siedziba Seminarium Duchownego

Zabudowania Seminarium Duchownego

Foto 18. Zabudowania seminarium sandomierskiego (po 1906 r.)

Foto 19. Kościół seminaryjny św. Michała w Sandomierzu.
Widok ogólny od strony południowo-wschodniej

Foto 20. Ołtarz główny w kościele seminaryjnym św. Michała w Sandomierzu przed 1966 r.

INDEKS NAZWISK

- A. R. zob. Rewera A.
A. Z. zob. Zaremba A.
Abancourt J. d' 452
Ackermann L. 108 152 355-356
Adamska J. zob. Szymańska z Adamskich J.
Adamski C. 276
Aichner Sz. 371
Alber J. N. 150-152 99 108 111 355 373
Aleksander I Pawłowicz Romanow
 cesarz Rosji 14-15 33 44 89 169
Aleksander II cesarz Rosji 176 332
Aleksander VII papież 130 451
Aleksandrowicz M. 51-52 229 504
Alfons Liguori św. 364
Alzog J. 373
Ambrożewicz Antoni 139 213
Ambrożewicz Wincenty 139 275
Andraszek E. 97 397
Antoin P. G. 152 363-364
Antoni Julian Nowowiejski bł. 387
Antoni Rewera bł. 226 238 247 259
 267-269 278 352 425 427 460-461
 495 507 512
Antoni św. 338
Anuczyn 292 446
Apuchtin A. 179-180
Arystoteles 426
Askenazy Sz. 19 504
Augustyn św. 274
- Bagińska z Wołowiczów A. 265
Bagiński A. 265-266
Bagiński J. zob. Bagiński J. K.
Bagiński J. K. 265-266 494 511
Bajkow W. 222-223
Banaszak M. 51 505
Banaszkiewicz T. T. 264-265 427 494
Banaszkiewicz W. 264
Banaszkiewicz z Wydrychiewiczów U. 264
Barabasz K. 129 139
- Barabasz W. 139
Baranowski J. 460
Baranowski M. 393
Baranowski W. 291
Barbèri A. 15 17 19 33 504
Baroszewicz J. 400
Bartynowski M. 64 505
Barzyński J. 289 494
Bayet Ch. 396
Bączek J. 380
Bączkowicz F. 80 94 372 505
Bąkiewicz K. 11 28-29 48 53 58-61 68
 72 81 104 125 127-129 133-134
 158 166 197 218 227 431-432 434
 436-437 462 468
Bechtiejew 48
Bednarski C. 68-69 102 133
Beiersdorf O. 15 17 19-20 29 32-33
 37 163 173-174
Bender R. 332 505
Benit J. 139
Bereśniewicz A. K. 184
Berlitz M. D. 404
Betto H. 346 505
Białecka z Kresińskich A. 309
Białecki A. 309 494
Białecki J. 309
Białobrzeski G. 125-127
Biederlack J. 393
Biedroń J. 8
Bielski Sz. 105 150 373
Bieńkowski W. 139
Biernacki 369
Birkenmajer J. 302
Biskupiewicz F. 139
Biskupski S. 491
Błasikiewicz H. 309 336 494
Błasikiewicz W. 309
Błasikiewicz z Mazurkiewiczów A. 309
Błaszczynski W. 139

- Błudow D. 173
Bibin 401
Bobrowski F. 397-398
Bogdański K. 139 194
Boguński J. 126 139
Borelowski-Lelewel M. 276
Boroński J. 139
Borowski F. 19 21 33 59 219 505
Bossuet J.-B. 97
Boudou A. 15 18-19 162 171 173-174
176-178 21 332 505
Bratosiewicz L. 139
Brodnicka J. zob. Herynowska
z Brodnickich J.
Brodnicki E. 446 453
Brodziński M. 139
Brudzisz M. 55 468 505
Bruski P. 354
Brückner 402
Brzeziński A. 139
Brzozowski F. 139
Brzozowski J. 139
Brzycki A. 139
Buechegger L. 91 505
Bujak F. 302
Buliński M. 12 21 23 29 31-32 59 61
67 71-74 139 160-161 206 238 240
254-255 280-281 287 290 355 373-
374 420 427 445-446 494 505 515
Bułakowska z Wojciechowskich Z. 261
Bułakowski A. zob. Bułakowski A. J.
Bułakowski A. J. 11-12 22 43 54-55
64-65 68 112 117 160 175 203
212-213 220 231 241-242 261-
262 287 347 408 412 415 417
419-420 445 460 494 505-506
Burek K. 296
Burzyńska A. 25
Burzyński A. P. 5-6 11 13-14 21 24-32
37-41 46 51-53 56 58-62 66-70 78
82 84 100 116-117 119-120 122
124-128 130 132-134 197 416
455 494 506 514
Burzyński F. 25
Butieniew A. 173
Byrzyński W. 302
Bystrzycki M. 94 150
Bzinkowski B. 27 37
Carrieres F. 355
Cavallari 152
Cezar Juliusz 397-398
Chachulski P. 336
Chamcówna M. 64 505
Charzewski J. 140
Chateaubriand F. R. de 404
Chatłas S. 184
Chelmicki Z. 492
Chelmoński J. 140
Cherier M.-J. 373
Chiarini L. 105 108 151 400
Chlebowicz 172
Chmielowski 402
Chmurzyńska Z. zob. Sokalska
z Chmurzyńskich Z.
Chodani J. K. 91 109-110 366 376
Chodyński S. 11 39 51-52 89-91 94
99 107-108 110 112 130 158-159
179 187-188 S. 188 206 216 229
366-367 376 379 386 389 398 406
440 449 505
Chojko A. 234
Chojnacki P. 140
Choroszyński P. 140 446
Chościak-Popiel W. zob. Popiel W. T.
Chrupczalowski S. 309
Chrzanowska z Gerszternkornów F. 299
Chrzanowska z Molińskich J. 305
Chrzanowski E. 224 299-300 352 370 494
Chrzanowski I. 401 403
Chrzanowski J. 305
Chrzanowski L. 299
Chrzanowski W. 213 305 494
Cichowski A. 88 341-342 506
Cierniewski M. 344 506
Ciesielski B. 336
Cieszkowski L. 140
Cieślikowski M. 140
Contzen A. 379
Cornelius a Lapide zob. Lapide C.

- Cornely R. 357
Corvin-Collalto H. Prendowski
zob. Prendowski Corvin-Collalto H.
Cyceron 397-398
Czabanowski I. 140 283 494
Czajewski M. 140
Czajkowska J. zob. Kijanka
z Czajkowskich J.
Czapczyński G. 140
Czapczyński W. 70-71 140 514
Czarkowski A. 214 267 507
Czarnecki E. 140
Czekajowicz J. 59-60 102 133
Czerkaskij (Czerkasski) Aleksandrowicz W. A.
174-176 202-203 463 470
Czerkowski W. 140
Czerniak M. 140
Czernicki Z. A. 249 504
Czernik H. 306-307 380 494 507
Czernik J. 306
Czernik z Krawczyńskich M. 306
Czernikiewicz R. 445
Czerwonka J. 65
- Dannenmayer M. 90-91 93 151
Dąbrowski A. 126 140
Dąbrowski J. Ch. 71-72 140 254 494
Dekert J. 261
Dembowski P. 190
Demedem (De Medem) S. 14 28 65-66
Denhoff (Dönhoff) A. 29
Devoti J. 152 369
Dębiński K. 368
Dłużewska z Ellertów M. 214
Dobrucki M. 140
Dobrzański A. 21 53 61 70 125 134 494
Dobrzyński F. 140
Doleżan 402
Doljanow 179-180
Dołgorukov V. M. 163 477 503
Drabikowski 47
Drejetel 285
Drewniakowski F. 213
Drygas A. 399
Ducim J. zob. Kos z Ducimów J.
Duszyński J. 140
- Duszyński M. 116
Dutkowski A. 69-70 102 125-126 140
Dutkowski J. 27 30-31
Dyganowicz L. 141
Dymiter P. 141
Dziekoński J. 224
Dzisiewski I. 141
- Ekiert B. 179 234
Ellert M. zob. Dłużewska z Ellertów M.
Emianowicz I. 141
Erywański I. zob. Paskiewicz-Erywański I.
- F. J. zob. Jop F.
Fajęcki A. 159 506
Feliński Z. Sz. zob. Zygmunt Szczęsny
Feliński św.
Falkiewicz K. 334
Fénelon F. de Salignac 404
Ferrarie J. K. 370
Fleury L. 373
Fojcik J. 141
Foltańska B. 243
Foltański K. 175 243-244 494
Foltański W. 243
Franciszek Salezy św. 455
Franciszek Seraficki św. 338
Frayssinous D. 98
Frejzler F. 141
Frint J. 232
Frydrych J. 141 367
Frydrychiewicz A. 141
Frydrychiewicz M. 141
Fudalewska z Malczewskich M. 288
Fudalewski A. 288
Fudalewski W. 175 287-288 494
Fulianty J. 300
Fulianty K. 300 494
- G. R. zob. Rzewuski G.
Gacki J. 27 33-34 37 60 422 506
Gajek J. zob. Gajkowski J.
Gajek M. 295
Gajek W. 295
Gajewicz J. 141
Gajkowski J. zob. Gajkowski J. K.

- Gajkowski J. K. 53 194 224 226 228 238
247 260 262 295-296 338 352 376
494 506 513 515
- Gajłówna 300
- Galle H. 402-403
- Gaume J. J. 361
- Gavanti B. 105-106 382
- Gawarski L. 141
- Gąsiorowska z Surzyckich K. 278
- Gąsiorowski F. 278
- Gąsiorowski W. 278-279 381 454 495
- Geist 360
- Gembicki P. 29
- Giełżyński S. 141
- Gierasziński J. 32 47 64-65 68 118 129
154 241-242 347-348 418 495 505
- Giftschütz F. 91 109-110 150 366-367
- Giżycki J. M. 91 506
- Gley G. 379
- Glibowski A. 190
- Głuszyński P. 89
- Gmeiner F. X. 90-91 105 151 372
- Goćłowski T. 52 506
- Godlewski M. 15 19 25 301 358 390
- Goldtmann J. J. 43 73 118 165-166 168
198-200 203 215 228 242 255-256
281 320 330 418 438 494
- Goliński Z. 364 366 506
- Goltz S. 141
- Gołębiowski P. 233 506
- Gorączka W. 128 141
- Gordon S. 141
- Gotter F. 69
- Gottner F. 141
- Górka J. 58 60 468 506
- Górski E. 167 238 240 271-272 359-360
384 427-429 500 506
- Górski K. 141
240 255 495
- Górski Wincenty 141
- Górski Wojciech 68 513
- Grabowski A. 141
- Grabowski I. 372
- Grabowski S. 45 89 294
- Gradzik E. zob. Kasprzycka
z Gradzików E.
- Graesel A. 427
- Grajewski M. 212 507
- Gravina J. W. 99 108 110-111
152 369-370
- Grelewski S. 225 249 332 507 510
- Grella I. 141
- GrM zob. Grajewski M.
- Gryglewicz F. 99 109 264 356-357 507
- Grylewicz K. 126 141
- Grymuziński P. 141
- Grynfeld I. 141
- Grzegorz XVI papież 173
- Grzegorzewski W. 116 316
- Grzybowski J. 142
- Guidotti 152
- Guillois A. 391
- Gulbiński A. 142
- Gury J. P. 364
- Gustowski S. 184
- H**
- Hamann F. P. 275
- Hamon A. 452
- Hampel F. 142
- Handelsman M. 330-331 507
- Hassman T. 142
- Hédouin J. B. A. 97 375
- Hegiel G. W. F. 381
- Hejnik A. 142
- Hellich M. 445-446
- Henrion M. 373
- Herdt P.-J.-B. de 383
- Hergenröther 268
- Herynowska z Brodnickich J. 271
- Herynowski A. 271
- Herynowski M. 271
- Hieronim św. 296
- Holzhauser B. 58 468 506
- Hołowczyc (Hołowczyc) Sz. 5-6 21 24-26
61 89 134 494 510
- Hosp E. 356 360 366-367 507
- Hozakowski W. 385
- Höfer J. 492
- Hurko J. 178-182
- I**
- Ignacy Loyola św. 451 459
- Ignierowicz J. 142.

- Ihnatowicz I. 44 47 137 493
Ilovajskij D. I. 406
Imeretyński A. K. 185
Italiński A. 19
Izdebski F. 142
- J.** J. zob. Janczak J.
J. R. zob. Rokoszny J.
Jackowski S. 289 425
Jaczewski F. 184 187
Jagniątkowski A. 142
Jahn J. 108 93 356
Jahner A. 404
Jakubowski A. 420
Jakubowski J. 375 513
Jan Bosko św. 258
Jan Paweł II papież 6 269
Janczak F. 99 107 388 507
Janicki J. 446
Janiewska z Rogowskich J. 280
Janiewski G. 280
Janiewski J. 280
Jankowski A. 190
Janssens 152
Jardel W. 142
Jaroński F. 379
Jaroszyński A. 142
Jarzębiński R. 175
Jasiński W. B. 142 298 303 409
Jastrzębiowski R. 285 286 495
Jastrzębski S. 116 118 133 418
Jaszewski M. 142
Jaworski W. 142
Jedlicki J. 328 507
Jełowicki A. 455
Jezuita S. 142
Johner D. 389
Jop F. 214 228 251 267-268 270 306
308 324 408 461 507-508
Jopkiewicz E. 142
Jopkiewicz J. 142
Jopowicz J. 142
Józef Poniatowski książę 60
Józef Sebastian Pelczar św. 162 174
176-177 332 335 455 511
- Juszyński J. M. 73 155 175 180 203 205
212 215 220-221 243 261 263-264
281 284-286 290 292 322 348 408
412-413 444 446 453
Juszyński W. 142
- K**achnik J. 380
Kacprzycki F. 229 508
Kaczor J. 22 508
Kaczorowski H. 292 334 508
Kaczyński M. 142
Kalatowicz J. 68-70 125
Kalinka W. 33 508
Kalinowski W. 43 218 428 513
Kalla S. 92 129 508
Kałwa P. 342
Kamieńska A. zob. Słapczyńska
z Kamieńskich A.
Kamiński K. 142
Kantak K. 97 508
Kańkowski J. 142
Karski J. 224
Karwiński F. 276
Kasewicz 222
Kasprzycka z Gradzików E. 303
Kasprzycki A. 224 354 384 388-389
395 303-304 495 514
Kasprzycki J. 303
Katarzyna II cesarz Rosji 18 504
Katkow M. 176
Kawińska z Rudzkich M. 269
Kawiński Jan 269
Kawiński Józef 175 269 352 495
Kaznowski P. 142
Kb (kb) zob. Kubicki P.
Kędzierski J. 234 238
Kętrzyński 287
Kieniewicz S. 79 332 508
Kijanka J. 214 246-247 258 265 424
495 506 513
Kijanka W. 246
Kijanka z Czajkowskich J. 246
Kipa M. 15 18
Klein A. 373
Klimaszewski A. 143

- Klimkiewicz J. 190
Kloin 106
Kluczkowski A. 190
Klöpffel E. 91 108-109 152 360 505 512
Kłaczekiewicz A. 143
Kłoczkowski J. 143
Kłomnicki T. 126 143
Knothe A. 262-264 287 424 423
427 429 495 513
Kobierski M. 143
Koceniak J. 222 228 249 408 508
Kochanowska K. zob. Słabowska
z Kochanowskich K.
Kochański 24
Kołbut W. 295 515
Kołpaczkiewicz W. 354
Komirowski K. 143
Konarski K. 44 504
Kontzen A. 98
Korecki J. 143
Korycki T. 116
Korytkowski J. 33 508
Kos J. 304
Kos z Ducimów J. 304
Kosiński W. zob. Kosiński W. M.
Kosiński W. M. 238 240 304-305 317 326
377-378 393 403 407 473 495 508
Kossecki W. 143
Kościszko T. 336
Kotkowski K. 143
Kotkowski S. 5 7 150 157-158 215-
216 228-230 235 238 252-254 335
354 408-409 458-459 508-509
Kotowski G. 214
Kotowski P. 143
Kotulski K. 143
Kotzebue 177 446
Kowalewski P. 143
Kozłowski K. 143
Kozłowski M. 94 143
Kozłowski S. 143
Kozłowski Sz. 356-357
Kozmian J. 89
Krasowski E. 190
Krause J. 279-280 513
Krause K. 279
Krause z d. Pesz M. 279
Krawczykiewicz F. zob. Muszalska
z Krawczykiewiczów F.
Krawczyńska M. zob. Czernik
z Krawczyńskich M.
Krawczyński S. 235 354
Kreczmer W. 143
Kresińska A. zob. Białecka z Kresińskich A.
Król K. 403
Krukowski J. 368-369
Krupińska z Łabęckich J. 244
Krupiński J. 143 244-245 471 495
Krupiński M. 143 244
Kruszyński J. 359
Krynicky W. 302 374 376-377
Krzeczkowski Sz. 445
Krzemiński M. 333
Krzemiński S. 176 509
Krzyszowski R. 143
ks. A. K. 72
ks. Ł. J. zob. Janczak Ł.
ks. A. Z. zob. Zaremba A.
Kubicka z Suheckich F. 249
Kubicki K. J. 249
Kubicki P. 160-161 176 178-179 181
183-185 188 190-191 194-195 205
207-208 213-214 222 224-226 230
233 236 238 240 244 249-251 254
259 269 271 293 295-296 299-300
304 306 313-315 317 325 329 332-
335 337 345 351-352 354 365 379
383 393 407 412 426 428 436 448
460-461 467 470 494 507 509
Kuczępa M. 28 67-68 102 133
Kudrewicz F. 90 108 152 355
Kuklińska F. 290
Kukliński W. 72-73 161 281-282
284-285 290 425 495
Kula W. 510
Kuliński T. 182 278 290
Kulwiec P. 394
Kumor B. 18 23 509
Kunka B. 323 510
Kurdybacha Ł. 507
Kusznicki K. 143
Kutrzeba S. 172 510

- Kwapiński I. 126 143
Kwiatkowski F. 143
Kwiatkowski M. 144
Kwieciński P. 354
Kwitek K. 276
- Lambruschini A. 173
Langer L. 69 133
Langiewicz M. 332
Lapide C. 152
Latarski H. 144
Laurentius J. 370-371
Ledóchowski J. 144
Ledóchowski W. 461
Legięć S. 157 249 510
Lejchte T. 446
Lelewel M. zob. Borelowski-Lelewel M.
Leon XIII papież 268 290 339 460
Leopoldowicz M. 5 22-23
Lescoeur L. 18 116 162 171-174
201 510
Leśniowski J. 144
Lewicki A. 375
Lewiński J. 157 510
Librowski S. 157 510
Likawetz 151
Linde S. zob. Linde S. B.
Linde S. B. 37 115-117 416-417
Lipiński A. 359 376
Lisikiewicz J. 31
Liszewska z Radomskich M. 305
Liszewski S. 495
Liszewski Stanisław 305
Liszewski Stanisław ks. 305-306
Liszka B. 144
Liszka L. 144
Litak S. 85 510
Lorek J. K. 308
Loret M. 15 18-19 76 510
Luboński J. 259 510
Luby A. 91 108-109 152 363
Luda A. 144
- Łabęcka J. zob. Krupińska z Łabęckich J.
Łękawski T. 392
Łodyński M. 114-115
- Łojkowski A. 144
Łoziński J. Z. 508
Łoziński Z. 344 510
Łubieńska A. 244
Łubieński F. 144
Łubieński S. 244
Łukaszewicz L. 401
Łukawski F. 144
Łuszczkiewicz W. 287 395
Łyszczewski G. 144
Łyszczewski M. 126 144
Łyżwińska B. zob. Młynarczyk
z Łyżwińskich B.
- M. B. zob. Bartynowski M.
M. Gr. zob. Grajewski M.
M. J. R. zob. Ryx M. J.
M. N. 396
Machnicki 465
Maciejewski L. 184
Maga J. 126 144
Majerczak M. 246
Majewski F. 144
Maksymowicz 191
Małanowicz A. 144 202
Małanowicz P. 144
Małanowicz W. 144
Małczewska M. zob. Fudalewska
z Małczewskich M.
Małczewski F. 14 17 19-20 28 33 36-37
Maldonato J. 355
Malinowski R. 144
Malinowski W. 94
Manteuffel T. 89 172 510
Marati K. 106 382
Marklewski J. 144
Markowski T. 118 242 418 495
Marszulewicz J. 71 144
Martin K. 390-391
Martinucci P. 387
Martyński W. 283 495
Maszterowski J. 106-107 385-386
Mateuszczyk R. 408 508
Mazanowski 402
Mazurkiewski A. 144
Mazur-Pierzyk J. 416

- Mechner J. 395
Menghini J. B. M. 387
Mercati A. 163 173-174 178 185
192 195-196 208 324 504
Meyer 152
Miązek B. 8
Michajlenko 445
Michalski K. 274
Mickiewicz A. 339
Migne J.-P. 426
Mikołaj I Romanow cesarz Rosji
46 172 330
Mikołaj II Aleksandrowicz Romanow
cesarz Rosji 183 294 335
Milutin M. 176
Minin K. 405
Mioduszewski M. 94
Misiórski A. 144 240 242-243 419
421 424 495 510
Misiurski I. 144
Mjezjelienov 405
Młynarczyk A. 270
Młynarczyk J. 238 270-272 371-372
392 495 507
Młynarczyk z Łyżwińskich B. 270
Molecki M. 276-277 334
Molętowski E. 116
Molińska J. zob. Chrzanowska
z Molińskich J.
Morawski 287
Morotius J. 454
Moszczyński M. 52 59 118 418
Mrowiec K. 382 385-386 388-389
406 451 510
Mrozowka K. 21 64 505 510
Muchanow 205 367
Muczkowski J. 395
Murawski Cz. 8
Muszalska z Krawczykiewiczów F. 266
Muszalski L. 266-267 495
Muszalski W. 266
Muszyński W. 243 446 510
Mystkowski S. 173 190 228 511
Myśliwski J. 213
Nadolski A. 94
Napoleon I Bonaparte cesarz Francuzów 25
Natolis 150
Naulewicz J. 511
Nepos K. 397
Nieparski 47
Niewiadomski E. 375 396
Nitowski J. 402
Niwiński M. 271 294 302 304-305
307 511
Nojszewski A. 384
Noldin H. 364-366
Nowakowski B. 144
Nowakowski J. 145
Nowicki J. 179 235
Nowicki W. 401-402
Nowodworski M. 184 262 491
Nowowiejski A. zob. Antoni Julian
Nowowieski bł.
Ochman K. 145
O'Donohoe J. A. 511
Oebchelwitz D. 88 504
Ogórkiewicz W. 145
Okomski K. 145
Olechowski J. 23
Olszamowska-Skowrońska Z. 15 162-163
174 176 180 505 511
Oleśnicki Z. 287
Orłowski K. 192 345
Ostrołęcki A. 145
Ostrowski T. 91
Owidiusz 397
Ozdonkiewicz A. 145
Pagaczewski J. 302
Pajarkiewicz M. 145
Palankiewicz J. 250
Palisiewicz F. 145
Pałczyński Sz. 145
Parka A. 145
Parka S. 286 495
Parys S. 145
Paskiewicz-Erywański I. 330

- Pastuszka F. 273
Pastuszka J. 226 238 240 254
273-275 339 511
Pastuszka z Wróblewskich T. 273
Paszkowicz F. 145
Pawelczewski F. 145
Pawlicki I. 145
Pazdura J. 513
Pehem J. 91 93
Pelczar J. S. zob. Józef Sebastian
Pelczar św.
Perron P. J. 361
Pesz M. zob. Krause z d. Pesz M.
Petrani A. 11 22 51 58 67 78 89 91
94-96 99 103 109-110 112-113 162
229 239 259 292 294 342-343 345-
346 370-372 406 468 511
Pękalski W. 145
Pętkowski A. 63 152
Pfadt G. 184
Pieńkowski W. 284
Pietrzak J. S. 260 511
Pierzyk J. zob. Mazur-Pierzyk J.
Pill J. 235 354
Pindakiewicz S. 291 495
Piotrowicz J. 308
Piotrowicz L. zob. Piotrowicz L. R.
Piotrowicz L. R. 12 160 175 278 286-288
420 423 425 427 445 495 511
Piotrowicz S. 286
Piotrowicz W. 308 495
Piotrowicz z Michalskich M. 308
Piotrowicz z Zacharskich F. 286
Piotrowski F. 145
Piotrowski J. 145
Pius VII papież 5 11 15 17 19-20 26
29 32-33 36 159 163
Pius IX papież bł. 162 173-174 176
180 258 332 335 511 516
Pius X papież św. 232 248 271 344
372 429 461
Pius XI papież 228 298
Piwowarski 397
Platon 426
Pleszczyński A. 73 244-245 247 259
261-262 264 266 278 282-283
285-286 288-289 291 511
Plutecki M. 145
Płonkowski P. 145
Podkański F. 25
Pohl A. 99 106 111 152 363 382 513
Pohoska H. 511
Pompili B. 272
Popiel W. T. 184 201 215 315 342 343
346 504
Popliński A. 399
Potocki S. 16 18 75 115-117 132 416
Pouget F.-A. 390
Prażmowski M. 21 89
Prendowski Corvin-Collalto H. 214
Presiowski 97
Prokopowicz T. 145
Próchnicki F. 403
Prystoiecki A. 146
Przeczytański P. 379
Przeździecki K. 287
Przeździecki P. 460
Przybyłowski F. 179 187 235
284-286 332-333 495
Przylibski P. 145
Przyłęcki S. 224
Psarska J. zob. Zdzitowiecka z Psarskich J.
Ptasiński M. 336
Puchalski F. 37 55 58-60 68 135
327 512
Puławska z Ulejskich H. 293
Puławski K. 293
Puławski S. zob. Puławski S. C.
Puławski S. C. 249 293-294 427 495 512
Putiatycki A. 28 66-67 356 364 513
Putkowski W. 145
Putzger F. 375
Pytlewski K. 190
Raczkowski S. 184
Raczyński I. 97 99 150 375
Raczyński Ł. 146
Radkowski M. 146

- Radomska M. zob. Liszewska z Radomskich M.
Radziwiński 497
Radziszewski H. 345 394
Radziwiłł M. 170 512
Rahner K. 492
Rampolla del Tindaro M. zob. Tindaro M. Rampolla del
Ratti A. zob. Pius IX papież
Ratyński J. 28 31 58-59 146
Ratyński T. 146
Rauch W. 360 512
Rauschen G. 296 376
Rautenstrauch 366
Rechowicz M. 91 109-110 343 346 360 367 475 512
Regens seminarium zob. Kubicki P.
Reinstadler S. 379-381
Relidzyński D. 146
Rewera z Sapielaków R. zob. Rewera z Sapielaków R.
Reyberger A. 91 152
Ręczajska z Szymańskich M. 307
Ręczajski A. 307 394 495
Ręczajski J. 307
Riedl K. 455
Rodriguez A. 455
Rodziński L. 146
Rogowska J. zob. Janiewska z Rogowskich J.
Rogoziński K. 146 256-257 495
Rogoziński M. 146
Rogólski J. 146
Rokicki M. 146
Rokoszna z Woronieckich P. 296
Rokoszny J. 12 49 68 160 219 221 224-225 238 240 260 288 296-299 338 352 394-395 424-425 427-429 460 495 512-513 515
Romsée T.-J. 382
Rostafiński 287
Rościcki R. 29
Rościszewski J. 454
Rotter J. 146
Rozborski 102
Rożnowski W. 146
Rudzka M. zob. Kawińska z Rudzkich M.
Ruszkiewicz K. 306 344
Ruth J. 146
Ruttenstock J. 106 373
Rygielska M. 176 513
Rygier L. 403
Ryx K. 247
Ryx M. zob. Ryx M. J.
Ryx M. J. 213 216 222 224-225 233 238 247-250 258 264 266 273 324 327 336 354 449 494 507 512-513
Ryx z Szylingów J. 247
Rządkowski I. 146
Rzeszotarski L. 146
Rzewuski G. 67 513
Rzymiski P. 107 110 370 376 388
S. K. zob. Kotowski S.
Salwa T. 363 382 513
Samborski F. 235 354
Samolewicz Z. 399
Sapielak R. zob. Rewera z Sapielaków R.
Sarbiewski 287
Sarnowski M. 146
Sawicki 150
Sawicki H. 146
Scaramelli J. B. 455
Schaller 194
Scheiner J. 244
Schenkl M. 369
Schletz A. 55 97 99 106-108 280 343 375-376 382 385 388 406 513
Schmitt A. 366
Schuch 47
Scupoli W. 455
Secreti R. 15 17 19 33 504
Serafin A. 354
Serwatowski W. 355
Sever S. 96
Sicińska J. zob. Suchecka z Sicińskich J.
Siedlecki J. 388
Siemiec J. 345
Sieniatycki M. 363 391
Sikołowski M. 147
Sissulak F. 367 513
Siwers 445
Skafon G. A. 191 314

- Skidyła J. 366 376
Składziński J. 146
Skorodyński M. 109 366
Skorzyński J. 234
Skowrońska Z. zob. Olszamowska-Skowrońska Z.
Skrzetuski J. 146
Słabczyński A. 146
Słabczyński M. 446
Słabowska z Kochanowskich K. 245
Słabowski A. 245
Słabowski P. 175 245-246 261 424 445-446 495
Słapczyńska z Kamieńskich A. 260
Słapczyński J. 260
Słapczyński M. 260-261 275 495
Sławiński T. 146
Słomczyński M. 102 146
Słomiński Z. 224-225
Smora zob. Giżycki J. M.
Sobolewski S. 235 354
Sochacka z Szymańskich J. 290
Sochacki Józef 291
Sochacki Julian 290-291 495
Sokalska z Chmurzyńskich Z. 277
Sokalski J. 277
Sokalski T. 258 277-278 495
SolarSKI M. 147
Solski S. 452
Sotkiewicz A. F. 161 179-184 187 221-223 238 240 249 257-260 263 266-267 277 287-288 291-292 295 297 299 378 392 421 424 436 460 472 494 506 509-510 512 515
Sotkiewicz z Targońskich L. 257
Spiragi F. 391 393
Spytkowski S. 147
Stanisław Kostka św. 338-339 388 442 451 459-461 464-465 507 509
Staszewski A. 147
Stawski J. 147
Stein I. 402
Stempkiewicz K. 147
Sternik J. 294-295
Stepniewski J. 234
Stokarski J. 147
Stokowski K. 53 59 61-63 124 417
Storchenau S. 379
Strachowski J. 147
Straszyński P. 244
Strojnowski A. 126 147
Strugalski K. 283-284 495
Suchecka F. zob. Kubicka z Sucheckich F.
Suchecka z Sicińskich J. 300
Suchecki M. 300
Suchecki S. 300-301 352 495 515
Sułkowski F. 147
Surzycka K. zob. Gąsiorowska z Surzyckich K.
Surzyński J. 389
Surzyński M. 389
Sykora J. W. 357-358 399
Synowski 47
Szaniawski B. 444-446
Szarota J. 404
Szczepański J. 260 495
Szelażek A. 34 174 207 215 514
Szelkowski G. 256 275
Szembek J. 251 269
Szlagowski A. 358
Szpaderewski J. 147
Szpaderski J. 70-71 514
Szpilewski 44
Szubartowicz W. 224 445
Szujski 287
Szumański P. 190
Szumił H. I. 271 275
Szurek S. 228 233 453 514
Szyling J. zob. Ryx z Szylingów J.
Szymanowski J. 451
Szymańska J. zob. Sochacka z Szymańskich J.
Szymańska z Adamskich J. 251
Szymański Adam 160 182-184 187 189 221-224 226 238 240 251-254 258 270-271 495 509 511 514
Szymański Antoni 393
Szymonowicz M. 92-93 129 508
Ślimakiewicz M. 147
Śliwiński J. 147
Śmigiełski G. 133

- Śniadecki J. 98 396 515
Świątkiewicz S. 255 495
Świątkiewicz W. 255
Świątkiewicz z Zygadłowiczów J. 255
Świątkowski T. 147
Świerczek W. 425 514
Świetlicki S. 272-273 304 391
399 496 514
- Tanquerey A. A. 361-362 365-366
Targońska L. zob. Sotkiewicz
z Targońskich L.
Targowski J. 224 226
Targowski J. K. 176 514
Targowski T. 147
Tarnowski S. 401-403
Tarnowski St. 287
Tatomir L. 374-375
Tekarzewski F. 147
Teliga K. 46 63-64 104 153 505
Theiner A. 18 373 504
Tindaro M. Rampolla del 185 189
Tokarz W. 302
Tolstoj 178
Tomasz à Kempis 130 454
Tomasz z Akwinu św. 364
Tomaszewski M. 147
Tomaszewski W. 72 281
Tomeczyk J. 169 514
Touren A. 105
Turczyński P. 147
Tymiński M. 147
- Ulejska H. zob. Puławska z Ulejskich H.
Urban J. 315 342 504
Urban W. 36 174 177-178 180 514
Urbański J. 147f 206 446
- Val M. del 191
Vercruysse B. 452
Vigouroux F.-G. 358
Vives y Tutó J. 455
Vouillot 258
- W. K. zob. Kosiński W.
Wąsowicz T. 513
- Wciślik W. 234
Weberski K. 388
Weckowski S. 404
Węglewicz M. 18-19 514
Wężycki W. 147
Wiąckowski F. 147
Wicher J. 88 91
Wicher W. 67 514
Wielikanow 180
Wierzbowski S. 58 468
Wierzchowski A. 179 235
Wiest S. 99 109 361
Wieślik W. 148
Wilczyński T. 148 514
Wilczyński M. 28 66
Wincenty à Paulo św. 92 94 129 505 508
Winiarski B. 172 512
Winiarski W. 148
Wiśniewski J. 12 21 23 25-26 29 31-32
52 58-63 65 68-72 74 130 132 161
167 221-223 225 227 233 235 240
242-247 249 251 254-257 259-262
266-272 276-279 283-285 288-289
291-294 296 300-301 303 305 307
333-334 428 500 511 514-515
Witkowski J. 148
Witulski K. 125 148
Właćlaci W. 148 417
Wnukowski A. 344
Wojakowski M. M. 63
Wojciechowska Z. zob. Bułakowska
z Wojciechowskich Z.
Wojciechowski J. 148
Wojciechowski K. 148
Wojciechowski S. 235
Wojekow 222
Wojtysiak J. 336
Wolski S. 148
Wołowicz A. zob. Bagińska
z Wołowiczów A.
Woronicz J. P. 36-37
Woroniecka P. zob. Rokoszna
z Woronieckich P.
Worotyński W. 90-91 109 372 515
Wosiński J. 276
Wójcicki K. W. 401

- Wójcik J. 403
Wójcik W. 11-12 61 64 68 72 115-117
161 208 255 298-299 302-303 394-
395 416-417 420-429 515
Wroński J. 148
Wróblewska T. zob. Pastuszka
z Wróblewskich T.
Wróblewski J. 148
Wróblewski K. 395
Wujek J. 356 358
Wyczawski H. 259 515
Wydrychiewicz S. 148
Wydrychiewicz U. zob. Banaszkiwicz
z Wydrychiewiczów U.
Wylewski J. 148
Wyrzykowska z Żmudów A. 301
Wyrzykowski A. 73 208 238 260 281
296 301-303 399 427 496 515
Wyrzykowski M. 302
Wysocki S. 515
- X. A. F. zob. Fajęcki A.
X. A. J. 455
X. A. W. zob. Wyrzykowski A.
X. J. R. Rokoszny J.
X. S. Ch zob. Chodyński S.
- Zaboklicki W. 148y
Zacharska F. zob. Piotrowicz z Zacharskich F.
Zadzik J. 29
Zajączek J. 25 75 319
Zakrzewski W. 375
Zalewska B. 292
Zalewski J. 292
Zalewski W. 240 292-293 352 496
Załęski J. 148 97
Zapałowski W. 332
Zaremba A. 98 396 491 515
- Zawiliński R. 402
Zawilski J. 148
Zborowski S. 148
Zbroja F. 301 515
Zdanowicz A. 374
Zdanowski F. 468
Zdanowski J. 37 55 58 68 115 158
174 176 179-180 182 194-195
203 312 315 318 330-332 334
343 515-516
Zdzitowiecka z Psarskich J. 291
Zdzitowiecki S. K. 189 191-192 223
238 291-292 334 344 496 508
Zdzitowiecki W. 291
Zenczykowski M. 217
Ziegler G. T. 361
Zieliński Z. 51 135 157 176 229
504 513 516
Zienkiewicz I. 148
Zwierowicz S. A. 190 207 211-212
223-225 248 270 297 314 458
Zwoleński A. 219 420 459 470
Zwołski S. 148
Zybałt M. zob. Fulianty
z Zybałtów M. 300
Zygadłowicz J. zob. Świętkiewicz
z Zygadłowiczów J.
Zygmunt Szczęsny Feliński św.
332 341-343 503
- Żelazowski K. 455
Żmud A. zob. Wyrzykowska
ze Żmudów A.
Żywczyński M. 5 15 21 25 33 51 75 79
87 128 135 157-158 161-162 171-173
176 229 330-331 504 510 513 516

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Agria (Eger Erlau) 105 373
Akwin 364
Akvizgran 282
Ameryka Północna 297 305
Annopol 139
Augsburg 504
Austria 273 306 360 366-367
- B**
Baćkowice 140 338
Bałtów 265 288
Barczkowice 291
Bardo 257 278 295
Bawaria 56 468
Belgia 251 307 366
Berlin 404
Bestwina 84 144
Białaczów 309
Białoruś 325 329 470
Bidziny 70
Bielefeld 375
Bieliny 64 241 292
Bieliny Opatowskie 63-64
Błogie 71
Błotno 143
Bochnia 17
Bodzentyn 61 71 85 140
147 254-255 291
Bogucice 84 144
Bojaków 147
Borkowice 276
Borów 62
Brixinae 371
Bruxella 452
Brzesko 25
Brzeziny 249
Brzózka 304
Buczek 226
Bydgoszcz 399
- Cerkiew 299
Cesarstwo Rosyjskie 73 137 165 172
176 185 192 207 240 281 325 512
Chełm 36 151-152 207
Chełmce 145 292 297
Chełmno (Culma in Prussia) 385
Chicago 289
Chlewiska 303
Chmielnik 60 72 139 280
Chomentów 59
Chróściska 307
Chwałki 203 215
Ciechocinek 289
Ciszycza 282
Czerwona Góra 143
Częstochowa 265 296
Czyżów Szlachecki 64 214
241 255 277
- Ćmielów 271 303
Ćmińsk 277
- D**
Dachau 269
Dobrojewo 279
Dolcechów 84 146
Drezno 74 282
- E**
Egipt 25
Europa 79 258 313 330
- F**
Falków 146
Francja 25 87 279 297 341 364 366
Freiburg im Br. 198 360 379 492 512
Fryburg Szwajcarski 91 295 304-305
307 317 370
- G**
Galicja 33 84 128 331 508
Gandae 369

- Genua 370
 Garbacz 147
 Gestel St. Michaelis 455
 Gierczyce 277 295 297
 Głowaczów 266 292
 Gniezno 33 51 229 504 508
 Gnojno 60
 Gorzyce 271
 Gowarczów 249 267
 Goźlice 275 417
 Góra 71
 Góra Jaroszyńska 141 255
 Góra Puławska 305
 Góry 141
 Góry Świętokrzyskie 334
 Góry Wysokie 244-245 265 292 304
 Graz 90-91 109 363 372
 Greggio 90-91 372
 Gródek 306
 Grójec 294

Holandia 370
 Huta Wręcka 143

 Iłża 140 144 242 265-255 273 304
 Ingolstadt 99
 Innsbruck 91 273 306 364 366
 Iwaniska 293
 Iwres 308

Jankowice Kościelne 143
 Janów Podlaski 55 58 151-152 468
 Japonia 190 335
 Jarosławice 249 297
 Jasiów 148
 Jastrząb 303
 Jedlnia 242 294
 Jędrzejów 303
 Jordanów 84 147

Kaczyn Stary 142
 Kamionka 141
 Kazanów 71 144 421 423
 Kielce 21-22 37 55 58 63 71 78 115
 135 139-143 145-148 166 168-169
 174 176 179 182 203 206 254 256-
 257 312 318 330-331 334 343 346
 346 440 456 468 491-492 498-499
 505 512 515-516
 Kielczyn 286
 Kleczanów 42 68 214-215 297
 Klimontów 24 213 244-245 290 292 300
 Klwów 249 265
 Kobierniki 143
 Kolano 244
 Kolonia 74 282
 Końskie 66 142 264 278 300 307 420
 Koprzywnica 69 117 143 264 276
 294 301 417 420
 Kostroma 294
 Kowala 296
 Kozienice 260 276
 Kozłowiec 303
 Kraków 6 14-15 19 33 51 59 63-64 66
 73 90 94 108 139-141 145 148 162
 174 201 248 260 279-281 296 315
 338 342 364 368 372 374-375 379
 382 388 393 395 402 426 452 454-
 455 491-492 498-499 504 506 508
 511 513-515
 Kraków-Kleparz 280 491 499
 Kraków-Stradom 491 499
 Krakówka 43
 Królestwo Kongresowe 75 87 89
 171-172 330-331 510 516
 Królestwo Polskie 6 14-21 29 33-36 39
 43-47 73 75-76 79-81 84-88 92 103
 107 112 114 128-129 132 136-137
 158 161-165 169 171-174 176-180
 182-186 188-193 198 202 204-207
 223 225 240 258 281 284-285 311-
 312 315 317-323 325 328 330-331
 334-336 341 343-345 352 372 376
 386 388 416 421-422 462 467 470
 474 501 503-504 508 510 512 516
 Krynki 141 213
 Księstwo Warszawskie 17 114
 Książomierz 144
 Kunice 69
 Kunów 72 254 266 288
 Kurów 277 284

- Landshuti 109 361 370
Lasocin 141-142 283
Leipzig 404 427
Lembergh 404
Litwa 325 329 470
Lowanium 251 277 307 383
Lublin 5 11 19 21-22 51-52 55 67 78
89 135 143 157-158 162 168-169
176 205 228-229 274-276 289 291
323 332 342 363 468 491-492 502
504-506 508 511 513-514 516
Lwów 19 109 163 172 176 195 209
233 277 302 324 332 341 363 366
368 372 378 391 399 403 452-453
503-504 509-510
- Łagów 272 286
Łagów Opatowski 214 267 292 301
Łąckie Małe 280
Łomża 228 514
Łonów 70-71 303 306
Łowicz 67 367
Łódź 299
Luck 58 468
Łukawa 28 58-59 64 68 295 177
241 249 277-278
Łysa Góra 27 33 60 422-423 506
- Malice 286
Malines (Mechlinia, Mechelen) 379 382
Małogoszcz 145 276 334
Marcinków 140
Marcinkowice 143
Mariówka 21 52 130 270 372 514
Miejsce Piastowe 162 176 511
Mikołajewice 141
Mikołajów 391
Mikułowice 64 72 241 280
Mirzec 292
Mnichowice 262
Mnin 277
Modliborzyce 285
Mogiła 142
Moguncja 355
Molina 257
Moskwa 406
- Mychów 268
Mydliniki 145
Myślenice 17 84 141
- Nadbrzeże 128
Niedźwiedź 308
Niekrasów 263 304
Niemcy 58 468
Nietulisko 72 254
Nieznanowice 84 147
Nikisiałka 42 214
Nowa Wieś 280
Nowe Miasto (Prusy) 242
Noworadomsk 305
- Obrazów 286 300-301
Odrowąż 62 242 261 300
Oleksów 246 292
Ołomuniec 380
Opatów 146 214 224 249 256-257
265 271 285 421 423
Opoczno 140 142 272 279 286 304
Opole 141-142 147-148
Osiek 249 277
Ostrowiec Świętokrzyski 141 300
Ostrzyce 242
Oświęcim 279
Ożarów 145 265
- Pałków 305
Paradyż 142
Paris 15 18 97-98 162 165 171 177 182
184 190 192 201 215 332 357 364
370 373 375 379 404 505 510
Pasto 108 355 373
Petersburg 15 19 190 192 239 245 247-
249 251 261-262 264 266-267 269
278 286 290 293-294 297 299-301
306 445 503
Piastów 143
Piemont 308
Pierzchnica 139
Pilichowice 148
Pińczów 72 139 142 144 148 280
Piotrków Tryb. 142 148 264 291
Płock 19 67 306 491

- Połaniec 139
Polska 7 11 15 18-19 22 25 34 36
51-52 58 76 78 81 87 89 106-107
110 157 162-163 171-174 176 179
195-196 201 204 207 209 224 228-
229 232 250 266 269 280 297 305
323-324 335 341-343 346 369-370
374-377 382 385 388 394 403 451
475 504-506 510-514
Potoczek 146
Poznań 67 385 389 393 399
Praga 74 282
Prusy 242 385
Przedbórz 148 262 264 307
Przemysł 174 332 368 392 455 511
Przewody 147
Ptaków 308
Pudoź 289
Pułtusk 147
Pyrzowice 84 141

Radom 12 29 49 58 63-64 70 72 139-
147 163 168 181 187 214 219 221-
223 225 241-242 243-244 246-247
249-250 254 259-260 264 269 271
276-277 286 291 294-299 300 304
306-307 329 332-334 339 372 384
421 423 428 445 477 492 502-503
512 514-515
Radoszki 295
Radoszyce 145
Rajgród 244
Raków 142 144
Regensburg 364 454
Regów 260 292
Remiszewice 62
Roma 6 15 17 19 25 33 36 62 74 99
159 162 173-174 191 208 249 258
262 270-272 277 282 291 293 298
307-309 324 361-362 365 370 384
387 389 461 511 513-514
Rosja 15 18-19 162 187 263 285 302
325 332 335 405-406 503-505 509
Rostków 339
Rusocice 141
Ruszcza Płasczyzna 213

Rytwiany 290 421 423
Rzecznów 275
Rzecznówek 273
Rzeszów 25

Samborzec 275
Sandomierz 5-9 11-13 20-26 28-31 37-
45 47-49 51-75 77 80-84 89 91 95-
96 98-102 105 108 110 112 115-
116 119 128 131-133 135 139 141-
148 150-154 157 160-161 163-169
175 179 186 193-195 199-200 203-
205 208 210-216 218-219 221-226
228-231 233 235-237 241-242 244-
252 254-258 263-264 267-289 290-
297 299-301 303-309 313-315 318
325 327 332-333 335-339 345-346
349-355 358-360 362-363 365-372
374 377-380 383-384 386-387 389-
396 398-400 402-404 407-416 421-
423 425-430 431 433 435-436 440
445 448-449 451-455 457-461 464-
465 469 473 480 482 484 486 491
493 496-500 502 504 506-514
Sankt Petersburg zob. Petersburg
Sącz 17
Sejny 19 150 152 267
Sieciechowice 117
Sieciechów 417
Siena 244
Sienno 141
Simno 267
Skaryszew 70 140 142-145 147-148
242 245 272 289 304 334
Skarżysko 277
Skoszyn 142
Skrzynno 301
Skrzyńsko 62
Sławno 301
Słupia Nadbrzeżna 289
Słupia Nowa 142 255 257 277 293 300
Słupia Stara 308
Smardzewice 216 423
Smogorzów 270 304
Sobótka 62 417
Solec 63 143 421 423

- Solec n. Wisłą 260 266
Spasek 260
Stany Zjednoczone 212-213 289 297
Starachowice 272 300
Staszów 85 139 144 147 246 283
286 290 334
Stopnica 334
Strasburg 74 282
Stromiec 142 246 261 301
Stuzianna 265 277 421 423
Sucha 293
Suchedniów 266 308
Sudół 24
Suków 146
Sulejów 117 140 417
Sulisławice 278 297
Suwałki 267
Syberia 72 289 254
Szamotuły 279
Szczawno 309
Szczeglice 297
Szewna 246 265 279 506
Szumsko 256 304
Szydłowiec 284
- Śląsk 84
Śląsk Opolski 308
Świeciechów 144
Święty Krzyż 308 333
- Tarnów 23 58 66 84 143 148 468
506 509
Theodosiopolis (Erzerum, Carin) 371
Tomaszów Lub. 289
Toruń 34 207 514
Trójca 64 241
Tübingen 93
Tykocin 55 97 150 152 343 376 513
- Ulanów 84 143
Urzędów 85 141 329
- Valkenburg 370
- Warszawa 12 14 18 23 25-26 33 36 44
58-60 67 70-73 79 85 88-89 91 95
97 105-108 110 128 147 158 160-
161 169 171-172 187 204 218 224
239 242-244 246-247 254-262 264
269-272 275 277 279-286 288-289
291 293-296 300 306-307 309 328
332 335 339 344-345 355 358 361
363-364 368-369 373 375-376 379-
380 384-385 387-392 394-396 399-
403 420-421 426 428 451-452 454-
455 460 468 491-492 501 503 505
507-508 510-511 513-516
- Waśniów 272
Wąchock 85 139-144 147 242
270 300 417
Wąwolnica 278
Wenecja 282
Węgrów 58 144 468
Węgry 99 147
Wiedeń 68 74 90-91 108-109 282
356 360-361 366
Wielgie 70
Wieliczka 25 142
Wielkopol 309
Wielonek 279
Wieniawa 300
Wierzbica 248 292
Wierzbnik 272 291
Wierzbnik-Starachowice 272
Wigów 10
Wilczkowice Górne 144
Wilno 90 97 106 109-110 228 332
355-357 360 366-367 372 374
376 382 397 451 511 515
Włochy 308 366
Włocławek 19 67 89 130 150 158 162
179 206 229 292 323 344 359 355
366 374 388 440 491 505 510-511
Włostów 139 271
Włoszczowa 141
Wojakowa 25
Wojciechowice 72-73 280 288

Wójcin 265

Wrocław 15 17 33 114 163 173 503

Wrzos 213

Wysoka 300

Wzdół 64 241 285

Zagdańsk 68-69 256 267

Zakliczyn 25

Zaklików 85 146 260

Zakrzów 301

Zawichost 69 148 224 250 252 255

275 284 306-307 421 423

Zbilutka 257

Złota 216-217

Zwoleń 291 307

Żarnów 139

NOTA O AUTORZE

Ks. Stanisław Jan Kotkowski (1936-1994) urodził się w Krzczonowicach, parafia Ćmielów; był synem Stanisława i Jadwigi z Wysiadłowskich. Pięcioklasową Szkołę Podstawową ukończył w Krzczonowicach, a następnie przeniósł się do Ćmielowa, gdzie kontynuował naukę w klasie szóstej i siódmej.

W 1950 r. rozpoczął edukację w Liceum Ogólnokształcącym w Ćmielowie, gdzie ukończył klasę IX z imponującym wynikiem – wszystkie oceny bardzo dobre. Świadczyło to nie tylko o zdolnościach, ale i wielkiej pracowitości. W 1952 r. po ukończeniu IX klasy LO w Ćmielowie, wstąpił do Niższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu, a po uzyskaniu matury wewnętrznej rozpoczął studia w Wyższym Seminarium Duchownym w Sandomierzu. Nigdy nie miał żadnych problemów z nauką. Seminarium ukończył z wynikiem ogólnym „dobry”.

Dnia 14 czerwca 1959 r. przyjął święcenia kapłańskie z rąk biskupa Jana Kantego Lorka. Jego pierwszą placówką duszpasterską był wikariat w Bogorii, skąd po roku został przeniesiony do parafii św. Józefa w Skarżysku-Kamiennej. Już wtedy myślał o studiach, o czym świadczy zapal z jakim przygotowywał się do matury jako eksternista. I rzeczywiście swój zamysł uwieńczył sukcesem, gdy 27 czerwca 1962 r. zdał maturę eksternistyczną.

Dnia 20 sierpnia 1962 r. przeszedł do pracy duszpasterskiej w Górze Puławskiej. W 1964 r. zwrócił się o pozwolenie na podjęcie studiów na katolickiej uczelni, na co uzyskał zgodę biskupa Jana K. Lorka. Miał studiować teologię moralną, jednakże nie wiadomo z jakich powodów zrezygnował z tego zamiaru. 14 września 1964 r. podjął pracę jako wikariusz w parafii Matki Bożej Saletyńskiej w Ostrowcu Świętokrzyskim (Piaski).

Wiosną 1965 r. ks. Kotkowski ponownie poprosił o możliwość studiowania. Ksiądz Biskup powtórnie wyraził zgodę na studia, polecając, aby to była

historia na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Studia trwały 5 lat.

Ks. Stanisław studiował pod kierunkiem ks. prof. Mieczysława Żywczyńskiego. W 1968 r. obronił pracę licencjacką: *Początkowe dzieje Seminarium Diecezjalnego w Sandomierzu (1820-1841)* i uzyskał pozwolenie na kontynuowanie studiów doktoranckich. Przez dwa lata gromadził materiały do rozprawy doktorskiej. W 1970 r. został odwołany ze studiów i otrzymał nominację na stanowisko wikariusza parafii Najświętszego Serca Jezusowego w Skarżysku-Kamiennej. Był to okres bardzo intensywnej pracy. Doktoranta i wikariusza cechowała wewnętrzna organizacja życia i samozaparcie. Obok pracy duszpasterskiej, wielogodzinnej katechezy z młodzieżą szkół średnich kontynuował pisanie pracy doktorskiej. W 1971 r. uzyskał doktorat na podstawie przedłożonej dysertacji: *Seminarium Duchowne w Sandomierzu (1841-1926)*. Odtąd swój czas dzielił między pracę duszpasterską i naukową. Dnia 22 czerwca 1974 r. ks. Kotkowski został przeniesiony na nową placówkę, tym razem na wikariat w Końskich.

W 1976 r. ks. Stanisław otrzymał pierwsze probostwo – parafię Bałtów, gdzie pracował 8 lat. Praca duszpasterska, a zwłaszcza współpraca z parafianami niemal od początku nie układała się najlepiej. Można to tłumaczyć złym stanem zdrowia, bo cukrzyca już dość mocno nadszarpnęła jego organizm, a ponadto była to trudna placówka. Ksiądz Biskup widząc jego trudności, 21 grudnia 1984 r. przeniósł go do parafii Teczów. Tu pracował blisko 10 lat, tu dosięgła go przedwczesna śmierć. Choroba czyniła tak szybkie postępy, że „gaś w oczach”; zmarł 30 czerwca 1994 r. w Teczowie.

Wstępne uroczystości pogrzebowe odbyły się 2 lipca 1994 r. w Teczowie. Mszę świętą sprawował biskup Edward Materski, ordynariusz diecezji radomskiej. Kazanie wygłosił ks. Stanisław Lachtara, kolega kursowy Zmarłego. Następnie trumna z ciałem została przewieziona do rodzinnej parafii w Ćmielowie, gdzie żałobnym uroczystościom przewodniczył biskup Stefan Siczek w otoczeniu infułatów: ks. prof. Bonifacego Miązka i ks. Ignacego Ziembickiego. Homilię wygłosił ks. kanonik dr Czesław Murawski, profesor Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Zmarły spoczął w grobowcu rodzinnym, na parafialnym cmentarzu w Ćmielowie.

Ks. dr Stanisław Kotkowski pod okiem wytrawnego mistrza, jakim był ks. prof. Mieczysław Żywczyński, doskonale opanował warsztat naukowy i bez

trudności poruszał się na obszarach pracy naukowo-pisarskiej. Obok dwóch prac naukowych, magisterskiej i doktorskiej, napisał szereg rozpraw, artykułów i publikacji popularno-naukowych, które zamieszczał w takich czasopismach, jak „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, „Studia Sandomierskie”, czy wreszcie „Kronika Diecezji Sandomierskiej”. W jego dorobku pisarskim można doliczyć się 20 publikacji, w tym najwięcej o Seminarium Duchownym w Sandomierzu. W swoim pisarstwie starał się uratować przed zapomnieniem i przybliżyć sylwetki wybitnych kapłanów i znanych sandomierskich profesorów. Wśród nich należy wymienić takie postaci, jak: ks. Melchior Buliński (1810-1877), ks. Jan Gajkowski (1866-1919), ks. Kacper Kotkowski (1814-1875), ks. Józef Szpaderski (1816-1877), ks. Alfons Bułakowski (1838-1917), ks. Jan Dąbrowski (1842-1903).

Ks. dr Stanisław Kotkowski opracował również kilka haseł do „Encyklopedii Katolickiej”. Zważywszy na długoletnią chorobę i pracę duszpasterską, które pochłaniały jego czas i siły, należy wysoko ocenić jego dorobek naukowy. Pomimo takich trudności potrafił się zmobilizować do pracy pisarskiej. Jego dorobek naukowy pozostanie jako piękna karta historii Seminarium Duchownego i Diecezji Sandomierskiej.

Ks. Czesław Murawski

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie (ks. Jan Biedroń)	5
---	---

CZĘŚĆ PIERWSZA

SEMINARIUM DUCHOWNE W SANDOMIERZU W LATACH 1820-1841

Wstęp	11
Rozdział I Założenie seminarium diecezjalnego w Sandomierzu	17
1. Postulaty bulli „Ex imposita Nobis” z dnia 30 czerwca 1881 r. w sprawie seminarium diecezjalnych	17
2. Troska władz diecezjalnych o założenie seminarium	20
a. Troska kapituły katedralnej	22
b. Troska biskupa Adama Prospera Burzyńskiego	25
3. Otwarcie seminarium	31
Rozdział II Uposażenie seminarium	33
1. Etat rządowy i czasowe dochody	33
2. Gmach seminaryjny	43
Rozdział III Zespół administracyjny i wychowawczy seminarium	51
1. Władza ordynariusza i prowizorów seminaryjnych.....	51
2. Uprawnienia i obowiązki przełożonych	53
3. Kwalifikacje moralne i umysłowe wychowawców	57
a. Regensi	58
b. Profesorowie	65
Rozdział IV Alumni	75
1. Warunki przyjęcia do seminarium	75
2. Liczba, pochodzenie i wiek	82

Rozdział V Nauczanie	87
1. Projekty rządowe studiów seminaryjnych	87
2. Formacja intelektualna alumnów	99
a. Program nauki	99
b. Kierunek studium i podręczniki	104
c. System nauczania	111
3. Biblioteka	114
Rozdział VI Wychowanie	119
1. Regulamin seminaryjny	119
2. Karność	124
3. Formacja ascetyczna alumnów	129
a. Ćwiczenia duchowne	129
b. Święcenia	132
Zakończenie	135
Aneksy	137
A. Wzór deklaracji	137
B. Lista alumnów Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841	139
C. Wykaz dzieł używanych w Seminarium Duchownym w Sandomierzu Wydział Filozoficzny z 1/13 lipca 1836 r.	150
D. Wykaz dzieł używanych w Seminarium Duchownym w Sandomierzu Wydział Teologiczny z 1/13 lipca 1836 r.	151
E. Ordo praelectionum tam theologiarum quam philosophicarum nec non cantus et caeremoniarum in Seminario Sandomiriensis pro anno 1835/1836	152
F. Ordo praelectionum tam theologiarum quam philosophicarum nec non cantus et caeremoniarum in Seminario Sandomiriensis pro anno 1836/1837	153
G. Ordo praelectionum tam theologiarum quam philosophicarum nec non cantus et caeremoniarum in Seminario Sandomiriensis pro anno 1839/1840	154

CZEŚĆ DRUGA
SEMINARIUM DUCHOWNE W SANDOMIERZU
W LATACH 1841-1926

Wstęp	157
Rozdział I Seminarium na tle sytuacji polityczno-kościelnej	171
1. Pod zaborem rosyjskim (1841-1914)	171
2. W okresie pierwszej wojny światowej (1914-1918) i II Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1926)	194
Rozdział II Uposażenie seminarium	197
1. Budżet	197
a. Dotacja państwowa	197
b. Opłaty alumnów	209
c. Opłaty, ofiary i legaty duchowieństwa i wiernych	211
2. Majątek nieruchomy	214
a. Gospodarstwo seminaryjne	214
b. Zabudowania seminaryjne	217
Rozdział III Zwierzchność seminaryjna	227
1. Władza zwierzchnia	227
a. Ordynariusze diecezji	227
b. Prowizorowie seminaryjni	228
2. Uprawnienia i obowiązki bezpośrednich przełożonych i wychowawców	230
3. Kwalifikacje umysłowe i moralne wychowawców	237
a. Rektorzy	241
b. Wicerektorzy	254
c. Prefekci	271
d. Ojcowie duchowni	275
e. Profesorowie	280
Rozdział IV Alumni	311
1. Warunki przyjęcia do seminarium	311
2. Rozwój liczbowy, pochodzenie społeczne, terytorialne (diecezjalne) i zakonne	325
3. Działalność	330
a. Patriotyczno-niepodległościowa	330
b. Organizacyjno-społeczna	336

Rozdział V Nauczanie	341
1. Formacja intelektualno-duszpasterska alumnów	341
a. Program nauki	346
b. Przedmioty i podręczniki	354
1 ⁰ Nauki biblijne	355
2 ⁰ Teologia dogmatyczna	360
3 ⁰ Teologia moralna	363
4 ⁰ Teologia pastoralna	366
5 ⁰ Prawo kanoniczne	369
6 ⁰ Nauki historyczne	372
A. Historia Kościoła	372
B. Historia powszechna	374
7 ⁰ Homiletyka (wymowa kościelna)	375
8 ⁰ Filozofia	378
9 ⁰ Liturgika	382
10 ⁰ Śpiew kościelny	387
11 ⁰ Katechizm	390
12 ⁰ Katechetyka	391
13 ⁰ Pedagogika	393
14 ⁰ Socjologia (katolicka nauka społeczna)	393
15 ⁰ Sztuka kościelna (architektura)	394
16 ⁰ Fizyka	396
17 ⁰ Języki starożytne	396
A. Łacina	396
B. Język hebrajski i grecki	400
18 ⁰ Języki nowożytne	400
A. Język polski i literatura polska	400
B. Język francuski i niemiecki	403
19 ⁰ Przedmioty „rosyjskie”	405
c. System nauczania	407
2. Pomoce naukowe	416
a. Biblioteka ogólna	416
b. Muzeum Diecezjalne i czytelnia	427
Rozdział VI Wychowanie	431
1. Regulamin seminaryjny	431
a. Rozkład zajęć dziennych i okresowych	432
b. Obowiązki alumnów	434

1 ^o W seminarium	434
2 ^o W kościele	437
3 ^o Poza seminarium	438
2. Karność	440
3. Formacja ascetyczna alumnów	450
a. Ćwiczenia duchowne	450
1 ^o Codzienne	450
2 ^o Okresowe	456
b. Święcenia	461
1 ^o Warunki przyjęcia święceń	461
2 ^o Czas i miejsce święceń	464
Zakończenie	467
Aneksy	477
I – Stan liczbowy zespołu profesorskiego w korelacji ze stanem ilościowym alumnatu seminarium w latach 1841-1926	448
II – Stan liczbowy alumnów seminarium diecezjalnego w Sandomierzu w latach 1841-1926	480
III – Miejsce pochodzenia aspirantów przyjętych do seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926	482
IV – Rekrutacja terytorialna (diecezjalna) i zakonna alumnów seminarium w Sandomierzu w latach 1841-1926	484
V – Stan powołań kapłańskich w seminarium w Sandomierzu od 1841 do 1926 r. (w odstępach dziesięcioletnich) w korelacji z liczbą wiernych diecezji sandomierskiej	486
VI – Program Wydziału Przygotowawczego	487
VII – Program Wydziału Filozoficznego	488
VIII – Program Wydziału Teologicznego	489
IX – Rozkład lekcyjny w roku szk. 1907/1908	490
X – Rozkład lekcyjny w roku szk. 1908/1909	490
Wykaz skrótów	491
Bibliografia	493
Ilustracje	517
Założyciel Seminarium Duchownego w Sandomierzu	517
Foto 1. Biskup Adam Prosper Burzyński (1755-1830)	517
Regensi Seminarium Duchownego w Sandomierzu w latach 1820-1841	518
Foto 2. Ks. Jan Ratyński (1820-1827)	518

Foto 3. Ks. Józef Czekajowicz (1827-1830)	518
Foto 4. Ks. Klemens Bąkiewicz (1830-1831)	518
Foto 5. Ks. Kazimierz Stokowski (1831-1835)	519
Foto 6. Ks. Anastazy Pętkowski (1835-1836)	519
Foto 7. Ks. Karol Teliga (1836-1838)	519
Foto 8. Ks. Jakub Gierasieński (1838-1846)	519
Foto 9. Fragment budynku seminarium w Sandomierzu przy ul. Panny Maryi (wybudowany w latach 1701-1724, rozbudowany w 1863-1867)	520
Foto 10. Fragment miasta Sandomierza. Obok dzwonnicy katedralnej znajduje się dawny gmach Seminarium Duchownego (obecnie siedziba Instytutu Teologicznego)	521
Fotokopie planów gmachu seminarium sandomierskiego (sporządzone 14 sierpnia 1841 r.)	522
Foto 11. Przekrój pionowy budynku seminarium	522
Foto 12. Plan parteru gmachu seminaryjnego	522
Foto 13. Plan piętra budynku seminaryjnego	523
Foto 14. Plan poddasza budynku seminaryjnego	523
Fotokopie planów gmachu seminarium sandomierskiego	
Foto 15. Plany gruntów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 29 III 1926 r.	524
Foto 16. Plany gruntów Seminarium Duchownego w Sandomierzu z 20 III 1926 r.	525
Foto 17. Plan zabudowań dawnego klasztoru benedyktynek sandomierskich, od 1904 r. siedziba Seminarium Duchownego	526
Zabudowania Seminarium Duchownego	
Foto 18. Zabudowania seminarium sandomierskiego po 1906 r.	527
Foto 19. Kościół seminaryjny św. Michała w Sandomierzu Widok ogólny od strony południowo-wschodniej	528
Foto 20. Ołtarz główny w kościele seminaryjnym św. Michała w Sandomierzu przed 1966 r.	529
Foto 21. Kaplica seminarium sandomierskiego po 1906 r.	530
Indeks nazwisk	531
Indeks nazw geograficznych	545
Nota o Autorze (ks. Czesław Murawski)	551